

**INTERNATIONAL
JOURNAL OF
SOCIAL
INQUIRY**

IJSI

**International Peer-Reviewed
Open Access Electronic Journal**

**Volume 16
Issue 1
June 2023**

E-ISSN: 1307-9999

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijsi>

INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL INQUIRY

International Peer-Reviewed Open Access Electronic Journal

Uluslararası Hakemli Açık Erişimli Elektronik Dergi

Volume 16

Cilt 16

Issue 1

Sayı 1

June 2023

Haziran 2023

International Journal of Social Inquiry (IJSI)

Online published on behalf of the
Institute of Social Sciences,
Bursa Uludağ University / Türkiye
*Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal
Bilimler Enstitüsü tarafından çevrimiçi
yayınlanmaktadır.*

E-ISSN: 1307-9999

Journal homepage / web adresi
<https://dergipark.org.tr/en/pub/ijsi>

Journal email / e-posta adresi
ijsi@uludag.edu.tr

International Journal of Social Inquiry

Volume 16, Issue 1, June 2023

i

Owner on behalf of Bursa Uludağ University

Bursa Uludağ Üniversitesi Adına Sahibi

Prof. Dr. Ferudun YILMAZ

Bursa Uludağ University, Türkiye

Owner

İmtiyaz Sahibi

Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT

Bursa Uludağ University, Türkiye

Editor

Editör

Prof. Dr. Tolga DEMİRBAŞ

Bursa Uludağ University, Türkiye

Assistant Editor

Editör Yardımcısı

Prof. Dr. M. Ozan BAŞKOL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Editorial Board

Yayın Kurulu

Prof. Dr. M. Ozan BAŞKOL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Murat GENÇ

University of Otago, New Zealand

Assoc. Prof. Dr. Mustafa Berkay AYDIN

Bursa Uludağ University, Türkiye

Asst. Prof. Dr. Burak Faik EMİRGİL

Bursa Uludağ University, Türkiye

Dr. Şafak TARTANOĞLU BENNETT

University of Greenwich, United Kingdom

Foreign Language Editor

Yabancı Dil Editörü

Asst. Prof. Dr. Elif KARA

Bursa Uludağ University, Türkiye

Publication Coordinator

Yayın Koordinatörleri

Res. Asst. Ali TORUN

Bursa Uludağ University, Türkiye

Publication Period

Yayın Dönemi

Biannual (June & December)

Yılda 2 (Haziran ve Aralık)

International Journal of Social Inquiry

International Peer-Reviewed Open Access Electronic Journal

Volume 16
Issue 1
June 2023

About Journal

Dergi Hakkında

International Journal of Social Inquiry (IJSI) started its publication life in 2008, is an international refereed academic e-journal published biannually in June and December. It aims to contribute to international literature by publishing original articles in English and Turkish in different disciplines in the field of Social Sciences.

Yayın hayatına 2008 yılında başlayan International Journal of Social Inquiry, Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanan uluslararası hakemli akademik bir dergidir. Online ortamda yayınlanan dergi, Sosyal Bilimler alanında farklı disiplinlerde üretilen İngilizce ve Türkçe özgün makaleleri yayınlamak alana katkı sağlama amacı taşımaktadır.

Abstracting / Indexing

Endeks Bilgileri

International Journal of Social Inquiry (IJSI) is indexed/abstracted TUBITAK ULAKBİM Turkish Social Sciences Database, TR Dizin, Index Copernicus ICI World of Journals, EBSCOHost - Academic Search Complete, Academic Search Ultimate- SOBIAD, and Idealonline.

International Journal of Social Inquiry (IJSI), TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı, TR Dizin, Index Copernicus ICI World of Journals, EBSCOHost - Academic Search Complete, Academic Search Ultimate- SOBIAD ve İdealonline tarafından taranmaktadır.

 <p>SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER VERİ TABANI</p>	
	
	
	

İletişim Bilgisi

IJSI Editorial Office

International Journal of Social Inquiry (IJSI)
Bursa Uludağ University,
Institute of Social Sciences
Gorukle Campus, 16059,
Nilufer, Bursa – Türkiye
Phone: +90 224 2942420
Fax: +90 224 2942434
E-mail: ijsi@uludag.edu.tr

International Journal of Social Inquiry (IJSI)
Bursa Uludağ Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Görükle Kampüsü, 16059
Nilüfer, Bursa – Türkiye
Tel: 0 224 2942420
Fax: 0 224 2942434
E-posta: ijsi@uludag.edu.tr

The opinions, thoughts, postulations, or proposals within the articles are reflections of the authors and do not, in any way, represent those of the Bursa Uludağ University.

Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayım, sav veya tezler eser sahiplerine aittir. Bursa Uludağ Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

International Advisory Board
Uluslararası Danışma Kurulu

- Prof. Dr. Oktay AHMED** (SS. Cyril & Methodius University in Skopje/MK)
Prof. Dr. Mehmet Emin ALTUNDEMİR (Sakarya University/TR)
Prof. Dr. Serpil AYTAÇ (Fenerbahçe University/TR)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege University/TR)
Prof. Dr. Carole HILLENBRAND (University of Edinburg/UK)
Prof. Dr. Çiğdem İYÇİL (Mimar Sinan Fine Arts University/TR)
Prof. Dr. Eric M. JAMELSKE (University of Wisconsin-Eau Claire/USA)
Prof. Dr. Şenol KANTARCI (Akdeniz University/TR)
Prof. Dr. Faruk KARACA (Atatürk University/TR)
Prof. Dr. Ulvi KESER (Girne American University/TRNC)
Prof. Dr. Yahya MICHOT (Hartford Seminary/USA)
Prof. Dr. Irina NEVSKAYA (Goethe University/DE)
Prof. Dr. Jean A. PRATT (University of Wisconsin-Eau Claire/USA)
Prof. Dr. Fırat PURTAŞ (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Prof. Dr. Intisar A. RABB (Harvard University/USA)
Prof. Dr. Martina SEIFERT (Hamburg University/DE)
Prof. Dr. Nazan SUSAM (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Timothy S. VAUGHAN (University of Wisconsin Eau Claire/USA)
Prof. Dr. John WALBRIDGE (Indiana University/USA)
Prof. Dr. Asım YAPICI (Çukurova University/TR)
Prof. Dr. Ahmet Burçin YERELİ (Hacettepe University/TR)
Prof. Dr. Ibrahim Mohamed ZAIN (International Islamic University/MY)
Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN (Baku State University/AZ)
Assoc. Prof. Dr. Sinan LEVENT (Ankara University/TR)

Referees for this Issue

Bu Sayıda Görev Alan Hakemler

- Prof. Dr. Adem ÜZÜMCÜ** (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Prof. Dr. Ahmet AYDIN (Bandırma Onyedi Eylül University/TR)
Prof. Dr. Bekir PARLAK (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Cem Okan TUNCEL (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Ceren SÖZERİ ÖZDAL (Galatasaray University /TR)
Prof. Dr. Ferudun YILMAZ (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Filiz GİRAY (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Funda KESKİN ATA (Ankara University/TR)
Prof. Dr. Gökhan GÜNEYSU (Anadolu University/TR)
Prof. Dr. Gökhan ORHAN (Bandırma Onyedi Eylül University/TR)
Prof. Dr. Hamdi BRAVO (Ankara University/TR)
Prof. Dr. İlknur KILKIŞ (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Kadir Yasin ERYİĞİT (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Kamuran REÇBER (Bursa Uludağ University /TR)
Prof. Dr. Kürşat YENİLMEZ (Eskişehir Osmangazi University/TR)
Prof. Dr. M. Kemal ÖKTEM (Hacettepe University/TR)
Prof. Dr. Metehan TOLON (Ankara Hacı Bayram Veli University/TR)
Prof. Dr. Metehan YILGÖR (Bandırma Onyedi Eylül University/TR)
Prof. Dr. Metin BECERMEN (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Muzaffer Ercan YILMAZ (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Nazan SUSAM (İstanbul University/TR)
Prof. Dr. Necmi GÜRSAKAL (Mudanya University/TR)
Prof. Dr. Nuran BAYRAM ARLI (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Oğuz KARADENİZ (Pamukkale University/TR)
Prof. Dr. Özer ARABACI (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Rıdvan EZENTAŞ (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Sema BUZ (Hacettepe University/TR)
Prof. Dr. Sima NART (Sakarya University /TR)
Prof. Dr. Ufuk SELEN (Bursa Uludağ University/TR)
Prof. Dr. Utku ALTINÖZ (Sinop University /TR)
Prof. Dr. Verda ÖZGÜLER (Anadolu University/TR)
Prof. Dr. Veysel BOZKURT (İstanbul University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Alper BİLGİLİ (Çanakkale Onsekiz Mart University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Aykut ŞARKGÜNEŞİ (Zonguldak Bülent Ecevit University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Coşkun AKDENİZ (Tekirdağ Namık Kemal University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Derya HEKİM (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Erdal EROĞLU (Çanakkale Onsekiz Mart University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Fatih ERCAN (Zonguldak Bülent Ecevit University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Gül Pınar GÜLBOY (İstanbul University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Gülnil AYDIN (Bandırma Onyedi Eylül University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Hakan GÜLERCE (Harran University/TR)

Referees for this Issue

Bu Sayıda Görev Alan Hakemler

- Assoc. Prof. Dr. Hasan GÜLER** (Uşak University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Havanur ERGÜN TATAR (Bartın University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Hilal YILDIRIR KESER (Bursa Technical University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Mehtap ÖZŞAHİN (Gebze Technical University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Murat Necip ARMAN (Aydın Adnan Menderes University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Mümin KÖKTAŞ (Ankara Yıldırım Beyazıt University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Mümtaz Levent AKKOL (Yozgat Bozok University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Oğuz BAŞOL (Kırklareli University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Saadet Gülden AYMAN (İstanbul University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Selim TÜZÜNTÜRK (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Şenol BAŞTÜRK (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Uğur CEYLAN (Kütahya Dumlupınar University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Yasemin KAYA (Bursa Uludağ University/TR)
Assoc. Prof. Dr. Zafer ADIGÜZEL (Sakarya University of Applied Sciences/TR)
Assoc. Prof. Dr. Zeynep YÜCEL (Bandırma Onyedli Eylül University/TR)
Asst. Prof. Dr. Abdulkadir AKSOY (Gaziantep University/TR)
Asst. Prof. Dr. Günhan GAYIRHAN (Kırklareli University/TR)
Asst. Prof. Dr. Mehmet Akif PEÇE (Bartın University/TR)
Asst. Prof. Dr. Ozan EREN (Maltepe University/TR)
Asst. Prof. Dr. Mehmet SARI (İstanbul University/TR)

*Thank you for your contribution to increasing the scientific quality of our journal.
Dergimizin bilimsel kalitesinin artmasına olan katkılarınızdan dolayı teşekkür ederiz.*

Table of Contents

Page

- 1 *Research Article*
The Economics of Cognitive Negligence 1-12
Ömer Demir, Cem Eyerci
- 2 *Research Article*
Prediction of Economic Crisis Period with Logistic Regression Analysis Based on the Trading Volume of Companies in the Stock Exchange Istanbul 13-27
Erkan Işığışok, Savaş Tarkun
- 3 *Research Article*
Structural Change: Do Services Substitute or Complete the Industry? 29-46
Ümit Gaberli
- 4 *Research Article*
Violent and Unethical Non-Violent Abuse of Faith and Ethnoreligious Sentiments in Southeast Europe: Religious Peace-Building? 47-73
Faruk Hadžić
- 5 *Research Article*
Frantz Fanon's Psycho-Politics: From Psychiatry to Revolution 75-93
Firat Mollaer
- 6 *Research Article*
The Correlation Between Middle School 8th-Grade Students' Reflective Thinking Skill Towards Problem-solving and Their Mathematics Anxieties 95-110
Süruri Selim Erdem, Elif Esra Arıkan
- 7 *Research Article*
Independence of Regulatory Authority: Türkiye's Radio and Television Supreme Council 111-129
Özgün Akduran Erol, Yunus Yiğit
- 8 *Research Article*
Türkiye'de Düzenleyici ve Denetleyici Kurumların Formel Bağımsızlıkları 131-153
Formal Independence of Regulatory and Supervisory Agencies in Türkiye
Mehmet Fürkan Korkmaz

Table of Contents		Page
9	<i>Research Article</i> Türkiye Ekonomisinde Finansal Dışa Açıklık Cari Açığın Nedeni Midir? Is Financial Openness in the Turkish Economy the Cause of the Current Account Deficit? Hamza Çeştepe, Deniz Has	155-171
10	<i>Research Article</i> Seçilmiş G-20 Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar: Bir Performans Analizi Foreign Direct Investments in Selected G-20 Countries: A Performance Analysis Betül İnam, Dilek Murat	173-187
11	<i>Research Article</i> İthalatta Korumacılığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Panel ARDL Yaklaşımı The Effects of Import Protectionism on Economic Growth: Panel ARDL Approach Ahmed Yusuf Sarıhan, Musa Bayır	189-205
12	<i>Research Article</i> Paralel İthalatın Yasal Çerçevesi ve Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerinin Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalıkları Üzerine Bir Araştırma A Research on the Legal Framework of Parallel Import and Consumers' Awareness About the Legal Aspects of Parallel Import Products Aybike Salman, Yaşar Numan Aksanyar, Erkan Özdemir	207-227
13	<i>Research Article</i> Turizm İşletmelerinde Marka Kişiliğinin Duygu Analizi Yöntemiyle Belirlenmesi Determining Brand Personality in Tourism Businesses Through Sentiment Analysis Method Nebi Seren, Murat Hakan Altıntaş	229-254
14	<i>Research Article</i> Sosyal Sermaye Temelinde Suriyeli Bireylerin Sosyal Uyum Sürecine İlişkin Deneyimleri The Experiences of Syrian Individuals on the Integration Process Based on Social Capital Hakan Coşkun, Miraç Burak Gönültaş	255-274
15	<i>Research Article</i> Türkiye'de Sosyal Harcamaların Makroekonomik Etkileri: 1990 Sonrası Kriz Dönemleri Özelinde Bir Analiz Macroeconomic Effects of Social Expenditures in Türkiye: An Analysis Specific to the Post-1990 Crisis Periods Mehtap Öksüz, Murat Aydın	275-296
16	<i>Research Article</i> Dirençli Kent Tasarımında Katılımcılık: Türkiye'de Belediyeler ve STK'lar Arasındaki Paydaşlık İlişkisinin İncelenmesi Participation in Resilient Cities: Evaluation of Stakeholder Relationship Between Municipalities and NGOs in Türkiye Erdal Eroğlu, Semra Taş, Mine Aydemir Dev	297-313

17	<i>Research Article</i> İnsancıl Müdahalenin Kurucu Felsefi Dayanakları Üzerine Bir İnceleme: Doğal Hukuk, Kant ve Deontoloji An Investigation on Constitutive Philosophical Foundations of Humanitarian Intervention: Natural Law, Kant, and Deontological Ethics Çağrı Emin Demirbaş	315–331
18	<i>Research Article</i> Hem Felaket Hem İmkân: Beckçi Bir Risk Olarak Ekolojik Kriz ve İklim Mülteciliği Both a Catastrophe and a Possibility: Ecological Crisis and Climate Refugees as a Beckian Risk İbrahim Oğulcan Erayman, Ahmed Burak Çağlar	333–349
19	<i>Research Article</i> Kirli Bir Irmağı Arındıran Deniz Olma İstenci: Nietzsche'nin Ahlaki İyilik ve Kötülüğe Yönelik Eleştirileri The Will to Be the Sea that Purifies a Dirty River: Nietzsche's Critique of Moral Good and Evil Metin Topuz	351–369
20	<i>Research Article</i> Emek Piyasalarında Esneklik ve Bölüşüm: 2019 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Çerçevesinde Bir İnceleme Flexibility and Income Distribution in the Labour Market: A Study Within the Scope of Income and Living Conditions Survey-2019 Rabihan Yüksel Arabacı	371–390
21	<i>Research Article</i> Küreselleşme Sürecinin Vergileme Üzerindeki Etkisi: Emek ve Sermaye Gelirlerinin Vergilendirilmesi Açısından Bir Değerlendirme The Impact of Globalization Process on Taxation: An Evaluation in Terms of Taxation of Labor and Capital Income Ebru Kardeş, Betül Hayrullahoğlu	391–409
22	<i>Research Article</i> Üst Kademe Teorisine İlişkin Bir Literatür Taraması A Literature Review on Upper Echelon Theory Ceyda Kavurmacı Aytaç, Füsün Çınar Altıntaş	411–432

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1262353>

The Economics of Cognitive Negligence

Ömer Demir*

Cem Eyerci**

Abstract

The essence of the decision-making mechanism of rational individuals in economics is to ensure the balance between benefits and costs. The benefit received from a decision is expected to be higher than its cost. It is so in cognitive activities. Any cognitive practice may require effort, expenses, and time-use to some extent. However, the actors do not always do all they can. A significant reason for not using cognitive abilities adequately in verbal, written, and visual information production is the individuals' not wholly bearing the negative consequences of their cognitive actions. Such a cognitive attitude differs from similar notions of rational ignorance, rational inattention, and mental laziness. This paper introduces a new concept, *cognitive negligence*, that refers to the tendency of individuals to avoid the cost and maximize benefits in cognitive activities by making an implicit or explicit cost-benefit analysis. The paper presents why and how cognitive negligence emerges. It defines the factors affecting it, such as the position of the actor, perception of importance, context or type of activity, time of action, social distance, and the diversity of the audience. Its relationship with lying, distortion, and critical thinking is discussed. Finally, the consequences of cognitive negligence are evaluated.

Keywords: Cognitive negligence, lying, mental laziness, rational ignorance, rational inattention

JEL Code: D91

Cite this article: Demir, Ö., & Eyerci, C. (2023). The economics of cognitive negligence. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 1–12. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1262353>

* Prof. Dr., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Political Sciences, Department of Economics, Ankara, Türkiye.

E-mail: omer.demir@asbu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8684-1932>

** Dr., The Central Bank of the Republic of Türkiye, Ankara, Türkiye (Corresponding author).

E-mail: eyercicem@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9863-5957>

Article Information

Received 09 March 2023; Accepted 23 June 2023; Available online 30 June 2023

1. Introduction

Pure rational individuals consider the benefits and costs while making economic decisions. It is expected that the benefit received by the individual from any choice would be higher than the cost of that choice in the short or long run. It can be argued that this sort of cost-benefit comparison is made not only for economic activities in daily life, as can easily be realized, but in many other fields of life, including cognitive activities. As in various similar processes, cognitive practices also require preparations, efforts, expenses, and time usage in compliance with the predetermined standards. In this paper, it is asserted that when individuals do not have to bear all the negative consequences of their cognitive activities, including negative externalities in general, they do not realize all their potential capabilities due to *cognitive negligence*.¹

The concept of *cognitive negligence* is introduced in this paper. The concept refers to the tendency of individuals to avoid the costs and maximize benefits in their cognitive activities by making an implicit or explicit cost-benefit analysis. Nowadays, all cognitive activities have been eased and intensified due to the diversified and decreased cost of production, transmission, and storage of information. The issue became more critical by the rise in the tendency of negligence and the increased destructiveness of the negative consequences of cognitive negligence. We suppose that an important reason for not using cognitive abilities adequately in the production of verbal, written, and visual information is the individuals' not entirely bearing the negative consequences of their cognitive actions or practices. The reason for the individuals' turning into someone else on the Internet, where names and identities are possible to hide, and writing and making comments that they would not pronounce in face to face relations, is more explainable within the framework of cognitive negligence.

Cognitive negligence is relevant to the concepts of *rational ignorance* (Downs, 1957) or *deliberate ignorance* (Hertwig & Engel, 2016), *rational inattention* (Sims, 2003), and *mental laziness* (Birkelund, 2016). It is essential to be able to use the produced information sufficiently for the effective use of cognitive abilities. In order to use a piece of information timely and appropriately, it has to be owned first. However, individuals may make a rational analysis and prefer to get some information superficially or not look for any by taking the risk of bearing its negative consequences. Thus, they may behave as *rational ignorant*. Rational ignorance is the individuals' conscious choice of not getting information in cases when the cost of gathering information is higher than the benefit of owning it.² While rational ignorance is the individuals' choice depending on the cost-benefit analysis of getting information, cognitive negligence mostly emerges during the use of previously gotten information in cognitive activities.

On the other hand, the concept of rational inattention stands for the individuals' selective use of attention. Since the amount of attention a decision-maker can pay is limited, an optimal allocation of attention can help to utilize the economic data efficiently (Wiederholt, 2010). Mental laziness, a kind of mechanical thinking, is also supposed to be used as a rational

---

¹ The issue is mostly studied in the context of *social loafing* in sociology and psychology. The approach of social loafing asserts that individuals are less willing to contribute to group activities when their contribution is not apparent. See also Karau and Williams (1993).

² For the implications of rational ignorance on voter behavior, see Downs (1957), Martinelli (2007), and Demir (2009).

decision device when time is limited, supply is abundant, and decisions have to be made (Birkelund, 2016).

Cognitive negligence has distinctions from rational ignorance, rational inattention, and mental laziness in many aspects. The following sections discuss the cause and way of its emergence, the factors affecting it, its relationship with lying, distortion, and critical thinking, and its consequences.

2. Cognition, Cognitive Benefit, Cognitive Cost

Cognition is the process of conscious or unconscious transformation of notices received from various sources, such as perception and experience, to information. It is quite a broad concept and involves the sub-processes of learning, attention, memory, language, reasoning, and decision-making (Sternberg & Sternberg, 2016). Negligence, on the other hand, means not giving enough care or attention to someone or something (Cambridge Dictionary, 2020).

Considering that individuals usually conduct cognitive activities with cost-benefit incentives, it can be stated that their relevant attitude depends on conditions. While producing information, forming opinions, or using owned information, if the possibility of bearing the negative consequences of their action is high, the individuals tend to be more attentive and consistent. If it seems that they will not face the negativities much, they tend to be less attentive and consistent. This response means that the possibility of paying a bill, either in monetary or non-monetary terms, disciplines an individual's attitude in using cognitive abilities as in other fields of attitudes and behaviors. The motivation of cognitive punishment and reward stimulates the individuals' desires and efforts in cognitive activities more appropriately and precisely. As the possibility of negative affection by the produced or disseminated information decreases, the desire to do everything that can be done within the cognitive limits of the individuals also decreases. We call this *cognitive negligence*.

It is easy to comprehend that individuals can make cost-benefit analyses in information production and utilization of beliefs and values as they make in *pure* economic activities. In basic economic terms, we can state that some *cognitive benefit* is expected from all cognitive activities. The cognitive benefit may be either an unexplained emotional satisfaction, reputation in the community, a leading role, a high status, or simply income or some other material gains.

On the other hand, all cognitive activities, more or less, have some cost. The *cognitive cost* may comprise mental effort, emotional disturbance, expending time, spending money, or being condemned, blamed, or belittled. The human actions of producing an idea, view, thought, or information, developing an attitude or behavior, and making a choice requires some cognitive activities and bearing their consequences. In other words, cognitive activities are not the same as whistling in the dark, but they are purposeful activities expected to have some results.³ For such intended cognitive activities, one has to spare enough time, utilize the required resources, and act studiously by following the relevant standards. In the ordinary course of life, individuals are assumed to balance between the expected benefit and the borne cost of all cognitive activities.⁴ It is plausible to conduct a cognitive activity when its expected

³ Whistling in the dark may also be considered a cognitive activity with intended results, such as enjoying loneliness, coping with fear, or letting the people around know that somebody is there.

⁴ It is not easy to explain why this is so. We can say that in explaining a decision, we have no rationally stronger explanatory way, instead of making a balance between the costs and benefits of it (although this is itself a tautological explanation).

total benefit is higher than its cost. Thus, the cognitive activities that do not provide the expected benefit tend to diminish and disappear in the end.

The consequences of cognitive activities vary according to the individuals' cognition basis, learning environment, prior knowledge, and expectations from the cognitive activities. For this reason, although there is a consensus on the nature of some cognitive activities, people's approach to others highly diversifies in a wide range. The things that are considered *right*, *good*, and *beneficial* by some people may be claimed with the same sincerity to be *wrong*, *bad*, and *harmful* by others. However, attitudes that emerge due to cognitive differentiation are not always *cognitive negligence*. Cognitive negligence is a specific form of cognitive differentiation. The central assertion of this paper is that, although it depends on many factors, the balance between cognitive benefit and cognitive cost is effective in the differentiation of cognitive activities. The effects of cognitive negligence differ due to the type of cognitive activity (production of information, making a decision, or developing an attitude).

When the consequence of information production as a type of cognitive activity has the potential to affect their attitudes, the individuals conduct the information production processes meticulously. For example, they make the preliminary preparations better, care about the logical consistency of their expressions, and cite the agreed information more. In other words, the responsibility level of the producer of information affects both the *course* of the information production process and the *features* of the produced information. When it is not required to justify, it is easier to produce an idea or take up a position. On the contrary, e.g., rumors or opinions are not found adequate to accuse somebody of a crime, but evidential information is required. Therefore, the extent of the *quantity* and *diversity* of cognitive activities depend on the possible returns (e.g., admiration, satisfaction, compliment, and reward), their cost (e.g., mental effort, consuming time, and spending money), and being able to cope with their consequences (e.g., falling into contempt, being condemned, and facing punishment).

3. Factors Affecting Cognitive Negligence

The size of the cost of knowledge acquisition about an issue or difficulty in understanding the issue's features may rise to cognitive negligence. It is common to build opinions and comment on complex issues with superficial information. When it is required to use cognitive abilities intensely, an individual automatically evaluates the possible benefits and risks of acquiring detailed information and suggesting an idea by using this information. When the risk is expected to be low, she tends to act carelessly as a *rational ignorant*. However, the negligence of individuals on an issue may differ from each other. The tendency to cognitive negligence diversifies due to the actors and the instruments used for the activity. Although not the same for all cognitive activities, six factors may be considered to be effective in negligence: the *position* of the actor of activity; the *importance perception* of the activity; the *realization context* or *type* of the activity; the relevant *time period*; the *social distance* between the cognitive product and the actor; and the *diversity of the parties*. These factors may have various effects. Thus, each of them should be handled separately. The factors affecting cognitive negligence and their impact directions are summarized in Table 1.

3.1 The Position of the Actor

The position of the actor in each cognitive activity has a strong effect on the benefits and costs. So, the expectations from the actor of a cognitive activity vary due to the position of the actor. The position involves the hierarchical level of an individual in the relationship network and the foreseen cognitive capacity of the individual at that level. That is why a competent and credible individual's tendency to cognitive negligence would not be so high. On the contrary, others that are not experts and express opinions as *novices* or *amateurs* tend to behave more imprecisely. Experts pay or are expected to pay attention to their comments on TV talks more than conversations at home with their friends. It is so because the ones with an attributed status of knowing and interpreting a discussed issue better than others try not to make any mistakes or, at least, avoid comments that can be easily refuted.

Table 1

The Factors Affecting Cognitive Negligence and Their Impact Directions

Factor	Impact direction of the factor
Position	As expertness increases, cognitive negligence decreases. As responsibility increases, cognitive negligence decreases.
Perception of the importance of the subject	As the perception of the importance of the subject increases, cognitive negligence decreases.
Context or type of activity	As the strictness of the evaluation criteria increases, cognitive negligence decreases.
Time	As the time that refers to the subject matter of cognitive activities moves away from today, cognitive negligence increases.
Social distance	As social distance increases, cognitive negligence increases.
Diversity of the audience	As the diversity of parties increases, cognitive negligence decreases.

The relation between the position and cognitive negligence is relevant to two different facts: *the area of expertise* and *the responsibility level* in a social or organizational hierarchy. At first, an individual's inclination toward negligence depends on whether the considered issue is in the *area of expertise*. For example, the cognitive negligence inclination of a math teacher in solving a math problem is far less than in answering a question of history. It is so because due to the cognitive capacity implied by the area of expertise of the teacher, the cost of making a mistake in the solution of the math problem is very high compared to the cost of wrongly answering the history question, and this may lead to a decrease in her reputation. However, responding incorrectly to a history question does not have such a risk ever.

Secondly, the individuals' careless behaviors in cognitive activities are affected by their *responsibility level*. In general, the ones with more responsibilities tend to behave with less cognitive negligence. For example, an ambassador is expected to incline to cognitive negligence less than a researcher in commenting on the international relations between two countries. Therefore, by force of her position, the ambassador sensitively comments on the

current state by considering the probable consequences of her interpretations. On the other hand, the researcher, whose statements are assumed not to affect the relations of the countries, may deduce much from a small piece of information and make hard comments on the subject by behaving with cognitive negligence more than the ambassador behaves.

In this context, the executives in private and public institutions tend to behave carelessly in expressing an opinion or making a decision related to that institution much less than their subordinates. Since the executives cannot shift the responsibility to the subordinates when a wrong decision is made, they frequently respond to the deductions and comments by asking: Are we sure? The more the subordinates feel that they will not be responsible, the more carelessly they are expected to behave in cognitive activities. Since the executives will be accountable, unless tightly supervised, the subordinates do not efficiently utilize their mental abilities in the work as they do in their private matters and incline to cognitive negligence more than their superiors. In general, the ones, who have less responsibility in a process, act more with cognitive negligence. The executives with more responsibility are the *sleep losers over worrying* about a potential or probable problem. Of course, it is *easier said than done* in all human activities.

3.2 Perception of Importance

The importance perception of the relevant persons about the process that involves cognitive activity has an essential effect on the course of evaluation of the attitude. If the subject of cognitive activity is related to too many people and the elite classes meticulously keep a close watch on it by *attaching importance*, the risk of cognitive negligence increases. Therefore, while producing information about or commenting on the issues to which most people or effectively organized groups are responsive, not considering social sensitivities and suggesting unconvincing ideas increases the possibility of being blamed, abused, condemned, and even sued. Thus, individuals are more attentive in such cases. On the contrary, commenting carelessly on issues that most people, effectively organized groups, and notables do not care about brings relatively low costs. Cognitive negligence is prevalent in such fields.

3.3 Context or Type of Activity

An individual's tendency to cognitive negligence may change due to the type of realized cognitive activity. For example, the cognitively negligible behavior of a writer in passing opinion is quite different in writing a textbook, a scientific article, a column, a web blog, a story, a novel, a fairy tale, a poem, or an epic.⁵ A textbook is expected to involve widely agreed information on the relevant subject. While certain information has to be used by reference in an article, the writer may use predictive information more and care about the consistency of the comments less in a newspaper column. Above all, while writing a story or a novel, some factoid assertions that cannot be underpinned by certain information may be made. Therefore, the inclination to cognitive negligence is expected to be higher in writing a textbook or a scientific article than in writing a column. Similarly, the anticipated cognitive negligence is higher in writing a column than in writing a novel or a fairy tale. It is so because the bearing capacity of each activity type to cognitive negligence is different from others, e.g., the inclination to cognitive negligence while making an economic analysis in a novel is higher than in an article.

---

⁵ The tendency to negligence differs using whether a real name or a nom de guerre in any of these works.

Regarding a cognitive activity, e.g., while passing an opinion, the formation of a cognitive negligence basis is not affected only by the identity of the audience and the extent of their interest. The wording used in the presentation of the opinion also impacts its emergence. The tendency to negligence in expressing an opinion, idea, or approach differentiates among the cases of making the assertion in a nonbinding free platform or not; expressing one own opinion or conveying another's; presenting a probable situation by confirming it or not; asserting in the form of literary work using humor or metaphor or not. Regarding the extent of negligence in expressing an opinion or a mental product, there is a high distinction between using a form of scientific certainty and using an artwork.

For this reason, factoid thoughts emerge first in the humorous or fictional fields of literature and art that do not have strict criteria rather than "serious" intellectual platforms. Thus, the costly risks are minimized, and the cost of negligence is decreased. Hence, the inclination to cognitive negligence is observed more in the fields with tolerant evaluation criteria than in intellectual medium that has relatively stricter norms.

3.4 Time

The *time* of the realization of cognitive activity is another factor in the emergence of a tendency to negligence. While conducting a cognitive activity, the time relevant to the subject of the activity affects the extent of behaving with cognitive negligence. In general, the cost of acting carelessly in cognitive activities increases as the time relevant to the subject of the activity gets closer to now. Since the cost of mistakes due to not caring enough in information production or making a judgment about current events is relatively high, as the time of the subject goes back, the inclination to cognitive negligence in information production about that issue increases. Therefore, cognitive negligence is more prevalent in thoughts and comments about relatively old events. A columnist's cost of being blamed for an anachronism of 20 years in 50 years of the historical period is higher than the cost of making an anachronism of a few centuries about an event of twenty centuries ago. For example, since the cost of using wrong information about the Ottomans would be higher than the cost of making a mistake about the Sumerians in a text written for Turkish readers, the inclination to cognitive negligence is expected to be less in writing on Ottomans.

Because the consequence of cognitive negligence affects more, today and tomorrow are considered more sensitively to minimize the loss. The sooner the time is in the future, the less the cognitive negligence attitude related to time is. Election forecasters, for example, try to use their abilities more efficiently on the day of the election than on previous days. The result will become evident on the next day, and in case of a wrong forecast, it is not plausible to raise the effects of unexpected factors as a pretext on the day of the election. Therefore, since being branded as "not being able to follow the going-on" would bring costs, the forecasters use all their abilities to avoid the costs and try to forecast more accurately than ever. The probability of being branded similarly for not accurately predicting the result of an election that will be held five years later is far less, so the inclination to cognitive negligence is higher.

Similarly, the cost of an inaccurate economic forecast for the next quarter is higher than the cost of inaccuracy in forecasting two years later. Therefore, negligence is observed more in long-run forecasts.

3.5 Social Distance

The distance between the actor of cognitive activity and its subject also affects the tendency to cognitive negligence. The inclination to cognitive negligence in evaluating the lifestyles and values of other communities is higher than in commenting on a current issue of own community, such as its ethnic composition, religiosity, and spirituality. Therefore, the information and evaluation of other communities involve more stereotype judgments, and the justification of these judgments is not considered much risky and dangerous. The cognitive effort weakens as the field of the relevant activity, such as household, street, village, town, district, province, country, and continent, extends. People act responsibly to the responses from their communities and are more prepared to minimize the reactions. It can be said that as social distance increases, cognitive negligence can also increase.

3.6 Diversity of the Audience

Each cognitive activity has an actual and potential audience. Although some cognitive activities are relevant only to the actor of the activity, most of them are related to various current or future parties. When the diversity of the audience is low, namely when the audience is homogeneous, the inclination to cognitive negligence increases. The more the audience is heterogeneous in areas such as gender, ethnicity, religious belief, and educational level, the less the actor of the activity inclines to cognitive negligence. In that, it is easier to estimate the homogeneous audience's level of pleasure from the comments, explanations, and inferences on events, cases, and processes and to act accordingly. Since the chance of different affection by the parties would increase, and the costly reactions would emerge due to the increased diversity of parties, the cognitive activity requires more care. The inclination to use imperfect or biased information increases in specific cases. For example, commenting on gender discrimination when the audience is composed of the same gender; asserting an advantage of a belief when all the audiences believe in that; or stating the favorable characteristics of a nation, ethnicity, or townsman group when all the audience belongs to the same nation, ethnicity, or townsman group. Each of these establishes an environment adequate for cognitive townsman group.⁶ Each of these establishes an environment adequate for cognitive negligence.

In general, the pervasiveness of comments made with biased information and stereotype judgments weakens by the increased diversity of the audiences; the comments come under question from various aspects, and the cost of cognitive negligence increases. Therefore, the actors of cognitive activities feel comfortable when they act in small homogenous groups and incline to negligence. On the contrary, as the diversity of audiences in a cognitive activity increases, the inclination to cognitive negligence is expected to decrease. The cognitive negligence shown in writing a comment on a web blog of an Internet group with many members is naturally different from the negligence exhibited during a conversation among friends at home. It is evident that the cost of cognitive negligence at home is probably less than the cost of negligence on an open web blog.

---

⁶ The case may be illustrated best by imagining the differentiation of the speeches given on the same subject at the General Assembly of the United Nations and a local meeting of the members of a political party.

4. Cognitive Negligence, Lying, and Distortion

Cognitive negligence is quite different from *lying* and *intentional distortion*. These attitudes are intentionally made distinctions between the “actual” and the “expressed” with the motive of self-protection. Lying or intentional distortion is the attitude of expressing an opinion different from true knowledge, emotions, and thoughts. Both are considered evil almost in all cultures. An individual may prefer to introduce herself differently from her actual thoughts or sensations due to social, political, economic, or moral concerns. Therefore, public and private preferences may differentiate, and *preference falsification* may emerge.⁷ In the case of preference falsification, an individual intentionally expresses her thoughts differently from the real ones. However, cognitive negligence is not intentionally expressing unreal thoughts and emotions for particular purposes. It is the underemployment of cognitive abilities due to an implicitly made cost-benefit analysis of whether to use them at full strength. Such an attitude guides an individual to use cognitive skills deficiently. The difference between lying and cognitive negligence is that, while lying is the voluntary and deliberate distortion of reality, cognitive negligence is the reduction in attention and effort devoted to the activity due to the littleness of expected benefit. When the cognitive cost is low; or the expected gain is high enough to cover the losses, the actor would try to use all available cognitive means and abilities in all cognitive processes, including negligible ones.

For example, when it is believed that the factualness of comments made in the interview is the essential input for the acceptance for the job, an applicant checks all the relevant sources, gets as possible as correct information, and studies using the gathered information in comments. However, when making comments in a conversation among friends rather than a job interview, it would be preferred to use only the things heard before.

5. Negligence in Public Cognitive Goods

Cognitive negligence is more prevalent in cognitive products that are also public goods. Some cognitive products are partly, and some others are fully public goods. A public cognitive good is a cognitive product which's demanders cannot be excluded. Free satellite broadcasting and free-access websites are public goods. Since the cognitive products produced for a limited group (private cognitive goods) are supervised by the payers either directly or by reducing the demand in time, the inclination to negligence is less while producing such goods. However, regarding collective possessions, the supervision of cognitive products is often left to others, but in the end, the responsibility is shouldered by the public authorities. Therefore, the reduced cost of cognitive production due to the prevalence of the Internet and the development of social media interestingly established an environment convenient for more cognitive negligence. In the past, dissemination of opinions required convincing editors and referees, obeying the rules of publication, and bearing the cost of publication. Some of those costs do not exist today, and others dropped off drastically. When the cost of activities declines by a considerable amount, as a consequence, the cognitive resources are allocated in a new way that leads to negligence.

The public authorities have new responsibilities, such as removing or reducing the negative consequences of the emerged cognitive negligence following the above mentioned developments. The new way of discharging responsibility does not involve old tools such as

⁷ For various aspects of the issue, see Kuran (1997).

ensorship, which prevents the dissemination of ideas by pre-controlling. The current approach aims at minimizing the negative consequences of negligence by making it possible to identify the owners of cognitive products and keeping them accountable to enable the sufferers of cognitive products to claim their rights.

Meanwhile, it must be stated that intentional misinforming and misguiding cannot be considered cognitive negligence. While negligence is preferred due to a cost-benefit analysis, deliberate actions may purpose to cheat people, manage perceptions, or guide groups to specific ideologies, beliefs, or movements.

6. Critical Thinking and Cognitive Negligence

Being able to approach an issue from an aspect different or opposite to the mainstream view contributes to the development of thought. Therefore, the realm of freedom in which people can safely express divergent opinions and comments is undisputedly esteemed. We call it freedom of thought and expression. Cognitive negligence may be beneficial and stimulating in criticizing the present acquisition by departing from the settled turn of mind, expressing the issues that were or could not be mentioned before, and presenting distinctive lifestyles. In many fields, alternative ways of thinking or expressing critical comments are possible only in this way. From that perspective, it can be argued that an intellectually free environment must not impose any cost on individuals for the opinions they express; on the contrary, it must promote divergent views. An advisor, for example, may be influential on the decisions taken by making extraordinary comments when there is no risk of accounting for the consequences of the decisions taken.

When negligence begins to be tolerated, and the number of cognitive neglecters increases by definition in an environment where expressing different and divergent views is allowed, the stimulating new perspectives expected from critical thinking emerge. However, besides, current intellectual accumulation begins to be considered worthless as well. Therefore, an optimum level for cognitive negligence must be defined to keep the critical approach alive. An optimum level is not required only to prevent the trivialization of intellectual accumulation. Criticism has to be made at an acceptable level of cognitive attention to be considered.

Although cognitive negligence has a role in the emergence of critical thinking, the difference between *critical thinking* and *cognitive negligence* should not be ignored. While critical thinking proceeds in various ways in the settled turn of mind, semantic world, and world of values, cognitive negligence gives the impression that a human being's cognitive products are worthless due to not paying enough attention. This fact weakens the common ground more.

7. The Consequences of the Prevalence of Cognitive Negligence

Cognitive negligence, in the most general sense, reduces the quality of cognitive products due to the individuals' not doing their best in existing circumstances and consequently produces results similar to the social implications of lying. Approaching cognitive products with suspicion increases the cost of supervision of information. The speaker and the place of speech start to become more important than what she said. Refereeing in scientific journals is crucial for its role in reducing cognitive negligence. The authors that send articles to journals with peer review process incline less to cognitive negligence, and the audience of such journals has more confidence in the quality of the articles published.

As the world globalizes and the means of production and dissemination of information increase, the environment becomes more suitable for the diffusion of cognitive negligence. The ethical violations in academia, particularly plagiarism, are partly consequences of the proliferation of cognitive negligence. As accessibility to literature increases, it becomes easier to present others' products as if produced by oneself and the inclination to negligence in new knowledge production increases further.

8. Conclusion

The cost-benefit balance is the essence of the decision-making mechanism of the rational individual in economics. The inclination to a situation with a benefit higher than the cost and avoidance of the contrary case is considered the essential human attitude. It is valid for cognitive activities as it is for economic activities in daily life. A cognitive activity requires preparations, mental efforts, expenses, and time usage at predetermined standards. The sense of balance in decisions implies the proportionality of the amount of effort and the expected benefit. Then, one of the ways of increasing the reward of cognitive activities is lying and related processes. The difference between lying and cognitive negligence is that, while lying is done voluntarily and deliberately, cognitive negligence is acting insufficiently attentive due to the low expected benefit compared to the cost.

It is observed that individuals act without attention when they do not account for the adverse consequences of cognitive negligence. The emergence of cognitive negligence has some determinants, such as the *position of the actor*, *perception of importance*, *context* or *type of activity*, *time of action*, *social distance*, and *diversity of the audience*.

The technological developments that facilitate cognitive activities also cause the emergence of cognitive negligence. Therefore, in parallel with the development of the Internet and social media, cognitive negligence diffuses more, and a problem called cognitive pollution appears. Some of the cybercrime is relevant to this pollution. Cognitive negligence increases by the reduction in the cost of production and dissemination of information, and the possibility of hiding identities while circulating cognitive products. Consequently, cognitive pollution causes the inefficient use of common cultural property. To entirely prevent or minimize cognitive pollution, the holders of the regulatory power (states) have the responsibility of making new arrangements in these fields. As negligence increases, cognitive pollution also increases. Any polluted thing is not as valuable as an unpolluted thing.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Ömer Demir | Concept/idea; Literature review; Design; Drafting; Interpretation of data/findings; Supervising; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate 70%

Cem Eyerci | Literature review; Design; Drafting; Interpretation of data/findings; Final approval and accountability. Contribution rate 30%

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Birkelund, G. E. (2016). Rational laziness—When time is limited, supply abundant, and decisions have to be made. *Analyse & Kritik*, 38(1), 203–226. <https://doi.org/10.1515/auk-2016-0110>
- Cambridge Dictionary. (2020). Negligence. In *Cambridge Dictionary*. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/negligence>
- Demir, Ö. (2009). Siyasete yön veren rasyonel cahil seçmenler [Rational ignorant voters which give direction to politics]. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 1–10. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hiad/issue/7647/100128>
- Downs, A. (1957). An economic theory of political action in a democracy. *Journal of Political Economy*, 65(2), 135–150. <https://doi.org/10.1086/257897>
- Hertwig, R., & Engel, C. (2016). Homo ignorans: Deliberately choosing not to know. *Perspectives on Psychological Science*, 11(3), 359–372. <https://doi.org/10.1177/1745691616635594>
- Karau, S. J., & Williams, K. D. (1993). Social loafing: A meta-analytic review and theoretical integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65(4), 681–706. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.65.4.681>
- Kuran, T. (1997). *Private truths, public lies: The social consequences of preference falsification*. Harvard University Press.
- Martinelli, C. (2007). Rational ignorance and voting behavior. *International Journal of Game Theory*, 35(3), 315–335. <https://doi.org/10.1007/s00182-006-0051-4>
- Sims, C. A. (2003). Implications of rational inattention. *Journal of Monetary Economics*, 50(3), 665–690. [https://doi.org/10.1016/S0304-3932\(03\)00029-1](https://doi.org/10.1016/S0304-3932(03)00029-1)
- Sternberg, R. J., & Sternberg, K. (2016). *Cognitive psychology*. Nelson Education.
- Wiederholt, M. (2010). Rational inattention. *The New Palgrave Dictionary of Economics (Online Ed.)*.

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1190098>

Prediction of Economic Crisis Period with Logistic Regression Analysis Based on the Trading Volume of Companies in the Stock Exchange Istanbul

Erkan Işığışık*

Savaş Tarkun**

Abstract

The prediction of an economic crisis is the most critical area of study for all actors related to the economy. Crises, a sign of uncertainty, do not have a specific timeline, but they can be predicted by analyzing particular indications. Studies on predicting the crisis are commonly related to macroeconomic variables. This study addresses an alternative approach to predicting crisis periods, which involves analyzing changes in the trading volumes of companies listed on Borsa Istanbul (BIST) instead of relying solely on macroeconomic variables. The study aims to examine the transaction volume data from 169 firms that regularly traded in BIST between 2000 and 2018. The predictability of economic crises in Türkiye has been investigated by applying binary logistic regression analysis, a methodology commonly employed in the literature as a signal approach for detecting economic crises. Some statistically significant parameters were discovered positive, and some were found negative in estimated logistic regression models, and the companies to which the statistically insignificant parameters belonged were evaluated as companies that did not give a signal for the economic crisis model. The findings suggest that changes in the trading volume of many companies, not just a few ones, can be a valuable predictor of crises.

Keywords: Binary logistic regression, economics crisis, Stock Exchange Istanbul, crisis prediction, early warning

JEL Codes: C01, C1, C10, C25, C40

Cite this article: Işığışık, E., & Tarkun, S. (2023). Prediction of economic crisis period with logistic regression analysis based on the trading volume of companies in the Stock Exchange Istanbul. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 13–27. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1190098>

* Prof. Dr., Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, Bursa Uludağ University, Bursa, Türkiye.
E-mail: eris@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4037-0869>

** Ph.D. Candidate, Institute of Social Sciences, Department of Econometrics, Bursa Uludağ University, Türkiye (Corresponding author).
E-mail: 711817007@ogr.uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2684-184X>

Article Information

Received 16 Oct 2022; Revised 22 Nov 2022; Final Revised 15 Dec; Accepted 27 Dec 2022; Available online 30 June 2023

1. Introduction

Economic crises, one of the essential factors of economic history, emerged in the 19th century and showed their existence in different dimensions (war, financial speculation, famine, etc.) in the 20th and 21st centuries. These crises include the ones that occurred in 1900, 1907, 1920, 1929's Great Depression, and 1973's energy shocks. Due to the acceleration of globalization after the 1990s, crises have been frequently created in various regions of the world depending on the change in size. For instance, depending on the European Monetary System, in 1992–1993 Europe; in 1994, Mexico; and in 1997–1998, the "tequila effect" 1998 in Asia, 1999 in Russia 2000–2001 in Brazil Thailand, 2001, and Argentina experienced the "2008 American mortgage crisis," which has expanded to other countries (Yücel & Kalyoncu, 2010, p. 54).

The term "crisis" is used in economic language to refer to a situation where events occur suddenly and unexpectedly, considerably shaking the nation's economy. This relates to terms like "depression," "recession," "difficult period," or "depression."

Numerous studies on the definition of a financial crisis have been published in the literature. The following list of some of these is an overview: *Financial crisis*, according to Mishkin (1999), is the non-linear distortions that come from inefficient use of funds as a result of moral hazard and adverse selection issues getting worse in financial markets with good investment possibilities. Another definition says that it generally refers to the extreme variations that surpass the acceptable range of change for any good, service, production factor, price, or quantity in the financial market (Erdoğan, 2006, p. 5). According to Goldstein and Turner (1996), the financial crisis is the rapid, abrupt, sudden, and visible deterioration of all or most financial indicators, such as short-term interest rates, asset values, payment declines, and bankruptcies with the bankruptcy of financial institutions. On the other hand, Kindleberger et al. (2005) defines financial crises as a fundamental element of the turn at the apex of the conjuncture and an inevitable result of the previous expansion. According to a different study, financial crises are shocks that have a contagious and widespread impact on a country's economy at the macro level and firms and individuals at the micro level due to some previously unanticipated and unexpected developments in the macroeconomic balances of a country's economy (Yavaş, 2007).

Prediction of crises constitutes one of the most important agenda items for individuals, companies, and states, as well as institutions that we can define as transnational institutions. It has emphasized the value of crises being predictable after previous or upcoming crises. Studies on this topic have been done in the literature for a very long time in academic circles. In addition to the academic setting, it is well known that government organizations like central banks and the Treasury are in charge of overseeing risk, as well as organizations that conduct studies on the world's economic and financial condition, such as the IMF.

This study discusses the level of analysis of the stock exchange, which is one of the variables used in economic crisis studies. Knowing which variables or businesses react during a crisis can be seen as a leading indicator of the economic crisis, at least for the foreseeable future.

Although there are varying views regarding the start and end dates (periods) of the crisis periods, the following methodology has been used to identify the crisis periods. According to the CBRT (Central Bank of the Republic of Türkiye), November 20, 2000, when there was a 7.1% decrease in the ISE (BIST) index, was taken as the start date of the crisis and immediately after the crisis, the CBRT is to reduce its deposit provisions from 6% to 4% as of January 12, 2001,

the fact that 1.688 trillion funds were provided to the market with the API on November 22, 2000, and that it brought some conveniences to banks in liquidity applications the effect of the crisis has not to be alleviated. On November 29, 2000, it announced that decreasing the CBRT's net reserve value of 13.5 billion dollars, which was targeted as the year-end figure, would return to the old practice in monetary policy by fixing net domestic assets and that liquidity would be released only in exchange for foreign currency. When this was added, turning their portfolios of foreign investors into liquidity, Demirbank, one of the market makers, was transferred to the SDIF (TCMB-CBRT, 2002, pp. 93–94).

Before February 2001, the Treasury's heavy domestic debt redemption to meet the excessive domestic foreign exchange demand the CBRT's selling 7.6 billion one-day sales, and the cancellation of 6.1 billion dollars of this amount due to the Bank's tight monetary policy, interest rates in the Interbank Money Market by Caused it to rise to %2300. The Central Bank sold USD 3.5 billion in foreign currency on February 21 in order to fulfill the rising demand for foreign currency, which increased the severity of the liquidity crisis in the market (TCMB-CBRT, 2003, p. 89).

2. Literature Review

As a result of the comprehensive literature review, it is noteworthy that studies on the prediction of the economic crisis are commonly related to macroeconomic variables. In the literature, studies developed for logistic regression and macroeconomic variables and the estimation of crisis periods are mentioned.

The Frankel and Rose model (1996, p. 3) is one of the most popular probit models used to calculate the likelihood of a crisis. This model defines a crisis as a 25% depreciation of the currency rate or a 10% yearly devaluation.

Frankel & Rose (1996), using the probit model and annual data, estimated the crisis models of 102 countries between 1970 and 1992. They discovered evidence in favor of the first-generation models.

In 1998, Esquivel and Larrain (1998) conducted a probit model analysis. Only successful speculative attacks are considered crises in the model, and the term "crisis" is defined as abrupt fluctuations in the nominal exchange rate.

In their 2001 study, Kamin, Schindler, and Samuel tried to determine which exchange rate system "flexible or fixed" is more beneficial when designing economic strategies in emerging nations (Kamin et al., 2001). This model accepts that if internal imbalances cause financial crises, economic policies based on fixed exchange rates will be meaningful, and if they are caused by external variables, it will be more expensive to implement a fixed exchange rate. The "crisis" is defined as the average change in the real exchange rate and international reserves (Gür & Tosuner, 2002, p. 28).

Woo et al. (2000) used the logit model to investigate the currency crises that occurred in Malaysia, the Philippines, South Korea, Thailand, and Indonesia between 1997 and 1998. They claimed that financial contagion was the primary cause of the Asian crisis and that macroeconomic indicators were insufficient for gauging the crisis (Woo et al., 2000).

Using the logit model, analyze Türkiye's crises between 1994 and 2001. They have demonstrated that economic crises occur where political instability increases risk premiums and false welfare enhancements are created by supporting interest rate scissors used in

expansionary policies (Gerni et al., 2005). Also, he looked into the causes of the economic crisis in Türkiye by examining the relationship between several macroeconomic indicators and the real exchange rate (Demirhan et al., 2010).

In another study, they examined various macroeconomic variables to determine the leading indicators that allow the estimation of the 2008 economic crisis using annual data from Türkiye, Greece, the United States, England, and Italy from 2005 to 2011, as well as trend analysis. The study's findings revealed that, with the exception of GNP per capita and current account deficit/GNP, all ratios can be used as crisis warning indicators (Aktaş & Şen, 2013).

Undoubtedly, they have been included in the logistic regression applications in studies on banking crises. Caggiano et al. (2016) used binomial and multinomial logit models to develop an early warning system for banking crises. They compared the binomial and multinomial logit models in their study, which examined macroeconomic indicators from various countries, and concluded that the multinomial logit model outperformed the binomial logit model (Caggiano et al., 2016). They conducted a similar study for low-income countries in Sub-Saharan Africa and found similar results (Caggiano et al., 2014). Using the indicators recommended by the European Commission, it was carried out with logistic regression and annual observations covering the period 2005–2019. He proposed that this model, which has an accuracy rate of 89%, be used as an early warning system (Străchinaru, 2022). In their study, they proposed an early warning system for bank crises. In their study, they used multinomial logistic regression to classify banks based on their liquidity (Chen et al., 2022). Studies also look at the brittleness of the Turkish banking system (Akkaya & Kantar, 2019; Telli, 2016). Banking crises were analyzed by Yüksel (2017) in terms of bank loans (Yüksel, 2017).

In their study of the BIST manufacturing sector, Aksoy and Boztosun (2018) used discriminant and logistic regression methods to estimate financial failure. The study's findings revealed that, while the logistic model had a similar classification rate as the discriminant model three years ago, it had a higher classification performance than the discriminant model two and one year ago (Aksoy & Boztosun, 2018).

Dibo and Ulusoy (2018) used logistic regression to examine some basic variables in order to test the existence of external borrowing and the existence of this effect in Türkiye's financial crises. They discovered a significant relationship between the external debt stock/GDP ratio, the central bank reserves/short-term external debt ratio, and the financial crises experienced as a result of the study (Dibo & Ulusoy, 2018). On the other hand, the factors affecting the risks of an economic crisis are analyzed in terms of the current account deficit (Uslu, 2019).

In order to identify the leading indicators of financial crises, Akkaya and Kantar (2018) developed a financial pressure index and applied logit/probit models. The most dependable model among the developed logit and probit models was chosen based on its high R2 value, low Akaike Information Criteria, and high log-likelihood value. The output of the developed logit and probit models also produced relative values (Akkaya & Kantar, 2018).

Akkaya (2021) investigated the validity of the data from the foreign exchange market pressure index developed by Kaminsky and Reinhart in 1999 for Türkiye for the period January 1999–December 2019. In their studies, they tried to determine the leading indicators that may cause financial crises by using this index with the logit model. A significant relationship was discovered between the BIST return index, domestic debt stock, stock portfolio of foreign residents, and index of currency market turbulence in the study, which was examined with various macroeconomic variables (Akkaya, 2021).

In the study of Kaakeh and Gökmenoğlu (2022), Türkiye used probit and logit models as leading indicators of financial crises in 1994, 2000/2001, and 2009. They used a common set of leading indicators such as the current account balance, domestic debt, exports, external debt, and real effective exchange rate. It demonstrates that the three crises in Türkiye are structurally distinct and have distinct characteristics. According to their findings, many basic macroeconomic variables, banking sector stability, and global economic developments are the primary leading indicators for the crisis (Kaakeh & Gökmenoğlu, 2022).

In Tomczak's (2022) study, commercial and financial relations, crisis contamination from the USA and EU countries, and domestic and foreign economic vulnerabilities of countries were examined using logistic regression over the period 2002-2012 to determine the factors that caused the development of the 2007/2008 crisis and its spread in ten European Union countries. According to their findings, the crisis was spread by contagion from the United States and other EU countries, and high inflation, a drop in the exchange rate, and a drop in US long-term interest rates all increased the likelihood of the 2007/2008 financial crisis (Tomczak, 2022).

In their study, Wang and Li (2022) looked at regional economic resilience in 2007-2008 by country and province. They developed a multilevel logistic regression model for the period 2003-2018 after discovering the inequality of province effects on regional performance during the economic crisis. Income inequality, innovation, government intervention, human capital, and financial development variables were investigated as five important indicators of economic resilience. They concluded that it is necessary to focus on regional-based policies based on the findings (Wang & Li, 2022).

Ceci and Silvestrini (2022) in their study, which takes into account the COVID-19 period, focused on the latest periods of the epidemic and made their predictions with the help of a probit model with more than 130 variables belonging to the financial markets in order to make weekly forecasts of the recession probabilities in Italy (Ceci & Silvestrini, 2022).

Many early warning system models, including logit models, have been investigated to predict crises. However, most studies on logit models in the literature are comparable to one another, and in each study, the researchers examined the effects of different model variables on the situation. Concerning the effectiveness of the studies, significant advancements in crisis prediction have been made over time. The most effective and influential of these investigations is the 2002 study by Fratzscher and Bussiere for the European Central Bank (Kıran, 2009, p. 18).

3. Method: Binary Logistics Regression

The independent variables are converted into a linear function to better create a model with categorical dependent variables and to provide the condition $0 \leq E(Y|X) \leq 1$. It is essential to presume that this transformation impacts on the likelihood that $Y = 1$. The most straightforward logit function can be used for this (Hosmer & Lemeshow, 2000, p. 6). The likelihood that Y will have values of 1 and 0 for the following is given by the logit function's values $X_1, X_2, \dots, X_k$ (Işığınçok, 2003, p. 2):

$$P(Y = 1|X_1, \dots, X_k) = \frac{\exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j)}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j)} \quad (1)$$

In this way,

$$P(Y = 0|X_1, \dots, X_k) = 1 - \frac{\exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j)}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j)} = \frac{1}{1 + \exp(\beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j)} \quad (2)$$

happens (Işığışık, 2003, p. 3). Using both equations, the expected value of Y is,

$$E(Y|X_1, \dots, X_k) = 1 \cdot P(Y = 1) + 0 \cdot P(Y = 0) = P(Y = 1)$$

obtained and

$$g(X) = \beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j \quad (3)$$

including,

$$P(Y = 1|X_1, \dots, X_k) = \pi(X) = \frac{\exp[g(X)]}{1 + \exp[g(X)]} = \frac{1}{1 + e^{-g(X)}} \quad (4)$$

An obtained logit regression model (Hosmer & Lemeshow, 2000, pp. 31–32). The expression $g(X)$ here is called the logit of the logit regression model (Işığışık, 2003, p. 4). and logit transform between $\pi(X)$ and $g(X)$,

$$g(X) = \ln \left[\frac{\pi(X)}{1 - \pi(X)} \right] = \beta_0 + \sum_{j=1}^k \beta_j X_j \quad (5)$$

is possible using the form (Hosmer & Lemeshow, 2000, p. 6). Moreover,

$$Odds Ratio = OR = \left[\frac{\pi(X)}{1 - \pi(X)} \right] = \exp[g(X)] = \exp(\beta_0) \cdot \exp(\beta_1) \dots \exp(\beta_k) \quad (6)$$

expression can also be written (Gujarati, 2004, pp. 614–615). The odds ratio is the antilogarithm of the logit expression, as may be seen. The odds value, $e^\beta = \text{Exp}(\beta)$ is, and its value indicates e^{β_k} value how many times more or how many percent more probability the β_k dependent variable Y is observed with the effect of its X_k variable. $OR_k = \text{Exp}(\beta_k)$ is regarded as a test of the coefficient's importance as well (Özdamar, 1999, p. 477).

The logistic regression model's error term is

$$\text{Value } Y = \pi(X) + \varepsilon \quad (7)$$

form of. Here, while its value is ε probability $\varepsilon = 1 - \pi(X)$ for $Y=1$, it takes its value with $\pi(X)$ probability $\varepsilon = -\pi(X)$ for $Y=0$ $1 - \pi(X)$. Thus, the error term (ε) of the logistic regression model has a mean of zero and $\pi(X) \cdot [1 - \pi(X)]$ variance equal to. This means that the conditional distribution of the dependent variable $\pi(X)$ fits the Binomial distribution with the probability given by the conditional mean (Hosmer & Lemeshow, 2000, p. 7).

4. Application and Findings

This analysis uses data on 228 monthly trading volumes of companies traded continuously (on the trading board) at the Istanbul Stock Exchange over the January 2000- December 2018 periods. The dependent variable, crisis, has two possible categorical values: "1 = there is a crisis" and "0 = there is no crisis" (Caggiano et al., 2014, 2016; Tomczak, 2022). On the other hand, while the crisis variable takes the value of 1 in periods of crisis, it takes the value of 0 in periods (months) when there is no crisis

4.1 Data and Variables Used in the Logistic Regression Model

Using this information base, the months that made up the crisis-era were determined to be 2000:01–2000:07 (7 months), 2000:11–2002:02 (16 months), 2008:09–2009:09 (13 months), and 2018:08–2018:12 (5 months). The number of months with a crisis phase out of 228 months is 41 months, whereas the number without a crisis period is 187 months.

After the dependent variable was coded according to the definition above, 20 different models (according to the sector) were estimated with Equations (5) and (6): According to this Equation (5), twenty logistic regression models have been created for the enterprises in question, which are arranged in accordance with the sector-based index separation specified by BIST (Stock Exchange Istanbul). It has been determined which companies are effective predict the crisis for each sector. Since there are many transactions, logarithmic values have been employed. The trading volumes of 169 businesses continuously traded on the stock market during the study period are also included in the models, along with the other research restrictions. Moreover, the data of the daily trading volumes of these companies traded on the stock exchange have been obtained by taking their monthly averages and converting them to monthly data. The companies included in this study, along with the sectors they belong to (indices), are listed in Table 1.

Table 1

The List of Companies and Their Sectors Analysed in This Research.

SECTOR/INDEX	NUMBER	COMPANY
1. BANK	9	AKBNK, GARAN, ICBCT, ISCTR, KLNMA, QNBFB, SKBNK, TSKB, YKBNK
2. ELECTRICITY	1	AKSUE
3. FIN. LEAS. FACT.	3	CRDFA, GARFA, VAKFN,
4. FOOD & BEVERAGE	13	BANVT, KENT, KERT, KNFRT, KRSTL, MERKO, PENGD, PINSU, PNSUT, TATGD, TBORG, TUKAS, ULKER
5. REIT	13	AKSGY, ALGYO, ATAGY, AVGYO, DGGYO, DZGYO, ISGYO, NUGYO, OZGYO, PEGYO, VKGYO, YGYO, YKGYO
6. HOLDING	16	ALARK, BOYP, BRYAT, DOHOL, ECILC, ECZYT, GSDHO, IEYHO, IHLAS, KCHOL, METRO, NTHOL, SAHOL, SISE, TRCAS, GLYHO
7. CONSTRUCTION	3	EDIP, ENKAI, YYAPI
8. PAPER, FOREST, PRINTING	10	BAKAB, DGKLB, DURDO, GENTS, HURGZ, KAPLM, KARTN, OLMIP, TIRE, VKING
9. CHEMICAL, OIL	16	AKSA, AYGZ, BAGFS, BRISA, DEVA, DYOB, EGGUB, EGPRO, GOODY, GUBRF, HEKTS, MRSHL, PETKM, SASA, TUPRS, IHLGM
10. MINING	2	PRKME, BRSAN
11. METAL MAIN	13	BURCE, CELHA, CEMTS, DMSAS, ERBOS, EREGL, IZMDC, KRDMA, KRDMB, KRDM, SARKY, DOKTA, ALCTL
12. METALWARE	17	ALCAR, ARCLK, ASUZU, BFREN, DITAS, EGEEN, EMKEL, FMIZP, FROTO, IHEVA, KLMSN, MAKTK, OTKAR, PARSN, PRKAB, TOASO, VESTL
13. INSURANCE	4	AKGRT, ANSGR, GUSGR, RAYSG
14. STONE, SOIL	23	ADANA, ADBGR, ADNAC, AFYON, AKCNS, ANACM, ASLAN, BOLUC, BTCIM, BUCIM, CIMS, CMBTN, CMENT, DENCM, DOGUB, EGSER, GOLTS, KONYA, KUTPO, MRDIN, TRKCM, UNYEC, USAK
15. TECHNOLOGY	2	ASELS, NETAS
16. TEXTILE	11	ARSAN, ATEKS, BOSSA, BRMEN, DERIM, KORDS, KRTEK, SKTAS, SNPAM, YATAS, YUNSA
17. TRADE	5	INTEM, MGROS, MIPAZ, VAKKO, CRDFA
18. TOURISM	2	MAALT, MARTI
19. TRANSPORTATION	3	CLEBI, GSDDE, THYAO
20. OTHER	3	ADEL, DGZTE, SONME
TOTAL	169	

4.2 Estimation Results by Sector Indices of Listed Companies

This study has examined the stocks that are traded on the stock market. The analysis excludes stocks recently added or removed from the BIST. 20 binary logistic regression models relating to the crisis variable were estimated based on the 228 monthly transaction volumes of 169 companies operating in the banking, electricity, leasing factoring, food and beverage, real estate investment trust, holding, construction, paper forest and printing, chemistry, petroleum, mining, main metal, metalware, insurance, stone soil, technology, textile, commerce, tourism, transportation, and other sectors (sector indices). Table 2 displays the outcomes of the estimated models.

Table 2's findings show that some firms (indices) breakdown crisis periods as positive or negative, or to put it another way, some companies have a similar relationship to the crisis periods or the opposite relationship, while some companies have no link at all. The parameters of the companies (indices) in Table 2 with Sig. (p) values less than 5% are considered statistically significant at the 5% level while those with a Sig. (p) value higher than 5% are considered to be inconsequential.

The companies (indices) that the statistically significant parameters belong to and the associated lines are bolded since the p-values are less than 5%. The changes in the transaction volumes of the companies to which the statistically significant parameters with positive or negative signs belong can be considered a leading indicator for the prediction of crises. Companies (variables) to which the statistically insignificant parameters belong were evaluated as companies that did not give a signal for the economic crisis model.

It can be said that the possible sudden increases in the transaction volumes of the companies whose sign belongs to positive and meaningful parameters indicate the possibility of a crisis. In contrast, it can be stated that the possible sudden decreases in the transaction volumes of the companies whose sign belongs to negative and meaningful parameters indicate the possibility of a crisis. In other words, it can be said that during times of crisis, the transaction volumes of the companies to which the statistically significant parameters with positive marks rise, and the transaction volumes of the companies to which the statistically significant parameters with negative sign belong fall. Thus, while there is an increase in the trading volumes of the shares of companies to which the parameters with positive marks belong in crisis periods. Undoubtedly, there is a decrease in the trading volumes of the shares of companies to which the parameters with negative marks belong. As a result, potential abrupt changes in the trading volume of stocks of companies with statistically significant parameters might be viewed as a crisis indicator. The research's companies can be divided into three categories based on the findings, as follows:

i) Companies to which statistically insignificant parameters belong: These are businesses that do not change course during crises and cannot foresee crises. These companies are as follows from Model 1 to Model 20, respectively: AKBNK, ICBCT, ISCTR, QNBFB, YKBNK, KERVT, KNFRT, PENGD, PNSUT, TATGD, TBORG, TUKAS, ULKER, AKSGY, ATAGY, DZGYO, ISGYO, OZGYO, PEGYO, VKGYO, YKGYO, ALARK, BOYP, DOHOL, ECZYT, GSDHO, KCHOL, METRO, SAHOL, SISE, GLYHO, YYAPI, DGKLB, GENTS, HURGZ, KAPLM, OLMIP, TIRE, AKSA, AYGAZ, BRISA, DEVA, DYOBY, GUBRF, HEKTS, MRSHL, PETKM, SASA, IHLGM, BURCE, CELHA, CEMTS, DMSAS, KRDMA, KRDMB, KRDM, SARKY, DOKTA, ALCTL, ASUZU, BFREN, DITAS, EMKEL, FMIZP, MAKTK, OTKAR, PARSN, PRKAB, GUSGR, RAYSG, ADANA, ADBGR, ADNAC, AFYON, AKCNS, ANACM, ASLAN, BUCIM, CIMSA, CMBTN, CMENT, DENCM, DOGUB, GOLTS, KUTPO, MRDIN, UNYEC, NETAS, ATEKS, BOSSA, KORDS, KRTEK, SKTAS, SNPAM, YATAS, YUNSA, INTEM, MIPAZ, VAKKO, THYAO and SONME. There are 101 of these businesses. The sectors to which the questioned companies belong can also be ascertained.

Table 2

The Results of Binary Logistic Regression Models

SECTOR/MODEL	COMPANY	β	SE	Wald	df	Sig.	Exp (β)	Nagelkerke R ²
BANK MODEL 1	AKBNK	-0,581	1,676	0,120	1	0,729	0,559	0,510
	GARAN	6,065	1,805	11,291	1	0,001	430,538	
	ICBCT	-0,347	0,572	0,368	1	0,544	0,707	
	ISCTR	-3,202	1,722	3,457	1	0,063	0,041	
	KLNMA	2,253	0,458	24,252	1	0,000	9,521	
	QNBFB	-0,747	0,520	2,065	1	0,151	0,474	
	SKBNK	-1,348	0,609	4,899	1	0,027	0,260	
	TSKB	-2,306	0,972	5,634	1	0,018	0,100	
	YKBNK	-0,456	1,773	0,066	1	0,797	0,634	
	Constant	-0,488	10,189	0,002	1	0,962	0,614	
ELECTRIC. MODEL 2	AKSUE	1,372	0,390	12,346	1	0,000	3,943	0,097
	Constant	-9,412	2,291	16,880	1	0,000	0,000	
LEASING FAC. MODEL 3	CRDFA	-0,919	0,395	5,418	1	0,020	0,399	0,324
	GARFA	-1,638	0,342	23,009	1	0,000	0,194	
	VAKFN	1,418	0,447	10,072	1	0,002	4,129	
	Constant	3,218	2,401	1,797	1	0,180	24,978	
FOOD & BEVERAGE MODEL 4	BANVT	1,591	0,672	5,601	1	0,018	4,907	0,560
	KENT	1,164	0,434	7,208	1	0,007	3,204	
	KERVY	-0,598	0,627	0,911	1	0,340	0,550	
	KNFRT	-1,333	0,703	3,590	1	0,058	0,264	
	KRSTL	-2,179	0,792	7,566	1	0,006	0,113	
	MERKO	1,832	0,774	5,602	1	0,018	6,247	
	PENGDI	-0,777	0,786	0,978	1	0,323	0,460	
	PINSU	-2,069	1,008	4,216	1	0,040	0,126	
	PNSUT	1,540	0,967	2,537	1	0,111	4,663	
	TATGD	1,029	0,973	1,119	1	0,290	2,798	
	TBORG	0,454	0,714	0,404	1	0,525	1,574	
	TUKAS	-0,093	0,889	0,011	1	0,916	0,911	
	ULKER	-0,612	0,713	0,738	1	0,390	0,542	
	Constant	-2,176	4,385	0,246	1	0,620	0,114	
	AKSGY	1,033	0,809	1,633	1	0,201	2,810	
	RSIT MODEL 5	ALGYO	3,668	1,079	11,567	1	0,001	
ATAGY		-0,653	0,653	0,999	1	0,317	0,520	
AVGYO		-2,201	0,663	11,023	1	0,001	0,111	
DGGYO		-2,692	1,113	5,851	1	0,016	0,068	
DZGYO		1,095	0,655	2,796	1	0,095	2,989	
ISGYO		1,836	1,305	1,981	1	0,159	6,274	
NUGYO		-2,442	0,912	7,165	1	0,007	0,087	
OZGYO		0,609	0,562	1,175	1	0,278	1,838	
PEGYO		0,130	0,655	0,039	1	0,843	1,138	
VKGYO		-0,015	0,818	0,000	1	0,986	0,985	
YGYO		-3,011	0,786	14,661	1	0,000	0,049	
YKGYO		1,017	1,018	0,999	1	0,318	2,766	
Constant		4,274	5,978	0,511	1	0,475	71,795	
HOLDING MODEL 6		ALARK	0,884	1,118	0,625	1	0,429	2,421
	BOYP	0,287	0,652	0,194	1	0,660	1,333	
	BRYAT	-2,160	0,863	6,258	1	0,012	0,115	
	DOHOL	1,362	1,013	1,807	1	0,179	3,904	
	ECILC	-2,349	1,034	5,164	1	0,023	0,095	
	ECZYT	1,953	1,079	3,276	1	0,070	7,053	
	GSDHO	-0,711	0,855	0,692	1	0,406	0,491	
	IEYHO	-2,194	0,745	8,680	1	0,003	0,111	
	IHLAS	-3,022	0,767	15,538	1	0,000	0,049	
	KCHOL	-1,982	1,939	1,045	1	0,307	0,138	
	METRO	0,439	0,566	0,603	1	0,438	1,551	
	NTHOL	1,680	0,845	3,948	1	0,047	5,364	
	SAHOL	-0,729	1,913	0,145	1	0,703	0,482	
	SISE	1,188	1,520	0,611	1	0,434	3,281	
	TRCAS	2,328	1,142	4,152	1	0,042	10,253	
	GLYHO	-0,182	0,870	0,044	1	0,835	0,834	
Constant	19,508	9,385	4,321	1	0,038	296523076,788		
CONSTC. MODEL 7	EDIP	-1,537	0,373	16,984	1	0,000	0,215	0,209
	ENKAI	1,489	0,647	5,297	1	0,021	4,431	
	YYAPI	0,658	0,437	2,268	1	0,132	0,518	
	Constant	-0,282	4,249	0,004	1	0,947	0,754	
PAPER, FOREST, PRINT MODEL 8	BAKAB	-1,177	0,552	4,542	1	0,033	0,308	0,426
	DGKLB	-0,775	0,458	2,857	1	0,091	0,461	
	DURDO	-1,836	0,546	11,298	1	0,001	0,160	
	GENTS	1,266	0,754	2,818	1	0,093	3,546	
	HURGZ	1,307	0,792	2,726	1	0,099	3,695	
	KAPLM	0,131	0,427	0,095	1	0,758	1,141	
	KARTN	-0,866	0,291	8,872	1	0,003	0,421	
	OLMIP	-0,161	0,596	0,073	1	0,787	0,852	
TIRE	0,525	0,470	1,250	1	0,264	1,691		
VKING	1,034	0,462	5,007	1	0,025	2,811		
Constant	-1,018	5,393	0,036	1	0,850	0,361		

Table 2
The Results of Binary Logistic Regression Models (Continued)

SECTOR/MODEL	COMPANY	β	SE	Wald	df	Sig.	Exp (β)	Nagelkerke R ²
CHEMICAL, OIL MODEL 9	AKSA	1,082	1,137	0,906	1	0,341	2,951	0,635
	AYGAZ	-2,639	1,514	3,038	1	0,081	0,071	
	BAGFS	5,398	1,493	13,066	1	0,000	221,037	
	BRISA	-1,405	0,927	2,298	1	0,130	0,245	
	DEVA	0,171	0,682	0,063	1	0,802	1,186	
	DYOBY	-1,025	0,865	1,404	1	0,236	0,359	
	EGGUB	-3,252	0,940	11,974	1	0,001	0,039	
	EGPRO	1,473	0,703	4,393	1	0,036	4,360	
	GOODY	-4,953	1,116	19,697	1	0,000	0,007	
	GUBRF	0,424	0,727	0,340	1	0,560	1,528	
	HECTS	-1,523	1,012	2,265	1	0,132	0,218	
	MRSHL	1,012	0,818	1,530	1	0,216	2,751	
	PETKM	1,453	1,171	1,542	1	0,214	4,278	
	SASA	0,709	0,870	0,664	1	0,415	2,031	
	TUPRS	3,254	1,628	3,997	1	0,046	25,895	
IHLGM	0,210	0,593	0,126	1	0,723	1,234		
Constant	-13,438	10,305	1,700	1	0,192	0,000		
MINING MODEL 10	PRKME	-1,809	0,402	20,277	1	0,000	0,164	0,303
	BRSAN	-0,966	0,382	6,415	1	0,011	0,380	
	Constant	15,219	2,952	26,577	1	0,000	4071352,095	
METAL MAIN MODEL 11	BURCE	-1,082	0,678	2,547	1	0,111	0,339	0,589
	CALHA	0,471	0,728	0,418	1	0,518	1,601	
	CEMTS	1,100	0,860	1,637	1	0,201	3,003	
	DMSAS	1,040	0,820	1,611	1	0,204	2,831	
	ERBOS	-1,323	0,626	4,471	1	0,034	0,266	
	EREGL	3,322	1,329	6,245	1	0,012	27,719	
	IZMDC	-3,628	0,862	17,699	1	0,000	0,027	
	KRDMA	-2,578	1,836	1,972	1	0,160	0,076	
	KRDMB	0,769	1,687	0,208	1	0,649	2,157	
	KRDMD	-1,402	0,964	2,114	1	0,146	0,246	
	SARKY	1,540	0,881	3,055	1	0,080	4,667	
	DOKTA	-0,971	0,646	2,260	1	0,133	0,379	
	ALCTL	-0,256	0,655	0,153	1	0,696	0,774	
	Constant	14,260	7,844	3,305	1	0,069	1560021,297	
	METALWARE MODEL 12	ALCAR	-3,513	1,306	7,232	1	0,007	
ARCLK		7,985	1,864	18,347	1	0,000	2935,692	
ASUZU		-0,805	1,005	0,642	1	0,423	0,447	
BFREN		0,550	0,759	0,527	1	0,468	1,734	
DITAS		-1,216	0,786	2,394	1	0,122	0,296	
EGEEN		4,088	1,222	11,199	1	0,001	0,017	
EMKEL		0,392	0,889	0,194	1	0,659	1,480	
FMIZP		0,662	0,915	0,523	1	0,470	1,938	
FROTO		4,299	1,919	5,018	1	0,025	73,644	
IHEVA		-3,854	0,827	21,694	1	0,000	0,021	
KLMSN		-3,014	1,256	5,755	1	0,016	0,049	
MAKTK		-0,272	0,654	0,173	1	0,677	0,762	
OTKAR		-1,289	1,092	1,394	1	0,238	0,276	
PARSN		-0,007	0,803	0,000	1	0,993	0,993	
PRKAB		0,954	0,897	1,133	1	0,287	2,597	
TOASO	-4,777	1,359	12,351	1	0,000	0,008		
VESTL	6,494	2,262	8,244	1	0,004	661,222		
Constant	-8,055	8,338	0,933	1	0,334	0,000		
INSURANCE MODEL 13	AKGRT	2,355	0,676	12,129	1	0,000	10,538	0,148
	ANSGR	-2,861	0,747	14,679	1	0,000	0,057	
	GUSGR	-0,566	0,382	2,203	1	0,138	0,568	
	RAYSG	0,659	0,381	2,991	1	0,084	1,933	
Constant	0,524	3,228	0,026	1	0,871	1,689		
STONE, SOIL MODEL 14	ADANA	2,913	3,211	0,823	1	0,364	18,419	0,815
	ADBGR	0,320	2,215	0,021	1	0,885	1,377	
	ADNAC	-0,023	1,825	0,000	1	0,990	0,978	
	AFYON	0,329	1,278	0,066	1	0,797	1,389	
	AKCNS	2,982	2,479	1,447	1	0,229	19,735	
	ANACM	1,373	1,661	0,684	1	0,408	3,948	
	ASLAN	0,865	1,482	0,341	1	0,559	2,376	
	BOLUC	-5,296	2,331	5,163	1	0,023	0,005	
	BTCIM	3,304	1,372	5,799	1	0,016	27,216	
	BUCIM	3,235	2,529	1,637	1	0,201	25,413	
	CIMSA	0,579	2,892	0,040	1	0,841	1,783	
	CMBTN	-0,571	1,662	0,118	1	0,731	0,565	
	CMENT	0,772	1,115	0,480	1	0,489	2,165	
	DENCM	-0,867	1,175	0,544	1	0,461	0,420	
	DOGUB	1,827	1,282	2,031	1	0,154	6,213	
	EGSER	-6,253	2,195	8,116	1	0,004	0,002	
	GOLTS	-0,238	1,330	0,032	1	0,858	0,789	
	KONYA	-6,211	1,802	11,876	1	0,001	0,002	
	KUTPO	-1,441	1,289	1,248	1	0,264	0,237	
	MRDIN	1,765	1,802	0,959	1	0,327	5,840	
TRKCM	8,717	3,356	6,748	1	0,009	6106,458		
UNYEC	0,096	1,570	0,004	1	0,951	1,101		
USAK	-3,997	1,853	4,652	1	0,031	0,018		
Constant	-31,397	19,962	2,474	1	0,116	0,000		

Table 2

The Results of Binary Logistic Regression Models (Continued)

SECTOR/MODEL	COMPANY	β	SE	Wald	df	Sig.	Exp (β)	Nagelkerke R ²
TECHN. MODEL 15	ASELS	-1,375	0,389	12,509	1	0,000	0,253	0,171
	NETAS	-0,431	0,341	1,602	1	0,206	0,650	
	Constant	10,532	2,758	14,583	1	0,000	37483,449	
	ARSAN	-3,516	0,765	21,121	1	0,000	0,030	
TEXTILE MODEL 16	ATEKS	0,865	0,610	2,009	1	0,156	2,374	0,558
	BOSSA	0,958	0,833	1,323	1	0,250	2,607	
	BRMEN	1,162	0,505	5,285	1	0,022	3,196	
	DERIM	-1,656	0,763	4,706	1	0,030	0,191	
	KORDS	1,032	0,899	1,317	1	0,251	2,805	
	KRTEK	0,272	0,494	0,303	1	0,582	1,312	
	SKTAS	-1,074	0,559	3,690	1	0,055	0,342	
	SNPAM	-0,112	0,547	0,042	1	0,838	0,894	
	YATAS	0,584	0,639	0,837	1	0,360	1,794	
	YUNSA	-0,642	0,729	0,775	1	0,379	0,526	
	Constant	9,364	5,562	2,835	1	0,092	11664,483	
	TRADE MODEL 17	INTEM	0,748	0,510	2,149	1	0,143	
MGROS		-2,045	0,494	17,125	1	0,000	0,129	
MIPAZ		-0,074	0,424	0,030	1	0,862	0,929	
VAKKO		-0,163	0,423	0,149	1	0,700	0,849	
CRDFA		-1,533	0,444	11,942	1	0,001	0,216	
Constant		17,339	4,081	18,053	1	0,000	33909276,448	
TOURISM MODEL 18	MAALT	-0,589	0,226	6,796	1	0,000	0,555	0,252
	MARTI	-1,442	0,456	10,020	1	0,009	0,236	
	Constant	10,064	2,370	18,029	1	0,002	23485,236	
TRANSPORT MODEL 19	CLEBI	1,181	0,572	4,266	1	0,039	3,259	0,200
	GSDDE	-1,456	0,373	15,252	1	0,000	0,233	
	THYAO	-0,278	0,287	0,937	1	0,333	0,757	
	Constant	0,793	2,286	0,120	1	0,729	2,210	
OTHER MODEL 20	ADEL	-1,815	0,423	18,445	1	0,000	0,163	0,581
	DGZTE	-1,248	0,414	9,097	1	0,003	0,287	
	SONME	-0,460	0,341	1,823	1	0,177	0,631	
	Constant	18,148	3,681	24,305	1	0,000	76114689,479	

ii) Companies whose parameters are statistically significant and positively marked: These companies have those who have boosted transaction volumes during times of crisis and, in this regard, have anticipated the crisis. These companies are in order from Model 1 to Model 20: GARAN, KLNMA, AKSUE, VAKFN, BANVT, KENT, MERKO, ALGYO, NTHOL, TRCAS, ENKAI, VKING, BAGFS, EGPRO, TUPRS, EREGL, ARCLK, AKGRT, BTCIM, TRKCM, BRMEN, CLEBI, FROTO, and VESTL. The number of companies in this group is 24, but it can also be determined which sectors the companies in question belong.

iii) Companies to which statistically significant and negative-signed parameters belong: These businesses anticipate crises since their transaction volumes decline during these times. These companies are as follows from Model 1 to Model 20, respectively: SKBNK, TSKB, CRDFA, GARFA, KRSTL, PINSU, AVGYO, DGGYO, NUGYO, YGYO, BRYAT, ECILC, IEYHO, IHLAS, EDIP, BAKAB, DURDO, KARTN, EGGUB, GOODY, PRKME, BRSAN, EMBOS, IZMDC, ALCAR, EGEEN, IHEVA, KLMSN, TOASO, ANSGR, BOLUC, EGSER, KONYA, USAK, ASELS, ARSAN, DERIM, MGROS, CRDFA, MAALT, MARTI, GSDDE, ADEL, DGZTE. The number of companies in this group is 44. Without a doubt, the sectors to which the questioned companies belong can also be determined.

Last but not least, specific models' constant terms have been shown to be statistically significant, while others have not. Again, based on the findings, it is possible to collect the models (sectors) related to the constant term in two groups as follows:

i) Models (sectors) for which the constant term is meaningless: Model 1 (Bank), Model 3 (Leasing Factoring), Model 4 (Food & Beverage), Model 5 (REIT), Model 7 (Construction), Model 8 (Paper, Forestry, Printing), Model 9 (Chemistry, Petroleum), Model 11 (Main Metal), Model 13

(Insurance), Model 14 (Stone, Soil), Model 16 (Textiles), Model 19 (Transportation). As observed, 12 out of 20 models (industries) have been shown to have insignificant constant terms.

ii) Models (sectors) for which the constant term is statistically significant: Model 2 (Electricity), Model 6 (Holding), Model 10 (Mining), Model 12 (Metalware), Model 15 (Technology), Model 17 (Trade), Model 18 (Tourism), Model 20 (Other). As can be observed, 8 out of 20 models (industry) have statistically significant constant terms.

As a result, in some of the models developed, it was discovered that all of the company coefficients were zero. While this can accurately anticipate the crisis periods, some cannot provide a good enough explanation for the economic crisis periods ($\text{sig} > 0.05$).

5. Conclusion

Based on the trading volumes of companies at the Istanbul Stock Exchange, logistic regression analysis has been used in this study to attempt to anticipate times of economic crisis. For this purpose, 228-month transaction volumes of 169 businesses operating in a total of 20 different sectors in the stock exchange during the period 2000–2018 were used to estimate a total of 20 binary logistic regression models, with a separate model for each sector (index). While the dependent variable in the model is the crisis variable, which shows whether there is a crisis (1 or 0), the independent variables are the monthly transaction volumes of the companies in the relevant sector.

Companies that belong to statistically significant parameters are expressed as companies that give signals about the crisis time. In contrast, companies that belong to statistically insignificant parameters are viewed as companies that do not provide signals for the economic crisis model. However, during the crisis, there was unquestionably a decline in the transaction volumes of the companies with negative signals. At the same time, there is an increase in those with statistically significant parameters with positive signs.

According to estimations, in the banking industry (Model 1) GARAN (+), KLNMA (+), and SKBNK (-), which represent the transaction volume increasing and decreasing respectively during crisis periods TSKB (-); in the electricity sector (Model 2) AKSUE (+), leasing factoring (Model 3): CRDFA (-), GARFA (-), VAKFN (+), food and beverage industry (Model 4): BANVT (+), KENT (+), KRSTL (-), MERKO (+), PINSU (-); in the REIT sector (Model 5): ALGYO (+), AVGYO (-), DGGYO (-), NUGYO (-), YGYO (-), in the holding sector (Model 6): BRYAT (-), ECILC (-), ILEYHO (-), IHLAS (-), NTHOL (+), TRCAS (+), in the construction industry (Model 7): ENKAI (+), in the paper, forestry and printing industry (Model 8): BAKAB (-), DURDO (-), KARTN (-), VKING (+), chemical and petroleum industry (Model 9): BAGFS (+), EGGUB (-), EGPRO (+), GOODY (-), TUPRS (+), mining industry (Model 10): PRKME (-), BRSAN (-), metal main industry (Model 11): ERBOS (-), EREGL (+), IZMDC (-), metalware industry (Model 12): ALCAR (-), ARCLK (+), EGEEN (-), IHEVA (-), KLMSN (-), TOASO (-), FROTO(+), VESTL(+), in the insurance industry (Model 13): AKGRT (+), ANSGR (-), in the stone and soil sector (Model 14): BOLUC (-), BTCIM (+), EGSER (-), KONYA (-), TRKCM (+), USAK (-), technology sector (Model 15): ASELS (-), textile industry (Model 16): ARSAN (-), BRMEN (+), DERIM (-), trade sector (Model 17): MGROS (-), CRDFA (-), tourism sector (Model 18): MAALT (-), MARTI (-), in the transportation sector (Model 19): CLEBI (+), GSDDE (-) and finally companies in the other sector (Model 20): During times of crisis, ADEL (-) and DGZTE (-) have demonstrated their influence as statistically significant and significant changes in transaction volumes. While the said changes are an increase in the

transaction volumes for the companies with + in parentheses, they are realized as a decrease for the companies with -.

In addition, companies with high Exp (β) values are the variables (companies) that contribute the most to the estimated model. The results show that all parameters with Exp (β) values above 1 have been estimated to have positive signs, while parameters with Exp (β) values below 1 have been discovered to have negative signs. The highest Exp (β) value is TRKCM company, and it is 6106.458. Other Exp (β) values in descending order are ARCLK with 2935.692, VESTL with 661.222, GARAN with 430.538, BAGFS with 221,037, FROTO with 73.644, ALGYO with 39.189, EREGL with 27.719, BTCIM with 27.216, TUPRS with 25.895, AKGRT with 10.538, TRCAS with 10.253, KLNMA with 9.521, MERKO with 6.247, NTHOL with 5.364, BANVT with 4.907, ENKAI with 4.431, EGPRO with 4.360, VAKFN with 4.129, AKSUE with 3.943, CLEBI with 3.259, KENT with 3.204, BRMEN with 3.196 and VKING come with 2,811. On the other hand, there are dramatic rises in the transaction volumes of these companies during crisis moments since the coefficients of these companies are statistically significant and have positive signals. Companies with negative coefficients and low Exp (β) values decrease their transaction volumes during crisis periods.

The sectors with the highest Nagelkerke R^2 value (models) are the stone and soil sector (Model 14) with 0.815, the metal goods sector with 0.701, the REIT sector with 0.658, the chemical and petroleum sector with 0.635, the main metal sector with 0.589, the other sector with 0.581, the food and beverage industry with 0.560, the textile sector with 0.558, the holding sector with 0.550, and the banking sector with 0.510.

The sectors that have Nagelkerke R^2 values of less than 0.5 are, respectively, as follows: the paper, forestry, and printing sector with a value of 0.426; the leasing factoring sector with a value of 0.324; the mining sector with a value of 0.303; the trade sector with a value of 0.302; the tourism sector with a value of 0.252; the construction sector with a value of 0.209; the transportation sector with a value of 0.200; the technology sector with a value of 0.171; the insurance sector with a value of 0.148; and the electricity sector with a value of 0.097.

As a result, it can be said that there are significant changes in the trading volumes of the stocks of companies with statistically significant parameters and high Exp (β) values during crisis periods. From this point of view, sudden and significant changes in the transaction volumes of companies with large Exp (β) values and statistically significant parameters can be considered as a signal that the relevant period is a crisis period.

There are various economic crises. In this study, the transaction volumes of businesses that consistently traded in BIST over the relevant time were analyzed. There could undoubtedly be a variety of factors influencing changes in the trading volumes of companies listed on the stock exchange. In this regard, the study's findings can be contrasted with instances of economic crisis that took place at various points in history. Therefore, evaluating the macroeconomic factors along with the effects of global indices will strengthen the study and help to broaden the scope of the economic crisis.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Erkan Işığışok I Concept/idea; Literature review; Design; Data Collection/Analysis; Interpretation of data/findings; Drafting; Supervising; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate 50%

Savaş Tarkun I Concept/idea; Literature review; Design; Data Collection/Analysis; Drafting; Supervising; Final approval and accountability. Contribution rate 50%

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Akkaya, M. (2021). Döviz Piyasası Baskı Endeksi ve Kriz göstergelerinin Tahmini: Türkiye Uygulaması [Index of Currency Market Turbulance and Estimation of Crisis Indicators: Turkey Case]. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 67–92. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd/issue/61592/729391>
- Akkaya, M., & Kantar, L. (2018). Finansal Krizlerin Tahmininde Öncü Göstergelerin Logit-Probit Model ile Analizi: Türkiye Uygulaması. [An Analysis of Leading Indicators with Logit-Probit Model to Estimate Financial Crisis: The Case of Turkey]. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(3), 575–590.
- Akkaya, M., & Kantar, L. (2019). Bankacılık Kırılganlık Endeksinin Logit-Probit Model ile Analizi: Türkiye Uygulaması. [An Analysis of The Banking Fragility Index with Logit-Probit Model: The Case of Turkey]. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Aralık(650), 2019.
- Aksoy, B., & Boztosun, D. (2018). Diskriminant ve Lojistik Regresyon Yöntemleri Kullanılarak Finansal Başarısızlık Tahmini: BIST İmalat Sektörü Örneği [Financial Failure Prediction by Using Discriminant and Logistics Regression Methods: Evidence from BIST Manufacturing Sector]. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Aralık(646), 9–32.
- Aktaş, M., & Şen, B. (2013). 2008 Global Ekonomik Krizinin Öncü Göstergeleri ve Ülkeler Üzerinde Bir Uygulama. [Leading Indicators of The 2008 Global Economic Crisis and an Application on The Countries]. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(1), 137–147.
- Caggiano, G., Calice, P., & Leonida, L. (2014). Early warning systems and systemic banking crises in low income countries: A multinomial logit approach. *Journal of Banking and Finance*, 47, 258–269. <https://doi.org/10.1016/j.jbankfin.2014.07.002>
- Caggiano, G., Calice, P., Leonida, L., & Kapetanios, G. (2016). Comparing logit-based early warning systems: Does the duration of systemic banking crises matter? *Journal of Empirical Finance*, 37, 104–116. <https://doi.org/10.1016/j.jempfin.2016.01.005>
- Ceci, D., & Silvestrini, A. (2022). Temi di discussione. In February (No. 1362; Vol. 35, Issue 442). <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1538-4616.2010.00331.x/full>
- Chen, T. H., Lee, C. C., & Shen, C. H. (2022). Liquidity indicators, early warning signals in banks, and financial crises. *North American Journal of Economics and Finance*, 62(October 2020), 101732. <https://doi.org/10.1016/j.najef.2022.101732>
- Demirhan, E., Altay, B., & Inkaya, A. (2010). Türkiye’de Reel Döviz Kuru ile Makro Ekonomik Değişkenler Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi [Econometric Analysis of the Relationship between Real Exchange Rate and Macroeconomic Variables in Turkey]. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 47(546).
- Dibo, M., & Ulusoy, A. (2018). Türkiye’de 1990 Sonrası Finansal Krizlerin Dış Borçlarla İlişkinin Analizi. [The Analysis of the Relationship Between External Debts and the Financial Crises in Turkey After 1990]. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15), 27–39.
- Erdoğan, B. (2006). Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizler ve Finansal Kriz Modelleri. [Financial Crisis in Developing Countries and Models of Financial Crisis]. Kahramanmaraş Sütçü İmam University.
- Esquivel, G., & Larraín, F. (1998). Explaining Currency Crises. HIID Development Discussion Paper, 666.
- Frankel, J. A., & Rose, A. K. (1996). Currency crashes in emerging markets: An empirical treatment. *Journal of International Economics*, 41(3–4), 351–366. [https://doi.org/10.1016/S0022-1996\(96\)01441-9](https://doi.org/10.1016/S0022-1996(96)01441-9)
- Gerni, C., Emsen, S., & Değer, M. K. (2005). Erken Uyarı Sistemleri Yoluyla Türkiye’deki Ekonomik Krizlerin Analizi. [Early Warning Systems Analysis of the Economic Crises in Turkey]. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 2, 39–62.

- Goldstein, M., & Turner, P. (1996). Banking crises in emerging economies: Origins and policy options. In Bank for International Settlements (Issue 46). https://doi.org/10.1142/9789814749589_0008
- Gujarati, D. N. (2004). *Basic Econometrics* (Fourth). The McGraw–Hill Companies.
- Gür, T. H., & Tosuner, A. (2002). Para ve Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(1), 9–36. <http://dergipark.gov.tr/huniibf/issue/7884/103594>
- Hosmer, D. W., & Lemeshow, S. (2000). *Applied Logistic Regression* (Second). Wiley.
- Investing.com. (2023). <https://www.investing.com>
- Işığöç, E. (2003). Bebeklerin Doğum Ağırlıklarını ve Boylarını Etkileyen Faktörlerin Lojistik Regresyon ile Araştırılması. [Investigation of Factors Affecting Birth Weights and Heights of Babies by Logistic Regression]. IV. Ulusal Ekonometri ve İstatistik Sempozyumu.
- Kaakeh, M., & Gökmenoğlu, K. K. (2022). Leading Indicators of Turkey's Financial Crises. In N. Özataç, K. K. Gökmenoğlu, & B. Rustamov (Eds.), *New Dynamics in Banking and Finance* (pp. 15–44). https://doi.org/10.1007/978-3-030-93725-6_2
- Kamin, S. B., Schindler, J. W., & Samuel, S. L. (2001). The Contribution of Domestic and External Factors to Emerging Market Devaluation Crises: An Early Warning Systems Approach. *SSRN Electronic Journal*, 711. <https://doi.org/10.2139/ssrn.286279>
- Kindleberger, C. P., Aliber, R. Z., & Wiley, J. (2005). *Manias, Panics, and Crashes A* (Fifth). Wiley. <https://delong.typepad.com/manias.pdf>
- Kıran, Ü. (2009). Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlerin Tahmini. [Forecasting Financial Crises in Emerging Market] [İstanbul Teknik Üniversitesi]. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/713450/yokAcikBilim_335669.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Mishkin, F. S. (1999). Lessons from the Asian Crisis. *Journal of International Money and Finance*, 18(4), 709–723. <http://www.nber.org/papers/w7102.pdf>
- Özdamar, K. (1999). Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi-1. [Statistical Data Analysis with Package Programs-1]. Kaan Kitapevi.
- Străchinaru, A.-I. (2022). Early Warning Systems for Banking Crisis and Sovereign Risk. *Journal of Financial Studies and Research*, 2022, 1–9. <https://doi.org/10.5171/2022.441237>
- TCMB-CBRT. (2002). Yıllık Rapor-2001. [Annual Report-2001]. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/bc0a0a4f-12cb-453e-9700-1aaccfae6a67/2001_Yillik_Rapor.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-bc0a0a4f-12cb-453e-9700-1aaccfae6a67-mh5zaN7
- TCMB-CBRT. (2003). Yıllık Rapor-2002. [Annual Report-2002]. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/6832b8f2-f5f1-45a3-b63c-097e9167f0d4/2002_Yillik_Rapor.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-6832b8f2-f5f1-45a3-b63c-097e9167f0d4-mh5zkN7
- Telli, A. (2016). 1999, 2000, 2001 ve 2008 Kriz Dönemlerinde Türk Ticari Bankalarının Karlılıklarının Lojistik Regresyon Analizi ile İncelenmesi. [Examining The Profitability of Turkish Commercial Banks with The Logistic Regression Analysis in Crisis Years 1999, 2000, 2001. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 12(45), 61–92.
- Tomczak, K. (2022). Transmission of the 2007–2008 financial crisis in advanced countries of the European Union. *Bulletin of Economic Research*, April 2021, 1–25. <https://doi.org/10.1111/boer.12338>
- Uslu, H. (2019). Logit-Probit Modeli Yardımıyla Türkiye’de Cari Açık Kaynaklı Kriz Riskini Etkileyen Faktörlerin Belirlenmesi. [Determination of The Factors Affecting the Risk of Current Deficit Induced Crisis in Turkey by Logit and Probit Model]. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 5(2), 153–178.
- Wang, X., & Li, M. (2022). Determinants of Regional Economic Resilience to Economic Crisis: Evidence from Chinese Economies. *Sustainability (Switzerland)*, 14(2). <https://doi.org/10.3390/su14020809>
- Woo, W. T., Carleton, P. D., & Rosario, B. P. (2000). The Unorthodox Origins of the Asian Currency Crisis: Evidence from Logit Estimation. *Asean Economic Bulletin*, 17(2), 120–134. <https://doi.org/10.1355/ae17-2b>
- Yavaş, H. (2007). 1980 Sonrası Gelişmekte Olan Ülkelerde Yaşanan Finansal Krizler, Finansal Kriz Modelleri Ve Çözüm Önerileri. [The Financial Crises Occured in The Developing Countries After 1980, The Models of Financial Crises and Solution Suggestions]. Kadir Has University.
- Yücel, F., & Kalyoncu, H. (2010). Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği. [Leading Indicators of Financial Crises and Affecting Channels of Countries Economies: The Case of Turkey]. *Maliye Dergisi*, 159, 53–69.
- Yüksel, S. (2017). Determinants of the credit risk in developing countries after economic crisis: A case of Turkish banking sector. *Contributions to Economics*, 2018, 401–415. https://doi.org/10.1007/978-3-319-47021-4_28

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1280111>

Structural Change: Do Services Substitute or Complete the Industry?

Ümit Gaberli*

Abstract

This study analyzes the nature of the relationship between the services and the industry, i.e., substitution or complementarity, given the increasing share of services (tertiarization process) in the world economy. The economies in the world evolved towards a services-dominated structure over a half-century. This evolution resulted in a decreasing industry share despite continuously increased industrial production. We used a dataset covering the 1970-2018 period for 173 countries to investigate this question by employing the panel vector of auto-regression analysis (Panel VAR). We also approached the problem by estimating a dynamic panel data model by the two-step system GMM for robustness. The study also calculates the linkages between the industry and the services. The empirical results show that services do not substitute industry. There is a complementary role of the services for the industry, but the complementary role of the industry for services is ambiguous.

Keywords: Structural change, tertiarization, services, industry, de-industrialization.

JEL Codes: O10, O11, O14.

Cite this article: Gaberli, Ü. (2023). Structural change: Do services substitute or complete the Industry? *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 29–46. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1280111>

* Asst. Prof. Dr., Siirt University, College of Tourism and Hotel Management, Siirt, Türkiye.
E-mail: umit.gaberli@siirt.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0097-174X>

Article Information

This article is based on the author's doctoral dissertation (Publication No. 505580), titled "Structural Change, Services Sector, and Economic Growth."

Received 10 April 2023; Revised 16 June 2023; Accepted 21 June 2023; Available online 30 June 2023

1. Introduction

Structural economic change has intrigued economists since the 17th century (Petty, 1690/1899). There was a struggle between the agricultural and the non-agricultural sectors three centuries ago. A structural change is also observed in economies in a different context than in the 17th century. Agricultural and industrial output shares have declined over the years, while the share of services increased rapidly in most economies (UNCTAD, 2021). Many economies have similar services-weighted compositions in their development process, although developed economies experienced this change earlier than developing ones. The literature proposes that the structural change led by the rapid growth in services is one of the inevitable economic growth and development outcomes. This claim is known as the Clark-Fisher hypothesis (Clark, 1940; Fisher, 1935).

At first glance, the services sector might be developed as a substitute for the industry because it seems to replace the economic activity in many countries due to the increasing share of services (tertiarization). However, tertiarization could also result from using the service activities as an input (Ballesta et al., 2012; Genaro & Melchor, 2009). This point of view refers to the complementary role of the services for the industry. Our study aims to unravel the underlying relationship between the services and the industry, i.e., do services replace or complement the industry? The complementarity implies a sort of mutual interdependence of these sectors. However, some service activities may not be dependent on the industrial output. For example, some tourism-dominated island economies or some African countries whose economy consists of some mining activities are not dependent on the industry. Therefore, the direction of complementarity matters here. There may not be two-way complementarity. This study attempts to clarify the nature and the direction of the relationship. To the best of our knowledge, no other study deals with the complementarity or substitution relationship between these sectors.

Our study uses the vector of auto-regression (VAR) analysis method by using the dataset covering the years between 1970 and 2018 for 173 countries obtained from UNCTAD (2021). We also estimated a dynamic panel data model using the two-step system GMM to check the findings' robustness. We also calculated the backward linkages of the industry and the services using the World input-output tables. The countries included in the analysis are in the appendix. The paper's outline is as follows: The following section draws the theoretical framework for structural change. The third section formalizes the relationship between the services and the industry within a simple supply function by connecting the inter-sectoral relations and presenting the calculated direct backward linkages. The fourth section is devoted to the data and the estimation of the VAR model. The fifth section presents the system GMM estimations for the robustness check, and the final section concludes.

2. Theoretical Framework

Petty's (1690/1899) observations in the 17th century provided a foundation for the so-called Petty's Law, implying a tendency to shift resources away from agricultural activities towards non-agricultural activities, causing an increase in the non-agricultural employment accompanying the economic development process in London. Engel (1857) also emphasized the structural change reducing the share of agriculture by pointing out the relationship

between the increases in income level and the demand for non-agricultural products in the Kingdom of Saxony. By the 20th century, the so-called three-sector theory (Clark, 1940; Fisher, 1935; and Fourastié, 1949) provided a more general basis for the structural change in an economy, including the flourishing services sector. This theory states that the development of economies occurs gradually as the shift of activity from agriculture to industry and from industry to services. Clark (1940) inferred that the high employment rate in services is related to high per capita income by interpreting the increase in economic activity in services resulting from economic development. Briefly, countries reached their highest level of industrialization, and the share of the secondary sector (manufacturing, mining, and building) began to decline relative to the tertiary (services, commerce, transport, and other economic activities) production (Clark, 1940). As per capita income increases, the services sector tends to outweigh the industry in the economy, as does employment in services. Kaldor (1966) also refers to this tendency to decline manufacturing output. Numerous studies in the literature investigate this de-industrialization process (e.g., Berry, 1997; Caves et al., 1980; Chenery, 1979; Fuchs, 1968; Kuznets, 1957; 1966). Several of these empirical studies, such as Kuznets (1957, 1966), Chenery (1979), and Fuchs (1968), supported the hypothesis. Berry (1997) concludes that the Clark hypothesis holds for high-income countries, especially post-1980. Upper-middle and lower-middle-income countries were decoupled from high-income ones as these economies failed to grow despite the structural shift in favor of services. In brief, the Clark hypothesis holds for developed countries, whereas a failure of growth mechanism is at work in developing countries (Berry, 1997, pp. 461-465). There was no significant opposition to the consensus on the relationship between the increasing share of services and economic development until the 1970s.

Service activities increased with the improved scientific knowledge and information and communication technologies (ICT) during the 1970s, so economies were transformed into a more multidimensional and complex structure. Following the 1970s and today, technology's effect on service growth is different. By the 1970s, two views emerged as, post-industrialism and neo-industrialism in discussing the structural change in favor of services (Desmarchelier & Gallouj, 2013, p. 832). The post-industrialists (e.g., Bell, 1973, 1976; Fourastié, 1949) regarded the increasing share of services as a beneficiary process for economies, whereas neo-industrialists (Attali, 1981; Bacon & Eltis, 1976; Cohen & Zysman, 1987; Gershuny, 1978; Gershuny & Miles, 1983; Lipietz, 1980) stand against this argument. The neo-industrialists regard the structural change with the increasing share of services as negative because service productivity is generally lower and the number of occupations with low productivity, e.g., salespersons and clerks. However, the productivity in occupations in industrial activity, e.g., machine operator, is higher. The other view, post-industrialism, acknowledges structural change as a natural outcome of the increased complexity in economies.

The post-industrial society following the 1970s experienced two significant changes simultaneously: the decline in industrial manufacturing and the increase in service activities. Besides, as the company blends services and manufacturing, the border between these activities is blurred (Vogt, 2016, pp. 367–368). This blurring suggests a sort of complementarity. Service activities support manufacturing growth. Thus, post-industrialists do not view the rise of services, especially after 1970, due to income growth and economic development and point out other factors. For example, companies faced difficulties in marketing their products due to the economic crisis of 1974. This challenge raised the need for new marketing strategies, creating occupations such as clerks, sales, and personal services workers. Furthermore, service activities like consultancy and software services increased with the ICT revolution.

Business culture has been changing definitely with technological improvements starting from the 2000s. New customer services have developed rapidly; for instance, two-way video chats enable technical personnel to examine broken pieces of devices sold to customers remotely or solve problems about their products, thereby creating mutual trust between buyers and sellers. Additionally, new types of services occurred. For example, some mobile applications provide information to customers, such as JetBlue and JustFly, without human support. Furthermore, virtual assistants improved with machine learning and speech recognition (Condon, 2016). The Amazon Alexa Voice Services (AVS) has artificial intelligence that connects to the other intelligent devices for checking the news, playing music, and managing the calendar. Also, the payments and commerce sectors have tested the AVS for payment or delivery methods (Amazon Alexa, 2020). New service activities arise in many sectors in different ways.

Moreover, recent researchers have approached the issue with a different perspective. Lin and Wang (2020) express that service production is asymmetric at different levels of development. So the tertiarization process is more complicated than ever before. Also, the tertiarization process has not developed traditionally. Baldwin (2019) and Baldwin & Forslid (2020) raised the concept of globotics, referring to combining a new form of globalization and a new form of robotics. This kind of globalization shows us that service or professional jobs do not need face-to-face communication now (Baldwin, 2019). For example, firms hire engineers using Upwork, the most extensive website freelancing from any country worldwide. Employees can work in other countries virtually as telemigrant (Baldwin, 2019). So, this service complements the activity of an engineer. Therefore, it is clear that service employment and production processes have been more intricate than ever before.

We have discussed thus far a general tertiarization process with particular emphasis on the changing nature over time. Economies also experience this process differently at a specific point in time. East and Southeast Asia, Latin American countries, and some African countries had different development patterns. Akarçay-Gürbüz (2011) discusses that while the European countries and South Korea were going through a genuine tertiarization process, the countries such as Argentina, Brazil, Mexico, and Turkey had a spurious tertiarization process. The spurious expansion of services is in line with the neo-industrialist view. Dasgupta & Singh (2007) describe the experience of peripheral countries as a pathological phenomenon because it restrains reaching potential growth, employment, and resource utilization of an economy. Financialization and debt crisis are the common characteristics of these economies. Also, unskilled labor employment in services increases in this process. Despite the food shortages and insufficient employment opportunities, agriculture employment has lost importance. This kind of expansion of services is a "spurious tertiarization" (Pinto, 1984) or negative de-industrialization (Rowthorn & Wells 1987, p. 24). This latter concept is closely related to premature de-industrialization. Many developing countries over-invested in services without adequate manufacturing investment and thus experienced a "premature de-industrialization." Premature de-industrialization refers to the circumstance that the late industrialized countries reach the peak level of their industrialization at lower income levels than early industrialized countries (Rodrik, 2016). Rodrik (2016) explains this concept as the European countries such as the United Kingdom, Sweden, and Italy reached the peak of their industrialization at 14 thousand dollars income level, while India and many Sub-Saharan African countries reached the peak of manufacturing at an income level of 700 dollars.

Finally, the process we discussed above can be clearly defined as the de-industrialization and strengthened following the 1980s as manufacturing activity shifted from the core

economies to the peripheral ones. In contrast, service-oriented economic activities related to manufacturing, such as management, marketing, and R&D, were left to carry out in former economies. Firms focused on service-oriented economic activities such as product design, marketing, and R&D, and outsourced manufacturing activity in the value chain. Therefore, today while the industrial share is declining today, the services share increased in these economies. Enhanced trade volumes induced manufacturing activity and the need for service activities supporting business operations. For example, the share of financial services has increased in many economies, especially after 1990.

3. The Relationship between the Services and the Industry

We can simply envisage the mutual relationship between the industry and the services sector by considering the supply function of each industry in the following way:

$$Q_i = f(P_i, C_i (P_j(Q_j, X_i))) \quad (1)$$

The i and j subscripts stand for the industry or the services sector. Q is the real production, P is the prices of the goods, C is the cost, and X is all the sectors' other costs. The cost of any sector is precisely a function of the input prices purchased from the other sector. These prices depend on the other industry's supply, in turn.

Our concern here is limited to the effects on sectors' production through inter-industry linkages to determine the complementarity or substitutability between the industry and the services. In other words, the partial derivative of one sector's production concerning the other highlights the relationship between the two sectors. The partial derivative uses the chain rule in derivation as

$$\partial Q_i / \partial Q_j = (\partial Q_i / \partial C_i) (\partial C_i / \partial P_j) (\partial P_j / \partial Q_j) \quad (2)$$

If this partial derivative is positive, then j is a complementary sector for sector i . If this partial derivative is negative, these two sectors are substituting each other.

It might also illuminate to descriptively analyze the inter-industry relationship between the industry and the services before estimating this relationship. We can approach the inter-industry linkages between the sectors by calculating the backward linkages of each sector on the other. The calculation of backward linkages of sectors uses a simple input-output model. One can represent a simple input-output model as

$$Q = AQ + Y \quad (3)$$

Here, Q is the $n \times 1$ vector of real production of sectors, A $n \times n$ is the technical coefficient matrix, and Y is the $n \times 1$ final demand vector. Each element of matrix A , i.e., technical coefficients, is calculated by dividing the flows between sectors by the total output of the relevant sector. One can also write the equation above as

$$Q = (I - A)^{-1}Y \quad (4)$$

Here, I is $n \times 1$ the identity matrix. The matrix pre-multiplying the final demand vector is known as the Leontief inverse matrix. Each column sum of this matrix yields the direct backward

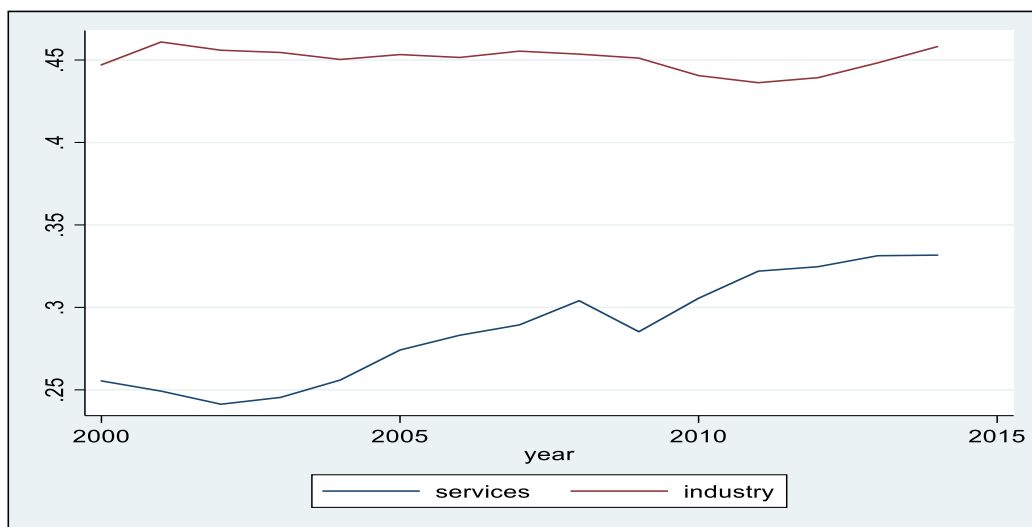
linkages of sectors. The direct backward linkages measure the inter-industry dependence among sectors in terms of the sectors as input purchasers. It shows the impact of the output increases in any sector on the production of other sectors. In other words, when there is a change in the final demand for a sector by one US dollar, the output production is expected to increase by the same amount to meet this increase in demand. As the output of this sector induces input purchases from other sectors, the production in the input-using sectors would also rise. In this way, we can capture the interaction between the productions of sectors. The direct backward linkages measure the connections between the sectors in terms of the sectors as input sellers. We do not present the direct forward linkages as the use of backward linkage measure here would be sufficient to grasp the interaction between the productions of sectors. Therefore, we examine the direct backward linkages to understand the relationship between the industry and the services.

We calculated the backward linkages of these two sectors, excluding the aggregate agriculture sector, using the World input-output tables (Timmer et al., 2015). These tables are available for the years from 2000 up to 2014. Therefore, we can calculate the backward linkages of sectors for a shorter period. The World input-output tables collect detailed data for 43 economies but represent the entire world economy as the flows of other countries are in the rest of the world category. We summed all sectors and collapsed the tables into the 2x2 matrices, including the industry and the services as broad categories. As explained above, we used the Leontief inverse of the input-output tables to calculate the backward linkages (Miller & Blair, 2009). We excluded the diagonal elements of this matrix because we are interested in the linkages of any industry, excluding the own sector. Figure 1 displays the direct backward linkages of each industry to the other. For example, the direct backward linkages of the industry indicate the induced output production of the services sector as input providers.

If the services sector complements the industry, the industry must use a significant amount of inputs purchased from the services sector. In other words, the direct backward linkages of the industry from the services in the world must be very high. The services sector also uses inputs from the industry, so this must be true for the industry's direct backward linkages if the industry complements the services.

Figure 1

The Direct Backward Linkages of the Industry and the Services, 2000-2014

Source: Author's calculations using the World Input-Output Tables (Timmer et al., 2015).

Figure 1 exhibits that the direct backward linkages of the services in the industry are strikingly higher than that of the industry sector on services in the world overall. The direct backward linkages of the industry from the services in the world economy have remained more or less stable during the 2000-2014 period. One can observe a slight decrease in the direct backward linkages of the industry following the global financial crisis in 2008 and a recovery of these linkages in 2014. The calculated value of the direct backward linkages of the industry on services is around 0.45, on average, for the entire period. In other words, an increase worth of one dollar in the final demand of the industry causes the production of the services sector as an input provider to increase by forty-five cents.

On the other hand, the direct backward linkages of the services in the industry seem relatively less important; but these linkages display a positive trend. The decline in these linkages of the services in 2009 due to the global crisis is also apparent. The backward linkages of the services are around 0.26 initially, whereas these linkages escalated to 0.33 and have been 0.29, on average. This average number means that one US dollar increase in the output production of the services leads to an increase in the industry's output by twenty-nine cents. The figure displays that despite the positive trend for the direct backward linkages of the services, the gap between the direct backward linkages of the industry and the services is still not negligible.

The significant amount of the backward linkages of the services on the industry and the relatively weaker backward linkages of the industry on the services support the idea that the services complement the industry more than the industry does the services. Figure 1 draws a picture in coherence with the observed tertiarization process in the world economy over the last half-century. The industry's much stronger direct backward linkages on the services lead to the services sector flourishing. Observing the upward trend of the backward linkages of the services' services might be puzzling. In contrast, the backward linkages of the industry from the services are stable in the figure given the increasing share of the services and decreasing share of the industry in the world economy. One should expect the industry sector to reclaim its share in GDP due to the sales to the services sector as it develops.

Nevertheless, the input provider role of the industry to the services sector seems to be relatively weaker. The services provide more inputs to the industry than the industry does to the services. In brief, if there is a complementary relationship between the industry and the services, the services sector complements the industry more.

We need to clarify the relationship between the direct backward linkages and the supply function in equation (1). If we are interested in the output change of the industry in response to the change in the production of the services can be stated as $\partial Q_{\text{industry}}/\partial Q_{\text{services}}$. The calculation of the backward linkages of the industry draws on the inverse of technical coefficients, which emphasize the importance of the services sector as the input provider in the production of industrial goods. In other words, backward linkages emphasize the input provider roles of all other industries except for which these linkages were calculated. So, we should evaluate the direct backward linkages by the partial derivative expressed in equation (2). For instance, high backward linkages of the industry can be interpreted as the contribution of the services sector to industrial production. In turn, it means a high partial derivative of the industrial output with respect to the output of the services, $\partial Q_{\text{industry}}/\partial Q_{\text{services}}$ considering equation (1).

4. Data and Estimation

The data used in the analysis were retrieved from the UNCTAD (2021) statistics. The symbols used for variables, definitions, descriptive statistics, and correlation are presented in Table 1. There are 8477 observations between 1970 and 2018 for 173 countries. We were able to include 173 countries for which the data is available. The mean sectoral values added are close to each other. There is a strong positive correlation between the two variables.

Table 1

Variable Definitions, Summary Statistics, and the Correlation

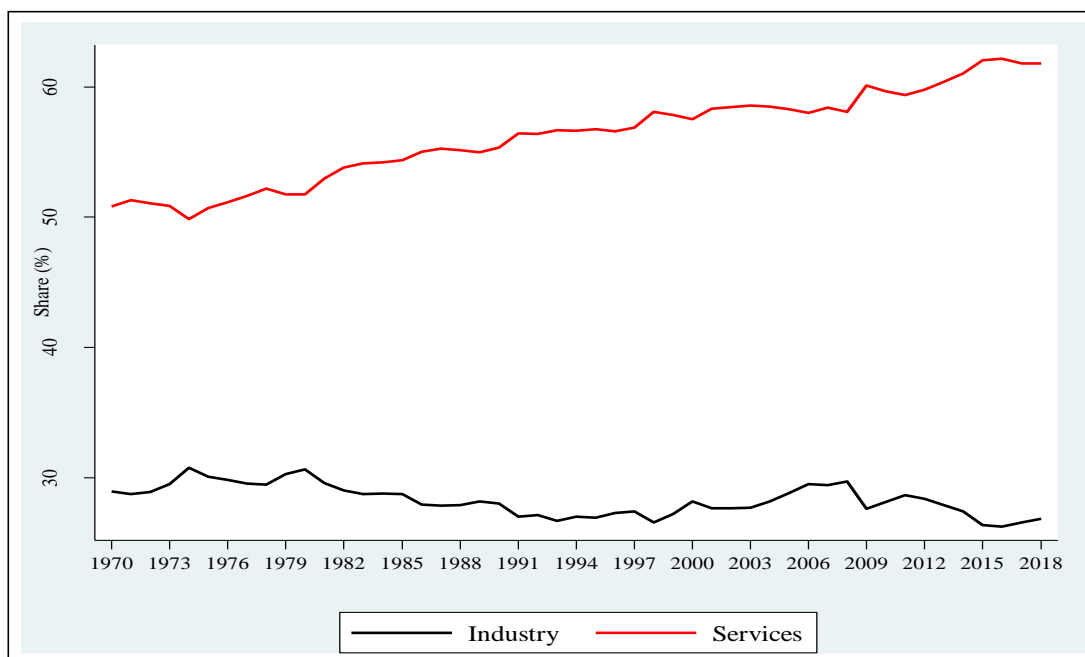
Variables	Description	Observation	Mean	Min	Max	Correlation
Inser	Log of real services value-added	8477	22.77	15.42	30.38	0.9655
Inind	Log of real industry value-added	8477	21.98	13.59	29.31	

Note: All variables are in USD in 2015 Prices.

Figure 2 indicates the average shares of the industry and the services of the economies in the world between 1970 and 2018. The figure suggests that the increase in the share of the services sector has been a manifested phenomenon in the world economy. The ever-increasing gap between the shares of services and the industry in the world economy is particularly striking. The share of the services has continuously increased, and the industry share had a steady downward trend throughout the period. The service share had risen from 50 % in 1970 to 61 % in 2018. In contrast, the industry share has declined from the 29 % to 27 % in the same years (UNCTAD, 2021).

Figure 2

The Services and the Industry in the World Economic Shares, on average, 1970-2018.

Data Source: UNCTAD, 2021.

The formal test of the complementary/substitute relationship between services and industry sectors was carried out using the variables in Table 1. If there is a positive co-integrating relationship between the values added of the services and the industry, i.e., Inser and Inind, then the complementarity between these sectors would be inferred. A negative relationship would suggest substitutability between the industry and the services.

It is important to determine whether the two series are stationary before conducting the co-integration. In case both series are stationary to the same degree, co-integration can be performed. An analysis of VAR can be conducted using the differenced variables if there is no co-integration. Some stationary tests do not consider the cross-section dependency, so we need to employ a test to investigate the existence of such a dependency and choose the stationarity test accordingly. To this end, we first used the Pesaran (2004) test to examine the cross-section dependency. The results of this test are in the table below.

Table 2

Pesaran Cross-Section Dependence Test

H ₀ = Cross-section independence; H ₁ = Cross-section dependence					
Variables	CD Test Statistics	P-value	Cross-Section	Observation	Results
Inser	721.57	0.000	173	8477	Reject H ₀
Inind	563.18	0.000	173	8477	Reject H ₀

Table 2 shows that the two series are cross-sectional dependent. This dependence requires choosing a test accounting for the cross-section dependency. The cross-section dimension is greater than the time dimension of the data, i.e., N>T, so we employed the Pesaran non-stationary test. This stationarity test is convenient for heterogeneous panels. The Table 3 presents the results of this test statistics.

Table 3

Pesaran Non-Stationary Test

H ₀ = Non-stationary; H ₁ = Stationary					
Variables	Z (t bar)	P Values	Lags	Observations	Results
Inser	1.579	0.943	1	8131	Accept H ₀
Inind	2.798	0.997	1	8131	Accept H ₀
ΔInser	-30.574	0.000	1	7958	Reject H ₀
ΔInind	-31.639	0.000	1	7958	Reject H ₀

Note: Lag numbers were determined according to the Akaike information criterion.

In accordance with the unit root test results, the variables are stationary at the first difference or are defined as I (1) variables in order to allow the series to be co-integrated. As we are using a very long period and the changing nature of the tertiarization process over time, we also need to consider any possible structural break in the series over the period considered.

Therefore, we tested whether there is a structural break in the series to decide which test to apply for the co-integration analysis using the Chow test for panel data. The table below displays the results of this test. Table 4 suggests structural breaks in 1974 and 2009, representing the effects of the world oil shock and the global financial crisis.

Table 4
Structural Change Test

H ₀ = No Structural Change			
Structural Change	Chow	F _{statistics}	P-value
1974	F (3, 43)	22.95	0.000
2009	F (3, 43)	33.15	0.000

As the structural breaks are available in the data series, we employed the Westerlund co-integration test accounting for the structural breaks and the cross-section dependency (Chudik & Pesaran, 2015; Eberhardt & Presbitero, 2015; Gengenbach et al., 2016; Persyn & Westerlund, 2008; Westerlund, 2007). The other co-integration test statistic ignores either of these estimation problems. This test examines the significance of the panel error correction term for the inference. If significant, there is a co-integrating relation. The Westerlund co-integration test is based on the error correction model below, estimated for each panel separately.

$$\Delta y_{it} = \beta_0 i + \beta_1 i_1 y_{it-1} + \beta_2 i_1 x_{it-1} + \alpha_2 i_0 \Delta x_{it} + \sum_1^p \alpha_{1ip} \Delta y_{it-p} + \sum_1^p \alpha_{2ip} \Delta x_{it-p} + \beta_1 i_2 ca(y_{it-1}) + \beta_2 i_2 ca(x_{it-1}) + \sum_1^p \gamma_{1ip} \Delta ca(y_{it-p}) + \sum_1^p \gamma_{2ip} \Delta ca(x_{it-p}) + u_{it} \tag{5}$$

$i=1,\dots,N$; $t=1,\dots,T$. All variables in levels are assumed to be I (1). The symbol y stands for the dependent, x is the independent variable, and $ca(.)$ is the cross-sectional average of the particular variables, u is the error term, and p is the selected lag term. We assumed the value-added of the services is the dependent variable and the value-added of the industry is the independent variable first, and vice versa. A specific lag level was selected for each country, and a trend term was added to the estimation. The results of this test are presented in Table 5.

Table 5
The Westerlund Co-Integration Test for the Services and the Industry
Panel-EC Test

H ₀ = No Co-integration			
$\Delta Inser$	Coefficient	$\bar{T}$ Statistics	Prob.
Inser_t-1*	-0.232	-2.378	>0.1
$\Delta Inind$	Coefficient	$\bar{T}$ Statistics	Prob.
Inind_t-1*	-0.270	-2.427	>0.1

Note: *Inser_t-1 and Inind_t-1 is the error correction term.

The error correction term was estimated as -0.232 in the model, in which the services value-added is the dependent variable. This estimated coefficient is statistically insignificant. The error correction term in the other model in which the dependent variable is the value-added of the industry was estimated as -0.270 . This estimation is also statistically insignificant. These findings imply that the value-added of the services and the value-added of the industry are not co-integrated.

The lack of the co-integration relationship between the services and industry value added led us to use the VAR analysis in the first differences without losing information. The VAR model can be represented as follows:

$$\Delta y_{it} = \mu_0 + \sum_{j=2}^j \mu_{1j} \Delta x_{it-j} + \sum_{k=2}^K \mu_{2k} \Delta y_{it-k} + u_{it} \tag{6a}$$

$$\Delta x_{it} = \gamma_0 + \sum_{j=2}^j \gamma_{1j} \Delta y_{it-j} + \sum_{k=2}^K \gamma_{2k} \Delta x_{it-k} + \varepsilon_{it} \tag{6b}$$

$i=1, \dots, N; t=1, \dots, T$. The initial step in the VAR analysis is the lag selection of the variables. We used the moment model selection criteria of the Bayesian information criterion (MBIC), the Akaike information criterion (MAIC), and the Hannan & Quin information criterion (MQIC) to select the lag level of variables. Two of the three criteria, MBIC and MQIC, suggest lag 1. (Table 6).

Table 6
Specification of VAR Model

Lag	MBIC	MAIC	MQIC
1	-190.9434	-0.0714712	-65.96471
2	-160.2994	3.305074	-53.17485
3	-138.2215	-1.88443	-48.95103
4	-109.9003	-0.8306687	-38.48395

We estimated the panel version of the VAR model in equations (6a) and (6b) (Abrigo & Love, 2016). The model involves lagged dependent variables on the right-hand side, which raises the issue of correlation between the regressors and the error term, i.e., endogeneity. The instrumental variable method was used in the estimation to deal with this endogeneity issue. The first and second lagged levels of the lagged dependent variables were used as instruments, and the model was estimated by the Generalized Method of Moments (GMM) with the robust variance-covariance error matrix. The Hansen J test of over-identifying restrictions statistic is 3.03, and the associated p-value is 0.552, confirming the validity of instrumental variables. The minimized value of the GMM criterion function turned out to be 0.0004.

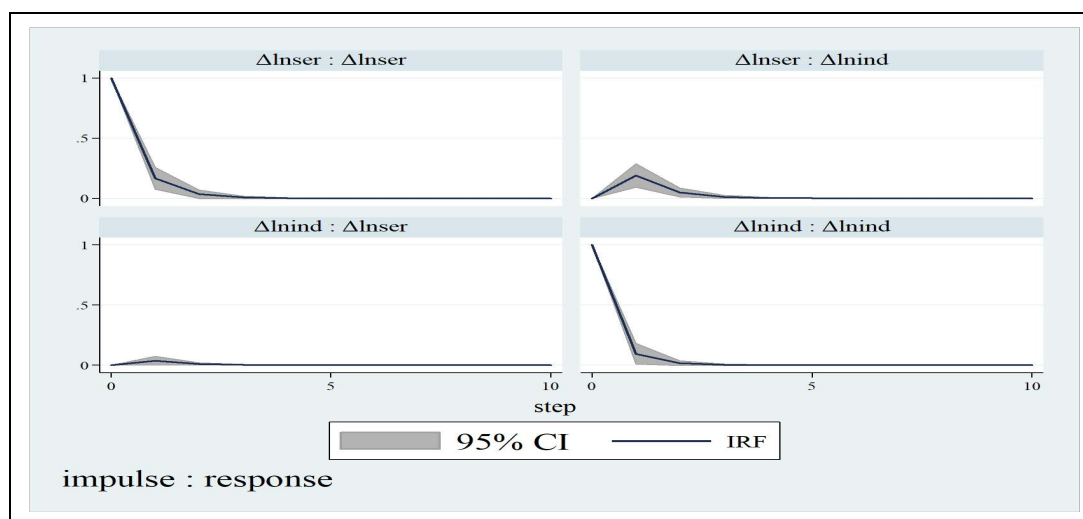
We do not report the estimated coefficients of the VAR model as they are not directly interpreted. Instead, we present the impulse-response functions, allowing inference in the VAR analysis. We are interested in the responses of one sector due to the impulses from the other. Figure 3 exhibits the impulse-response functions of the values added to the services and the

industry. The northeast and the southwest diagrams indicate interactions between the sectors. The confidence intervals at the 5 percent level are also plotted in the diagrams.

The one standard deviation increase in the services' value-added services causes an increase of around 0.19 the standard deviation in the value-added of the industry significantly at 5 percent level in the first period. This effect of the services on the industry value added gradually disappears in five periods. The response from the services to the one standard deviation impulse from the industry is also statistically significant at the 5 percent level, but the effect is remarkably marginal 0.04 standard deviation. This slight response disappears in three periods. The Figure 3 suggests that the service sector has a positive effect on the value-added of the industry overall. The industry's effect on the services is also positive and significant but is considerably lower. These results imply the complementarity nature of services and industry. Nevertheless, services complement the industry more than the industry does.

Figure 3

The Impulse-Response Functions of the Services and the Industry

5. The System GMM Estimation for the Robustness Check

We used an alternative estimation method to verify the results obtained in the previous section. More specifically, we examined the complementarity relationship between the two sectors in a dynamic panel data model estimated by the two-step system GMM approach. Dynamic panel data estimation enables controlling for any possible omitted variable and endogeneity problems (Arellano & Bond, 1991; Arellano & Bover, 1995; Blundell & Bond, 1998; Holtz-Eakin et al., 1988).

We estimated an interaction model involving the multiplication of any interacting right-hand side variables, which can be shown as

$$y_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 x_{it} + \alpha_2 z_{it} + \alpha_3 x_{it} z_{it} + u_{it} \tag{7}$$

$i=1, \dots, N; t=1, \dots, T$. The estimated coefficients in this model and their statistical significance should not be directly interpreted. Because the effect of any right-hand side variable on the dependent variable is measured by the derivative of the dependent variable, e.g., the derivative

of y concerning x , involves $\alpha_1 + \alpha_1 z$. Therefore, the derivatives concerning the right-hand side variables, the marginal effects, and their statistical significance must be calculated for inference.

We assumed the lagged dependent variable in the dynamic panel data model is an interacting variable with the independent variable. More formally, we can state this interaction as

$$y_{it} = \alpha_0 + \alpha_1 y_{it-1} + \alpha_2 x_{it} + \alpha_3 y_{it} x_{it} + u_{it} \quad (8)$$

$i=1, \dots, N$; $t=1, \dots, T$. We estimated the dynamic panel data model in equation (8), and the value-added of the industry was defined as the dependent variable first to understand whether or not the services complement the industry. We also investigated whether the industry complements the services by defining the services value-added as the dependent variable and the industry value-added as the independent variable. The system GMM estimation method is designed for short panels, i.e., large cross-section units and the short-time dimension. As the time dimension is large in our dataset, we used the five-year mean of the variables.¹ In the estimation to reduce it; thereby, the time dimension was collapsed into 10. The two-step system GMM estimation results are presented in Table 7.

Table 7

The Two-Step System GMM Estimations

	Dependent Variable	
	Industry value-added	Services value-added
Inind	-	0.091 (0.413)
Inind_t-1	0.597 (0.141)***	-
Inser	0.431 (0.189)**	-
Inser_t-1	-	1.14 (0.540)**
Inind_t-1*Inser	-0.002 (0.005)	-
Inser_t-1*Inind	-	-0.049 (0.015)
Constant	-0.846 (2.615)	-3.784 (4.617)
Time Dummies	Yes	Yes
Wald	8706.3	2834.5
No of Instruments	14	14
AR	0.685 (3)	0.643 (5)
Hansen Test	2.23 (0.527)	1.33 (0.721)
Country	173	173
Observations	1384	1384

Note: The values in the parentheses report the robust standard errors for the coefficient estimations and the p-values for the Hansen test. The values in the parentheses in AR results indicate the order of the Arellano-Bond autocorrelation test; the parentheses show different lagged levels of the explanatory variables used as instruments. The collapsed version of the instruments matrix was used. Forward orthogonal deviations were used for instruments. ***, **, * means statistically significant at 1, 5, and 10 percent, respectively.

¹ We used the four-year average for the last mean of observation.

Although we do not interpret the estimated coefficients, the reliability of the estimations should be checked by post-estimation statistics to obtain reliable marginal effect estimations. There are three criteria for the system GMM estimations to be valid. First, the number of instruments must be kept at a minimum level (Roodman, 2009). The number of instruments seems 14, which is relatively low considering the number of countries. Second, the Arellano-Bond autocorrelation test must accept the null hypothesis of no autocorrelation. Third, the Hansen test of over-identifying instruments should accept the null hypothesis stating that the instruments used are exogenous. Table 7 indicates that both estimations satisfy all these criteria.

Table 8 presents the calculated marginal effects of independent variables and their statistical significance and standard errors of the estimations. Recall that the marginal effects are equal to the derivative of the dependent variable concerning the relevant independent variable. The derivatives are calculated at various levels because they involve multiplying another continuous interacting variable (the lagged dependent variable) and the estimated coefficient of interaction terms. The derivatives of the dependent variable with respect to the explanatory variables were calculated at four equal slices of the interacting variables.

Table 8 shows that the marginal effect of the services on the industry is around 0.43, which is significant at 1 percent at all levels of the interacting variable. The estimations show that the marginal effect of the industry on the services is 0.017 at the first slice of the lagged share of services. This estimation turns to negative coefficients at the other slices. These marginal effects are statistically insignificant.

Table 8
Marginal Effects

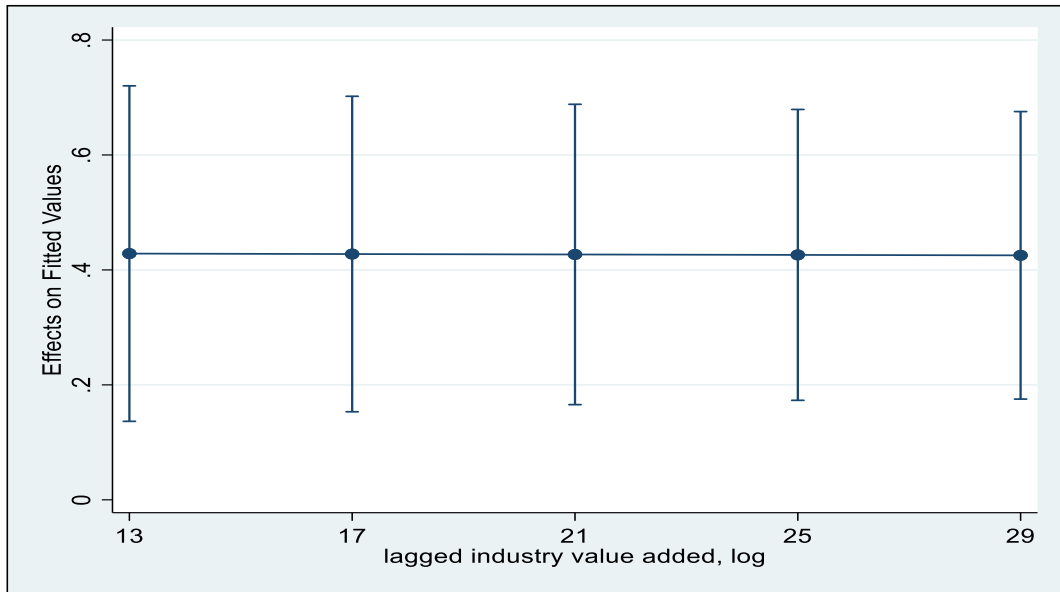
	$\partial \ln ind / \partial \ln ser$	$\partial \ln ser / \partial \ln ind$
1	0.428 (0.149)***	0.017 (0.312)
2	0.427 (0.138)***	-0.002 (0.309)
3	0.426 (0.131)***	-0.022 (0.318)
4	0.426 (0.128)***	-0.042 (0.387)

Note: *** means statistically significant at 1 percent. Derivatives were calculated at four equal slices of the relevant interacting variables. Standard errors are reported in parentheses.

It is customary for interaction models to draw the marginal effects on a diagram with confidence intervals. The figures below exhibit these estimated marginal effects with a 95 percent confidence interval. Figure 4 displays the marginal effects of the services on the industry. There is a constant and positive marginal effect of the services on the industry. The confidence intervals lie in the positive region of the fitted values implying the statistical significance of this positive marginal effect of the services on the industry. Figure 5 draws the marginal effect of the industry on the services. The calculated marginal effect changes its sign, and the confidence intervals extend both in the positive and negative regions of the fitted values, suggesting the marginal effects' insignificance.

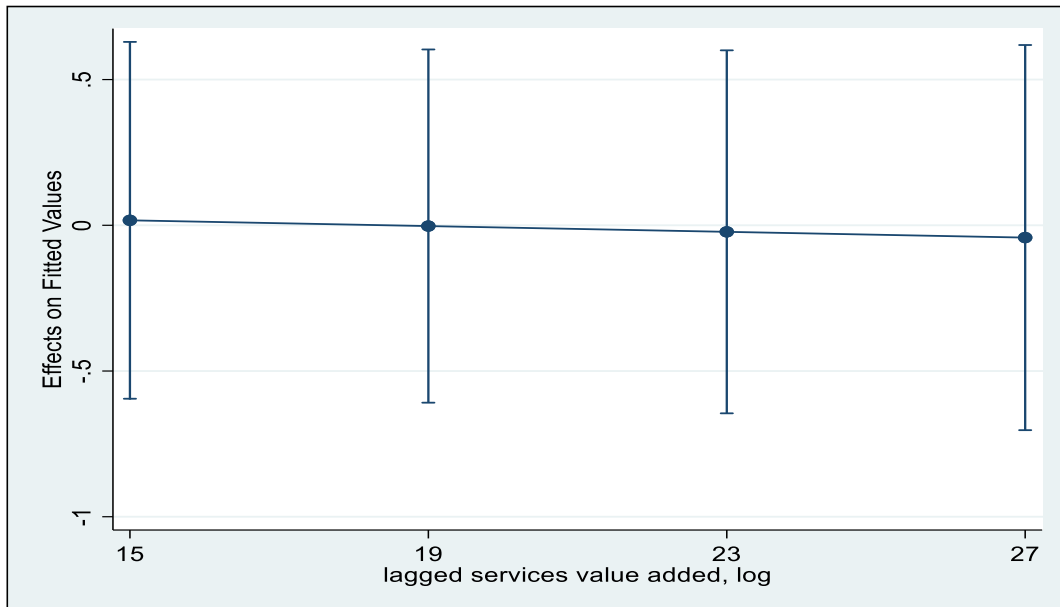
Figure 4

The Marginal Effects of Services on Industry

Figure 5

The Marginal Effects of Industry on Services

In sum, the positive effect of the services value-added on the industry value-added is a robust result. However, the relatively weaker positive effect of the value-added of the industry on the value-added of the services obtained in the previous section appears to be not robust.

6. Conclusion

This study proposes that the structural change in favor of the services experienced over the last fifty years can be explained to some extent based on the complementarity between the services and the industry. Our formal analyses forwarded that there is a complementary role of the services sector for the industry in the world. Nevertheless, the complementary role of the industry for the services is not evident, or at least weaker. It means that both sectors provide their output as inputs for the other, but the service inputs in industry outweigh the industrial inputs in services. Despite a limited subsample, outstanding backward linkages of industry and the relatively weaker backward linkages of services also support this result. This interlinkage between the services and the industry can partly explain the ever-increasing gap between the industry and the services shares in GDP. We can interpret these results as the industry's dependence on the services inputs, whereas the production of the services does not necessarily require the industrial inputs. For instance, a barber's only industrial output is a scissor.

One can also interpret the de-industrialization discussion in the literature from this perspective. The high level of the direct backward linkages of the industry implies a high dependence on the service inputs. The service dependence of industry can also be traced back to the 1970s. The role of financialization and information and communication technologies starting from the 1970s seems relevant in this respect. These services have provided the industry with substantial productivity gains and have become increasingly vital in the industrial production process. Thus, the tertiarization or the de-industrialization process may not be interpreted as abandoning the industry in economies, per se; on the contrary, it is driven by industrial development. This last remark agrees with the Clark hypothesis discussed in the literature, stating that an increasing share of the services is a natural outcome of economic development if we regard economic and industrial development as associated.

Our study used the aggregate data at the industry and the services level. Also, we did not take into account that economies must reach a certain industrialization level due to the tertiary perspective for identifying complementary or substitute relationships between the industry and services sector. Because, in the theoretical framework, within the scope of the economic development process, even if the economies are developed, developing, or underdeveloped, their economic development takes place in their employment or production shifts from agriculture to industry and services, respectively (Clark, 1940). Accordingly, even for economies where the level of industrialization and production technologies cannot exceed a certain threshold, there may be a possibility that the services sector will be a substitute for the industrial sector. However, if the subject is approached in the context of the industrialization process rather than the development process (tertiarization) of services, it is seen that the complementarity relationship between the services sub-sectors (especially knowledge-intensive service subsectors) and the manufacturing industry has increased particularly in the post-1980 period. However, due to data constraints, the relationship between services and the manufacturing industry could not be examined in terms of sub-sectors. More detailed analysis, e.g., the inter-relations between the subsectors of the industry and services, can provide further insights into this issue. There are also some sources of variation across economies which might matter in this process, so studies focusing on specific cases in this subject can be very illuminating. Further studies can analyze the following questions: Will there be a limit to this tertiarization process? What percentages of the industry share can be downsized further, or can the services climb up? The answers to these questions would enrich the discussion on this issue.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The author declares that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Ümit Gaberli General Contribution rate 100%.

The author has confirmed that there is no other person who meets the authorship condition of this study.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

References

- Abrigo, M. R. M., & Love, I. (2016). Estimation of panel vector autoregression in Stata. *The Stata Journal*, 16(3), 778–804. <https://doi.org/10.1177/1536867X1601600314>
- Akarçay Gürbüz, A. (2011). Comparing trajectories of structural change. *Cambridge Journal of Economics*, 35(6), 1061–1085. <https://doi.org/10.1093/cje/ber005>
- Amazon Alexa. (2020). *Alexa Voice Service*. Retrieved May 01, 2020, from <https://developer.amazon.com/en-US/docs/alexa/alexa-voice-service/api-overview.html>
- Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment Equations. *The Review of Economic Studies*, 58(2), 277–297. <https://doi.org/10.2307/2297968>
- Arellano, M., & Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of Econometrics*, 68(1), 29–51. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01642-D](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01642-D)
- Attali, J. (1981). *Les Trois Mondes* [The three worlds]. Fayard.
- Bacon, R. W., & Eltis, W. (1976). *Britain's economic problem: Too few producers*. MacMillan.
- Baldwin, R. (2019). *The globotics upheaval: Globalization, robotics, and the future of work*. Oxford University Press.
- Baldwin, R., & Forslid, R. (2020, February). *Globotics and development: When manufacturing is jobless and services are tradable* (NBER Working Paper No. 26731). National Bureau of Economic Research. https://www.nber.org/system/files/working_papers/w26731/w26731.pdf
- Ballesta, J. A. C., Melikhova, Y., & Peinado, M. H. (2012). Services in the EU productive systems: A comparative study of the new and old member states. *Inzinerine Ekonomika–Engineering Economics*, 23(3), 223–232. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.23.3.1931>
- Bell, D. (1973). *The coming of post-industrial society: A venture in social forecasting*. Basic Books.
- Bell, D. (1976). *The cultural contradictions of capitalism*. Basic Books Inc.
- Berry, B. J. L. (1997). Reversal of a relationship: A note on the tertiary sector. *Urban Geography*, 18(5), 460–467. <https://doi.org/10.2747/0272-3638.18.5.460>
- Blundell, R., & Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of Econometrics*, 87(1), 115–143. [https://doi.org/10.1016/S0304-4076\(98\)00009-8](https://doi.org/10.1016/S0304-4076(98)00009-8)
- Caves, R. E., Wriston, W. B., & Schlesinger, J. R. (1980). *The structure of industry*. In M. Feldstein (Ed.), *The American Economy in Transition* (pp. 501–562). University of Chicago Press.
- Chenery, H. (1979). *Structural change and development policy*. Oxford University Press, for the World Bank.
- Chudik, A., & Pesaran, M. H. (2015). Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors. *Journal of Econometrics*, 188(2), 393–420. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2015.03.007>
- Clark, C. (1940). *The conditions of economic progress*. Macmillan.
- Cohen, S. S., & Zysman, J. (1987). *Manufacturing matters: The myth of the post-industrial economy*. Council on Foreign Relations Book Series. Basic Books.
- Condon, S. (2016, June 28). *What new technologies will improve customer service?* ZDNET. Retrieved May 01, 2020, from <https://www.zdnet.com/article/what-new-technologies-will-improve-customer-service>
- Dasgupta, S., & Singh, A. (2007). Manufacturing, services and premature deindustrialization in developing countries: A Kaldorian Analysis. In G. Mavrotas & A. Shorrocks (Eds.), *Advancing Development: Core Themes in Global Economics* (pp. 435–454). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1057/9780230801462_23

- Desmarchelier, B., & Gallouj, F. (2013). Endogenous growth and environmental policy: Are the processes of growth and tertiarization in developed economies reversible? *Journal Evolutionary Economics*, 23(4), 831–860. <https://shs.hal.science/halshs-01133852>
- Eberhardt, M., & Presbitero, A. F. (2015). Public debt and growth: Heterogeneity and non-linearity. *Journal of International Economics*, 97(1), 45–58. <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2015.04.005>
- Engel, E. (1857). *Die produktions-und konsumptionsverhältnisse des königreichs sachsen* [The conditions of production and consumption in the Kingdom of Saxony]. Zeitschrift des Statistischen Bureaus des Königlich Sächsischen Ministerium des Inneren 8–9.
- Fisher, A. G. B. (1935). *The clash of progress and security*. Augustus M. Kelley.
- Fourastié, J. (1949). *Le grand espoir du xxe siècle: Progrès technique, progrès économique, progrès social* [The great hope of the 20th century: Technical progress, economic progress, social progress]. Réed 1989 Collection Tel Gallimard. Presses Universitaires de France,
- Fuchs, V. R. (1968). *The service economy*. National Bureau of Economic Research, Columbia University Press.
- Genaro, D. & Melchor, E. (2009). The impact of the tertiarization process in Spanish economic growth from a regional perspective. *The Service Industries Journal*, 30(3), 359–374. <https://doi.org/10.1080/02642060802236129>
- Gengenbach, C., Urbain, J. P., & Westerlund, J. (2016). Error correction testing in panels with common stochastic trends. *Journal of Applied Econometrics*, 31(6), 982–1004. <https://doi.org/10.1002/jae.2475>
- Gershuny, J. (1978). *After industrial society? The emerging self-service economy*. MacMillan.
- Gershuny, J., & Miles, I. (1983). *The new service economy: The transformation of employment in industrial societies*. Frances Pinter.
- Holtz-Eakin, D., Newey, W., & Rosen, H. S. (1988). Estimating vector autoregressions with panel data. *Econometrica*, 56(6), 1371–1395. <https://doi.org/10.2307/1913103>
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the slow rate of economic growth of the United Kingdom: An inaugural lecture*. Cambridge University Press.
- Kuznets, S. (1957). Quantitative aspects of the economic growth of nations: II. Industrial distribution of national product and labor force. *Economic Development and Cultural Change*, 5(4), 1–111.
- Kuznets, S. (1966). *Modern economic growth, rate, structure, and spread*. New Haven, Yale University Press.
- Lin, J. Y., & Wang, Y. (2020). Structural change, industrial upgrading, and middle-income trap. *Journal of Industry, Competition, and Trade*, 20, 359–394. <https://doi.org/10.1007/s10842-019-00330-3>
- Lipietz, A. (1980). Le Tertiaire, arborescence de l'accumulation capitaliste [The tertiary, tree structure of capitalist accumulation]. *Crit Écon Polit*, 12, 37–69.
- Miller R. E., & Blair, P. D. (2009). *Input-output analysis: foundations and extensions* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Persyn, D., & Westerlund, J. (2008). Error-correction-based cointegration Tests for panel data. *The Stata Journal*, 8(2), 232–241. <https://doi.org/10.1177/1536867X0800800205>
- Pesaran, M. H. (2004, August). *General diagnostic tests for cross section dependence in panels* (IZA Discussion Paper, No. 1240). Institute for the Study of Labor. <https://docs.iza.org/dp1240.pdf>
- Petty, W. (1899). Political arithmetic. In C. H. Hull (Ed.), *The Economic Writings of Sir William Petty*. Cambridge University Press. (Original work published 1690)
- Pinto, A. (1984). Metropolization and tertiarization: Structural distortions in Latin American development. *United Nations CEPAL Review*, (24), 17–38.
- Rodrik, D. (2016). Premature deindustrialization. *Journal of Economic Growth*, 21(1), 1–33. <https://doi.org/10.1007/s10887-015-9122-3>
- Roodman, D. (2009). How to do Xtabond2: An Introduction to difference and system GMM in Stata. *The Stata Journal*, 9(1), 86–136. <https://doi.org/10.1177/1536867X0900900106>
- Rowthorn, R., & Wells, J. (1987). *De-Industrialization and foreign trade*. Cambridge University Press.
- Timmer, M. P., Dietzenbacher, E., Los, B., Stehrer, R., & de Vries, G. J. (2015). An illustrated user guide to the world input–output database: The case of global automotive production. *Review of International Economics*, 23(3), 575–605. <https://doi.org/10.1111/roie.12178>
- UNCTAD. (2021). *Handbook of Statistics*. UNCTADstat. Retrieved January 05, 2021, from <http://unctadstat.unctad.org/EN/Index.html>
- Vogt, K. C. (2016). The post-industrial society: From utopia to ideology. *Work, Employment and Society*, 30(2), 366–376. <https://doi.org/10.1177/0950017015577911>
- Westerlund, J. (2007). Testing for error correction in panel data. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 69(6), 709–748. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0084.2007.00477.x>

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijysi.1194016>

Violent and Unethical Non-Violent Abuse of Faith and Ethnoreligious Sentiments in Southeast Europe: Religious Peace-Building?

Faruk Hadžić*

Abstract

The article presents a theoretical and conceptual examination of religious violent and unethical non-violent behaviors, ethno-political and clerical synergism, and religious peace-building capacity. I argue that the phenomenon of religious/ethnic violent and non-violent interchangeability adopted by national political unethical behavior has adverse consequences on the post-Yugoslav social behavior and reconciliation process; religions should be a moral peace-building agency. The multiethnic/multireligious socialist Yugoslav society has been violently transformed into influential ethical and clerical cultures, producing antagonistic ethnonational societies sustaining pastoralism as potent identity manifestations of the social capital. War-period visual violence and emotions influenced violent behavior and policy within the discourse "our vs. their sacred ethnic land," creating an unbearable ease of creating fear and motivating violent antagonism and war crimes. The post-war antagonistic media rhetoric, visual antagonism, and abuse of faith adversely impact peaceful coexistence. Ethnic, religious, ideological, and political contextual factors are challenging to generate in post-conflict, divided Balkan societies. Fear of others, religiously distinct, is a category that's difficult to determine and prevent. Western-Balkan societies possess victimological and political mythical conventions, honoring ethnoreligious war victories, defeats, and agonies, maintaining hostility and revenge discourse. Historically, religions were misused to justify violence and maintain non-violence, unethical sociopolitical order, and negative peace. The ideologies of religious superiority intertwine with intensely dominant national perceptions, so belonging to the Serb, Croat, or Bosniak people is equated with Orthodoxy, Catholicism, or Islam. This entanglement is the groundwork for despondency and a hostile peace climate. Current clerical and ethno-political policies lead further away from conflict transformation, directing toward the renewal of monotheistic spirituality, cognition, and violence. Political involvement affects "authentic" religion. We should engage in all-inclusive theological and consensus approaches to demonstrate that religions are peace-building agencies, retrieving and revitalizing authentic morality criteria. Religious sentiments mobilize people more rapidly than other identities.

Keywords: clerical & ethnic, Western Balkans & former Yugoslavia, violence & non-violence, social capital, ethnonational leaders, peace and conflict, ethics.

Cite this article: Hadžić, F. (2023). Violent and unethical non-violent abuse of faith and ethnoreligious sentiments in Southeast Europe: Religious peace-building? *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 47–73. <https://doi.org/10.37093/ijysi.1194016>

* Independent scholar / researcher, Zenica, Bosnia and Herzegovina.

E-mail: faruk.hadzic01@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1158-7858>

Article Information

Received 24 October 2022; Revised 04 May 2023; Accepted 09 June 2023; Available online 30 June 2023

1. Introduction

The notions of Southeastern Europe and the Balkans are often used interchangeably. However, the Balkan or former Yugoslavia wars have constructed different commonplace, timeworn, and enduring representations. In practical terms, we take issue with several patterns of narratives, such as the sensationalism of the media industry, the essentialization of collective memory, the securitization of imaginary threats, and the pacifist activism of normative transformations. It is our contention to argue that they historicize certain moments of rupture, which are subsequently used and misused to construct an anachronistic representation of Southeast Europe that may conceal hidden interests. Contrastingly, an alternative narrative that emphasizes a "history from below" as an apperception of the temporality of being can offer a revisionist approach that may show the futility of ahistorical accounts (Abazi & Doja, 2018). At the same time, religions played critical roles in social, political, and security processes. The multiethnic/multi-religious framework of former Yugoslavia was abolished at the beginning of the 1990s following episodes of one of the most destructive wars, genocide, and crimes against humanity on the European continent. The ethnoreligious identities were formed as part of ethnonational political projects. In the optics of the mimicry of unethical/corrupt power (Transparency International, 2020) in post-Yugoslav societies, the political language of ethical irresponsibility enables the continuous guidance of nationalized, ethnicized, and clericalized societies. All Western Balkan countries remain hybrid regimes, with a decline for Serbia and B&H, Freedom House report stated (European Western Balkans, 2022). Thus, regimes with elements of democracy and authoritarianism, with the disputable legislature, judiciary, and press freedom. In order to contribute to building a more peaceful social community and creating an optimal environment for the development of human potential, the Balkan states need to achieve a low level of corruption, a healthier business environment, and a more successful functioning government (Institute for Economics & Peace, 2019).

Any religious teaching can be abused. Even among Buddhists, in specific historical conditions, there was no harmful practice concerning members of other religions. The terrorists responsible for the 9-11 tragedies and all the deaths caused were Muslims who claimed to be acting in the name of God. On whether they followed Islamic teachings in any way, Sayyed Nasr (2003) answered:

No. In every religion, you have people with a sense of blind self-righteousness. When Oliver Cromwell was beheading Charles I, he thought he acted like an excellent Christian. Some people are blinded by their narrow, exclusivist interpretation of religion.

Moreover, these people think that they are faithful interpreters of Islam. Nevertheless, if you look at the Islamic world, the background from which these people come, even theologically, is a kind of heresy. I would not say I like to use the word "heresy" any longer, but they are at the very margin of the spectrum of Islamic thought, both Sunni and Shiite. They are not traditional, orthodox, mainstream Muslims by any means. The fact that there are small groups taking recourse to violence is not unique to Islam. There is such a pattern in India in Gujarat among Hindus, who have done pogroms of the worst kind, and also historically in Christianity. The trouble with these people is that they consciously try to use the name "Islam" for their cause. Rather than say, "We are Muslims who happen to be doing these things," they consciously try to use this as a kind of shibboleth — like, for example, the Protestants and Catholics of Ireland. They fight because of Protestantism and Catholicism but do not hold the Bible as a shibboleth. They are trying to use or feed upon the anger of a larger community that is very disgruntled and angry about the situation. Moreover, they are trying to siphon some of the energy and support for themselves (Nasr, 2003).

At the same time, we live in a visual age with a vast amount of visual violence. Ronald Blieker stated (Evans, 2022):

To be effective, terrorism has to do more than kill people: it has to inflict fear in those who experience the event and, perhaps more importantly, in those who witness it from a distance. It is a reason 9/11 was designed as a visual event and as a media spectacle: so that images could capture, circulate, and multiply the intended political message. Perhaps we can speak of violent visuals here: of a form of visual violence that insinuates itself into our collective consciousness and continues to shape — sometimes for years or even decades — how we feel and think about the world and, by extension, how our politics takes shape. What concerns me in particular about how we perceive visual violence, like 9/11, are the political attitudes and policies that emerge in response. In the immediate aftermath of the terror attack, a strong discourse of "us" versus "them" emerged, particularly in the US.

At the same time, during the disintegration of former Yugoslavia, visual violence in the media (mostly all sides) was a nuclear reactor for producing hatred, xenophobia, and fear (Klarin, 2006). The antagonistic discourses "We vs. Them - Enemies," "Our Religion vs. Theirs," or "Our Mono-ethnicized Sacred Land" were born at the end of the 1980s in former Yugoslavia. The media in the War turned into a war media and an utterly unequal war of an intense propaganda machine and democratic media. However, from the post-war period until the present-day, political communication has changed in media convergence, unlocking more sociopolitical space for Balkan radicalism (also in Visual form), emerging between contemporary and traditional media. Religions in the former Yugoslavia are reduced first to the nation and then to power. Thus, a specific (remarkably adverse) characteristic of the post-Yugoslavia states is that religions are identified with nations (majority). In this way, the confession is accepted as a political doctrine so that the national interest of former-Yugoslav ethnopolitics can be subordinated to the confessional one. During the dramatic disintegration of the former Yugoslavia, some religious communities/clergy encouraged the sacral-national government to devastate, kill, and rape with their religious blessings, the ideology of the complete removal of others by supreme authorities. The prominent role of the ruling elites, and the acquisition and consolidation of power, was the construction of national identity accompanied by great violence based on the most terrible, aggressive expression of the rebirth of nationality. Finally, such elitists and politics further encouraged religions to become nationally ideologized religions, i.e., intolerant religious ideologies (Hadžić, 2020).

According to Nasr, the history of all societies, religious or secular, is replete with similar examples of abuse. Human beings contain in their stumbled state the seeds of conflict and struggle and resort to aggression and War using every idea or ideology they have. The power to move people (Jusic, 2017). Many religious issues have emerged from globalization, such as secularism, individualism, religious radicalism, terrorism, and the growth of religious commerce. Theologians view religion as a universal that can adapt to contemporary social capital- an adequate solution is a requirement. According to Puhalo (2013) studies from the Balkan Region (e.g., Pantic, 1991; Corkalo & Kamenov, 1999; Sram, 2001) have shown that increasing distance between ethnic groups is associated with increased religiosity. Furthermore, Dusanic (2009) obtained similar results in his research in which religiosity negatively correlates with the acceptance of relationships with different social and ethnic groups. Moreover, Puhalo (2010) showed that religion stands on the path of reconciliation among the inhabitants of B&H, and research by Dusanic (2005 and 2007) and Smajic (2010) showed that religious individuals have strong national ties, authoritarianism, and ethnocentrism (Puhalo, 2013).

The history of religions records this relationship from the very beginnings of religious traditions, and the separation of religion and politics is considered the most outstanding achievement of modern times. Nevertheless, it is impossible to exclude religion from politics, and where this has been attempted, totalitarian regimes have emerged that have introduced surrogate secular ideologies instead of religion. Although over the centuries, millions of people have lost their lives because of religion, they have suffered equally and even more because of secular ideology, whether it was Nazism or communism, as the most prominent examples from the 20th century of attempts to create surrogate ideologies that were supposed to replace faith. Religious communities have been in politics in former Yugoslav nations (now seven independent countries) for almost three decades, especially during pre-election agitations and campaigns.

As much as religious leaders, in principle, distance themselves from supporting certain parties, lower-ranking priests, and imams either through sermons or simply by taking photos with politicians. Since they are spiritual shepherds by their vocation and should be role models for believers according to the teachings of all religions - they directly or indirectly suggest to the faithful whom they should vote for. Even in much more advanced democracies, and especially non-democratic regimes in the world of churches, religious communities, and leaders "prefer" political options (Kovac, 2018).

A specific (extremely negative) characteristic of the post-Yugoslav space is that religions are identified with nations (ethnicity). Religious identity was built before national identity. Hence the view that religious identity is the core of national identity (Cvitkovic, 2011). Nenad Miscevic anoints "vicious" nationalism in the Balkans. "Nationalism that explicitly rejects universalization" and the right to exist, and its exclusivity makes it extreme—and unhealthy—both for such nationalism and its neighbor (Miscevic, 2006). National and identity policies and the interests of regional ethnopolitics have discontinued the Yugoslav inter-cultural existence of the states' citizens. The pure homogenous ethnoreligious territories occurred after the wars.

Collective affiliation in such a psychological condition becomes a divine and metaphysical category, above which no one can be ready to sacrifice everything, even the lives of those who do not want to be part of intoxicated and insane patriotism. It is not only the case with national identities and loves for the "only and eternal homeland" but also with many other human affiliations. However, unlike other identities requiring exclusive loyalty, national identity does not recognize competition, let alone opposition (Bauman, 2010). The same matrix is associated with the religious identities of people in this Region who emphasize their religion as the only accurate one and, at the same time, disparage other religions. In religious and national terms, the Balkan historical space is so structured that it provides numerous and diverse opportunities for conducting religious institutions. In times of social crisis, both "religious and national" are more strongly present on the public scene, often in its most conservative forms.

The relationship between ethnonational policies, violence, and religion is visible in the Yugoslav wars of the 1990s, where the War in all national religions (Catholicism/Orthodoxy/Islam) found proponents of personal sacrifice for the good of nations. Belonging to a specific army and wearing religious symbols (rosary and cross), giving sure signs (raising two or three fingers in the air), or shouting messages of religious content (Allahu Akbar) did not presuppose that soldier and their commanders should know religious truths and dogmas. However, that made belonging to a particular denomination a pure-blooded national affiliation. In this sense, the responsibility of religious communities in the Yugoslav disintegration is unquestionable. They have contributed to the development of trivial ideologies that have outgrown mere respect for their people's material and spiritual goods

(Hadžić, 2020). The connection between religion and nationalism can intensify violence among members of different religious/confessional and national groups. Jaroslav Hasek addressed the behavior of the Catholic Church during the War.

The practice of mass confessions, prayers, and giving rosaries to soldiers before going to the battlefield are symbolic moves. Croatian soldiers who fought for the freedom of religion and national freedom with a cross around their necks as a symbol expressed their faith and nationality. Thus, the Catholic faith is an integral part of the identity of the Croatian people. (Marusic, 2011).

However, such identity excludes all soldiers who belong to another religion (Muslims/Jews/Orthodox) or do not belong to any (atheists/agnostics). During the War, the Serbian army had a religious practice; Orthodox Priests blessed soldiers before the battles, genocide, systemic rapes, and crimes against humanity.

There is no proof of religious superiority on such an understanding of one's faith, and thus no need to exterminate other religions. If we include the ethical paradigm, ethics differs from morality because it is an individual choice. Religious ethics know the answers to non-religious ethics: purely human answers to the question of what is good. *Religious ethics* are the moral principles that guide religions and set the norm(s) for acceptable behavior. The domain of secular studies has garnered less interest than that involving comparisons and contrasts between the non-religious and the religious in matters of ethics and morality. Indeed, strong stereotypes are projected onto seculars reflecting concerns about how morality can be achieved without religious influences. Secular attitudes and behaviors are examined in domains such as honesty, criminality, substance use, sexuality, prosociality, aggression, prejudice, helping, and altruism. Across these domains, a secular morality trend emphasizes individualism over group binding. General morality reflects reasoning over intuition and moral consequentialism over deontology among secular individuals (Zuckerman et al., 2016). Religious ethics does not abolish the accomplishments of religious ethics but strengthens and establishes the best of them by faith. At the same time, religion is an influential educator with its universal values. However, for too many believers, the hope of heaven and fear of hell forces them to be good. Therefore, many could be more genuinely ethical. In this way, every inquisition, crusade, or jihad justifies the very suspicion they refute. The superior behavioral practice carries his understanding only by slandering those he does not consider members of their race or religion.

South Slavic peoples suffer from two manias: they are sick of mania of persecution and greatness while constantly living in fear, fed by hatred and deception. In this specific form of social psychopathology, two seemingly incompatible concepts merge the mania of greatness and persecution. Nevertheless, unfortunately, many politicians, and people of science and spirit, feed these two forms of madness with Mephistopheles' persistence. Moreover, myths filled the horror of existential emptiness. Civilization has been declared responsible for decadence, disease, and perversion (David, 2019). This view was also congruent with the general political climate, which favored keeping the dispersed Serbian populations in one state as had been the case in Socialist Yugoslavia (Kaser & Halpern, 1998). Serbian troops withdrew from Kosovo, effectively ending the decade-long domination over the province. However, the Kosovo myth remained relevant in Serbian political discourse even with the end of Serb rule (Bieber, 2002). Above all, the myth represents historical continuity and enforces the consciousness of the ethnic or national community. Those initiated into and accept this created historical heritage feel strongly linked to their mythical ancestors. In Serbia, the projected effect is a spiritual kinship group sanctified by history and religion with eternal history. The ritual of

remembrance symbolizes the ethnic entity of Serbdom, being Serbian, and the fight for survival for many Serbs. An essential meaning of the Kosovo field is that survival does not depend on victory. Even a defeat can be mythologized as a beginning of a period of the never-ending struggle for survival; one's folk against all others: "Who cries out and denies that Kosovo is not Serbia, where our churches and monasteries as witnesses to history lie." (Colovic, 1994, as cited in Kaser & Halpern, 1998, p. 97). Weber's assessment that "the election campaign is not a fight for the future, but a reckoning about what happened in the past" proved correct in B&H (and the Region). The word "We" (Muslims/Catholics/Orthodox) is never pronounced as in the pre-election and election struggle (Cvitkovic, 2019).

B&H is the most critical former Yugoslavia multiethnic/multireligious discourse (some call it a "small" Yugoslavia). The politicization of religion began in the 1990s and led to the strengthening of folklore, manifesto, and decorative religiosity. As a form of political power, politicized religions are, psychologically speaking, unconscious non-faith, whether accepted or rejected by believers, which the "actor" necessarily instrumentalizes (Hadžić, 2021). There is the phenomenon that religious leaders often become active politicians, as is the case with Bosniak/Muslim religious leaders. In B&H, where the population is predominantly B&H Serb and Croat, those areas are characterized by Serbian/Orthodox or Croatian/Catholic awareness. Uninterruptedly, national flags of other countries (Croatian, Serbian, Russian, and occasionally Turkish and Saudi Arabia) and religious symbols exist. The reflection of B&H statehood (persistent sociopolitical issues and secessionism strategy) is questioned. Ethnic-religious quasi-states materialize in that condition of sociopolitical climate and awareness. The ethnicization and clericalization of the B&H soil began in the design of violent joint criminal enterprises and was carried out by parastate projects of Herceg-Bosna¹ and Republika Srpska-RS.² It strongly defended the preservation of the achieved effects. However, all people in B&H were Bošnjani (Bosnians)³ historically, from the medieval B&H Kingdom and Ottoman Empire, until Austro-Hungarian rule. Until the end of the 19th century, B&H Catholics and Orthodox did not call themselves "Croats" or "Serbs." However, Bosniaks and the so-called "Serbo-Croat" political factor had no significant influence on B&H. Throughout the Middle Ages, the B&H Franciscans spread Catholicism among the Bosniaks of the Bogumil faith. In Ilija Garašanin's "Nacertanije" (1844), often called Chetnik's⁴ "Bible," he calls the people of B&H-Bosniaks regardless of their religious affiliation. He talks about the program/strategy of "Serbization of Bosniak Orthodox." (Garašanin, 1991).

I recall well-known Radovan Karadžić's words in B&H Parliament in 1991, before the War: "Do not think that you will not take B&H to hell and the Muslim people to complete extinction. 'Muslims' can not defend themselves if War happens here!" Besides the Republic of Srpska Entity (RS), whose complete political and military leadership were convicted for Genocide and crimes against humanity attempt to create an "ethnoreligiously" pure Croatian entity on the B&H territory ended with multiple ICTY verdicts for war crimes and crimes against humanity, against the entire political and military leadership of the "Herceg-Bosna" and part of the political and military leadership of Croatia for a joint criminal enterprise. The future social and political relations are contested because of historical revisionism and persistent denial of the ICTY convictions by Croatian leadership and B&H Croat political parties. After the verdicts (ICTY,

¹ It was an unknown geopolitical entity and proto-state in B&H, sanctioned in the (ICTY) as a joint criminal enterprise that committed crimes against humanity.

² It is one of the two entities of B&H. Acts of ethnic cleansing and genocide against the non-Serb populations profoundly reduced the numbers of other groups. Its founding and prominent political and military leaders were sanctioned in the ICTY.

³ It means *Bosnians*. It is the archaic name originating from the Middle Ages for inhabitants of B&H, appearing as earliest as the 12th century.

⁴ *Chetnik* is an expression used to denote members of the Serbian nationalist-chauvinist movement of Greater Serbia ideology.

case number IT-04-74-), Croatian president Grabar-Kitarovic stated: "No one, not even the Hague Tribunal, will write our history!" One of the Six convicted, Slobodan Praljak, drank poison in the courtroom. Moreover, the commemorations and Church masses were organized in Croatia and B&H. Among many Croatian highest-ranking politicians, (then) the chairman of the B&H Presidency, Dragan Covic, lit the candles for Six convicted war criminals.

Figure 1

In Zadar, Croatia, exhibition of a bizarre artistic painting of Praljak's suicide in the court of the ICTY, Hague Tribunal after the verdict.

Note. Source: Bljesak.info, 2018. An art exhibition by Croatian painter Butic Davidoff in Zadar, Croatia, showed a bizarre painting. The painting portrays Praljak's shocking suicide by drinking poison in the ICTY Court in Den Hague Tribunal, Netherlands, after the verdict for crimes against humanity during the B&H war. The painting also contains religious symbolism (a Catholic Cross) in combination with the Croatian coat of arms, i.e., the Croatian chessboard.

The public education system in communism was hermetically sealed from any religious influence. It was generally expected that religion would soon disappear from private life in the way it was expelled from public spheres. In the post-socialist period, the secular level of society was utterly destroyed (religious education was introduced in schools, not the culture of religion; the influence of religious institutions on political life; participation of representatives of religious communities in political events; political speeches and messages of religious leaders at religious gatherings). Because never and nowhere is "education of consciousness," "mass consciousness," and they did not take their manipulation more seriously than in communist countries." (Grimm & Amstrong, 1982). The B&H phenomenon "Two schools under one roof" demonstrates it.⁵

After the wars in the post-Yugoslav countries, nepotism, systemic corruption, ethnoreligious suitability (the Bolsheviks called it "moral suitability"), and the so-called "Resourcefulness" (sophisticated forms of deception) led to inevitable success. Moreover, independent critical statements are associated with personal risks of being declared an internal enemy of the particular ethnoreligious community (Bajtal, 2018). Then, it is no longer a set of independent, thinking but uninformed communities — collectives that do not allow themselves the internal dynamics of life, including healthy conflicts. Croatia, an EU member and country with the highest GDP in the Western Balkans, and its national policies have caused the most extensive exodus of the population, reducing the tax base and jeopardizing pension health systems. A

⁵ Schools in B&H are based on ethnoreligious segregation. Students from two ethnoreligious groups, Bosniaks and Croats, attend classes in the same building but are physically separated and taught separate curricula. Bosnian Serbs students/Orthodox have separate schools and curricula. Schools in B&H are based on ethnoreligious segregation.

recent survey in Croatia, the only Western Balkans EU member, shows that the main reasons for mass emigration are "an unorganized and corrupt state." (Juric, 2018). The genuine democracies were based on the explicit separation of three elemental powers: legislative, judicial, and executive. Since the common denominator for these three authorities is nothing but the law as the seat of freedom, it is easy to infer that this necessary separation has not always been smoothly accepted. Political realism states that politics is governed by objective laws rooted in human nature. Therefore, we must first "understand" humanity's standards to improve society and create lasting Peace. The societies that emerged from the disintegration of the former Yugoslavia have shown that they do not aspire to get beyond a state of conflict. The disputable rule of law is their profound election preference.

Peace reigns where the freedom of others is respected. Only an internally free man can enjoy Peace because he already lives in his heart. In Christianity, there are ten commandments of God; seven refer to man's relationship with others, which means that man was created to make new friendships, love and be loved, do good deeds, not spread hatred, and fight for Peace. From the point of view of the Jewish Torah, the pursuit of Peace is a fundamental principle on which Jewish law is based and does not support any form of violence other than saving one's own life. Islam invites people to get to know each other, starting from the fact that they have a common origin, so that Islam as a whole, humanity is considered one family. As the goal of creating people, Islam cites mutual acquaintance and rapprochement, as the Almighty says: "O people, from one man and one woman we create and divide you into nations and tribes to get to know each other. The most honorable in the sight of Allah is the one who pleases Him the most." (Holy Quran, 2021, Sūrah, Al- Hujurat, 13.) Islam was the first religion to call for "internationalism." Islamic civilization spread far beyond the extremes reached by Roman and Hellenistic culture and thus managed to take the positive elements of distant Asian civilizations, adopt them and weave them into its civilization. That is proof that Islam is against conflict because of territorial or national affiliation because it makes no distinction between races nor between this or that nation. Peaceful coexistence in Islam is based on religious rules because Islam is the only religion that recognizes opponents, guards their rights, and calls for mutual assistance and peaceful coexistence (El-Karavi, 2017).

A distinction must be made between negative and positive Peace for a closer understanding. Negative Peace is a state without war, and Positive Peace is a form of more complete and comprehensive Peace. In each term, Peace is always a process, a cyclical concept. *Peace-building* is a widespread phenomenon that is part of the interest in academia, activists, politics, and other social determinants. Peace is one of the significant categories of spirituality in general, and believers of every faith in the world inherit this spirituality. Incredibly, no systematic religion does not contain the idea of Peace, both internal and external, as an acritical way to draw closer to God. Peace-building is an ongoing process of shaping social relations. Nelson Mandela said: "It is not enough to talk about Peace; one must believe in it. It is not enough to believe in him; one must work for him. According to Institute for Economics and Peace-IEP (2022):

the term Positive Peace was first introduced in the 1960s by Norwegian sociologist Johan Galtung and has historically been understood qualitatively based on idealistic or moral concepts of a peaceful society. However, the distinguishing feature of IEP's work on Positive Peace is that it is empirically derived and, therefore, conceptually different from Galtung's version. Statistical analysis and mathematical modeling were used to identify the typical characteristics of the world's most peaceful countries. Therefore, it forms a critical evidence base to understand Positive Peace and avoids subjective value judgments related to systems thinking (IEP, 2022).

Defining "religious peace-building is challenging. The phenomena of "faith" and "peace-building, conflict transformation, and conflict resolution" are themselves fluid and broad. Thus, it can be poured into various frameworks and given different forms. Some sociologists of religion claim that religion is a social factor in disintegration, not just social cohesion. If we examine it from a historical perspective, the responsibility of religions in many unfortunate violent historical events is evident. The thesis of "just war," formulated by Augustine, which allowed people to judge the War's character, is disputable in the contemporary world. It is the challenge of meeting two concepts, "religion" and "peace-building," in one dimension that should not be separated. However, they are. For a long time, religions have been the only weighty element in social consolidation and justification activities of extended families, tribes, ethnic groups, cultures, and civilizations. It consistently and inevitably ended in a violent conflict. However, religions had an irreplaceable role in encouraging and empowering one's vulnerable position in conflict with those on the opposite side - the "enemy." Many conflicts, wars, antagonism, divisions, hatred, intolerance, xenophobia, fear, hostility, and aggressive behaviors apply to believers, religious systems, religious communities, religious institutions, and religious leaders. Religion plays a vital role in society (particularly Balkans) and can be essential in reconciliation, forgiveness, and non-violence. Together, through interreligious dialogues and educating citizens, we can do much to build Peace. Religions must become an instrument (not just hope) against violent and non-violent antagonism. They should cease to justify proactive misery and become peace-building instruments and moral agencies.

Hafiz Sulejman Bulgari, a Bosnian Imam and author, who has been living in Podgorica since 2016, claims:

Religious dignitaries should not allow relations between people to be disturbed due to political positions and personal interests. They should rise above that and focus on raising awareness, strengthening education and spirituality, and awakening virtues in citizens so that good and justice are a measure against all evil, regardless of whom it comes from. Interreligious relations should be developed even more through dialogue and cooperation to improve the state of the community and the common good. With our closure, we have no right to close the youth and the future generation to healthier views and better perspectives on life. Islam commands believers to dialogue, help, and cooperate with the followers of the Book and asks them to communicate and discuss with them most beautifully. Moreover, support one another in good behavior and awareness and do not support one another in sin and violence... (Nikolić, 2020).

Religion means reconnecting to the one from whom you have separated, a connection to the source. In Rousseau's work, *Obstacle and Transparency* indicates the breaking of the contract with foundation and originality, alienation from the transparency of a pure heart. As soon as there is a break, there is also an appearance, and the appearance is the suffering in which modern society lives. An intellectual is a free man from whom all men are safe. Illiterate people knew their attitudes could save the community at certain times, while educated people remained silent. An educated man is one from whom everyone is protected from evil. Most intellectuals merge with the political elites because they are afraid of tomorrow. They lack respect for the sacred and the secular. The one attached to the sacred neglects matter isolates himself from reality, exaggerates, and has the need to reach for the authority of force. The one tied only to the worldly again reaches for force, defending the material at all costs: murders, wars, disasters. The compromise is "gold." The body is the temporary address of the soul. Plato would state that we have forgotten the soul's identity, prioritizing various types of identity (national, religious, political, and economic). (Nikolić, 2020).

According to the positive peace report (2022), among the countries of the former Yugoslavia, Kosovo is ranked worst (77th) and, along with Nigeria and Pakistan, is rated as a country with a low state of positive Peace. Currently, post-war Yugoslav societies have disputable territorial, state-building, and peace-building issues; Dayton Peace Accords in B&H obstruction provision, Kosovo-Serbia concern, Croatia-Serbia relationship regarding the military action "Storm," - displacement of Serbs from Croatian territories, Albania-Macedonian case and Greece-North Macedonia disagreement. In addition, the Global Peace Index report states that the development of positive global Peace stops the spread of "fake information," political polarization, and tension between different social groups. (Institute for Economics & Peace, 2019). The year 2021/2022 in B&H was profoundly divided and faced the most significant political crisis since the signing of the Dayton Peace Accords. It included war rhetorics, army appearances, and a total blockade of state institutions. The crisis condition and hybrid conflict persisted in B&H, fearing minor or significant consequences and escalation.

How can the religious texts, values, and beliefs used to incite conflict be harnessed to promote peace-building and reconciliation? Religion may be used to contribute to violence or Peace in the following ways: Rituals are a powerful means of communication and allow for multiple interpretations. They can also reinforce the commitment to values in times of crisis. Myths translate complex problems into manageable cognitive structures – by providing a deeper meaning to what is happening to the community, they can redraw boundaries of legitimate behavior. Religious discourse can exert resulting truth claims: absolute, unchanging, and unarguable. Such exclusionism delineates sharp lines between ethnoreligious groups, Aspects of sacred texts may be simplified or de-historicized to support violent interpretation, legitimize War, or foster negative enemy images. Religious reinterpretation of political, social, economic, and cultural factors can reinforce a particular perspective of conflict and the enemy. Mobilized through ethnoreligious identity, the population may become a significant actor in an economic or political problem, conscious of their role and abilities. Religious rituals provide restoration, healing, reintegration, atonement, and forgiveness after trauma; reconciliation processes can utilize these. Religious peace-building can provide a spiritual basis for transformation, compensating for mechanistic conflict resolution models. Virtually all religious traditions incorporate ideals of Peace; positive interpretations of values, myths, texts, and images can be woven into the fabric of peace narratives as religious actors attempt to mobilize people toward reconciliation (Kadayifci-Orellana, 2009).

This study presents a theoretical/conceptual examination of the religious violent and unethical non-violent practices/behaviors, ethnopolitical and clerical synergism, and religious peace-building capacity in the post-socialist former Yugoslav societies. I argue that the phenomenon of religious/ethnic violent and non-violent interchangeability adopted by national political unethical behavior has adverse consequences on the post-Yugoslav social progress and reconciliation process; religions should be a moral peace-building agency.

General scientific methods will be used to analyze observed phenomena. Qualitative research relied on analytical, historical, comparative, descriptive, discursive, and content analysis methods. The paper begins with the theoretical and conceptual framework and applies content analysis. In addition, the study included an in-depth theoretical literature review and reference to "social relations" (chronological media and scientific records).

2. Violent Abuse of Faith and Ethnoreligious Politics

In the twentieth century, human civilization has achieved some of its most significant achievements in the technical, scientific, and other fields. However, it is also one of the cruelest times in humanity. Extreme beliefs in values such as nationalism, patriotism, statism, secularism, or religion can also lead to violence. One becomes unsettled by beliefs contrary to the reigning Orthodoxy and strikes out violently to protect communal values. Therefore, believing in something can also lead to violence and suffering. To put the argument to rest, it is not about whether one believes in something or nothing but how absolutist the position is. The rigidity of values that causes pain and suffering, what Nobel prize winner Amartya Sen calls "the illusion of singularity." Since 9/11, nihilism has become a favorite target to criticize and marginalize, yet its history and complexity lead to a more nuanced argument. Perhaps we should look at how nihilism complements Western belief systems—even Christian doctrine—rather than fear its implementation in ethical and moral discussions (Chambers, 2014). However, the germ of Nietzsche's nihilism crept into society. Civilization has lost its sense of holiness and the inviolability of every life. It was a demand that stood at the heart of all traditional religions, but the modern world will replace them with nation and capitalism. It would be wrong to accuse secularism or religion that they are solely blamed for the problem of violence in society. Religion and secularism are not inherently violent but can quickly be used to justify or implement violence mainly out of a desire for material gain and power (Cvitkovic, 2019).

Numerous parallel deities of War and warrior classes were discovered throughout the Indo-European historical space. It is the best interpretation of War, and religion—as standard creations—provides sociological functionalism. At the same time, for the second period, it is necessary to resort to theories of legitimation and ideologization. Why are the tremendous historical monotheistic religions more readily associated with the act of warfare than the elders did with polytheistic religions? The answer should be sought in the ubiquitous theological treatment of religious experience and neglecting its experiences (Jukic, 1994). When monotheism accepts exclusive nationalism, the God of monotheism transforms from the creator of all people and the creatures he loves into a selfish and violent idol of a particular nation. Thus, phrases like "God and the Croats," "heavenly Serbia," and other widespread slogans like the "three-finger"⁶ salute, "U"⁷ symbol and wearing Catholic religious symbols, Rosary and Cross, and shouting "Takbir Allahu Akbar" during the battles are forms of religiously infected or legitimized exclusive nationalism. Latinka Perović writes: "The problem of our people is that they are not religious. If they were religious and that distribution of values would be different, the price of human life would be higher, and there would be much less violence." (Cvitkovic, 2019). The followers of any religion are not only violent or only peaceful. They both often do not have to be conditioned by their religious identity. Religious communities are most often "involved" in war conflicts regarding the so-called identity conflicts in which religion is perceived as one of the elements of identity (Cvitkovic, 2019). The former Yugoslavia's mono-state media transformed before the conflict, replacing "dying socialist terminology" with demagoguery, irrationality, radical rhetorics, agony, destiny decisions, and "God-sent messages and roles" (Thompson, 2000) and framings of visual politics and emotions began to occupy socio-political consciousness of each ethnicity, nation, and religion in former Yugoslav countries. The aggressive collective mobilization began in the name of the nation and its faith.

⁶ The Serbian salute that initially expressed the Holy Trinity was used in oath-taking and symbolized Serbian Orthodoxy.

⁷ The central identification symbol for the Croatian fascist Ustaša WW2 regime.

Figure 2

The Serbian Orthodox Church provided a "holy cover" for the activities of the nationalist political elite and Serbian military formations during the 1990s. The Patriarch Who Blessed the Genocide Convicted Criminals Karadžić, Mladić, and Arkan.

Note. Source: Historiografija.ba, 2023. The Serbian Orthodox Church and Patriarch Pavle were sponsors of all crimes.

Figure 3

A war Scene From one of the Brigades of the B&H Army, the so-called 7th Muslim Brigade. During the Parade in Zenica in 1994, Promotional Video displayed Islamic symbolism worn by B&H Army (Bosniak) soldiers.

Source: Beautiful Bosnia, 2018

Figure 4

Croatian Defence Council (HVO) Army emblems with Catholic Rosary and Cross. Croatian HVO committed war crimes and crimes against humanity in Bosnia and Herzegovina - International Tribunal for Former Yugoslavia, ICTY verdicts.

Source: Bljesak, 2018

The most shocking illustration of clerically empowered violence happened a couple of days before the Srebrenica Genocide. The Serbian Orthodox Priest blessed formations "Skorpioni"⁸ in the July 1995 ceremony. According to well known and documented facts "Skorpions" committed the mass shooting of "8372" unarmed Bosnian Muslim men and boys in Srebrenica in a couple of days. The Serbian Priest stated:

Pray to the Lord, Have Mercy, our most extraordinary God (...) give the loyal Serbian army strength in overcoming the "enemy nation," and God, force the all our opponent's nations to flee (...) for sure victory and always to show the enemies of the "Christian race" passionate and horrible punishment. (Mi Bosnjaci, 2021).

Figure 5

The Serbian Orthodox Priest Blessing Serbian Soldiers in the Ceremony, a Couple of Days Before They Committed Genocide in Srebrenica, July 1995

Source: Danas, 2009

National identities built and consolidated with such confessional exclusivism (associated with ethnicity) manifested themselves as extremely impermeable and inflexible, and the rivalry between their national projects was almost irreconcilable. This form of nationalism maintained a firm position in these societies' political processes (Hadžić, 2020). The inter-ethnic reconciliation and the restoration of political pluralism in the Western Balkans have been operating since 1995. A strong clerical/national conservatism is created to reduce political pluralism while renewing the old war rhetoric. Under the international community, "armed struggle" is incomprehensible, particularly in B&H or Kosovo. However, it takes on ideologically sophisticated but psychologically transparent forms of peace stalemate.

The Bosniak/Bosnian Muslim political and military leadership has no responsibility for war crimes against humanity during wars or hundreds of verdicts in ICTY. However, there has been substantial confusion between political, religious, ethnic, and national identity in the leading Bosniak political party, SDA, at the beginning of the 90s. It is important to note that the Bosniaks were forbidden from using the historical name "Bosniaks" in the Austro-Hungarian and Socialist Yugoslavia period, reducing them to Muslims. At the same time, there was no Bosniak collective activity for change and adaptation. Muhamed Filipovic, a Bosnian academic, 2019 recalled talking to Alija Izetbegović⁹ in the early 1990s. Alija Izetbegovic asked: "Explain

⁸ A Serbian paramilitary unit involved in war crimes in Croatia, B&H, and Kosovo. "Kosovo War", 2023.

⁹ He was the first president of the B&H Presidency, lawyer, Islamic philosopher, and author, founder of the SDA party.

to me, Professor, how you came up with the national concept. The most important thing for me is that I am a Muslim; I do not have a national feeling; I could live in Sudan and Pakistan if I were in a Muslim environment. "How do you see it, and how did you come to the view that we are a nation?" Muhamed Filipović tried to explain by telling him:

There is a big difference between the political and religious context. You can be a religious Muslim in any environment and on any meridian, and you feel perfect and comfortable either as an individual, an individual, or as a group of people you have identified. Nevertheless, you can only be a member of one national group concerning where that nation exists, where its litter is, where it was born, and where it developed. That is one moment. The second point is that if I do not have a national feeling, then I should not deal with national politics, and in our country, politics cannot be religious. Politics must be national simply because, in Europe, history has taken the form of the emergence and development of nations and nation-states. (Hajdarevic, 2022)

An individual can change his religious beliefs numerous times but remain a member of the same nation, particularly in the Western world. In this sense, balancing Bosniaks with Muslim identity has been inaccurate. Moreover, this ethnic/religious/national identity confusion of Bosniak ethnopolitics influences the present-day impression of other "competition" Serb/Orthodox and Croat/Catholic ethnopolitics.

Serbia, under its ruling fascism sui generis in the 90s, the people have become a power in itself, the ethnic immediacy of the national awareness. It was declared that Serbia was and must be where Serbs live and the country where Serbs are buried. The Serbian force was founded on violence and expansion to enclose those of the Orthodox faith. This territory would be cleansed of inferior religions/races regardless of existing civilian institutions. In such circumstances, from the ideologically designed ethnoreligious convention, a territorially insatiable Greater Serbia launched its aggressive, clerical fascist, genocidal wars across Yugoslavia. Based on ideological violence, the historic hegemonic ethnoreligious ambition (Greater Serbia) has significant consequences for contemporary Serbian society. It fails to free itself from the past. The genocide denial/genocide honoring, "Noz, Zica, Srebrenica"¹⁰ could be seen in football stadiums, even in Greece (Orthodox faith). It carries tremendous collective guilt for the brutal Balkan wars, crimes against humanity, and impoverished Serbian society materially and spiritually. Slobodan Milosevic's well-known phrase, within the sacrificial policy: "No one is allowed to beat you except your/Serbian Police," is a paradigm of radical manipulation. Intending to prevent the production and maintenance of false public awareness is an inevitable consequence of ideologized ethnoreligious collectivism.

---

¹⁰ "The Knife, The Barbed Wire, Srebrenica" - a Serbian chauvinist hatred motto that praises and honors the Srebrenica genocide of Bosniaks and supports genocide-convicted criminals. Periodically "BićeRepriza!" ("There Will Be a Repetition!") is added to the motto, celebrating the mass killings and threatening a future genocide.

Figure 6

The Greek Football Fans put up the insulting fascist and xenophobic Banner "Knife, Wire, Srebrenica" during the B&H-Greece Football Match for Euro 2018. "Knife, Wire, Srebrenica" is a "common" fierce phrase that glorifies the Genocide of Bosniaks in Srebrenica in July 1995.

Source: Kurir, 2016.

On the occasion of the "disputed"¹¹ Statehood Day of the Republika Srpska (RS), B&H, the (RS) Entity President Zeljka Cvijanovic, member of B&H Presidency Milorad Dodik, Serbian Prime Minister Ana Brnabic and Serbian Patriarch Porfirie addressed the audience. Serbian Prime Minister Ana Brnabic stated that RS was created on genocide but on genocide against the Serbian people, which was planned and implemented in detail in the 1940s, with a clear intention to continue and end 50 years later. "I believe they would complete the "job" and exterminate the Orthodox faith." Serbian Patriarch Porphyry stated that Serbs' identity in today's RS and B&H is a Christian/Orthodox identity that commits to the evangelical value system. The Patriarch expressed that Serbian tennis player Novak Djokovic, Orthodox Christian and Serb, was detained in Australia because

"he wanted his freedom and did not accept that freedom and models of way and life are imposed on him. Therefore, let us not allow others, no matter how well-intentioned, to force us into their models of everyday life and Peace. Peace today is a word that is used more than any other word, and it is mostly used by those who produce tools of death daily." (B92, 2022).

Thus, post-Yugoslav countries adhere to their history and build a victimological tradition, honoring their defeats and sufferings that feed resentment, hatred, and revenge. Those processes are marked by ethnopolitical and clerical ideologies carried by current politics.

¹¹ B&H's Supreme Constitutional Court ruled that celebrating RS Statehood is discriminatory to other ethnic groups in the country due to ethnic cleansing and genocide.

Figure 7

Scenes from Marketing and Promotional Video of Celebration of "Disputed" Republic of Srpska (RS) Day, Banja Luka, 2022

Note. Source: Savez Nezavisnih Socijaldemokrata, 2022.

Left panel: Speech of Patriarch of Serbian Orthodox Church in Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, 2021.

Middle panel: Highest ranking Bosnian Serb and Republic of Serbia political and clerical elite in Banja Luka, Bosnia, and Herzegovina, 2021.

Right panel: Republic of Srpska (RS) Army and Law enforcement marching in Banja Luka, Bosnia and Herzegovina, 2021.

RS Army, RS President Zeljka Cvijanovic, member of B&H Presidency Milorad Dodik, Serbian Prime Minister Ana Brnabic, Serbian Patriarch Porfirie and other highest ranking Serbian religious - Orthodox officials; Religious, ethnic, national - political symbolism.

The ideology of secularism, which accepted violence as its expression, caused a counter-effect in the 20th century, and many movements appeared that would fight against the persecution of religion in private spheres. However, fundamentalist groups emerged almost everywhere Western-type secularism was introduced because religion and politics in these societies were inseparable. The main driver of these groups is the fear that a secular society will destroy their faith.

3. Non-Violent Unethical Abuse of Faith

Despite sociopolitical changes, there are still various forms of influence of religion and priests on politics. Influences on the voters' choice to whom the party will give its vote; sprinkling "holy water" on everything; the blessing of the political cornerstones; collusion with power structures due to material interests (Cvitkovic, 2019). There are no longer at the center of theological but political views on religions in contemporary sociopolitical life. The extent to which religion can be misused for pre-election purposes in former Yugoslavia countries is best demonstrated by the attitude of politicians towards sacred space and religious feelings. The consecration of a church or the opening of a mosque is often used for political promotion. In public space, the image of a politician as a protector of religion and tradition is created (Kovac, 2018).

There is a political/securitization view of Islam globally. Radical leaders and populist parties are strengthening. "The suicide wave is moving through the "Western world," which is 'experimenting with a big swap program," during the inauguration ceremony in 2022, Hungarian president Orbán referred to a conspiracy theory popularized by far-right that elites organize the replacement of European populations by Muslim immigrants. "This program wants to replace Christian children who are on the way to disappearing with migrants from other civilizations." (Beta, 2022). The migrant crisis brought more restrictive Balkan right-wing policies and has stimulated radical religious nationalism narratives and xenophobic intolerance. The Bosnian Serb leader Milorad Dodik stated to numerous media:

The migrant crisis is a civilizational occupation of Christianity, and B&H has been offered as a refugee "parking lot" for Muslim extremists. We in B&H have a serious problem. They do not see it in (Muslim) Sarajevo. Our people are afraid of migrants. (Hadžić, 2020).

In formulating and interpreting ethical rules and ethics theories, we can reflect on ethical issues or how ethics occurs in practice. Ethics is personal responsibility shown in action. However, ethics is connected at the same time universally. Ethics is related to the general (or universal) ethical good. Today's discussion of ethics is related to humanity's fundamental issues, as Glover (2008) demonstrates. However, they are not empirical research, even if they impact empirical and practical issues. Glover's subtitle refers to him as a moral history in the world, not historical philosophy. Glover shows that catastrophes caused by human actions are products that are not isolated individuals but interactions. People who do not understand each other, hate one another, obey others, and fear others. It arises in the interaction of people, especially in the context of human security- freedom from fear, wants, and indignity. In "Politics without a conscience tends towards criminality," Helmut Schmidt distilled the variety of motivations that might guide political leaders, such as reason, law, Peace, and religion, into his guideline. "For me, the final authority remains my conscience, although I realize there are many theological and philosophical opinions about the conscience. The word was already used in the time of the Greeks and Romans. Later, Paul and other theologians used it to mean our awareness of God and God's ordained order and, at the same time, our awareness that every violation of this order is a sin. Kant described the conscience as the awareness of an inner court of justice in man (Kissinger, 2015).

Dayton's Peace Accords political system in B&H became the "sacred letter" of political elites, preserving the status quo and lacking qualitative changes, maintaining political-interest structures and hybrid conflicts. It is utterly independent of differences in their proclaimed political-ideological goals. At any point in any political process in B&H institutions concerning any issue or problem, politics can face a wall of "vital national interest" as absolute inviolability. This holy place paralyzes politics and deprives it of its meaning and purpose. The threefold ethnonational values protection (i.e., Muslims/Orthodox/Catholics) is like a non-aggression pact, as a social contract implies the totalization of exclusivity, abolishing politics between inclusion and exclusion. This mechanism of Dayton's irrational "defense," as a rationalized derivative of its initial denial, is called reactive formation in psychology. Phenomenologically and psychoanalytically, reactive formation is a unique, specific form of repression. There is also the phenomenon of reactive formation on reactive formation, and disguise gives rise to others. Psychology, as phenomenology and ontology of the spirit, in its essence, is an "unmasking" science. It shows precisely the masked side of civilizational and existentially destructive activities of powerful ethnopolitical elites (Bajtal, 2010). Consequently, all post-Yugoslav states have massive issues with systemic corruption. For example, according to Transparency International's latest report, B&H is among the most corrupt countries in Europe, on the brink of chaos (Hina, 2022).

The contradictions between the proclaimed value basis of the political system and the dominant values in the real social life of the post-socialist Yugoslav countries also influenced the changes in the sphere of education. However, new program-political commitments and normative regulation of educational activity are obtained in clerical education under the principles of liberal-democratic doctrine. Political projects continued after the War, and segregation among ethnic groups continued only through education, within the discriminated educational phenomenon of "Two schools under one roof" in B&H. (Hadžić, 2020)

There are those borders, we do not agree, and we do not want to be in touch," says a high school student from Mostar, adding that he was never on the Old Bridge out of fear because, as he says, "someone will recognize that he is a Croat/Catholic and get into a fight." (Radio Slobodna Europa, 2015).

Four students express such an opinion. The same student states that he can recognize a "Muslim" crossing the bridge by "speech, movement, clothing, facial texture, and darker skin." (Radio Slobodna Evropa, 2015).

This approach's most crucial feature creates a discourse of 'naturalness,' supported by a nation's different, primarily pseudo-scientific or mythopoetic narratives. Naturalness discourse aims to devalue alternative discursive patterns as utopian or abnormal. It is a kind of naturalistic delusion of the dominant ethno-politics. (Hadžić, 2020).

By content and discourse analysis of numerous ethno-political power abuse and criminal affair (2020), in the "secret" audio, the religious words were spoken by political actors: "If God (Allah) gives" - 3 times, "Hairli"¹² - 3 times, "There will be Hair"¹³ - 2 times, "Allah gives Nafaka"¹⁴," and harsh swearing language. In nine minutes, the political concept of a partocracy is presented, including internal party elections defrauding with an inclusive clerical paradigm. Moreover, one of the objectives is the illegitimate government employment of a graduate "Islamic pedagogue," one of the affair actor's wives. Asim Sarajlic, Bosniak SDA party deputy president, stated: "I am the SDA party general staff manager and "first" to President Bakir Izetbegovic. "God Willing," as soon as the government is established, we will get into that story." (Cazin.net, 2020). The sociopolitical reality manifests the clerical and intoxicated ethnonational leaders' criminal power ordinariness of unethical and amoral materiality – extremely defective democracy. Party's well-known post-war slogan was "In our country, in our religion/faith." Based on the above, the current legal-political doctrine of the most authoritative Bosniak party is significantly undemocratic, nepotistic, illegitimate, unethical, and amoral. According to Islamic regulations, Islam insists that a society must be led by justice and trust in every respect. Therefore, Islam seeks social justice and legalism.

Figure 8

Scenes from Promotional Video Political Campaign of SDA Party B&H /named SDA SAFE

Note. Source: Stranka Demokratke Akcije BiH, 2022.

Left panel: Preparing for Wudu/Islamic washing ritual before praying; *Middle panel:* Taking/performing Wudu; *Right panel:* Unique Bosnian Mosque on the hill. Promotional Political campaign of SDA Party B&H; the marketing Video presentation, 2022 B&H Elections; Islamic Religious and Ethnic – political Symbolism.

¹² Arabic - Honest; good, valid; happy.

¹³ Arabic - Good, goodness; benefit, happiness; a good deed, a public building built by an individual as his gift to the community; endowment.

¹⁴ Arabic: Nafaka is everything a person uses, whether halal or haram, beautiful or ugly.

Fra Ivo Markovic from the Franciscan Theology in Sarajevo, about the political instrumentalization of religion and endangering the faith itself, notes:

Our politicians have discovered that religion is most potent where people pray. They run into parish congregations to poison what little faith is left for the elections. National parties increasingly use institutions (places where the faith is lived: in mosques and churches) to reach the very life of faith through them. Moreover, there they offer their programs, and they come to pray that the prayer leaders greet them and put them in an egotistic place from where they suppress God himself. There is one terrible reciprocity: the more substantial the institution, the weaker the faith. At the highest institutional level, there is little faith. National parties reduce faith and religion to national identity and are sinning-committed by destroying faith as the core of human existence that should produce consciousness, self-awareness, the meaning of life, and the value system. They now destroy that faith and produce an eclipse of mind, fear, and endangerment, reducing man to instincts. (The Bosnian Times, 2018).

Consequently, there is no civic unity or mutual human solidarity based on organic elements "from below" through existential-interest connections within the civic value framework. On the contrary, there is an inhuman, daily political unity on the scene, achieved by the Clergy and ethnic manipulation "from above." (Bajtal, 2018).

There is the phenomenon that religious leaders often become political leaders, as is the case with Balkan Muslims. The former B&H Grand Mufti, Mustafa Cerić, and Serbian Sandžak Mufti Muamer Zukorlić (member of the Serbian Parliament) were candidates for the B&H and Serbian Presidency. However, given that overall ethnic policies are practiced as clerical policies, it conveys sociopolitical uncertainty. The media reported on Sandzak Mufti's polygamy and authoritative luxury lifestyle (Markovic, 2016). In addition to the adversity of the politicization of Islam/Political Islam, religious polygamy conflicts with Bosniak historical/cultural traditions-Bosnian Muslims are among the most liberal Muslims globally (Pew Research Center, 2013).

Schmidt's "On the Ethos of Politicians" can be a productive stimulus to reflect on the Western Balkan ethnopolitical quandaries. Schmidt's appeal to conscience as the supreme instance, the commitment to Peace, reason, and tolerance, and the open contempt of politicians who mix religion with politics (Schmidt, 2007). In essence, it represents enlightenment and conscientious politics. The moral and political conscience can be a stronghold for the Balkan's ethical matters - incorporating religion and genuine ethics. An essential requirement for a fundamental connection to values and norms characterizes man. However, it is challenging for a man to overpower himself and grow morally. A person must balance what is acceptable following ethical obligations.

However, what do visual representations of War and Peace in Bosnia and Herzegovina look like, how can post-conflict peace-building be achieved and promoted through creative approaches, and what are the potential challenges and limitations in realizing postwar peace-building through creative approaches? Based on primary qualitative visual data and interview data generated on the photographic exhibition of 'War of Memories' curated in 2017 by the Centre for Non-Violent Action, a civil society organization working on the theme of postwar peace-building in Bosnia and Herzegovina (BiH) and Serbia, findings suggest the creative initiatives can play a positive role at the individual level, but their translation into macro-level sustainable social Peace is challenging, as long as the structural impediments to Peace, prevailing unequal ethnic power relations and ethnicized social and political ordering of the society remain unaddressed (Jeremic & Jayasundara-Smiths, 2022). Furthermore, by analyzing numerous media narratives and visual presentations in the B&H, we have the existence of we have ethnoreligious and ethnopolitical symbolism and uncritical idioms: "the Muslim side,

Muslim government, Serbian/Orthodox New Year, Serbian forests, Muslim-Croat/Catholic federation, Muslim-majority municipalities, Muslim intellectuals." (Karabegovic, 2017; Srna, 2020). The total clerical ethnicization of public consciousness enabled the most comprehensive open support for any unethical practices committed in the name of the "people." The media conveniently declared that "three juveniles of Roma ethnicity killed Mrs. Spasojevic of Serbian nationality." Therefore, the crime should be given a religious, national, racial, and even segregation dimension. They write: "A priest killed out of greed committed by two Bosniak and one Croat juvenile," "Criminal of Croatian nationality," "Serbian nationality," "Orthodox," and so on (Aljazeera, 2013). It has contaminated the consciousness of young generations, representing tribal political doctrine with elements that produce antagonism, anxiety, and violence. Thus, divisive ethnonationalism/ethnoreligious rhetoric and disagreements continue to permeate the sociopolitical climate, hampering democratic progress. Media and public communication practices are determined by and contribute to social stagnation. Personal or collective egoism and national exclusivity essentially deny the universality of the message of monotheistic religions.

The B&H Constitution obstructs the creation of a plural civic identity, hypostasizes the collective political mentality, and stigmatizes atheism and agnosticism in everyday life. Spiritual usurpation has moved into the realm of identity. The ideological ethnonationalism has metastasized into a social organization's daily political discourse that produces uncritical subjects in all three constitutive ethnic governments. For many in the Balkans, theism has transformed from a sui generis sociocultural phenomenon into a sociopolitical phenomenon. The loudest "defenders" of atheism are some believers who dissent from the three national interest political model's status quo. A believer who questions the possibility of an atheist's universal validity as a moral man denies the believers' chance of becoming true believers (Hadžić, 2021). Indeed, for some atheists, the existence of evil in the world was the cause of their denial of God. If, according to them, God existed as a model and defender of morality, how could and how can he allow so much evil? Many Jews, because of the Holocaust, have 'denied God and lost their faith (Havel, 2013). Contrarily, the genocide and ethnic cleansing strengthened Bosniaks in their faith. According to the 1991 census, 316 only 1% of Bosniaks did not declare themselves believers. In 2013, even 0.99% declared themselves Muslims more than those who self-defined as Bosniaks (Cvitkovic, 2019).

Regardless of moral and legal constraints, the cult of unification abandons democratic autonomies with violence or non-violence. Thus, the outcome is the formation of ethnoreligious, threatening collectivity (tribal identity) and the decline of the community.

4. Religious Peace-Building and Positive Peace

Religion is performed and serves the victorious antagonistic and violent ideal. Thus, defeating the enemy. Some even associate religion with the human biological urge to maintain social cohesion and order. Therefore, any religious peace-building should start from itself and fundamentalism in their communities. Attacks on other fundamentalisms outside their religion further provoke the tamed conflicts and create a peace stalemate and negative Peace. A critical guideline for believers or peacebuilders in the B&H context is to bring faith to the forefront of justice, truth, reconciliation, non-violence, and active advocacy for positive social change because of the unquestioning belief that this is the essence of God's word for humanity. The task of religious communities is to eradicate the seeds of evil accumulated in clerical/ethnic wars and post-war hybrid conflicts.

Ethno-religious conflicts involve groups where religion is integral to social and cultural life, and religious institutions are representative, possess moral legitimacy, and mobilize potential. Where conflicting groups define themselves along ethnoreligious lines, religious identity can create sharp distinctions between parties and increase group mobilization. Other distinguishing factors include the high civilian casualties (suicide bombing, ethnic cleansing) and actions "legitimized" by religious language, texts, and images. Such conflicts are also often intra-state; religious leaders may attack incumbent governments in communities with long histories of tension and suffering from post-colonial deprivation or political or economic instability. Understanding how religious traditions, identities, and religious-cultural elements contribute to a culture of violence is critical. Policymakers should note that identifying key events and analyzing how they are perceived is vital to understanding motivators for violence. Faith-based actors are well-placed to mediate, advocate, observe, educate, and engage in interfaith dialogue. Perceived as legitimate and credible, they have a common framework for discourse and access to financial, institutional, and human resources within their faith community; identifying religious institutional sites which uphold non-violent values and empowering them financially, technically, and through training can contribute to peace-building and outreach, both into the immediate community and to a wider network of initiatives across the social, political and economic spectrum (Kadayifci-Orellana, 2009).

Changing the way of thinking among actors in the post-conflict period is extremely important for strengthening Peace and dialogue. The motive of better education also justified the introduction of confessional instruction in schools. Religious education has not reduced prejudice against members of other nations, ethnicities, and religions. Moreover, no aspect of marginalization, discrimination, and violence (equality/equity) in the contemporary world has not decreased. The healthy anti-politized development and influence of religious institutions and clerics enforced by ethical, moral, and constructive secular politics can support progression on the issues to advance human security and social and economic goals according to each religion's moral principles and values. Just as religion can be misused to justify violence, with its entire value system, it is and should be an essential instrument for building Peace. Religious feelings can mobilize people faster than any other of their identities. Thus, they are often used to mobilize people for War and justify violence (Jusic, 2017). However, that fact (that religion has the incredible power to change people quickly and effectively) can represent valuable potential in promoting non-violence/reconciliation/peace-building/conflict transformation in conflict-affected communities and societies.

One of the historical testimonies that confirms the principle of peaceful coexistence in Islam and proves that tolerance is also one of its foundations, as well as forgiveness when it can be punished, is the case when Caliph Umar ibn al-Khattab, r.a., entered Jerusalem. It is a shining example of peaceful coexistence because the rule of peaceful, religious, civilizational, and cultural coexistence was confirmed. Namely, Caliph Umar then entered Jerusalem, so he was welcomed by the Patriarch of Jerusalem and toured parts of the city with him, and they entered the Church of the Resurrection. Then, when the time of prayer came, Omar told the Patriarch that he wanted to worship, so he replied, "Worship where you are." However, Omar was in the center of the church (El-Karavi, 2017). That juncture can be transmitted to B&H. Sarajevo can be anointed as the "European Jerusalem." In only one street in Sarajevo, the visitor will see a mosque, a synagogue, an Orthodox, and a Catholic church. Most B&H cities have been places of multiethnicity and multireligious interaction for over 500 years. Instead of frequent violence and post-conflict antagonism, the Balkan Muslims/Orthodox/Christians can be the paradigm

of Peace. Moreover, they can be a link between Eastern Islam and Western Christianity. St John Chrysostom stated:

"How great punishment must they deserve, who, far from themselves forgiving, do even entreat God for vengeance on their enemies, and as it was diametrically transgressed this law; and this while He is doing and contriving all, to hinder our being at variance one with another? For since love is the root of all that is good, He, removing from all sides whatever mars it, brings us together and cements us to each other." (Adminincom, 2004)

One of the unchanging principles of Islam is that Islam affirms the dignity of man because he is a man. On the Day when we call all the people with their leader, those whose Book is given in their right hand will read their books, and they will not be in the slightest bit of injustice (Holy Quran, 2021, Sūrah, Al-Isra, 70.) Islam strives to establish relations between people and for the human family to branch out and spread across the earth in order to know each other; as the Almighty says: O people, We create you from one man and one woman to nations and tribes we divide you to get to know each other. The most honorable with Allah is the one who fears Him the most (Holy Quran, 2021, Sūrah, Al-Hujurat, 13.) Muhammed, s.a.v.s., is a perfect example. He applied the concept of peaceful coexistence. As a result, the state is established in a way that encompasses the rights of all its citizens and spreads the principles of cooperation and understanding among all Muslims and non-Muslims (El-Karavi, 2017). Islam calls for Peace. It proclaims the holiness of the human person as one of the most outstanding holinesses.

If someone acts dishonorably, it does not necessarily mean he is dishonorable. However, a dishonorable person got involved, who does not like everyone's honor to be respected. A believer must respect every person, even the one who attacks his honor. Therefore, the believer must analyze his condition and the causes that led him to such behavior. Furthermore, we will quickly discover that ignorance is the cause of conflict, attack, and insult, especially inherited hatred. It is transmitted because of the past, wrong assessment, and unclear insight into the meaning of the human task. The leading cause of the disease of sadness and fear, which destroys today's society, is precisely the attachment to the past - thus, on the one hand, one falls ill with the disease of sadness for the past, but it also creates the disease of fear for the future. We need the presence and the awareness that man changes every second until he finds his original. We do not like his unoriginality and pretense, and there is a cure for that too. I always like to remind myself and others of the tradition in which it is narrated that the teacher of the world, Muhammad, Peace, and blessings be upon him, said: "Help your brother - the one who does wrong and the one who is wronged." Those present, amazed, said that it is clear to them that one should help the one being wronged, but why and how to help the one doing the wrong? "Help him not to do injustice again," said the Prophet." (Nikolić, 2020)

Because Peace and insistence on it have no alternative, we must hear messages of Peace, coexistence, ethics, morality, and the rule of law in diversity and non-violent conflict resolution from religious leaders because of religions throughout history. Nevertheless, unfortunately, the former Yugoslav societies have often been abused as a means of homogenizing people in the fight against others and differences- "the enemies." History has shown that the teachings of the same religion can be used to raise people to unprecedented levels of humanity and commit horrific crimes in the "name of God." It is evident in all religions and all historical epochs. Justifying violence and crimes that people commit to each other by God's will and His consent has proven to be a favorite recipe for people of faith to escape moral responsibility and clear their consciences of crimes and violence against other people. However, if we concentrate on Islam, Islam's historical legacy and tradition have never been woven as a uniform and monotonous conception (Jusic, 2017). Religions should cease to justify proactive misery. Thus,

through sacrifice, openness, modesty, fighting against poverty, humanity, harmony within oneself, and Positive Peace.

Within the Institute for Economics and Peace (IEP) model of Positive Peace, Human beings encounter conflict regularly — whether at home, at work, among friends, or on a more systemic level between ethnic, religious, or political groups. Nevertheless, the majority of these conflicts do not result in violence. Instead, conflict provides the opportunity to negotiate or renegotiate to improve mutual outcomes. Conflict provided it is non-violent, can be a constructive process. Some aspects of society enable this, such as attitudes discouraging violence or legal structures designed to reconcile grievances. Systems theory first originated while attempting to understand better the workings of biological systems and organisms, such as cells or the human body. Through such studies, it became clear that understanding the individual parts of a system was inadequate to describe a system as a whole, as systems are much more than the sum of their parts. Human beings' consciousness is more than the sum of our parts. Extending these principles to societal systems is a paradigm shift, allowing for a complete understanding of how societies work, how to manage their challenges better, and improve overall well-being. This approach offers alternatives to the traditional understanding of change. The nation-state comprises many sub-systems, including the individual, civil society, and business community. Moreover, the nation can be seen as a sub-system of the international community, in which it builds and maintains relationships with other nations and international organizations. Finally, the international community forms a sub-system of several natural systems, such as the atmosphere and biosphere. From a systems perspective, each 'causal' factor in any system does not need to be understood. Somewhat, multiple interactions that stimulate the system in a particular way negate the need to understand all the causes. Processes can also be mutually causal. For example, as corruption increases, regulations are created, changing how corruption is undertaken (IEP, 2022).

Similarly, improved health services provide a more productive workforce, which provides the government with revenue and more money to invest in health. As conflict increases, the mechanisms to address grievances are gradually depleted, increasing the likelihood of further violence (IEP, 2022). Regardless, the former Yugoslavia countries are among the worst worldwide by Corruption percentage index, and B&H is one of the worst European countries (Transparency International, 2022). Structurally manipulative and nepotistic ethnopolitical processes and the idiom "protection of vital national interests" in B&H demonstrate the institutionalization of postwar ethnoreligious conflict. In a "constitutively" manner, the ethnopolitical arrangement is reduced to a struggle over territory. It directly territorializes and divides B&H into ethnoreligious areas. It reduces the rule of law framework, the country's integrity, and sociopolitical, economic, and critical human security progression. The ethnoreligious conflict of "vital national interest" undermines the country's economic system (Hadžić, 2022).

Many religions teach that killing an innocent man is tantamount to killing all of humanity. However, the realization remains that while believers accept that the scriptures are the literal word of God, or at least inspired by God's providence, they are still interpreted by people who have always found ways to reach and desecrate. In addition, there is no doubt that the interpreter's historical, political, social, economic, and cultural context and the time in which the sacred text is interpreted leave a trace of the interpretation itself. The historical experience evidences it according to which sacred texts, traditions, psalms, and verses are often extracted from the textual context or from the time context they were created to serve to mobilize the masses. This phenomenon was also possible because myths and sacred traditions present

complex issues as simple and understandable images that anyone can comprehend but can only be easily manipulated if there is good intention and consistency in interpreting and living the faith. Hence the obligation of each believer individually, but also of official religious institutions, to watch over the teaching of their faith and not to allow it to deviate from its essence. It is not easy to know who is more responsible in this regard, each religious community and the official authorities of the faith. For the interpretation of the text to be valid, it must, in most religious systems, have the legitimacy usually given to it by the Clergy/official religious authorities (those who enjoy the followers' trust). Hence, official religious communities and authorities must dedicate themselves to promoting peace/non-violence.

5. Conclusion

Ethnic/religious/ideological/political contextual factors are challenging to generate in post-conflict divided societies, i.e., former Yugoslavia. Historically religions were misused to justify violence and maintain non-violence, unethical sociopolitical order, and negative Peace. However, it should be an essential moral agency for building Peace with its fundamental values. Coexistence in the former Yugoslavia is not only possible but the only human value and objective. Therefore, we should engage in all-inclusive theological and consensus approaches to demonstrate that religions are peace-building agencies, retrieving and revitalizing authentic morality criteria. However, religious sentiments mobilize people more rapidly than other identities. Accordingly, it should be the foundation for critical democratic awareness/the rule of law/positive peace/moral enlightenment/amicability. War-period visual violence and emotions influenced violent behavior and policy within the discourse "our vs. their sacred ethnic land," creating unbearable ease of creating fear and motivating violent antagonism and war-crimes. The post-war antagonistic media rhetorics, visual antagonism, and abuse of faith adversely impact peaceful coexistence. The essence of true Peace as shared humanity comes from the notion of the Divine. Therefore, it is an integral part of the Balkans as a historical metaphor for location and a bridge between religions. However, Balkan societies possess victimological and political mythical conventions, honoring ethnoreligious war victories, defeats, and agonies, maintaining hostility and revenge discourse.

The ideologies of religious superiority intertwine with intense dominant national perceptions, so belonging to the Serb/Croat/Bosniak people is equated with Orthodoxy/Catholicism/Islam. This entanglement is the groundwork for despondency and a hostile peace climate. The comprehensive inclusive ethnicization/clericalization in B&H infiltrates religious proportions in social and political dynamics. Current clerical and ethnopolitical policies lead further away from peace-building and conflict transformation, directing to the renewal of monotheistic spirituality, cognition, and violence. Considering interreligious interaction for more than 500 years, the Balkan Muslims/Orthodox/Christians/Jews have the foundations to evolve into a peace paradigm instead of frequent violence and post-conflict antagonism. The essence of religion is truth/justice/peaceful coexistence/ethics/morality.

The multiethnic/multireligious socialist Yugoslav society has been violently transformed into influential ethical and clerical cultures, producing antagonistic ethnonational societies sustaining pastoralism as potent identity manifestations of the social capital. Within acknowledging moral and political obligation, religious identity identifies with ethnicity, and commitment to a particular religion benefits politicians who often use religion as a political and socioeconomic instrument. Political involvement affects "authentic" religion. The B&H

educational segregation shows obtrusive indoctrination with elements that produce hostility, resulting in inevitable violence based on historical contingencies. Fear of others, religiously distinct, is a category that's difficult to determine and prevent. When the national political illegalities degenerate, the traditional ethnoreligious election behavioral practice decline, and more consequential initiatives within liberalism and the rule of law forces can originate.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

The author received no funding.

ETHICS

The author declares that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Faruk Hadžić | General contribution rate 100%

The author has confirmed that there is no other person who meets the authorship condition of this study.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest.

References

- Abazi, E., & Doja, A. (2018). Time and narrative: Temporality, memory, and instant history of Balkan wars. *Time & Society*, 27(2), 239–272. <https://doi.org/10.1177/0961463X16678249>
- Adminincom. (2004). *Advice on Peacemaking from the Saints*. Incommunion.org. Retrieved January 10, 2022, from <https://incommunion.org/2004/10/14/quotations>
- AlJazeera. (2013, February 12). *Svećenik ubijen iz koristoljublja* [A Priest killed because of greed]. Aljazeera. Retrieved July 15, 2021, from <https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2013/2/12/bih-svecenik-ubijen-iz-koristoljublja>
- B92. (2022). *Brnabić: Srpska je stvorena na genocidu, ali na genocidu nad srpskim narodom Porfirije: Novak zatočen jer je hteo svoju slobodu* [Brnabic: Serbia was created on genocide, but on genocide against the Serbian people Porphyry: Novak detained because he wanted his freedom]. B92. Retrieved February 10, 2022, from https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=01&dd=08&nav_category=167&nav_id=2085026
- Bajtal, E. (2010). Psihosocijalni kontekst političkih elita u BiH [Psycho-social context of political elites in B&H]. *Almanah - Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštineBošnjaka/Muslimana*, 48-49, 227–240.
- Bajtal, E. (2018). Klero-etnicizacija svijesti Kao izdaja morala [Clero-ethnicization of consciousness as a betrayal of morality]. *Zbornik Orbus*, 1(3), 1–2.
- Bauman, Z. (2010). Migration and identities in the globalized world. *Revista Interdisciplinar da Mobilidade Humana*, 18(34), 11–25. <https://remhu.csem.org.br/index.php/remhu/article/view/206>
- Beautiful Bosnia. (2018). *7. Muslimanska, White Muslim Elite Brigade* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=Q9IADwmuHvI>
- Beta. (2022, May 16). *Potpuno pomračenje uma Viktora Orbana tokom inaguracije* [A complete eclipse of Victor Orban's mind during the inauguration]. *ban1.info*. Retrieved May 18, 2022, from <https://ba.n1info.com/svijet/potpuno-pomracenje-uma-viktora-orbana-tokom-inaguracije>
- Bieber, F. (2002). Nationalist mobilization and stories of Serb suffering: The Kosovo myth from 600th anniversary to the present. *Rethinking History*, 6(1), 95–110. <https://doi.org/10.1080/136425200110112137>
- Bljesak. (2018, April 4). *Tribina u Mostaru: "HVO- jucer, danas, sutra"* [Tribune in Mostar: 'HVO – yesterday, today, tomorrow']. *Bljesakinfo*. Retrieved June, 18, 2018, from <https://bljesak.info/vijesti/flash/tribina-u-mostaru-hvo-jucer-danas-sutra/231843>
- Bljesak. (2018). *U Zadru izložena slika Praljкова samoubistva*. [In Zadar painting of Praljak suicide was exhibited]. *Bljesakinfo*. Retrieved Maz 20, 2018, from <https://bljesak.info/kultura/slikarstvo/u-zadru-izlozena-bizarna-slika-praljкова-samoubojstva/245866>
- Cazin.net. (2020). *Ekskluzivno poslušajte kako Asim Sarajlić završava delegata za izbore u ko sda sarajevo2*. [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=im-7ci6qmjw>
- Chambers, S. (2014, June 26). *Religion and Nihilism. The African Perspective* [TAP]. <https://www.tapmagonline.com/tap/religion-and-nihilism>
- Cvitkovic, I. (2011). *Identitet i religija* [Identity and religion]. *Diskursi*. 1(1), 12–26 http://www.diskursi.com/uploads/2011/10/10_pdfsam_001_CASOPIS+DISKURSI.pdf

- Cvitkovic, I. (2019). *Religija u raljama politike* [Monographs, Volume LXXXVIII]. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine [Academy of sciences and arts of Bosnia and Herzegovina], <https://publications.anubih.ba/bitstream/handle/123456789/423/Reeligija%20u%20raljama%20politike%2004-03-2019.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Danas. (2009, June 18). *Četvorici pripadnika "Škorpiona" 75 godina zatvora* [Four members of "Scorpio" 75 years in prison]. *Danas.hr*. <https://danas.hr/cetvorici-pripadnika-skorpiona-75-godina-zatvora-fce77e68-b9f5-11ec-9dbc-0242ac130019>
- David, F. (2019). *Jesmo li cudovista* [Are we monsters?]. *Sluzbeni Glasnik*.
- El-Karavi, M. R. (2017). *Uloga Islama u jačanju svjetskog mira: Razmišljanja o odnosu prema drugima, o saradnji civilizacija i mirnom suživotu* [The role of Islam in strengthening world peace reflections on relations with others: Cooperation of civilizations and peaceful coexistence]. AIWassatyya Center for Dialogie.
- European Western Balkans [EWB] (2022, April 20). Freedom House: Western Balkan countries remain hybrid regimes, decline for Serbia and B&H. Retrieved August 10, 2022, from <https://europeanwesternbalkans.com/2022/04/20/freedom-house-western-balkan-countries-remain-hybrid-regimes-decline-for-serbia-and-bih/>
- Evans, B. (2022, January 3). *Histories of Violence: Visual Violence* [An interview with Roland Bleiker]. *Los Angeles Review of Books* [LARb]. <https://lareviewofbooks.org/article/histories-of-violence-the-visual-violence>
- Garašanin, I. (1991). *Nacertanije - Program spoljasnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844* [Nacertanie - Program of foreign and national policy of Serbia at the end of 1844]. *MJV i Deca*.
- Glover, J. (2008). *Humanity: A moral history of the twentieth century*. Yale University Press.
- Grimm, R., & Armstrong, B. (1982). *Hans Magnus Enzensberger critical essays*. Bloomsbury Academic.
- Hadžić, F. (2020). The Politicization of Religion and the Sacralized Balkan Nations regarding Bosnia and Herzegovina. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe (OPREE)*, 40(7), 105–131. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol40/iss7/8>
- Hadžić, F. (2021). Agnosticism, and Atheism as Amoralism and Anti-Ideological Sociopolitical Paradigm in the Balkans, Specifically in Bosnia and Herzegovina. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe (OPREE)*, 41(2), 61–79. <https://digitalcommons.georgefox.edu/ree/vol41/iss2/6>
- Hadžić, F. (2022). Protection of "Vital National Interest" and Ethnoreligious Conflict: Western Balkan's Unethical Political Economy, with an Emphasis on Bosnia and Herzegovina. *Florya Chronicles of Political Economy*, 8(1), 47–69. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2406866>
- Hajdarevic, M. (2022). *Akademik Muhamed Filipović: Moji privatni razgovori s Alijom Izetbegovićem* [Academician Muhamed Filipović: My private conversations with Alija Izetbegović]. *Visoko.ba*. Retrieved February 12, 2022, from <https://visoko.ba/akademik-muhamed-filipovic-moji-privatni-razgovori-s-alijom-izetbegovicem>
- Havel, B. (2013). *Arapsko-izraelski sukob*. Naklada Ljevak
- Hina. (2022). *Transparency: BiH meğu najkorumpiranijima u Europi, na rubu je kaosa* [Transparency: B&H is among the most corrupt in Europe, on the brink of chaos], *N1*. Retrieved January 29, 2022, from <https://hr.n1info.com/regija/transparency-bih-medu-najkorumpiranijima-u-europi-na-rubu-je-kaosa>
- Historiografija.ba, (2023). Srpska pravoslavna crkva je obezbjeđivala „sveti pokrov“ za djelovanje nacionalističke političke elite i srpskih vojnih formacija tokom 1990-ih godina. [The Serbian Orthodox Church provided a "holy cover" for the activities of the nationalist political elite and Serbian military formations during the 1990s]. *Historiografija.ba*. Retrieved May 10, 2023, from <https://historiografija.ba/article.php?id=1774>
- Institute for Economics & Peace. (2019, June). *Global peace index 2019: Measuring peace in a complex world*. Institute for Economics & Peace. <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2020/10/GPI-2019web.pdf>
- Institute for Economics & Peace. (2022, January). *Positive peace report 2022: Analysing the factors that build, predict and sustain peace*. Institute for Economics & Peace. <https://www.visionofhumanity.org/wp-content/uploads/2022/01/PPR-2022-web.pdf>
- Jeremic, J., & Jayasundara-Smiths, S. (2022). Long after Dayton: A journey through visual representations of war and peace in Bosnia and Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 22(3), 335–360. <https://doi.org/10.1080/14683857.2022.2035486>
- Jukic, J. (1994). *Društvo, rat i religija* [Society, war, and religion]. *Društvena istraživanja*, 3(2-3), 165-189. <https://hrcak.srce.hr/file/52574>
- Juric, T. (2018). *Emigration of Croats to Germany: Are we losing Croatia?* Školska knjiga.
- Jusic, M. (2017, August 16). *Religija kao pokretac mira*. [Religion as a driver of peace]. *AlJazeera*. Retrieved February 10, 2022, from <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2012/9/8/religija-kao-pokretac-mira>
- Kadayifci-Orellana, S. A. (2009). Ethno-religious conflicts: Exploring the role of religion in conflict resolution. In J. Bercovitch, V. Kremenyuk & I. W. Zartman (Eds.), *The SAGE Handbook of conflict resolution* (pp. 264–280). SAGE.
- Karabegovic, D. (2017, December 22). *Hrvatske vode srpskih suma*. *Slobodna Europa*. Retrieved December 21, 2021, from <https://www.slobodnaevropa.org/a/hrvatske-vode-srpskih-suma/28931610.html>
- Kaser, K., & Halpern, J. M. (1998). Historical myth and the invention of political folklore in contemporary Serbia. *Anthropology of East Europe Review*, 16(1), 89–107. <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/689/782>
- Kissinger, H. A. (2015, November 23). *Eulogy for Helmut Schmidt*. Retrieved January 22, 2022, from <https://www.henryakissinger.com/speeches/eulogy-for-helmut-schmidt>

- Klarin, M. (2006). Preispitati kriminalnu prošlost medija [Rethink the criminal past of the media]. Retrieved May 10, 2022, from <http://www.danas.co.yu/20060516/hronika1.html>
- Kosovo War. (2023). In *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/Kosovo_War
- Kovac, M. (2018, September 24). *(Zlo)upotreba vjere u predizborne svrhe [Abuse of faith for election campaign]*. Aljazeera. Retrieved February 10, 2022, from <https://balkans.aljazeera.net/opinions/2018/9/24/zloupotreba-vjere-u-predizborne-svrhe>
- Kurir. (2016, November 14). *Grci okačili transparent "Nož, žica, Srebrenica", Srbin iz Bosne im preti pred revanš*. [Greeks hang up slogan Knife, Wire, Srebrenica]. Kurir. <https://www.kurir.rs/sport/fudbal/2540399/video-grci-okacili-transparent-noz-zica-srebrenica-srbin-iz-bosne-im-preti-pred-revans>
- Markovic, J. (2016). *Luksuzno: Pogledajte kako je muftija Muamer Zukorlić stigao na izbore*. [Luxury: see how Mufti Muamer Zukorlic arrived at the elections]. Srbija Danas. Retrieved January 22, 2022, from <https://www.sd.rs/clanak/luksuzno-pogledajte-kako-je-muftija-muamer-zukorlic-stigao-na-izbore-video-24-04-2016>
- Marusic, M. (2011). Rat i klerikalizam [War and clerical]. Seminarski rad za kolegij Kulture Srednje Europe. Retrieved January 5, 2022, from https://www.academia.edu/25319159/Rat_i_klerikalizam_kroz_primjer_Dobrog_vojaka_%C5%A0vejka_
- Mi Bosnjaci BBB. (2021). *Srebrenica - Škoproni / Strijeljanje bošnjačkih civila juli 1995 [Srebrenica/Scorpions/shootings of Bosniak civilians]* [Video]. Youtube. Retrieved February 11, 2022, from <https://www.youtube.com/watch?v=qXH6IQTEPTM>
- Miscevic, N. (2006). *Nacija i nacionalizam. Nacionalizam: Etički pogled [Nation and nationalism: Ethical perspective]*. Kruzak.
- Nasr, S. (2003). Religion & Ethics Newsweekly, Sayyed Hossein Nasr extended interview. <https://www.pbs.org/wnet/religionandethics/2003/02/07/february-7-2003-seyyed-hossein-nasr-extended-interview/8077/>
- Nikolić, T. (2020, June 30). *Hafiz Bugari: Ne zaboravimo – greška je u nama* [Hafiz Bugari: Let's not forget - the fault is ours - An interview with Hafiz Sulejman Bugari]. Aljazeera. Retrieved June 15, 2022, from <https://balkans.aljazeera.net teme/2017/10/7/hafiz-bugari-ne-zaboravimo-greska-je-u-nama>
- Pew Research Center. (2013, April 30). *The World's Muslims: Religion, politics, and society*. Retrieved January 10, 2021, from <https://www.pewresearch.org/religion/2013/04/30/the-worlds-muslims-religion-politics-society-overview>
- Puhalo, S. (2013). Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove, Socijalna percepcija i etnička pripadnost kod srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini [How we observe other ethnic groups and their members, Social perception and ethnicity among high school students in B&H]. Friedrich Elbert Stiftung.
- Radio Slobodna Evropa (2015). *Perspektiva* [Video]. Youtube. Radio Free Europe in cooperation with The National Endowment for Democracy. TV series. Retrieved February 10, 2021, from <https://www.youtube.com/watch?v=3oAQDv2HQo0>,
- Savez Nezavisnih Socijaldemokrata. (2022, January 10). *Република Српска је наш завјет* [Video]. [Republic of Srpska is Our vow] [Video]. <https://www.youtube.com/watch?v=9gFKtxBv0-s&t=78s>
- Schmidt, H. (2007). *Siebte Weltethos-Rede von Alt-Bundeskanzler Helmut Schmidt: "Zum Ethos des Politikers"* [Seventh global ethic speech by former Federal Chancellor Helmut Schmidt: "On the ethos of the politician"]. Tubingen. https://www.weltethos.org/1-pdf/20-aktivitaeten/deu/we-reden-deu/Rede_Schmidt_deu.pdf
- Srna. (2020). *Muslimansko-hrvatska federacija stvorena na današnji dan 1994. godine*. [Muslim/Croat federation created on this day]. Srna. Retrieved January 5, 2022, from <https://srpskacafe.com/2020/03/muslimansko-hrvatska-federacija-stvorena-na-danasnji-dan-1994-godine>
- Stranka Demokratske Akcije BiH. (2022). *SDA-Sigurno [SDA Safe]* [Video]. Youtube. https://www.youtube.com/watch?v=jgxj9_D4u3l&t=1s
- The Bosnian Times. (2018, September 13). *Da mogu ubili bi i Boga u nama!* [If they could, they would kill a God in us]. The Bosnian Times. Retrieved December 10, 2021, from <https://thebosniatimes.ba/20402/da-mogu-ubili-bi-i-boga-u-nama-markovic-vodje-nacionalnih-stranaka-u-bogomoljama-oholo-potiskuju-i-samog-boga>
- The Holy Quran. (2021). Arabic text and English Translation. Translated by Maulawl Sher 'All. Islam International Publications Limited. Retrieved from <https://www.alislam.org/quran/Holy-Quran-English.pdf>
- Thompson, M. (2000). *Forging War: Media in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina*. Medija centar Radio B92
- Transparency International. (2020, December 11). *Captured states in the Western Balkans and Turkey*. Retrieved September 20, 2021, from <https://www.transparency.org/en/news/captured-states-western-balkans-turkey>
- Transparency International. (2022). *2022 Corruption Perception Index*. Retrieved December 20, 2022, from <https://www.transparency.org/en/cpi/2022>
- Zuckerman, P., Galen, L. W., & Pasquale, F. L. (2016). *The Nonreligious: Understanding Secular People and Societies*. Oxford University Press.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1287830>

Frantz Fanon's Psycho-Politics: From Psychiatry to Revolution

Firat Mollaer*

Abstract

This article examines the relationship between psychiatry and politics in the thought of Frantz Fanon (1925-1961), one of the most influential thinkers of the twentieth century. The article aims to demonstrate that Fanon developed a unique approach to psycho-politics that dialectically engages psychiatry and politics from his earliest works. Fanon's psycho-politics can be traced from his work in the early 1950s, namely his doctoral dissertation and *Black Skin, White Masks* (1952). From his doctoral dissertation to *Black Skin, White Masks*, Fanon tries to explain colonialism as a psychiatrist. This search manifests itself again in Fanon's best-known work, *The Wretched of the Earth* (1961). Although *The Wretched of the Earth* is known as the influential work of a political militant, it is the book of a scientist-thinker who analyzes colonialism from a psychiatric perspective. However, the connection between Fanon's psychiatric thought and practice and his political writings has not been sufficiently revealed. Fanon has been thought of as a "Third World militant." But there is a dialectical relationship between Fanon's theory and practice of psychiatry and his political thought. Understanding Fanon's thought can only be possible by analyzing its psycho-political structure. The aim of this article is to examine the development of Fanon's political thought through his earliest psychiatric writings and clinical practice, to link psychiatric theory and practice to his political theory, and thus to outline Fanon's psycho-politics.

Keywords: Frantz Fanon, psycho-politics, revolutionary psychiatry, alienation colonialism, racism

Cite this article: Mollaer, F. (2023). Frantz Fanon's psycho-politics: From psychiatry to revolution. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 75–93. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1287830>

* Assoc. Prof. Dr., Bursa Uludağ University, Department of Political Science and Public Administration, Bursa, Türkiye.

E-mail: firatmollaer@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5415-5281>

Article Information

Received 26 April 2023; Revised 20 June 2023; Accepted 23 June 2023; Available online 30 June 2023

This is an open access article under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial Licence](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).
© 2023 The Author. Published by Institute of Social Sciences on behalf of Bursa Uludağ University

1. Introduction: Algeria Notes of a Psychiatrist and Beginnings

The new chief physician of the Blida-Joinville Psychiatric Hospital in Algeria, a French colony since 1830, described an unusual doctor-patient dialogue in one of his articles in the institution's weekly newspaper (7 January 1954):

Some days ago, I drew a very abrupt reply. I asked a patient from Reynaud what the date was. "How do you expect me to know the date? Every morning, I am told to get up. To eat. To go to the courtyard. At noon, I am told to eat. To go to the courtyard and afterward to go to sleep. Nobody tells me the date. How do you expect that I should know what day it is?" (Fanon, 2018, p. 315)

The chief physician, who had been immersed in the study of the relation of the experiences of (Black) consciousness to action during the period leading up to his mission in Algeria, agreed with the patient: "The calendar is a schedule of action" (Fanon, 2018, p. 316). Two weeks later, in the hospital's newspaper, he wrote about the Algerian patients' sense of place: "The patients do not have the feeling of being anywhere" (2018, p. 317). That is to say, the Algerian patient lacks a consciousness of time-space to comprehend himself as a subject, to give meaning to his experience and to take action.

Frantz Fanon (1925-1961), the revolutionary psychiatrist who would become synonymous with the Algerian Revolution, was the chief physician who recorded this dialogue, which took place at a time of great change in the history of modern Algeria, in the same year that the National Liberation Front (FLN)¹ appeared on the stage of history as a political subject against French colonialism. A year later (1955), when he came into contact with the National Liberation Front, Fanon the psychiatrist also began an active political life. Fanon, a political revolutionary, would complete and radicalize the head physician when, in an article in the newspaper *El Moudjahid* (November 1957), he identified the emergence of the National Liberation Front as the milestone of a new calendar against colonialism: "It is the point of departure of a new life, of a new history, of the history of Algeria turned totally upside down and renewed on entirely new bases" (Fanon, 2018, p. 569).

The starting point or new beginnings defines Fanon's thought better than any other word.² In his earlier work *Black Skin, White Masks* (1952), Fanon describes this as a subjective and objective restructuring of the world, or subjective-objective revolution:³

---

¹ The National Liberation Front (Arabic: جبهة التحرير الوطني Jabhatu l-Taḥrīri l-Waṭani; French: Front de libération nationale, FLN). The National Liberation Front "is a nationalist political party in Algeria. It was the principal nationalist movement during the Algerian War and the sole legal and ruling political party of the Algerian state until other parties were legalised in 1989. The FLN was established in 1954 from a split in the Movement for the Triumph of Democratic Liberties from members of the Special Organisation paramilitary; its armed wing, the National Liberation Army, participated in the Algerian War from 1954 to 1962" ("National Liberation Front (Algeria), 2023)

² For a comparative analysis of the thoughts of Frantz Fanon, Edward Said, Hannah Arendt and Stuart Hall in terms of the concept of "beginning", see. Mollaer, 2019, pp. 134–138; 256–279.

³ Fanon dialectically links these two dimensions: "In spite of this it is apparent to me that the effective disalienation of the black man entails an immediate recognition of social and economic realities. If there is an inferiority complex, it is the outcome of a double process... The black man must wage his war on both levels: Since historically they influence each other, any unilateral liberation is incomplete, and the gravest mistake would be to believe in their automatic interdependence... Reality, for once, requires a total understanding. On the objective level as on the subjective level, a solution has to be supplied" (Fanon, 2008, pp. 4–5).

I defined myself as an absolute intensity of beginning. So I took up my negritude, and with tears in my eyes I put its machinery together again" (Fanon, 2008, p. 106).

What I am asserting is that the European has a fixed concept of the Negro... From the moment the Negro accepts the separation imposed by the European he has no further respite... We shall see that another solution is possible. It implies a restructuring of the world (2008, pp. 23, 59–60).

Fanon would probably agree with Plato, who sought a solution to the crisis of the Greek police with a philosophical beginning: "For the beginning, which among human beings is established as god, is the savior of all things" (Plato, 1988, pp. 163–164). In Fanon, the beginning is a response to both the European crisis —exposed by Aimé Césaire⁴— and the black crisis. In the word "beginning" there is an undaunted revolutionary hope, a Third World optimism, despite the suffocation of capitalism and the "race" question. As the Marx epigraph to the concluding chapter of *Black Skin, White Masks* suggests,⁵ the point is that the poetry of social revolution must turn to the future, without the temptations of the past to suffocate *praxis*, in order to make its own beginning. Fanon has left the beginning as a legacy. His last work, *The Wretched of the Earth* (1961), ends with this appeal: "For Europe, for ourselves and for humanity, comrades, we must make a new start, develop a new way of thinking, and endeavor to create a new man" (Fanon, 2004, p. 239).

2. The Experience of Revolutionary Psychiatry

How did Fanon begin as a psychiatrist-thinker? Although the Algerian experience, beginning with his posting to Blida in October 1953, was a critical transition in Fanon's life, his psychiatric experience dates back to earlier years. Born in the French colony of Martinique, Fanon fought in the French army during the Second World War, joining the Fifth Battalion of the Free French Forces in the Antilles (1943–45), returned home to complete his high school education (1945), and left for France (1946) to study at university on a scholarship available to soldiers who had participated in the war. He studied medicine in Lyon and began his specialization in psychiatry with a scientific study on "mental disorders." One of the most important stages in Fanon's working experience as a psychiatrist was the Saint-Alban Hospital, where he worked as a resident doctor (1952).

Saint-Alban, in central France, provided a safe haven for artists, thinkers and activists during the Second World War and was the site of one of the great experiments in twentieth-century psychiatry. The creation of a community of artists, thinkers and activists among staff and patients was a key part of this collective and interdisciplinary experiment. At Saint-Alban, Fanon participated in an extraordinary psychiatric practice and worked with renowned revolutionary psychiatrists.

The chief physician with whom Fanon worked as his assistant was the Catalan revolutionary psychiatrist François Tosquelles (1912-1994), one of the founders of Institutional Psychotherapy. As a Marxist, Tosquelles had fought on the republican side against the fascists

⁴ Aimé Césaire (1913-2008), known for his work *Discourse on Colonialism* and poetry books such as *Notebook of a Return to the Native Land*, is one of the pioneers of the intellectual struggle against colonialism in the Francophone world.

⁵ Fanon quotes the following passage from Marx's *The Eighteenth Brumaire*: "The social revolution . . . cannot draw its poetry from the past, but only from the future. It cannot begin with itself before it has stripped itself of all its superstitions concerning the past. Earlier revolutions relied on memories out of world history in order to drug themselves against their own content. In order to find their own content, the revolutions of the nineteenth century have to let the dead bury the dead. Before, the expression exceeded the content; now, the content exceeds the expression."

in the Spanish Civil War (1936-39). The fascists had triumphed, but the anti-authoritarian tendencies that developed in the Marxist United Workers Party, and the anti-fascist experience itself, would persist in Tosquelles' conception of psychiatry as the "liberation of the mind from occupation." Tosquelles, who placed Marx and Freud at the centre of his thought, established an experimental and revolutionary community in the Spanish refugee camp where he was held for a while after arriving in France, which was the core of the activist psychiatry approach in Saint-Alban. One of the figures behind the psychiatric practice at Saint-Alban was the psychiatrist and psychoanalyst Jean Oury (1924-2014), a pioneer of Institutional Psychotherapy, who worked at the hospital after the Second World War. Oury inspired both Gilles Deleuze and Felix Guattari and Fanon. The motto of the revolutionary psychiatrists of the Saint-Alban circle was: "The only cure is to change the world" (Cruz, 2019).

Some researchers of Institutional Psychotherapy also point to Fanon among the leading figures of the Saint-Alban circle (Robcis, 2017). Saint-Alban must have been a unique experience for the Martinican physician in his twenties. Fanon's holistic (social) approach to psychiatry, which confronted biological determinism and neurological reductionism, began to take shape during the Saint-Alban years. Moreover, this intense collective experience would also influence Fanon's medical practice in Algeria (1953-1956) and Tunisia (1957-1960), where he argued that social and psychological phenomena should be considered structurally linked, that colonialism had direct psychological effects, and that psychiatry was political.

3. Critical Science Practice

Departing for Saint-Alban in 1952, Fanon's professional and political enthusiasm was probably accompanied by intellectual self-confidence. His suitcase contained a scientific study (1951) on the socio-cultural factors of mental illness, "emphasising the specificity of psychiatry as opposed to (reductionist) neurology" (Khalifa 2018), an article (1952) analysing psychiatric phenomena from a theoretical point of view,⁶ and a book, *Black Skin, White Masks* (1952), written before he began his professional psychiatric work.

The relationship between the scientist-psychiatrist and the political revolutionary Fanon first manifests itself in *Black Skin, White Masks*. *Black Skin, White Masks* begins with an enthusiastic epigraph taken from Aimé Césaire's *Discourse on Colonialism* (1950), which embodied the spirit of the anti-colonial wave, and is one of the pioneering works on the wounds colonialism inflicts on subjectivity. It may seem surprising that in the introduction to such a book the author speaks of a cold-blooded attitude: "...in complete composure, I think it would be good if certain things were said. These things I am going to say, not shout. For it is a long time since shouting has gone out of my life" (Fanon, 2008, p. 2).

The book is characterised by a scientific attitude that can be described as distancing itself from experience. Fanon certainly does not share "conservative essentialism" which means "the claim to exclusive ownership of an experience, shared only with members of one's group" or "that is, it seeks to have its past experience recognized as an unimpeachable source of group identity in the present" (Jay, 2005, p. 407): "A nostalgia for the past has seemed to persist. Is this that lost original paradise of which Otto Rank speaks?" (Fanon, 2008, p. 91). For Fanon, experience is not a sacred origin to be embraced uncritically. Fanon questions the "metaphysics" of Black and White and, in doing so, pulls himself out of the place in which the fragments of black experience are situated: "The white man is sealed in his whiteness. The black

⁶ Fanon's first article, entitled "The North African Syndrome", was published in *L'Esprit* (February 1952). This article appeared in Fanon's posthumous book *Towards an African Revolution* (1964).

man in his blackness. We shall seek to ascertain the directions of this dual narcissism and the motivations that inspire it" (2008, p. 3).

Fanon underlines a research that will question the polarisation he refers to as two metaphysics. Such an enquiry cannot be conducted with an attitude of total immersion in the experience. Only an attitude that critically analyses experience can diagnose how both sides are in a state of closure. The critical attitude here is compatible with a broadly Hegelian notion of science, based on the premise that the familiar cannot be known and that true knowledge is possible through a movement of distancing from experience that breaks familiarity. Fanon's seemingly detached attitude, then, is not that of the positivist scientific subject who approaches his object in a scientific manner, but that of the humanitarian or social scientist who is able to problematise his own experience. Therefore, the author of *Black Skin, White Masks*, at the risk of provoking the reaction of his Black "brothers", asserts that: "The black is no more to be loved than the Czech, and truly what is to be done is to set man free" (Fanon, 2008, p. 2).

Fanon shockingly claims that there is no Black and White: "The Negro is not. Any more than the white man" (2008, p. 180). This means a rejection of the essentialist attitude of the Negro movement and the colonial discourse expressed in the Negro "mission" and the White "burden": "There is no Negro mission; there is no white burden" (2008, p. 178).⁷ These categories are themselves the product of colonialism.⁸ The essential fundamentalism of metaphysical conceptions of Blackness and Whiteness incompatible with a critical scientific practice is questioned by Fanon. For this reason, Fanon looks at the Négritude movement, which his teacher Césaire helped found, from a critical distance (Sedinger, 2002, p. 50).⁹ Because an attitude that accepts these dualities as given and does not question them is irresponsible:

Following the unconditional affirmation of European culture came the unconditional affirmation of African culture. Generally speaking the bards of negritude would contrast old Europe versus young Africa, dull reason versus poetry, and stifling logic versus exuberant Nature; on the one side there stood rigidity, ceremony, protocol, and skepticism, and on the other, naïveté, petulance, freedom, and, indeed, luxuriance. But also irresponsibility (Fanon, 2004, p. 151).

4. Towards the Concept of Alienation

In any case, we cannot help but think that there may be some merit in the claims of Fanon commentators who argue that the first version of the book (*Black Skin, White Masks*) was not accepted by his supervisor when it was submitted to the University of Lyon as a thesis for specialisation in psychiatry (Hudis, 2015, p. 24).¹⁰ It is almost impossible to determine the

⁷ This phrase ("white burden"), which appears in the title of a poem by Rudyard Kipling ("The White Man's Burden", 1899), has become a pattern that explains and justifies the "civilizing mission" of colonialism.

⁸ "What is often called the black soul is a white man's artifact" (Fanon, 2008, p. 6). Diana Fuss explains Fanon's ideas in terms of identification and ascribed identities, which are integral to colonialism: "Claiming for itself the exalted position of transcendental signifier, 'white' is never a 'not-black.' As a self-identical, self-reproducing term... In contrast, 'Black' functions, within a racist discourse, always diacritically, as the negative term in a Hegelian dialectic continuously incorporated and negated. Fanon articulates the process precisely: 'The Negro is comparison' (Fuss, 1995, p. 144).

⁹ Négritude is a Black or African cultural-political movement that developed in the 1930s. The word (Négritude), which transforms the pejorative "negro" into a positive meaning, was first used by Aimé Césaire in *Return to My Native Land* (1939) (Young, 2001, p. 265).

¹⁰ Hudis cites the claim of Fanon's biographer Ailce Cherki. According to this, Fanon's work was not accepted because of the subjectivism of its author. Moreover David Macey (2012, as cited in Khalifa, 2018, p. 173), another biographer of Fanon claims that *Black Skin, White Masks* could not have been conceived as a scientific treatise (doctoral dissertation). Even if the situation

motives of the scientific thesis jury. However, we can make a guess based on the content of *Black Skin, White Masks*.

Although Fanon describes his book as a “clinical study” in his introduction (2008, p. 5), it is not difficult to guess why it might have been considered too poetic and subjective for the medical speciality. Fanon had experienced his political socialisation in the first half of the 1940s under the influence of the great Martinican poet and thinker Aimé Césaire (1913-2008), who was also his high school teacher, and had even experimented with writing poetry. Readers of *Black Skin, White Masks* will immediately recognise his magical poetic language inspired by the black surrealist poets of the 1940s. The text draws the reader in with its poetry and subjectivity. In a secular mystical atmosphere recalling surrealism, individual and collective experience mingle. However, for the reader identified with the struggle against colonialism, this exciting style, which makes the text valuable, could be considered too “literary” or “philosophical” in the context of the scientific paradigm of the early 1950s.

Furthermore, in the fourth chapter of the book, which analyses the dominant discourse attributing a “dependency complex” to the colonised, a shift in the researcher’s attitude towards his object is noted. Here Fanon criticises the French psychoanalyst Octavio Mannoni’s (1899-1989) *Prospero and Caliban: Psychology of Colonisation*. Mannoni explains the psychology of the colonised in terms of an inferiority complex and, according to Fanon, tries to make the complex appear as something that existed before colonisation: “Why does he try to make the inferiority complex something that antedates colonization?..(62) I sincerely believe that a subjective experience can be understood by others... But it does seem to me that M. Mannoni has not tried to feel himself into the despair of the man of color confronting the white man. In this work I have made it a point to convey the misery of the black man. Physically and affectively. I have not wished to be objective” (2008, pp. 62–64).

When we come to the conclusion of the book, we realise that there is no trace of the objectivity of the beginning. The alienated are his own brothers and sisters, and the problem of colonialism, which leads to neurosis and alienation and which must be solved urgently, is still there. How can such a hot topic be treated with a cold objectivism? Fanon warns the reader about this:

The situation that I have examined, it is clear by now, is not a classic one. Scientific objectivity was barred to me, for the alienated, the neurotic, was my brother, my sister, my father. I have ceaselessly striven to show the Negro that in a sense he makes himself abnormal; to show the white man that he is at once the perpetrator and the victim of a delusion (2008, p. 175).

If there is a transition here, the key concept is alienation. Fanon submitted a detached text—that is, separate from *Black Skin, White Masks*—to the University of Lyon as part of his specialisation in medicine (1951). In the first important published text by the psychiatrist Fanon, the style has changed, the scientific procedures in practice have been respected, the poetic narration of subjective experiences has given way to a technical language, but the main idea that would characterise his later work has also appeared vaguely. In other words, Fanon, the future psychiatrist, here reveals one of the central concepts of the well-known thinker Fanon when he writes that neurosis is shaped by external, social, cultural factors: Alienation.

In the first draft title of *Black Skin, White Masks* (1952), the term alienation was central. Although the title changed on the way to publication, the original context retained its critical

---

is as Macey suggests, the above comparison retains its value insofar as it shows us the encounter (or tension) between Fanon the psychiatrist and Fanon the political revolutionary.

place in the book. In the introduction to *Black Skin, White Masks*, Fanon explains alienation with the inferiority complex and argues that it should be analysed as a two-dimensional process.

The analysis that I am undertaking is psychological. In spite of this it is apparent to me that the effective disalienation of the black man entails an immediate recognition of social and economic realities. If there is an inferiority complex, it is the outcome of a double process: primarily, economic; subsequently, the internalization —or, better, the epidermalization— of this inferiority... . It will be seen that the black man's alienation is not an individual question. Beside phylogeny and ontogeny stands sociogeny (2008, p. 4).

Fanon arrived at the concept of alienation through his early intellectual endeavours centred around phenomenology and Marxism. Marxism, which triggered the Third World's praxis of emancipation, had been on Fanon's agenda since his early sympathies with Césaire, and Hegelian Marxism provided a theoretical framework for understanding freedom and alienation in opposition. Indeed, at the time Fanon began to write, a Hegelian intellectual revival had been going on for some time. The atmosphere of return to Hegel created by Alexandre Kojève's (1902-1968) lectures on the *Phenomenology of Spirit* in Paris in the 1930s and the turning point created by Jean-Paul Sartre (1905-1980) with *Being and Nothingness* (1943) were the cornerstones of this philosophical mobilisation. The new translation of the *Phenomenology of Spirit* (1941) by the Hegel expert Hyppolite was read with great interest by leaders of the pan-African movement such as Césaire and Senghor, and Hegelian categories such as particular-universal and freedom-alienation were adapted to the anti-colonial struggle. Fanon would both inherit this intellectual accumulation and remain in dialogue throughout his intellectual life with Sartre, whose famous book would be a breakthrough in the interpretation of Hegelian phenomenology. The common feature of all these Hegelian revivals was that they contained a phenomenological dimension, which Fanon would combine with a psychiatric analysis. Fanon would have no difficulty in using the phenomenological argument of the alienation of the subject from itself to interpret the alienation of the Black. In the chapter "The Negro and Recognition" of *Black Skin, White Masks*, the critical analysis of the concept of alienation, based on the phenomenology of Hegel (1770-1831), the great philosopher of alienation, is noteworthy.

In addition, the Saint-Albanian experience pioneered by Tosquelles was certainly influential in placing the concept of alienation at the centre of Fanon's psycho-political thought. In fact, according to Institutional Psychotherapy, there are two types of alienation, the overcoming of which constitutes the cure itself. Institutional Psychotherapy puts forward a psycho-political framework that combines psychiatry and politics at the centre of alienation: The alienation caused by mental illness and the alienation caused by living under capitalism (Cruz, 2019).

In sum, by the early 1950s, Fanon's thought was dominated by a concept of alienation that drew on a variety of intellectual sources: phenomenology, Hegelian Marxism, anti-colonialism and revolutionary psychiatry.

5. Alienation and Dialectics

In Fanon's thought, alienation functions as a complementary term of dialectical thought, at the intersection of philosophy and psychiatry, linking theory and practice. Few thinkers in the twentieth century have described alienation as skilfully as Fanon. The theory of recognition, which carries the main idea that one can only be a complete human being when one's existence is directed towards and assumed by another, goes back to Hegel, but no one has described

the socio-political experience of being despised, unrecognised and ignored as eloquently as Fanon.

Moreover, the fact that his texts are written by a subject who experiences “the fact of blackness” (Fanon, 2008, pp. 82–108) has created a Fanonian magic. Fanon’s magic means that the first thing that comes to mind when one thinks of Fanon is a pathos with a strong subjectivity dimension. However, when one looks at Fanon’s oeuvre as a whole, one realises that the subjective dimension and pathos are also embodied in a revolutionary logos that tries to articulate collective experiences. On the other hand, Fanon always mobilised very intense emotions. The only possible problem here is that a one-dimensional approach risks breaking the dialectic Fanon carefully constructed between theory and practice.

When this risk becomes reality, Fanon is seen as the source of unthinking spontaneous activism, reduced to a theorist of violence or an uncritical Third World prophet. The first to recognise such a problem of interpretation was Hannah Arendt (1906-1975), who was not very favourable to Fanon’s thought, at least in terms of its influence. In *On Violence* (1970), Arendt refers to Fanon’s thought. Apparently, she was drawn to Fanon’s thought because of its (negative) impact on the Black Power movement and student movements of her own time. But then she adds the following:

I am using this work (*The Wretched of the Earth*) because of its great influence on the present student generation. Fanon himself, however, is much more doubtful about violence than his admirers. It seems that only the book’s first chapter, ‘Concerning Violence’, has been widely read. Fanon knows of the ‘unmixed and total brutality [which], if not immediately combatted, invariably leads to the defeat of the movement within a few weeks” (Arendt, 1970, p. 14).¹¹

On the other hand, reductive interpretations that ignore the philosophical and psychiatric background in Fanon’s thought have persisted despite such intellectual interventions. However, the two constitutive and inseparable dimensions of Fanon’s thought are philosophy and psychiatry.

6. Revolutionary Transition

As a revolutionary psychiatrist, Fanon, from his first text to the end of his work, sought to develop a dialectical approach to psychiatry, combining the diagnosis of the environmental, cultural and social substructure of psychiatric problems with a neurological analysis. This approach led him to the idea that reforming the hospital as a social institution was an integral part of treatment. At the beginning of this article, we mentioned how Fanon drew attention to the time-space consciousness of Algerian patients in the institutional newspaper of the Blida-Joinville Hospital. Writing a year later (14 April 1955), he asked: “Is every institution not in constant danger of vitiation?” Psychiatric rehabilitation should therefore start at the institution: “You have to place yourself at the heart of the institution and interrogate it” (Fanon, 2018, p. 334–335).

In the intellectual line of the psychiatrist Fanon there is a moment of revolutionary transition from the centre of the institution to the centre of society. Fanon moves from the reform proposal to the revolutionary transformation of the society of which the institution is a part. Institutional reform is not enough, society must also change. The revolutionary question that

---

¹¹ It is Arendt who says that Jean-Paul Sartre, in his preface to *The Wretched of the Earth*, goes much further than Fanon himself in glorifying violence (Arendt, 1970, p. 12).

made the Lyon PhD psychiatrist a recognised thinker is embodied in this critical step: What is this society? Revolutionary thinker Fanon's best-known book, *The Wretched of the Earth*, provides a detailed answer to this question: It is a "colonial society" (Fanon, 2004, pp. 14, 64, 66, 67, 82, 170, 172) created by European colonialist expansionism and exhibiting its own specific dynamics, which cannot be fully understood from the perspective of "modern (Western) society" as an abstract and universal term.

In *The Wretched of the Earth* (1961), Fanon writes that, unlike European-modern society, colonial society was divided into white and black, with a Manichaeian distinction: "Primitive Manichaeism of the colonizer-Black versus White... The colonial world is a Manichaeian world... Sometimes this Manichaeism reaches its logical conclusion and dehumanizes the colonized subject. In plain talk, he is reduced to the state of an animal" (2004, pp. 93, 6–7). A careful examination can show step by step the formation of the Fanonian argument that underlines the radical difference of colonial society. Although his experience as a physician in Saint-Alban in central France was decisive for the theory and practice of revolutionary psychiatry, Fanon's encounter with the colonial phenomenon as a psychiatrist took place at the Blida-Joinville Hospital in Algeria, where he was appointed (1953) after passing the chief physician's examination. The Blida experience, in a hospital environment with a majority of Algerian patients, on the one hand gave him the opportunity to apply the revolutionary experimentalism of Saint-Alban and on the other hand brought him face to face with a new reality. Fanon, the chief physician of Blida-Joinville, tried to understand this new reality on basically two levels: Cultural and social.

7. Cultural Diversity

In his psychiatric writings and notes, Chief Physician Fanon often raises one issue: Language. Fanon was socialised in the Antilles world, which distinguished itself from Africa and identified itself with Europe. The first chapter of *Black Skin, White Masks*, devoted to the issue of language, deals with the black man's encounter with the French language. The first place where assimilation manifests itself is French. While Sartre, who supports the movement trying to raise African consciousness, expects the black poet to reject the French language, the Antillean, who tries to speak French like a Frenchman, overrides this (2008, p. 18). Antillean do not see himself as Negro. He is an Antillian, the Negro lives in Africa. The Antillian essentially behaves like a white man.

Fanon develops this Antillean reality, which forms the image of "black skin and white masks" in his first book, in the article "Antilles and Africans", which appeared in *Esprit* in 1955 and was later included in *Towards the African Revolution*. The pre-war Antillean thinks that there is a fundamental difference between himself and the African, sees the African as a negro and himself as a European, and, like the European, feels a sense of superiority towards the African (Fanon, 1967, pp. 17–27).

A Martinican raised under the domination of French culture, Fanon's first problem when he arrived in Algeria was his ignorance of Arabic and Berber. As chief physician of Blida-Joinville, Fanon was able to communicate with his Algerian patients through a translator. This indirect communication was a major problem for Fanon, a psychiatrist who from the beginning had been interested in phenomenology (through his readings of Hegel and Sartre) and participated in the phenomenology of Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) in which language is the constitutive element of the cultural world:

Going through an interpreter is perhaps valid when it comes to explaining something simple or transmitting an order, but it no longer is when it is necessary to begin a dialogue, a dialectical exchange of questions and replies, alone able to overcome reticence and bring to light abnormal, pathological behaviour. But as Merleau-Ponty said, 'to speak a language is to bear the weight of a culture.' Unable to speak Arabic, we did not know the elements of affective or cultural patrimony apt to awaken interest (Fanon, 2018, p. 368).

Institutional therapy required an understanding of the social practices through which the psychiatric phenomenon was shaped. Fanon, however, lacked this essential element:

We can now understand the reasons for our failure. We said that the ward meetings had turned out not to be productive. This is essentially because we did not speak Arabic and had to make use of two interpreters (for Kabyle and Arabic). This need to have an interpreter fundamentally vitiated doctor patient relations (2018, p. 367).

The difficult hospital conditions, in which patients were segregated into Europeans and natives, and in which there were structural barriers to the contact of native patients with the science of psychiatry, were compounded by the language barrier of the chief physician. Despite these difficulties, Chief Physician Fanon did not hesitate to put into action the plan that had been developing in his mind for some time. In recognition of the importance of establishing social relations in the hospital, patients were called by name—not by numbers, which reduced them to objects— Muslim and Christian religious holidays were celebrated with enthusiasm, cinema events, sports matches and excursions were organised, craft workshops were set up, and a Moorish coffee house was opened. The aim is to realise the desire in *Black Skin, White Masks* to "become human" by making contact with concrete reality. If mental illness is often characterised by a change in the concept of the "I",¹² it is important to keep the person in contact with the social relationships that construct his or her subjective world in order for him or her to become a whole person.

8. Social Specificity

As Fanon tries to realise his project, inspired by the experiment in Saint-Alban, he is confronted with cultural questions he had not encountered before. Difficulties persist in the Muslim men's ward of the hospital, which is divided into one hundred and sixty-five European women and two hundred and twenty Muslim men. The main problem arises from the unquestioning application of Western techniques or categories in the other ward. In other words, what is faced this time is the problem of grasping the "specificity of the Algerian Muslim community" (Fanon, 2018, p. 367), which lies on a more comprehensive level than the language problem: "By virtue of what impairment of judgement had we believed it possible to undertake a western-inspired social therapy in a ward of mentally ill Muslim men?" (Fanon, 2018, p. 362).

The critical transition in Fanon's thought can only be revealed from a perspective that dialectically assesses the transformation of his identities as psychiatrist and thinker. However inspiring the experience of Tosquelles and Saint-Alban may have been, Fanon as the "Marx of the Third World" as we know him today was born out of his intense quest, as chief physician of the Blida-Joinville Psychiatric Hospital, to understand the structure of a social environment he had not encountered before. This search has led to the following practical conclusion: The

---

¹² "It is always necessary to remember that mental illness is often manifest through an alteration in the notion of the 'I'" (Fanon, 2018, p. 318).

principle of the social context of psychic phenomena must be applied to the new situation encountered in Blida-Joinville:

We had naively... adapted to... Muslim society the frames of a particular Western society at a determinate period of its technological evolution. We had wanted to create institutions and we had forgotten that all such approaches must be preceded with a tenacious, real and concrete interrogation into the organic bases of the indigenous society... How was a structural analysis possible if the geographical, historical, cultural and social frames were bracketed? (Fanon, 2018, p. 362).

In other words, the first result of this enquiry is the acquisition of a geographical understanding of the social. This geopolitical consciousness will take a sharp form in Fanon's last works. Fanon writes in *The Wretched of the Earth*:

The colonial world is a compartmentalized world. It is obviously as superfluous to recall the existence of "native" towns and European towns, of schools for "natives" and schools for Europeans, as it is to recall apartheid in South Africa. Yet if we penetrate inside this compartmentalization we shall at least bring to light some of its key aspects. By penetrating its geographical configuration and classification we shall be able to delineate the backbone on which the decolonized society is reorganized... Governed by a purely Aristotelian logic, they follow the dictates of mutual exclusion (2004, pp. 3–4).

Nevertheless, we must remember that Fanon, a psychiatrist at the time of Blida, was still in charge of a medical institution in a French colony. Even if this clinical experience did not suddenly make Fanon a "prophet of the Third World", it allowed him to practically explore the phenomenon of colonialism. Fanon, the chief physician of a psychiatric hospital in Algeria, mentions critically the dominant assimilationist attitude that colonialism expects from a psychiatrist, the arrogant disregard of assimilation for the specificity of the native. What needs to be done, beyond assimilation, is for the psychiatrist to change his or her own perspective instead of expecting the effort from the native. At this stage, Fanon mobilises the output of Institutional Psychotherapy towards a sociological and anthropological perspective. According to Fanon, it is possible to comprehend "social phenomena in North Africa" by applying the holism that Marcel Mauss envisaged for the study of sociology (Fanon, 2018, p. 363). For this purpose, the biological and psychological will be handled in a relational manner with sociological phenomena, and a number of approaches in contemporary sociology and anthropology will be included in the study: "Socio-therapy would only be possible to the extent that social morphology and forms of sociability were taken into consideration" (Fanon, 2018, p. 364).

When Chief Physician Fanon turned to the study of social forms, an analysis that would later be identified with him gradually came to light: The "French settlement in Algeria" led to a change in the property regime and the remodelling of social classes. The development of large-scale land ownership leads to the landlessness of the peasantry, creating a large mass of unemployed people, and the proletariat and the lumpen proletariat are born from the masses migrating from the countryside to the cities. The collapse of nomadism and the gradual revival of semi-nomadism in North African society occurred in this process. The traditional structures of authority and group cohesion that existed with nomadism disappear. The nomads are replaced by the proletariat and the lumpen proletariat, while urban suburban areas emerge to form the patients of psychiatric hospitals. In his sociological notes, Fanon, a psychiatrist trying to understand the society he lived in, also mentions the contrast between Maghreb cities and

villages. In the cities of the Maghreb, where the European population is dominant, the Western lifestyle prevails, while the villages share a traditional and organic lifestyle. Oppositions such as village—urban and traditionalism—Westernism, which are socio-political phenomena that will be deepened in *The Wretched of the Earth*, are dominant themes in these early sociological notes. In the colonies, spatial segregation is combined with a division in time. There is a large mass of people who do not have the Western universal and abstract experience of time. The lumpen proletariat, concentrated in the suburbs of the cities, with its “peculiar logic” poses “a serious threat to the security of the city” and challenges the antagonisms created by the colonial order (Fanon, 2004, p. 81). All of these developments exhibit a dynamic that the coloniser and the “indigenous” nationalist parties failed to grasp. Fanon also differs from Marx with regard to the position of the lumpen proletariat, that is, its revolutionisation in colonial social conditions.¹³ The class situation in France is different from the class composition in colonial Algeria. In the first chapter of *The Class Struggles in France*, Marx mentions that in France the provisional government mobilised the lumpen proletariat in order to create a class distinct from the industrial proletariat and to “set the proletariat against each other.” However, according to Fanon, the situation of the classes in the colony is different:

The lumpenproletariat constitutes a serious threat to the ‘security’ of the town and signifies the irreversible rot and the gangrene eating into the heart of colonial domination. So the pimps, the hooligans, the unemployed, and the petty criminals, when approached, give the liberation struggle all they have got, devoting themselves to the cause like valiant workers. These vagrants, these second-class citizens, find their way back to the nation thanks to their decisive, militant action. Unchanged in the eyes of colonial society or vis-a-vis the moral standards of the colonizer, they believe the power of the gun or the hand grenade is the only way to enter the cities. These jobless, these species of subhumans, redeem themselves in their own eyes and before history (Fanon, 2004, pp. 81–82).

As we have seen, in trying to grasp the specificity of Algerian society, Fanon extends the problematic from language difference to social structures. Analytically, we can speak of a shift from cultural difference to the level of social forms. The culturalist approach that fixes culture as a super-category is unacceptable for Fanon’s thought. In the concluding chapter of *Black Skin, White Masks*, he writes as follows:

It is not because the Indo-Chinese has discovered a culture of his own that he is in revolt. It is because ‘quite simply’ it was, in more than one way, becoming impossible for him to breathe (2008, p. 176).

The specificity of Algerian society can also be traced in a socio-psychological context, in the different attitudes towards madness. From a sociologist-anthropologist approach, the chief physician of the Blida-Joinville Psychiatric Hospital analyses the different reactions to mental illness. In Algeria, mental illness has a traditional and sacred aura. Since the Westerner perceives mental illness as a subjective catastrophe, he holds the patient responsible for his own words and actions. As a result, the patient is locked up and controlled. The Maghrebi, on the other hand, has a completely different understanding of madness. Since mental illness is not attributed to the will, subjective responsibility is relatively lightened. The patient is not excluded

---

¹³ Marx defines the lumpen proletariat as follows: “Lumpenproletariat, the rabble on the heights of bourgeois society... in all large cities, forms a mass sharply distinct from the industrial proletariat, a recruiting place for thieves and criminals of all sorts, living upon the offal of society, people without a definite mode of making a living, loafers, *gens sans feu et sans aven* [people without a hearth and without a home], different according to the degree of culture of the nation to which they belong, but never denying the lazzaroni character” (Marx, 2018, p. 51).

from the group. Unlike the Western understanding, which presupposes that the patient encounters a subjective destruction, it is assumed that the disease does not damage the self since it is thought to come from outside. Thus, the Moorish patient preserves his social relations; instead of being labelled as an outsider: "Respect is given to a mentally ill person because he remains a human being in spite of it all" (Fanon, 2018, p. 424).

9. A Revolutionary in Algeria

Fanon's political revolutionism in Algeria did not happen all at once, but was the result of the psychiatrist Fanon's intellectual development at a particular moment. The psychiatrist Fanon's turn towards an analysis of colonialism is reflected in his analysis of guilt attitudes in Algeria. "Conducts of Confession in North Africa" (1955) takes us to the heart of colonial society. Confession is a phenomenon identified with "Western culture", from religion to philosophy and literature, and has often been discussed in order to express the rootedness of the tradition of subjectivity in the West. For example, in *The Sources of the Self*, Charles Taylor evaluates Augustine's thought as a transition between Plato's "self-mastery" and Descartes' "disengaged reason" and as one of the origins of the paradigm of "inwardness" that would evolve into modern conceptions of self and identity (2001, p. 127). It is thought that confession confirms the existence of the inner sphere with the duality of inside and outside (realm) it establishes, and that a rich introversion is the source of self and subjectivity.

The Confession moves from religion to philosophy and literature, but its focus is on the subjectivity on which the various external forms in these fields (such as individualised religiosity, the inner space for independent reason in philosophy and the foundation of the novel) are based. Subjectivity is here the Archimedes point on which moral responsibility can be grounded. But what does confession (or its opposite) mean in the colonial context? Generally speaking, the conclusion from the case study is that the Algerian denies his or her guilt. The expert (psychiatrist, jurist, policeman, etc.) appointed (externally) by the colonial administration in Algeria is surprised to find himself confronted by the accused, who usually denies his guilt completely: "Responsibility for the act is not taken but totally lacking, as is thus any subjective assent to the sanction, any embracing of the sentence or even any guilt. The expert cannot discover the truth of the criminal" (Fanon, 2018, p. 411).

When the signification regime is in crisis, stereotypes are ready to be turned into "a cultural bludgeon."¹⁴ The accused is a liar. "Lying North African" is derived from the preceding established regime of signifiers (of the type "lazy or sneaky North African"). Fanon's analyses of how the myth of the Negro is created, especially in *Black Skin, White Masks*, foreshadow Edward Said's *Orientalism* (1978). Just as Orientalism constructs the Oriental with an image of the Oriental, the coloniser creates the Negro and attributes to him a self-image with which he will be in constant conflict:

In Europe the Negro has one function: that of symbolizing the lower emotions, the baser inclinations, the dark side of the soul. In the collective unconscious of *homo occidentalis*, the Negro—or, if one prefers, the color black—symbolizes evil, sin, wretchedness, death, war, famine... Hence a Negro is forever in combat with his own image (2008, p. 147, 150).

¹⁴ Fanon quotes this statement from Bernard Wolfe's article published in *Les Temps Modernes* in 1949 (Fanon, 2008, p. 136).

Fanon stresses “the lived experience” against the stereotypes, images, myths and signifiers in which the North African is trapped. Returning to the issue of confession, for Chief Physician Fanon, what really matters is “the lived experience of the act, its justifications, the conflict that this act attempts to go beyond” (2018, p. 409–410). The truth of the action can be understood by analysing the conflict or contradiction that the confessional attitude (or its opposite) seeks to overcome. This means grasping the agent and the action by placing it on a larger and more structural ground than itself.

In his highly original series of essays entitled “Conducts of Confession in North Africa”, which outlines his critical thought, Fanon also makes critical reference to the attitude of a character in a Jean-Paul Sartre theatre play. Fanon, who follows popular culture closely, may have seen Sartre’s play *Les mains sales* (Dirty Hands), first performed at the Theatre Antoine in Paris in April 1948, or the film adapted from it in 1951. This political drama stages the major themes of Sartre’s existentialism. The play centres around Hugo, a young communist who uses the nickname Raskolnikov (a reference to the protagonist of Dostoevsky’s *Crime and Punishment*). Just like in *Crime and Punishment*, there is a murder. The existentialist Sartre develops the play not in terms of the identity of the perpetrator of the political murder, but in terms of the motivations for the act and the motivations that led to the act. The philosophical content of the play centres on the existentialist justification of Hugo’s undertaking of the act:

Sartre’s Hugo said that his act is all that is left to him. To deny that act, to reject it, not to ‘claim responsibility’ for it, is lived by him as a fundamental alienation of his being. On the contrary, to accept responsibility for that act is to deny the incoherence, it is to escape the world of the absurd and discontinuity; it is lastly to give his life a meaning (Fanon, 2018, p. 413).

Here, let us return to *Black Skin, White Masks*, published three years before “Conducts of Confession in North Africa” (1955), in order both to develop the subject of action and confession and to draw attention to Fanon’s multidimensional and long-term critical dialogue with Sartre. In the chapter entitled “The Fact of Blackness”, Fanon acknowledges the philosophical value of Sartre’s analyses of the existence of the other, but offers a critical commentary. At first glance, one might think that Sartre’s phenomenological ontology in *Being and Nothingness* (1943), based on the irreconcilability of self and other, is useful for explaining the asymmetry of the colonial environment. However, Fanon does not consider phenomenological ontology enough to explain colonial society. According to Fanon, the White in the colony is also a Master, not just an Other or an Other without history. Sartre’s analysis cannot therefore be applied to the consciousness of the colonial or the Negro. Fanon here—just as he did in the context of Hegel, Marx and psychoanalysis—critically interprets Sartre’s phenomenology through the practice of reading it in the context of colonial society as a different structure and form (Mollaer, 2018). This commentary develops the issue of the specificity of the colonial:

Jean-Paul Sartre had forgotten that the Negro suffers in his body quite differently from the white man... Though Sartre’s speculations on the existence of The Other may be correct (to the extent, we must remember, to which Being and Nothingness describes an alienated consciousness), their application to a black consciousness proves fallacious. That is because the white man is not only The Other but also the master, whether real or imaginary (Fanon, 2008, p. 106).

In “Conducts of Confession in North Africa”, existentialism is again tested in terms of this specificity. Sartre’s attitude of embracing action and responding to the absurd is not enough

to explain the attitude of colonial people towards confession. Worse, colonial psychiatry has a negative legacy in this regard: Ignoring cultural difference, or the specificities of colonial society arising from the colonial structure, leads to the problem being reduced to biological difference and the issue being judged as a 'racial' inability to assume responsibility. The existentialist approach condemns the "such a neurotic contracture of consciousness" (Fanon, 2018, p. 413) caused by neuroses deeply related to colonialism, or it circles around a system it cannot comprehend. In any case, the reality of the criminal cannot be discovered: "We gravitate around a system that, ontologically, escapes us" (Fanon, 2018, p. 416).

The subject of confession sheds light on the structural context that shapes actions and the particular sociality of experience(s) in colonial society. Confession has two poles, one moral and the other civic. The first of these is related to sincerity. But Fanon, who pursues structural conditions, does not find this sufficient. He focuses on the other pole related to citizenship. In modern political theory, confession is closely related to the confirmation of the social contract since Thomas Hobbes. The social contract is based on the uniformity of society and a minimum consensus on the values to be approved. Likewise, Henri Bergson, who comes from a different school, associates Raskolnikov's confession with re-inclusion in the social group in *The Two Sources of Morality and Religion*. However, in colonial society, is there harmony and a consensus of values, or a society to be normatively reincorporated into? For this, the offender must (had to) feel bound by the social contract before confessing. The possible confession of the Algerian means accepting the "contract" in the colonial society. Therefore, in his act of denial, the Algerian either acts out of a lack of commitment to the contract or implicitly resists a contract that was realised under domination. Therefore, the main way to understand the truth of the Algerian's action is to analyse it in the context of colonial society, not in the abstract modern conception of society and social contract. Otherwise, the "planet-wide" politicisation of the colonial people cannot be understood with the existing paradigms, from colonial psychiatry to existentialism and social contract theories. In *The Wretched of the Earth* (1961), Fanon puts the Aristotelian "political animal" argument on the foundation of psychiatry. The conflicting mechanism of colonialism transforms the colonised man into a political creature even in his most everyday actions:

People are sometimes surprised that, instead of buying a dress for their wife, the colonized buy a transistor radio. They shouldn't be... The colonized, underdeveloped man is today a political creature in the most global sense of the term (2004, p. 40).

It should be noted that Fanon made these analyses during his contact with the Algerian National Liberation Front (September 1955). In this process, the dialectical relationship established between psychiatry and revolution manifests itself in the form of a more critical analysis of society. In "Ethnopsychiatric Considerations" (Summer 1955), written at roughly the same time as his article on confession ("Conducts of Confession in North Africa" (September 1955), whereas previously the problem had been presented as the lack of understanding or the assimilationist attitude of the North African specialist, this time it is diagnosed in a strictly political manner as "racism":

This racism, which people living in the Maghreb know well because they are the victims or silent witnesses of it, or else participants in it, insinuates itself even into reputedly 'scientific' minds. The simple juxtaposition of medical texts or publications on the psychiatry of North Africans constitutes an arresting condensation of racism with scientific pretensions (2018, p. 405).

Black Skin, White Masks (1952), published before the beginning of the active revolutionary struggle in Algeria, paved the way for this analysis. In the book it is shown that the theories of Freud, Adler and Jung are far from understanding the “psychopathology” of the Negro. It explains how “the myth of the Negro”, created by centuries-old colonial discourses, leads to a “authentic alienation” of the black person: “The myth of the Negro, the idea of the Negro, can become the decisive factor of an authentic alienation” (Fanon, 2008, p. 158). What is important here is that the analysis is based on psychiatric observations and case studies. Fanon particularly draws on these observations and case studies in his attempt to illuminate the myth of the Negro that reduces black existence. From his first book to his last, Fanon the thinker collaborated with Fanon the psychiatrist. The key term in the epigraph of his first book, taken from Césaire’s *Discourse on Colonialism*, is “inferiority complex”: “I am talking of millions of men who have been skillfully injected with fear, inferiority complexes, trepidation, servility, despair, abasement.” Fanon’s is also a discourse on colonialism, but based on the analyses of a psychiatrist trying to overcome the alienation of the colonised.

After addressing the problems of racism in psychiatric literature and confessional attitudes in North Africa, Fanon wrote articles on Moorish Muslim attitudes towards madness and on the sociology of Muslim women’s perception and imagination. In the meantime, he has been involved in the Algerian War that started in 1954 and has been in contact with the Algerian Liberation Movement for nearly two years. As the massive massacres perpetrated by colonial France in Algeria escalated (Fanon, 2018, pp. 563–568), it became increasingly clear that Fanon, Chief of Service at the Blida-Joinville Psychiatric Hospital, was in a structural impasse in his mission to end alienation. In December 1956, at a time when French forces were massacring all civilians living in the Glacières neighbourhood of Blida, the Chief Physician resigned from his post in a letter to the French colonial authorities. In the letter, the idea that alienation could not be overcome under colonial conditions is evident:

Madness is one of the ways that humans have of losing their freedom. And I can say that, placed at this junction, I have measured with terror the extent of the alienation of this country’s inhabitants. If psychiatry is the medical technique that sets out to enable individuals no longer to be foreign to their environment, I owe it to myself to state that the Arab, permanently alienated in his own country, lives in a state of absolute depersonalization. What is the status of Algeria? A systematic dehumanization. Now, the absurd wager was to want at whatever price to ensure the existence of some values whereas lawlessness, inequality, and multiple daily murder of humanness were erected as legislative principles (2018, p. 434).

Both the results of Fanon’s psychiatric studies conducted in Algeria for three years and the brutalisation of the colonial violence that has escalated have revealed that the situation is unsustainable. The current events that have bloodied Algeria clearly show that “this is neither an accident nor a breakdown in the mechanism”, but is structural in nature (Fanon, 2018, p. 434). Only six months after Fanon’s resignation, this time in Tilimsan, Algeria, the whole city was bombed by the French colonialists (Fanon, 2018, p. 565).

In fact, if the structural reasons that led to Fanon’s resignation are analysed in terms of their theoretical roots, the comparison between Hegel’s theory and colonial society in the chapter “The Negro and Recognition” in *Black Skin, White Masks* provides a clue. The dialectical reciprocity at the centre of Hegel’s phenomenology is absent in colonial conditions. While dialectical phenomenology suggests that the consciousness of the Self exists as something that is recognised, that one can only become a complete human being when one is recognised

by another, reciprocity is constantly abolished by the historical-social conditions of the colony. What happens is not recognition but slave labour:

At the foundation of Hegelian dialectic there is an absolute reciprocity which must be emphasized... here (in the colony) the master laughs at the consciousness of the slave. What he wants from the slave is not recognition but work. In the same way, the slave here is in no way identifiable with the slave who loses himself in the object and finds in his work the source of his liberation. The Negro wants to be like the master. Therefore he is less independent than the Hegelian slave. In Hegel the slave turns away from the master and turns toward the object. Here the slave turns toward the master and abandons the object (Fanon, 2008, p. 169, 172).

This analysis appears in "Conducts of Confession in North Africa" in a different theoretical context but to explain a similar problem. The North African lack of confession presupposes a society of recognition in which mutual recognition works like clockwork:

It is because the wrongdoing is lived as an irreversible vitiation of existence, of one's own existence, that Bergson saw in Raskolnikow's confession the price for his reintegration into the group. But how can we not remark that these different attitudes postulate a reciprocal and prior recognition of the group by the individual and of the individual by the group? Such attitudes presuppose concrete and everyday relations with a dialectical foundation (Fanon, 2018, p. 414).

This lack of reciprocity inherent in the structure of colonialism would remain central to Fanon's later work. For example, in his lectures on social psychopathology at the Institute of Higher Education in Tunis in 1959-1960, the "problem of racism" intersects with the "problem of the encounter": "In a society that is as divided as American society, to what extent can a Black encounter a White? When a Black American is face to face with a White, stereotypes immediately intervene" (Fanon, 2018, p. 525).

10. Psychiatry of the Wretched

Deported shortly after sending his letter of resignation to the colonial governor in Algeria, Fanon moved to Tunisia, which became one of the centres where members of the exiled Algerian Liberation Movement gathered. Arriving in Tunis in January 1957, he worked as a psychiatrist under a pseudonym at the Manouba Hospital, and then founded the Day Psychiatric Centre at the Charles-Nicolle Hospital. On the other hand, especially from this period onwards, we see the active political revolutionary much more clearly. The political revolutionary Fanon's membership of the editorial board of the liberation movement's newspaper *El Mujahid*, his authorship, the various political-diplomatic posts assigned to him by the Provisional Government of the Algerian Republic, and his political writings have led some commentators to underestimate his psychiatric dimension. However, Fanon continued his psychiatric work, which he had begun in his doctoral thesis and *Black Skin, White Masks*, until the end. Fanon, a psychiatrist working in various hospitals in Tunisia, wrote an article in which he argued that the phenomenon of agitation, which in traditional psychiatry was analysed for mechanical reasons, should be understood dialectically, as an experience and placed in a social context (1957), continued to innovate in psychiatric practice by working on day care in psychiatry (1959), and lectured on social psychopathology at higher education institutions in Tunisia (1959-1960).

In *The Wretched of the Earth* (1961), all this scientific accumulation is reworked, by an author who at the time was suffering from an almost incurable disease and felt that what was on his desk was his last work. Although the first chapter, "On Violence", is the most popularised part of the book, probably due to Sartre's preface, the case study continues in the long fifth chapter: "Colonial War and Mental Disorders." At the beginning of the chapter, the psychiatrist Fanon both confirms that the work in question continues without interruption and tries to make his voice heard for the last time in a remarkable way to the reader who has been stuck in the previous chapters:

We shall deal here with the problem of mental disorders born out of the national war of liberation waged by the Algerian people. Perhaps the reader will find these notes on psychiatry out of place or untimely in a book like this. There is absolutely nothing we can do about that (2004, p. 181).

Here the psychiatrist Fanon presents the reasons for continuing the work of scientific psychiatry: "The truth is that colonization, in its very essence, already appeared to be a great purveyor of psychiatric hospitals" (2004, p. 181). The article "Colonial War and Mental Disorders" focuses precisely on this problem, which is the relationship between colonialism and psychiatry: From severe reactionary disorders (such as "impotence in an Algerian following the rape of his wife" and "random homicidal impulses in a survivor of a massacre") to other cases caused by the Algerian War (such as suicidal tendencies and paranoid delusions in a 22-year-old young Algerian under the guise of "terrorist activity"), it analyses dozens of cases of psychiatric symptoms and psychosomatic disorders arose during or immediately after the systematic use of torture by the colonial administration.

The chapter concludes by returning to an old topic under the heading "From the North African's Criminal Impulsiveness to the War of National Liberation": The problem of crime, closely related to confession, is reviewed. The colonial discourse claimed that the Algerian was born a criminal, just as the "Negro myth" dehumanised the black. The discourse of the Algerian people as lazy, born liars (as we have seen in the problematic of confession), born thieves and born criminals could not be dismissed as the delusional ideas of a few racists that could be taken as exceptions,¹⁵ because, according to Fanon, they were taught as "scientific" knowledge in more than twenty universities. In this discourse, which consolidated its authority through scientific disciplines, "racist arguments spring forth with special readiness." The essentialist and racist message is quite clear: "You can't get away from nature" (Fanon, 1965, p. 40).¹⁶

In the same chapter, Fanon places criminality, labelled as the essence of the Algerian people, in a socio-political context, based on the argument of the social context of psychiatric phenomena. From the beginning of the Algerian liberation struggle, there was a noticeable decrease in the number of ordinary crimes attributed to the Algerian as inherent: "The criminality of the Algerian, his impulsiveness, the savagery of his murders are not, therefore, the consequence of how his nervous system is organized or specific character traits, but the direct result of the colonial situation" (2004, p. 233). Fanon's critique of the "Negro myth" in *Black Skin, White Masks* (1952) makes its final appearance in *The Wretched of the Earth* (1961)

---

¹⁵ Fanon underlines the systematic nature of racism in his 1956 essay "Racism and Culture": "The habit of considering racism as a mental quirk, as a psychological flaw, must be abandoned" (1967, p. 38). In his analysis, Fanon reveals that racist myths are not exceptions, and he analyses the unconscious investment in the subject, considering that the issue cannot be dealt with only at the level of consciousness (Fanon, 2008, p. 109–163).

¹⁶ Fanon's cited article ("Algeria Unveiled") is important in that it evaluates the praxis of cultural transformation created by the Algerian national struggle as a critique of cultural essentialism.

with an analysis that places the Algerian psychology essentialised by the coloniser in the context of praxis.

Had Frantz Fanon, who died at a very young age, continued his analyses as a psychiatrist, one wonders what kind of characteristics his work would have acquired. Undoubtedly, Fanon's background in scientific investigation saved him from falling into pure speculation and gave his thought a dialectical character by embodying his critique of colonialism. In the last sentence of *Black Skin, White Masks*, Fanon states: "My final prayer: O my body, make of me always a man who questions!" This questioning human being has always had two important dimensions. Fanon's identities as a psychiatrist and political revolutionary continue to guide critical theory. Are we not in urgent need of this in our world where discrimination and racism are deepened by class inequalities?

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The author declares that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Firat Mollaer | General Contribution rate 100%.

The author has confirmed that there is no other person who meets the authorship condition of this study.

CONFLICT OF INTEREST

The author declares no conflict of interest.

References

- Arendt, H. (1970). *On violence*. A Harvest/HBJ.
- Cruz, C. (2019). *The only cure is to change the world*. Commune.
- Fanon, F. (1965). *A dying colonialism*. Trans. Haakon Chevalier. Grove Press.
- Fanon, F. (1967). *Toward the African revolution*. Trans. Haakon Chevalier. Grove Press.
- Fanon, F. (2004). *The wretched of the earth*. Trans. Richard Philcox. Grove Press.
- Fanon, F. (2008). *Black skin, white masks*. Trans. Charles Lam Markmann. Pluto Press.
- Fanon, F. (2018). *Alienation and freedom*. Trans. Steven Corcoran. Bloomsbury Academic.
- Fuss, D. (1995). Interior colonies: Frantz Fanon and the politics of identification. *Identification papers*. Routledge.
- Hudis, P. (2015). *Frantz Fanon: Philosopher of the barricades*. Pluto Press.
- Jay, M. (2005). *Songs of experience*. University of California Press.
- Khalfa, J. (2018). Fanon, revolutionary psychiatrist. In F. Fanon, *Alienation and freedom*. Bloomsbury Academic.
- Marx, K. (2018). *The Class Struggles in France, 1848–1850*. Trans. Henry Kuhn. The Socialist Labor Party of America.
- Mollaer, F. (2018). Frantz Fanon'un çelişkili kimliği: Avrupa-merkezcilik ve milliyetçiliğin ötesinde tanınma. In F. Mollaer (ed.), *Fanon'un hayaletleri: Fanon'la konuşmayı sürdürmek* (pp. 109–145). İthaki.
- Mollaer, F. (2019). *Kimlik, tanınma mücadelesi ve şarkiyatçılık: Edward Said'in izinde*. Metis.
- National Liberation Front (Algeria). (2023, May 13). In *Wikipedia*. [https://en.wikipedia.org/wiki/National_Liberation_Front_\(Algeria\)](https://en.wikipedia.org/wiki/National_Liberation_Front_(Algeria))
- Plato. (1988). *The laws of Plato*. Trans. Thomas L. Pangle. The University of Chicago Press.
- Robcis, C. (2017). Institutional psychotherapy in France: An interview with Camille Robcis. Interviewed by Sarah Marks. *Hidden Persuaders* (blog), <http://www.bbk.ac.uk/hiddenpersuaders/blog/robcis-interview>
- Sedinger, T. (2002). Nation and identification: Psychoanalysis, race, and sexual difference. *Cultural Critique*. No. 50
- Taylor, C. (2001). *The sources of the self: The making of the modern identity*. Harvard University Press.
- Young, R. J. C. (2001). *Postcolonialism: An historical introduction*. Blackwell.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1258062>

The Correlation Between Middle School 8th-Grade Students' Reflective Thinking Skill Towards Problem-solving and Their Mathematics Anxieties

Süruri Selim Erdem*

Elif Esra Arıkan**

Abstract

This research aims to explore the potential correlation between the reflective thinking skills of 8th-grade students in secondary education and their level of math anxiety. The study also intends to investigate potential discrepancies in students' reflective thinking abilities for problem-solving and mathematics anxiety, considering factors such as gender, parental education level, and the type of games played. One of the quantitative research designs, the relational survey model, was employed in this study. There were 779 8th-grade students in the study group, comprising 415 females and 364 males. The researchers collected data using three tools: the reflective thinking skills in problem-solving scale developed by Kızılkaya and Aşkar (2009), the mathematics anxiety scale developed by Bindak (2005), and a personal information form created by the researchers. The data obtained from the scales were analyzed using statistical methods such as arithmetic mean, t-test, analysis of variance (ANOVA), and Scheffe test. A noteworthy finding is that the math anxiety scale score and the reflective thinking skills scale score for problem-solving exhibit a significant difference based on the type of game played by the students. An important finding is that the reflective thinking skill scale for problem-solving reasoning sub-dimension accounts for 10% of the total variance in mathematics anxiety, as revealed by the multiple regression analysis.

Keywords: Middle school 8th-grade students, reflective thinking towards problem-solving, mathematics anxiety.

Cite this article: Erdem, S. S., & Arıkan, E. E. (2023). The Correlation between middle school 8th-grade students' reflective thinking skill towards problem-solving and their mathematics anxieties. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 95–110. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1258062>

* Specialist, Istanbul Provincial Directorate of National Education, Strategy Development Unit, İstanbul, Türkiye.

E-mail: s.selimerdem58@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3781-6092>

** Assoc. Prof. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim University, Faculty of Education, Department of Mathematics and Science Education, Elementary Mathematics Teaching Program, İstanbul, Türkiye (Corresponding author).

E-mail: elif.arikan@izu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2775-0373>

Article Information

Received 28 February 2023; Revised 27 May 2023; Accepted 09 June 2023; Available online 30 June 2023

This is an open access article under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial Licence](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).
© 2023 The Authors. Published by Institute of Social Sciences on behalf of Bursa Uludağ University

1. Introduction

Problem-solving skills are considered one of the most critical required features of 21st-century individuals (Kailani et al., 2019; Oluk & Çakır, 2019). Many researchers have claimed that problem-solving should be taught during mathematics classes to enrich mathematical knowledge, structure new information, and increase the quality of our life standards (Charles & Lester, 1982; Dede & Yaman, 2005; Silver & Marshall, 1990; Toluk & Olkun, 2002). In Türkiye, the Ministry of Education [MEB] has updated and improved teaching programs following the developments in the world. The development of math curriculums in 2009, 2013, and 2018 emphasized enhancing problem-solving skills. The latest update in 2018 also stated the special objective of sustaining mathematical reasoning through problem-solving skills. (MEB, 2018). In studies related to mathematics, analyses that are based on performances are conducted on problems (Wilson et al., 1993). The reasoning, strategic planning, control, and decision-making processes of students during problem-solving are examined and then the probable misconceptions or errors are corrected. Therefore, the role of problem-solving in mathematics classes is particularly significant. Another proponent of problem-solving's importance in education is Piggott (2011), who sees it as a means of addressing the issue of creativity in the classroom. Schoenfeld (1992, as cited in Günen, 2019) highlighted that problem-solving is one of the bases of mathematical thinking. Using reflective thinking skills when solving problems enables students to act consciously because activities based on logic, checking results, and knowing why something has been done occur with reflective thinking skills. Dewey (1933, as cited in Kızılkaya & Aşkar, 2009) is the first researcher who puts forward the concept of reflective thinking. The decision process of the interrelated ideas based on knowledge according to a cause-and-effect pattern represents reflective thinking. Dewey ranks reflective meetings into five stages, namely suggestions, problems, hypotheses, reasoning, and testing. The reason is that problems may not have a single correct answer, and the students may need to choose the most appropriate one among many suitable options. Therefore, asking questions one at a time for each answer is necessary. The Turkish education system relies on nationwide central examinations to determine the transition from middle school to high school, high school to university, and ultimately from university to public workplaces. A significant proportion of the questions are related to mathematics. The nationwide exams start with the High School Entrance Exam, followed by the Basic Proficiency Test and Field Qualification Tests (TYT-AYT), which are used to select university students. The process concludes with the Selection Test for Civil Servants (KPSS) and Academic Personnel Selection Exam (ALES). Since mathematics is the central focus of these examinations, it is ensured that this matter receives the necessary attention. Mathematics classes are known to complement other issues, but students often experience stress and pressure during these classes. Over time, stress and tension can develop into anxiety.

Anxiety is a state of stimulation that displays itself together with physical, mental, and emotional changes when people experience an incident. In the event of anxiety, people feel like something will happen to them and go into an alarm state. The most important difference between fear and anxiety is the emotion's source, length, and intensity. Fear occurs more intensely than anxiety, but the size of fear is shorter than anxiety. Although the origin of fears is definite, the source of anxieties is generally indefinite (Uysal, 2007).

Although math anxiety generally appears during math classes, it confronts people in every part of their lives. We can face math anxiety when dealing with mathematical calculations in our everyday lives, and we can also encounter it when solving mathematics problems or dealing with mathematics. Mathematics anxiety refers to the negative feelings of stress and worries experienced by students when dealing with concepts such as numbers, symbols, and problem-solving processes (Rossnan, 2006).

Furner and Duffy (2002) claim that the causes of mathematics anxiety are affected by educational systems, socio-economic conditions, gender, and family background. Having negative experiences is among the most important reasons for mathematics anxiety. The attitudes of teachers, limiting problem-solving with time, a humiliation in front of peers, not using teaching materials, and making a wrong choice deciding the teaching technique result in mathematics anxiety in students.

One of the most important reasons for mathematics anxiety is not having developed problem-solving abilities. Problem-solving cannot be considered apart from the nature of mathematics.

2. Method

2.1 The Purpose of the Study

This study aims to investigate the existence of a meaningful relationship between 8th-grade students' reflecting thinking skill scale towards problem-solving and their mathematical anxieties. In this regard, the answers to the following questions are searched:

1. Is there a difference in the reflective thinking skill scale towards problem-solving scores of 8th-grade students in middle school based on their gender, their mother's education level, their father's education level, and the type of game they prefer playing?
2. Is there a difference in math anxiety scores among 8th-grade middle school students based on gender, mother's education level, father's education level, and preferred type of game?
3. Is there a significant relationship between the mathematics anxieties of middle school students and their reflective thinking skill towards problem-solving?

2.2 The Model of the Study

In this study, correlational scanning model, one of the quantitative research methods, was used. The correlational screening model is "a research methodology utilized to examine the existing relationships between two or more variables" (Büyüköztürk et al., 2020, p. 16).

2.2.1 Participants

Table 1 displays the demographic characteristics. The research involved a sample of 8th-grade students from Türkiye, consisting of 47% male and 53% female participants. After examining the educational background of the mothers of the participants, it was found that 48% had completed primary education, 20% had achieved secondary education, 21% had finished high school, and 11% had earned a university degree. On the other hand, the educational attainment of the fathers was distributed as follows: 32% had completed primary education, 21% had

completed secondary education, 32% had completed high school, and 16% had obtained a university degree. The current study demonstrates that a significant number of students participate in different types of games. One-fourth of the students have a preference for brain games, whereas adventure games are played by 28% of the participants. Furthermore, it can be observed that 10% of the students exhibit a preference for racing games, while 30% of the students engage in playing war games. Other types of games are engaged in by the remaining 7% of the students.

Table 1

The Descriptive Features of the Participants

Baseline characteristic		<i>n</i>	%
Gender	Female	415	53.3
	Male	364	46.7
Mothers' degree	Primary school	372	47.8
	Middle school	159	20.4
	High School	162	20.8
	University	86	11.0
Fathers' degree	Primary or lower	239	30.7
	Middle school	163	20.9
	High School or higher	251	32.2
	University	126	16.2
Game type	Brain Games	195	25.0
	Adventure Games	218	28.0
	Racing Games	80	10.3
	War Games	230	29.5
	Others	56	7.2

Note. N=779

2.2.2 Data Collection Instruments

The authors collected data using three instruments: *the reflective thinking skills for problem-solving scale* developed by Kızılkaya and Aşkar (2009), *the mathematics anxiety scale* developed by Bindak (2005), and a *personal information form* created by the researchers. The personal information form consists of four questions that pertain to gender, the education levels of the participant's mother and father, and their preferred type of games.

A scale about reflective thinking skill scale towards problem-solving was developed by Kızılkaya and Aşkar (2009) to measure the usage of reflective thinking skills in the problem-solving process. The scale comprises of three sub-factors, namely reasoning, questioning, and evaluation. There are 14 items included in the scale. Items 1, 3, 7, 9, and 13 pertain to *questioning*, while items 2, 4, 6, 10, and 14 relate to *evaluation*. The remaining items, 5, 8, 11, and 12, are associated with *reasoning* sub-factor. Action frequencies in the scale were arranged as always, generally, sometimes, rarely and never. The scoring system for the given criteria is as follows: "Always" is assigned 5 points, "generally" is given 4 points, "sometimes" is worth 3 points, "rarely" is valued at 2 points, and "never" is assigned 1 point. To determine the level of reflective thinking skills for problem-solving, one can calculate the total points assigned to each answer on the scale. The Cronbach's alpha coefficient for the 14-item scale was calculated to be 0.799 with a 95% confidence level. In their study, Kızılkaya and Aşkar (2009) reported a Cronbach alpha coefficient of 0.83 for all the items on the scale.

The Mathematics Anxiety Scale was developed by Bindak (2005) to assess the level of mathematics anxiety experienced by students during the process of learning mathematics. The scale comprises ten items, with the ninth item being graded reversely. The frequencies of actions on the scale were organized in the following order: always, generally, sometimes, rarely, and never. The answer "always" was worth 5 points, "generally" 4, "sometimes" 3, "rarely" 2, and "never" 1. The ninth element of the scale was subjected to reverse grading. The level of mathematical anxiety can be calculated by summing up the points given for each answer. Students' anxieties about mathematics were measured using a 10-item scale, and Cronbach's alpha was calculated to be 0.901 at a 95% confidence level. The coefficient was 0.83 in Bindak's (2005) study.

2.2.3 Data Analysis

The statistical analysis of the data in this study was conducted utilizing the SPSS 25 software. Upon analysis of the reflective skills' total score for the problem-solving scale and the normality test of scores obtained from the scale's sub-factors, it was observed that the skewness and kurtosis values fell within the -1.5 and $+1.5$ intervals. Hence, it was comprehended that they exhibited a normal distribution. The mean score of 779 participations on the reflective thinking skills for problem-solving scale is 51.48. Upon analyzing the scale's total score, it was observed that the reflective thinking skills for problem-solving range from 14 to 70, with the latter being the highest and the former being the lowest. Table 2 presents the mean values, standard deviation, minimum and maximum scores, as well as the skewness and kurtosis coefficients for the reflective thinking skills for the problem-solving scale.

Table 2

Descriptive Statistics for the Reflective Skills for Problem-solving Scale

Baseline characteristic	SEM	SD	Var.	Max.	Min.	M	Skewness	Kurtosis
Gender								
Female	.42	8.74	76.50	70	14	53.11	-0.63	0.92
Male	.50	9.62	92.70	70	16	49.62	-0.43	0.11
Mothers' Degree								
Primary school	.48	9.30	86.66	70	14	51.79	-0.51	0.50
Middle school	.76	9.70	94.26	70	22	50.81	-0.43	-0.18
High School	.68	8.77	76.97	67	16	51.95	-0.76	1.16
University	1.04	9.70	94.15	70	20	50.45	-0.57	0.57
Fathers' Degree								
Primary school	.63	9.74	95.04	70	14	51.48	-0.54	0.60
Middle school	.77	9.88	97.62	70	24	50.91	-0.58	-0.19
High School	.58	9.27	86.10	70	16	51.57	-0.54	0.51
University	.69	7.81	61.00	70	26	52.03	-0.37	0.73
Game Type								
Brain Games	.64	9.01	81.24	70	20	54.41	-0.77	0.82
Adventure Games	.56	8.31	69.17	70	32	52.59	-0.32	-0.32
Racing Games	1.02	9.19	84.54	70	26	50.78	-0.09	-0.13
War Games	.63	9.65	93.29	70	14	48.33	-0.55	0.67
Other	1.21	9.12	83.32	65	22	50.85	-1.05	1.16

Note. SEM=Standard error of the mean.

The arithmetic mean of the mathematics anxiety scale scores for 779 participants is 23.66. Our research indicates that the mathematics anxiety scale has a maximum score of 50 and a minimum score of 10. Table 3 displays the means, standard deviations, minimums, maximums, skewness, and kurtosis coefficients for the mathematics anxiety scale.

Table 3
Descriptive Statistics for the Mathematics Anxiety Scale

Baseline characteristic	SEM	SD	Var.	Max.	Min.	M	Skewness	Kurtosis
Gender								
Female	.53	10.95	119.98	50	10	24.39	.55	-.76
Male	.51	9.90	98.10	50	10	22.84	-.53	-.64
Mother's Degree								
Primary school	.54	10.42	108.77	50	10	24.18	.48	-.75
Middle school	.84	10.68	114.25	49	10	24.26	.42	-.95
High School	.81	10.34	106.93	50	10	22.54	.79	-.22
University	1.14	10.65	113.4750	50	10	22.46	.78	-.12
Father's Degree								
Primary school	.73	11.29	127.50	50	10	25.99	.38	-.93
Middle school	.81	10.40	108.21	50	10	24.84	.38	-.90
High School	.59	9.49	90.12	46	10	21.86	.56	-.79
University	.88	9.92	98.48	50	10	21.30	1.00	.47
Game Type								
Brain Games	.71	9.93	98.78	50	10	20.87	.99	.07
Adventure Games	.72	10.70	114.56	50	10	24.67	.43	-.82
Racing Games	1.10	9.85	97.21	48	10	23.72	.37	-.93
War Games	.71	10.82	117.22	50	10	25.32	.42	-.84
Other	1.24	9.31	88.68	50	10	22.57	.55	.16

Note. SEM=Standard error of the mean.

3. Findings

3.1 Differences in Reflective Thinking Skills for Problem-Solving According to Gender, Mother and Father Education Level, and Game Preferences

Table 4 presents the results of an independent group t-test that compared the average scores of the reflective thinking skill scale towards problem-solving and its sub-dimensions based on gender.

Upon examining Table 4, a significant difference is apparent in the scores of the reflective thinking skill scale towards problem-solving ($t_{p\text{-total}(777)}=5.29$, $p < .00$) and its subscales, with respect to the gender variable, in favor of female students ($t_{p\text{-questioning}(777)}=4.02$, $p < .00$; $t_{p\text{-reasoning}(777)}=3.58$, $p < .00$; $t_{p\text{-evaluation}(777)}=6.11$, $p < .00$). The impact of the gender variable on reflective thinking skills for problem-solving and its subscales ($dp\text{-questioning}=.29$, $dp\text{-reasoning}=.43$, $dp\text{-evaluation}=.37$ and $dp\text{-total}=.28$) is relatively weak.

Table 4

The Results of Reflective Thinking Skills for Problem-solving Scale According to Gender Variable

Scale	Gender	<i>n</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>df</i>	<i>p</i>	Cohen's <i>d</i>
p-questioning	Female	415	15.60	2.98	4.02	777	.00	0.29
	Male	364	14.79	3.27				
p-reasoning	Female	415	19.09	3.45	3.58	777	.00	0.43
	Male	364	17.50	3.79				
p-evaluation	Female	415	53.11	8.75	6.11	777	.00	0.37
	Male	364	49.62	9.63				
P-total	Female	415	18.41	3.60	5.29	777	.00	0.28
	Male	364	17.32	3.94				

Table 5 presents the outcomes of a one-way ANOVA analysis that compares the scales determining reflective thinking skills toward problem-solving with respect to the mother's educational level. The analysis of variance indicated that there was no significant variation in the reflective thinking skills of students about their mothers' educational status in problem-solving.

Table 5

The Results of Reflective Thinking Skills Towards Problem-solving Scale According to Mother's Education Level Variable

Scale	Mother's education level	<i>n</i>	<i>M</i>	Variance Source	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>p</i>
p-questioning	Primary school	372	17.95	Between Groups	65.97	3	21.992	1.52	0.206
	Middle school	159	17.72	Within Groups	11162.55	775	14.403		
	High School	162	18.30	Total	11228.52	778			
	University	86	17.27						
p-reasoning	Primary school	372	15.25	Between Groups	53.01	3	17.673	1.79	0.147
	Middle school	159	14.76	Within Groups	7638.66	775	9.856		
	High School	162	15.55	Total	7691.68	778			
	University	86	15.31						
p-evaluation	Primary school	372	18.58	Between Groups	51.68	3	17.227	1.26	0.285
	Middle school	159	18.32	Within Groups	10559.34	775	13.625		
	High School	162	18.09	Total	10611.02	778			
	University	86	17.86						
p-total	Primary school	372	51.79	Between Groups	234.91	3	78.305	0.9	0.441
	Middle school	159	50.81	Within Groups	67443.60	775	87.024		
	High School	162	51.95	Total	67678.51	778			
	University	86	50.45						

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

Table 6 presents a comparison of students' reflective thinking skills in problem-solving with respect to the variable of the father's educational level. Likewise, no statistically significant difference exists in the reflective thinking skills of students concerning problem-solving based on the educational levels of their fathers.

Table 6

The Results of Reflective Thinking Skills Towards Problem-solving Scale According to Father's Education Level Variable

Scale	Father's education level	n	M	Variance Source	SS	df	MS	F	p
p-questioning	Primary school	239	17.90	Between Groups	26.69	3	8.899	0.616	0.605
	Middle school	163	17.58	Within Groups	11201.83	775	14.454		
	High School	251	18.00	Total	11228.53	778			
	University	126	18.14						
P-reasoning	Primary school	239	15.11	Between Groups	65.92	3	21.975	2.233	0.083
	Middle school	163	14.89	Within Groups	7625.76	775	9.840		
	High School	251	15.23	Total	7691.68	778			
	University	126	15.82						
p-evaluation	Primary school	239	18.46	Between Groups	14.80	3	4.934	0.361	0.781
	Middle school	163	18.43	Within Groups	10596.23	775	13.673		
	High School	251	18.32	Total	10611.03	778			
	University	126	18.06						
p-total	Primary school	239	51.48	Between Groups	92.76	3	30.920	0.355	0.786
	Middle school	163	50.91	Within Groups	67585.76	775	87.207		
	High School	251	51.57	Total	67678.52	778			
	University	126	52.03						

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

Subsequently, an ANOVA test was conducted to investigate the potential impact of students' preferred games on their reflective thinking skill scale towards problem-solving (see Table 7).

Table 7

The Results of Reflective Thinking Skills Towards Problem-solving Scale According to Type of Preferred Game Variable

Scale	Type of Preferred Game	n	M	Variance Source	SS	df	MS	F	p	Scheffe	Cohen's d
P-questioning	A. Brain Games	195	18.92	Between Groups	655.30	3	163.82	11.993	.000	A>D	0.56
	B. Adventure Games	218	18.50	Within Groups	10573.22	775	13.66				
	C. Racing Games	80	17.91	Total	11228.52	778					
	D. War Games	230	16.78								
	E. Other	56	16.67								
P-reasoning	A. Brain Games	195	15.90	Between Groups	308.26	3	77.06	8.079	.000	A>D	0.50
	B. Adventure Games	218	15.59	Within Groups	7383.41	775	9.53				
	C. Racing Games	80	15.10	Total	7691.68	778					
	D. War Games	230	14.32								
	E. Other	56	15.32								
P-evaluation	A. Brain Games	195	19.58	Between Groups	629.04	3	157.26	12.19	.000	A>C	0.50
	B. Adventure Games	218	18.50	Within Groups	9981.98	775	12.89				
	C. Racing Games	80	17.77	Total	10611.02	778					
	D. War Games	230	17.23								
	E. Other	56	18.85								
P-total	A. Brain Games	195	54.41	Between Groups	4278.70	3	1069.67	13.059	.000	A>D	0.65
	B. Adventure Games	218	52.59	Within Groups	63399.81	775	81.91				
	C. Racing Games	80	50.78	Total	67678.51	778					
	D. War Games	230	48.33								
	E. Other	56	50.85								

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

There is a significant difference between the reflective thinking skill towards problem-solving according to the game variable that students prefer playing, both in the scale itself ($F_{(4-774)} = 13.059; \rho < .05$) and in its sub-dimensions ($F_{p\text{-questioning}(4-774)} = 11.993; \rho < .05$; $F_{\text{reasoning}(4-774)} = 8.079; \rho < .05$; $F_{\text{evaluation}(4-774)} = 12.19; \rho < .05$).

Therefore, the Scheffe test was employed to investigate the groups that exhibited a statistically significant difference. Consistent with the findings in Table 7, students who played the brain game scored significantly higher on both the overall scale and the sub-dimensions of reflective thinking skills for problem-solving than their counterparts who played the war game. The calculated Cohen's d coefficient for evaluating the size of group differences is also shown in Table 7.

There are statistically significant differences in the reflective thinking skills towards problem-solving scores in the *questioning* dimension between students who prefer *brain games* and *war games* ($\bar{X}_{\text{braingames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 2.14, \rho = .00$), as well as between those who prefer *brain games* and *other games* ($\bar{X}_{\text{braingames}} - \bar{X}_{\text{other}} = 2.24, \rho = .00$). A similar difference was observed in favor of students who played *adventure games* ($\bar{X}_{\text{adventuregames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 1.71, \rho = .00$; $\bar{X}_{\text{adventuregames}} - \bar{X}_{\text{other}} = 1.82, \rho = .03$). Based on the effect size coefficients, there is a moderate difference in the reflective thinking skill scores for problem-solving between students who engage in *brain games* and those who engage in *war* and *other games* ($d_{A>D} = 0.56, d_{A>E} = 0.56$). Moreover, a slight difference exists in the reflective thinking skills for problem-solving between students who play *adventure games* and those who play *war* and *other games* ($d_{B>D} = 0.47, d_{B>E} = 0.48$).

The arithmetic averages of scores obtained from the reflective thinking skills scale towards problem-solving exhibit a notable discrepancy in the *reasoning* sub-dimension between students who prefer playing *brain games* and those who play *war games* ($\bar{X}_{\text{braingames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 1.58, \rho = .00$). Additionally, students who play *adventure games* also demonstrate a similar advantage ($\bar{X}_{\text{adventuregames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 1.27, \rho = .00$). Based on the effect size coefficients, it can be inferred that there is a moderate difference in the reflective thinking skill scores for problem-solving between students who play *brain games* and those who play *war games* ($d_{A>D} = 0.50$). On the other hand, there is a weak difference in the reflective thinking skills for problem-solving between students who play *adventure games* and those who play *war games* ($d_{B>D} = .042$).

The *evaluation* sub-dimension reveals a statistically significant disparity in the mean scores of reflective thinking skills scale towards problem-solving among students who favor playing *brain games* in contrast to those who engage in *race games* ($\bar{X}_{\text{braingames}} - \bar{X}_{\text{racegames}} = 1.8, \rho = .001$) and *war games* ($\bar{X}_{\text{braingames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 2.34, \rho = .00$). Similar to the other sub-dimensions, there exists a substantial disparity between the mean scores of reflective thinking skills for problem-solving among students who engage in *adventure games* and those who participate in *war games* ($\bar{X}_{\text{adventuregames}} - \bar{X}_{\text{wargames}} = 1.26, \rho = .001$). Based on the effect size coefficients, there is a moderate difference in the reflective thinking skill scores for problem-solving between students who engage in *brain games* and those who participate in racing and *war games* ($d_{A>C} = 0.50, d_{A>D} = 0.65$). Furthermore, there exists a weak difference in reflective thinking skills for problem-solving between students who engage in *adventure games* and those who participate in *war games* ($d_{B>D} = 0.34$).

Finally, there is a significant difference between students who play *war games* and those who play *brain games* ($\bar{X}_{braingames} - \bar{X}_{wargames} = 6.07, \rho = .00$) and students who play *war games* and those who play *adventure games* ($\bar{X}_{adventuregames} - \bar{X}_{wargames} = 4.25, \rho = .00$) on the reflective thinking skills for problem-solving scale. The effect size coefficients indicate that there is a moderate difference in reflective thinking skills for problem-solving between students who play *brain games* and those who play *war games* ($d_{A>D} = 0.65$). On the other hand, there is a weak difference in reflective thinking skills for problem-solving between students who play *adventure games* and those who play *war games* ($d_{B>D} = 0.47$).

3.2 Differences in Mathematics Anxiety According to Gender, Mother and Father Education Level, and Game Preferences

In order to measure the mathematics anxiety of 779 students participating in the study, the mathematics anxiety scale developed by Bindak (2005) was utilized. The arithmetic mean of the scores obtained from the scale was calculated to be 23.66. In this section, we compared the arithmetic averages of the scores obtained from the scale based on different variables such as gender, mother’s education level, father’s education level, and the types of games played by the students. Table 8 compares the arithmetic averages of the students’ scores from the mathematics anxiety scale based on gender.

The study found that female students exhibited higher levels of anxiety compared to their male counterparts. This conclusion was drawn from the results of an independent sample t-test, which was conducted to investigate the impact of gender on mathematics anxiety levels. The statistical analysis revealed a significant difference between the two groups ($t_{[777]} = 2.077$; $\bar{x} = 24.39$; $\rho = .038 < .05$). The impact of the gender variable on math anxiety is found to be weak ($d = .20$).

Table 8
The Results of Mathematics Anxiety Scale According to Gender Variable

Scale	Gender	N	M	SD	t	df	p	Cohen’s d
Total anxiety	Female	415	24.39	10.95	2.077	777	.038	0.20
	Male	364	22.84	9.90				

Table 9 presents the results of a one-way ANOVA test that investigated the potential impact of the educational attainment of students’ mothers on their level of mathematics anxiety. There appears to be a decreasing tendency in students’ mathematical anxiety in line with mothers’ educational attainment, according to the mean scores on the scale. However, this trend is not statistically significant as the p-value (0.223) is greater than the standard alpha level of .05.

Table 9
The Results of Mathematics Anxiety Scale According to Mother’s Education Level Variable

Scale	Mother’s education level	n	M	Variance Source	SS	df	MS	F	p
Total anxiety	Primary school	372	24.18	Between Groups	483.45	3	161.15	1.46	0.223
	Middle school	159	24.26	Within Groups	85271.43	775	110.02		
	High School	162	22.54	Total	85754.88	778			
	University	86	22.46						

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

Table 10 presents the results of a one-way ANOVA test that investigated the potential impact of the educational attainment of students' fathers on their level of mathematics anxiety. Students' mathematics anxiety decreases when their father's educational attainment increases, as does their mother's; however this change is statistically significant ($F_{(3-775)} = 9.479$; $\rho = .000 < .05$).

Specifically, students whose fathers have completed primary school education exhibit significantly higher levels of mathematics anxiety compared to those whose fathers have completed high school education ($\rho = .00 < .05$) and university education ($\rho = .001 < .05$). The results indicate a statistically significant difference in mathematics anxiety scores between students whose fathers have secondary school education and those whose fathers have high school education ($\rho = .043 < .05$) or university education ($\rho = .040 < .05$). Father's education level variable has a weak effect size for mathematics anxiety ($d_{A>C} = .39$, $d_{A>D} = .44$, $d_{B>C} = .29$ and $d_{B>D} = .34$).

Table 10
The Results of Mathematics Anxiety Scale According to Father's Education Level Variable

Scale	Father's education level	n	M	Variance Source	SS	df	MS	F	p	Scheffe	Cohens's d
Mathematics anxiety	A. Primary school	239	25.99	Between Groups	3035.13	3	1011.71	9.479	0.00	A>C	0.39
	B. Middle school	163	24.84	Within Groups	82719.75	775	106.73				
	C. High School	251	21.86	Total	85754.88	778					
	D. University	126	21.30								
										B>D	0.34

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

In Table 11, students who play brain games report lower levels of math anxiety than those who play adventure and war games. The magnitude of the effect of game type on mathematics anxiety is weak ($d_{A>B} = .36$, $d_{A>D} = .43$).

Table 11
The Results of Mathematics Anxiety Scale According to Game Type Variable

Scale	Type of Preferred Game	n	M	Variance Source	SS	df	MS	F	p	Scheffe	Cohens's d
Mathematics anxiety	A. Brain Games	195	20.8769	Between Groups	2438.46	4	609.616	5.663	.000	A>B A>D	0.36 0.43
	B. Adventure Games	218	24.6789	Within Groups	83316.42	774	13.66				
	C. Racing Games	80	23.7250	Total	85754.88	778					
	D. War Games	230	25.3217								
	E. Other	56	22.5714								

Note. SS=Sum of square; MS=Mean square

3.3 The Relationship Between Students' Reflective Thinking Skill Towards Problem-Solving and Their Mathematics Anxiety

The study analyzed students' total scores on reflective thinking skills for problem-solving and mathematics anxiety, with independent variables such as gender, mother, and father education status, and game types. The analysis determined whether the scores differed based on these variables using independent sample t-tests and one-way ANOVA tests. The results are presented in the tables above.

In the third sub-problem of the study, the relationship between students' reflective thinking skill towards problem-solving and their mathematics anxiety was examined. The findings are detailed in Table 12.

Table 12

The Relationship Between Mathematics Anxiety Scale and Reflective Thinking Skill Scale Towards Problem-solving

		Reflective Thinking Skill Scale			
		p-total	p-questioning	p-reasoning	p-evaluation
Mathematics anxiety	Pearson Correlation (r)	-.289**	-.242**	-.313**	-.214**
	Sig. (2-tailed) (p)	0.000	0.000	0.000	0.000
	N	779	779	779	779

A significant negative relationship exists between students' reflective thinking skill scores and subscale scores towards problem-solving and their mathematics anxiety scores (see Table 12). A multiple regression analysis was performed to see to what extent the reflective thinking skill for problem-solving predicted math anxiety. And it was found that the *reasoning* sub-dimension of the reflective thinking skill for problem-solving predicted math anxiety by 10%. The findings are shared in detail in Table 13.

Table 13

Regression Analysis Results on the Effect of Reflective Thinking Skills for Problem-Solving on Mathematics Anxiety

Variable	B	SE	β	t	p	R	Adj. R ²	F	p
Constant	40.779	2.020		20.141	0.000				
P-reasoning	-0.793	0.264	-0.238	-3.008	0.003	0.316	0.096	28.559	0.000

Note. Dependent variable= mathematics anxiety

Multiple regression analysis did not produce statistically significant results ($p > .05$) for the coefficients of *p-questioning*, *p-evaluation*, and *p-total scores*. Only *p-reasoning* was included in Table 13 since its coefficient was statistically significant in the model ($p < .05$). As seen in the table, 10% of the total variance of mathematics anxiety is explained by the *reasoning* sub-dimension of the reflective thinking skill scale towards problem-solving.

4. Conclusion and Discussion

This study aimed to investigate the relationship between the reflective thinking abilities of 8th-grade students in middle school and their level of math anxiety, with a focus on problem-solving. Using the simple random sampling method, 779 students who received education in Istanbul were reached in this study. In the study, we analyzed the average scores of the reflective thinking skill scale related to problem-solving, the sub-dimensions of this scale, and the mathematics anxiety scale. We examined these scores based on various variables, including gender, the mother's education level, the father's education level, and the type of game played.

The averages of the scores obtained from the reflective thinking skill scale towards problem-solving and its sub-dimensions exhibit a statistically significant gender difference, favoring female students. In the master's thesis, Altuntaş (2019) reported a similar result. Şanlıdağ (2020) emphasizes that students who take brain game lessons develop better critical thinking and problem-solving skills than those who do not. According to Bilgiç's (2017) master's study, there was no significant difference in the reflective thinking skills of seventh-grade students towards problem-solving based on the educational status of their parents, including both the mother and father. Saygılı and Atahan (2014) conducted a study to examine the reflective thinking skills of children aged 8 to 10 years old in relation to several variables, including gender, computer game usage, and parental education levels. The study revealed no statistically significant differences in the mean total and sub-dimension scale scores based on gender, computer gaming usage, and parental education level. Whereas, in our study, students who play brain games have significantly higher reflective thinking skills towards problem-solving than students who prefer to play adventure, war, and other games. It is noteworthy that there is a significant difference in the average scores of reflective thinking skills related to problem-solving among students who play adventure games and those who play war games. These findings are surprising and highlights the impact of different types of games on cognitive abilities.

Our study revealed that gender, father's educational level, and type of play games are independent variables that impact mathematics anxiety. Adal (2017) examined students' self-efficacy perceptions and mathematics anxieties and found no significant difference between mathematics anxieties and gender. Furthermore, Ergenç (2011) analyzed 7th-grade students to investigate the potential correlation between students' cognitive readiness levels for mathematics classes and their levels of mathematics anxiety. The results indicate that gender did not have a statistically significant impact on the determination of mathematics anxieties. Similar findings have been observed in the studies conducted by Yenilmez and Özbey (2006) and Akgül (2008).

Tan (2015) stated in their study that students whose fathers have a university degree have lower mathematics anxiety scores at anxiety levels according to the fathers' degree variable. In our research, it was found that there are similar results between the two groups. It was identified that students whose fathers have a high school degree or a higher degree have lower anxiety levels than students whose fathers have a primary school degree or a lower degree. Ergenç (2011) highlighted that students whose parents have a university degree are less worried than other students are.

Uysal (2007) employed similar variables in her study about analyzing the correlation between middle school students' problem-solving skills, anxieties, and attitudes in mathematics classes. It was concluded as a result of the study that female students are more

worried than male students. This conclusion is parallel to our study results. It was determined in the same study that male students are better at problem-solving than female students. This result fits with the purposes of our results. It was concluded in our study that there is a meaningful difference in favor of female students in all the other scores. Uysal concluded in her study that parents' degree does not have an effect on students' mathematics anxieties and problem-solving skills. In our study, the father's educational status variable is a significant factor with a weak effect size for math anxiety scores.

According to the current study, there is a weak negative correlation between average scores of the reflective thinking skill scale towards problem-solving and its sub-dimensions and average scores of mathematics anxieties. In the resulting regression analysis model, 10% of the total variance of mathematics anxiety is explained by the reasoning sub-dimension of the reflective thinking skill scale towards problem-solving.

The striking finding in the study is that students' scores on both scales differed significantly according to the games they preferred to play. Demirel and Karakuş-Yılmaz (2019) emphasized that playing mind games (sudoku, puzzle, etc.) increases success in mathematics and grammar lessons and improves problem-solving skills. Studies have indicated that strategic video games can positively affect problem-solving skills. Regular engagement with these games may improve cognitive abilities such as spatial reasoning, attentional control, working memory, and information processing speed. These skills can, in turn, transfer to real-world problem-solving scenarios (Adachi & Willoughby, 2013). This situation seems like a good option to examine in detail for future study.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules. The Ethics Committee of Sabahattin Zaim University authorized this study with a decision dated November 30, 2022, assigned the number 2022/10. Furthermore, the Istanbul Governorship Provincial Directorate of National Education gained permission to conduct the survey and research by letter dated January 25, 2023, bearing the number E-59090411-44-69277272.

AUTHOR CONTRIBUTION

Süruri Selim Erdem Literature review; Drafting; Data collection/analysis; Interpretation of data/findings; Final approval and accountability. Contribution rate 36%

Elif Esra Arıkan Concept/idea; Literature review; Design; Drafting; Data collection/analysis; Interpretation of data/findings; Supervising; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate 64%

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Adachi, P. J. C., & Willoughby, T. (2013). More than just fun and games: The longitudinal relationships between strategic video games, Self-reported problem solving skills, and academic grades. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(7), 1041–1052. <https://doi.org/10.1007/s10964-013-9913-9>
- Adal, A. A. (2017). *Ortaokul öğrencilerinin matematik öz yeterlik algıları ile matematik kaygı düzeyleri arasındaki ilişki* [The relationship between mathematics self-efficacy and mathematics anxiety levels of middle school students] (Yayın No. 469621) [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.

- Akgül, S. (2008). *İlköğretim ikinci kademe 7. ve 8. sınıf öğrencilerinin matematik kaygıları ile algıladıkları öğretmen sosyal desteğinin cinsiyete göre matematik başarılarını yordama gücü* [The predictive power of mathematics anxiety and perceived teacher social support of 7th and 8th-grade elementary school students' mathematics achievement by gender] (Yayın No. 231324) [Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Altuntaş, L. (2019). *İlköğretim 7. sınıf öğrencilerinin matematik dersinde problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerileri ile matematik dersine yönelik tutum ve başarıları arasındaki ilişkinin incelenmesi* [Examining the relationship between math achievement, math attitudes, and reflective thinking skills toward problem-solving of the 7th-grade students] (Yayın No. 584605) [Yüksek lisans tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Bilgiç, C. (2017). *İlköğretim öğrencilerin problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerileri ve sosyal bilgiler dersi akademik başarıları* [Reflective thinking skills of elementary school students to solve problems, social studies, and academic achievements] (Yayın No. 477021) [Yüksek lisans tezi, Uşak Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Bindak, R. (2005). İlköğretim öğrencileri için matematik kaygı ölçeği [Math anxiety scale for elementary school students]. *Fırat Üniversitesi Fen ve Mühendislik Bilimleri Dergisi*, 17(2), 442–448. <https://toad.halileksi.net/wp-content/uploads/2022/07/ilkogretim-ogrencileri-icin-matematik-kaygi-olcegi-toad.pdf>
- Büyükoztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (29. bs.). Pegem Atfı İndeksi.
- Charles, R., & Lester, F. (1982). *Teaching problem-solving: What, why & how*. Dale Seymour Publications.
- Dede, Y., & Yaman, S. (2005). Matematik öğretmen adaylarının matematiksel problem kurma ve problem çözme becerilerinin belirlenmesi [Identification of mathematics problem-posing and problem-solving skills for prospective mathematics teachers]. *Eurasian Journal of Educational Research*, 18, 41–56. <https://hdl.handle.net/20.500.12418/1554>
- Demirel, T., & Karakus Yılmaz, T. (2019). The effects of mind games in math and grammar courses on the achievements and perceived problem-solving skills of secondary school students. *British Journal of Educational Technology*, 50(3), 1482–1494. <https://doi.org/10.1111/bjet.12624>
- Ergenç, T. S. (2011). *İlköğretim yedinci sınıf öğrencilerinin matematik dersi bilişsel hazır bulunuşluk düzeyleri ile matematik kaygı düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi* [The investigation of the relationship between the level of readiness in Maths and the level of Maths anxiety of the 7th-grade students] (Yayın No. 296472) [Yüksek lisans tezi, Osmangazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Furner, J. M., & Duffy, M. L. (2002). Equity for all students in the new millennium: Disabling math anxiety. *Intervention in School and Clinic*, 38(2), 67–74. <https://doi.org/10.1177/10534512020380020101>
- Günen, A. (2019). *8. sınıf öğrencilerinin problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerileri ile fen bilimleri rutin ve rutin olmayan problem çözüme düzeyi arasındaki ilişki* [The relationship between thinking skills intended for problem-solving of 8th-grade students and the level of routine and non-routine problem solving] (Yayın No. 576433) [Yüksek lisans tezi, Kocaeli Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Kailani, S., Newton, R., & Pedersen, S. (2019). Game-based learning and problem-solving skills: A systematic review of the literature. In J. Theo Bastiaens (Ed.), *Proceedings of EdMedia + Innovate Learning* (pp. 1127–1137). Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). Retrieved January 7, 2020 from <https://www.learnlib.org/primary/p/210119/4>
- Kızılkaya, G., & Aşkar, P. (2009). Problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerisi ölçeğinin geliştirilmesi. *Eğitim ve Bilim*, 34(154), 82–92. <http://egitimvebilim.ted.org.tr/index.php/EB/article/view/550>
- Ministry of Education. [MEB]. (2018). *Matematik dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 3. 4. 5. 6. 7 ve 8. sınıflar)* [Mathematics teaching program (primary and middle school 3rd, 4th, 5th, 6th, 7th, and 8th grades)]. Millî Eğitim Bakanlığı.
- Oluk, A., & Çakır, R. (2019). Üniversite öğrencilerinin bilgisayarca düşünme becerilerinin mantıksal matematiksel zekâ ve problem çözme becerileri açısından incelenmesi [Investigating university students' computational thinking skills in terms of logical-mathematical intelligence problem-solving skills]. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi*, 12(2), 457–473. <https://doi.org/10.30831/akuveg.351312>
- Piggott, J. (2011). *Cultivating creativity*. NRICH. Retrieved April 22, 2023, from <https://nrich.maths.org/5784>
- Rosnan, S. (2006). Overcoming math anxiety. *Mathitudes*, 1(1), 1–4.
- Saygılı, G., & Atahan, R. (2014). Üstün zekâli çocukların problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerinin çeşitli değişkenler bakımından incelenmesi [Analyzing reflective thinking skills towards problem-solving of gifted children in terms of various variables]. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014(31), 181–192. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesobil/issue/11406/136178>
- Silver, E. A., & Marshall, S. P. (1990). Mathematical and scientific problem solving: Findings, issues, and instructional implications. In B. F. Jones & L. Idol (Eds.), *Dimensions of thinking and cognitive instruction* (pp. 265–290). Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

- Şanlıdağ, M. (2020). *Zekâ oyunları dersinin öğrencilerin matematik problemi çözme tutumlarına ve problem çözmeye yönelik yansıtıcı düşünme becerilerine etkisi* [The effect of intelligence games on students' attitudes toward solving mathematical problems and reflective thinking skills for problem-solving] (Yayın No. 644936) [Yüksek lisans tezi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Tan, M. N. (2015). *Ortaokul öğrencilerinin matematik kaygısı öğrenilmiş çaresizlik ve matematiğe yönelik tutum düzeyleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi* [The investigation of the relationships among mathematics anxiety, learned helplessness, and attitudes toward mathematics in middle school students] (Yayın No. 407580) [Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi
- Toluk, Z., & Olkun, S. (2002). Türkiye’de matematik eğitiminde problem çözme: İlköğretim 1.-5. sınıflar matematik ders kitapları [Problem-solving in Türkiye’s mathematics education: Mathematics course books for primary school 1st-5th grades]. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri / Educational Sciences: Theory & Practice*, 2(2), 563–581. <http://acikerisim.ibu.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12491/2328>
- Uysal, O. (2007). *İlköğretim II. kademe öğrencilerinin matematik dersine yönelik problem çözme becerileri, kaygıları ve tutumları arasındaki ilişkilerin değerlendirilmesi* [Evaluation of the relationship between problem-solving skills, anxiety, and attitudes of secondary education 2nd-grade students directed toward mathematics courses] (Yayın No. 211583) [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi
- Wilson, J. W., Fernandez, M. L., & Hadaway, N. (1993). Mathematical problem solving. In P. S. Wilson (Ed.), *Research ideas for the classroom: High school mathematics* (pp. 57–78). Macmillan.
- Yenilmez, K., & Özbey, N. (2006). Özel okul ve devlet okulu öğrencilerinin matematik kaygı düzeyleri üzerine bir araştırma. [A study on public and private school students’ mathematics anxiety levels]. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 19(2), 431–448. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uefad/issue/16684/173379>

RESEARCH ARTICLE

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1208343>

Independence of Regulatory Authority: Türkiye's Radio and Television Supreme Council

Özgün Akduran Erol *

Yunus Yiğit**

Abstract

Independent regulatory authorities are expected to act as apolitical agents to prevent market failures in the sector they regulate. However, according to political signal theory, regulatory authorities cannot escape the interventions and control of the political power. In addition, according to capture theory, regulation is designed and operated for the benefit of dominant capital groups in the sector. This article applies both theories to the case of Türkiye's radio and TV sector. Based on our analysis we claim that the Turkish Radio and Television Supreme Council is a unique case of a supposedly independent authority being captured by both the political power and dominant capitalist groups in the sector, which are intertwined with this power, by limiting its administrative and financial autonomy. Our findings show that the close relations between capital groups and important political figures, which have been clear since the sector was first liberalized, have helped these groups gain a privileged position in Türkiye's media sector. As a result, the main instrument that changed the media ownership structure was the interventions of the political power in line with the propositions of the "political signaling" theory.

Keywords: regulation, independent administrative authority, radio television sector, capture theory, political signal theory

JEL Codes: H0, H1, H10

Cite this article: Akduran Erol, Ö., & Yiğit, Y. (2023). Independence of Regulatory Authority: Türkiye's Radio and Television Supreme Council. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 111–129.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1208343>

* Asst. Prof. Dr., Division of Public Finance, Faculty of Political Science, Istanbul University, Istanbul-Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-mail: oakduran@istanbul.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4576-017X>

** School of Social Science, The University of Queensland, Brisbane, Australia.
E-mail: yunusyigit@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5026-0183>

Article Information

First draft versions of this paper were presented at the ECPR General Conference, University of Innsbruck, Austria, August 22-26, 2022 and at the 17th National Congress of Social Sciences, Ankara, Türkiye, February 1-3, 2023.

Received 22 November 2022; Revised 29 May 2023; Accepted 12 June 2023; Available online 30 June 2023

1. Introduction

According to Article 133 of Türkiye's 1982 Constitution, radio and television companies could only be established by the state. This state monopoly in Türkiye's broadcasting sector continued until 1993, when Article 133 was amended to end it. In 1994, to regulate the newly liberalized sector, Law No. 3984 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television (hereafter Law No. 3984) came into force and the Radio and Television Supreme Council (RTÜK) was established. While undergoing many changes, Law No. 3984 remained in force until 2011. However, new legislation then became necessary for several reasons. The first was new broadcasting concepts as a result of technological advances. Second, the law had lost its integrity due to numerous amendments. Third, membership negotiations with the European Union showed that a radio and television market law was needed in accordance with the Union's Audio-Visual Media Services Directive (2007/65/EC), which accelerated the drafting of a new law (Sümer & Adaklı, 2007). Hence, in 2011, Law No. 3984 was replaced by Law No. 6112. The new law stipulates that RTÜK is an impartial public legal entity with administrative and financial autonomy.

One of the main advantages of independent regulatory authorities is that their depoliticization and agentification allows them to maintain market stability and prevent market failure. The formal institutional structuring of independent administrative authorities requires the delegation of power and controls from politicians to these institutions (Gilardi, 2002; Maggetti, 2007; Thatcher, 2002). These agencies are also ideal tools for responding to market needs by mitigating political uncertainty due to their expertise and technical knowledge (Maggetti, 2009). Only an independent authority, staffed by professionals and shielded from typical political influences, can maintain policy stability and continuity. It is also widely assumed that influencing a board or authority is more difficult than influencing a bureau chief or Cabinet secretary (Bernstein, 1955).

On the other hand, various studies show that independent administrative authorities are subject to political meddling by the political power and also face pressure to respond to the interests of powerful capital groups in the sector they regulate. The interference and control of regulators by the political power is explained by the theory of political signals. This argues that despite their supposed legal independence, independent regulatory authorities actually operate differently. Competition authorities, parliament, courts, politicians and ministries related to the regulated sector can all intervene in the decisions and activities of independent administrative authorities (Böllhoff, 2005; Wynen et al., 2020). These interventions can involve weakening regulatory authority personnel's sense of autonomy through frequent changes in the laws (Terman, 2014) and structural reforms (Kleizen et al., 2018; Wynen et al., 2020), or using administrative control and budget cuts on the independent regulatory authority to exert political control (Carpenter, 1996). Politicians and agency parent ministers can also signal through media announcements, reports, legislative discussions, direct interaction with officials (Wynen et al., 2020), and executive orders (Terman, 2014). Terman (2014) provided new insight into this issue by concentrating on the bureaucracy's reaction to political signals. He claimed that political signals determine how government organizations respond. As a result, agencies perform differently in the decision-making process, issuing licenses or conducting inspections of actors in the field they tasked with regulatory power. It should also be noted that political control can determine not only the action but also the inaction of an IRA. IRAs sometimes take no action or are very receptive to regulated actors in enforcing regulations (Makkai &

Braithwaite 1992). In other words, depending on the signals they receive from politicians, agencies may reduce their stringency towards the regulated sector. Gordon and Hafer (2014) refer to this phenomenon as regulatory forbearance.

However, the influence of political representatives on the operations of regulatory authorities is only one side of the coin. By granting former bureaucrats high-ranking posts in their companies or political parties, a revolving door may be created. When IRA employees consider careers in the regulated sector, they soften their attitudes and begin to connect with the industry's professionals (Makkai & Braithwaite, 1992). For instance, between 2001 and 2015, the percentage of US financial firms employing senior employees with regulatory expertise rose to 24% (Shive & Forster, 2016). What is also striking in the case of RTÜK is that 14% (7 in 49) of those who served as RTÜK members between 1994 and 2022 started working in the media sector after their term of office ended.¹

Furthermore, regulatory authorities can be captured by capital groups that dominate the regulated sector (Carpenter, 2004; p. 627; 2014, p. 171; Laffont & Tirole, 1991, p. 1118; Stigler, 1971, pp. 7–8; Viscusi, 1992, p. 275). Stigler (1971) was the first to claim that regulation is acquired by the relevant industry, and designed and operated for the sector's benefit (Stigler, 1971, p. 3). Studies of Türkiye's media sector also invoke the idea of 'capture'. However, these studies have focused on media freedom and the relationship between media and the political power rather than the ways actors in the regulated sector capture the regulatory authority and regulation practice. They have also emphasized that the political power has captured the media sector by interfering with the sector's ownership structure. Accordingly, capture is considered as interfering with the freedom of reporting of institutions operating in the media sector (Coşkun, 2020); the political power's control of the official advertising and announcements distributed to newspapers by the state-run Press Bulletin Authority (*Basın İlan Kurumu - BİK*) (Baykal & Coşkun, 2018; Yanatma, 2016, 2021); the concentration of media ownership in the hands of certain groups through government interventions (Adaklı, 2010, 2014); and Adalet ve Kalkınma Partisi-AKP's² (Justice and Development Party) re-organization of the media sector as a means of gaining political economic rent whereby media outlets that avoid upsetting the government are rewarded with state tenders (Corke et al., 2014; Finkel, 2015). According to Yeşil (2018), to capture the media sector, AKP has used both coercive (e.g., prosecuting media professionals, closing down media outlets, expropriating assets, and levying fines) and non-coercive strategies (e.g., discretionary allocation to media organizations of state largesse through subsidies, tax breaks, advertising, and privatisation deals). However, in concentrating on media freedom in Türkiye and the relationship between the media and policy changes, studies in the literature (Adaklı, 2010; 2014; Baykal & Coşkun, 2018; Corke et al., 2014; Coşkun, 2020; Finkel, 2015; Yanatma, 2016; Yeşil, 2018) overlook the regulatory authority's role in the capture process.

Based on capture theory and political signal theory, this study evaluates RTÜK's independence by analyzing its financial resources, budgetary autonomy, and regulation of the sector's ownership structure. A qualitative methodology was adopted by consulting documentary sources. The main sources of qualitative documentary data were RTÜK documents, including commercial communication income, advertising revenue, administrative sanctions, and its budget. These provide a comprehensive understanding of how political signals from the political authority can influence the sector's ownership structure and

¹ Ali Baransel, TGRT TV; Fatih Karaca, Koza-İpek Group Media Headquarters; Aykut Zahid Akman, Kanal 7 Editör in Chief; Mehmet Doğan, Zaman; Tülay Çetingüleç, TGRT TV; Beşir Ayvaz, CNN Türk; Şaban Sevinç, Halk TV.

² The Justice and Development Party was founded in 2001 and has remained in power since 2002, winning five general elections.

determine to what extent RTÜK has not acted impartially. In addition, we present findings from a qualitative document analysis of media sector regulation legislation (constitutions, sector laws, decree laws, and documents from parliament's Planning and Budgeting Committee), RTÜK's official decisions from 1994 to 2021, newspaper reports from 1994 to 2021, and media interviews.

This paper has two main sections. The first section discusses the ownership structure of Türkiye's radio and television broadcasting services sector. It focuses first on RTÜK's regulatory decisions to establish broadcasting service provider companies and the proportion of shares in these companies' ownership structure. It then examines sector members' investments in order to understand the relationship between political power and the sector's capital groups. The second section explores RTÜK's financial resources and budget to evaluate how independent it is. More specifically, its annual activity reports are used to prepare income and expenditure budget distribution tables.

2. Regulations regarding ownership structures in the media sector

2.1 Proportion of Shares and Partnership Structure

Following media liberalization in 1993, it was crucial to prevent monopolies from forming in the media industry. Therefore, Article 29 of RTÜK Law No. 3984 stipulated that nobody could own more than 20 percent of all shares in any media organization. However, this was amended in 2002 to base the capital share limit on annual audience share data. This allowed a real person, or a corporate or capital group to own up to a 50-percent share of any television firm with an average audience share above 20 percent (Law on the Establishment of Radio and Television Enterprises and Their Broadcasts, 2002). Then-President Ahmet Necdet Sezer quickly petitioned the Constitutional Court for an annulment and suspension of the law's enforcement (Presidency, 2002). In 2004, the Constitutional Court nullified the law (Constitutional Court Decision, 2004). The court justified the annulment on the fact that the highest audience shares in Türkiye were only 14-16 percent, indicating that it would be very difficult in practice to reach the 20 percent share stipulated in the law. More simply, since no TV or radio company had ever achieved a 20-percent audience share, the anti-monopoly law effectively made no difference. Thus, the court asserted that most television and radio institutions would inevitably be owned by the same individuals or capital groups. Additionally, the 20-percent limit stopped the state from meeting its obligation under Article 167 of Türkiye's Constitution to prevent monopolization and cartelization.

In addition, the fact that the AKP came to power alone in the 2002 and 2007 general elections and that the President of the Republic in 2007 was a politician of AKP origin strengthened the government and paved the way for the presence of pro-government groups in the media sector. For example, Albayrak Group, one of the groups close to the government, established TVNET in 2005, Yeni Dünya Media Group established Ülke TV in 2006 and Sancak Group established 24 TV channels in 2007. On the other hand, the Koza İpek Group³, close to the Gülen movement, established Bugün TV in 2009 and bought Kanaltürk TV, owned by Tuncay Özkan, in 2008. Similarly, we observe that the capital factions that bought the media

³ Koza İpek Group, which is associated with the Gülen movement, had a pro-government publishing stance prior to 2013. The relationship between the government and the Gülen community was strained after the December 17-25, 2013 actions against the political authority by members of the Gülen movement, which was structured primarily in the police, judiciary, and military.

organizations seized by the Savings Deposit Insurance Fund⁴ (SDIF) were mostly media groups close to the government. An example of this is the purchase of the ATV channel, which was seized by SDIF in 2007, by the pro-government Çalık group in the same year.

To open a parenthesis here, in 2007, when Çalık wanted to buy the ATV channel from the SDIF through a public tender, RTÜK's approval process took two months due to the objections of opposition Supreme Council members. The objections centered on Article 29 of the RTÜK Law. Law No. 3984 stipulates that financial institutions and organizations cannot establish private radio and television stations and that the same company can only own one radio and television station (Article 29). In this process, the AKP government tried to provide flexibility to the financial transactions required by the tender process by amending the law regulating the activities of RTÜK (Buğra & Savaşkan, 2014). Despite the dissenting votes of three members of the Supreme Council, RTÜK approved the application of Çalık Holding, the major shareholder of Turkuvaz Medya (Hürriyet, 2008), with a three-month deadline to remedy these contradictions. It seems that even when Çalık sold Turkuvaz Medya to Kalyon Group, which is also close to the ruling party, in 2013, he still did not rectify these contradictions.

After Law No. 3984 was replaced by Law No. 6112 in 2011, the criteria for regulating monopolistic media ownership were redefined in terms of the commercial communication revenues of media service providers. Accordingly, Article 19 paragraph (d) states that a natural or legal person can be a partner in a maximum of four national terrestrial broadcasting licenses with media service providers. In addition, the annual total commercial communication revenues of media organizations cannot exceed 30 percent of the sector's total commercial communication income. This, however, was insufficient to alter the pre-2010 monopolistic structure. According to the regulation⁵, real or legal persons whose total commercial communication income exceeds this rate must transfer their shares within a 90-day period specified by RTÜK to reduce their total commercial communication income below 30 percent. Regarding regulation cases in this area, RTÜK's decision on Doğan Group stands out. Since Doğan Group's share of Türkiye's commercial communication revenue was 39 percent when the new law came into force, it had to sell one of its television channels, Star TV, to Doğuş Group, one of the nine largest media groups in Türkiye (see Table 1 below) (Ayan, 2019, p.73).

Additionally, Law No. 6112 retains the provision from Law No. 3984 prohibiting political parties, associations, unions, professional organizations, cooperatives, foundations, local governments and their affiliates, business partnerships, and financial institutions and organizations from owning media service provider companies. However, with Law No. 6745 (The Law on Supporting Investments on Project Basis and Amending Certain Laws and Decree Laws, 2016), introduced in 2016, this restriction was lifted for foundations. The first effect was the establishment of a new television channel in 2018 by Türkiye Religious Foundation⁶ (Türkiye Diyanet Vakfı), affiliated to the Presidency of Religious Affairs.

⁴ The Savings Deposit Insurance Fund (SDIF) was established in 1983 within the Central Bank of Türkiye to protect the deposits of depositors. With deposit insurance, depositors know that their deposits will be paid to them even if the bank in which they have deposits goes bankrupt. With the establishment of the Banking Supervision and Regulatory Agency (BRSA) in 1999, the SDIF continued to operate under the BRSA. Especially after the 2001 crisis, many capital owners in the radio and TV sector experienced economic difficulties, especially in the banking sector and other sectors. While regulating the banking sector, the SDIF seized the radio and TV channels owned by these actors in return for their debts. In 2018, after the transition to the Presidential Government System, the SDIF was restructured as the Savings Deposit Insurance Fund Presidency under the presidency with a Presidential Circular.

⁵ Law No. 6112 Law on the Establishment of Radio and Television Enterprises and Their Media Services, 2011, Article 19/1-d.

⁶ For related news, see <https://t24.com.tr/haber/diyanet-ozel-televizyon-kanali-kurdu,672856>

Another feature of Türkiye's liberalized radio and television market is the flow of international capital. Law No. 3984⁷, the first law to which RTÜK was subject, limited the share of foreign capital in a private TV or radio company to 20 percent. Türkiye's first foreign-owned television channel, CNN Türk, was founded in 1999 as a fifty-fifty joint venture between Doğan Media Group and Time Warner Group of the United States of America (USA) (Hürriyet, 1999). Because of the 20-percent ownership limit, CNN Türk located its headquarters outside Türkiye. CNN Türk was managed by two companies. One is Doğan Group-owned EKO TV Broadcasting A.Ş., established in accordance with the ownership structure determined by RTÜK; the other is an operating company established abroad to collect, and distribute the company's revenues. RTÜK was informed that Eko TV was the owner of CNN Türk while Time Warner Group had a 20-percent share. Thus, monetary transfers between the two companies could be carried out easily while reducing the portion of channel revenues to be paid to RTÜK (Kadioğlu, 2001, pp. 66–68). In 2002, the share of foreign capital increased to 25 percent while a new rule was introduced prohibiting foreigners from being partners in more than one media service provider.⁸

In 2005, Doğan Group signed an agreement worth 150 million dollars to transfer 19.99 percent of Doğan TV Radio Broadcasting Corporation's shares to Deutsche Bank (Yeni Şafak, 2005). Meanwhile, Doğan TV Radio Broadcasting Corporation had two national channels, Kanal D and CNN Türk, and 4 cable TV channels and 3 radio channels, including Dream TV Music Channel (Hürriyet, 2005). This share transfer, created an illegal situation as the foreign company became a partner in more than one TV and radio company. RTÜK therefore rejected the share transfer on the grounds that a foreign natural or legal person cannot become a partner in more than one radio and TV institution (Münir, 2005). In 2009, tax inspectors determined that the total foreign capital ratio in 28 media outlets belonging to Doğan Group was 32.48 percent and reported the situation to RTÜK (Haber3, 2009). The investigation also showed that Doğan Group had hidden its foreign partnership structure from RTÜK to avoid the provisions of the foreign capital regulations. RTÜK initially gave Doğan Group three months to correct this illegal situation (Cumhuriyet, 2009), but the three-month period was later extended indefinitely. The then-head of RTÜK declared that the share of foreign capital in many broadcasting companies was over 25 percent while applying the relevant law to Doğan Group, the largest group in the market, would cause chaos. In addition, the head of RTÜK stated that a draft law was being prepared to increase the maximum foreign ownership share to 50 percent, so no warning was necessary for Doğan Media Group to rectify the illegal situation (RTÜK, 2010).

Indeed in 2011 this draft was approved and, Law No. 6112 was implemented, setting the upper limit of foreign capital share at 50 percent.⁹ As a result, other actors in the sector who had violated the previous law were not subject to any sanctions. With the new regulation, the number of foreign-capital broadcasting companies, increased to two.¹⁰ The new law also introduced the concept of "indirect partnership"¹¹, allowing foreign capital to become a partner

⁷ Law No. 3984 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, Article 29, Official Gazette publication Date, 20.04.1994 No. 21911.

⁸ Amendment Law No. 4756 on the Law on Establishment and Broadcasting of Radio and Television, the Press Law, the Income Tax Law and the Corporate Tax Law, Article 13, Official Gazette Publication Date, 21.05.2002 No. 24761.

⁹ Law No. 6112 on the Establishment of Radio and Television Enterprises, 2011, Article 19/1-f, Official Gazette Publication Date, 03.03.2011, No. 27863.

¹⁰ RTÜK Regulation on Implementation Procedures and Principles Regarding Partnerships with Multiple Media Service Providers, Article 6/2, Official Gazette Publication Date 16.11.2011, No. 28144.

¹¹ RTÜK Regulation on Implementation Procedures and Principles Regarding Partnerships with Multiple Media Service Providers, Article 4/1-b defines direct partnership as "A natural or legal person directly holding a share in a media service provider organization without any other legal person in between".

in up to four radio and TV companies through a legal entity in which it owned shares.¹² Thus, the new law encouraged the participation of foreign capital in the sector. In addition, in the case of "indirect partnerships", no explanation was made regarding the 50-percent share limit for foreigners, which left the field ambiguous. Thus, foreign investors could become indirect partners in numerous TV and radio companies.

The main reason for changing the law regarding foreign share ownership was that many media actors already had foreign partnerships that were contrary to the legislation. RTÜK therefore refrained from opposing the actors by terminating these complex partnerships, which would have affected a large part of the sector. Instead of identifying these actors and applying sanctions, RTÜK waited for the contradictions to be eliminated through legal changes. Indeed, the 2010 report of the Presidency State Auditing Board on RTÜK stated that RTÜK had remained passive in sector regulation, especially between 2006 and 2008 (Cumhuriyet, 2010)¹³. Sümer and Adaklı (2007) state that, effective measures to prevent company groups or cartel-like entities from gaining a dominant position in broadcasting were not taken, especially on issues like establishing broadcasting corporations and ownership share limits. By not performing this function, RTÜK was reduced to a censorship institution rather than one that regulates the sector and protects competition. Additionally, the law was not strong enough to force firms to truly comply (Sümer & Adaklı, 2007).

Another area where RTÜK has been pacified by the political power is permissions and frequency allocations. After the 2016 coup attempt, the political power's decision to close down channels under RTÜK's jurisdiction is an example of this. In 2016, 86 radio and television channels belonging to the Gülen sect were closed down by emergency decrees¹⁴.

In 2017, following the Decree Law no 687; the licenses and the frequencies of seized radio and TV channels were transferred to pro-government media groups by RTÜK. In the Decree Law no.687, the term "revive" was used for the transfer and registration of these channels to their new owners. Additionally, the same Decree Law stated that following the completion of the necessary information and documents, the transfer would take place without the need for any further action. This has undermined transparency. In the following process, 35 frequencies belonging to these broadcasting organizations were put up for sale by the SDIF. Later in 2017, Samanyolu TV, Burç FM, Kanaltürk, Kanaltürk Radio, Radio Mehtap, Radio Cihan were bought by Turkuvaz Media, owned by the Kalyon Group, which is close to the government, without a tender by the SDIF (Tartanoğlu, 2017). Although it was determined that the 11 frequencies purchased by Turkuvaz Medya after this sale overlapped with frequencies previously owned by Turkuvaz Medya, which constituted a violation of the legislation, no action was taken by RTÜK. However, in 2019, the deputy head of the Permissions and Allocations Department was dismissed the next day, along with another bureaucrat who served as deputy head of the same department, for attempting to send a warning to Turkuvaz (Bulut, 2019).

¹² RTÜK Regulation on Implementation Procedures and Principles Regarding Partnerships with Multiple Media Service Providers, Article 6/3, Official Gazette Publication Date 16.11.2011, No.28144.

¹³ On 15.07.2018, with the Presidential Decree published in the Official Gazette (Presidency, 2018), the State Auditing Board was affiliated to the Presidency and its reports were made inaccessible. Paragraph (1) of Article 18 of the aforementioned decree on the "degree of confidentiality of reports" states that "it is decided by the board whether the reports will be published or not".

¹⁴ Decree Laws 668, 675 and 677.

2.2 Expansion of Media Capital in Other Sectors and Public Procurements

The leading media companies in Türkiye’s radio and TV market also have investments in other sectors, as shown in Table 1. Between 1994 and 2011, when Law 6112 was enacted, media owners mostly invested in banking, construction, energy, manufacturing and industry, communication, and tourism. Notably, the top two sectors, communications and energy, were liberalized after 2000.

Table 1

Leading Media Group’s Investments in other Sectors in 1994-2011 and 2018-2021

	Banking	Leasing and insurance	Marketing, commerce	Construction	Cement	Real estate operations	Communications, Digital	Manufacturing, industry	Trade	Education	Healthcare	Energy, electricity	Tourism	Automotive	Steel	Food and beverage	Lottery	Port management	Transportation and	Mining	Maritime Sector	
1994-2011																						
Rumeli Holding	x				x	x						x										
İhlas Holding	x		x	x		x	x	x	x	x			x			x					x	
Doğan Holding	x							x				x	x	x								
Avrupa Holding	x	x																				
Dinç Bilgin- Media Holding	x														x							
Doğuş Holding	x			x		x						x	x	x		x						
Samanyolu Group																						
Beyaz Holding				x				x		x												
Çukurova Holding	x		x	x			x	x				x								x		
Çalık Holding	x			x			x	x				x									x	
<i>Frequency</i>	7	1	2	4	1	2	3	4	1	2	1	4	3	2	1	2	0	0	1	1	0	0
2018-2021																						
Doğuş Holding	x			x		x						x	x	x		x						
Kalyon Group				x		x						x										
Yeşildağ Group					x		x						x			x		x				
Demirören Group			x	x		x	x	x		x			x				x	x				
Beyaz Holding			x										x									
Acun Media			x				x	x		x	x											
Ciner Holding		x	x					x				x	x					x	x	x	x	x
<i>Frequency</i>	1	1	4	4	0	3	3	3	0	2	1	3	5	1	0	2	1	3	1	1	1	1

Source: Table compiled by the authors based on data retrieved from the Media Ownership Monitor website, holding companies’ official websites, and press reports.

After 2018, when there were major changes in media ownership structure, media companies primarily also invested in tourism, construction, marketing, port management, real estate operations, energy, and manufacturing. Strikingly, these sectors included privatized public enterprises (port management, electricity) or state-subsidized sectors defined as priority areas for government incentives (tourism, energy), or sectors developed through state tenders (construction). According to Article 29 of Law No. 3984, those owning more than 10 percent of

a particular private radio and television establishment cannot accept any business from the state or other public legal entity.¹⁵ This article aimed to prevent the shareholders of media establishments adopting a broadcasting policy to please the government to win state tenders. The amendment of 2002, however, completely removed this article.¹⁶ Since then, media company owners have faced no restrictions in bidding for state tenders. The most effective factor behind this amendment had been lobbying by media capital groups led by Doğan Group (Adaklı, 2014, p. 20; Özkök, 2002).

Following this development, significant state tenders were awarded to prominent participants in the media sector. Given the strength of their connections with political power, it is not surprising that Türkiye's media conglomerates have made some of their largest investments in state tenders and privatized public institutions. During the 1980s neoliberal economic policies prioritized privatization, and the program accelerated further during the 2000s. Between 1986 and 2003, the state earned 8.23 billion dollars from privatizations. However, this increased almost eight times to 62.13 billion dollars under the AKP government's privatization program between 2004 and 2020 (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2021).

Meanwhile, the Public Procurement Law¹⁷ was enacted in 2002 to make public procurement more transparent, limit arbitrary government interventions, and open tenders to international competition (Buğra & Savaşkan, 2014, p.78). However, this law was amended 113 times between 2003 and 2014 (Oda TV, 2014), and 191 times in total by 2020 (Kaya, 2020). This drew the criticism that laws were being changed to benefit particular groups. First, for example, the law largely excluded municipal companies established by local governments in accordance with the Commercial Code and state economic enterprises. Then, sectors with natural monopolies, such as transportation, energy, water, and communications, were excluded from the Public Procurement Law's legal restrictions and state banks were exempted while undergoing privatization. Second, amendments eliminated the Public Procurement Authority from probe any state tender ex officio based on media reports. Instead, an investigation could not be opened unless one of the companies participating in the tender registered a complaint. Additionally, to deter such complaints, complainants faced higher filing charges. Third, the Public Procurement Authority's steering committee structure was altered in 2011 to eliminate private sector representatives, who had previously been involved in decision-making. By limiting decision-making to government-appointed bureaucrats, this amendment effectively ended the institution's autonomy (Buğra & Savaşkan, 2014, pp. 78–81).

Fourth, a provisional article was added in 2005 to the Petroleum Market Law of 2002, which abolished the obligation for natural gas and petroleum related projects to be subject to the Public Procurement Law (Münir, 2008). In addition, most of the tenders are realised based on the Article 21/b of Public Procurement Law No. 4734¹⁸. Under this article, the tender commission selects a company from among the tenderers rather than announcing an open tender. Article 21/b enables the commission to conduct the tender using the negotiated tendering in unusual or emergency circumstances (Cumhuriyet, 2021; T24, 2020a; Yılmaz, 2019). The tender amount is then determined by bargaining between the public agency that

¹⁵ Law No. 3984 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, Article 29, Official Gazette publication Date, 20.04.1994 No. 21911.

¹⁶ Amendment Law No. 4756 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, the Press Law, the Income Tax Law and the Corporate Tax Law, Article 13, Official Gazette Publication Date, 21.05.2002 No. 24761.

¹⁷ Law No. 4734 on the Public Procurement, Official Gazette Publication Date, 22.01.2002, No. 24648.

¹⁸ Law No. 4734 on Public Procurement, Article 21/b: "Tenders can be made by bargaining in the following cases: b) Sudden and unexpected events, such as natural disasters, epidemics, danger of loss of life or property, or that are peculiar in terms of construction technique or the necessity of making the tender urgently in cases determined by the administration in terms of ensuring the security of the property or in the event of unforeseen events by the administration".

made the offer and the selected firm, thereby reducing transparency and eliminating competition.

In sum, Türkiye's leading conglomerates in the media sector also have investments in other sectors that have been either liberalized or organized through public tenders. Having good relationships with political power and adopting a broadcasting policy to please it, has enabled these media groups to make profitable investments through public tenders and liberalized sectors. Furthermore, by establishing close political and kinship relations with capitalist fractions, Türkiye's political power has acted almost like a member of the sector and captured the regulatory authority by interfering in its operations to benefit these interest groups.

3. Financial Resources and Budget

Undoubtedly, a key indicator of a regulatory agency's independence is its ability to manage its finances independently. When RTÜK was established in 1994, the law stipulated that RTUK's revenues come from a five-percent deduction from the annual gross advertising revenues of radio and television companies, publication permit and license fees. In addition, funds can be appropriated when necessary, from the budget of the Turkish Grand National Assembly.¹⁹

Following an amendment in 2002, administrative fines were added to its revenues while revenues gathered from private radio and TV companies' broadcasting permits and licence fees were transferred to the Treasury.²⁰ In addition, unspent funds from RTÜK's annual budget were transferred to a public bank account on behalf of the Ministry of Culture to protect and restore Turkish cultural and natural assets in the country and abroad.

In 2005, however, a new regulation was introduced to transfer unspent RTUK funds from RTUK's annual budget to the account of the Central Accounting Office of the Ministry of Finance and registered as revenue for the central state budget. Concerning the appropriation issued to the Ministry of Culture, further appropriations were defined as equal to or greater than the amount reported in the previous year's budget.²¹ These changes demonstrate the erosion of RTÜK's authority to make decisions about its own revenues and budget surplus.

In addition, a new law stipulated the transfer of their revenues from various autonomous administrative authorities accumulated until the end of June 2005 to the Ministry of Finance's account. These authorities included the Istanbul Stock Exchange, RTUK, the Competition Authority, Capital Markets Board, Banking Regulation and Supervision Agency, Telecommunication Authority, Energy Market Regulatory Authority, Public Procurement Authority, and Tobacco and Alcohol Market Regulatory Authority.²² Furthermore, the cash surpluses accumulated until 31.12.2005 in the coffers of the aforementioned institutions would be deducted and transferred to the account of the Ministry of Finance according to the principles set forth in the same decree law. The political power's intervention did not end there. Indeed, through an amendment to the Public Financial Management and Control Law in 2005, the quarterly income surpluses of regulatory and supervisory institutions were transferred to

¹⁹ Law No. 3984 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, Article 12, Official Gazette publication Date, 20.04.1994 No. 21911.

²⁰ Amendment Law No. 4756 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, the Press Law, the Income Tax Law and the Corporate Tax Law, Article 12, Official Gazette Publication Date, 21.05.2002 No. 24761.

²¹ Law No. 5217 on Special Income and Special Appropriations and some Amendments on other Law and Decrees, Article 8, Official Gazette Publication Date, 23.07.2004, No. 25531.

²² Law No. 5398 on Making Amendments to the Law on Regulating Privatization Practices and Some other Laws and Decrees. Provisional Article 2. Date, 3.07.2005.

the general budget.²³ These changes demonstrate that the political power had control over the budgets and financial autonomy of many supposedly independent administrative authorities, not only RTÜK.

Article 41 of the new RTÜK Law No. 6112, enacted in 2011, reorganized RTÜK's financial resources and budget. Thereafter, RTÜK's revenues were defined as broadcasting licence fees, annual frequency usage fees, broadcast transmission authorization fees, 3 percent deduction taken from monthly gross commercial communication revenues²⁴ excluding programme sponsorship revenues, and, if required, Treasury aid from the parliament's budget. An important innovation was to determine media service providers separately from infrastructure operators that deliver broadcasts to the audience, platform operators, etc. by RTÜK. Under this two-dimensional approach to licensing procedures, broadcast licenses were granted to media service providers whereas broadcast transmission authorization were granted to infrastructure operators and platform operators. A revenue creator effect of this development would be expected if only new law enforcements did not squeeze the RTÜK's financial resources.

Table 2

RTÜK's Share of Commercial Communications Income, Millions of TL (2010-2020)

Years	Commercial communication income declared to RTÜK	Expected RTÜK share, %5 before 2011, %3 until 2016, %1,5 after 2016	Realized RTÜK share of commercial income **	% change by year
2010	1,895,701,726,29	94,785,086,31	89,603,485,80	100
2011	2,460,206,657,78	73,806,199,73	61,303,875,17	-32
2012	2,669,785,671,11	80,093,570,13	66,979,572,31	9
2013	3,168,158,347,59	95,044,750,43	89,786,488,36	34
2014	3,172,582,866,57	95,177,485,99	85,654,474,29	-5
2015	3,344,686,444,08	100,340,593,32	94,400,928,42	10
2016	3,697,398,845,80	110,921,965,37	101,847,910,58	8
2017	3,870,700,722,88	58,060,510,84	54,588,721,39	-46
2018	3,808,772,166,43	57,131,582,50	54,225,865,20	-1
2019	4,022,038,159,76	60,330,572,40	50,651,793,67	-7
2020	4,955,412,064,37	74,331,180,97	53,404,868,82	5

Source: Data for 2010 and 2019 were retrieved from RTÜK Department of Administrative and Financial Affairs; data for 2011 and 2012 were retrieved from RTÜK 2012 Activity Report (RTÜK, 2013); data for the other years were retrieved from RTÜK official announcements.

Indeed, due to demands from media companies, Law No. 6112 reduced RTÜK's share of commercial communication revenues from five percent under Law No. 3984²⁵ to three percent under Law No. 6112²⁶. It was further reduced to 1.5 percent in 2016, under another amendment in law No. 6112.²⁷ Given the fact that this change came in the immediate aftermath of the 2016 coup attempt, this decision can be considered as a "gesture" proposed by the President in response to the national media's defense of democracy during the coup attempt. As a consequent, as Table 2 shows, RTÜK has lost revenues since 2016 (Table 2). For example, its share of commercial communications revenues declined by 32 percent in 2011 and 46 percent

²³ Law No. 5018 on Public Fiscal Administration and Control, Article 78, Amended second paragraph: 22/12/2005-5436/10 art.

²⁴ Law No. 6112 includes advertising, program support, tele-shopping, product placement, self-promotion, and new advertising techniques within the scope of commercial communications.

²⁵ Law No. 3984 on the Establishment and Broadcasting of Radio and Television, Article 29, Official Gazette publication Date, 20.04.1994 No. 21911.

²⁶ Law No. 6112 on the Establishment of Radio and Television Enterprises, Article 41/1-ç, Official Gazette Publication Date, 03.03.2011, No. 27863.

²⁷ The phrase "three percent" in Article 41/1-ç of Law No. 6112 was changed to "one and a half percent". The amendment entered into force on September 7, 2016.

in 2016. In short, RTÜK's financial autonomy has been damaged and its revenues have decreased due to the demands of leading media groups and the interests of the political power.

RTÜK Law No. 6112 also requires media service providers to declare their gross commercial communications revenues to RTÜK on a monthly basis.²⁸ The accuracy of these statements must be confirmed by financial audits carried out by the Ministry of Finance. However, the law gives no clear information about the frequency of these inspections. According to Article 9, Paragraph (1) of RTÜK's Regulation²⁹, inspections of relevant media service providers are only carried out if RTÜK's Supreme Council requests it from the Ministry of Finance. In practice, RTÜK sends suspicious revenue declarations to the Ministry of Finance in three separate lists each year for further auditing. The first list includes organizations with net sales revenue in their annual balance sheet approved by the Ministry of Finance, although they have declared their commercial communications income to RTÜK as 'zero'. The second list includes organizations that have not declared any revenue from commercial communications to RTÜK. The third list includes organizations that declared extremely small commercial communications revenues despite paying significant administrative fines to RTÜK. To ensure the regulating process is transparent, the Ministry of Finance's audit reports should be made public. However, there is no evidence that this has ever happened.

The distribution of advertising income in the media service provider industry changed radically after Law No. 6112. In 2001, prior to the law, the following companies took over 80 percent of advertising income: Doğan Group (39 percent), Media Holding-Bilgin (19 percent), Çukurova Group-Karamehmet (9 percent), Rumeli Holding-Uzan (6 percent), İhlas (5 percent), Doğuş Group (3 percent), and Aksoy Group (2 percent) (Münir, 2001).

In 2010, Doğan Media again took the biggest share (36 percent), followed by Çalık Group (19 percent), the new owner of ATV, replacing Medya Holding- Bilgin, which had withdrawn from the sector, Çukurova Group-Karamehmet (12 percent), Doğuş Group (8 percent), and Ciner Group (2 percent). Thus, five media groups now took 77 percent of advertising revenue (Sözeri & Güney, 2011) while Avrupa Holding-Aksoy, Rumeli Holding-Uzan, Medya Holding-Bilgin, and İhlas Holding had left the sector³⁰.

According to the one sector report ever issued by RTÜK, many countries were unable to prevent horizontal, vertical, and cross-concentration trends in the media sector (RTÜK, 2014b). Nevertheless, the report denied that Türkiye faced the same situation.

Although the report did not present the total commercial communications revenue for each company and its affiliated TV companies, it listed the ten television broadcasting companies with the highest commercial communications revenues and their percentage share of the sector's total commercial communications revenues between 2004 and 2013. The leading media groups until 2013 were Doğan Group, Doğuş Group, Turkuvaz Media Group, Çukurova Group-Karamehmet and the global media giant News Corporation owned by Murdoch (RTÜK, 2014b).

²⁸ Law No. 6112 on the Establishment of Radio and Television Enterprises, Article 41, Official Gazette Publication Date, 03.03.2011, No. 27863.

²⁹ By-law No. 28037 on the Procedures and Principles Regarding the Audit of Commercial Communication Revenues Obtained by Media Service Provider Organizations and the Declaration and Payment of the Supreme Council Shares to be Taken from These Revenues, dated 26.08.2011. See: <https://www.mevzuat.gov.tr/File/GeneratePdf?mevzuatNo=15228&mevzuatTur=KurumVeKurulusYonetmeligi&mevzuatTertip=5>

³⁰ Avrupa Holding-Aksoy in 1999, Rumeli Holding-Uzan in 2004, Medya Holding-Bilgin in 2002, and İhlas Holding in 2007 left the TV sector.

Citing the concerns of media service providers that advertising revenues are trade secrets so public disclosure would harm competition, RTÜK published no further detailed information on their ownership structure or the distribution of commercial communication revenues. Nevertheless, the 2014 report denied that these companies had violated Law No 6112 between 2011 and 2014. That is, no real or legal person had exceeded the legal limit of earning over 30 percent of the sector's total annual commercial communications revenue (RTÜK, 2014b).

Table 3 shows that RTÜK's main source of income, its deductions from commercial communications earnings, has decreased significantly in 2011 and 2016 because of the intervention of the political power decreasing the percent share of RTÜK deducted from commercial income of the media companies. RTÜK's license fee revenues have also fallen, especially since 2015, because of the 2014 amendment allowing media companies – at their insistence – to pay their license fees in 10-year installments (RTÜK, 2016)³¹. Although RTÜK's licensing income has benefited from the growth in applications for internet broadcasting licenses, it remains below the levels of the early 2010s. Due to this continuous overall decline in RTÜK's income, its budget could only cover personnel and current expenses in 2018. Consequently, RTÜK became unable to transfer any revenue to the Ministry of Finance, and instead began receiving treasury help in 2019 (RTÜK, 2020).

Regarding expenditure, Table 4 shows that personnel expenditure was the largest category, followed by current transfers. Apart from staff food and clothing support, and staff refectory service expenses, current transfers mostly comprised income surplus transferred to the Ministry of Finance³² and the 15-percent share of RTÜK's commercial communication revenues,³³ transferred to the Social Assistance and Solidarity Encouragement Fund.³⁴ By 2019, together with the decline in commercial communications and licensing fee revenues, the rise in personnel expenditure, state premium spending, goods and services purchases, and capital expenditure were other factors that forced RTÜK to accept treasury support for the first time. As Table 4 shows, current transfers decreased significantly after 2017. In short, the combination of declining licensing fee and commercial communications income reduced RTÜK's transfers to the Ministry of Finance and the Solidarity Encouragement Fund.

One of RTÜK's regulatory activities is administrative sanctions, including fines, suspension of broadcasting rights, removal of programs from the broadcast catalogue, prohibition of penalized program presenters and producers from making programs during a broadcasting ban, suspension of the media service provider's broadcasting rights, and license cancellations³⁵. Under Law No. 3984, RTÜK's revenue from sanctions were collected by the Ministry of Finance and registered as revenue for the central state budget whereas RTÜK retained it under Law No. 4756. A few years later, however, Misdemeanor Law No. 5236 stipulated that the administrative sanction revenues of all independent regulatory institutions should be collected by the Ministry of Finance and counted in the central state budget.³⁶

³¹ Law No. 6552 on Amending the Labor Law and Some Laws and Decisions and Restructuring Some Receivables, Article 135, Dated 10.09.2014.

³² Law No. 5018 on Public Fiscal Administration And Control, Article 78: "The revenue surplus of the regulatory and supervisory agencies shall be transferred quarterly to the general budget until the fifteenth of the month following each quarter", Official Gazette Publication Date, 24.12.2003, No. 25326.

³³ Law No. 3294, paragraph (f) (Amended: 6/7/1999-4397/7)

³⁴ One of the extra-budgetary funds within the financial organization of the Republic of Türkiye.

³⁵ Law No. 6112 on the Establishment of Radio and Television Enterprises, 2011, Article 32, paragraphs (a), (b), (d), (g), (n), (s) and (ş). Official Gazette Publication Date, 03.03.2011, No. 27863.

³⁶ Law No. 5236 on Misdemeanor, Article 17, Paragf. (3), Official Gazette Publication Date: 31.03.2005, No. 25772.

Table 3
Distribution of RTÜK Revenues (TL), 2010-2020

Years	Share of audiovisual commercial communications revenues	Interest revenues	Share of late fee revenues	Revenues from sales of printed documents, contracts, cds, cassettes	Licence fees	Frequency annual usage fees	Broadcast transmission authorization fees	Other revenues	Treasury aid	Total
2010*	89,603,485.80	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	90,839,346.40
2011	61,303,875.17	674,344.32	3,176,968.97	2,977,482.57	12,694,094.50	26,698,392.82	0.00	0.00	0.00	168,829,033.52
2012	66,979,572.31	1,592,611.85	2,697,712.12	557,772.91	24,038,123.99	33,737,142.90	1,791,158.10	0.00	0.00	131,394,094.18
2013	89,786,488.36	1,313,770.10	4,334,700.19	492,554.41	26,883,239.50	32,805,802.28	3,227,370.81	0.00	0.00	158,843,925.65
2014**	85,654,474.29	1,765,087.20	8,916,450.37	100,527.25	15,223,098.73	26,359,564.20	3,833,061.95	288,918.85	0.00	142,141,182.84
2015	94,400,928.42	1,765,627.62	1,792,714.62	26,324.40	5,236,769.33	35,624,346.88	5,375,709.96	479,224.84	0.00	144,701,646.07
2016	101,847,910.58	1,972,502.32	2,246,526.41	30,251.50	4,417,095.57	36,157,688.84	4,938,143.33	7,651,699.78	0.00	159,261,818.33
2017	54,588,721.39	1,071,596.03	2,231,235.99	62,966.22	7,084,712.13	32,748,462.05	4,826,856.29	4,170,143.05	0.00	106,784,693.15
2018	54,225,865.20	2,197,341.99	379,890.59	85,995.64	3,661,130.37	37,919,103.60	5,539,416.14	577,505.69	0.00	104,586,249.22
2019	50,651,793.67	1,626,707.05	2,502,270.37	33,006.25	6,308,943.50	46,028,163.12	6,219,237.35	839,864.70	40,000,000.00	154,209,986.01
2020	53,404,868.82	29.32	2,444,933.58	17,142.33	7,357,103.44	54,898,427.17	9,761,142.80	1,961,614.13	50,000,000.00	179,845,261.59

Source: RTÜK Annual Activity Reports (RTÜK, 2012; 2013; 2014a; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019; 2020; 2021), Budget Revenue Tables

* 2010 data retrieved from 2010 Central Government Final Accounts Bill

** 2014 commercial communication revenue data retrieved from RTÜK 2014 Activity Report (9 months)

Table 4
Distribution of RTÜK's Expenditure Budget (TL), 2011-2020

Years	Personnel Expenditure	State Premiums to Social Security Institutions	Purchases of Goods and Services	Current Transfers	Capital Expenditure	Total Expenditure
2011	26,607,913.44	3,988,351.22	13,593,214.65	52,859,784.93	3,662,774.43	100,712,038.67
2012	31,409,370.44	4,275,621.55	13,907,219.92	92,112,127.78	305,780.63	142,010,120.32
2013	34,424,273.54	4,347,661.54	14,894,795.73	96,880,425.71	193,210.18	150,740,366.70
2014	27,825,736.35	3,966,898.30	12,351,199.08	93,466,408.48	691,869.66	138,302,111.87
2015	36,210,167.57	5,756,055.21	21,936,603.83	80,161,452.89	4,793,967.24	148,858,246.74
2016	41,485,267.69	5,976,434.48	22,465,422.52	91,158,151.53	572,762.20	161,658,038.42
2017	42,786,142.49	5,968,754.19	42,548,528.19	28,161,252.20	2,578,729.37	122,043,406.44
2018	58,707,807.87	8,302,216.02	16,844,579.89	10,794,786.08	6,015,225.59	100,664,615.45
2019	76,562,906.51	10,583,178.90	28,199,251.43	12,779,699.18	11,069,736.15	139,194,772.17
2020	90,373,689.18	12,195,990.54	25,642,189.50	26,928,183.14	26,044,134.13	181,184,186.49

Source: RTÜK Annual Activity Reports, Budget Expenditures Tables, 2011-2020 (RTÜK, 2012; 2013; 2014a; 2015; 2016; 2017; 2018; 2019; 2020; 2021).

Thus, although RTÜK can generate income through its activities, its financial autonomy is weakened because it must transfer income items like sanctions revenues directly to the treasury. Table 5 compares RTÜK's fines issued with the amounts collected by the Ministry of Finance. It shows that RTÜK could not collect the administrative sanctions in the amounts they accrue. Thus, even in 2016 and 2017, when RTÜK's income from fines was quite high, the amount it actually collected was less than half of the total fines imposed.

Table 5

RTÜK Administrative Sanctions (TL), 2013-2020

Years	Accrued administrative sanctions	Collected administrative sanctions
2013	50,983,100.00	5,088,473.59
2014	28,461,280.00	7,093,218.75
2015	25,172,119.00	9,538,198.92
2016	41,195,077.50	19,200,200.40
2017	45,617,800.34	21,436,017.33
2018	37,723,105.40	14,232,073.05
2019	27,568,951.90	2,931,928.90
2020	59,382,126.90	9,154,546.08

Source: RTÜK Activity Reports, 2013-2020.

Another issue is that the penalties imposed by RTÜK appear to be politicized and arbitrary in terms of their content, level, and targeted institutions. More specifically, opposition TV channels receive the most severe sanctions, including suspension of broadcasting and heavy fines. For example, following the Gezi Park protests in 2013, heavy fines were imposed on TV, Halk TV, and Cem TV³⁷ for broadcasts allegedly "inciting the people to violence" (T24, 2013). Similarly, KRT, Fox TV, Haber Türk, Halk TV, and TELE 1 were fined for not complying with RTÜK's order not to show any fires when many wildfires broke out during the summer of 2021 (BIA News Desk, 2021). Thus, three opposition channels, Halk TV, Tele1, and Fox TV, received the most administrative fines between 2017 and 2020 whereas government-supporting channels received the fewest penalties, namely ATV and A Haber, owned by Turkuvaz Group, TRT 1, the state channel, and Star TV, owned by Doğuş Group (T24, 2020b).

4. Conclusion

The administrative and financial independence of regulatory institutions established to regulate privatized sectors by taking them out of the control and influence of the public authority and political power has been an important topic for public administration and public finance scholars. In this article, we examined the decision processes affecting the ownership structure in Türkiye's radio and TV media sector and the financial independence of its regulator, RTÜK. The findings and discussion presented here supported our thesis that RTÜK has faced both political interference from the political power and pressure to satisfy the needs of leading capital groups in the sector it regulates. Consequently, the various market share limits,

³⁷ See Decisions numbered 96 (Halk TV); 97 (Ulusal 1 TV); 98 (CEM TV); 99 (EM TV) taken at RTÜK's meeting dated 11.06.2013 and numbered 2013/36. <https://www.rtuk.gov.tr/ust-kurul-kararlari>.

measures, and regulations regarding partnerships have been unable to prevent concentration in the sector.

As of 2021, the sector is dominated by six large capital groups, five domestic (Demirören Group, Kalyon Group, Doğu Holding, Acun Medya, and Ciner Group) and one international (News Corporation). These major players all belong to larger conglomerates operating in other sectors and receiving public tenders from the government to varying degrees. Here, a reward mechanism appears to operate whereby broadcasting groups that operate in line with the views of the political power benefit more from these tenders.

Regarding RTÜK's financial resources and budget, its percentage share of the sector's commercial communications income, which is one of its most important income items, has been reduced by the interventions of the political power while license fees are now paid in installments as demanded by sector groups. This has rapidly reduced RTÜK annual income. In addition, RTÜK's budgetary autonomy to determine its revenues has been damaged through legal amendments that force the transfer of budget surpluses and administrative sanction revenues to the central state budget.

As a result, RTÜK has functioned as a passive and operational tool in the design of the ownership structure of the sector due to the frequent legislative changes made by the political power. In other words, the main instrument that changed the media ownership structure was the interventions of the political power in line with the propositions of the "political signaling" theory. In the case of RTÜK in Türkiye, as mentioned above, groups such as Demirören Group and Kalyon Group, which dominate the sector, entered the sector under the patronage and supervision of the political power, and in a way, the power and media capital became intertwined. Again, in terms of budgetary autonomy, frequent legislative amendments have undermined RTÜK's autonomy in terms of both its sources of revenue and how it uses these revenues. Based on all these findings, the theory of capture is insufficient to explain media regulation in Türkiye.

ACKNOWLEDGEMENT

—

FUNDING

No financial support was received from any person or institution for the study.

ETHICS

The authors declare that this article complies with the ethical standards and rules.

AUTHOR CONTRIBUTION

Özgün Akduran Erol | Design; Drafting; Data collection/analysis; Interpretation of data/findings; Supervising; Critical review; Final approval and accountability. Contribution rate 60%

Yunus Yiğit | Concept/idea; Literature review; Drafting; Data collection/analysis; Final approval and accountability. Contribution rate 40%

CONFLICT OF INTEREST

The authors declare no conflict of interest.

References

- Adaklı, G. (2010). Neoliberalizm ve medya: Dünyada ve Türkiye'de medya endüstrisinin dönüşümü [Neoliberalism and media: The transformation of media industries in the World and Turkey]. *Mülkiye*, 34(269), 67–84.
- Adaklı, G. (2014). Medya sermayesi ve ultra-çapraz bütünleşmeler. [Media capital and ultracross media ownership]. *Perspectives: Siyasî analiz ve yorum* içinde (ss. 18–23). Heinrich Böll Stiftung(8).
- Ayan, V. M. (2019). *AKP devrinde medya âlemi*. [Media World in the AKP Era]. Yordam Kitap.

- Baykal, K. C., & Coşkun, S. (2018). Türkiye'de radyo ve televizyon yayıncılığında reklam yayınlarını düzenleyen ilkelerin ihlali. [The Violations of the Regulations of Advertisement Codes in Turkey]. *Electronic Turkish Studies*, 13(10), 127–144.
- Bernstein, M. H. (1955). Independence, responsibility, and the public interest. In *Regulating business by independent commission* (pp. 126–163). Princeton University Press. <http://www.jstor.org/stable/j.ctt183pzkt.9>
- BIA News Desk. (2021, August 12). RTÜK first 'threatened' then 'fined' broadcasters over coverage of fires. *Bianet*. <https://bianet.org/english/politics/248620-rtuk-first-threatened-then-fined-broadcasters-over-coverage-of-fires>
- Böllhoff, D. (2005). Developments in regulatory regimes: comparison of telecommunications, energy and rail. In D. Coen & A. Héritier (Eds.), *Refining regulatory regimes: Utilities in Europe* (pp. 15–52). Elgaronline. <https://doi.org/10.4337/9781845428006.00010>
- Bulut, B. (2019, December 15). RTÜK Daire Başkanvekili yandı uyarı yazısı yazınca görevden alındı. [RTÜK Deputy Head of Department dismissed after writing a warning letter to partisans]. *Evrensel*. <https://www.evrensel.net/haber/371009/rtuk-daire-baskanvekili-yandasi-uyari-yazisi-yazinca-gorevden-alindi>
- Buğra, A., & Savaşkan, O. (2014). *New capitalism in Turkey: The relationship between politics, religion and business*. Edward Elgar.
- Carpenter, D. P. (1996). Adaptive signal processing, hierarchy, and budgetary control in federal regulation. *American Political Science Review*, 90(2), 283–302. <https://doi.org/10.2307/2082885>
- Carpenter, D. P. (2004). Protection without capture: Product approval by a politically responsive, learning regulator. *American Political Science Review*, 98(4), 613–631. <http://www.jstor.org/stable/4145328>
- Carpenter, D. P. (2014). Corrosive capture? The dueling forces of autonomy and industry influence in FDA pharmaceutical regulation. In D. Carpenter & D. A. Moss (Eds.), *Preventing regulatory capture: Special interest influence and how to limit it* (pp. 152–172). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CB09781139565875.011>
- Constitutional Court Decision, Date of Decision: 21.09.2004 Base No. 2002/100 Decision No. 2004/109 Official Gazette Publication Date: 04.08.2006 No. 26249.
- Corke, S., Finkel, A., Kramer, D. J., Robbins, C. A., & Schenkkan, N. (2014). *Democracy in crisis: Corruption, media, and power in Turkey* [A Freedom House Special Report]. F. House.
- Coşkun, G. B. (2020). Media capture strategies in new authoritarian states: the case of Turkey. *Publizistik*, 65(4), 637–654.
- Cumhuriyet. (2009, October 20). RTÜK, Doğan Grubu'na 3 ay süre verdi [RTÜK gave a 3-month deadline to Doğan Group]. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/rtuk-dogan-grubuna-3-ay-sure-verdi-93900>
- Cumhuriyet. (2010, March 22). 2006-2008 yıllarında RTÜK'te neler oldu? [What happened at RTÜK between 2006-2008?]. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/2006-2008-yillarinda-rtuk-te-neler-oldu-129342>
- Cumhuriyet. (2021, January 27). 1.1 milyar TL'lik hastane ihalesi Kalyon'a verildi [The hospital tender worth 1.1 billion TL was awarded to Kalyon]. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/11-milyar-tlik-hastane-ihalesi-kalyona-verildi-1809172>
- Finkel, A. (2015). *Captured news media: The case of Turkey*. Center for International Media Assistance. National Endowment for Democracy. <https://www.cima.ned.org/wp-content/uploads/2015/10/CIMA-Captured-News-Media-The-Case-of-Turkey.pdf>
- Gilardi, F. (2002). Policy credibility and delegation to independent regulatory agencies: A comparative empirical analysis. *Journal of European Public Policy*, 9(6), 873–893. <https://doi.org/10.1080/1350176022000046409>
- Gordon, S. C., & Hafer, C. (2014). Conditional forbearance as an alternative to capture: Evidence from coal mine safety regulation. In D. Carpenter & D. A. Moss (Eds.), *Preventing regulatory capture: Special interest influence and how to limit it* (pp. 208–238). Cambridge University Press.
- Haber3. (2009, October 19). Doğan TV için RTÜK'e şok rapor [Shocking report submitted to RTÜK regarding Doğan TV]. Haber3. <https://www.haber3.com/medya/dogan-tv-icin-rtuk-sok-rapor-haber-474382>
- Hürriyet. (1999, October 11). CNN-Türk bugün yayına başlıyor. [CNN-Türk starts broadcasting today]. Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/cnn-turk-bugun-yayina-basliyor-39106841>
- Hürriyet. (2005, June 02). Deutsche Bank, 150 milyon dolara Doğan TV'ye ortak. [Deutsche Bank becomes a partner in Doğan TV for 150 million dollars.] Hürriyet. https://bigpara.hurriyet.com.tr/haberler/genel-haberler/deutsche-bank-150-milyon-dolara-dogan-tv-ye-ortak_ID523320
- Hürriyet. (2008, February 08). RTÜK ATV'nin satışına CHP'siz vize verdi [RTÜK gives 'visa without CHP' to ATV sale.] Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/rtuk-atv-nin-satisina-chp-siz-vize-verdi-8190314>
- Kadıoğlu, Z. K. (2001). *Küresel medya sermayesinin hareketliliği ve Türk medyasına etkileri* [Global media capital and its effects on the Turkish media] (Publication No. 106633) [Master thesis, Marmara University]. The Council of Higher Education Presidency Thesis Center.
- Kaya, B. (2020, October 13). İhale Kanunu 191. kez değişiyor [The Public Procurement Law is being amended for the 191st time.] Sözcü. https://www.sozcu.com.tr/2020/ekonomi/ihale-kanunu-191-kez-degisiyor-6078261/?utm_source=dahafazla_haber&utm_medium=free&utm_campaign=dahafazlahaber

- Kleizen, B., Verhoest, K., & Wynen, J. (2018). Structural reform histories and perceptions of organizational autonomy: Do senior managers perceive less strategic policy autonomy when faced with frequent and intense restructuring? *Public Administration*, 96(2), 349-367. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/padm.12399>
- Laffont, J.-J., & Tirole, J. (1991). The politics of government decision-making: A theory of regulatory capture. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(4), 1089-1127. <https://doi.org/10.2307/2937958>
- Maggetti, M. (2007). De facto independence after delegation: A fuzzy-set analysis. *Regulation & Governance*, 1(4), 271-294. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2007.00023.x>
- Maggetti, M. (2009). The role of independent regulatory agencies in policy-making: a comparative analysis. *Journal of European Public Policy*, 16(3), 450-470.
- Makkai, T., & Braithwaite, J. (1992). In and out of the revolving door: making sense of regulatory capture. *Journal of Public Policy*, 12(1), 61-78. <https://doi.org/10.1017/S0143814X00005006>
- Münir, M. (2001, January 17). *Doğan Grubu ilk sırada*. [Doğan Grup ranks first.] NTV News. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/130566.asp?cp1=1#BODY>
- Münir, M. (2005, June 24). *Doğan, Deutsche Bank işi için yargıya gidiyor*. [Doğan is taking the matter with Deutsche Bank to court.] Vatan. <https://www.gazetevatan.com/yazarlar/metin-munir/dogan-deutsche-bank-isi-icin-yargiya-gidiyor-55871>
- Münir, M. (2008, May 23). *AKP neden Kamu İhale Yasası'nı elli defa değiştirdi? (2)* [Why has AKP changed the Public Procurement Law fifty times? (2)]. Milliyet. <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/metin-munir/akp-neden-kamu-ihale-yasasi-ni-elli-defa-degistirdi-2-758221>
- Oda TV. (2014, August 24). *Kanun 11 yılda 113 kez değiştirildi*. [The law has been amended 113 times in 11 years.] Oda TV. <https://odatv4.com/kanun-11-yilda-113-kez-degistirildi-2408141200.html>
- Özelleştirme İdaresi Başkanlığı. (2021). *Faaliyet Raporu 2020* [Activity Report 2020]. Hazine ve Maliye Bakanlığı. [Ministry of Treasury and Finance of Türkiye]. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/sites/6/2021/03/2020-Faaliyet-Raporu-04.03.2021-14.29.pdf>
- Özkök, E. (2002, April 23). *Neden susma hakkımızı kullanıyoruz?* [Why do we exercise our right to remain silent?]. Hürriyet. <https://www.hurriyet.com.tr/neden-susma-hakimizi-kullaniyoruz-67156>
- Presidency. (2002). 4756 sayılı "Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanun, Basın Kanunu, Gelir Vergisi Kanunu ile Kurumlar Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun"un kimi maddelerinin iptali ve yürürlüğünün durdurulması istemi. [Request for the annulment of certain articles of Law No. 4756 on "the Establishment of Radio and Television Enterprises and Their Broadcasts, Press Law, Amendments to the Income Tax Law and Corporate Tax Law, and Suspension of Its Enforcement"]. <https://www.tccb.gov.tr/basin-aciklamalari-ahmet-necdet-sezer/1720/5184/4756-sayili-radyo-ve-televizyonlarin-kurulus-ve-yayinlari-hakkinda-kanun-basin-kanunu-gelir-vergisi>
- Presidency. (2018). Presidential Decree on the State Supervisory Board, 15.07.2018, No. 5, 30479. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180715-2.pdf>
- RTÜK. (2010). 05.04.2010 Yeni RTÜK Yasasıyla Kitleli Yayınlardan Kişisel Yayınlar, Yayıncılıkta Yeni Mevsim: İsteğe Bağlı Yayınlar Başlıyor [With the new RTÜK Law, a new season begins in broadcasting: from Mass Broadcasts to Personal Broadcasts, Optional Broadcasting is starting]. <https://www.rtuk.gov.tr/05-04-2010-yeni-rtuk-yasasiyla-kitleli-yayinlardan-kisisel-yayinlara-yayincilikta-yeni-mevsim-istege-bagli-yayinlar-basliyor/3320>
- RTÜK. (2012). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2011 Yılı Faaliyet Raporu*. [2011 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2013). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2012 Yılı Faaliyet Raporu*. [2012 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2014a). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2013 Yılı Faaliyet Raporu*. [2013 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2014b). *Radyo TV Yayıncılığı Sektör Raporu* [Radio and Television Broadcasting Industry Report]. RTÜK Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı. [Presidency of the RTÜK Strategy Development Department].
- RTÜK. (2015). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2014 Yılı Faaliyet Raporu*. [2014 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2016). *Radyo Televizyon Üst Kurulu 2015 Yılı Faaliyet Raporu*. [2015 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2017). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2016 Yılı Faaliyet Raporu*. [2016 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2018). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2017 Yılı Faaliyet Raporu*. [2017 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2019). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2018 Yılı Faaliyet Raporu*. [2018 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- RTÜK. (2020). *Radyo Televizyon Üst Kurulu 2019 Faaliyet Raporu*. [2019 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]

- RTÜK. (2021). *Radyo ve Televizyon Üst Kurulu 2020 Yılı Faaliyet Raporu*. [2020 Annual Activity Report of the Radio and Television Supreme Council]
- Shive, S. A., & Forster, M. M. (2016). The revolving door for financial regulators. *Review of Finance*, 21(4), 1445-1484. <https://doi.org/10.1093/rof/rfw035>
- Stigler, G. J. (1971). The theory of economic regulation. *The Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1), 3-21. <https://doi.org/10.2307/3003160>
- Sözeri, C., & Güney, Z. (2011). *Türkiye'de medyanın ekonomi politiği: Sektör analizi*. [Political economy of the media in Türkiye: Sector analysis]. TESEV. <https://www.tesev.org.tr/tr/research/turkiyede-medyanin-ekonomi-politigi-sektor-analizi>
- Sümer, B., & Adaklı, G. (2007). Evaluation Report on the Law No. 6112 on the Establishment and Broadcasting Services of Radio and Television. *İletişim: Araştırmaları*, 5(2), 18.
- Tartanoğlu, S. (2017, May 03). *OHAL havuzu büyüdü... Cemaat medyası yandaşa gitti*. [SoE enlarged the pool... Community media went to partisans]. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ohal-havuzu-buyuttu-cemaat-medyasi-yandasa-gitti-733298>
- T24. (2013, June 12). *RTÜK'ten Halk TV ve Ulusal Kanal'a Gezi cezası*. [RTÜK fines Halk TV and Ulusal Kanal for Gezi.] T24. <https://t24.com.tr/haber/rtukten-halk-tv-ve-ulusal-kanala-gezi-cezasi,231874>
- T24. (2020a, June 18). *Hangi medya patronu, hangi ihaleleri aldı?* [Which media bosses received which tenders?]. T24. <https://t24.com.tr/haber/hangi-medya-patronu-hangi-ihaleleri-aldi,885014>
- T24. (2020b, July 09). *RTÜK tarafından en çok ceza alan kanallar Halk TV, FOX TV ve Tele1 oldu* [Halk TV, FOX TV and Tele1 were the most penalized channels by RTÜK]. T24. <https://t24.com.tr/haber/rtuk-tarafından-en-cok-ceza-alan-kanallar-halk-tv-fox-tv-ve-tele-1-oldu,889630>
- Terman, J. (2014). Evaluating political signals: The nature of bureaucratic response in minority preference purchasing. *The American Review of Public Administration*, 44(5), 522-549. <https://doi.org/10.1177/0275074012471890>
- Thatcher, M. (2002). Regulation after delegation: Independent regulatory agencies in Europe. *Journal of European Public Policy*, 9(6), 954-972.
- The Law on Supporting Investments on Project Basis and Amending Certain Laws and Decree Laws, 6745. (2016). <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2016/09/20160907-1.htm>
- The Law on the Establishment of Radio and Television Enterprises and Their Broadcasts, 4756. (2002). <https://www.resmigazete.gov.tr/Eskiler/2002/05/20020521.htm#1>
- The Law on the Establishment of Radio and Television Enterprises and Their Media Services, 6112. (2011). <https://www.rtuk.gov.tr/audiovisual-media-law-/4046/en>
- Viscusi, W. K. (1992). *Fatal tradeoffs: Public and private responsibilities for risk*. Oxford University Press.
- Wynen, J., Kleizen, B., Verhoest, K., Lægreid, P., & Rolland, V. (2020). Keeping a watchful eye in times of turmoil? How repeated structural reform leads to more attention to political signals. *Public Administration*, 98(3), 570-590. <https://doi.org/https://doi.org/10.1111/padm.12653>
- Yanatma, S. (2016). *Media capture and advertising in Turkey: the impact of the state on the news*. Reuters Institute for the Study of Journalism Fellowship Paper, University of Oxford. https://turkey.mom-rsf.org/uploads/tx_lfrogmom/documents/2-101_import.pdf
- Yeni Şafak. (2005, June 06). *Deutsche Bank-Doğan Tv ortaklığı kafaları karıştırdı*. Yeni Şafak. <https://www.yenisafak.com/gundem/deutsche-bank-dogan-tv-ortakligi-kafalari-karistirdi-2688466>
- Yeşil, B. (2018). Authoritarian turn or continuity? Governance of media through capture and discipline in the AKP era. *South European Society and Politics*, 23(2), 239-257.
- Yılmaz, R. (2019, November 04). *Pazarlık bahane '21/b' şahane* [Bargaining is an excuse, '21/b' is great]. Cumhuriyet. <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/olaylar-ve-gorusler/pazarlik-bahane-21b-sahane-1700004>

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1284668>

Türkiye’de Düzenleyici ve Denetleyici Kurumların Formel Bağımsızlıkları

Mehmet Fürkan Korkmaz*

Öz

Yeni Kamu İşletmeciliği anlayışı devletlerin yönetim yapılarında kurumsal değişime neden olmuştur. Bu değişimin ürünü olan Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlara (DDK) piyasaların düzenlenmesi yetkisi devredilmiştir. Bu kurumlara yetki devredilmesinin amacı piyasaların hem ekonomik hem siyasi çıkar ilişkileri ve çatışmalarından uzak tutularak güven ortamının oluşturulmasıdır. Yani, politik işlem maliyetlerini azaltmak ve düzenleyici taahhüdün güvenilirliğini sağlamaktır. DDK'lara yetki devredilme nedenleri ile bağımsızlıkları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bağımsızlık seviyesinin artması düzenleyici taahhüdün güvenilirliğini sağlamakta ve politik işlem maliyetlerini de azaltmaktadır. Ancak, bağımsızlık seviyesinin düşmesi güvenilirliğe zarar verirken, politik işlem maliyetlerini artırmaktadır. DDK'lar Türkiye’de de bu amaçlarla kurulmuştur. Ancak, Türkiye’nin yönetsel kültürü ve yönetim yapısı bu kurumların sürekli olarak tartışılmasına neden olmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki DDK’ların formel bağımsızlıklarını Çok Boyutlu Ölçkleme Analizi yöntemini kullanarak ölçmek ve bağımsızlık ile güvenilir taahhüt ve politik işlem maliyetleri arasındaki ilişkiyi incelemektedir. 2011 yılında çıkarılan iki Kanun Hükmünde Kararname ve 2018 yılında çıkarılan Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi DDK’ların bağımsızlıklarını olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda, güvenilir taahhüdün azaldığı, politik işlem maliyetlerinin arttığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar, bağımsızlık, güvenilir taahhüt, politik işlem maliyetleri, çok boyutlu ölçkleme analizi

Cite this article: Korkmaz, M. F. (2023). Türkiye’de düzenleyici ve denetleyici kurumların formel bağımsızlıkları. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 131–153. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1284668>

* Araştırma Görevlisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Türkiye.
E-posta: mfkorkmaz@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6141-5777>

Article Information

Bu çalışma Mehmet Fürkan Korkmaz’ın “Türkiye’deki Bağımsız Düzenleyici Kurumların Formel Bağımsızlığının Ölçümü” adlı yüksek lisans tezinden veri seti güncellenerek üretilmiştir.

Received 17 April 2023; Revised 21 June 2023; Accepted 23 June 2023; Available online 30 June 2023

Formal Independence of Regulatory and Supervisory Agencies in Türkiye

Abstract

The New Public Management approach has led to institutional change in the governance structures of states. As a result of this change, the authority to regulate the markets has been delegated to Regulatory and Supervisory Authorities (RSA). The purpose of delegating authority to these institutions is to create an environment of trust by keeping the markets away from both economic and political interests and conflicts. That is, to reduce political transaction costs and to ensure the credibility of the regulatory commitment. There is a close relationship between the reasons for the delegation of authority to RSAs and their independence. Increasing the level of independence ensures the credibility of the regulatory commitment and reduces political transaction costs. However, a decrease in the level of independence undermines credibility and increases political transaction costs. RSAs were also established in Türkiye for these purposes. However, Türkiye's administrative culture and governance structure have led to a continuous debate on these institutions. This study aims to measure the formal independence of RSAs in Türkiye using Multidimensional Scaling Analysis. It also examines the relationship between credible commitment, political transaction costs, and independence. The two decree laws enacted in 2011 and the Presidential Decree Law enacted in 2018 have negatively affected the independence of RSAs. In this context, it can be said that credible commitment has decreased and political transaction costs have increased.

Keywords: Regulatory and Supervisory Agencies, independence, credible commitment, political transaction costs, multidimensional scaling analysis

1. Giriş

1980'lerde deregülasyon ve özelleştirme gibi piyasayı liberalleştiren süreçler Yeni Kamu İşletmeciliği yaklaşımı ve yeni bir devlet modelini ortaya çıkarmıştır (Coen & Thatcher, 2005; Levi-Faur, 2005). Piyasaları düzenleme rolü üstlenen bu yeni model, Düzenleyici Devlet olarak adlandırılmıştır (Majone, 1994; Thatcher, 2002b). Bu sürece, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede telekomünikasyon, enerji, bankacılık, rekabet, çevre, insan hakları, gıda güvenliği gibi çeşitli politika alanlarında Düzenleyici ve Denetleyici Kurumların (DDK) yaygınlaşması eşlik etmiştir (James, 2003; Jordana vd., 2011; Pollitt vd., 2001; Thatcher, 2002a).

DDK'lar, düzenleyici devlet modelinin temel aktörleridir. Hükümetler, hayati öneme sahip politika alanlarının düzenleme yetkisini DDK'lara devrederek düzenleyici etkinliği maksimum seviyeye çıkarmayı amaçlamaktadır. Bu etkinliğin sağlanabilmesi içinse DDK'lar politik alan ve piyasadan bağımsız hareket edebilecek şekilde tasarlanmalıdır. Bu noktada, "DDK'lara neden yetki devredilmeli ve bu kurumlar neden bağımsız olmalı" soruları cevaplanmalıdır. Öncelikle, DDK'ların düzenleme yetkisine sahip oldukları alanlar uzman bilgisi gerektirmektedir. Siyasiler, hem uzmanlıklarının olmaması hem de zaman yetersizliği gibi nedenlerle bu yetkileri, düzenlemeyi yapabilecek bilgi ve kabiliyete sahip kişi veya kurumlara devrederler.

Yetki devrinin ikinci nedeni ise karar alma maliyeti, sorumluluk riski ve güvenilirlik gibi unsurlardan kaynaklanan politik işlem maliyetlerinin azaltılmasıdır. Politik işlem maliyetleri, politik süreçler içinde ortaya çıkan maliyetler olarak ifade edilebilir. Örneğin, bir politika alanındaki uygulamalardan halkın memnun olmaması veya ekonomi politikalarından dolayı yatırımların olumsuz etkilenmesi sonucunda ortaya politik işlem maliyetleri çıkabilir. Bu maliyetlerin azaltılması için güvenilir taahhüdün sağlanması gerekmektedir. Güvenilir taahhüt, hükümet değişimlerinin ortaya çıkardığı politik belirsizliklerden ve siyasi aktörlerin tutarsız politikalarından piyasaların arındırılması olarak tanımlanabilir. Yani, piyasalarda güven ortamının sağlanmasıdır. Güvenilir taahhüdün siyasi aktörlerin pragmatist yaklaşımlarıyla sağlanamayacak olması nedeniyle hükümetler piyasalara bu güveni verebilecek kurumlara

düzenleyici yetkilerini devretmektedir. Güvenilir taahhüdün sağlanması politik işlem maliyetlerini azaltırken, bu taahhüdün sağlanamaması politik işlem maliyetlerini artırmaktadır.

Politik işlem maliyetleri ve güvenilir taahhüt ile DDK’ların bağımsızlığı arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Bu kurumlara bağımsızlıklarını temin eden güvencelerin verilmesi güvenilirliklerini artırırken politik işlem maliyetlerini azaltmaktadır. Bağımsızlık güvencelerini olumsuz etkileyen adımların atılmasıysa güvenilirliği azaltırken politik işlem maliyetlerini artırmaktadır.

Dünya genelinde, DDK’lar güvenilir taahhüdü sağlaması ve politik işlem maliyetlerini azaltması hedefiyle devletin değişen rolünün bir yansıması olarak ortaya çıkmışlardır. Türkiye’de de bu amaçla çok sayıda DDK kurulmuştur. Bununla birlikte, DDK’lar sahip oldukları güvenceler ve idari teşkilat içindeki konumlarından dolayı hep tartışıla gelmiştir. Bu kurumların politik müdahalelerden uzak olacak şekilde tasarlanması ve konumlandırılmasından dolayı siyasi iktidarların pragmatist politikalarına kapalı olması tartışmaların merkezinde yer almaktadır. Bu durum, Türkiye’de farklı siyasi aktörlerin DDK’lara söz geçiremediklerini dile getirmelerinden de anlaşılmaktadır. Nitekim 2011 yılında çıkarılan 643 ve 649 sayılı Kanun Hükmünde Kararnameler ve 2018 yılında çıkarılan 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Kararnamesiyle yapılan düzenlemeler DDK’lar ve merkezi yönetim arasında vesayet ilişkisi kurmuştur. Bu ilişki, DDK’lara politik müdahale ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, güvenilir taahhüt sağlanamayabilir ve politik işlem maliyetleri artabilir. Bu bağlamda, yapılan düzenlemeler DDK’ların bağımsızlıklarını olumsuz etkilemiştir.

Türkiye’de DDK’lara yönelik birçok çalışma yapılmıştır. Bunlar, genelde DDK’ları hukuki, idari ve iktisadi açıdan tanımlayan, betimleyen ve değerlendiren çalışmalardır (Akdeniz, 2018; Bayramoğlu, 2014; Ercan, 2020; Özbay & Akyıldız, 2021; Özel, 2012; Perçin, 2011; Sobacı, 2006; Sönmez, 2011; Yaşar & Güler, 2016). Bunun yanında, DDK’lara yetki devredilmesinin nedenlerini ve bu kurumların hesap verebilirliklerini analiz eden çalışmalar da bulunmaktadır (Çetin, 2007; Sosay, 2009; Sosay & Zenginobuz, 2007). Türkiye’de DDK’ların bağımsızlıkları ve ölçümüne yönelik çalışmalar ise oldukça azdır (Çetin vd., 2010, 2016; Zenginobuz, 2008). 2018 yılında yapılan düzenlemeler sonrasında DDK’ların bağımsızlıklarına yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu bağlamda, hem bu konuda alan yazında sınırlı sayıda çalışma olması hem de 2018 yılındaki düzenlemeler nedeniyle DDK’ların bağımsızlığının analiz edilmesine ihtiyaç vardır.

Bu çalışmanın amacı da Gilardi’nin (2002, 2005, 2008) geliştirmiş olduğu “Bağımsızlık İndeksi” kullanılarak Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi yöntemiyle Türkiye’de DDK’ların formel bağımsızlıklarının ölçümünü yapmaktır. Çalışma, DDK’ların formel (de jure) bağımsızlığına odaklanmakta ve DDK’ların informel (de facto) bağımsızlıkları dikkate alınmamaktadır. Informel bağımsızlık, hükümetin DDK’lara yasal olmayan fiili (de facto) müdahalelerini ifade etmektedir. Formel bağımsızlık ise, DDK’ların yasal durumlarını ifade etmektedir. Analiz sonuçlarına göre 2018 yılında yapılan düzenlemeler Türkiye’de DDK’ların bağımsızlıklarını olumsuz etkilemiştir. Dolayısıyla, DDK’ların bağımsızlık seviyelerinin düşmesi ortaya güvenilir taahhüt problemini çıkarmakta ve politik işlem maliyetlerini artırmaktadır.

2. Kuramsal Çerçeve: Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlara Yetki Devrinin Nedenleri

2.1 Asil-Vekil Kuramı

Modern yönetimler yetki devri zinciri sistemleri olarak nitelendirilmektedir (Bergman vd., 2000, s. 55). Yetki devrinin temel adımları, vatandaşlardan parlamentodaki temsilcilerine, parlamentodan hükümete, hükümetten bakanlara ve hükümetten bürokrasiye yetki devri şeklinde gerçekleşmektedir. Bunun yanında, Gilardi (2001a, s. 3), bu zincirin en son adımının hükümetten DDK'lara yetki devri olduğunu ifade etmektedir. Bu şekilde yetkilerin devredilmesi ortaya asil-vekil ilişkilerini çıkarılmaktadır.

Asil-vekil ilişkisi, karar verme probleminin yaşandığı bir alanda, birinin vekil diğerinin asil olarak belirlendiği ve vekilin asil adına ya da onun temsilcisi olarak hareket ettiği bir ilişki olarak tanımlanmaktadır (Ross, 1973, s. 134). Buna göre, asil ve vekil sözleşmeye dayalı bir ilişki içerisine girer iken; asil bazı yetkilerini vekile devretmekte ve vekilden kendisinin amaçlarına ulaşacak şekilde hareket etmesini beklemektedir (Sönmez, 2011, s. 49).

Daha açık bir ifadeyle, bir asil görevlerini yerine getirmek ister, fakat bunları uzmanlığının olmaması veya zaman yetersizliği nedeniyle gerçekleştiremediği durumlarda ücret karşılığında bu görevlerini yerine getirmek üzere bir vekile yetki devreder. Bu durum gündelik yaşamda hasta-doktor, araba sahibi-tamirci, ev sahibi-emlaki ilişkilerinde, politik alanda ise, seçilmiş kişilerin bürokrasiye bir takım görevleri yerine getirmek üzere yetki devretmesi şeklinde görülmektedir (Gilardi, 2008, s. 29). Seçilmiş siyasilere DDK'lara yetki devri de bu bağlamda değerlendirilmektedir. Düzenlenen endüstrilerdeki bilgi ve uzmanlık ihtiyaı bu kurumlara yetki devredilmesindeki en önemli faktörlerden biridir.

Diğer taraftan, asil-vekil ilişkileri bünyesinde birtakım sorunlar barındırmaktadır. Bu sorunlar gerekli önlemler alınmadığı takdirde asilin amaçlarına ulaşmasına engel olabilmektedir (Gilardi, 2001a, s. 3). Yani, yetki devrinin kurumsal dizaynının dikkatli ve doğru bir şekilde yapılmadığı durumlarda asil-vekil ilişkisinden kaynaklanan vekalet problemleri ortaya çıkmaktadır (Sönmez, 2011, s. 49).

Vekalet problemlerinin temelinde bilginin özellikle vekiller lehine asimetric olarak dağılması yatmaktadır. Bilginin taraflar arasında dengesiz dağılımı "kötü seçim" ve "ahlaki risk" problemlerini ortaya çıkarılmaktadır (Gilardi, 2001a, s. 4).

Kötü seçim, gizli bilgi sonucunda açığa çıkmaktadır. Gizli bilgi, asillerin vekillerin tecrübe, bilgi, tercih ve yetenekleri ve vekillerin görevleri hakkında tam bilgiye sahip olmaması ve yanılığya düşmesi anlamına gelmektedir (Strm, 2000, s. 270). Asillerin düştüğü bu yanılığ ise, yanılış veya göreve uygun olmayan vekillerin seçimine sebep olmaktadır.

Ahlaki risk, vekilin gizli eylemi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Gizli eylem ise, asilin vekilin hareketlerini tam olarak gzlemleyememesini ifade etmektedir (Strm, 2000, s. 270). Gizli eylem sonucunda ortaya çıkan sorunlardan ilki, asil ile vekilin çıkarlarının çatışmasıdır. Waterman ve Meier'e (1998, s. 176) göre, asil-vekil ilişkisinde vekiller bilgi ve uzmanlık açısından üstündür ve dolayısıyla örgütsel prosedürlere ve uygulayacakları politikalara hakimdir. Siyasi kazanç elde etmek için siyasetçileri ve süreçleri manipüle edecek fırsatları ve sebepleri vardır. Bundan dolayı vekiller asillerin çıkarları yerine kendi çıkarlarını maksimize etmeye çalışabilirler. Ahlaki risk kapsamındaki diğer bir sorun, asillerin uygun gözetim mekanizmasını oluşturmadığı takdirde vekillerin vazifeden kaçınmaya (shirking) meyilli olmasıdır (Braun & Gilardi, 2006, s. 3). Her iki

sorun da vekillerin kendilerine devredilen gücü kötüye kullanmaları sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Asiller ve vekiller arasındaki çıkar çatışmaları ve vekillerin sahip oldukları bilgi avantajını kendi çıkarları için kullanmaları vekalet maliyetlerine sebep olmaktadır (Saalfeld, 2000, s. 355). Benzer şekilde, Majone (1999, s. 6), yetki devrinin sebepleri ve faydaları ne olursa olsun, politika yapma gücünün siyasal asillerden bürokratik vekillere devredilmesinin vekalet maliyetlerini içerdiğini ve bunun sebebinin vekillerin asillerin amaçlarını gerektiği şekilde paylaşmaması olduğunu belirtmektedir.

Bu bağlamda asil-vekil kuramının amaçlarından biri, asillerin kötü seçim ve ahlaki riskten kaynaklanan vekalet maliyetlerini azaltmaya çalışmaktır (Gilardi, 2001a, s. 4). Bunun gerçekleştirilebilmesi için de asillerin vekillerin hareketlerini denetleyebilecekleri uygun ve etkili bir kontrol mekanizması oluşturmaları gerekmektedir. Vekillerin hesap verebilir olmaları sağlanırsa vekalet maliyetleri kontrol altına alınabilir.

Modern yönetim sistemleri yetki devri zinciri olmasının yanında aynı zamanda hesap verebilirlik zinciridir (Strøm, 2000, s. 268). Geleneksel bürokrasiler bu yetki devri ve hesap verebilirlik zinciri içerisinde yer almaktadır. Ancak, DDK’lar geleneksel bürokrasilerden farklıdır. DDK’lar seçilmiş siyasilerden/siyasal etkiden bağımsız hareket edecek şekilde tasarlanmıştır. DDK’lar, başkan ve kurul üyelerinin statüsü, hükümet ile ilişkileri, mali ve idari özerklikleri itibarıyla geleneksel bürokrasilerden farklılık arz etmektedir (Gilardi, 2001a, s. 9). Bu nedenle, DDK’ların kontrolü ve hesap verebilirlikleri de geleneksel bürokrasilere göre değişiklik göstermektedir.

Gilardi, DDK’ların etkili bir şekilde kontrolü ve denetimi için iki tür mekanizmadan bahsetmektedir: Yasama ve Kurumsal Kontrol. Yeni yasa çıkarmak bürokrasinin kontrolü için basit yöntemlerden biri olarak görülebilir. Eğer siyasal asiller DDK’ların aldıkları düzenleyici kararlardan memnun değiller ise, yeni bir yasa oluşturarak DDK’ların amaçlarını değiştirebilirler, onların bağımsızlıklarını kısıtlayabilirler ve hatta onların görevlerine son verebilirler. Bu yaptırımlar DDK’ların siyasal asillerin tercihlerine uygun olarak hareket etmesini sağlayabilir. Kurumsal kontrol ise, aynı yetkinin tek bir DDK’ya değil, farklı DDK’lara verilmesi veya yetkinin DDK ile başka kurumlar arasında paylaşılarak güç dengesinin sağlanması yoluyla kontrol mekanizmasının işletilmesidir (Gilardi, 2001a, ss. 13-14).

Gilardi, asil-vekil kuramının DDK’lara yetki devrinde neyi açıklayabildiğini ve neyi açıklayamadığını tartışarak, asil-vekil kuramının kontrol ve denetim mekanizmalarını açıklayabildiğini, ancak DDK’lara neden yetki devredildiğini ve bu kurumların neden bağımsızlık ile donatıldıklarının anlaşılmasında kısıtlı açıklamalara sahip olduğunu belirtmektedir (Gilardi, 2001a, s. 17). Bu yüzden, DDK’lara neden yetki devredildiği ve bağımsızlık verildiğinin tam olarak açıklanabilmesi için diğer yaklaşımlara bakılmalıdır.

2.2 Politik İşlem Maliyetleri Kuramı

Bir ekonomi veya firma içinde iktisadi etkinsizliğin temel sebeplerinden biri, işlem maliyetleridir. İşlem maliyetleri, bir iktisadi faaliyet içinde tarafların çok olması, tarafların uzlaşmacı olmaması, bilginin erişilebilir olmaması ve değişime direnç gösterilmesi gibi işlem yapmayı zorlaştıran tüm maliyet unsurlarıdır. Bir firmanın etkin olmasını etkileyen pek çok maliyet kaynağı vardır. Örneğin, üretimin denetimi aşamasında, belirsizlik ve asimetric bilgiden kaynaklanan işlem maliyetleri ortaya çıkabilmektedir (Çetin, 2012, ss. 43-44).

İşlem maliyetleri kavramı, bugünkü kullanımı ve anlamıyla ilk olarak Coase tarafından kullanılmıştır. Herhangi bir tanım vermeyen Coase, işlem maliyetlerini piyasa sistemini kullanmanın maliyetleri olarak görmektedir (Oğuz, 2015, ss. 202-203). Coase, piyasa süreçlerinde bazı işlemlerin maliyetli olduğunu, bu maliyetlerin firma içinde üretimi ve üretim faktörlerini organize etmeyi engelleyecek kadar yüksek olduğunu iddia etmiştir (Çetin, 2012, s. 58). Coase hangi işlemlerin firma içinde yapılacağı, hangilerinin piyasadan temin edileceği üzerinde durmaktadır. Yöneticiler buna karar verirken, bu işlemlerin karşılaştırmalı maliyetlerine bakmaktadır (Oğuz, 2015, s. 202).

Coase, işlem maliyetleri teorisi çerçevesinde firmanın neden var olduğunu sorgulamakta ve firmanın varlığını piyasada işlem yapmanın maliyetli olmasına bağlamaktadır (Oğuz, 2015, s. 202). Firmanın ana işlevi ve temel varoluş sebebi, piyasadaki iktisadi ilişki ve etkinlikler esnasında ortaya çıkan işlem maliyetlerinin azaltılmasıdır. İşlem maliyetlerini en aza indirebilen firma, doğal olarak piyasada başarı olasılığını artırmaktadır (Şenalp, 2007, s. 75).

Majone, Coase'nin ekonomik süreç içerisinde piyasa ekonomilerinde firmaların neden ortaya çıktığı sorusuna cevap aradığını belirterek, benzer sorunun politik süreçler içinde yöneltilebileceğini söylemektedir. Bu bağlamda Majone, seçmenlere veya onun seçilmiş temsilcilerine doğrudan hesap vermeyen çoğulcu olmayan kurumların, kamu politikalarının seçilmişler tarafından oluşturulduğu demokratik yönetimlerde neden ortaya çıktığı sorusunu irdelemektedir. Majone'a göre, politik asillerin politikaları kendileri oluşturmak yerine bağımsız merkez bankası, bağımsız düzenleyici kurumlar veya uluslararası organizasyonlar gibi çoğulcu olmayan kurumlara yetki devretmesinin sebebi politik işlem maliyetleridir (Majone, 2001a, s. 159).

Politik işlem maliyetleri, politik süreç içerisinde ortaya çıkan maliyetler olarak tanımlanmaktadır. Politik süreçlerde politik işlem maliyetlerine sebep olan bazı unsurlar vardır. Nitekim Gilardi, karar almayı, sorumluluk riskini, politik belirsizliği, güvenilirlik problemini politik işlem maliyetlerine sebep olan faktörler olarak ifade etmektedir (Gilardi, 2001b, s. 14).

İşlem maliyetleri yaklaşımına göre, ekonomik ve politik süreçler içerisinde gerçekleşen işlemlerin maliyeti pozitif olduğundan ilgili süreçlerden kaynaklanan işlem maliyetlerini ortadan kaldırmak için kurumlar ve organizasyonlar ekonomik, politik ve sosyal sistemler oluştururlar. Bu doğrultuda, firmalar, hükümetler, düzenleyici kurumlar gibi ekonomik organizasyonlar ve politik hiyerarşiler işlem maliyetlerini azaltmak için oluşturulurlar (Çetin vd., 2016, s. 604).

Ancak politikacılar politika oluşturma gücünü bazı alanlarda devrederken bazı alanlarda devretmeyecektir. Örneğin; para politikalarını bağımsız merkez bankasına devrederken, vergilendirmeyi zaman ve uzmanlık gerektirmesine rağmen kendileri yapmaya devam edebilir. Çünkü politikacılar, politik olarak maliyetleri aşınca kadar politikaları kendileri yapmayı tercih ederler. Politikaları kendilerinin oluşturması politik işlem maliyetlerini artırıyorsa karar verme gücünü devretmeyi seçeceklerdir (Çetin vd., 2016, s. 604). Sonuç olarak, DDK'lar politik süreç içerisinde ortaya çıkan politik işlem maliyetlerinin azaltılması amacıyla yetki devredilen kurumlardır.

2.2.1 Karar Alma Maliyeti

Karar verme iki nedenden dolayı maliyetli bir iştir. Birincisi, karar verme uzmanlık gerektirmektedir (Gilardi, 2001b, s. 14). Piyasaların liberalizasyonu düzenlemenin teknik gereksinimlerini arttırmıştır. Özellikle gelişen teknoloji ile karmaşıklaşan sektörler, altyapı hizmetleri alanında şebekeler arasındaki bağlantıların maliyetini hesaplamak, gerekli standartları belirlemek, rekabeti bozucu davranışları önlemek teknik uzmanlık gerektirmektedir

(Sönmez, 2011, ss. 51-52). Politikacılar da uzmanlık gerektiren alanlarda eksik bilgiye sahiptirler. Politikacılar uzmanlık gerektiren politikaları oluşturabilecek ve değişen koşullara adapte olabilecek uzmanlığa sahip değildir. Tarafsız uzmanların görevlendirildiği uzmanlaşmış kurumlar ise, etkili ve tutarlı politikalar oluşturabilirler (Majone, 1997, s. 270). Bu yüzden, politikacılar karar verme gücünü uzman kurumlara, yani DDK'lara devretmektedirler.

Karar almayı maliyetli hale getiren bir diğer unsur ise pazarlıktır. Önemli çıkar çatışmalarının yaşandığı alanlarda karar verme maliyetli olduğu için parlamento bu alanlarla ilgili sonsuz ve gereksiz tartışmalara girmek yerine karar verme yetkisini devretmeyi tercih edebilir (Gilardi, 2001b, s. 15). Böylece, parlamento bünyesindeki kararlarda çoğunluk aranması gibi tartışmalardan kaynaklanan gecikmelerin neden olacağı birçok maliyet unsuru da bertaraf edilmektedir (Çetin, 2007, s. 11).

2.2.2 Sorumluluk Riski

Politik karar almayla ilgili diğer bir işlem maliyeti sorumluluk riskidir. Gıda ve ilaç güvenliği gibi bazı riskli politika alanlarında çok dikkatli hareket edilmesine rağmen elde edilen sonuçlar olumsuz olabilir. Bu da politikacılar için maliyete sebep olabilmektedir (Gilardi, 2001b, s. 15). Başka bir sorumluluk riski de politikacıların uygulanması gerektiğine inandıkları fakat popüler bulunmayan politikalarıdır. Örneğin; ırk ve cinsiyet eşitliğini savunmak politik liderler ve gruplar tarafından önemli olarak görülürken, seçmenlerin büyük bir kısmında memnuniyetsizlik uyandırabilir (Thatcher, 2002a, s. 131). Bu nedenle, politikacılar bu tarz politika kararlarının alınması ve uygulanması yetkisini DDK'lara devrederler. Aynı zamanda sorumluluk devrinde bulunmuş olurlar. Majone'un ifadesiyle, burada karar almanın siyasi maliyetini paylaşma söz konusudur (Majone, 1999, s. 4).

2.2.3 Güvenilir Taahhüt

Güvenilir taahhüt veya güvenilirlik hipotezinin temelinde politikacıların politik süreç içerisinde aldıkları politika kararlarının güvenilir olmaması yatmaktadır. Politikaların güvenilir olmaması da ortaya güvenilir taahhüt problemini çıkarmaktadır. Güvenilir taahhüt problemi kararların istikrarsız olmasından kaynaklanmaktadır. Bir kişi t zamanında tercih ettiği bir seçeneği, $t+1$ zamanında tercih etmeyebilir (Gilardi, 2008, s. 30).

Aynı olgu politik süreçler içinde geçerlidir. Politik süreçlerde zaman içinde gerçekleşen tutarsız politik kararlar ortaya güvenilirlik problemini çıkarmaktadır. Örneğin; yapılan seçimle beraber görev başına gelen bir hükümet, özel sektöre sübvansiyon sözü verirken zamanla bu taahhüdünden vazgeçebilir veya özel sektöre vergilendirmede kolaylık sağlayacağını taahhüt eden hükümet, ilerleyen zamanda bu taahhüdüne uymayabilir.

Majone'a göre, taahhüt problemi işlem maliyetleri politikalarının merkezinde yer almaktadır. Çünkü taahhüt problemi, sonradan ortaya çıkan fırsatçılığın veya çıkarıcılığın ve politik süreçlerin bir sonucudur (Majone, 2001a, s. 161). Bu bağlamda, seçilmiş politika yapıcılarının taahhütlerindeki istikrarsızlıklar iki temel sebepten kaynaklanmaktadır. Bunlar, zaman tutarsızlığı ve tam tanımlanmamış politik mülkiyet haklarıdır (Majone, 2001b, s. 105).

2.2.3.1. Zaman Tutarsızlığı

Zaman tutarsızlığı, bir hükümetin uzun vadeli programlarının kısa vadeli programlarından farklılaşması sonucunda ortaya çıkmaktadır (Majone, 2001a, s. 162). Yani, gelecek dönem için planlanan bir politika, uygulama zamanı geldiğinde artık uygun veya çıkarılara uyan bir politika olmayabilir (Bernhard, 2002, s. 705).

Zaman tutarsızlığının iki kaynağı vardır. Birincisi, politika yapıcılar politikalarını yeni koşullara, öngörülemez politikalara adapte edebilmek veya çıkar sağlamak amacıyla değiştirme eğiliminde olabilirler (Gilardi, 2001a, s. 4). Örneğin, sıkı para politikası uygulayan bir hükümet değişen koşullar veya yaklaşan seçim dönemi nedeniyle bu politikasından vazgeçebilir. Bu durum politika yapıcıların zaman tutarsızlığıdır. Çünkü yaklaşan seçimler veya yeni makroekonomik koşullar nedeniyle politika yapıcıların t zamanı ile t+1 zaman arasındaki politikaları değişmiştir (Alesina & Tabellini, 1988, s. 543). İkincisi, politika yapıcıların tercihlerinde meydana gelen değişiklik yeni bir hükümet oluşumundan veya kamuoyu baskılarından kaynaklanabilir (Gilardi, 2001a, s. 4). Örneğin, bir hükümetin endüstriyel kirlilik konusundaki politikası kamuoyu baskıları nedeniyle değişikliğe uğrayabilir.

Zaman tutarsızlığının ortaya çıkardığı politik ve ekonomik sonuçlar bulunmaktadır. Zaman tutarsızlığının önemli bir politik sonucu, politika taahhütlerinin güvenilirliğini azaltmasıdır. Örneğin, hükümetin enflasyona ilişkin farklı zamanlarda uyguladığı politikalar arasındaki tutarsızlık halkın hükümete olan güvenini azaltabilir. Kamu politikalarının başarılı olabilmesi için güvenilir olması gerekmektedir. Güvenilirlik azaldığı zaman, planlanan amaçlara ve beklenen faydalara ulaşamayabilir (Gilardi, 2008, s. 38).

Zaman tutarsızlığının diğer bir sonucu ise, ekonomiyi olumsuz etkilemesidir. Çünkü güvenilirlik ekonomik kalkınma için önemli bir politik değerdir. Buradaki temel mesele, hükümetlerin özel mülkiyet haklarına saygı göstermesidir. Mülkiyet hakları güvende olmadığı müddetçe özel yatırımlar önemli bir risk altında olacak ve yeterli seviyede özel yatırım yapılmayacaktır (Gilardi, 2008, ss. 38-39).

Güvenilir taahhüt, düzenleyici politikalar için de önemli bir politik değerdir. Çünkü düzenleyici reformun başarısı özel yatırımları çekme kapasitesine bağlıdır. Politika yapıcılar, t zamanında yatırımcılara uygun bir düzenleyici çevre vadederken, t+1 zamanında bu taahhüdünden vazgeçebilir. Eğer yatırımcılar politika yapıcıların tercihlerindeki bu değişikliği öngörürlerse yatırım yapmaktan vazgeçebilirler (Gilardi, 2007, s. 307).

Bu bağlamda, politikacılar zaman tutarsızlığından kaynaklanan güvenilirlik problemini çözmek için belirli alanlardaki politika yapma güçlerini kendilerinin doğrudan kontrol edemeyeceği bir otoriteye devretmektedir. Böylece politikacıların taahhütleri zamanla değişime uğrasa bile, politikaların artık kendi yetkileri altında olmaması güvenilirliği sağlayacaktır (Gilardi, 2008, s. 45). Bu yüzden, düzenleme yetkisinin seçim baskılarından uzak ve politikacıların doğrudan kontrolünde olmayan DDK'lara devredilmesi zaman tutarsızlığı problemini ortadan kaldırarak düzenleyici taahhüdün güvenilirliğini sağlayacaktır. Ancak, güvenilir düzenleyici süreç için düzenleme yetkisinin DDK'lara devredilmesi tek başına yeterli değildir. Düzenleyici gücün devri sonrasında, DDK'ların politikacılar ve özel çıkar gruplarından bağımsızlığının sağlanması düzenleyici sürecin özel sektör için güvenilirliğini sağlamaktadır. Böyle bir kurumsal çerçevede, yatırımcılar DDK'ların endüstriyi düzenlemekten sorumlu olduğuna ve politikacıların DDK'ların bağımsızlığından dolayı düzenleyici kararlara müdahale edemeyeceklerine inanacaklardır. Böylece düzenleyici mekanizmalar ekonomik aktörler için güvenilir taahhüdü temin edeceklerdir (Çetin vd., 2016, s. 606).

2.2.3.2. Politik Belirsizlik

Demokratik yönetimlerde kamu otoritesi kimseye ait değildir. Kamu otoritesinin kontrolünü ele alan onu kullanma hakkına da sahip olmuş olur (Moe, 1990, s. 227). Kamu otoritesini kullanma hakkı bir çeşit mülkiyet hakkı olarak düşünülebilir. Bu mülkiyet hakları politik mülkiyet hakları

olarak adlandırılmaktadır. Politik mülkiyet hakları, politikaları ve yönetim yapılarını oluşturmada kullanılır (Moe, 1995, s. 124).

Ancak demokratik siyasal sistem içerisindeki politik mülkiyet hakları belirsizdir. Çünkü bu hakları kimin kullanacağı düzenli yapılan seçimlerle yeniden belirlenmektedir (Moe, 1990, s. 227). Politikacılar politikanın uygulanması için karar aldıklarında, bilirler ki bu politika, gelecek seçimlerde hükümet değiştiğinde ya da bir koalisyon hükümeti iktidara geldiğinde değiştirilebilir (Çetin, 2007, s. 11). Bu da ortaya politik belirsizlik problemini çıkarmaktadır. Politik belirsizlik ise, güvenilirlik problemine sebep olmaktadır.

Politikacılar ise aldıkları kararların devamlılığını isterler. Bu devamlılığı sağlamak ve politik belirsizlik problemini ortadan kaldırmak için belirli politikaların siyasi alandan yalıtılması gerekmektedir. Bu nedenle, politikacılar bazı politik mülkiyet haklarını, politikacılardan bağımsız olan kurumlara devretmektedir. Kurumların değişme olasılığı siyasetçilere göre daha düşük olduğu için bu kurumlar siyasiler tarafından politikalarını istikrarlı ve uzun süreli hale getirmek amacıyla bir araç olarak kullanılmaktadır (Çetin, 2007, s. 11). Anlaşılmaktadır ki, düzenleyici süreç içerisinde güvenilir düzenleyici taahhüdü sağlamak amacıyla siyasiler bazı politik mülkiyet haklarını DDK'lara devretmektedir.

3. Düzenleyici ve Denetleyici Kurumların Bağımsızlığı

Düzenleyici devletin en karakteristik özelliği, hükümetten bağımsız hareket eden düzenleyici kurumlara karar verme gücünü devretmesidir. Bu düzenleyici kurumların görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirebilmesi için bağımsız hareket edebilecekleri özelliklerle donatılmaları gerekmektedir.

Warrick Smith (1997, s. 1), düzenleyici kurumların bağımsızlığını üç madde halinde tanımlamıştır: a) DDK'ların ilişki içinde olduğu firmalar, müşteriler ve çıkar gruplarından bağımsızlığı, b) DDK'ların politik otoriteden bağımsızlığı, c) DDK'ların finansal olarak bağımsız olmaları.

Düzenlenen endüstriden bağımsızlığın bir düzenleyici kurumun performansı ile yakından ilişkisi vardır. Bunun sebeplerinden biri, düzenlenen sektördeki şirketlerin ve çıkar gruplarının düzenleyici kurumun kararlarını etkilemek amacıyla ona nüfuz etmeye çalışmasıdır (Jacobzone, 2005, s. 96). Bir diğer sebep, düzenleyici kurumların endüstri içindeki özel çıkarlarının düzenleyici süreci tehlikeye atmasıdır (Johannsen, 2003, s. 22). Örneğin, düzenleyici kurumların yetersiz bütçeye sahip olması bu kurumların endüstri içerisindeki gruplara karşı bağımlılığını artırabilir (Karacan, 2002, s. 69). Düzenleyici süreçteki bu tehlikelerden dolayı DDK'ların endüstri içerisindeki firmalar, müşteriler ve çıkar gruplarından bağımsızlığı sağlanmalıdır.

DDK'ların politik iktidardan bağımsız olması, düzenlenen endüstrilerden bağımsız olmasından biraz daha farklıdır. Çünkü bu kurumlar hükümet ve parlamento gibi devlet aygıtının bir parçasıdır. Eğer düzenleyici kurumların bağımsızlıkları sağlanmazsa, hükümetler bütçelerini kesmek, kurul üyelerini görevden almak gibi çeşitli yollarla bu kurumlar üzerinde etki oluşturabilirler veya hükümet ve parlamento gibi kurumlar DDK'ların aldıkları kararları değiştirebilirler (Johannsen, 2003, s. 23).

DDK'ların politik iktidardan bağımsızlığının sağlanmasını gerektiren bir diğer neden, politikacıların kısa vadeli çıkarlarının önüne geçmektir. DDK'ların düzenledikleri sektörlerin çoğunun vatandaşlar tarafından kullanılıyor olması nedeniyle politikacılar regülasyonu çıkarları için kullanabilirler. Çünkü burada politikacılar için asıl önemli olan hizmetlerin rekabetçi

regülasyon yöntemleriyle gerçekleştirilmesinden ziyade bir sonraki seçimde tekrar iktidara gelme arzusudur (etin, 2007, s. 13). Bu ise düzenleyici taahhüdü aşağı çekecektir.

Bu bağlamda, DDK'ların birtakım güvencelerle donatılması gerekmektedir. Bu güvenceler, DDK yelerinin atanma usulünü, görev sürelerini, görevden ayrılmalarını, tekrar atanıp atanmamasını kapsamaktadır (Sobacı, 2006, s. 165). Bu kurumların bağımsızlığının güvence altına alınabilmesi için kurul üyelerinin atanma ve görevden alınma usullerini müşterek olarak gerçekleştirmek, görev sürelerini uzun tutmak, yeniden seçilme olanağı tanımamak ve görev süreleri dolmadan görevden alınmalarını sıkı koşullara bağlamak gerekmektedir (Parlak & Sobacı, 2012, s. 268). Örneğin, kurul üyelerinin ikinci kez göreve atanabilmeleri üyelerin tekrar göreve gelme beklentisiyle tarafsızlıklarını siyasi iktidar lehine bozmalarına neden olabilir (Ulusoy, 2003, s. 16).

DDK'ların eylem ve işlemlerine yönelik politik ve idari grupların müdahalesinin önüne geçebilmek için de birtakım güvenceler verilmelidir. DDK'ların işlem ve eylemleri üzerinde yürütme organına dâhil birimlerin bu eylem ve işlemlerin geçersizliği sonucunu doğuran, işlemi onaya tabi tutma, işlemin yürürlüğünü engelleme veya geciktirme gibi hiçbir doğrudan yetkiye sahip olmamalı ve hiçbir kurum, kuruluş ve merciin bu işlemlerin değiştirilmesi ve yürürlüğe sokulmaması yönünde emir ve talimat verememelidir (Ulusoy, 2003, s. 17). Bu güvenceler sayesinde DDK'ların işlevsel olarak da bağımsız olması sağlanabilmektedir.

Düzenleyici kurumların bağımsızlıkları için diğer bir önemli konu mali zerklikleridir. Politik iktidarlar bütçeyi DDK'lara karşı bir silah olarak kullanabilirler. Bu nedenle, DDK'lar mali olarak tamamen politik iktidara bağımlı olmamalıdır. Aksi bir durum, DDK'ların bütçe bağımlılığı nedeniyle politik etki altında kalmasına sebep olacak ve bu kurumların bağımsızlıklarına zarar verecektir.

DDK bütçelerinin hangi kaynaklardan oluştuğu mali özerklikleri için temel belirleyicidir. Bu kurumların bütçeleri, sadece merkezi hükümetten aktarılan gelirler, hem merkezi hükümetten aktarılan hem de hükümet dışı kaynaklardan elde edilen gelirler veya sadece hükümet dışı kaynaklardan elde edilen gelirlerden oluşabilmektedir. DDK bütçelerinde hükümetten aktarılan gelirlerin payları arttıka bu kurumların bağımsızlığı zarar görecektir. Nitekim, bu kurumların finansal bağımsızlığının artırılabilmesi için merkezi hükümetin sağladığı bütçe dışında gelir kaynakları da bulunmaktadır. DDK'ların kamu fonlarının yanında, düzenlenen sektörlerden aldıkları harçlar, lisans ücretleri, düzenlenen mal veya hizmetin tüketime uygulanan tarifeler sonucunda elde edilen gelirleri vardır (Jacobzone, 2005, s. 96). Bu gelirler ile merkezi bütçeden ayrı bütçe oluşturabilen DDK'ların bağımsızlığı sağlanabilecektir.

4. Türkiye'deki Düzenleyici ve Denetleyici Kurumların Bağımsızlıklarını İlgilendiren Düzenlemeler

DDK'ların kuruldukları günden bugüne en çok eleştiri aldığı konulardan biri hesap verebilirlik-bağımsızlık ikileminden kaynaklanan demokratik meşriyetleridir. Bu eleştiri, Türkiye'de sorun olarak görülen DDK'ların anayasal ve idari konumu tartışmasını beraberinde getirmektedir (detaylı bilgi için bkz. etin vd., 2010, 2016; Sever, 2015; Sobacı, 2006). Anayasa'ya göre Türkiye niter bir devlettir ve yönetim yapısı idarenin bütünlüğü ilkesi çerçevesinde şekillenmektedir. DDK'lar ise merkezi yönetim denetiminden mümkün olduğunca muaf olacak şekilde tasarlanmışlardır. Dolayısıyla Türkiye'deki DDK'lara yönelik tartışma idarenin bütünlüğü ilkesi ile bu kurumların bağımsızlıklarını sağlayan güvenceler arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır.

Anayasa’da DDK’lar hakkında tanımlayıcı bir ifade bulunmamaktadır. Bundan dolayı, DDK’ların bürokratik yapı içerisindeki yerleri belirsizdir. Dahası, bu durum DDK’lara politik müdahale yollarının açılmasına neden olmaktadır. Göreve gelen hükümetler ise, bu durumu anayasal açıklığa kavuşturmak adına girişimde bulunmamış ve bu problemi çözme konusunda isteksiz bir tavır sergilemişlerdir (Çetin vd., 2010, ss. 236-237).

Bununla birlikte, yapılan yasal düzenlemelerle bu durum aşılmaya çalışılmış ve DDK’ların idari yapı içindeki konumu netleştirilerek idarenin bütünlüğü ilkesiyle uyumlu hale getirilmiştir (Çetin vd., 2016, s. 611). Bu kurumların idare içerisindeki yerine dair belirsizlikleri giderebilmek adına yapılan yasal düzenlemeyle farklı bir çözüm ortaya konmuştur. DDK’lar bir bakanlık ile ilişkilendirilerek “ilişkili kuruluş” olarak tanımlanmıştır.

Buna yönelik en belirgin düzenlemeler Haziran 2011’de çıkarılan 643 sayılı ve Ağustos 2011’de çıkarılan 649 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerdir (KHK). 643 sayılı KHK ile 3046 sayılı Kanun’a eklenen 19/A maddesine göre, “Bakanlık bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşları Başbakanın teklifi ve Cumhurbaşkanının onayı ile Başbakanlıkla veya diğer bakanlıklarla ilgilendirilebilir.” Aynı kanununun 19/A maddesine 649 sayılı KHK ile “Bakan bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşların her türlü faaliyet ve işlemlerini denetlemeye yetkilidir” hükmü eklenmiştir. Özel (2012), bu düzenlemeleri devredilen yetkilerin azaltılması olarak nitelendirmiş ve DDK’ların düzenleme ve işlemlerinin üzerindeki siyasi kontrolü artırabileceğini ifade etmiştir (s. 120).

Daha sonra, 2018 yılındaki 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesinin 503’üncü maddesinde, “Bakan, (...) bağlı, ilgili ve ilişkili kuruluşların faaliyetlerini, işlemlerini ve hesaplarını denetlemekle görevli ve yetkilidir” ifadesine yer verilerek KHK’larla yapılan düzenlemeler yinelenmiştir. Böylece, hem 2011 yılında hem de 2018 yılında yapılan düzenlemelerle DDK’lar üzerinde bakanın vesayet yetkisi oluşturulmuştur (Gözler & Kaplan, 2018, s. 127).

Yapılan bu düzenlemeler DDK’ların idari teşkilat içindeki yerini biraz daha belirginleştirmektedir. Ancak, bağımsızlıkları adına soru işaretleri oluşturmaktadır. DDK’lara uzman bilgisine ihtiyaç duyulması, güvenilir taahhüdün sağlanması ve politik işlem maliyetlerinin azaltılması nedenleri çerçevesinde yetki devredilmiştir. Bu nedenler doğrultusunda da DDK’lar bağımsızlıklarını sağlayacak güvencelerle donatılmıştır. Ancak, yapılan değişiklikler Türkiye’de DDK’lara devredilen düzenleyici yetkileri azaltmaktadır. Bu ise, bu kurumların düzenleme ve işlemleri üzerinde siyasi kontrolün artması ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla, bu kurumların formel ve informel bağımsızlıkları olumsuz etkilenmektedir (Özel, 2012). Bunlar ise politik işlem maliyetlerinin artması ve düzenleyici taahhüdün olumsuz etkilenmesi sonuçlarını beraberinde getirmektedir.

5. Ampirik Araştırma: Türkiye’deki DDK’ların Formel Bağımsızlıklarının Ölçümü

5.1 Veri

Türkiye’deki DDK’ların formel bağımsızlıklarını analiz etmek amacıyla Gilardi’nin 2002 yılında geliştirmiş olduğu “DDK’ların Bağımsızlık İndeksi” kullanılacaktır. Söz konusu bağımsızlık indeksi, DDK’ların formel (de jure) bağımsızlığına odaklanmaktadır (s. 880). Bağımsızlık indeksinde DDK’ların informel (de facto) bağımsızlıkları dikkate alınmamaktadır. Informel bağımsızlık, hükümetin DDK’lara yasal olmayan fiili (de facto) müdahalelerini ifade etmektedir. Formel bağımsızlık ise, DDK’ların yasal durumlarını ifade etmektedir. Bu bağlamda, bağımsızlık

indeksi oluşturulurken her bir DDK ile ilgili yasalar ve hukuki düzenlemeler göz önüne alınmaktadır. Yani, bağımsızlık indeksini oluşturan veriler kanunlar, KHK'lar, anayasal maddeler, yönetmelikler ve DDK'ların hazırlamış olduğu faaliyet raporlarından elde edilmektedir (Çetin vd., 2016, s. 613).

Bağımsızlık indeksi beş ana ölçütten oluşmaktadır. Bunlar (Gilardi, 2002, s. 880): DDK başkanının statüsü, DDK kurul üyelerinin statüleri, DDK'nın hükümet ve parlamento ile ilişkisi, DDK'nın finansal ve organizasyonel özerkliği, DDK'ya devredilen düzenleyici yetkilerin kapsamı. Bu ana başlıkların her biri farklı göstergelerden oluşmaktadır. Bağımsızlık indeksinde yer alan her bir göstergeye 0 ile 1 arasında değer verilmektedir. Bu değerler 0'a yaklaştıkça DDK'ların bağımsızlıkları azalırken, değerler 1'e yaklaştıkça DDK'ların bağımsızlıkları artmaktadır.

DDK başkanı ve kurul üyelerinin statüleri, görev sürelerini, atanma usüllerini, görevden alınma koşullarını, yeniden atanmalarının mümkün olup olmadığını, başka kurum veya kuruluşta görev alıp alamamaları durumlarını ifade etmektedir. Bunlar, DDK'ların formel bağımsızlıklarını farklı seviyelerde etkilemektedir. DDK başkanı ve kurul üyelerinin bir bakan tarafından atanması ile hükümet tarafından atanması, tekrar göreve seçilebilmeleri ile seçilememeleri, görevden alınabilmeleri ile alınamamaları DDK'ların formel bağımsızlıklarına farklı etkilerde bulunmaktadır. Aynı şekilde, finansal ve organizasyonel özerkliğinin derecesi de DDK'ların bağımsızlıklarını etkilemektedir. DDK'ların personel politikalarını kendilerinin belirleyebilmesi ile belirleyememesi, kendi finansmanlarını sağlamaları ile finansmanlarının hükümet tarafından sağlanması DDK'ların formel bağımsızlıkları üzerinde belirleyicidir.

DDK'ların hükümet ve parlamento ile ilişkileri de bağımsızlıklarına farklı seviyelerde etki etmektedir. DDK'ların hükümet veya parlamentoya sadece bilgi amaçlı rapor sunması ile onaylanması gereken bir rapor sunması ya da hükümet veya parlamentoya karşı hiçbir sorumluluğunun olmaması DDK'ların formel bağımsızlığına farklı etkileri bulunmaktadır. Benzer şekilde, DDK'ların düzenleyici yetkilerinin kapsamı da bu kurumların bağımsızlıklarını etkileyen diğer bir ölçüttür. DDK'ların ilgili oldukları sektörlerde tek başına düzenleyici yetkilere sahip olması ile düzenleyici yetkilerini başka bir DDK veya hükümet ile paylaşması bağımsızlıklarını etkilemektedir. Örneğin, DDK başkanı veya kurul üyelerinin bir bakan tarafından atanması bağımsızlıklarını azaltırken, hükümet tarafından atanması DDK'ları ilk duruma göre daha bağımsız hale getirmektedir. Başka bir örnek, DDK'ların hükümet veya parlamentoya onaylanması gereken bir rapor sunması bağımsızlıklarını azaltırken, sadece bilgi amaçlı rapor sunmaları bağımsızlıklarını artırmaktadır.

5.2 Yöntem

Türkiye'deki DDK'ların formel bağımsızlıklarını ölçmek için Çok Boyutlu Ölçekleme Analizi (ÇBÖA) yöntemi kullanılmıştır. ÇBÖA nesnel arasındaki ilişkilerin bilinmediği, fakat aralarındaki uzaklığın hesaplanabildiği durumlarda uzaklıklardan yararlanılarak nesnel arasındaki ilişkileri ortaya koymaya yarayan çok değişkenli bir istatistiksel analiz yöntemi şeklinde tanımlanmaktadır. ÇBÖA k boyutlu bir uzayda gösterilebilen nesnelere orijinal konumlarına çok yakın bir biçimde daha az boyutlu (iki, üç, ...) kavramsal bir uzayda göstererek, nesnelere arasındaki ilişkileri belirlemeye yardımcı olmaktadır (Kalaycı, 2009, s. 379).

ÇBÖA'nın amacı, az boyutlu uzayda nesnelere temsilini (uzaklık değerlerini kullanarak) bulmaktır. Böylece, çok boyutlu veri matrislerinde nesnelere arasındaki karmaşık ilişki ortaya konabilecek ve ÇBÖA aracılığıyla kolayca yorumlanabilecektir (Takeuchi vd., 1983, s. 410). ÇBÖA ile nesnelere arasındaki karmaşık ilişkilerin, geometrik uzayda görsel temsili oluşturulmaktadır. Görsel temsil, nesnelere arasındaki karmaşık ilişkinin daha rahat görülerek, daha kolay

açıklanabilmesini sağlamaktadır (Borg vd., 2013, s. 3). Bir başka ifadeyle, ÇBÖA yöntemi veri uzaklık matrisinden elde edilen birim ya da nesnelere arası uzaklıkların (distance) daha az boyutlu bir uzayda grafiksel olarak gösterimi yapılarak verilerin daha iyi anlaşılabilmesi ve yeni bilgilerin üretilmesi için kullanılabilir (Kalaycı, 2009, s. 380). Dolayısıyla, bu çalışmada ÇBÖA aracılığıyla DDK'lar arasındaki uzaklıklar, Türkiye'deki DDK'ların bağımsızlıklarının değerlendirilmesinde ve daha iyi anlaşılmasında kullanılmaktadır.

ÇBÖA, uzaklıklar matrisinden yararlanarak çözüm yapar. Bu nedenle, veri tipine uygun uzaklık matrislerini hesaplamak gerekir. ÇBÖA uzaklıklar matrisini farklılık matrisi olarak ele almaktadır. Eğer veriler aralıklı ya da orantılı ölçekli olarak elde edilmiş ise farklılık (dissimilarity) değerleri Öklid uzaklığı, Karesel Öklid uzaklığı, Blok, Minkowski, Chebychev, Customized uzaklıkları biçiminde hesaplanır. Bunlar arasında en yaygın olarak kullanılan Öklid uzaklıktır. Öklid uzaklık, n*p boyutlu bir veri matrisinde i. ve j. birimler (gözlemler, nesnelere) arasındaki uzaklıkları doğrudan ölçü biriminde belirleyen bir ölçüdür. Öklid uzaklığı i. ve j. birimlerin p değişkene göre farkların kareleri toplamının karekökü alınarak bulunur (Kalaycı, 2009, s. 382). Öklid uzaklığı;

$$d_{ij} = \left[\sum_{k=1}^r (X_{ik} - X_{jk})^2 \right]^{1/2}$$

Uzaklık değerlerinin hesaplanmasının ardından, bu hesaplamaların uygunluğu ve güvenilirliği test edilmektedir. Bu, Stress (STANDARDIZED RESIDUAL SUM OF SQUARES) İstatistiği ile gerçekleştirilir. Stress istatistiği, konfigürasyon uzaklıkları ile tahmini uzaklıklar arasındaki uygunluğu belirlemek amacıyla kullanılır (Özdamar, 2004, s. 506). Stress istatistiği, konfigürasyon ölçüleri ile tahmini konfigürasyon ölçüleri arasındaki farkların tahmini konfigürasyon uzaklıklarına oranının karekökü alınarak hesaplanır ve veri uzaklıkları ile konfigürasyon uzaklıkları arasındaki uygunluğu ifade eder (Kalaycı, 2009, s. 384). Stress istatistiği aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$Stress = \sqrt{\frac{(d_{ij} - \hat{d}_{ij})^2}{(d_{ij} - \bar{d})^2}}$$

Bu eşitlikte $\bar{d}$ ortalama uzaklıklarını, d_{ij} orijinal uzaklıklarını, $\hat{d}_{ij}$ ise konfigürasyon uzaklıklarını belirtmektedir. Burada kullanılan stress sözcüğü konfigürasyon uzaklık değerlerinin veri uzaklık değerlerine uygunluk sağlaması için baskılandığını belirtmek için verilmiştir (Özdamar, 2004, s. 506).

5.3 Bulgular

Bu çalışmada DDK'lar arasındaki gösterim uzaklıkları ile orijinal uzaklıklar arasındaki uygunluğu belirlemek amacıyla stress değeri hesaplanmıştır. Stress istatistiğinin 0,001000'den küçük olduğu noktaya kadar iterasyon devam etmektedir. Yani, stress istatistiği sıfıra yaklaşıncaya kadar devam etmektedir. ÇBÖA çözümlerinde sıfıra yakın olan stress değeri veren boyut çözümleri arzulanan ya da uygun olarak nitelendirilebilecek çözümdür. Başka ifadeyle, gösterim uzaklıkları ile orijinal uzaklık hesaplamaları uygun ve güvenilirdir. Tablo 1'de görüldüğü üzere, bu çalışmada hem 2018 öncesi hem 2018 sonrası stress değerleri uygun seviyededir.

Tablo 1*Young's Stress Test Sonuçları*

Zaman	S-stress	İyileşme
2018 yılı öncesi	0,12134	0,00027
2018 yılı sonrası	0,12268	0,00011

DDK'ların bağımsızlık seviyelerinin analizi için kullanılan değişkenlerden elde edilen değerler, DDK'lar arasındaki benzerlikler (similarities) ve farklılıkları (dissimilarities) göstermektedir. Uyarıcı koordinatların katsayısı, benzerlik ve farklılıkların değerlendirilmesinde kullanılabilir. Bu çalışmada, benzerlikler ve farklılıklar DDK'ların bağımsızlık seviyesinin yorumlanabilmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda, en yüksek pozitif uyarıcı katsayıya sahip olan DDK, Türkiye'de bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK'dır. En düşük negatif uyarıcı katsayıya sahip olan DDK ise, Türkiye'de bağımsızlık seviyesi en düşük DDK'dır. 2018 yılı öncesi ve 2018 yılı sonrası uyarıcı koordinatların katsayısı Tablo 2'de verilmektedir.

Tablo 2*DDK'ların Uyarıcı Koordinatları (Boyuta Göre Benzerlik)*

Uyarıcı Numaralar	Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar	Uyarıcı Koordinatlar (2018 öncesi)	Uyarıcı Koordinatlar (2018 sonrası)
1	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu (BDDK)	0.3475	-0.4300
2	Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu (BTK)	-0.1996	-0.4300
3	Enerji Piyasası Düzenleme Kurumu (EPDK)	-0.9372	-1.2114
4	Kamu Gözetimi Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu (KGK)	0.6220	-0.4358
5	Kamu İhale Kurumu (KİK)	-0.1132	-0.5430
6	Kişisel Verileri Koruma Kurumu (KVKK)	0.9196	2.0266
7	Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK)	1.8185	2.7324
8	Rekabet Kurumu (RK)	-0.3208	-0.4351
9	Sermaye Piyasası Kurulu (SPK)	0.6764	-0.4245
10	Nükleer Düzenleme Kurumu (NDK)	-	-0.4245
11	Sigortacılık ve Özel Emeklilik Düzenleme ve Denetleme Kurumu (SEDDK)	-	-0.4245
12	Tütün ve Alkol Piyasası Düzenleme Kurumu (TAPDK)	-2.8136	-

Tablo 2'ye göre, 2018 yılı öncesinde en yüksek pozitif değer (1.8185) RTÜK'e aittir. DDK'ların bağımsızlığını ölçen göstergelerin tamamı göz önünde bulundurulduğunda, en yüksek bağımsızlık seviyesine sahip olan DDK'nın RTÜK olduğu görülmektedir. En düşük negatif değer (-2.8136) ise, TAPDK'a aittir. Bu nedenle, TAPDK en düşük bağımsızlık seviyesine sahip olan DDK'dır. Kısacası 2018 yılı öncesinde, Türkiye'deki en bağımsız DDK RTÜK iken, bağımsızlığı en az olan DDK TAPDK'dır. Tablo 2'deki uyarıcı koordinatlar göz önünde bulundurulduğunda, RTÜK'ün ardından diğer DDK'ların bağımsızlık seviyeleri sırasıyla, KVKK, SPK, KGK, BDDK, KİK, BTK, RK, EPDK ve TAPDK şeklindedir.

RTÜK ile diğer DDK'ların bağımsızlık seviyeleri arasında belirgin bir farklılık görülmektedir. TAPDK da bağımsızlık seviyesi itibarıyla, diğer DDK'lardan oldukça ayrıksı bir durum sergilemektedir. Bunun yanında, SPK ve KGK'nın bağımsızlık seviyeleri birbirlerine oldukça yakındır. Bu, SPK ve KGK'nın bağımsızlık seviyelerinin benzer olduğunu göstermektedir. Bağımsızlık seviyesi bakımından benzerlik gösteren diğer kurumlar KİK, BTK ve RK'dır.

2018 yılı sonrasında, en yüksek pozitif değer (2.7324) yine RTÜK'e, en düşük negatif değer ise EPDK'ya aittir. EPDK, 2018 yılı öncesinde TAPDK'dan sonra bağımsızlık seviyesi en düşük kurumdu. TAPDK'ın kapatılmasıyla birlikte 2018 yılı sonrasında bağımsızlık seviyesi en düşük DDK EPDK olmuştur. 2018 yılı sonrasında bağımsızlık seviyesi en yüksek kurum ise RTÜK'tür. İkinci sırada ise KVKK yer almaktadır. Diğer kurumlar ise bağımsızlık seviyesi olarak birbirlerine oldukça yakın değerlere sahiptirler.

RTÜK ve KVKK'nın diğer kurumlardan pozitif ayrışmasının ve diğer kurumların birbirine bu kadar yakın veya benzer negatif değerlere sahip olmasının birtakım nedenleri bulunmaktadır. 2018 yılında yapılan düzenlemelerle, RTÜK ve KVKK üyelerinin atanma usulleri (RTÜK üyelerinin tamamı, KVKK'nın bazı üyeleri TBMM tarafından atanmaktadır) değiştirilmemiştir. Diğer kurumların ise atanma usullerinde (Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır) değişikliğe gidilmiştir. RTÜK ve KVKK arasındaki fark, hem RTÜK üyelerinin tamamının meclis tarafından atanması hem de RTÜK üyelerinin görev sürelerinin 6 yıl olmasıdır. KVKK ve diğer kurumların kurul üyelerinin görev süreleri ise 4 yıldır. Görev sürelerinin az olması veya hükümetin/iktidarın görev süresinden az olması bu kurumların bağımsızlıklarını olumsuz etkilemektedir. Bunun yanında, DDK'ların kurul başkanlarının atanma usulü de bu kurumların bağımsızlıklarını etkilemektedir. RTÜK kurul başkanını kendi üyeleri seçerken, diğer kurumların kurul başkanları ise Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır.

Tablo 3 ve 4, DDK'lar arasındaki uzaklıkları gösteren bir matristir. Bu matris hangi DDK'ların birbirine yakın, hangilerinin birbirinden uzak veya farklı olduğunu göstermektedir. Örneğin, ilk sütun BDDK'nın kendisi ve diğer DDK'lar ile arasındaki uzaklıkları ortaya koymaktadır.

Tablo 3'de sekizinci sütuna bakıldığında, RTÜK'ün TAPDK'a (4.537) en uzak DDK olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Tablo 3'deki matris (ölçeklendirilmiş veri uzaklıkları), RTÜK'ün bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK olduğunu tespit etmenin başka bir yoludur. Bu sonuç, uyarıcı koordinatlara göre belirlenen sonuçları destekler niteliktedir. Bunun yanında, Tablo 3'den TAPDK'nın diğer DDK'ların her birine en uzak kurum olduğu görülmektedir. Başka bir husus, BTK'nın KİK ve RK'ya olan uzaklık değerinin birbirlerine çok yakın olmasıdır. BTK ile KİK ve RK arasında hesaplanan uzaklıkların 0,000 olması, BTK'nın bağımsızlık seviyesinin diğer iki kuruma çok yakın olduğunu göstermektedir. Tablo 4'e bakıldığında veri uzaklıkları en fazla olan iki kurum RTÜK ve EPDK'dır (4.320).

Tablo 3

Ölçeklendirilmiş Optimal Veri Uzaklıkları (2018 yılı öncesi)

Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar Arasındaki Optimal Uzaklıklar										
	BDDK	BTK	EPDK	KGK	KİK	KVKK	RK	RTÜK	SPK	TAPDK
BDDK	0.000									
BTK	1.901	0.000								
EPDK	2.757	2.486	0.000							
KGK	0.858	1.349	3.114	0.000						
KİK	2.009	0.000	2.747	1.484	0.000					
KVKK	2.708	2.090	3.513	2.556	1.986	0.000				
RK	2.009	0.000	2.394	1.484	0.767	2.384	0.000			
RTÜK	2.601	2.636	4.003	2.184	2.636	2.241	2.805	0.000		
SPK	0.589	1.531	3.009	0.128	1.655	2.433	1.655	2.316	0.000	
TAPDK	3.704	3.301	4.076	3.818	3.372	4.204	3.372	4.537	3.905	0.000

Tablo 4’de göze çarpan husus, RTÜK, KVKK ve EPDK dışındaki kurumların aralarında az bir uzaklık olması ya da uzaklık bulunmamasıdır. 2018 yılında yapılan düzenlemelerle bu kurumların bağımsızlıklarına etki eden kriterler birbirleriyle aynılaşmıştır. Kurul üyelerinin görev süreleri 2018 öncesinde 4-6 yıllar arasında farklılık göstermekteydi. 2018 yılı sonrasında RTÜK hariç bütün DDK’ların kurul üyelerinin görev süreleri 4 yıl olmuştur. Başka bir örnek, kurul üyelerinin yeniden göreve atanıp atanamaması üzerinden verilebilir. 2018 yılı öncesinde, bazı kurul üyeleri tekrardan bir defa daha bazıları ise birden fazla atanabiliyordu, 2018 yılı sonrasında bütün DDK’ların kurul üyeleri tekrardan birden fazla atanabilir duruma getirilmiştir.

Tablo 4

Ölçeklendirilmiş Optimal Veri Uzaklıkları (2018 yılı sonrası)

Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar Arasındaki Optimal Uzaklıklar											
	BDDK	BTK	EPDK	KGK	KİK	KVKK	RK	RTÜK	SPK	NDK	SEDDK
BDDK	0.000										
BTK	0.000	0.000									
EPDK	2.833	2.883	0.000								
KGK	0.000	0.000	2.833	0.000							
KİK	0.963	0.963	2.993	0.963	0.000						
KVKK	2.554	2.554	3.815	2.554	2.730	0.000					
RK	0.000	0.000	2.833	0.000	0.963	2.554	0.000				
RTÜK	3.262	3.262	4.320	3.262	3.401	2.474	3.262	0.000			
SPK	0.000	0.000	2.833	0.000	0.963	2.554	0.000	3.262	0.000		
NDK	0.000	0.000	2.833	0.000	0.963	2.554	0.000	3.262	0.000	0.000	
SEDDK	0.000	0.000	2.833	0.000	0.963	2.554	0.000	3.262	0.000	0.000	0.000

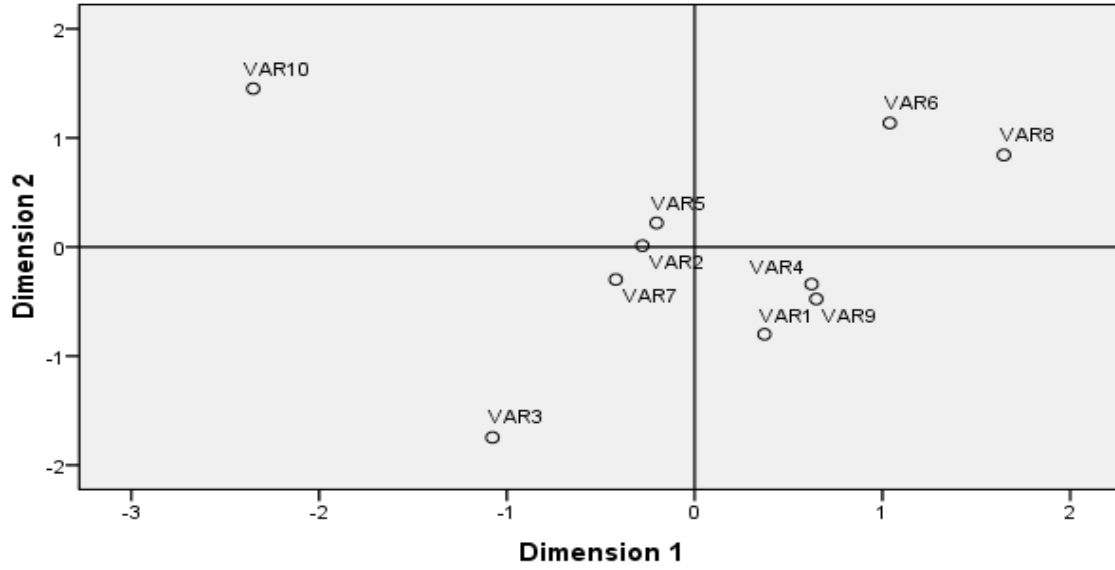
DDK’lar arasındaki optimal uzaklıklar matrisini grafiksel olarak göstermek de mümkündür. Grafiksel gösterimde DDK’ların birbirlerine göre konumları görüntülenmektedir. Grafiksel gösterim yorumlanarak DDK’lar arasındaki ilişkiler belirlenebilir. Ayrıca, bu grafiksel gösterimde bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK ile en düşük DDK açık bir şekilde görülebilmektedir.

Şekil 1 ve Şekil 2, iki boyutlu uzayda koordinatlara göre düzenlenen grafiksel gösterimden elde edilmiştir. Bu bağlamda, Şekil 1 ve 2, DDK’ların bağımsızlık dağılımını göstermektedir. Şekil 1 2018 yılı öncesini, Şekil 2 ise 2018 yılı sonrası temsil etmektedir.

Şekil 1’e göre, 2018 yılı öncesi bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK RTÜK, bağımsızlık seviyesi en düşük kurum ise TAPDK’dır. Bunun yanında, Şekil 1’de BTK, KİK ve RK’nın birbirlerine ve BDDK, KGK ve SPK’nın da birbirlerine oldukça yakın olduğu görülmektedir. Birbirlerine yakınlık gösteren kurumların bağımsızlık seviyelerinin yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Şekil 1

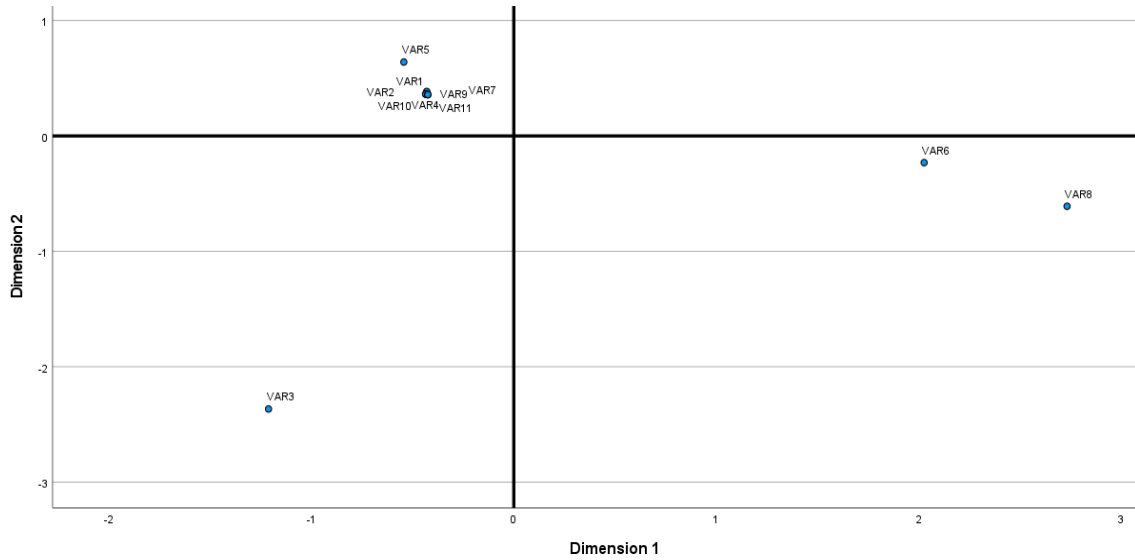
Öklid Uzaklık Modeli (DDK'lar için elde edilen uyarıcı konfigürasyon) (2018 yılı öncesi)

Not. VAR1= BDDK, VAR2= BTK, VAR3= EPDK, VAR4= KGK, VAR5= KİK, VAR6= KVKK, VAR7= RK, VAR8= RTÜK, VAR9= SPK, VAR10= TAPDK'ı temsil etmektedir.

Şekil 2

Öklid Uzaklık Modeli (DDK'lar için elde edilen uyarıcı konfigürasyon) (2018 yılı sonrası)

Not. VAR1= BDDK, VAR2= BTK, VAR3= EPDK, VAR4= KGK, VAR5= KİK, VAR6= KVKK, VAR7= RK, VAR8= RTÜK, VAR9= SPK, VAR10= NDK, VAR11= SEDDK'ı temsil etmektedir.

Şekil 2'ye göre, 2018 yılı sonrası bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK RTÜK, bağımsızlık seviyesi en düşük kurum ise EPDK'dır. 2018 yılında yapılan düzenlemelerin DDK'ların bağımsızlık dağılımını etkilediği görülmektedir. 2018 yılı öncesine göre DDK'ların bağımsızlık dağılımının birbirlerine oldukça yaklaştığı, hatta aynı konumda olduğu ifade edilebilir. Bunun nedeni, yukarıda da ifade edildiği gibi kurumların bağımsızlık kriterlerinin aynılaştırılmasıdır.

Bununla birlikte, tüm bu veriler çerçevesinde 2018 yılında yapılan düzenlemelerin DDK'ların bağımsızlıklarını olumsuz etkilediği söylenebilir.

Tablo 5 ve 6, Gilardi'nin (2002) Bağımsızlık indeksi çerçevesinde hazırlanmıştır. Bu tablolar, indekste yer alan faktörlere 0 ve 1 aralığında verilen değerlerin ortalamaları üzerinden elde edilmiştir. Her iki tablodaki DDK'ların ortalama bağımsızlık değerlerine bakıldığında sonuçların ÇBÖA'nın bulgularıyla örtüştüğü görülmektedir.

Tablo 5

DDK'ların Kategorilere Göre Formel Bağımsızlık Ortalamaları (2018 yılı öncesi)

	DDK Başkanı Statüsü	DDK Kurul Üyeleri Statüsü	DDK'nın Hükümet ve Parlamento ile İlişkisi	DDK'nın Finansal ve Organizasyonel Özerkliği	DDK'nın Düzenleyici Yetkileri
BDDK	0.67	0.67	0.66	0.54	1.00
BTK	0.58	0.58	0.66	0.54	1.00
EPDK	0.62	0.62	0.41	0.54	1.00
KGK	0.67	0.67	0.66	0.54	1.00
KİK	0.55	0.55	0.58	0.54	1.00
KVKK	0.67	0.63	0.66	0.54	1.00
RK	0.62	0.62	0.66	0.54	1.00
RTÜK	0.64	0.66	0.66	0.79	1.00
SPK	0.67	0.67	0.66	0.54	1.00
TAPDK	0.42	0.42	0.66	0.54	1.00

Tablo 5 ve 6'ya bakıldığında 2018 yılında yapılan düzenlemelerle hangi faktörlerin değiştiği ve DDK'ların bağımsızlığının olumsuz etkilenmesinin nedenleri daha iyi anlaşılmaktadır. 2018 yılında, DDK'ların hükümet ve parlamento ile ilişkisini, finansal ve organizasyonel özerkliğini ve düzenleyici yetkilerini doğrudan etkileyen düzenlemelerin yapılmadığı görülmektedir.

Tablo 6

DDK'ların Kategorilere Göre Formel Bağımsızlık Ortalamaları (2018 yılı sonrası)

	DDK Başkanı Statüsü	DDK Kurul Üyeleri Statüsü	DDK'nın Hükümet ve Parlamento ile İlişkisi	DDK'nın Finansal ve Organizasyonel Özerkliği	DDK'nın Düzenleyici Yetkileri
BDDK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
BTK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
EPDK	0.55	0.55	0.41	0.54	1.00
KGK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
KİK	0.55	0.55	0.58	0.54	1.00
KVKK	0.67	0.63	0.66	0.54	1.00
RK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
RTÜK	0.64	0.66	0.66	0.79	1.00
SPK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
NDK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00
SEDDK	0.55	0.55	0.66	0.54	1.00

Tablolardaki ortalama değerlere bakıldığında DDK'ların bağımsızlığını olumsuz etkileyen düzenlemeler kurumların başkan ve kurul üyelerinin statüleriyle ilgilidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi başkan ve kurul üyelerinin görev sürelerinin azaltılması, atanma usulleri ve görev süreleri bittiğinde birden fazla defa yeniden atanabilmelerine yönelik bir değişikliğe gidilmiştir. Başkan ve kurul üyelerinin görev süreleri hükümetin görev süresinden az olmamalıdır, hatta

hükümetin görev süresinden daha fazla olması bağımsızlıklarını olumlu etkileyen bir durumdur. Görev sürelerinin hükümetinkinden az olması durumunda ve yeniden atanabiliyor olmaları nedeniyle başkan ve kurul üyeleri yeniden atanabilme arzusuyla siyasi beklentilere veya çıkarılara uygun şekilde karar alabilirler. Diğer taraftan, atanma usullerinde bir müştereklik olması bağımsızlığı olumlu etkilemektedir. Örneğin, KVKK üyelerinin hem yasama hem de yürütme organlarınca atanması bağımsızlık seviyesini artıran bir durumdur. Müşterekliğin azalması ise bu seviyeyi aşağı çekmektedir. Bu bağlamda, 2018 yılında yapılan değişiklikler DDK’ların bağımsızlık seviyelerinin azalmasına neden olmuştur.

6. Sonuç

Türkiye’de düzenleyici reformlar çerçevesinde çok sayıda DDK kurulmuştur. Bununla birlikte, sahip oldukları özellikler nedeniyle sürekli bir tartışma konusu olmuştur. DDK’ların kurulması ve yetki devredilmesinin amacı politik işlem maliyetlerini azaltmak ve güvenilir taahhüdü gerçekleştirerek kritik piyasalarda etkinliği sağlamaktır. Ancak, Türkiye’deki hem siyasi karmaşa hem de idari kültür bu amaçların önüne geçmiştir. Siyasi aktörler DDK’ları kontrol edemediklerine yönelik şikâyetlerini çokça dile getirmişlerdir. Bunların bir sonucu olarak da DDK’ları yeniden yapılandırma çabası içinde olmuşlardır.

2011 yılında çıkarılan 643 ve 649 sayılı KHK’larla gerçekleştirilen kurumsal değişim DDK’lara devredilen düzenleyici yetkilerin azaltılması sürecinin başlangıcı olmuştur. Ayrıca bu düzenlemeler DDK’lara politik müdahalenin de önünü açmıştır. 2018 yılındaki yönetim sistemi değişikliği çerçevesinde yapılan düzenlemeler DDK’lara yönelik kurumsal değişimin devamı niteliğinde olmuştur. 2011 ve 2018 yılındaki düzenlemeler DDK’ların bağımsızlığını olumsuz etkilemiş ve bu kurumların bağımsızlık seviyesini azaltmıştır.

Gerçekleştirilen bu düzenlemeler sonrasında, Türkiye’de DDK’ların formel bağımsızlıklarına odaklanmak bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmada, ÇBÖA kullanılarak DDK’ların formel bağımsızlık seviyelerinin ölçümü amaçlanmıştır. Bu çalışmanın ampirik analizinin sonuçlarına göre, 2018 yılı öncesinde bağımsızlık seviyesi en yüksek DDK RTÜK, en düşük olan DDK TAPDK’dır. 2018 yılı sonrası bağımsızlık seviyesi en yüksek olan DDK yine RTÜK, en düşük olan ise EPDK’dır.

DDK’ların 2018 yılı öncesi ve 2018 yılı sonrası bağımsızlık seviyeleri ve dağılımında önemli farklılaşmalar vardır. 2018 yılı öncesinde DDK’ların bağımsızlık dağılımına bakıldığında, kurumlar arasında belirli bir mesafe olduğu görülmektedir. 2018 yılındaki düzenlemelerle birlikte 2018 yılı öncesine göre DDK’ların bağımsızlık dağılımının birbirlerine oldukça yakınlaştığı, hatta aynı konumda olduğu ifade edilebilir. DDK’ların bağımsızlık seviyelerinin olumsuz etkilenmesi ve bağımsızlık dağılımının benzer hatta aynı duruma gelmesinin nedeni ise RTÜK ve KVKK hariç diğer kurumların kurul üyeleri ve başkanının görev süreleri, atanma usulleri, yeniden atanabilmeleri gibi kriterlerin aynılaştırılmasıdır. Bunun yanında, görev sürelerinin azaltılması, atanma usulleri ve yeniden atanabilmeleri hem DDK’ları politik müdahaleye açık hale getirmekte hem de başkan ve kurul üyelerinin siyasi beklentiler doğrultusunda karar almasına neden olmaktadır.

Tablo 5 ve 6’da yer alan formel bağımsızlık ortalamaları ile ÇBÖA’nın bulgularının birbirleriyle örtüştüğü ve destekler nitelikte olduğu ifade edilebilir. Tablolardaki ortalama değerler, hangi kategoriler ve kriterlerde değişiklik yapıldığını da göstermektedir. 2018 yılında yapılan düzenlemelerle DDK’ların hükümet ve parlamento ile olan ilişkilerinde, finansal ve

organizasyonel özerkliklerinde ve düzenleyici yetkilerinde bir değişim yapılmamıştır. Değişim, DDK'ların başkan ve kurul üyelerinin statülerinde yaşanmıştır.

DDK'ların bağımsızlıklarının azalması beraberinde bazı problemleri getirmektedir. Bunlardan en önemlisi güvenilir taahhüt problemidir. Kurul üyelerine politik müdahalenin mümkün olması ve üyelerin siyasi beklentiler çerçevesinde karar alması piyasalardaki güven ortamını bozabilir. Güvensizlik yatırımları ve ekonomiyi olumsuz etkileyecektir. Bu durum politik işlem maliyetlerinin de artmasına neden olabilir.

Görüldüğü gibi DDK'ların bağımsızlığı ve piyasa etkinliği arasında sıkı bir ilişki vardır. Dolayısıyla bu kurumların bağımsızlığının sağlanması önemli bir meseledir. Başkan ve kurul üyelerinin görev sürelerinin hükümetin görev süresinden uzun olması, kurul üyelerinin yeniden atanmaması ve atanma usullerinde müşterekliğin artırılması DDK'ların bağımsızlıklarının artmasını sağlayacaktır. Bunun yanında, 2011 ve 2018 yıllarında yapılan düzenlemelerle kurulan idari vesayet ilişkisi bağımsızlık-hesap verebilirlik ikilemini gidermiş olsa da DDK'ları politik müdahaleye açık hale getirmektedir. Ancak, DDK'ların hesap verebilir olmaları kadar bağımsızlıkları da oldukça önemlidir. Dolayısıyla, bağımsızlık-hesap verebilirlik dengesini koruyacak şekilde idari vesayet ilişkisinin sınırları iyi belirlenmeli ve düzenlenmelidir.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Mehmet Fürkan Korkmaz Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- 3046 Sayılı Kanun ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname (2011). Karar Sayısı KHK/643. T.C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 08.06.2011. Sayı: 27958. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/06/20110608M1.htm>
- Akdeniz, D. (2018). Türkiye'de idari ve hukuki açıdan düzenleyici ve denetleyici kurumların bağımsızlığına ilişkin değerlendirme. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 57, 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/38899/290535>
- Alesina, A., & Tabellini, G. (1988). Credibility and politics. *European Economic Review*, 32(2-3), 542-550. [https://doi.org/10.1016/0014-2921\(88\)90201-2](https://doi.org/10.1016/0014-2921(88)90201-2)
- Avrupa Birliği Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararname (2011). Karar Sayısı KHK/649. T. C. Resmi Gazete. Yayımlanma Tarihi: 17.08.2011. Sayı: 28028. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/08/20110817-1.htm>
- Bayramoğlu, S. (2014). *Yönetişim zihniyeti: Türkiye'de üst kurullar ve siyasal iktidarın dönüşümü*. İletişim Yayınları.
- Bergman, T., Müller W. C., & Strøm, K. (2000). Parliamentary democracy and the chain of delegation. *European Journal of Political Research*, 37(3), 255-260. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00512>
- Bernhard, W., Broz, J. L., & Clark, W. R. (2002). The political economy of monetary institutions. *International Organization*, 56(1), 693-723. <https://doi.org/10.1162/002081802760403748>
- Borg, I., Groenen P. J. F., & Mair P. (2013). *Applied multidimensional scaling*. Springer Publisher.
- Braun, D., & Gilardi, F. (2006). Introduction. In D. Braun & F. Gilardi (Ed.), *Delegation in contemporary democracies* (pp. 1-23). Routledge.

- Coen, D., & Thatcher, M. (2005). The new governance of markets and non-majoritarian regulators. *Governance: An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 18(3), 329-346. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2005.00279.x>
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018). Kararname No. 1, T.C. Resmi Gazete. Yayımlı 10.07.2018. Sayı 30474. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2018/07/20180710-1.pdf>
- Çetin, T. (2007). Regülasyon sürecinin yeni aktörleri: Politik iktisat perspektifinden bağımsız düzenleyici kurumlar. *Rekabet Dergisi*, 8(1), 3-26.
- Çetin, T. (2012). *Regülasyon ve rekabet ekonomisi*. İdeal Kültür Yayıncılık.
- Çetin, T., Sobacı M. Z., Nargeleçekenler, M., & Abdulhakimoğulları, E. (2010). The political economy of independent regulatory agencies in Turkey. In T. Çetin & F. Yılmaz (Eds.), *Understanding the Process of Economic Change in Turkey: An Institutional Approach* (pp. 229-250). Nova Science Publisher.
- Çetin, T., Sobacı, M. Z., & Nargeleçekenler, M. (2016). Independence and accountability of independent regulatory agencies: The case of Turkey. *European Journal of Law and Economics*, 41(3), 601-620. <https://doi.org/10.1007/s10657-013-9432-x>
- Ercan, H. (2020). Regülasyon ekonomisi ve düzenleyici ve denetleyici kurum olarak Kamu İhale Kurumu örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 10(2), 140-158. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/62742/859933>
- Gilardi, F. (2001a, September 6-8). *Principal-Agent models go to Europe: Independent regulatory agencies as ultimate step of delegation* [Conference Paper]. ECPR General Conference, Canterbury (UK).
- Gilardi, F. (2001b, December 6-7). *Independent regulatory agencies as ultimate step of delegation: Hypotheses from the transaction-cost politics approach* [Paper presentation]. Workshop Delegating Powers to Independent Agencies, Université de Lausanne.
- Gilardi, F. (2002). Policy credibility and delegation to independent regulatory agencies: A comparative empirical analysis. *Journal of European Public Policy*, 9(6), 873-893. <https://doi.org/10.1080/1350176022000046409>
- Gilardi, F. (2005). The formal independence of regulators: A comparison of 17 countries and 7 sectors. *Swiss Political Science Review*, 11(4), 139-167. <https://doi.org/10.1002/j.1662-6370.2005.tb00374.x>
- Gilardi, F. (2007). The same, but different: Central banks, regulatory agencies and the politics of delegation to independent authorities. *Comparative European Politics*, 5(3), 303-327. <https://doi.org/10.1057/palgrave.ccp.6110098>
- Gilardi, F. (2008). *Delegation in the regulatory state: Independent regulatory agencies in Western Europe*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Gözler, K., & Kaplan, G. (2018). *İdare hukukuna giriş* (24. bs). Ekin Yayınevi.
- Jacobzone, S. (2005). Independent regulatory authorities in OECD countries: An Overview. *Designing Independent and Accountable Authorities for High Quality Regulation* (pp. 72-88). Proceedings of an Expert Meeting in London. OECD. <https://www.oecd.org/unitedkingdom/35028836.pdf>
- James, O. (2003). *The executive agency revolution in Whitehall: Public interest versus bureau-shaping perspectives*. Palgrave Macmillan.
- Johannsen, K. S. (2003). *Regulatory independence in theory and practise: A survey of independent energy regulators in eight European countries*, AKF, Forlaget. http://npaa.sep.gov.mk/npaaportal/dokumenti/chapterAP_docs/regulatory_independence.pdf
- Jordana, J., Levi-Faur, D., & Marin, X. F. (2011). The global diffusion of regulatory agencies. *Comparative Political Studies*, 44(10), 1343-1369. <https://doi.org/10.1177/0010414011407466>
- Kalaycı, Ş. (2009). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (4. bs). Asil Yayınları.
- Karacan, A. İ. (2002). *Özerk kurumlar üzerine denemeler*. Creative Yayıncılık.
- Levi-Faur, D. (2005). The global diffusion of regulatory capitalism. *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 598(1), 12-32. <https://doi.org/10.1177/0002716204272371>
- Majone, G. (1994). The rise of regulatory state in Europe. *West European Politics*, 17(3), 77-101. <https://doi.org/10.1080/01402389408425031>
- Majone, G. (1997). The new European agencies: Regulation by information. *Journal of European Public Policy*, 4(2), 262-275. <https://doi.org/10.1080/13501769709696342>
- Majone, G. (1999). The regulatory state and its legitimacy problem. *West European Politics*, 22(1), 1-24. <https://doi.org/10.1080/01402389908425284>
- Majone, G. (2001a). Nonmajoritarian institutions and the limits of democratic governance: A political transaction-cost approach. *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, 157(1), 57-78. <https://doi.org/10.1628/0932456012974747>
- Majone, G. (2001b). Two logics of delegation: Agency and fiduciary relations in EU governance. *European Union Politics*, 2(1), 103-122. <https://doi.org/10.1177/1465116501002001005>
- Moe, T. M. (1990). Political institutions: The neglected side of the story. *Journal of Law Economic and Organization*, 6(Special Issue), 213-253. https://doi.org/10.1093/jleo/6.special_issue.213
- Moe, T. M. (1995). The politics of structural choice: Toward a theory of public bureaucracy. In O. E. Williamson (Ed.), *Organization Theory: From the Chester Barnard to the Present and Beyond* (pp. 116-153). Oxford University Press.
- Oğuz, F. (2015). Örgüt iktisadı: Ekonomi, örgüt ve hukuk ilişkileri. İçinde A. S. Sargut & Ş. Özen (Ed.), *Örgüt Kuramları* (ss. 193-235). İmge Kitabevi Yayınları.
- Özbay, F., & Akyıldız, S. (2021). Dışsallıkla mücadelede düzenleyici ve denetleyici kurumların rolü: RTÜK örneği. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 11(2), 524-538. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.886349>

- Özel, I. (2012). The politics of de-delegation: Regulatory (in)dependence in Turkey. *Regulation and Governance*, 6(1), 119–129. <https://doi.org/10.1111/j.1748-5991.2012.01129.x>
- Özdamar, K. (2004). *Paket programlar ile istatistiksel veri analizi: Çok değişkenli analizler 2* (5. bs). Kaan Kitabevi.
- Parlak, B., & Sobacı, M. Z. (2012). *Ulusal ve küresel perspektifte kamu yönetimi: Teori ve pratik* (4. bs). MKM Yayınları.
- Perçin, Ö. (2011). Bağımsız idari otoriteler. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(1), 325-344.
- Pollit, C., Bathgate, K., Caulfield, J., Smullen, A. & Talbot, C. (2001). Agency fever? Analysis of an international policy fashion. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 3(3), 271-290. <http://dx.doi.org/10.1080/13876980108412663>
- Ross, S. A. (1973). The economic theory of agency: The principal's problem. *American Economic Review*, 63(2), 134-139.
- Saalfeld, T. (2000). Members of parliament and governments in Western Europe: Agency relations and problems of oversight. *European Journal of Political Research*, 37(3), 353-376. <https://doi.org/10.1111/1475-6765.00517>
- Sever, D. Ç. (2015). Türkiye'de düzenleyici kurumların yapısı, işlevi ve dönüşümü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 64(1), 195-236. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001777
- Smith, W. (1997). *Utility regulatory: The independence debate* (Note No. 2). Public Policy for the Private Sector, The World Bank Group. <http://hdl.handle.net/10986/11570>
- Sobacı, M. Z. (2006). Türk idari teşkilatındaki adalar: Bağımsız idari otoriteler. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 55(2), 157-180. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000352
- Sosay, G. (2009). Delegation and accountability: Independent regulatory agencies in Turkey. *Turkish Studies*, 10(3), 341-363. <https://doi.org/10.1080/14683840903141624>
- Sosay, G., & Zenginobuz, E. Ü. (2007). *Independence and accountability of regulatory agencies in Turkey* (ISS/EC, 2007-17). Boğaziçi University Research Papers.
- Sönmez, Ü. (2011). *Piyasanın idaresi: Neoliberalizm ve bağımsız düzenleyici kurumların anatomisi*. İletişim Yayınları.
- Strøm, K. (2000). Delegation and accountability in parliamentary democracies. *European Journal of Political Research*, 37(3), 261-289. <https://doi.org/10.1023/A:1007064803327>
- Şenalp, M. G. (2007). Düünden bugüne kurumsal iktisat. İçinde Eyüp Özveren (Ed.), *Kurumsal İktisat* (ss. 45-92). İmge Kitabevi Yayınları.
- Takeuchi, K., & Yanai, H., & Mukherjee, B. N. (1983). *The foundations of multivariate analysis: A unified approach by means of projection onto linear subspaces*. Wiley Eastern Limited.
- Thatcher, M. (2002a). Delegation to independent regulatory agencies: Pressures, functions and contextual mediation. *West European Politics*, 25(1), 125-147. <https://doi.org/10.1080/713601588>
- Thatcher, M. (2002b). Analysing regulatory reform in Europe. *Journal of European Public Policy*, 9(6), 859-872. <https://doi.org/10.1080/1350176022000046391>
- Ulusoy, A. (2003). *Bağımsız idari otoriteler*. Turhan Kitabevi.
- Waterman, R. W., & Meier, K. J. (1998). Principal-agent models: An expansion? *Journal of Public Administration Research and Theory*, 8(2), 173-202. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jpart.a024377>
- Yaşar, H. N., & Cabrioğlu Güler, S. S. (2016). Düzenleyici ve denetleyici kurumların yetkileri kapsamında kamu gücü ilişkisi. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 20(4), 63-80.
- Zenginobuz, E. Ü. (2008). On regulatory agencies in Turkey and their independence. *Turkish Studies*, 9(3), 475–505. <https://doi.org/10.1080/14683840802267470>

Extended Abstract

Before 1980, economic crises worldwide led to questioning of the state's role. In the aftermath of the economic crisis, neo-liberal policies with an understanding of shrinking the state through privatization and deregulation became dominant. However, the New Public Management approach, which changed the paradigm of public administration, led to a significant institutional change in the governance structures of states. As a result of all these, a new state model has emerged. This new model is called the regulatory state.

Deregulation and privatization have created the need for regulation and supervision of markets. Thus, governments have established Regulatory and Supervisory Authorities (RSAs). RSAs are the main actors of the regulatory state model. States have delegated their regulatory powers to these agencies in vital policy areas such as telecommunications, energy, banking, competition, environment, human rights, and food safety. The main objective of states is to maximize regulatory efficiency.

RSAs are designed to act independently from the political sphere and the market to ensure regulatory efficiency. At this point, the reasons for delegating authority to RSAs and their independence should be well understood. First, the policy areas that RSAs are authorized to regulate require expertise. For reasons such as lack of expertise or time, politicians delegate these powers to individuals or institutions with the knowledge and capability to regulate. Second, to ensure the credibility of the regulatory commitment and reduce political transaction costs.

Political transaction costs can be defined as the costs incurred in political processes. These costs arise from the risk of liability, the cost of decision-making, and credible commitment. The credible commitment or credibility

hypothesis is based on the unreliability of policy decisions made by politicians in the political process. That is inconsistent policy decisions over time in the political process leading to a credibility problem. The commitment problem is at the heart of transaction cost politics. This is because the commitment problem results from opportunism or self-interest in political processes. In this context, since the pragmatism of political actors cannot ensure credibility, governments delegate regulatory powers to institutions that can provide markets with this confidence. Securing credible commitment reduces political transaction costs while failing to do so increases political transaction costs.

There is a close relationship between political transaction costs, credible commitment, and the independence of RSAs. The most characteristic feature of the regulatory state is the delegation of decision-making power to regulatory agencies which act independently of the government. To ensure regulatory efficiency, these institutions should be provided with guarantees of independence. The independence of regulatory agencies can be expressed in three points: a) Independence from the firms, customers, and interest groups with which the RRAs have relationships, b) Independence of the RSAs from political authority, and c) Financial independence of the RSAs. Providing these institutions with independence increases their credibility and reduces political transaction costs. Conversely, it reduces credibility and increases political transaction costs.

Across the world, RSAs have emerged as a reflection of the state's changing role, aiming to ensure credible commitment and reduce political transaction costs. In line with this objective, regulatory agencies have been intensively established in Türkiye since the 1980s. However, RSAs have always been controversial due to their safeguards and position within the administrative organization. The fact that these institutions have protection against the pragmatist policies of political powers because they are designed and positioned to be free from political interference has been at the center of the debate. This is also evident from the fact that different political actors in Türkiye have stated that they cannot control the RSAs. Indeed, Decree Laws No. 643 and 649 in 2011 and Presidential Decree No. 1 in 2018 established an administrative tutelage relationship between RSAs and the central government. This relationship raises the possibility of political interference in DDKs. Hence, credible commitment may not be ensured, and political transaction costs may increase. In this context, the regulations have had a negative impact on the independence of RSAs.

This study aims to examine the relationship between the independence of RSAs and credible commitment and political transaction costs. Accordingly, the reasons for delegating authority to these institutions are explained, and the formal independence of RSAs in Türkiye is measured. The data set in the study is constructed using Gilardi's (2002) "Independence Index". The Multidimensional Scaling Analysis method was used. According to the analysis findings, Radio and Television Supreme Council (RTSC) had the highest level of independence, while Tobacco and Alcoholic Beverages Market Regulation Authority had the lowest level of independence in the pre-2018 period. In addition to this, RTSC had the highest level of independence, while Energy Market Regulatory Authority had the lowest level of independence in the post-2018 period. Institutional change in 2018 has negatively affected the independence of RSAs and decreased their formal independence.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1296363>

Türkiye Ekonomisinde Finansal Dışa Açıklık Cari Açığın Nedeni Midir?

Hamza Çeştepe*

Deniz Has**

Öz

Bu çalışmada, son 20-30 yılda Türkiye ekonomisinin en kronik sorunlarından biri haline gelen cari açık ile, yine bu dönemde genel olarak ekonomi yönetimlerinin bilinçli tercihi olan finansal dışa açıklık arasındaki ilişki ampirik olarak incelenmiştir. Ampirik analiz için, cari açık ve finansal dışa açıklıkla birlikte reel efektif döviz kuru değişkeninin 1998:1-2019:1 dönemi çeyreklik verileri ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Analiz sonuçlarına göre, söz konusu dönemde cari açık ile reel efektif döviz kuru ve cari açık ile finansal dışa açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bu bağlamda, çalışmada Türkiye’de başta doğrudan yabancı yatırımlar olmak üzere uzun vadeli yabancı sermaye girişini teşvik edici politikalar ve gerçekçi kur politikaları uygulanarak cari açığın azaltılması gerektiği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: cari açık, finansal dışa açıklık, Granger nedensellik testi, Türkiye ekonomisi

JEL Kodları: C22, F21, F32

Cite this article: Çeştepe, H., & Has, H. (2023). Türkiye ekonomisinde finansal dışa açıklık cari açığın nedeni midir? *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 155–171. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1296363>

* Prof. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Zonguldak, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: hcestepe@beun.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1541-5703>

** Yüksek Lisans Mezunu, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Zonguldak, Türkiye
E-posta: denizhas.55@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1691-6905>

Article Information

Birinci yazarın danışmanlığında ikinci yazar tarafından hazırlanan yüksek lisans tezinden üretilen bu çalışma, 7. Uluslararası Muhasebe ve Finans Araştırmaları Kongresi’nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

Received 12 May 2023; Revised 06 June 2023; Accepted 12 June 2023; Available online 30 June 2023

Is Financial Openness in the Turkish Economy the Cause of the Current Account Deficit?

Abstract

In this study, the relationship between the current account deficit, which has become one of the most chronic problems of the Turkish economy in the last 20-30 years, and financial openness, which is the conscious choice of the economy managements in this period is empirically examined. Quarterly data of the current account deficit, financial openness and real effective exchange rate variables for the period 1998:1-2019:1 and the Granger causality test is used for empirical analysis. According to the results of the analysis, a bidirectional causality relationship is found between the current account deficit and the real effective exchange rate, and between the current account deficit and financial openness. In this context, it is emphasized that the current account deficit should be reduced by implementing policies that encourage long-term foreign capital inflows, especially foreign direct investments, and realistic exchange rate policies in Türkiye.

Keywords: current account deficit, financial openness, Granger causality test, Turkish economy

JEL Codes: C22, F21, F32

1. Giriş

Ödemeler bilançosu ana hesap kalemleri içerisinde en çok önem verileni olan cari işlemler hesabı mal ticareti, uluslararası hizmetler, faktör gelirleri ve karşılıksız transferler hesabı şeklinde kalemlere ayrılmaktadır. Bu hesap gruplarının gelir ve giderleri toplanıp bu toplamlar arasındaki fark alındığı zaman, alacaklı taraf borçlu taraftan fazla çıkarsa cari işlemler fazlası, tersi durumda cari işlemler açığı ortaya çıkmaktadır. Bu açığın yüksek olması, enflasyondan ekonomik krizlere kadar birçok ekonomik sorunun önemli sebeplerinden biri olarak görülmektedir.

Cari işlemler açığının ortaya çıkmasında birçok etken mevcuttur. Bu etkenler ekonomik büyüme, dış ticaret açığı, yanlış kur politikaları, tasarrufların yetersizliği, talep artırıcı politikalar, enerjide dışa bağımlılık, dış borç stokunun yüksekliği, bütçe açığı, dışa açıklık olarak sıralanabilir. Cari işlemler açıklarının sürdürülebilirliği ve finanse edilebilir olması iktisat literatüründe tartışılan konular arasındadır. Konuyla ilgili literatürden, ülkelerdeki cari işlemler açıklarının borç oluşturmeyen yabancı kaynaklar ile finansmanı sağlanıyorsa sürdürülebilir boyutta olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, hem borç yaratan hem de kısa dönemli sermaye hareketleri ile finansmanı sağlanıyorsa, cari açığın tehlike verici ve sürdürülemez boyutta olduğu ifade edilmektedir.

Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse, cari işlemler hesabında ortaya çıkan bir açığı finanse etmek için iki yönteme başvurulabilir. Bu yöntemlerden biri iç kaynaklara başvurmak yani resmi rezervleri kullanmak iken, diğeri ise dış kaynaklardan yararlanmaktır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin döviz ve altın cinsinden resmi rezervlerinin sınırlı olması, resmi rezervlerle finansman yoluna fazla imkân tanımamaktadır. Bu nedenle cari işlemler hesabında oluşan açıkların finanse edilmesi, uluslararası sermaye hareketleri yani dış kaynaklarla finansmanı gerektirmektedir. Bu doğrultuda yabancı sermaye girişlerinin etkisi ile örneğin, bir taraftan değeri artan ulusal para biriminin ithalatı artırırken, diğer taraftan ihracatı azaltarak cari işlem açıklarına sebep olduğu görülmekte ve bu kaynakların cari açıkları finanse etmede bir alternatif olarak yer alması da paradoksal bir şekilde aslında açıkların ana sebepleri arasında yer almaktadır.

Dünyadaki birçok ülkede olduğu gibi Türkiye ekonomisinde de 1980'lerin başından itibaren başlayan dışa açılma süreci, ticari ve finansal dışa açıklık olarak iki şekilde gerçekleşmiştir. Ticari dışa açıklık ülkeler arasındaki mal ve hizmet ticaretini yansıtırken, finansal dışa açıklık ülkeler

arasındaki net sermaye giriş ve çıkışlarını ifade etmektedir. Bu tür sermaye giriş ve çıkışlarının, yani finansal dışa açıklığın literatürde cari işlemler açıkları üzerinde etkili olabildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, çalışmanın öncelikli amacı finansal dışa açıklık ile cari işlemler açığı ilişkisini Türkiye örneği üzerinde incelemektir.

Yerli literatürde cari işlemler açığıyla ilgili çeşitli çalışmalar bulunmakta ve özellikle son dönemlerde bu çalışmaların sayısında artış görülmektedir. Yabancı sermaye akımlarının tek tek türleriyle cari açık ilişkisini inceleyen de önemli sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak, cari açıklık finansal dışa açıklık ilişkisini ele alan fazla çalışma yoktur. Çalışmanın bu açıdan literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bunun yanında, çalışmada incelenen dönemin nispeten daha güncel olması da, yine çalışmanın diğer çalışmalardan farkını oluşturmaktadır.

Çalışmada cari işlemler açığı, finansal dışa açıklık ve reel efektif döviz kuru arasındaki ilişki, VAR modeli yoluyla incelenmiştir. Finansal dışa açıklık değişkeninin net sermaye girişi+net sermaye çıkışı/gayrisafi yurtiçi hâsıla (GSYH)*100 formülüyle hesaplandığı analizde, cari açığın göstergesi olarak ise cari işlemler dengesi/GSYH*100 alınmıştır. Türkiye'ye ait 1998:1-2019:1 dönemindeki çeyreklik verilerle Granger nedensellik testi uygulanmış ve sonuçları yorumlanmıştır.

Çalışma giriş ve sonuç dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde finansal dışa açıklık ve cari açık ilişkisi kavramsal olarak ortaya konulmuştur. Bir sonraki bölümde, Türkiye'de 2000'li yıllarda cari açık sorununun gelişimi istatistiksel veriler yardımıyla ortaya konulmuştur. Son bölümde ise, Türkiye'de dışa açıklık ve cari açık ilişkisi ampirik olarak incelenmiştir. Bu bölüm, konuyla ilgili literatürde yer alan ampirik çalışmaların irdelendiği ampirik literatür taraması ve ampirik analiz şeklinde iki başlık halinde işlenmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

1970'li yılların başından itibaren özellikle gelişmiş ülkeler öncülüğünde başlayan ve 1980'li yıllarda hız kazanan finansal serbestleşme, dar anlamda mevduat ve kredi faizleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ve kredilerin kimlere kullanılacağı konusunun piyasa düzenine bırakılması biçiminde ifade edilmektedir (Williamson & Mahar, 1998, s. 2). Bu süreç iç ve dış serbestleşme şeklinde incelenmektedir (Bilir, 2006, s. 15). İç finansal serbestleşme denildiği zaman genellikle, mevduat faiz oranları üzerinde kısıtlamaların olmaması ve bu şekilde faizlerin artırılması ifade edilmektedir (Keskin, 2008, s. 12). Dış finansal serbestleşme de, daha çok sermaye hareketlerinin serbestleşmesini akla getirmektedir (Bilir, 2006, s. 17).

Finansal serbestleşmeyle yakından ilişkili bir kavram olan finansal dışa açıklık ise ülkeler arasındaki sermaye hareketlerine ilişkin mevcut idari ve piyasaya dayalı kısıtlamaların kaldırıldığı durumdur (Le, 2000, s. 4). Diğer bir tanıma göre, ülke yurttaşlarının ülke dışındaki piyasalarda ve yabancıların ise iç piyasalarda rahatça dolaşabilmelerini ifade etmektedir. Belirtilen tanımlar doğrultusunda finansal dışa açıklık, ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini ifade eden globalleşmenin önemli bir adımı şeklinde ifade edilebilir (Kaya & Barut, 2016, s. 630).

Üç ana hesap grubundan oluşan ödemeler bilançosunun dengede olması, bir yılda cari işlemler ve sermaye işlemlerinin toplamından oluşan otonom işlemlerin alacaklı ve borçlu kısımları toplamının birbirine eşit olmasını ifade etmektedir. Bu eşitliğin sağlanamamasının başlıca nedenlerinden biri olan cari işlemler açığını finanse etmenin yollarından biri resmi döviz rezervlerini kullanmak, diğeri ise dış kaynaklara (dış borçlanma ve yabancı sermaye girişi) başvurmaktır (Dikkaya & Üzümcü, 2017, ss. 174-176). Özellikle gelişmekte olan ülkelerin resmi

döviz rezervleri ve dış borçlanma imkânları sınırlı olduğundan, bu açıkların yabancı sermaye girişleriyle finansmanı bir anlamda zorunlu hale gelmektedir.

Uluslararası sermaye hareketleri, ilk önce gelişmiş ardından gelişmekte olan ülkelerde sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaların kaldırılması ile özellikle 1970'li yılların sonlarından itibaren ödemeler bilançosu üzerinde önemli etkiler meydana getirmiştir. Bununla birlikte, uluslararası sermaye hareketleriyle cari işlemler bilançosu açıklarının çift yönlü ilişki içinde olduğu da belirtilebilmektedir. Öncelikle uluslararası sermaye akımları, önündeki engellerin kaldırılmasıyla ülkede çeşitli sebeplerle ortaya çıkan cari işlemler bilançosu açıklarının azaltılmasında kullanılabilecek önemli kaynaklardan biri olarak düşünülmüştür. Ancak, cari açıkların finansmanında kullanılan bu tür kaynakların, aslında cari açıklara neden olabileceği de belirtilmektedir. Bu bağlamda, yabancı sermayenin ülkeye gelişi para arzında hızlı artış, enflasyonist baskı ve reel döviz kurunun değerlenmesiyle birlikte, cari açığın artmasına da yol açabilmektedir (Calvo vd., 1996, s. 124). Dolayısıyla, yabancı sermaye kısa dönemde cari açığın finansmanında etkin bir yöntem olsa da, uzun dönemde cari işlemler açığının sürdürülebilirliği üzerinde olumsuz etkiye sebep olabilmektedir.

Uluslararası sermaye akımları genel olarak, bir ülke vatandaşları ya da kurumlarının başka ülkelerde yapmış oldukları fiziki yatırımlar ve dış dünyaya yönelttikleri mali fonlar olarak ifade edilmektedir. Günümüzde uluslararası sermaye akımları çeşitlenmiş olmasına karşın, bunları doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye (portföy) yatırımları olmak üzere iki şekilde incelemek mümkündür (Keskingöz & Karataş, 2016, s. 599). Uluslararası sermaye akımlarının en fazla önem verileni olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları, yabancı bir ülkede sıfırdan bir tesis ya da şirket kurulması, kurulmuş bir şirketin satın alınması veya onunla ortaklık kurulması biçiminde yapılmaktadır. Bunun yanında, bu tür yatırımlar yatırımcısına yaptığı yatırımın yönetimine katılma hakkı sağlamaktadır (Aydemir & Genç, 2015, s. 1). Doğrudan yabancı yatırım, onu gerçekleştiren firmaların elde ettiği kârlar doğrultusunda cari açığın azaltılmasına, böylece daha sonra yapılacak yatırımlarla ülkede istihdamın oluşmasına ve büyümesine etki etmektedir (Yiğit, 2018, s. 118). Diğer taraftan, bu yatırım türünde doğrudan yatırım sahipleri elde ettikleri kârların bir bölümünü ya da tümünü uzun vadede kendi ülkelerine gönderebilmektedir. Bu durum, ülkeden döviz çıkışına yol açarak cari dengeyi negatif yönde etkileyebilmektedir.

Doğrudan yabancı yatırımlara göre kısa vadeli olan portföy yatırımları ise yabancı sermaye piyasalarından hisse senedi ve tahvil alımı şeklinde yapılan yatırımlardır. Genellikle ülkelerdeki faiz ve kâr farklılıklarından kazanç sağlamak amacıyla ülkelere gelen bu yatırımlar, özellikle hisseleri menkul kıymetler borsalarında işlem gören şirketlerin mali yapısını güçlendirerek ekonomik büyümeyi olumlu etkileyebilmekte ve cari açığı finanse edebilmektedir (Akbaş vd., 2014, s. 294). Ancak, bu akımlar hızlı ve büyük hacimli şekilde ülkelere girdiğinde ulusal paranın aşırı değerlenmesine yol açarak, dış ticaret açıkları ve sermaye çıkışı yoluyla tekrar cari açıkları artırabilmektedir. Ayrıca, hazine bonosu, banka mevduatı gibi vadesi bir yıl ve altında olan ve "sıcak para" olarak ifade edilen mali nitelikteki yabancı sermaye akımları da, tıpkı portföy yatırımları gibi hızlı bir şekilde ülkelere girip herhangi bir dengesizliği kriz sinyali olarak algılayarak hızla ülkeleri terk edebilmekte ve cari açıkların artmasına, hatta krizlere yol açabilmektedir (Dikkaya & Üzümcü, 2017, s. 175). Dolayısıyla, cari açığın finansmanında doğrudan yabancı yatırımların kullanılması, uluslararası mali yatırımlara göre daha az risklidir.

3. 2000’li Yıllarda Türkiye’de Cari Açık Sorunu

Türkiye ekonomisinde 2000’li yılların hemen başında ortaya çıkan Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizleri, cumhuriyet tarihinin en ağır finansal krizleri arasında yer almaktadır. Dünyada 1980’li yıllarda yaşanan serbestleşme hareketleri ile beraber krizlerin yönü değişmiştir. 1994 kriziyle karşılaştığında, peş peşe yaşanan Kasım ve Şubat krizlerinde ödemeler bilançosu dengesizliğinin rolünün kısmen fazla olduğunu söylemek mümkündür (Karluk, 2002, s. 475). Nitekim dış ticaret açığı ve cari açık, bu dönemde 1994 krizi döneminden daha fazla artış göstermiştir.

Kasım 2000 krizi öncesinde IMF destekli “döviz kuruna dayalı enflasyonla mücadele programı” çerçevesinde sabit kur sisteminin uygulandığı ekonomide, kurun aynı seviyede kalmasını sağlamak amacıyla ilk olarak rezervler kullanılmıştır. Ancak bu durum, kurlarda meydana gelen artışı engelleyememiştir. Bu sebeple, rezervlerin kullanılması uygulaması terk edilmiştir. Çünkü likitide talebinde yaşanan artışlar rezervler ile karşılanamadığı için, faiz ve kurlardaki artışlar hızlanmış ve durumu daha kötüleştirmiştir. Dolayısıyla Kasım 2000 krizinin nedeni, TL’ye ve dövizde olan talepte artış yaşanması ve artış gösteren likitide talebinin iç piyasa aracılığıyla sağlanamaması neticesinde kur ve faizlerde yaşanan artışlardır. Bu artışların önüne geçebilmek için, artan likitide talebini sağlayacak kaynak IMF aracılığıyla temin edilmiştir. Ancak, bu durum yalnızca krizin üzerinin kapatılmasını sağlamıştır (Karluk, 2002, s. 476). Şubat 2001 krizi ise döviz krizi olarak ortaya çıkmıştır. Kısa bir zamanda yoğunlaşan ve sermaye kaçışlarının etkisiyle önüne geçilemeyen bu krizi önleyebilmek için IMF’den yardım istenmiştir. Fakat 2001 krizinde gecelik faizlerde yaşanan artışlar ve döviz rezervlerinin erimesi neticesinde Merkez Bankası para ve kur politikalarından vazgeçerek, 22 Şubat 2001’de dalgalı kur rejimine geçildiğini duyurmuştur (Yiğit, 2018, s. 62). Dolayısıyla, Şubat krizi ile birlikte yeni bir ekonomik program gereksinimi ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda, krizin önlenmesi için IMF ve Dünya Bankası desteğiyle güçlü ekonomiye geçiş programı (GEGP) uygulamaya konulmuştur.

GEGP’nin temel amacı makroekonomik politikalar ile hedeflere ulaşmak ve uzun vadede mali ve yapısal dengeyi sağlamaktır (Firat, 2009, s. 516). Diğer bir ifadeyle, GEGP ile uluslararası piyasalara yüksek reel faiz sunarak yabancı sermayeyi Türkiye’ye çekmek hedeflenmiştir. Bu kapsamda 2002 yılından itibaren Türkiye, yabancı sermaye akımlarının yöneldiği ülkeler arasında yer almıştır. Ancak, söz konusu sermaye akımlarıyla birlikte ithalata bağlı büyüme, enerji ve hammadde ithalatı cari işlemler açığını artırmıştır (Öztürk, 2013, s. 72). Dolayısıyla, GEGP’nin uygulamaya geçmesiyle birlikte, cari işlemler açığı giderek artmaya ve Türkiye ekonomisinin en önemli sorunlarından biri haline dönüşmeye başlamıştır (Doğan, 2014, s. 68).

2000 ve 2001 krizleri öncesinde cari işlemler açığının artmasında iktisadi büyüme süreci de etkili olmuştur (Üzümcü & Başar, 2011, s. 10). Şüphesiz bu süreçteki olumsuz durumun nedenleri arasında, finansman tercihlerinden para-kur-borçlanma politikalarına kadar birden fazla faktör sayılabilir. Burada kritik husus, 2000 yılından itibaren ekonomide sanayi üretimi ile enerji sektöründe ithalata olan bağımlılığın artış göstermesidir. Dolayısıyla bu süre zarfında, sanayi üretiminde değişim ve ithalata bağımlı sektörler ön plana çıkmıştır. Ayrıca, 2000 öncesi dönemde ulusal girdi kullanarak ihracat gerçekleştiren sektörler, yaşanan gelişmelerin etkisi ile ithal girdi kullanımına yönelmişlerdir. Bu durum, cari işlemler açığının yükselmesine neden olmuştur. Diğer taraftan, 1990’lı yıllarda açığın temelinde kamu kesiminin negatif tasarrufları bulunmaktaydı. Bu dönemlerde özel kesimin pozitif tasarruflarıyla kamunun negatif tasarruflarının bir kısmının finanse edilmesi, cari işlemler açığının artış göstermesini önlemiştir. Fakat 2000’li yılların ardından büyüme, para-kur politikaları vb. politikalar sonucunda Türkiye’de

özel kesimden kaynaklanan bir borçlanma yoğunluğu yaşanmıştır. Bu durum cari açıkların oluşmasına neden olmuştur (Yılmaz & Karataş, 2009, ss. 89-90).

2000'li yıllarda cari işlemler açığını etkileyen bir diğer etken, 2008 yılında patlak veren küresel krizdir (TOBB, 2010, s. 3). 2007 yılının ortalarından itibaren etkisini göstermeye başlayan küresel ekonomik kriz, borsaların düşmesine ve büyük finansal kurumların çökmesine yol açmıştır. Bu durumla birlikte, başta gelişmiş ülkeler olmak üzere birçok ülkede ekonomik sorunlar ortaya çıkmış ve ülke ekonomilerinde daralmalar görülmüştür. Kriz ilk olarak ABD'de konut piyasasında ortaya çıkmış, ancak hızlı bir biçimde bütün ülkeleri etkisi altına almıştır (Yılmaz, 2013, ss. 229-230). Krizden, gelişmiş ülkelerde ağırlıklı olarak finans kesimi etkilenirken, gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda daha çok reel kesim etkilenmiştir (TOBB, 2010, s. 3). Ülkemizde de krizin olası tesirlerini engelleyebilmek için iç talebi arttırıcı uygulamalar yapılmıştır. Fakat bu süre çerçevesinde cari açık da artış göstermiştir (Göçer, 2013, s. 221). Çünkü ülkemizin AB ülkeleri ile dış ticaret ilişkileri önemli bir boyutta olup, ihracatımızın yaklaşık yarısını bu ülkelerle olan dış ticaretimiz sağlamaktadır. Fakat kriz nedeniyle ülkemizin Avrupa ile ticari ilişkileri eskisine göre azalmıştır. Bu durum nedeniyle cari işlemler açığında artışlar meydana gelmiş, büyüme oranlarında azalışlar, işsizlik, enflasyon gibi etkenlerle Türkiye de krizden nasibini almıştır. Özetle, ülkemizin mevcut sorunu olan cari açık, yaşanan krizle birlikte artış göstermiştir (Afşar & Erkoç, 2018, s. 34). 2000'li yıllarda cari işlemler hesabı dengesindeki dalgalanmalar Tablo 1'de istatistiksel olarak gösterilmektedir.

Tablo 1

Türkiye'de 2000-2019 Dönemi Dış Ticaret Dengesi, Cari Denge ve Yabancı Sermaye Girişleri (Milyon \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Cari Denge	Cari Açık / GSYH (%)	Doğrudan Yatırım Girişleri	Portföy Yatırımı Girişleri
2000	27,774.906	54,502.821	-26,727.914	-9,920.00	-3.633	982.00	1,615.00
2001	31,334.216	41,399.083	-10,064.867	3,760.00	1.877	3,352.00	-3,727.00
2002	36,059.089	51,553.797	-15,494.708	-626.00	-0.262	1,082.00	1,503.00
2003	47,252.836	69,339.692	-22,086.856	-7,554.00	-2.422	1,702.00	3,851.00
2004	63,167.153	97,539.766	-34,372.613	-14,198.00	-3.507	2,785.00	9,411.00
2005	73,476.408	116,774.151	-43,297.743	-20,980.00	-4.184	10,031.00	14,670.00
2006	85,534.676	139,576.174	-54,041.499	-31,161.00	-5.640	20,185.00	11,402.00
2007	107,271.750	170,062.715	-62,790.965	-36,946.00	-5.467	22,047.00	2,780.00
2008	132,027.196	201,963.574	-69,936.378	-39,425.00	-5.158	19,851.00	-3,770.00
2009	102,142.613	140,928.421	-38,785.809	-11,360.00	-1.762	8,585.00	2,938.00
2010	113,883.219	185,544.332	-71,661.113	-44,620.00	-5.780	9,085.00	19,617.00
2011	134,906.869	240,841.676	-105,934.807	-74,402.00	-8.936	16,143.00	19,516.00
2012	152,461.737	236,545.141	-84,083.404	-47,960.00	-5.487	13,745.00	38,372.00
2013	151,802.637	251,661.250	-99,858.613	-55,858.00	-5.876	13,461.00	21,419.00
2014	157,610.158	242,177.117	-84,566.959	-38,848.00	-4.158	12,969.00	20,962.00
2015	143,838.871	207,234.359	-63,395.487	-26,625.00	-3.176	18,976.00	-9,220.00
2016	142,529.584	198,618.235	-56,088.651	-26,668.00	-3.108	13,651.00	8,083.00
2017	156,992.940	233,799.651	-76,806.711	-39,955.00	-4.759	11,113.00	23,857.00
2018	167,920.613	223,047.094	-55,126.481	-20,151.00	-2.689	12,573.00	176.00
2019	171,464.945	202,704.320	-31,239.375	10,796.00	1.152	9,594.00	3,579.00

Kaynak: Dış ticaret verileri TÜİK'ten, cari işlemler dengesi, portföy yatırımı girişleri verileri TCMB'den, doğrudan yabancı yatırım girişleri UNCTAD'dan, cari açığın GSYH'ye oranı ise Dünya Bankası'ndan temin edilmiştir.

Tablo 1'e göre 2000 yılı sonrası cari işlemler açığının seyrine bakıldığında, 2001 krizinde cari işlemler fazlası veren ekonomi, 2001 krizinin ardından tekrar cari açık vermeye başlamıştır. Oluşan açık 2008 yılına kadar artarak devam etmiştir. Ancak, 2009 yılına gelindiğinde önceki yıllara göre gerileme göstererek -11,360 milyon dolar civarında gerçekleşmiştir. Kriz sürecinin ardından, ekonominin düzelme sürecine girmesi ile beraber tekrar cari açık dalgalı bir şekilde yükseliş eğilimi sergilemiştir. 2019 yılında ise ekonomide cari fazla görülmüştür. Geçmiş dönemlerde, birçok iktisatçı tarafından Türkiye ekonomisinde var olan deneyimler dikkate alınarak, cari açığın GSYİH'ya oranının %5'i aşmasının ekonomide kriz göstergesi olabileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda Tablo 1'de gösterilen cari işlemler açığının GSYİH'ya oranı 2005 yılının ardından bazı dönemlerde %5'in üzerinde gerçekleşmiştir. Doğrudan yabancı yatırımlar ve portföy yatırımları girişlerine baktığımızda ise, kriz dönemlerinin etkisiyle dalgalı seyirler halinde artış ve azalışlar olduğu görülmektedir.

Tablo 1'de yer aldığı şekilde dış ticaret açığının seyrine baktığımızda, 2000 krizinin ardından 2001 ve 2002 yıllarında özellikle ithalattaki daralmanın etkisiyle ekonomide dış ticaret açığının oldukça azaldığı görülmektedir. 2003 yılı ile birlikte dış ticaret açığı tekrar artarak dalgalı bir seyir izlemiştir. Bazı uluslararası hizmet kalemlerindeki dış fazlaya rağmen, mal ticaretindeki bu açıklar cari işlemler açığının artış göstermesinde etkili olmuştur.

4. Türkiye'de Dışa Açıklık ve Cari Açık İlişkisinin Ampirik Analizi

Çalışmanın bu son bölümünde önce literatür taraması başlığı altında konuyla ilişkili, daha önce yapılmış çalışmalardan bahsedilmiştir. Daha sonra finansal dışa açıklıkla cari açık arasındaki ilişki, Türkiye örneği üzerinde ampirik olarak incelenmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilmiştir.

4.1 Ampirik Literatür Taraması

Literatürde cari işlemler açığıyla ilgili çeşitli çalışmalar bulunmakta ve özellikle son dönemlerde bu çalışmaların sayısında artış görülmektedir. Yabancı sermaye akımlarının tek tek türleriyle cari açık ilişkisini inceleyen önemli sayıda çalışma bulunmaktadır. Ancak, cari açıkla finansal dışa açıklık ilişkisini ele alan fazla çalışma bulunmamaktadır. Bu bölümde konuyla ilgili, önce çeşitli ülkeler ve ülke grupları üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilecek, daha sonra da Türkiye üzerine yapılan çalışmalarla ilgili özet bilgiler verilecektir.

Ayhan (2014) çalışmasında, BRICS-T (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika ve Türkiye) ülkelerine gelen portföy yatırımları ile cari açık ilişkisini 1994-2009 dönemi için panel veri analiziyle incelemiştir. Yapılan analizler sonucunda, incelenen ülkelerde portföy yatırımlarının cari açığın nedeni olduğu tespit edilmiştir. BRICS-T ülkeleri için yapılan diğer bir çalışmada Çeştepe vd. (2019), BRICS-T ülkeleri için doğrudan yabancı yatırımların ve dinamik etkilerinin cari açığın finansmanı üzerindeki etkisini, 2005:1-2017:4 dönemleri için panel nedensellik analizi ile incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, Çin dışında Türkiye de dâhil olmak üzere diğer beş ülkede cari açık üzerinde doğrudan yabancı yatırımların etkili olduğu görülmüştür. Bu etkileşimin fazla olduğu ülkeler de Güney Afrika Cumhuriyeti, Brezilya ve Türkiye olarak ifade edilmiştir.

Akbaş'ın (2012) yaptığı çalışmada, OECD ülkeleri için ARDL sınır testi yaklaşımı ile 1990-2010 dönemi için cari açık, reel büyüme oranı ve portföy yatırımları verileri kullanılarak ekonometrik analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, uzun dönemde kısa vadeli sermaye akımlarının cari açıklıkla ilişkisi bulunmuş, ancak ekonomik büyüme ile arasında ilişki

tespit edilememiştir. Alper ve Oransoy'un (2016) çalışmasında ise, OECD ülkeleri ile üst orta gelirli ülkeler grubu ülkeleri için doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Çalışmada 2003-2015 dönemi için GSYH'nın büyüme oranı, nüfus artışı, işçi ücretleri, cari işlemler dengesinin GSYH'ya oranı, internet kullanıcı sayısı, kamu yatırımlarının GSYH'ya oranı, finansal sektör tarafından sağlanan yurt içi krediler verileri kullanılmıştır. Faktör analizi yapılarak ulaşılan sonuçlar, panel veri analiziyle ortaya konulmuştur. Bulgulara göre, üst orta gelirli ülkelerde cari denge ile kamu yatırımlarının birbirini desteklediği ve bu değişkenlerin DYY'yi pozitif etkilediği ortaya çıkmıştır. Yüksek gelirli OECD grubunda ise, diğer bazı değişkenlerin birbirlerini destekleyerek DYY üzerinde pozitif etki oluşturduğu tespit edilmiştir.

Fry vd. (1995), çalışmalarında 1970-1992 döneminde 46 gelişmekte olan ülke için yaptıkları ekonometrik analizde, Granger nedensellik testinden yararlanmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, doğrudan yabancı yatırımlar ve cari açık arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Benzer örneklem üzerine yapılan diğer bir çalışma Gazel'in (2018) gelişmekte olan piyasalar olarak adlandırılan ülkeler üzerine yaptığı çalışmadır. Çalışmada portföy akımları ile cari denge arasındaki ilişki, 18 gelişmekte olan ülke ekonomisine ait 1994-2015 dönemi verileri ve asimetrik panel nedensellik testi kullanılarak araştırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda, incelemeye konu ülkelerde portföy akımları ile cari denge arasında asimetrik bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Siddiqui ve Ahmad (2007) 1976-2005 döneminde DYY girişleri ile cari işlemler açığı arasındaki uzun dönemli nedensellik ilişkisini üç aylık verilerle Pakistan için incelemiştir. Sistemin uzun ve kısa dönem dinamiklerini incelemek için Johansen eşbütünleşme yöntemi ve vektör hata düzeltme modeli tekniği kullanılmıştır. Sonuçlar, DYY'den cari açığa yalnızca uzun vadeli tek yönlü nedensellik olduğunu göstermiştir. Benzer bir çalışma Jaffri vd. (2012) tarafından yine Pakistan ekonomisi üzerinde uygulanmıştır. Çalışmada, 1983-2011 dönemi için ARDL analizi kullanılmıştır. Yapılan analizlerden elde edilen bulgulara göre, doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kısa ve uzun dönemlerde cari işlemler açığı üzerinde negatif etkisi saptanmıştır. Seabra ve Flach'ın (2005) Brezilya üzerine, Saluja vd. (2013)'nin Hindistan üzerine ve Oke ve Adigun'un (2020) Nijerya üzerine yaptığı çalışmalarda da DYY girişleri ve cari işlemler dengesi arasında negatif ilişki olduğu sonucu elde edilmiştir.

Konuyla ilgili Türkiye üzerine yapılan çalışmalara gelince, ampirik çalışmaların 2000'li yılların ortalarından itibaren başladığını söylemek mümkündür. İlk çalışmalardan olan Barışık ve Çetintaş'ın (2006) çalışmasında Türkiye'de 1987-2003 döneminde cari açıkların sürdürülebilirliği, ihracat ve ithalat serileri kullanılarak yapısal kırılma modeliyle analiz edilmiştir. Çalışma sonucunda belirtilen dönemde cari açıkların sürdürülebilir olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Benzer bir çalışmada Göçer (2013) cari dengesindeki açıkların sebepleri ve finansman kalitesini VAR modeli ile sürdürülebilirliğini ise Johansen eşbütünleşme-VECM yöntemleriyle analiz etmiştir. 1996-2012 dönemleri için kullanılan veriler doğrultusunda elde edilen bulgulara göre, Türkiye'de analize konu olan dönemde, cari açığın %37'si enerjinin dış alımından, %26'sı enerji haricinde dış ticaret açığından, %24'ü dış borçlanmadaki faizlerden, %7'si DYY'ların kârlarından, %6'sının ise portföy yatırımlarının kârlarından kaynaklandığı görülmektedir. Cari açığın sürdürülebilirliğine yönelik yapılan analizden elde edilen bulgulara göre, ihracat gelirlerinin ithalat giderlerinin %63'ünü karşıladığı tespit edilmiştir.

Erden ve Çağatay'ın (2011) çalışmasında Türkiye'de cari hesap ile sermaye hesabı arasındaki etkileşim 1992-2019 yılları için Granger nedensellik analizi kullanılarak araştırılmıştır. Ayrıca, çalışmada sıcak para özellikle de kredileri içeren finansal yatırımlar hesabı etkileşimi incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, sermaye hesabından cari hesaba doğru tek yönlü ilişki mevcut olduğu görülmüştür. Aynı zamanda, sıcak para ile cari hesap arasında nedensellik ilişkisi

tespit edilmiştir. Söz konusu ilişki diğer yatırımlar hesabı ile cari hesap arasında görülmemiştir. Benzer bir çalışma Keskin (2019)'in çalışmasıdır. Adı geçen yazar, Türkiye'de 1998:Q1-2018Q2 dönemleri arasında finans hesabı ile cari işlemler hesabı arasındaki ilişkiyi nedensellik analizi aracılığıyla incelemiştir. Elde edilen bulgulara göre, finansal dışa açıklıktan cari işlemler açığına doğru tek taraflı bir ilişki söz konusudur. Finans hesabının alt bileşenlerinden elde edilen bulgulara göre ise, portföy yatırımları ile kısa vadeli sermaye akımlarından cari işlem hesabına doğru tek yönlü ilişki mevcuttur. Ayrıca, cari işlem hesabından DYY ile diğer uzun vadeli yatırımlara doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.

Bayar vd. (2014), çalışmalarında Türkiye'de cari açığın belirleyicilerini 2000:4-2013:3 dönemi için Granger nedensellik, etki-tepki ve varyans ayrıştırması analizleri aracılığıyla araştırmışlardır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, toplam brüt borç stoku, reel efektif döviz kuru, portföy yatırımları, ihracatın ithalatı karşılama oranı, Borsa İstanbul 100 endeksinin cari denge üzerinde etkileri olduğu görülmüştür. Aynı zamanda, cari dengedeki değişimin %78,6'sının DYY girişleri, portföy yatırımları, ham petrol fiyatları ve brüt kamu borç stoku aracılığıyla açıklandığı ifade edilmiştir.

Göçer ve Peker (2014) üç gelişmekte olan ülke örneği üzerine yaptıkları çalışmada, 1980-2011 dönemi için cari işlemler açığı, DYY ve yabancı yatırımların kar transferlerine ilişkin verileri kullanmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, doğrudan yabancı yatırımlar %10 arttığında cari işlemler açığı Türkiye'de %3 Hindistan'da %4.1 oranında azalırken, Çin'de ise %3.8'lik bir cari işlemler fazlasının ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Benzer bir çalışmada Keskingöz ve Karataş (2016), yabancı sermaye ve cari açık arasındaki ilişkiyi iki döneme ayırarak incelemişlerdir. 1992-2001 ve 2001-2015 yıllarını kapsayan dönemde aylık veriler kullanılarak PP ve ADF birim kök testi ve Granger nedensellik testi yapılmıştır. Çalışmada, belirtilen iki dönem için de cari açıkla yabancı sermaye arasında çift yönlü nedensellik bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Petek ve Öznur'un (2021) nispeten daha yeni veriler (2000-2020) ile Türkiye'de doğrudan yabancı yatırımların cari açık üzerindeki etkisini araştırdıkları çalışmada Granger nedensellik, Johansen eşbütünleşme testleri ve vektör hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Yapılan ampirik analizler sonucunda, iki değişken arasında çift yönlü nedensellik ve uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisi bulunmuştur. Ayrıca, kısa dönem analiz sonuçlarının da istatistiki olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan çalışmalarla ilgili genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, dışa açıklığın göstergesi olarak kullanılan yabancı sermaye akımlarının cari açık üzerindeki etkisi konusunda ulaşılan sonuçlar, farklılık arz etmektedir. Ancak genel olarak, özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yabancı yatırımların cari açığı azalttığı, portföy yatırımlarının ise cari açığı artırdığı söylenebilir. Tabi, literatürde tersi sonuçlara ulaşan çalışmalar da bulunmaktadır.

4.2 Ampirik Analiz

Bu bölümde, ampirik analizde kullanılan değişkenler tanımlandıktan sonra durağanlık analizi yapılmaktadır. Sonrasında, VAR modeli kurulup modelin tahmini yapılmakta ve bulgular değerlendirilmektedir.

4.2.1 Değişkenlerin Tanımlanması

Bu çalışmada, Türkiye'de cari açık (CA) ve finansal dışa açıklık (FA) arasındaki ilişki 1998:1-2019:1 dönemleri için çeyreklik verilerle incelenmektedir. Finansal dışa açıklık değişkeni, net sermaye girişi+ net sermaye çıkışı/GSYH*100 formülüyle hesaplanmıştır. Cari açığın göstergesi olarak cari

açık/GSYH*100 alınmıştır. GSYH verisi TL olarak elde edildiğinden gerekli dönüşüm yapılarak ABD doları cinsinden kullanılmıştır. Cari açık verisi bağımlı değişken, finansal dışa açıklık ve reel efektif döviz kuru (RDK) bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan GSYH verisi Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) veri tabanından temin edilmiştir. Finansal dışa açıklık ve reel efektif döviz kuru verileri Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden (EVDS) elde edilmiştir. Kullanılan veriler Censüs X12 yöntemiyle mevsimsellikten arındırılmıştır.

4.2.2 Durağanlık Analizi

Ekonometrik analiz için öncelikle cari açık, finansal dışa açıklık ve reel efektif döviz kuru serilerinin durağan olup olmadığının belirlenmesi gerekmektedir. Bu amaçla serilere genişletilmiş Dickey-Fuller testi uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 2'de raporlanmıştır.

Tablo 2

ADF Birim Kök Testi Sonuçları

	Cari açık		Finansal Dışa Açıklık		Reel Efektif Döviz Kuru	
	T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık	T istatistiği	Olasılık
Düzye-sabitli	-3.077	0.032	-4.805	0.000	-2.360	0.156
Düzye-sabitli-trendli	-3.118	0.108	-4.923	0.000	-2.468	0.342
Düzye-sabitsiz- trendsiz	-1.438	0.139	-2.910	0.004	-0.516	0.489
1.farkında-sabitli	-7.672	0.000	-11.735	0.000	-7.052	0.000
1. farkında sabitsiz-trendsiz	-7.713	0.000	-11.654	0.000	-7.524	0.000
1. farkında sabitsiz- trendli	-7.721	0.000	-11.808	0.000	-7.075	0.000

ADF testinde ilk olarak düzey değerlerinde durağanlık koşulunun sağlanıp sağlanmadığı incelenmiştir. Finansal dışa açıklık serisi, düzeyde %1 anlamlılık düzeyinden küçük olduğundan boş hipotez reddedilir ve serinin durağan olduğu kabul edilir. Cari açık serisi düzeyde sabitli modelde %5 anlamlılık düzeyinden küçük olduğundan boş hipotez reddedilir, dolayısıyla seri durağandır. Fakat düzeyde sabitli-trendli ve sabitsiz-trendsiz modelde serinin olasılık değerleri %10'dan büyük olduğundan cari açık serisi düzeyde durağan değildir. Reel efektif döviz kuru serisi olasılık değerleri %10'dan büyük olduğundan seri düzeyde durağan değildir. Cari açık ve reel efektif döviz kuru serilerinin birinci derece farkları alındığında olasılık değerleri %1'den küçüktür ve boş hipotez reddedilir, dolayısıyla serilerin birinci derece farkları alındığında durağan hale gelir.

4.2.3 VAR Modelinin Kurulması

VAR modeli, modele dahil olan bütün değişkenlerin kendisi ve diğer değişkenlerin gecikmeli değerleri üzerine tanımlandığı basit ve çok yönlü bir zaman serisi öngörü modelidir. Ayrıca, yapısal analizlere de imkân sağlamaktadır. VAR modelinin zaman serisi öngörü modeli olarak yorumu standart veya geleneksel VAR modeli biçiminde ifade edilirken, yapısal yorumu yapısal VAR olarak bilinmektedir (Tarı, 2012, s. 452). Buna göre VAR modelleri şu şekilde yazılabilir:

$$CA_t = c_1 + \alpha_{1,1} CA_{t-1} + \dots + \alpha_{1,p} CA_{t-p} + \beta_{1,1} FA_{t-1} + \dots + \beta_{1,p} FA_{t-p} + \lambda_{1,1} RDK_{t-1} + \dots + \lambda_{1,p} RDK_{t-p} + \epsilon_{1t} \quad (1)$$

$$FA_t = c_2 + \alpha_{2,1} FA_{t-1} + \dots + \alpha_{2,p} FA_{t-p} + \theta_{2,1} CA_{t-1} + \dots + \theta_{2,p} CA_{t-p} + \lambda_{2,1} RDK_{t-1} + \dots + \lambda_{2,p} RDK_{t-p} + \epsilon_{2t} \quad (2)$$

$$RDK_t = c_3 + \alpha_{3,1} RDK_{t-1} + \dots + \alpha_{3,p} RDK_{t-p} + \beta_{3,1} FA_{t-1} + \dots + \beta_{3,p} FA_{t-p} + \theta_{3,1} CA_{t-1} + \dots + \theta_{3,p} CA_{t-p} + \epsilon_{3t} \quad (3)$$

Bu çalışmada, değişkenlerin hepsi düzeylerinde durağan değillerdir. Fakat birinci dereceden farkları alındığında durağan hale gelmektedirler. Toda ve Yamamoto (T-Y) değişkenler düzeylerinde durağan olmadıklarında, Granger nedensellik testinin uygulanmasına izin veren bir prosedür geliştirmiştir. Toda ve Yamamoto (T-Y) prosedürü doğrultusunda aşağıda olduğu gibi VAR modeline ilave gecikmeler eklenmektedir (Yıldırım & Yıldız, 2017, s. 323).

$$CA_t = \alpha_0 + \alpha_1 CA_{t-1} + \dots + \alpha_p CA_{t-p+d} + \beta_1 FA_{t-1} + \dots + \beta_p FA_{t-p+d} + \lambda_1 RDK_{t-1} + \dots + \lambda_p RDK_{t-p+d} + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

$$FA_t = \alpha_0 + \alpha_1 FA_{t-1} + \dots + \alpha_p FA_{t-p+d} + \theta_1 CA_{t-1} + \dots + \theta_p CA_{t-p+d} + \lambda_1 RDK_{t-1} + \dots + \lambda_p RDK_{t-p+d} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

$$RDK_t = \alpha_0 + \alpha_1 RDK_{t-1} + \dots + \alpha_p RDK_{t-p+d} + \beta_1 FA_{t-1} + \dots + \beta_p FA_{t-p+d} + \theta_1 CA_{t-1} + \dots + \theta_p CA_{t-p+d} + \varepsilon_{3t} \quad (6)$$

4.2.4 Modelin Tahmini ve Analiz Sonuçları

Çalışmada, durağanlık analizi yapılarak değişkenlerin durağanlık dereceleri tespit edilip VAR modeli oluşturulmuştur. Yapılan tahmin işleminden sonra, modeldeki değişkenlerin gecikme uzunlukları tespit edilmeye çalışılmıştır. Literatürde, bu değerlerin tespitinde çoğunlukla kullanılan bilgi kriterleri Akaike (AIC), Hannan-Quinn (HQ) ve Schwarz bilgi kriteri (SC)'dir (Yıldırım & Yıldız, 2017, s. 323). Yapılan işlemler neticesinde bilgi kriterlerinin önerdiği gecikme uzunluklarıyla ilgili Tablo 3'de gösterilen sonuçlara ulaşılmıştır:

Tablo 3

VAR Modelinde Gecikme Uzunluklarının Tespiti

Gecikme	logL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-717.337	NA	21090.04	18.470	18.560	18.506
1	-609.075	205.420	1655.148	15.925	16.287*	16.070*
2	-599.712	17.045	1641.756	15.915	16.550	16.169
3	-594.599	8.914	1818.933	16.015	16.921	16.378
4	-588.091	10.848	1948.941	16.079	17.257	16.550
5	-570.544	27.895*	1578.430*	15.860*	17.310	16.440
6	-561.674	13.418	1603.251	15.863	17.585	16.552
7	-553.787	11.324	1678.244	15.891	17.886	16.690

Tablo 3'de görüldüğü gibi bu kriterlerin seçmiş olduğu gecikme uzunluğunun yanında yıldız (*) işareti bulunmaktadır. Bu kapsamda gecikme uzunluğu AIC ye göre 5'de, HQ ve SC'ye göre 1'dedir. Bu çalışmada gecikme uzunluğu olarak AIC bilgi kriteri olarak 5. gecikme uzunluğu baz alınmıştır. Bundan sonraki aşamada bilgi kriterinin seçmiş olduğu gecikme uzunluklarında otokorelasyon sorunu olup olmadığı test edilmiştir. Çünkü otokorelasyon sorunu olan gecikme uzunluğu modele dâhil edilmemektedir. Bu nedenle her bir gecikme uzunluğunu ait olasılık değeri %10'dan büyükse, belirtilen gecikme uzunluğunda otokorelasyon sorununun olmadığına hükmedilmektedir. Tablo 4'de otokorelasyon test sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 4

Otokorelasyon Testi Sonuçları

Gecikme	LRE*stat	Df	Olasılık	Rao F-stat	Df	Olasılık
1	9.444	9	0.397	1.058	(9, 131.6)	0.397
2	22.722	18	0.201	1.289	(18, 144.7)	0.202
3	26.823	27	0.473	0.997	(27, 140.8)	0.477
4	36.160	36	0.461	1.007	(36, 133.7)	0.469
5	50.725	45	0.258	1.149	(45, 125.6)	0.271
6	59.785	54	0.273	1.124	(54, 117.0)	0.296

Otokorelasyon hata teriminin birbirini takip eden değerleri arasında ilişki bulunma durumudur (Tarı, 2016, s. 191). Tablo 4'den elde edilen sonuçlara göre bilgi kriteri tarafından belirlenen 1 ve 5 gecikme uzunluğunun alınması durumunda otokorelasyon sorununun olmadığı görülmektedir. Elde edilen sonuçlara göre hem 1 gecikmeli hem de 5 gecikmeli modelde olasılık değeri %10'un üzerindedir. Bu çalışmada AIC bilgi kriteri gecikme uzunluğu olarak 5 seçildiğinden modelde otokorelasyon sorunu olmadığına karar verilmektedir. Otokorelasyon testinden sonra normallik testi yapılmıştır. Tablo 5'te normallik testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 5

Normallik Testi

Bileşen	Jarque-Bera	Df	Olasılık
1	0.588	2	0.745
2	3.463	2	0.176
3	4.782	2	0.091
Joint	8.834	6	0.183

Doornik ve Hansen tarafından geliştirilen çok değişkenli normallik testi "hata terimleri normal dağılmaktadır" şeklinde ifade edilen boş hipotezi sınamaktadır. Bu sebeple boş hipotez reddedilemediği zaman, hata terimlerinin normal dağıldığına karar verilir (Yıldız & Yıldırım, 2017, s. 327). Burada Jarque-Bera normallik test istatistiği sonuçlarına göre karar verilmiştir. Sonuçlardan Jarque-Bera testinin olasılık değeri 0.183 olarak bulunmuştur. Bu değer %5'ten daha büyük olduğu için, %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilememektedir. Dolayısıyla, hata teriminin normal dağıldığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Hata terimlerinin aynı zamanda değişen varyans sorunu da taşımaması gerekir. Bunun için modele bir sonraki aşama için değişen White testi uygulanmıştır. White değişen varyans testi sonuçları Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6

White Testi Sonuçları

Joint test		
Ki-kare	Df	Olasılık
254.747	222	0.064

Tablo 6'da bağlı (Joint) testle ortaya çıkan ki-kare (Chi-sq) istatistiğinin olasılık değeri %5 anlamlılık düzeyine göre değerlendirilerek karar verilmiştir. Ki-kare istatistiğinin olasılık değeri 0.064'dür ve %5 anlamlılık düzeyinde H_0 hipotezi reddedilemediğinden değişen varyans sorunu olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak diagnostik kontrolleri gerçekleştirilmiş olan VAR modelinde nedenselliğin tespitinin yapılabilmesi için Granger nedensellik testi uygulanmış, nedensellik bulguları Tablo 7'de gösterilmiştir.

Tablo 7*Nedensellik Testi Sonuçları*

Ca_sa			
	Ki kare	Df	Olasılık
Fa_sa	22.155	5	0.000
Rdk_sa	10.599	5	0.059

Fa_sa			
	Ki-kare	Df	Olasılık
Ca_sa	11.539	5	0.041
Rdk_sa	6.029	5	0.303

Rdk_sa			
	Ki-kare	Df	Olasılık
Ca_sa	13.162	5	0.021
Fa_sa	8.559	5	0.128

Sonuç tablosunda 3 modele ilişkin tahmin sonuçları ayrı ayrı verilmektedir. Tablonun ilk bölümünde "finansal dışa açıklık, cari açığın Granger nedeni değildir" boş hipotezi sınanmaktadır. Finansal dışa açıklık serisinin olasılık değeri 0.05 den küçük olduğundan finansal dışa açıklık cari açıklığın Granger nedenidir. İkinci olarak "reel efektif döviz kuru, cari açığın Granger nedeni değildir" boş hipotezi sınanmaktadır. Reel efektif döviz kuru serisi 0.10'dan küçük olduğundan reel efektif döviz kuru cari açığın Granger nedenidir.

Tablonun ikinci kısmında "cari açık, finansal açıklığın nedeni değildir" boş hipotezi sınanmaktadır. Cari açık serisi 0.10'dan küçük olduğundan cari açık, finansal açıklığın nedenidir. İkinci olarak reel efektif döviz kuru finansal açıklığın Granger nedeni değildir boş hipotezi sınanmaktadır. Reel döviz kuru 0.10'dan büyük olduğundan finansal açıklığın Granger nedeni değildir.

Tablonun üçüncü kısmında "cari açık, reel döviz kurunun Granger nedeni değildir" boş hipotezi sınanmaktadır. Cari açık serisi 0.5'ten küçük olduğundan cari açık, reel efektif döviz kurunun Granger nedenidir. İkinci olarak "finansal dışa açıklık, reel efektif döviz kurunun Granger nedeni değildir" boş hipotezi sınanmaktadır. Finansal dışa açıklık serisi 0.10'dan büyük olduğundan finansal dışa açıklık reel efektif döviz kurunun Granger nedeni değildir. Özetle, cari açığın finansal dışa açıklık ve reel döviz kuru değişkenleri ile ayrı ayrı çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğu, buna karşılık finansal dışa açıklık ile reel döviz kuru değişkeni arasında incelenen dönem itibarıyla nedensellik ilişkisinin bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Çalışmada araştırılan ve ampirik analiz sonucunda yukarıda bahsedildiği şekilde nedensellik ilişkileri tespit edilen reel efektif döviz kuru, cari açık ve finansal dışa açıklık ilişkisine Türkiye ekonomisi açısından tekrar baktığımızda örneğin, Türkiye'de özellikle 1990'lı yıllarda uygulanan düşük kur-yüksek faiz politikasının yabancı sermaye girişlerine ve kurların düşmesine neden olduğu söylenebilir. Dolayısıyla, yerli paranın değeri artarak ithalatta artışlar meydana gelmiştir. Bu durum cari işlemler açığının artmasına neden olmuştur. Ayrıca, bu dönemde gerekli düzenlemeler yapılmadan dışa açılım sürecinin başlamasının etkisiyle birçok makroekonomik sorun yanında, uygulanan kur politikaları neticesinde cari dengede dalgalanmalar meydana gelmiştir. 2000'li yıllarda da kur politikaları ve finansal açıklığın göstergesi olarak kullanılan yabancı sermaye akımlarının, zaman zaman artan cari açığın önemli nedenleri olarak ortaya çıktığını ifade etmek mümkündür.

5. Sonuç

Cari işlemler açığı, dünyadaki bazı ülkelerde olduğu gibi, Türkiye ekonomisinde de makroekonomik anlamda kırılmalara sebebiyet vermektedir. Türkiye ekonomisinde 1980'li yıllardan itibaren etkisini gösteren cari açık, özellikle 2000'li yıllardan itibaren kronik bir hal almaya başlamıştır. Sermaye giriş ve çıkışlarının başka bir ifadeyle finansal dışa açıklığın, literatürde cari işlemler açıkları üzerinde etkili olabildiği belirtilmektedir. Bu bağlamda, çalışmada finansal dışa açıklık ve cari işlemler açığı ilişkisi, Türkiye örneği üzerinde ampirik olarak incelenmiştir.

Çalışmada, söz konusu değişkenler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için finansal dışa açıklık, cari açık ve reel efektif döviz kurunun 1998:1-2019:1 dönemi verileri ve Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Nedensellik testinden elde edilen bulgularına göre, finansal dışa açıklık ile reel efektif döviz kuru arasında bir nedensellik bulunmadığı, cari açık ile reel efektif döviz kuru ve cari açık ile finansal dışa açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmanın sonuçları literatürdeki benzer çalışmaların çoğuyla —Fry vd. (1995), Bayar vd. (2014), Kesgingöz ve Karataş (2016), Keskin (2019) gibi— uyumludur. Bu çalışmalarda da genel olarak finansal dışa açıklığı temsil eden değişkenlerle cari açık arasında bir nedensellik ilişkisi bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye'de reel efektif döviz kuru, cari açık ve finansal dışa açıklık ilişkisinde, özellikle 1990'lı yılların ikinci yarısında düşük kur-yüksek faiz politikaları kısa vadeli yabancı sermaye girişlerine ve kurların düşmesine neden olmuştur. Böylece aşırı değerli ulusal paranın ithalatta ortaya çıkardığı artışlar, daha önce belirtildiği gibi dış ticaret açıklarının artmasına ve dolayısıyla cari işlemler açığının büyümesine neden olmuştur. Ayrıca, 1990'lı yılların başında gerekli yasal ve teknik düzenlemeler yapılmadan dışa açılma sürecinin başlamasının etkisi ve uygulanan kur politikaları neticesinde cari dengede dalgalanmalar ve finansal krizler ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, çalışmada ulaşılan ampirik sonuçların, Türkiye ekonomisinde ortaya çıkan bu gelişmeleri doğruladığı görülmektedir.

Çalışmanın ampirik sonuçları doğrultusunda, öncelikle Türkiye'de cari açığı finanse etmede yabancı sermaye girişlerinin önemi göz önüne alındığında, özellikle başta doğrudan yabancı yatırımlar olmak üzere uzun vadeli yabancı sermaye girişini teşvik edici politikalar uygulanmalı, bunun yanında gerçekçi kur politikalarıyla dış ticaret açığının ve dolayısıyla cari açığın azaltılması sağlanmalıdır. Bunun dışında, Türkiye ekonomisinde cari işlemler açığının artış göstermesine neden olan faktörlere bakıldığında, başlıca faktörlerden birinin tasarruf açığı olduğu görülmektedir. Tasarrufların yetersizliğinin önlenmesi için bireylerin gelirlerinin ve istihdam olanaklarının artırılması, bireysel emeklilik sistemlerinin geliştirilmesi, tasarrufların ve yerli ürün tüketiminin özendirilmesi gerekmektedir. Bir diğer faktör, ülkemizin enerjide dışa olan bağımlılığıdır. Enerjide dışa olan bağımlılığımızı azaltmak için ise, enerji üretiminin artırılması gerekmektedir. Bu kapsamda son dönemlerde fosil yakıtlarda başarılı bir şekilde yürütülen arama faaliyetleri devam ettirilmeli ve bulunan kaynaklar etkin bir şekilde değerlendirilmeli, bunun yanında sahip olunan yenilenebilir enerji kaynaklarının değerlendirilmesi için yatırımlar hızlandırılmalıdır. Diğer bir cari açık nedeni olan yatırım mallarında dışa bağımlılığı azaltmak için de, bu tür mallar üreten sektörlerde yatırımlar ve teşvikler artırılmalı, Ar-Ge ve inovasyon çalışmalarına ağırlık verilmelidir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Hamza Çeştepe Kavram/fikir; Tasarım; Taslağın yazımı; Veri/bulguların yorumu; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

Deniz Has Literatür taraması; Taslağın yazımı; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Afşar, B., & Erkoç, Y. (2018). 2008 küresel krizinin Türkiye ekonomisine etkileri "Konya organize sanayi bölgesi örneği". *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 31-48. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.482145> .
- Akbaş, Y. E. (2012). Makroekonomik değişkenlerin kısa vadeli sermaye akımları üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri üzerine bir araştırma. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 63-72.
- Akbaş, Y. E., Lebe, F. & Uluyol, O. (2014). Analyzing the relationship among the GDP-current account deficit and short term capital flows: The case of emerging markets. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(2), 293-303, <https://doi.org/10.18657/yecbu.68682>
- Alper, A. E., & Oransoy, G. (2016). Doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri üzerine bir analiz: Üst orta gelirli ülkeler grubu ile OECD karşılaştırması. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 30(2), 303-318.
- Aydemir, O., & Genç, E. (2015). Uluslararası sermaye hareketlerinin belirleyicileri, doğrudan yabancı yatırımlar kapsamında bir analiz, Türkiye örneği. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 17-41, <https://doi.org/10.17541/oeabd.54709>
- Ayhan, D. (2014). BRICS-T ülkelerine yönelik portföy yatırımlarının cari açık üzerindeki etkisi: Dinamik panel veri analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 67-75.
- Barışık, S. & Çetintaş, H. (2006). Türkiye'de cari açıkların sürdürülebilirliği: 1987-2003 yapısal kırılma modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 1-16.
- Bayar, Y., Kılıç, C., & Arıca, F. (2014). Türkiye'de cari açığın belirleyicileri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 451-471.
- Bilir, B. (2006). *Finansal serbestleşmenin para politikalarına etkileri*. [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Calvo, G. A., Leiderman, L. & Reinhart, C.M. (1996). Inflows of capital to developing countries in the 1990s. *The Journal of Economic Perspectives*, 10(2), 123-139.
- Çeştepe, H., Abasız, T., & Şık, A. (2019). Cari açığın finansmanı ve doğrudan yabancı yatırımlar: BRICS-T ülkeleri için nedensellik analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 15(3), 660-672, <https://doi.org/10.17130/ijmeb.2019355044>
- Dikkaya, M., & Üzümcü, A. (2017). *Uluslararası Ticaret ve Finans* (2. bs). Savaş Yayınevi.
- Doğan, E. (2014). *Türkiye'de cari açık sorununun yapısal nedenleri ve ekonomik etkileri*. [Yüksek lisans tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Erden, L., & Çağatay, O. (2011). Türkiye'de cari işlemler ve sermaye hesapları arasındaki ilişki. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(2), 50-67.
- Fırat, E. (2009). Türkiye'de 1980 sonrası dönemde yaşanan üç büyük kriz ve sonuçlarının ekonomi politiği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(7), 502-524.
- Fry, J. M., Claessens, S., Burridge, P. & Blanchet, M. C. (1995). *Foreign direct investment, other capital flows and current account deficits: What causes what* (Policy Research Working Paper, 1527). World Bank.
- Gazel, S. (2018). Portföy yatırımları ve cari işlemler dengesi arasındaki asimetrik nedensellik ilişkisi: Gelişmekte olan piyasalar üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 1085-1095.

- Göçer, İ. (2013). Türkiye'de cari açığın nedenleri, finansman kalitesi ve sürdürülebilirliği: Ekonometrik bir analizi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 213-242.
- Göçer, İ., & Peker, O. (2014). Yabancı doğrudan yatırımların cari işlemler dengesi üzerindeki etkileri: Türkiye, Çin ve Hindistan örneğinde çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi*, 8(1), 87-116.
- Jaffri, A. A., Asghar, N., Mahnaz, M. A. & Rooma, A. (2012). Foreign direct investment and current account balance of Pakistan. *Pakistan Economic and Social Review*, 50(2), 207-222.
- Karluk, R. (2002). *Türkiye ekonomisi* (8. bs). Beta Yayınevi.
- Kaya, E., & Barut, A. (2016), Türkiye için ihracat ve finansal dışa açıklık ilişkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(14), 629-643.
- Keskin, N. (2008). *Finansal serbestleşme sürecinde uluslararası sermaye hareketleri ve makroekonomik etkileri: Türkiye örneği*. [Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Keskingöz, H., & Karataş, A. R. (2016). Yabancı sermaye yatırımları ile cari işlemler açığı ilişkisi ve cari işlemler açığı için politika öneriler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 597-610, <https://doi.org/10.15869/itobiad.27010>.
- Le, H. G. (2000). Financial openness and financial integration. *Asia Pacific School of Economics and Management Working Papers*. Asia Pacific Press.
- Oke, D. F., & Adigun, A. O. (2020). Capital inflow, trade openness and current account balance in Nigeria. *International Journal of Economics, Business and Management Research*, 4(12), 40-53.
- Öztürk, G. (2013). *2000 yılı sonrası Türkiye'nin cari açık sorunu*. [Yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Petek, A., & Öznur, S. (2021). Doğrudan yabancı yatırımların cari açık üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *İzmir İktisat Dergisi*, 36(4), 843-856, <https://doi.org/10.24988/ije.783450>
- Saluja, M. S., Bhatia, N. K., & Patel, N. (2013). A cointegration and VECM approach in explaining relationship of FDI with current and capital account of India. *International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies*, 1(6), 1-6.
- Seabra, F., & Flach, L. (2005). Foreign direct investment and profit outflows: A causality analysis for the Brazilian economy. *Economics Bulletin*, 6(1), 1-15.
- Siddiqui, D. A., & Ahmad, M. H. (2012). The causal relationship between foreign direct investment and current account: An empirical investigation for Pakistan economy. *European Journal of Economics Finance and Administrative Sciences*, 44, 107-116.
- Tarı, R. (2016). *Ekonometri* (12. bs), KÜV Yayınları.
- TCMB. (2023). *Ödemeler Dengesi İstatistikleri*. 03 Haziran 2023'de erişim adresi <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?evds/serieMarket>
- TOBB. (2010). *2009 Ekonomik Rapor* (TOBB Yayın No: 2010/110).
- UNCTAD. (2023). *World Investment Report Annex Tables*. 04 Haziran 2023'de erişim adresi <https://unctad.org/topic/investment/world-investment-report>
- Üzümcü, A., & Başar, S. (2011). Türkiye'nin cari işlemler bilançosu açığı üzerinde enerji ithalatı ve iktisadi büyümenin etkisi: 2003-2010 dönemi üzerine bir analiz. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar Dergisi*, 48(558), 5-22.
- Williamson, J., & Mahar, M. (1998). A survey of financial liberalization. *Essays in International Finance* (No. 211). Princeton University.
- World Bank. (2020). *World Development Indicators*. 04 Mayıs 2020'de erişim adresi <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Yıldız, R., & Yıldırım, E. (2017). *Tez yazma, makale hazırlama ve yayınlama kılavuzu* (6. bs), Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, B. E. (2013). Reflections of the global economic crisis on the countries of PIIGS and Turkey's macroeconomic variables. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXIV(1), 229-252.
- Yılmaz, A., & Karataş, T. (2009). Türkiye ekonomisinde 2001 krizi sonrası süreçte cari işlemler açığının nedenleri üzerine bir inceleme. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 69-96.
- Yiğit, H. (2018). *Türkiye'de cari işlemler açığı sorunu: Nedenleri, ekonomiye etkileri ve çözüm önerileri*. [Yüksek lisans tezi, Hitit Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.

Extended Abstract

Two methods can be applied to finance the high current account deficit, which is seen as one of the important causes of many economic problems from inflation to economic crises. One of these methods is to apply to internal resources, that is, to use official reserves, while the other is to benefit from external resources. Especially the limited reserves of developing countries do not provide much opportunity for financing with official reserves. For this reason, financing the deficits in the current account requires international capital movements, that is, financing with external resources. In this direction, with the effect of foreign capital inflows, for example, it is seen that the national currency, whose value has increased, increases imports on the one hand, and decreases exports on the other hand, causing current account deficits. Therefore, short-term ones from these sources can paradoxically increase current account deficits.

As in many countries in the world, the process of opening up in the Turkish economy, which started in the early 1980s, has been realized in two ways as trade and financial openness. While trade openness reflects the trade in goods and services between countries, financial openness expresses net capital inflows and outflows between countries. It is stated in the literature that such capital inflows and outflows, namely financial openness, can have an impact on current account deficits. In this context, it is aimed to empirically examine the relationship between financial openness and current account deficit in the case of Turkey.

Financial openness, current account deficit and real effective exchange rate data for the period 1998:1-2019:1 and Granger causality test were used for empirical analysis. The stationarity condition was investigated by first applying the unit root test to the data and the data were made stationary. Then the VAR model was established. After determining the lag lengths in the VAR model, autocorrelation, normality and White tests were applied. According to the findings obtained from the Granger causality test performed to determine the causal relationship between the variables, it was concluded that there is no causality between financial openness and real effective exchange rate, there is a bidirectional causality relationship between current account deficit and real effective exchange rate and between current account deficit and financial openness. The results of the study are in agreement with most of the similar studies in the literature (Fry et al., 1995; Bayar et al., 2014; Kesgingöz & Karataş, 2016; Keskin (2019). In these studies, it was generally concluded that there is a causal relationship between the variables representing financial openness and the current account deficit.

In the relationship between real effective exchange rate, current account deficit and financial openness in Turkey, for example, low exchange rate-high interest rate policies, especially in the second half of the 1990s, caused short-term foreign capital inflows and a decrease in exchange rates. Thus, the increase in imports caused by the overvalued national currency caused the current account deficit to increase. In addition, in this period fluctuations in the current account balance and financial crises emerged due to the initiation of the process of opening up process without the necessary legal and technical regulations and the exchange rate policies implemented. In this context, it is seen that the empirical results obtained in the study confirm these developments in the Turkish economy in the said period.

In line with the empirical results of the study, policies that encourage long-term foreign capital inflows should be implemented in financing the current account deficit in Turkey; in addition, the foreign trade deficit and therefore the current account deficit should be reduced through realistic exchange rate policies. On the other hand, when we look at the factors that cause the current account deficit to increase in the Turkish economy, it is seen that one of the main factors is the savings gap. In order to prevent the inadequacy of savings, it is necessary to increase the employment and income levels of individuals, to develop private pension systems, to encourage savings and domestic product consumption. Another factor is our country's dependence on foreign energy. In order to reduce our dependence on foreign energy, it is necessary to increase energy production with domestic resources. In this context, exploration activities that have been successfully carried out in fossil fuels in recent years should be continued and the resources found should be evaluated effectively. In addition, investments should be accelerated for the evaluation of alternative energy sources, for which we have a rich potential. In order to reduce foreign dependency in investment goods, which is another cause of current account deficit, investments and incentives should be increased in sectors producing such goods, and R&D and innovation studies should be emphasized.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1253174>

Seçilmiş G-20 Ülkelerinde Doğrudan Yabancı Yatırımlar: Bir Performans Analizi

Betül İnam*

Dilek Murat**

Öz

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), günümüzde ülkelerin ekonomik kalkınma ve gelişmesinde önemli rol oynayan enstrümanlardan biridir. Ülkelere kattıkları fiziksel sermaye ve rekabet gücünün dışında istihdam, teknoloji, yönetim ve denetim anlayışı gibi çok sayıda avantajı içinde barındıran yapılardır. Yabancı bir ülkede uzun vadeli bir iş çabası taahhüdünü içerirler. Dolayısıyla lokasyon olarak nereyi tercih edecekleri çok sayıda kriterle bağlıdır. Bu çalışmada seçilmiş G-20 ülkelerinin doğrudan yabancı yatırım girişleri konusunda performanslarının ölçülmesine odaklanılmıştır. Bu bağlamda ülkelerde doğrudan yabancı yatırım girişlerini etkileyen faktörler literatür ve yatırım raporları kullanılarak derlenmiş ve toplanan veriler COPRAS (Complex Proportional Assessment) metodu uygulanarak değerlendirilmiştir. Elde edilen ampirik bulgular doğrudan yabancı yatırımlar konusunda performansı en iyi ülkelerin sırası ile Çin, ABD ve Hindistan olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: doğrudan yabancı yatırım, G-20 ülkeleri, çok kriterli karar verme (ÇKKV), COPRAS

JEL Kodları: F21, F23, C44

Cite this article: İnam, B., & Murat, D. (2023). Seçilmiş G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımlar: Bir performans analizi *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 173–187. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1253174>

* Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Bozüyük MYO, Muhasebe ve Vergi Uygulamaları, Bilecik, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: betul.inam@bilecik.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6160-3740>

** Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Ekonometri Bölümü, Bursa, Türkiye
E-posta: dilekm@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5667-8094>

Article Information

Received 19 February 2023; Revised 09 June 2023; Accepted 23 June 2023; Available online 30 June 2023

Foreign Direct Investments in Selected G-20 Countries: A Performance Analysis

Abstract

Foreign direct investment (FDI) is one of the instruments that plays an important role in the economic development and economic growth of countries. Apart from the physical capital and competitiveness they add to the countries, they are structures that contain many advantages such as employment, technology, management and the concept of supervision. They include a commitment to a long-term business effort in a foreign country. Therefore, where they prefer as a location depends on many criteria. This study focuses on measuring the performance of selected G-20 countries in terms of inward FDI flows. In this context, the factors affecting inward FDI flows in countries were compiled using literature and investment reports, and the collected data were evaluated by applying the COPRAS (Complex Proportional Assessment) method. The empirical findings show that the countries with the best performance in foreign direct investments are China, USA and India, respectively.

Keywords: foreign direct investment, G-20 countries, multi criteria decision making, COPRAS

JEL Codes: F21, F23, C44

1. Giriş

Doğrudan yabancı yatırım (DYY), bir ekonomide yer alan bir yatırımcının başka bir ekonomideki bir işletme üzerinde kalıcı ve önemli derecede etki oluşturduğu bir sınır ötesi yatırım şekli olarak tanımlanabilir. Bir başka ifade ile bir ekonomideki bir girişimin oy hakkının yüzde 10 veya daha fazlasına başka bir ekonomideki yatırımcının sahip olmasıdır. Doğrudan yabancı yatırımlar, 1990'lara kadar daha çok gelişmiş ülkeler arasında gerçekleşmiş bir faaliyettir. Bu durumun önemli nedenlerinden biri gelişmekte olan ülkelerin genel olarak uluslararası yatırımcılara ve yatırımlara karşı takındıkları olumsuz bakış açılarıdır. Yabancı yatırımların gelişmekte olan ülke egemenliklerini tehlikeye sokacağı, sömürgeciliğin bir aracı olduğu, yerli firmaların yerini alma ihtimali gibi fikirler gelişmekte olan ülkelerin bu yatırımlardan yeterince faydalanmasının önündeki engelleri oluşturmuştur. 1980' lerin sonunda gelişmekte olan ülkeler yaşadıkları borç krizlerinin etkisiyle ekstra bir finansmana ihtiyaç duymuşlar ve DYY'leri ülkelere çekmek için teşvik politikaları geliştirmeye başlamışlardır (DPT, 2000, ss. 2-3). Doğrudan yabancı yatırımlar ve ekonomik kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalarda çıkan sonuçlar DYY'lerin etkilerinin karmaşık olduğunu göstermektedir. Ancak DYY'ler istihdam, yüksek üretkenlik, rekabet gücü ve teknoloji yayımları oluşturucuları olarak kabul edilirler. Özellikle gelişmekte olan ülkeler için DYY, daha yüksek ihracat, uluslararası piyasalara ve uluslararası para birimlerine erişim anlamına gelmektedir (Denisia, 2010, s.104). Doğrudan yabancı yatırımlar ekonomiye sermaye girişi şeklinde fiziki kaynak sağlamalarının yanında yönetim ve denetim anlayışı, iş becerileri ve kurumsallaşma altyapısı kazandırma gibi imkânlar da sunarlar.

Doğrudan yabancı yatırımlar ülkeler için çok sayıda avantaj sağlamakla birlikte karmaşık bir girişimdir ve yabancı bir ülkede uzun vadeli bir iş çabası taahhüdünü içerirler. Dolayısıyla lokasyon olarak nereyi tercih edecekleri çok sayıda kritere bağlıdır. Lokasyona özgü farklı belirleyicilerin göreceli önemi, yatırımın en az dört yönüne bağlıdır: Yatırım güdüsü (kaynak arayan veya pazar arayan DYY), yatırım türü (yeni veya sıralı DYY), sektör yatırımı (hizmetler veya imalat) ve yatırımların büyüklüğü (küçük ve orta ölçekli çok uluslu şirketler veya büyük çok uluslu şirketler). Ekonomik çevre zaman içinde geliştikçe, farklı belirleyicilerin göreceli önemi de değişir. Bu nedenle, belirli bir zamanda belirli bir ülkedeki DYY'yi açıklayan bir dizi ev sahibi ülke belirleyicisinin, o ülkenin yerel ekonomisinin ve uluslararası ekonominin yapıları geliştikçe bu belirleyicilerin de değişmesi mümkündür. Ancak sabit kalan, çeşitli etkiler ile değişmeyen faktörler de mevcuttur. 1998 Dünya Yatırım Raporunda DYY girişlerini etkileyen faktörler

kapsamlı şekilde kategorize edilmiş ve bu faktörler politik, ekonomik ve iş kolaylaştırma (business facilitation) olmak üzere üç grupta toplanmıştır. Politik belirleyiciler DYY ile ilgili uluslararası antlaşmalar, ticaret politikaları, özelleştirme politikaları, piyasalara giriş çıkışla ilgili kurallar, siyasi, ekonomik, sosyal istikrar ve vergi politikalarından oluşur. Ekonomik belirleyiciler ise pazar büyüklüğü, kişi başı gelir, fiziki altyapı, bölgesel ve küresel pazarlara erişim ve işgücü maliyetleri gibi başlıklardır. Ticareti kolaylaştırma politikaları ise yatırım teşvikleri, sosyal olanaklar, yatırım sonrası sunulan hizmetler, yatırım promosyonları, ekstra maliyetler gibi konuları içermektedir (UNCTAD, 1998, s. 91).

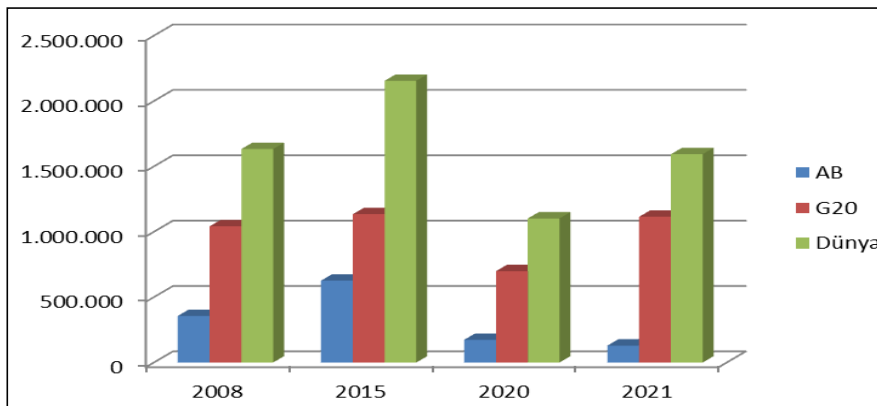
Bu çalışmada seçilmiş G20 ülkelerinin DYY girişleri konusundaki performansları COPRAS metodu kullanılarak incelenmiştir. Bu amaçla giriş kısmından sonra ikinci kısımda G20 ülkelerinde DYY girişlerinin güncel görünümüne yer verilmiş, üçüncü kısımda teorik ve ampirik literatür incelenmiş, dördüncü bölümde veri seti ve metot hakkında bilgiler sunulmuş, beşinci bölümde ampirik bulgular açıklanmış ve sonuç kısmında konuya ilişkin yorumlara yer verilmiştir.

2. G20 Ülkelerinde DYY Güncel Görünüm

Yükselen piyasa ekonomileri ve gelişmiş ekonomilerin bir araya geldiği G20 platformu, ABD, Almanya, Arjantin, Avrupa Birliği, Avustralya, Brezilya, Çin, Endonezya, Fransa, Güney Afrika, Güney Kore, Hindistan, İngiltere, İtalya, Japonya, Kanada, Meksika, Rusya Federasyonu, Suudi Arabistan ve Türkiye'den oluşmaktadır. Küresel ekonomik ve finansal sistem açısından büyük önem taşıyan G20 ülkeleri, küresel gayrisafi hasılanın yaklaşık %80'inini; küresel ticaretin %75'inden fazlasını ve dünya nüfusunun %60'ını temsil etmektedir (Ticaret Bakanlığı, 2023). Ancak son yıllarda küresel ekonomi bir dizi olumsuz durum ile karşı karşıya kalmıştır. Enflasyon oranları son birkaç on yılda olmadığı kadar yüksektir, çoğu bölgede sıkılaşan mali koşullar, Rusya-Ukrayna savaşı ve COVID 19 pandemisinin süregelen etkileri küresel ekonomi üzerinde baskı oluşturmaya devam etmektedir (IMF, 2022). Küresel ekonomide yaşanan bu olumsuz koşullar elbette ki doğrudan yabancı yatırımları da etkilemektedir. 2020 yılında son derece düşük seviyede seyreden küresel doğrudan yabancı yatırım girişleri 2021'de yüzde 64 artarak 1,58 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu toparlanmanın sebebi, birleşme ve satın alma pazarlarındaki yükseliş ve uluslararası proje finansmanında hızlı büyümedir. Ancak bu olumlu hava 2022'de önemli ölçüde değişmiştir. Ukrayna'daki savaş, pandeminin süregelen etkileri, ek olarak dünyanın birçok ülkesinde yaşanan gıda, yakıt ve finans krizleri doğrudan yabancı yatırımları da olumsuz etkilemeye devam etmektedir (UNCTAD, 2022).

Grafik 1

Seçilen Bölgelerde DYY Girişleri (Milyon ABD Doları)

Not: Yazarlar tarafından OECD (2023)'ten yararlanılarak oluşturulmuştur.

Grafik 1’den anlaşıldığı üzere G20 ülkeleri dünyadaki doğrudan yabancı yatırım miktarlarının önemli bir kısmını kendilerine çekmeyi başarmaktadırlar. 2020 pandemi yılı olması nedeniyle dünya genelinde yabancı yatırım miktarları dünyada ve ülke gruplarında önemli bir düşüş yaşadığı ancak 2021 yılı ile birlikte G20 ülkelerinin DYY girişleri konusunda önemli düzeyde artış kaydettiği görülmektedir. G20 ülkelerinin aksine AB ülkelerinin yabancı yatırımlar konusunda şanssız bir dönem geçirdikleri söylemek yanlış olmayacaktır. G20 ülkeleri içinde yer alan ve dünyadaki önemli miktardaki yatırımı kendine çeken ABD, Çin, Hindistan gibi ülkeler olması G20 ülkelerini nispeten daha az nüfuslu küçük AB ülkeleri karşısında daha başarılı bir konuma taşımaktadır. Grafikten de anlaşıldığı üzere 2021 yılında dünyadaki DYY girişlerinin %66’sı G20 ülkelerinde gerçekleşmiştir.

Aşağıdaki tabloda G20 ülkelerinin seçilmiş yıllardaki DYY girişi miktarlarına yer verilmiştir.

Tablo 1

G20 Ülkelerinde DYY Girişleri (Milyon ABD Doları)

	2008	2015	2020	2021
Arjantin	9.725	11.758	4.019	6.533
Avustralya	46.905	29.580	16.726	25.085
Brezilya	45.058	49.961	28.318	50.367
Çin	108.312	135.577	149.342	180.957
Fransa	37.593	45.364	4.869	14.192
Almanya	8.127	30.540	64.589	31.266
Hindistan	47.102	44.064	64.072	44.735
Endonezya	9.318	16.641	18.590	20.081
İtalya	-10.835	19.635	-23.621	8.487
Japonya	24.425	2.975	10.702	24.652
Kore	11.187	4.104	8.764	16.819
Meksika	29.532	35.517	27.933	31.621
Rusya	75.855	11.857	10.409	38.239
Suudi A.	39.455	8.141	5.399	19.285
G.Afrika	9.209	1.729	3.062	40.888
Türkiye	19.851	18.976	7.821	12.530
İngiltere	92.158	39.185	18.193	27.561
ABD	306.366	467.625	150.828	367.376
Kanada	61.553	43.836	23.176	59.676

Kaynak: UNCTAD (2023).

Tablo 1’den görüldüğü şekilde 2021 yılında G20 ülkeleri içinde en yüksek miktardaki yatırımları kendi ekonomisine çeken ülkeler ABD, Çin ve Kanada olmuştur. 2020 yılında ise yatırımların ortalama 1/3 oranında düştüğü gözlenmektedir. İtalya’da ise bazı yıllarda DYY akışlarının tersine DYY çıkışı yaşandığı için miktarlar negatif olarak ifade edilmiştir. Pandemi dışındaki farklı zamanlarda bazı ülkelerde yaşanan düşüşler DYY’lerin ülke şartlarına ve diğer faktörlere karşı çok hassas olduğunu aynı zamanda da mobilitesinin yüksek olduğunu gösteren kanıtlar olarak karşımıza çıkmaktadır. 2020 yılında dünya genelinde azalan bir trend izleyen DYY girişleri bazı ülkelerde bir önceki yıla nazaran artış göstermiştir. Almanya, Çin, Japonya gibi ülkelerde 2019 yılına göre 2020 yılında DYY girişleri daha yüksek miktarlarda gerçekleşmiştir. Tablo 1’de genel görünümün aksine 2020 yılında bazı ülkelerin DYY girişlerinde artışlar kaydedildiği görülmektedir. Bu artışların sebebi ülke özelinde yabancı yatırım projelerinden

kaynaklanmaktadır. Örneğin Almanya'da 2020 yılında 2000'den fazla yabancı yatırım projesi kaydedilmiştir. Yabancı şirketlerin Bilgi İşlem Teknolojisi (BİT) yatırımları, üretim ve AR-GE üssü olarak Almanya tercih edilmiştir (GTAI, 2021). Türkiye'nin ise geçmiş yıllara oranla yabancı yatırımlarda bir hayli yol katettiğini söylemek mümkündür. 1990'ların başında 1 milyar dolarlık DYY hacmi (DPT, 2000, s. 2) olan Türkiye, 2021 yılı itibarıyla 12 Milyar Dolar'lık bir hacme ulaşmıştır. Ancak G20 grubunda yer alan ülkelerle kıyaslandığında bu yarışta geri kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. DYY girişlerinin ekonomik, politik, sosyal faktörlere karşı hassas olması ülkelerin DYY girişlerinin dalgalı bir seyir izlemesine sebep olmaktadır.

Küresel DYY girişleri 2022 yılının ilk çeyreğinde 2021 yılının dördüncü çeyreğine kıyasla %28 artarak 535 Milyar ABD dolara ulaşmıştır. DYY'ler 2021 yılında özellikle OECD ülkelerinde önemli bir artış kaydetmiştir. 2022 yılının ilk çeyreğinde DYY kazançlarının yüksek olması DYY girişlerindeki artış eğilimine katkı sağladığı düşünülmektedir. 2022 yılının ilk çeyreğindeki DYY girişlerinin yükselmesinde sermaye girişlerinin katkısı önemlidir. Ancak sermaye girişleri G20 ülkelerinde eşit şekilde dağılmamıştır. Özellikle Avusturalya'da 2022'nin ilk çeyreğinde yoğunlaşan birleşme ve satın alma faaliyetinin sonucu olarak yüksek düzeyde sermaye girişi yaşanmıştır. 2022 yılında şirket içi borç akışları G20 ekonomilerinde pozitif seviyelere dönmesine rağmen toplam DYY girişleri üzerindeki etkisinin sınırlı kaldığı bilinmektedir. 2021 yılında yatırım faaliyetleri güçlü olmakla birlikte Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle 2022 yılı beklentileri henüz belirsizliğini korumaktadır (OECD & UNCTAD, 2022).

3. Literatür

1970'lere kadar kadar çok uluslu şirketlerin yurtdışı faaliyetlerini açıklamak için ortaya atılan yabancı yatırım teorilerinin çoğu bu konuda yetersiz kalmıştır. 1970'lerin ortalarında, firmaların yurt dışı faaliyetlerine ilişkin daha kapsamlı açıklamalar sunan üç farklı yaklaşım belirlenmiştir. Bunlar çok uluslu şirketlerin içselleştirme teorisi, uluslararası üretimin eklektik paradigması (OLI) ve DYY'nin makroekonomik teorisidir (Dunning & Lundan, 2008, s. 9). Çok uluslu şirketlerin içselleştirme teorisine göre firmalar gelecekte kendilerine rakip olma potansiyeli olan firmalara sahip oldukları patent, lisans vb. özel anlaşmalarını kullandırmak yerine yurt dışındaki piyasaya doğrudan yatırım yapma fikrini benimserler. Firmaların bu davranışı içselleştirme olarak adlandırılmıştır (Bağcı, 2019, s. 31). Eklektik teori ya da kısaca OLI Modeli olarak da bilinen modelde ise firmalar yurtdışı yatırım yapma kararı almaları için mülkiyet (Ownership), konum (Location) ve içselleştirme (Internalisation) avantajlarına aynı anda sahip olmaları gerekmektedir. Bu avantajlar biri mülkiyet avantajları, patentler, ticari markalar ve firma değerinden oluşur. Bu durum, firmaların ev sahibi ülkede kolayca rekabet etmelerine yardımcı olur. Lokasyona özgü avantajlar, ev sahibi ülkenin konumundan kaynaklanan her türlü avantajı içerir. Firmanın yurtiçinde üretip başka ülkeye ihraç etmek yerine, ev sahibi ülkede üretip satması daha karlıdır. Böylece tarifeler, kotalar, nakliye maliyeti gibi ticaret engellerinden kurtulur. Pazara ulaşmaları daha kolaydır. İçselleştirme ise, şirkete rekabet üstünlüğü sağlayacak varlıkların lisans veya patent vermek yerine şirket bünyesinde tutulmak istenmesi veya bu şekilde içselleştirmenin firma için daha avantajlı olması durumudur (Brima, 2015, s. 125). Bu iki teori belirli firmaların veya firma gruplarının yurtdışı faaliyetlerini belirleyen değişkenleri tanımlamaya ve değerlendirmeye çalışmaları anlamında, esasen mikroekonomik veya davranışsal açıklamalar sunar. Üçüncü makroekonomik yaklaşım olarak ifade edilen teori ise firmaların belirli bir ülkede belirli bir katma değerli faaliyeti üstlenmeyi neden seçtiklerini açıklamaya çalışmak yerine, belirli ülkelerde firmaların hangi faaliyetlerinin en iyi şekilde gerçekleştirildiğini açıklamakla ilgilenmiştir (Dunning & Lundan, 2008, s. 110). Buradan

hareketle DYY'lerin hangi ülkeleri daha çok tercih ettiği, neden tercih ettiği ülkelerin bu konudaki performansları ve DYY'nin çok sayıda belirleyici ile arasındaki ilişki düzeylerini inceleyen çalışmalar genellikle OLI modeli olarak adlandırılan teoriye dayandığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Konuya ilişkin yapılan ampirik çalışmalara göz atacak olursak, Tsai (1994), iç piyasa büyüklüğü ve ticaret dengesinin DYY girişleri için iki önemli belirleyici olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca ekonomik büyüme ve işgücü maliyetlerinin de DYY girişleri için önemli faktörler olduğunun altını çizmiştir. Wei (2005), Çin ve Hindistan için DYY belirleyicilerini ve iki ülke arasındaki farklılıkları tespit etmeye çalışmıştır. Çin'in OECD ülkelerinden çok daha fazla miktarda DYY çektiğini bunun nedeninin ise geniş iç pazar ve bu ülkelerle yüksek düzeyde ticari ilişkilerinin varlığıdır. Hindistan ise DYY çekme bakımından ucuz işçilik maliyetleri, daha düşük ülke riski, coğrafi konum ve OECD ülkeleri ile kültürel benzerlikleri gibi avantajlara sahip olduğu belirtilmiştir. Buettner ve Ruf (2007), Alman çok uluslu şirketlerin diğer Avrupa ülkelerine ve dünyanın farklı yerlerinde yatırım yapma kararları üzerinde hangi faktörlerin etkili olduğunu araştırmış ve vergi teşvikleri, pazar büyüklüğü, işgücü maliyetlerinin sınır ötesi yatırımlarda kararları etkilediğini kanaatine varmışlardır. Kar ve Tatlısöz (2008), Türkiye için yaptıkları çalışmalarında 1980-2003 döneminde DYY'yi pozitif etkileyen faktörlerin uluslararası net rezervler, GSMH, dışa açıklık oranı, yatırım teşvikleri ve elektrik enerjisi üretim endeksi olduğunu, negatif etkileyen değişkenlerin ise reel döviz kuru, işgücü maliyetleri olduğu sonucuna varmışlardır. Bellak ve Leibrecht (2009), yedi AB ülkesi ve ABD ile sekiz Orta ve Doğu Avrupa ülkesi arasındaki DYY girişlerine odaklanmış ve DYY girişlerinin belirleyicisi olarak vergi politikalarının rolüne dikkat çekmiştir. Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin vergi oranlarını düşürme stratejilerinin DYY'lerin yer seçimi kararlarında önemli bir etkiye sahip olduklarını saptamıştır. Chan vd. (2014), Çin'nin bölgesel panel verileri kullanılarak yapılan çalışmada kısa vadede DYY girişlerinin GSYİH'dan olumlu etkilendiğini ayrıca hem uzun hem de kısa vadede DYY girişlerinin GSYİH, yerel yatırımlar ve telekomünikasyondan olumlu etkilendiği belirtilmiştir. Arık vd. (2014), yükselen ekonomiler için yaptıkları çalışmalarında DYY girişlerini etkileyen faktörleri incelemişler ve ev sahibi ülkelerin piyasa büyüklüğünün, dışa açıklığının ve ekonomik istikrarının DYY girişlerini pozitif yönde etkilediğini saptamışlardır. Enflasyon oranı ile DYY girişleri arasında negatif ilişki tespit etmişlerdir. Abidin vd. (2015), Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland için yapılan çalışmada enerji tüketimi, doğrudan yabancı yatırım, finansal gelişme ve ticaret arasındaki bağlantıyı incelenmiştir. Uzun dönemli ilişki ve Granger nedensellik testi sonuçları, DYY girişleri, ticaret, finansal gelişme ve enerji tüketimi arasında anlamlı ve uzun dönemli ilişki olduğunu sonucuna varılmıştır. Çütçü & Kan (2018), Türkiye için yaptıkları çalışmada enflasyon ve işgücü maliyetinin DYY girişlerini negatif etkilediğini, kişi başı gelir değişkeninin DYY girişlerini pozitif yönde etkilediği sonucuna varmışlardır. Ela ve Yurtkuran (2020), 1982-2019 periyodunu kapsayan ve Türkiye için yaptıkları çalışmalarında DYY girişlerinde belirleyici olarak ekonomik ve mali değişkenleri dikkate almışlar ve ekonomik büyümenin DYY girişlerini arttırdığını, işsizlik ve enflasyon değişkenlerinin ise DYY girişleri üzerinde negatif etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır. Behera vd. (2021), 107 ev sahibi ülke karşısında gelişmekte olan sekiz Asya ülkesinin DYY belirleyicilerinin araştırmışlar ve Asya'daki gelişmekte olan ülkelerin DYY pozisyonlarını varlık arama için gelişmiş ülkeleri, pazar arayışı için gelişmekte olan ülkeleri hedeflediklerini bulmuşlardır. Ayrıca kaynak arayan yatırımların çoğu Asya dışındaki gelişmekte olan ülkeleri hedeflediği sonucuna varmışlardır. Romanya'da para ve maliye politikalarının DYY girişleri üzerindeki etkisi araştırılmış ve uzun dönemde parasal faktörlerin mali faktörlere göre daha etkili olduğu sonucuna varılmıştır. Romanya'daki yatırım ortamını iyileştirmek için öncelikle finansal olmayan faktörleri

düzenlemekte fayda görüldüğü ancak bu şekilde mali teşviklerin DYY çekmede ve dolayısıyla ekonomik büyüme üzerinde bir etkisi olabileceği sonucuna varılmıştır (Rădulescu & Druica, 2014, s. 106). Vergi teşviklerine yoğunlaşan farklı bir çalışmada DYY girişlerini ülkeye çekmek için vergi teşvikleri önemli bir araç olsa da vergi dışı faktörlerle birlikte vergi teşviklerinin uygulanmasının daha etkili olacağı belirtilmiştir (Munongo vd., 2017, ss. 152-168). Altı Güneydoğu Avrupa ülkesi için yapılan çalışmada DYY girişi için en önemli faktörlerin pazar büyüklüğü, ekonomik büyüme, ücretler olduğunu bulmuş, kurumlar vergisi oranının DYY girişi üzerindeki etkisinin anlamsız olduğunu saptamıştır. Verginin DYY girişleri üzerinde etkisinin istikrarlı ve kurumsal çerçeveyi oluşturmuş gelişmiş ekonomilerde anlamlı olacağını ifade etmiştir (Kersan-Škabić, 2015, s. 119). Musabeh ve Zouaouni (2020), beş Kuzey Afrika ülkesinde DYY girişlerini etkileyen temel değişkenleri ve politikaları incelemiştir. Ticaretin serbestleştirilmesine ilişkin politikaların DYY ile pozitif ilişki içinde olduğunu, ayrıca ev sahibi ülkedeki yerel yatırımların da daha fazla DYY çekmede etkili bir unsur olduğunu saptamışlardır.

AB ülkeleri için yapılan farklı bir çalışmada ise 2008 krizi öncesi ve sonrası doğrudan yabancı yatırımların kurumlar vergisi oranlarından ne şekilde etkilendiği araştırılmış ve kurumlar vergisinde %1'lik bir artışın kriz öncesinde doğrudan yabancı yatırımları 79,5 USD azaltırken kriz sonrasında 381 dolar azalttığını tespit etmiştir (Giray vd., 2016, s. 44). Karimi ve Yusop (2005), Malezya için yaptıkları çalışmada DYY ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin varlığını araştırmışlardır. 1970-2005 dönemi için Malezya'da iki değişken arasında iki yönlü bir nedensellik ve uzun vadeli bir ilişki olduğuna dair güçlü kanıtlar bulamamışlardır. 1980-2014 yılları arasında dokuz Avrupa ekonomisinin maliye politikaları, DYY ve makro istikrar ilişkisi incelenmiş ve uzun vadede bu ülkelerin ekonomik istikrarı için DYY'yi teşvik etmek ve konjonktür karşıtı maliye politikası uygulamak gerektiği iddia edilmiştir. Konjonktür karşıtı maliye politikaları ve artan DYY girişlerinin makro istikrarı olumlu yönde etkilediği sonucuna varılmıştır (Albulescu & Ianc, 2016). Güney Afrika'da 1980-2020 yıllarını kapsayan bir çalışmada DYY ve maliye politikası araçları arasındaki ilişki incelenmiş, vergi gelirleri ve devlet borçlarının uzun vadede DYY ile pozitif ilişki içinde olduğunu göstermiştir. Kısa vadede ise DYY'nin tüm değişkenlerle negatif bir ilişki içinde olduğunu saptamıştır (Pamba, 2022, s. 11).

Altıntaş (2021), 2019 verileri kullanılarak G7 ülkeleri için yapılan çalışmada G7 ülkelerinin DYY performanslarını incelenmiş ve ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa'nın DYY girişini kendi ülkelerine yönlendirme açısından diğer G7 ülkelerine göre daha başarılı olduklarını tespit etmiştir. Altıntaş ve Gök (2020), çok kriterli karar verme teknikleri kullandıkları çalışmalarında Türkiye dâhil 12 ülkenin 19 farklı alandaki rekabetçilik düzeyine göre yatırım yapılabilirliklerini değerlendirmişlerdir. Birden fazla yöntemin kullanıldığı bu çalışmada en çok yatırım yapılabilir ülkelerin sırayla ABD ve Birleşik Krallık olduğunu bulmuşlardır.

4. Veri Seti ve Metodoloji

4.1. Veri Seti ve Değişkenler

Bu çalışmada G-20 ülkelerinin DYY performansı üzerinde etkili olan faktörler belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler sağlıklı bir biçimde ulaşılabilen en güncel yıl olan 2020 için UNCTAD, The Global Economy, Transparency International ve OECD datalarından derlenmiştir. Araştırmada analize dâhil edilen değişkenler ve açıklamaları izleyen satırlarda açıklanmıştır.

Doğrudan yabancı yatırım (K1): Milyon ABD olarak ifade edilen, stoklar hariç, ülke içine gelen, yıllık DYY girişlerini ifade eder.

Nüfus (K2): Ülkeler için mutlak değer bin olarak yıllık bazda toplam nüfusu ifade eder.

Yolsuzluk algısı endeksi (K3): Ülkelerdeki yolsuzluk algısının tespitinde kullanılan endekstir. 0-100 arasında puanla değerlendirilir. 100 puan hiç yolsuzluğun olmadığı (temiz), 0 puan ise yüksek derecede yolsuzluk olduğu anlamına gelir.

Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE) (K4): Tüketim harcamalarına konu olan mal ve hizmetlere ilişkin fiyatların genel düzeyinde zaman içinde meydana gelen değişimi ölçer. Yüzde olarak ifade edilir.

Ticari açıklık (K5): Yıllık bazda ihracat artı ithalat miktarlarının GSYİH'ya oranı şeklinde ifade edilir.

Ekonomik büyüme (K6): Yıllık bazda GSYİH'daki değişimleri ifade eder.

Efektif marjinal vergi oranı (K7): Marjinal bir yatırımın ömrü boyunca vergi ödemek için gereken, ekonomik amortisman hariç, sermaye maliyetlerinin toplam payını gösteren varsayımsal vergi oranlarıdır.

Elektrik üretim kapasitesi (K8): Ülkelerdeki elektrik üretim kapasitesinin yıllık bazda milyon kilovat olarak ifade edilmiştir.

İş gücü (K9): istihdam edilenler (sivil istihdam artı silahlı kuvvetler) veya işsizler arasına dâhil edilmek için gerekli şartları yerine getiren tüm kişileri kapsar, million kişi olarak ifade edilmiştir

İş yapma özgürlüğü endeksi (Business freedom index) (K10): Devletin iş yaşamındaki düzenlemelerinin etkinliğinin genel bir göstergesidir. Nicel puan, bir işletmeyi başlatma, işletme ve kapatma zorluğunun bir dizi ölçümünden elde edilir. Her ülke için iş özgürlüğü puanı 0 ile 100 arasında bir sayıdır ve 100 en özgür iş ortamına eşittir.

4.2 COPRAS metodu

Complex Proportional Assessment (COPRAS) metodu Vilnius Gediminas Teknik Üniversitesinde (Zavadskas & Kaklauskas, 1996) 1996 yılında geliştirilmiştir. Karmaşık Oransal Değerlendirme olarak tercüme edilebilecek bu teknik kriterlerin önem ve fayda derecelerini göz önüne alarak alternatiflerin sıralanması ve değerlendirmesi amacıyla uygulanmaktadır. Çok sayıda kriterin olduğu bir analizde maksimize ve minimize edilmesi gereken her iki kriterde uygulanabilmektedir (Podvezko, 2011, ss. 137-139). Hem kantitatif hem de kalitatif kriterleri aynı anda değerlendirebilen bu metodun diğer ÇKKV metodlarından üstünlüğü, bir alternatifin diğer alternatiften ne kadar iyi ya da kötü olduğunu yüzde olarak hesaplayabilmesidir. Metod alternatiflerin önem derecesi ve önceliğinin doğrudan oransal bağımlılığını varsayar. Karşılaştırılan alternatiflerin önemi alternatiflerin karakteristiklerinin pozitif ve negatif olma durumuna bağlı olarak belirlenir (Mulliner vd., 2013, ss. 274-275). COPRAS metodu aşağıda verilen prosedüre göre uygulanır (Ayçin, 2019, ss. 65-66; Mulliner vd., 2013, ss. 275-277; Özbek, 2019, ss. 258-259; Zavadskas vd., 2004, ss. 349):

Adım 1: m alternatif ($i = 0,1,2,\dots,m$) ve n kriter ($j = 1,2,\dots,n$) için karar matrisi oluşturulur.

$$X = \begin{bmatrix} x_{01} & x_{02} & \dots & x_{0n} \\ x_{11} & x_{12} & \dots & x_{1n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_{m1} & x_{m2} & \dots & x_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Adım 2: Eşitlik 2 yardımıyla karar matrisi normalize edilir.

$$x_{ij}^* = \frac{x_{ij}}{\sum_{i=1}^m x_{ij}}, \quad \forall_j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

Adım 3: Bu aşamada her bir kriter için belirlenen ağırlık değerleri (w_j) normalize matrisin elemanları ile çarpılarak ağırlıklandırılmış normalize karar matrisi oluşturulur. Bu işlem Eşitlik 3 yardımıyla yapılır.

$$d_{ij} = x_{ij}^* \times w_j \quad (3)$$

Adım 4: Bu aşamada ağırlıklandırılmış normalize kriter değerlerinin toplamı alınır. Maksimizasyon (fayda) yönlü kriterler için daha yüksek değerler minimizasyon (maliyet) yönlü kriterler için daha düşük değerler daha iyi durumu gösterir. Maksimizasyon yönlü kriterlerin için ağırlıklandırılmış normalize değerler toplamı S_{+i} , minimizasyon yönlü kriterlerin için ağırlıklandırılmış normalize değerler toplamı S_{-i} ile gösterilir ve Eşitlik 4 yardımı ile hesaplanır.

$$S_{+i} = \sum_{j=1}^k d_{+ij}, \quad j = 1, 2, \dots, k \quad (4)$$

$$S_{-i} = \sum_{j=k+1}^n d_{-ij}, \quad j = k+1, k+2, \dots, n$$

Adım 5: Alternatiflerin göreceli önem değerlerini ifade eden Q_i değeri Eşitlik 5 kullanılarak hesaplanır. Q_i değeri ne kadar yüksek ise söz konusu alternatifin göreceli önemi de o kadar yüksektir.

$$Q_i = S_{+i} + \frac{S_{-\min} \sum_{i=1}^m S_{-i}}{S_{-i} \sum_{i=1}^m \frac{S_{-\min}}{S_{-i}}} \quad (5)$$

Adım 6: Son aşamada alternatiflerin fayda derecesi anlamına gelen N_i değeri Eşitlik 6 kullanılarak belirlenir. Fayda derecesi 100 alternatif en iyi alternatifi ifade eder, diğer alternatifler ise buna göre derecelendirilir.

$$N_i = \frac{Q_i}{Q_{\max}} \times 100\% \quad (6)$$

5. Ampirik Bulgular

Çalışmada analiz için seçilmiş bazı G-20 ülkelerine ilişkin on kriter saptanmış ve bunlara ait derlenen verilerden oluşan karar matrisi Tablo 2’de sunulmuştur. Söz konusu ülkeler DYY konusundaki en iyi ülkeleri oluşturmaktadır. DYY performansı üzerinde etkili olduğu düşünülen bu kriterler; DYY miktarı, nüfus, yolsuzluk endeksi, TÜFE, ticari açıklık, ekonomik büyüme, efektif marjinal vergi oranı, elektrik üretim kapasitesi, iş gücü ve iş yapma özgürlüğü endeksidir.

Tablo 2

Doğrudan yabancı yatırımları etkileyen faktörler

Ülke/Kriter	K1	K2	K3	K4	K5	K6	K7	K8	K9	K10
Türkiye	7821	84.339	40	12.28	61.14	1.79	-5.1	88.47	32.32	1.264
Almanya	64589	83.784	80	0.37	81.11	-4.57	15	227.91	43.38	2.767
Avustralya	16726	25.5	77	0.87	44.04	0	16.9	71.95	13.45	3.236
Brezilya	28318	212.559	38	3.21	32.35	-4.06	14.7	163.01	99.84	0.701
Kanada	23176	37.742	77	0.72	59.91	-5.23	7.1	147.81	20.46	2.673
Çin	149342	1439.32	42	2.39	34.51	2.35	9.6	1911.27	775.8	2.203
Hindistan	64072	1380	40	6.19	37.87	-7.25	13.4	411.31	471.69	1.170
Endonezya	18591	273.524	37	2.03	33.19	-2.07	12.6	65.89	134.62	1.546
Japonya	10703	126.476	74	-0.02	31.07	-4.59	17.2	315.7	68.68	2.579
Meksika	27934	128.933	31	3.4	78.2	-8.31	15.7	76.87	53.98	1.264
Rusya	10410	145.934	30	3.38	46.08	-2.95	15.4	272.5	71.9	2.485
Birleşik Krallık	18194	68.145	77	0.85	55.64	-9.4	2.5	107.89	34.74	3.894
ABD	150828	333.968	67	1.25	23.38	-3.4	-2.7	1114.29	165.16	2.767

Tablo 2’deki kriterler incelendiğinde en yüksek DYY girişlerine sahip ülkelerin ABD, Çin ve Almanya olduğu görülebilir. En kalabalık nüfusa sahip olan ilk üç ülkenin Çin, Hindistan ve ABD olduğu, Endonezya ile Brezilya’nın da ilk üç ülkeyi izlediği görülmektedir. Diğer taraftan en az nüfusa sahip ülkeler Avustralya, Kanada ve Birleşik Krallıktır. Türkiye bu değişken açısından yapılan sıralamada 9. sırada yer almaktadır. Almanya, Avustralya ve Kanada yolsuzluk algısı endeksinde en yüksek puana sahipken, Rusya, Meksika ve Endonezya ise yolsuzluk algısı endeksi puanının ne düşük olduğu ülkelerdir. 2020 yılı itibarıyla %12,28 oranla en yüksek enflasyon oranı Türkiye’de gözlenirken, %6,19 oranla Hindistan 2. sırada ve %3,40 oranla Meksika 3. sırada konumlanmıştır. Japonya, Almanya ve Kanada ise en düşük enflasyon oranlarının gözlemlendiği ülkeler olmuştur. Ticari açıklık değişkeni bakımından en avantajlı ülkeler Almanya, Meksika ve Türkiye’dir. En fazla ekonomik büyümeye sahip ülkeler Çin, Türkiye ve Avustralya olurken, Birleşik Krallık, Meksika ve Hindistan en az ekonomik büyüme sergileyen ülkelerdir. Efektif marjinal vergi oranı en yüksek olan ülkeler Japonya, Avustralya ve Meksika iken en düşük olanlar Türkiye, ABD ve Birleşik Krallıktır. Çin, ABD ve Hindistan’ın elektrik üretim kapasitesi en yüksek düzeyde iken Endonezya, Avustralya ve Meksika’da en düşük düzeyde olduğu gözlenmektedir. İş gücü kapasitesi açısından Çin, Hindistan, ABD ve Endonezya en avantajlı konumda iken, Avustralya, Kanada ve Türkiye en düşük kapasiteye sahiptir. İş yapma özgürlüğü endeksi açısından Avustralya, Almanya ve ABD en avantajlı ülkelerdir.

Analiz öncesinde kriter ağırlıklarının belirlenmesinde objektif ağırlıklandırma yöntemlerinden Entropi metodu kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3*Kriterlere ilişkin ağırlıklar*

Kriter	Kod	Ağırlıklar (w_j)
		EM
DYY	K1	0.148
Nüfus	K2	0.153
Yolsuzluk endeksi	K3	0.098
TÜFE	K4	0.114
Ticari açıklık	K5	0.082
Ekonomik büyüme	K6	0.067
Efektif marjinal vergi oranı	K7	0.027
Elektirik üretim kapasitesi	K8	0.160
İş gücü	K9	0.151
İş yapma özgürlüğü	K10	0.068

Tablo 3 incelendiğinde analiz sonucunda elektrik üretim kapasitesi, nüfus, iş gücü hacmi, DYY ve TÜFE kriterlerine daha fazla ağırlık verildiği anlaşılmıştır. Ağırlıklandırma işlemi sonrasında COPRAS metodunun uygulanması aşamasına geçilmiştir. Ağırlıklandırılmış normalize karar matrisinde fayda yönlü kriterlerin toplamı olan S_{+i} , maliyet yönlü kriterlerin toplamı olan S_{-i} , göreceli önem değeri Q_i ve performans indeks değerini ifade eden P_i değerleri Tablo 4’deki gibidir. Analizde DYY, nüfus, ticari açıklık, ekonomik büyüme, elektrik üretim kapasitesi, iş gücü ve iş yapma özgürlüğü fayda yönlü, yolsuzluk endeksi, TÜFE ve efektif marjinal vergi oranı maliyet yönlü kriterler olarak düşünülmüştür.

Tablo 4 *S_{+i} , S_{-i} , Q_i ve P_i değerleri*

Ülke/Kriter	S_{+i}	S_{-i}	Q_i	P_i	Sıra
Türkiye	0.04958	0.02679	0.05324	30.12056	13
Almanya	0.07413	0.00669	0.08877	50.22275	4
Avustralya	0.05721	0.00774	0.06986	39.52377	8
Brezilya	0.04921	0.01182	0.05750	32.52976	11
Kanada	0.05832	0.00673	0.07288	41.23208	6
Çin	0.16691	0.00995	0.17676	100.00000	1
Hindistan	0.09983	0.01714	0.10555	59.71514	3
Endonezya	0.05173	0.00952	0.06202	35.08598	9
Japonya	0.05761	0.00615	0.07354	41.60743	5
Meksika	0.04928	0.01225	0.05728	32.40705	12
Rusya	0.05179	0.01219	0.05983	33.84641	10
Birleşik Krallık	0.05749	0.00662	0.07230	40.90367	7
ABD	0.10443	0.00695	0.11853	67.05534	2

Tablo 4’de sunulan sonuçlara göre doğrudan yabancı yatırım performansı açısından en başarılı ülkelerin sırası ile Çin, ABD ve Hindistan olduğu görülmektedir. Almanya, Japonya ve Kanada’nın da bu ülkelerden sonra yabancı yatırım yapılabilirliği en iyi olan ülkeler olduğu söylenebilir. Türkiye, Meksika ve Brezilya ise COPRAS metoduna göre yapılan artan sıralamada performansı en düşük ülkeler olarak saptanmıştır.

6. Sonuç

Doğrudan yabancı yatırımlar ekonomiye sermaye girişi şeklinde fiziki kaynak sağlamalarının yanında yönetim ve denetim anlayışı, iş becerileri ve kurumsallaşma altyapısı kazandırma, istihdam, rekabet gücü, daha yüksek ihracat, uluslararası piyasalara ve uluslararası para birimlerine erişim gibi son derece önemli avantajlar sağlarlar. Bu sebeplerden dolayı ekonomik kalkınma ve büyüme için önemli enstrümanlardır. Son yıllarda küresel düzeyde yaşanan olumsuz gelişmeler elbette ki doğrudan yabancı yatırımları da etkilemiş ve etkilemeye de devam etmektedir. 2020 yılında son derece düşük seviyede seyreden küresel doğrudan yabancı yatırım girişleri 2021'de yüzde 64 artarak küresel düzeyde 1,58 trilyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu toparlanmanın sebebi, birleşme ve satın alma pazarlarındaki yükseliş ve uluslararası proje finansmanında hızlı büyümedir. Pandemiden sonraki olumlu gelişmeler 2022'de önemli ölçüde değişmiştir. Ukrayna'daki savaş, pandeminin süregelen etkileri, ek olarak dünyanın birçok ülkesinde yaşanan gıda, yakıt ve finans krizleri doğrudan yabancı yatırım girişlerini de olumsuz etkilemeye devam etmektedir. Küresel ekonominin ve dünya nüfusunun önemli bir kısmını elinde bulunduran G20 ülkeleri de bu olumsuz koşullardan etkilenmeye devam etmektedir.

Bu çalışmada G-20 ülkelerinin doğrudan yabancı yatırım girişleri konusundaki performansları ölçülmeye çalışılmıştır. Bu ülkelerde doğrudan yabancı yatırım girişleri üzerinde etkili olduğu düşünülen on kriter ele alınarak COPRAS metodu uygulanmıştır. Kriterlerin ağırlıklandırılmasında Entropi metodu kullanılmıştır. Günümüzde bu metot pek çok alanda kullanılmakla birlikte ekonomi alanında kullanımı diğer alanlara oranla daha yenidir. Bu yöntem karar problemlerinin çözülmesinde, ülkelerin ve işletmelerin sıralanmasında, önem ağırlıkları değişen çok sayıda ekonomik ve sosyal kriter analize dahil edilerek ülkelerin ilgili konudaki performanslarının değerlendirilmesinde kullanılmaktadır. Uygulanan analiz sonucunda G20 ülkeleri arasında doğrudan yabancı yatırım girişleri konusunda performansı en yüksek ülkelerin Çin, ABD ve Hindistan olduğu, Türkiye, Meksika ve Brezilya'nın da en düşük performansa sahip ülkeler olduğu tespit edilmiştir. Şüphesiz yapılan sıralamada Entropi metodu ile hesaplanan kriter ağırlıkları etkili olmuştur. Performansı yüksek olan ülkelerin en yüksek ağırlığa sahip olan kriterler elektrik üretim kapasitesi, nüfus, iş gücü hacmi, DYY ve TÜFE açısından diğer ülkelere göre daha iyi konumda bulunan ülkeler olması beklenen ve uygun bir sonuçtur. ABD'nin bu analiz sonucunda en başarılı performanslar arasında yer alması şaşırtıcı değildir. Doğrudan yabancı yatırımlar 1970'lerden itibaren gelişmiş ülkeler arasında yapılan bir faaliyettir ve ABD bu konuda en baştan itibaren öncü konumdadır. Çin ve Hindistan'ın bu konudaki başarısı ise iç pazarlarının büyüklüğü, işgücü hacimleri, elektrik üretim kapasiteleri gibi DYY'leri şiddetle etkileyen faktörlerden kaynaklandığı söylenebilir. Yine ekonomik ve politik istikrar bakımından son derece başarılı olan Almanya, Kanada, Japonya gibi ülkelerin de yabancı yatırımlar konusundaki performansları dikkat çekicidir.

Türkiye DYY girişleri konusunda belli bir potansiyele sahip olmasına rağmen henüz istenilen noktada olmadığı gözlenmektedir. Bunun sebebinin de ekonomik istikrarın belirleyicisi olarak da kabul edilen enflasyon oranının yüksekliği Türkiye'nin handikaplarından birini oluşturmaktadır. Yine enerji üretim kapasitesinin bir göstergesi olan elektrik üretim kapasitesi başarılı performans sergileyen ülkelere göre çok geridedir. DYY girişleri için son derece önemli politikalardan biri vergi politikalarıdır ve Türkiye diğer ülkelere nazaran bu konuda daha fazla vergi gelirden fedakârlık etmesine rağmen istediği başarıyı elde edememiştir. Kurumsal çerçevenin sağlıklı oluşturulamadığı, ekonomik ve politik istikrarın yeterince sağlanamadığı ekonomilerde vergisel düzenlemelerin etkisi sınırlı kalabilmektedir. Ayrıca DYY'ler her türlü olumsuz koşula karşı son derece hassas yatırımlardır ve ülke ekonomilerine çok hızlı bir şekilde

giriş ve çıkış yapabilmektedirler. Dolayısıyla Türkiye'nin yabancı yatırımlar tarafından yeterince tercih edilmemesinin arkasında yatan nedenleri sadece ekonomik faktörler değildir. Türkiye'de, ulusal güvenlik problemleri, özgürlüklere ilişkin kısıtlamalar, hukuki süreçlerdeki belirsizlikler, olağanüstü hal, yolsuzluk gibi yatırımcıya olumsuz mesaj veren çok sayıda durum yaşanmaktadır. Ulusal barış ortamının sağlanması, özgürlükler ve hukuk alanındaki olumsuz algıların giderilmesi, kamusal alanda şeffaflığın sağlanması, ekonomik ve politik istikrar ortamının oluşturulması halinde yabancı yatırımların Türkiye gibi coğrafi konumu itibarıyla mükemmel bir lokasyonda yer alan, beşeri sermayesi güçlü, vergi gelirinden feragat etmeye hazır bir ülkeye yatırım yapmamaları için bir neden kalmayacaktır.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Betül İnam Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

Dilek Murat Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Abidin, I. S. Z., Haseeb, M., Azam, M., & İslam, R. (2015). Foreign direct investment, financial development, international trade and energy consumption: Panel data evidence from selected asean countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 5(3), 841-850. <https://www.econjournals.com/index.php/ijeep/article/view/1268/759>
- Albulescu, C. T., & Ianc, N. B. (2016). Fiscal policy, FDI and macroeconomic stabilization. *Review of Economic and Business Studies*, 9(2), 131-146. <https://doi.org/10.1515/rebs-2016-0038>
- Altıntaş, F. F. (2021). Doğrudan yabancı yatırım performanslarının Multimoora yöntemi ile ölçülmesi: G7 grubu ülkeleri örneği. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 6(16), 306-320.
- Altıntaş, F., & Gök, M. Ş. (2020). Ülkelerin yatırım yapılabirliklerinin değerlendirilmesi: TOPSIS ve COPRAS yöntemleri ile bir uygulama. *Verimlilik Dergisi*, 4, 41-64. <https://doi.org/10.51551/verimlilik.550198>
- Arik, Ş., Akay, B., & Zambak, M. (2014). Doğrudan yabancı yatırımları belirleyen faktörler: Yükselen piyasalar örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(2), 97-110. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbd/issue/15925/167475>
- Ayçin, E. (2019). *Çok kriterli karar verme: Bilgisayar uygulamalı çözümler* (1.bs.). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Bağcı, S. (2019). *Vergi rekabetinin doğrudan yabancı yatırımlara etkisinin efektif ortalama kurumlar vergisi oranları ile analizi* (Yayın No. 601766) [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi
- Behera, P., Tripathy, P., & Mishra, B. R. (2021). The directionality of outward FDI and its determinants: Findings from Asian Emerging Countries. *Asian Economics Letters*, 3(1). <https://doi.org/10.46557/001c.25378>
- Bellak, C., & Leibrecht, M. (2009). Do low corporate income tax rates attract FDI? – Evidence from Central- and East European countries. *Applied Economics*, 41(21), 2691-2703. <https://doi.org/10.1080/00036840701320217>
- Brima, S. (2015). Macroeconomic determinants of foreign direct investment in Sierra Leone: An empirical analysis. *International Journal of Economics and Finance*, 7(3), 123-133. <https://doi.org/10.5539/ijef.v7n3p123>
- Buettner, T., & Ruf, M. (2007). Tax incentives and the location of FDI: Evidence from a panel of German multinationals. *International Tax and Public Finance*, 14(2), 151-164. <https://doi.org/10.1007/s10797-006-8721-5>
- Chan, M. L., Hou, K., Li, X., & Mountain, D. C. (2014). Foreign direct investment and its determinants: A regional panel causality analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 54(4), 579-589. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2013.07.004>

- Çütçü, İ., & Kan, E. (2018). Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını etkileyen faktörler: Türkiye örneği. *Sakarya İktisat Dergisi*, 7(3), 1-21. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/39672/453274>
- Denisia, V. (2010). Foreign direct investment theories: An overview of the main FDI theories. *European Journal of Interdisciplinary Studies*, 2(2), 104-110. <https://ejst.ro/files/pdf/357.pdf>
- DPT. (2000, Mayıs). *Doğrudan yabancı sermaye yatırımları özel ihtisas komisyonu raporu* (Yayın No. 2514). Sekizinci Beş yıllık Kalkınma Planı. <https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/08/Dogrudan-Yabanci-Sermaye-Yatirimlari-OIK-Raporu.pdf>
- Dunning, J. H., & Lundan, S. M. (2008). *Multinational enterprises and the global economy* (2nd ed.). Edward Elgar Publishing.
- Ela, M., & Yurtkuran, S. (2020). The effect of economic factors and corporate tax on foreign direct investment in Turkey. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 11, 65-79. <https://doi.org/10.21076/vizyoner.730391>
- Giray, F., Tüzüntürk, S., & İnam, B. (2016). Foreign direct investment and corporate tax relationship in some EU member countries: Evidence before and after the 2007-2008 global financial crisis. *Journal of Life Economics*, 3(4), 31-48. <https://doi.org/10.15637/jlecon.172>
- GTAI. (2021). *FDI reporting 2021*. 11 Şubat 2023'de erişim adresi <https://www.gtai.de/en/meta/press/fdi-reporting>
- IMF. (2022). *World economic outlook: Countering the cost-of-living crisis*. IMF Publishing.
- Kar, M., & Tatlısöz, F. (2008). Türkiye'de doğrudan yabancı sermaye hareketlerini belirleyen faktörlerin ekonometrik analizi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 10(14), 436-458. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10222/125672>
- Karimi, M. S., & Yusop, Z. (2009, March 26). *FDI and economic growth in Malaysia* (MPRA Paper No. 14999). Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/14999>
- Kersan-Škabić, I. (2015). The importance of corporate taxation for FDI attractiveness of southeast European countries. *Panoeconomicus*, 62(1), 105-122. <https://doi.org/10.2298/pan1501105k>
- Mulliner, E., Smallbone, K., & Maliene, V. (2013). An assessment of sustainable housing affordability using a multiple criteria decision making method. *Omega*, 41(2), 270-279. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2012.05.002>
- Munongo, S., Akanbi, O. A., & Robinson, Z. (2017). Do tax incentives matter for investment? A literature review. *Business and Economic Horizons*, 13(2), 152-168. <https://doi.org/10.15208/beh.2017.12>
- Musabeh, A., & Zouaoui, M. (2020). Policies and variables affecting FDI: A panel data analysis of North African Countries. *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi - Journal of Economic Policy Researches*, 7(1), 1-20. <https://doi.org/10.26650/jep635016>
- OECD & UNCTAD. (2022, November 14). *Twenty-eighth report on G20 investment measures*. 01 Şubat 2023'de erişim adresi <https://www.oecd.org/investment/investment-policy/28th-OECD-UNCTAD-Report-on-G20-Investment-Measures.pdf>
- OECD (2023). *FDI flows*. 12 Şubat 2023'de erişim adresi <https://data.oecd.org/fdi/fdi-flows.htm>
- Özbek, A. (2019). *Çok kriterli karar verme yöntemleri* (2.bs). Seçkin Yayıncılık.
- Pamba, D. (2022). The Symmetric effects of Fiscal Policy on FDI Inflows: Evidence from South Africa. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4064880>
- Podvezko, V. (2011). The comparative analysis of MCDA methods SAW and COPRAS. *Inžinerinė Ekonomika-Engineering Economics*, 22(2), 134-146. <https://doi.org/10.5755/j01.ee.22.2.310>
- Rădulescu, M., & Druica, E. (2014). The impact of fiscal policy on foreign direct investments: Empiric evidence from Romania. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 27(1), 86-106. <https://doi.org/10.1080/1331677x.2014.947133>
- Ticaret Bakanlığı. (2023). G20. Türkiye Cumhuriyeti. 10 Şubat 2023'de erişim adresi <https://ticaret.gov.tr/dis-iliskiler/cok-tarafli-ve-bolgesel-iliskiler/cok-tarafli-iliskiler/g20>
- Tsai, P. L. (1994). Determinants of foreign direct investment and its impact on economic growth, *Journal of Economic Development*, 19(1), 137-163.
- UNCTAD. (1998). *World investment report 1998 trends and determinants*. United Nations Publications.
- UNCTAD. (2022). *World investment report 2022 international tax reforms and sustainable investment*. United Nations Publications.
- UNCTAD. (2023). *Foreign direct investment: Inward and outward flows and stock*. 12 Şubat 2023'de erişim adresi <https://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx>
- Wei, W. (2005). China and India: Any difference in their FDI performances. *Journal of Asian Economies*, 16(4), 719-736. <https://doi.org/10.1016/j.asieco.2005.06.004>
- Zavadskas, E. K., & Kaklauskas, A. (1996). Multicriteria evaluation of building (Pastatų sistemotechninis įvertinimas). *Technika*.
- Zavadskas, E. K., Kaklauskas, A., Banaitis, A., & Kvederyte, N. (2004). Housing credit access model: The case for Lithuania. *European Journal of Operational Research*, 155(2), 335-352. [https://doi.org/10.1016/s0377-2217\(03\)00091-2](https://doi.org/10.1016/s0377-2217(03)00091-2)

Extended Abstract

Foreign direct investment (FDI) can be defined as a form of cross-border investment in which an investor in one economy has a lasting and significant impact on a business in another economy. Although it was an activity that took place mostly among developed economies until the 1990s, it has become an indispensable investment for developing countries since then. In addition to the physical capital they provide to the economies, FDIs provide many advantages such as employment, high productivity, competitiveness, technological infrastructure, concept of management and supervision, and business skills. However, it is not a coincidence that FDIs prefer an economy and are positioned there. Countries need to have appropriate features in this regard and develop various incentive policies to attract inward FDI flows. Although FDI has all these characteristics, it is a complex enterprise and involves a long-term business commitment in a foreign country. Therefore, where they prefer as a location depends on many criteria. The relative importance of the different location-specific determinants depends on at least four aspects of investment: investment motivation (resource-seeking or market-seeking FDI), type of investment (new or sequential FDI), sector investment (services or manufacturing), and size of investments (small and medium-sized multinational companies or large multinational companies). As the economic environment evolves over time, the relative importance of the different determinants also changes. Therefore, it is possible that a set of host country determinants explaining FDI in a given country at a given time will change as the structures of that particular country's local economy and also international economy evolve. However, there are also factors that remain constant and do not change with various effects. In the 1998 World Investment Report, the factors affecting inward FDI flows were comprehensively categorized and these factors were grouped into three groups: political, economic and business facilitation. Political determinants consist of international agreements on FDI, trade policies, privatization policies, rules on market entry and exit, political, economic and social stability and tax policies. Economic determinants are market size, per capita income, physical infrastructure, access to regional and global markets and labor costs. Business facilitation policies, on the other hand, include issues such as investment incentives, social opportunities, post-investment services, investment promotions, and extra costs (UNCTAD, 1998, p. 91).

The aim of this study is to investigate the performance of attracting foreign direct investments in the selected G-20 countries. A total of ten criteria, which are thought to affect the performances of attracting foreign direct investment of the G-20 countries selected for this purpose, have been determined. These criteria are foreign direct investment, population, corruption index, CPI, trade openness, economic growth, effective marginal tax rate, electricity generation capacity, labor force and the business freedom index. The data for 2020, which is the most recent year for which reliable data can be obtained pertaining to these criteria, were compiled from UNCTAD, the global economy, OECD database and transparency international data and analyzed with the COPRAS method, which is a multi-criteria decision making technique.

The Complex Proportional Assessment (COPRAS) technique is used to rank and evaluate alternatives, taking into account the importance and utility of the criteria. It is known that it is superior to other multi-criteria decision making techniques in terms of calculating how much better or worse an alternative is than the other alternative as a percentage. Before the implementation of the COPRAS technique, the Entropy method, which is an objective weighting method, was applied for the criteria weights to be used. From the Entropy findings, it has been determined that higher weights are calculated for electricity generation capacity, population, labor force volume, foreign direct investments and CPI criteria. In the calculations of the COPRAS technique, foreign direct investments, population, trade openness, economic growth, electricity generation capacity, labor force and freedom of business criteria are considered as benefit-oriented criteria; corruption index, CPI and effective marginal tax rate criteria are considered as cost-oriented criteria. When the performance index values obtained from the COPRAS method were examined, it was observed that the countries with the best performance are China, USA and India, followed by Germany, Japan and Canada. Again, from the findings of the analysis, it was understood that Türkiye, Mexico and Brazil were the countries with the lowest performance among the selected G20 countries.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1205905>

İthalatta Korumacılığın Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Panel ARDL Yaklaşımı

Ahmed Yusuf Sarıhan*

Musa Bayır**

Öz

Uluslararası ticaret küresel düzeyde pek çok devletin taraf ve üye olduğu anlaşma ve örgütler aracılığıyla daha serbest hale getirilmeye çalışılmaktadır. Mal ve hizmet piyasalarının adeta devlet sınırları yokmuş gibi bütünleştirilme çabaları birbirinden farklı ekonomik entegrasyonlar içerisinde görülebilmektedir. Öte yandan dış ticaret politikalarının serbestleştirilmesi de çoğunlukla ülkelerin çıkarlarına hizmet etmemekte ve korumacılık önlemlerine sıklıkla başvurulduğu gözlemlenmektedir. Her ne kadar uluslararası ticari örgütler bu müdahalelere onay vermese de devletlerin korumacı politikalar kullanarak temelde kendi refahlarını artırmayı amaçladığını söylemek doğru olacaktır. Bu araştırmanın amacı, her ne sebeple olursa olsun ithalat politikalarında başvurulan korumacı uygulamaların ekonomik büyüme üzerinde etkisi olup olmadığının ortaya konulmasıdır. Araştırma amacına hizmet etmesi için ticari mal ithalatında kullanılan vergi oranları ile Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) temel değişkenleri belirlenerek 56 ülkeyi kapsayan bir model oluşturulmuş ve Panel ARDL yöntemi ile analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına bakıldığında korumacılık önlemi olarak ele alınan gümrük vergi oranlarındaki artışın uzun dönemde ekonomik büyümeyi negatif etkilediği görülmektedir. Ürün grupları üzerinde uygulanan vergi oranlarının ekonomik büyüme üzerindeki detaylı etkilerine çalışmada yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İthalat, korumacılık, ekonomik büyüme, gümrük vergisi

JEL Kodları: F13, F43

Cite this article: Sarıhan, A. Y., & Bayır, M. (2023). İthalatta korumacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Panel ARDL yaklaşımı. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 189–205.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1205905>

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, Ömer Seyfettin Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Balıkesir, Türkiye (Sorumlu Yazar). E-posta: asarihan@bandirma.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7119-9852>

** Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Balıkesir, Türkiye.
E-posta: mbayir@bandirma.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-4032>

Article Information

Received 16 Nov 2022; Revised 05 Jan 2023; Final Revised 20 Jan 2023; Accepted 20 Jan 2023; Available online 30 June 2023

The Effects of Import Protectionism on Economic Growth: Panel ARDL Approach

Abstract

Attempts are being made to promote greater liberalization of international trade through the participation of numerous states in global agreements and organizations. In various economic integrations, efforts are made to integrate markets for products and services as if there were no state borders. On the other hand, the liberalization of foreign trade policies may not always align with countries' interests, leading to the implementation of protectionist measures. Despite the disapproval of international trade organizations, it can be argued that states primarily seek to enhance their own welfare by implementing protectionist policies. This study aims to ascertain the impact of protectionist measures implemented in import regulations on economic growth. For research purposes, the tax rates applied to the import of commercial goods and the Gross Domestic Product (GDP) were identified as essential variables. A model encompassing 56 countries was constructed and subjected to analysis using the Panel ARDL approach. Based on the study's findings, it can be observed that the implementation of higher customs tax rates, which is commonly perceived as a protectionist strategy, negatively impacts long-term economic growth. The study presents a comprehensive analysis of the effects of tax rates imposed on various product categories on economic growth.

Keywords: Import, protectionism, economic growth, custom tax

JEL Codes: F13, F43

1. Giriş

1950'lerden bu yana, uluslararası ticaret, özellikle Batı ülkelerinde etkileyici bir büyüme kaydetmiştir. Bu büyümeyi mümkün kılan şeylerden biri, ticaret engellerinin azaltılmasıdır. Bu sürecin, Ekim 1947'de Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) imzalanmasıyla başladığı söylenebilir. 1960-1979 yılları arasında gerçekleştirilen başarılı görüşmeler neticesinde pek çok ülke tarafından ardı ardına ticaret serbestleştirme adımları atıldığı bilinmektedir. Öte yandan 1973 yılında yaşanan petrol krizi ile bu ticari serbestleşme adımlarının kısmen tersine döndüğünü söylemek de mümkündür. Somut olarak ifade etmek gerekirse, 1950-1975 yılları arasında dünya ticareti her yıl yaklaşık %8 oranında artış göstermiştir. 1970'lerin ikinci yarısında dünya ticareti büyüme oranı yılda %5'e, ardından 1980'lerin ilk yarısında %3'e düşmüştür (Gregori, 2021, s. 1). Bu azalışta hem dünya ekonomik üretimindeki artışın yavaşlaması hem de gelişmiş ekonomilerde korumacılık politikalarının uygulanmaya başlanmasının katkı sağladığına inanılmaktadır. 1970'li yılların ikinci yarısından itibaren dünya ticaretinde tersine dönen bu eğilim, 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulması şeklinde bir kararda alınmasını sağlayan görüşmeler neticesinde tersine çevrilmiştir. DTÖ'nün oluşturulması, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana uluslararası ticarete en büyük reform olma özelliği taşımaktadır. GATT esas olarak mal ticareti ile ilgilenirken, DTÖ ve anlaşmaları ayrıca hizmet ticaretini ve fikri mülkiyeti de kapsamaktadır (WTO, 2022). Devamında gelen süreçte küresel piyasaların bütünleştirilmesi yolunda pek çok ekonomik entegrasyona şahit olunmuştur. Dünya ticaret hacmi 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren ülkeler arası ikili serbest ticaret anlaşmaları, gümrük birlikleri ve ekonomik iş birliği örgütlerinin katkıları ile büyümeye devam etmiştir. Bunda soğuk savaşın sona ermesi ve Doğu Bloğu ülkelerinin de dünya ticaretine eklenmesinin katkısı da şüphesiz fazladır. Bu tarihlerden günümüze kadar gelen süreçte 2008 küresel finansal krizi ve 2019 covid pandemisi gibi olaylar da dünya ticaretinde olumsuz etkileri olan tarihi işaretler olarak yer edinmişlerdir. Ayrıca ABD eski başkanı Donald Trump'ın Çin'e karşı uyguladığı korumacılık politikaları neticesinde ortaya çıkan ticaret savaşları da önemli bir dönüm noktasına işaret etmektedir. Zaten ABD'nin covid-19 salgını sonrası uygulamaya koyduğu enflasyonla mücadele yasası kapsamında da korumacılığa daha fazla vurgu yapan ticaret politikaları gündeme gelmiştir (Gökpinar, 2022). Ek

olarak Avrupa Yeşil Mutabakatı ile konulan bazı engeller diğer ülkelerin de korumacılıkla misilleme yapmasına (Ecer vd., 2021) sebep olabilecektir. Tüm bu gelişmeler uluslararası ticaretle ilgilenenler ve araştırmacılar için çok büyük araştırma fırsatları da sunmaktadır.

Dış ticarete korumacılık her zaman için vergiler aracılığıyla kullanılan politikalara işaret etmemektedir. Yaşanan kriz dönemleri devletleri ihracatı kısıtlamaya, ithalatı yasaklamaya veya mal/mal gruplarına ve ülke/ülke gruplarına yönelik kota ve ambargolar koymaya da yöneltmektedir. Tarife dışı engeller olarak sınıflandırılan bu politika araçları daha önce bahsedilen ekonomik örgütler ve küresel ticaret sistemi tarafından tavsiye edilmemekte ve hatta uygulayıcılarına (temeli küresel barışı tehdit eden politik olaylar dışında) ticaretten dışlanmaya götüren sonuçlar doğurmaktadır. Her ne kadar ülkeler kendi dış ticaret politikalarını kendileri belirlemekte özgür olsalar da sistem içerisinde uyulması beklenen kurallar bazı noktalarda bağlayıcı olabilmektedir. Öte yandan ticarete engel olması açısından tarifeler ise daha esnek kararların alınabileceği bir koruyucu politika aracı olarak dikkat çekmektedir. Elbette yapılan ikili veya çok taraflı anlaşmalar ile tarifeler açısından da ayrıcalıklar sağlanması/kazanılması mümkündür ancak uygulanan genel tarifeler anlamında ülkeler hangi malların hangi vergi oranları ile sınırlarından gireceğine kendileri karar vermektedir. Nitekim dış ticaret politikalarının en önemli hedeflerinden birisi hazineye gelir kazandırmakken bir diğeri ulusal sanayiye dış rekabetten korumaktır. Öyleyse uygulanan tarifelerin bir korumacılık önlemi olarak etkili olacağını söylemek teorik olarak mümkün olacaktır. Ancak ticarete de karşılıklılık ilkesinin uygulanabilir olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Dış ticaret politikalarının hedefleri açısından bakıldığında ise uygulanan politikaların bir çıktısının olması doğal bir beklentidir. Çoğu zaman ülkenin temel ekonomi politikası ile benzer hedefe varmaya çalışan dış ticaret politikalarında halkın refahını yükseltmek ana odak noktası olarak görülebilir. Nitekim böylelikle kişi başına düşen gelir artacak ve ekonomik büyüme yolunda büyük bir adım atılmış olacaktır. Bu bağlamda ithalatta uygulanan gümrük vergilerinin gerçekten ekonomik büyüme üzerinde etkili olup olmadığına yönelik araştırmalar yapılması oldukça önemlidir. Çalışmada, bu çerçevede ülkelerin ithalatta uyguladığı korumacı politikaların, daha açık bir ifadeyle ithalat tarifelerinin, ekonomik büyüme üzerinde bir etki oluşturup oluşturmadığının ampirik olarak ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, çalışmanın bir sonraki bölümünde ithalattaki korumacı politikaların ekonomik büyümeye etkisine dair teorik çerçeve ortaya konulmaktadır. İkinci bölümde ampirik literatüre, üçüncü bölümde ekonometrik yöntem ve son kısımda ekonometrik sonuçlara yer verilmektedir.

2. Teorik Çerçeve

Uluslararası ticaret teorileri açısından bakıldığında korumacılığın kökenleri 1500-1600'lü yıllara dayanan "Merkantilizm" teorisine uzanmaktadır. Teorinin temelinde ithalatın kısıtlanması ve paranın hazinede birikmesi ana fikri yer almaktadır. İhracata odaklı üretim ile servetin kaynağı para olarak görülmüş ve sürekli ihracat fazlası ile servet ile gücün elde tutulması amaçlanmıştır (Allen, 1991, s. 441). Bu noktada, Merkantilizm yalnızca ithalatta korumacılığa vurgu yapmamakta ekonomik büyümenin de ihracat gelirleriyle artırabileceğini açıklamaktadır. Merkantilizm, ortaya çıktığı dönemde oldukça etkili olmuş ve birçok ülke bu görüşe uygun şekilde politikalar tasarlamıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri uygulanan dış ticaret fazlası vermeye dayalı ticaret politikalarıyla uzunca süreler boyunca altın ve gümüş gibi kıymetli maden birikimi sağlamışlardır. Ancak zaman içerisinde altın ve gümüş miktarındaki aşırı artışın tetiklediği talep artışı üretim artışıyla birleşince enflasyon ortaya çıkmış ve mecburi olarak

ithalata izin verilmek zorunda kalınmıştır. Bununla birlikte, Merkantilizm korumacılığın temellerini oluşturması açısından değerli bir bakış açısını içermektedir.

Klasik iktisadi görüşün dış ticarete bakış açısı en temel düzeyde Smith'in (1776/1948) mutlak üstünlükler ve Ricardo'nun (1821) karşılaştırmalı üstünlükler teorileri ile ifade edilebilir. Smith ekonominin geneliyle ilgili olan uzmanlaşma ve iş bölümü ile ilgili görüşlerini uluslararası ticarete uygulayarak Merkantilistlerin görüşlerine karşı çıkmıştır. Smith'in ortaya koyduğu mutlak üstünlükler teorisine göre, bir ülke karşı ülkeye karşı hangi malları daha düşük maliyetle üretiyorsa bunların üretiminde uzmanlaşmalı ve ihraç etmelidir. Diğer taraftan daha yüksek maliyetlerle ürettiği malların üretimine kaynak ayrılmamalı ve bunlar daha düşük maliyetlerle üretim yapan diğer ülkelerden ithal edilmelidir. Klasik iktisadın dış ticarete bakış açısını yansıtan en temel teori olan mutlak üstünlükler teorisi üretimde uluslararası düzeyde uzmanlaşma ve iş bölümünün gerçekleştirilmesi gerektiğini ortaya koyarak serbest dış ticareti savunmaktadır. Bununla birlikte, mutlak üstünlükler teorisinin içerdiği bazı varsayımlar bu teoriyi gerçeklikten uzaklaştırmıştır. Ricardo (1821, ss. 85-113) bu eksiklikleri de dikkate alarak serbest ticaret ile ilgili bugün bile geçerliliğini koruyan karşılaştırmalı üstünlükler teorisini ortaya koymuştur. Karşılaştırmalı üstünlük teorisinde ülkelerin malların üretimindeki üstünlüklerinin derecesi göz önünde bulundurulmaktadır. Buna göre, ülkeler daha düşük maliyetlerle ürettikleri her malı değil yalnızca en düşük maliyetlerle ürettikleri malları üretmeli ve bunların üretiminde uzmanlaşmalıdır. Nispeten daha düşük maliyetlerle ürettikleri malların üretimine ise kaynak ayrılmamalı ve bunları ithal etmelidir. Aksi takdirde nispeten daha az verimli alanlarda ve daha pahalı üretim gerçekleştirilmesi ekonominin diğer alanlarında sorunlar ortaya çıkarabilecektir. Ricardo, daha az verimli alanlarda üretim yapılması bu alanların ekonominin genel verimliliğini aşağıya çekeceğini iddia etmektedir. Sonraki dönemlerde, karşılaştırmalı üstünlükler teorisine ilişkin bazı eksiklerin giderilmesine yönelik serbest dış ticaret fikri üzerine kurulu çok sayıda görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan, Heckscher (1919) ve Ohlin (1933) ülkelerin karşılaştırmalı olarak üstünlüğünü ve hangi malların üretiminde uzmanlaşıp ihraç edeceğini sahibi olduğu üretim faktörlerinin belirleyeceğini savunmuşlardır.

Uluslararası ticaret teorileri açısından o dönemlerden günümüze gelene kadar büyük gelişmeler yaşandığını söylemek mümkündür. Bu gelişmelerden bir tanesi de ürün dönemleri teorisidir. Vernon (1966) tarafından öne sürülen bu teoriye göre öncelikle bir mal ekonomik olarak gelişmiş veya sanayileşmiş bir ülke tarafından ortaya konur. Daha sonrasında bu mal ihraç edilir ve genellikle bu malı ithal eden ülkeler taklitçi ülkelerdir. Bu noktada taklitçi ülkeler artık ürünü kendileri de üretmeye başlarlar ve ithalatları düşer. Öte yandan ilk üreten ülkenin de ihracatı devam etmektedir. Ancak bir süre sonra başka taklitçi ülkeler ihracata başlarlar böylece ürünü ilk ortaya koyan ülkenin ihracatı azalmaya başlar ve taklitçi ülke ihracata başlar. Son aşamada ise ürünü ilk üreten ülke artık ithal etmeye başlar ve üretim tümüyle taklitçi ülkenin elindedir. Tüm bu süreç içerisinde ürün yeni ürün, olgun ürün ve standart ürün aşamaları olmak üzere üç ayrı aşamadan geçer. Teorinin değerlendirmesini yapmak için günümüz ticaretine genel bir bakış atmak yeterli olacaktır. Neticede benzer süreçler pek çok ürün için gözlemlenebilir hale gelmiştir. Öte yandan gerek ürünü ilk ortaya koyan ülkelerde gerekse de taklitçilik yaparak bu ürünlerden gelir elde etmeyi amaçlayan ülkelerde üreticinin küresel rekabetten korunmasına yönelik adımların atılması gerektiğini düşünmek hata olmayacaktır.

Vernon'un (1966) teorisi her ne kadar ürünlere yönelik bir ticaret açıklama yöntemi olsa da üretilen ürünlerin rekabette korunmasına yönelik fikirler çok daha öncesine dayanmaktadır. Klasik iktisadi düşüncenin dış ticaretin serbest bırakılmasının bütün ülkelerin refahına en yüksek katkıyı sağlayacağı şeklindeki görüşüne ilk itiraz 1800'lü yıllarda gelmiştir. İlk olarak Hamilton

(1790) tarafından öne sürülen bu itiraz daha sonra List'in (1928) katkıları ile geliştirilmiştir (Kibritçioğlu, 1996, s. 50). "Bebek endüstriler" teorisi olarak isimlendirilen görüşe göre, bir ülkede rakiplerine kıyasla avantaj sahibi olmayan bir endüstrinin daha iyi duruma gelebilmesi ve karşılaştırmalı üstünlüğe ulaşabilmesini sağlayacak düzeye erişinceye dek uluslararası rekabete karşı desteklenmesi gerektiği savunulmaktadır. Bu noktada ifade edilen desteklerin daha çok korumacılık önlemlerine dayalı olduğunu vurgulamakta yarar vardır.

Sonraki dönemlerde, serbest dış ticaretin ilkelerini savunan Neo liberal iktisadi görüş oldukça baskın bir rol oynamış ve bu görüşler çerçevesinde ortaya çıkan küresel ekonomik kuruluşlar uluslararası ticaretin önündeki engellerin kaldırılması noktasında önemli aşama kaydetmişlerdir. Bununla birlikte, ülkelerin zaman zaman küresel rekabetin yıkıcı etkilerinden korunması amacıyla korumacı politikalara başvurabileceği de kabul gören bir görüş olarak dikkat çekmektedir. Bu noktada ortaya çıkan temel tartışmalardan biri korumacı politikaların uygulanacağı ticari mal veya hizmetin niteliğiyle ilişkilidir. Özellikle tarımsal ürünler ve mamul mallara yönelik korumacılık politikaların ülke ekonomilerine yönelik önemli bir avantaj sağlayabileceği değerlendirilirken, makine ve sermaye malları bilhassa yüksek teknoloji içeren üretim mallarına uygulanacak korumacılık politikalarının ülke üretimi üzerinde olumsuz etkilerde bulunabileceği ifade edilebilir. Bununla birlikte, bilgi ekonomisinde rekabetin oldukça önemli olması zaman zaman ülkelerin "Bebek endüstri" tezi çerçevesinde bu alanda gelişen sektörleri koruma altına alması gerektiği görüşünün ortaya atılmasına yol açmaktadır. Bu durum ülkelerin bazı mal gruplarında zaman zaman serbest dış ticaret politikaları uygulamalarını engellemesine ve korumacı politikaların da zaman zaman yürürlüğe alınmasına sebebiyet vermektedir.

Tüm bu yaklaşımlar bir araya getirilip değerlendirildiğinde küresel sistemde neredeyse tüm ülkelerin dışa açık olması sebebiyle ekonomik büyümenin çok fazla değişkene dayalı olduğu söylenebilir. Buna ek olarak yine küresel sistemin bir getirisi olarak üreticiler ürettikleri ürünleri küresel rekabet ortamında satmaya çalışmaktadır. Bu durum ülkelerin tam olarak serbest dış ticaret politikaları uygulamalarını engellemekte ve korumacı politikaların da zaman zaman yürürlüğe alınmasına sebebiyet vermektedir. Dolayısıyla bilginin en önemli girdilerden birisi olduğu günümüz koşullarında ülkelerin özellikle bilgiye dayalı girişimcilerini koruyarak ekonomik büyümeye yönelmesi olağan bir durum olarak görülmektedir. Araştırma içerisinde kurulacak olan ekonometrik modelin de bu bağlamda ithalat vergileri, yatırım, emek gibi değişkenleri içermesi uygun bulunmuştur.

3. Literatür Taraması

İktisat literatüründe ekonomik büyüme üzerine yapılan pek çok araştırmaya rastlamak mümkündür. Öte yandan uluslararası ticaret ve ekonomik büyüme üzerine yapılan araştırmaların genellikle ihracat-ekonomik büyüme temelli olduğu görülmektedir. Bunun dışında ekonomik büyüme ile uluslararası ticaret arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmaların kısıtlı kaldığına inanılmaktadır. Araştırmanın bu bölümünde ekonomik büyüme literatüründen ziyade uluslararası ticaret ve ekonomik büyümeyi bir arada ele alan akademik çalışmalara yer verilmiştir. Özellikle korumacılık literatürü ile geçmiş çalışmalar ele alınmaya başlanmış ve daha sonra devamında korumacılık-ekonomik büyüme ilişkisi, uluslararası ticaret ekonomik büyüme ilişkisi gibi konulara odaklanılmıştır.

Amacı, serbest ticaretin faydalarını belirlemek, korumacı politikaların nedenlerini ve sonuçlarını incelemek ve ticaret korumacılığının arkasındaki mantığı değerlendirmek olan bir çalışmada Abboushi (2010), geçmiş ampirik çalışmaları ve uluslararası örgütlerin verilerini

korumacılık bağlamında yorumlamıştır. Uluslararası ticaretin dünya GSYİH büyümesinden daha hızlı büyüdüğünü ve daha serbest ticaret politikalarına sahip ülkelerin kısıtlı politikaları olan ülkelere daha fazla fayda sağladığını tespit eden araştırmada, yine de korumacılığın tüm baskıya rağmen uygulanmaya devam ettiği aktarılmıştır. Evenett ve Fritz (2015), çalışmalarında ele alınan 539 korumacılık önleminin 443'ünü G20 ülkelerinin dayattığını tespit etmişlerdir. Ancak bu yazarlar, ticaret çarpıklıklarının ve ilgili müdahalelerin ticaretin yavaşlamasına neden olduğunu kesin olarak gösterecek herhangi bir veri bulunmadığını savunmaktadır. Kee vd. (2013) tarifelerdeki ve anti-damping vergilerindeki artışın kriz döneminde dünya ticaretindeki düşüşün %2'sinden daha azını açıklayabileceğini tespit etmişlerdir. Ghodsi vd. (2017), tarife dışı önlemlerin çoğunlukla zengin ülkelerde artmasına rağmen, gelişmekte olan ekonomiler ve toplam uluslararası ticaret akışı hacmi üzerinde nispeten mütevazı bir etkiye sahip olduğunu ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte hem mikro hem de makro yaklaşımları kullanan çok sayıda literatürün tarifelerdeki bir değişikliğin üretimi ve refahı büyük ölçüde etkilediği görüldüğünden (Hillberry & Hummels, 2013) korumacılığın önemsiz olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır.

Demir ve Kurt (2020), ikincil verilerin yorumlanması yöntemiyle yaptıkları çalışmada özellikle gelişmiş ülkelerin günümüzde uyguladığı korumacılık politikalarından yola çıkarak gelişmekte olan ülkelerin de korumacılık adımları atmalarını önermişlerdir. Bu önerileri gündeme getiren dayanak noktaları olarak gelişmiş ülkelerin serbest ticaretin zirve döneminde uyguladıkları yeni korumacılık önlemlerini göstermişlerdir. Tarife dışı engellerin de vurgulandığı çalışmaya göre ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeyi ile korumacılık politikaları arasında önemli bir ilişki görülmüş hatta korumacılık politikalarının gelişmişlik düzeyini olumlu yönde etkilediği savunulmuştur. Beceren vd. (2021), kriz dönemlerinde korumacılık ve dış ticaret arasındaki ilişkiyi irdeledikleri araştırmada zor süreçlerde hükümetlerin korumacı adımlar atmasının küresel tedarik zinciri açısından olumsuzluklar yarattığını ifade etmiş ancak küresel tedarik zincirinin aksine yerli piyasaların korunması ile ekonomik gelişmenin güçlendirilebileceğine de vurgu yapmışlardır. Özay (2015), dünyada ve Türkiye'de korumacılık üzerine yaptığı araştırmada serbest ticaret ortamında kota ve ambargoların pek fazla uygulanmadığını, tarife ve tarife dışı engellerin korumacılık noktasında halen kullanıldığını vurgulamıştır. Özellikle kriz dönemlerinde ithalatı azaltıcı korumacılık politikalarının ülke ekonomileri için önemi aktarılan çalışmada ikincil verilerin yorumlanmasından yararlanılmıştır. Gelişmiş ülkelere özellikle bazı sektörlerin gelişimine katkı sağlanmasına yönelik korumacılık politikalarının sürdürüldüğünden bahsedilmiş ve tarifeye ek olarak istenilebilecek bazı standartlar ve belgeler ile de korumacılığa destek bulunduğu ifade edilmiştir. İlgili çalışmada diğer araştırmalara ek olarak değinilen önemli noktalardan birisi korumacılığın artışı ile kayıt dışılığının artması ile ekonomi ve ekonomik büyüme üzerindeki olumsuzlukların doğmasının söz konusu olabileceğini vurgulamakta yarar vardır.

Literatürde bazı çalışmalar dışı açıklığı korumacılık önlemlerinin olmaması şeklinde ele alarak ekonomik büyüme üzerinde etkileri olduğunu vurgulamaktadır (Sachs ve Warner, 1995; Lewer & Berg, 2003). Öte yandan doğrudan dış ticaret politikaları üzerinden de korumacılığı ele alarak ekonomik büyümeye etkisini ölçen çalışmalara rastlamak da mümkündür. Keşap ve Sandalcılar (2021), MSCI Gelişen Piyasalar Endeksi'nde yer alan 20 ülkeyi örneklem olarak seçtikleri araştırmalarında panel veri analizi yöntemi ile uygulanan politika sayısı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırmada serbest politikalar ve dış ticarete zarar verici politikalar (korumacılık politikaları) ayrı ayrı ele alınmıştır. Araştırma bulgularına göre korumacılık politikalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır. Öte

yandan dış ticareti serbestleştiren politikaların ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir anlamlı etkisinin de ortaya konulmadığını vurgulamakta yarar vardır.

Günümüzde korumacılık denilince akla gelen kavramlardan birisi de ticaret savaşlarıdır. Bu savaşların küresel ekonomi üzerindeki etkilerini inceleyerek korumacılığın dünya üzerinde ne gibi sonuçlar doğurduğunu inceleyen bir çalışmada (Sağlam Liman & Erataş Sönmez, 2022), korumacılık politikalarının kısa vadede dünya ticaretinde kalıcı etkiler yarattığını ancak uzun vadeye gelindiğinde bu etkilerin ortan kalktığını aktarmışlardır. Benzer şekilde ticaret savaşlarının inceleyen başka bir çalışmada Öcal ve Uygur (2022), bu savaşların Avrupa Birliği üzerinden Türkiye ekonomisi üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışmaya göre korumacılık bazlı ticaret savaşları neticesinde Türkiye'nin olumsuz etkilendiği ifade edilmektedir.

Korumacılığın bir dış ticaret politikası olarak ele alındığı durumlara ilgili çalışmalar görmek de mümkündür. Çütçü ve Yaşar (2019), dış ticaret politikalarının ekonomik büyüme ile ilişkisini inceledikleri çalışmada Türkiye ekonomisi üzerinde ampirik bir araştırma yapmış ve sonuçlarında ticaretin serbestleşmesi ile ekonomik büyümenin tetiklendiği vurgulanmıştır. Siddika ve Ahmad (2022), yaptıkları çalışmada ticareti serbestleştiren dış ticaret politikalarının ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini ampirik olarak tespit etmişlerdir. Dış ticaret politikaları gündeme geldiğinde korumacılıkla ilişkilendirilen bir diğer konu da uygulanan tarifelerdir. Roeger ve Welfens (2022), uygulanan tarifelerin tüketim ve üretim üzerindeki etkileri neticesinde ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. İlgili çalışmada özellikle tek taraflı ve genel tarife ayırımına vurgu yapıldığı görülmektedir.

Korumacılık politikaları yapısı itibarıyla kamusal bir müdahale olarak varsayıldığında ve tarife yani vergi oranları da bu noktada önemli bir kaynak olarak görüldüğünde, vergi gelirleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların varlığı dikkat çekmektedir. Nijerya'da vergi gelirlerinin ekonomik büyümeye olan etkisini inceleyen bir çalışmada Egbunike vd. (2018), özellikle petrol ürünlerinden alınan kar vergilerinin ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisine vurgu yapıldığı görülmektedir. Özellikle günümüzde ülkelerin artan ticaret hacmi göz önüne alındığında bu ticarete uygulanan vergilerin de önemli bir kamu geliri oluşturabileceği hatta yerel piyasaları koruyucu ve daha fazla üretmeye teşvik edici etki edebileceği düşünüldüğünde ekonomik büyüme ile ilişkili araştırmaların olması normal karşılanabilir. Benzer başka bir çalışmada Gashenko vd. (2021), vergilendirme reformlarının ekonomik büyümenin kalitesi üzerindeki etkisini Rusya ve Çin üzerinde incelemişlerdir. İki ülke arasında gerek vergilendirme yolları gerekse de yapılan reformlar açısından derin farklılıklar olduğu vurgulanan çalışmada ekonomik büyüme açısından vergilendirmenin diğer ülkelerinkine yakın şekilde optimize edilmesinin daha faydalı olacağına yönelik öneriler sunulmuştur. Gümrük vergileri noktasında özellikle bir vurgu bulunmayan çalışmada yine de ekonomik büyümede rol oynayabilecek olan ithalat hacmine yer verilmesi dikkat çekmektedir. Burada vergiler sebebiyle azalan ithalat ve daha sonrasında ekonomik büyüme üzerindeki rolüne değinildiği görülmektedir.

Bu bağlamda gerek uluslararası ticaret gerekse ekonomik büyüme teorilerinin dış ticarete korumacı politikalar ile ekonomik büyüme ilişkisi açısından araştırmayı desteklediğini söylemek mümkün olduğu gibi geçmiş çalışmaların sunduğu literatürün de araştırmının ampirik yoluna ışık tuttuğunu söylemek mümkündür.

4. Ekonometrik Yöntem, Model ve Veri Seti

4.1 Ekonometrik Yöntem

Panel veri kullanarak gerçekleştirilen tahminler çoğunlukla statik panel veri analizi yöntemleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Ancak bu durum modele dâhil edilen gecikmeli değerlerin etkisinin göz ardı edilmesine yol açmaktadır. Bu durumu aşmak amacıyla eğim katsayılarının homojen kabul edildiği dinamik panel veri yöntemleri geliştirilmiştir. Bununla birlikte, gerçekleştirilen testler eğim katsayılarının çoğunlukla heterojen nitelikte olduğunu göstermekte ve bu durumda parametrelerin ortalama değerlerinin tutarsız ve yanıltıcı tahminler üretebileceği ifade edilmektedir (Pesaran & Smith, 1995; Pesaran vd., 1999). Bu doğrultuda, diğer panel veri tahmincilerine göre parametrelerin heterojenliğini dikkate alarak daha tutarlı sonuçlar elde edilmesini sağlayan Ortalama Grup (MG) ve Havuzlanmış Ortalama Grup (PMG) tahmincileri geliştirilmiştir (Pesaran vd., 1999). MG yaklaşımı uzun dönem parametrelerini, her kesit verisinin zaman serisi tahminlerinden elde edilen katsayıların ortalamasını alarak tahmin etmektedir. PMG yaklaşımı ise uzun dönem parametreleri ve her grubun hata düzeltme katsayılarını maksimum olabilirlik yaklaşımı ile elde etmektedir (Nazlıoğlu, 2011, s. 75).

$$y_{it} = \beta_i + \sum_{j=1}^{p_i} \delta_{ij} y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q_i} \gamma_{ij} x_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$\Delta y_{it} = \beta_i + \phi_i (y_{i,t-1} - \theta_i' x_{it}) + \sum_{j=1}^{p-1} \delta_{ij}^* \Delta y_{i,t-j} + \sum_{j=0}^{q-1} \gamma_{ij}^* \Delta x_{i,t-j} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Uzun dönem katsayıları (1) numaralı eşitlikte yer alan ARDL modeli tahmin edilerek hesaplanmaktadır. Panel ARDL modelinde p ve q gecikme uzunluklarını, i grup sırasını ve t zaman periyodunu göstermektedir. y_{it} bağımlı değişkeni, x_{it} bağımsız değişkenler vektörünü belirtmektedir. Panel ARDL yaklaşımında ikinci aşamada, bağımlı ve bağımsız değişkenler arasındaki denge ve kısa dönem katsayılarını görebilmek için (2) numaralı eşitlikte tanımlanan hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir. Hata düzeltme modelinde ϕ_i hata düzeltme katsayısını ifade etmektedir ve y_{it} ile x_{it} arasındaki uzun dönemli ilişkiyi göstermektedir. Eğer negatif ve istatistiksel olarak anlamlı ise y_{it} ile x_{it} arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu çıkarımında bulunulabilmektedir (Al Mamun vd., 2013, ss. 569-570). δ_{ij}^* ve γ_{ij}^* ise sırasıyla bağımlı ve bağımsız değişkenlerin kısa dönem katsayılarını göstermektedir.

MG ve PMG tahmincileri parametre homojenliğini dikkate alması bağlamında önemli bir avantaj sağlamaktadır. Bunun dışında, tahminlerde kullanılacak serilerin ikinci farkında durağan olmamak şartıyla düzey veya birinci farkında durağan olması tahmin yapılmasını engellemektedir. Bu çerçevede, ekonometrik analiz kısmında ilk aşamada serilerin durağanlığı kontrol edilmektedir. Bu amaçla panel birim kök testleri kullanılmaktadır. Panel birim kök testlerinin panel veri setlerinde oldukça sık karşılaşılan yatay kesit bağımlılığı sorununa duyarlı olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede, ilk aşamada serilerin yatay kesit bağımlılığı sorunu taşıyıp taşımadığı test edilmektedir. Bu amaçla, Breusch ve Pagan (1980) LM_{BP} testi, Pesaran (2004) LM_{PS} (Pesaran scaled LM) testi, Baltagi vd. (2012) LM_{BC} (Bias-corrected scaled LM) testi ve Pesaran (2004) CD_{LM} testi kullanılmaktadır. Bunun ardından, yatay kesit bağımlılığı sorunu dikkate alan Pesaran'ın (2007) önerdiği ikinci nesil CADF (Cross Sectionally Augmented Dickey Fuller) birim kök testi yapılmaktadır. Durağanlık analizinin ardından eğim katsayılarının homojenliği Swamy (1970) ve Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından önerilen homojenite testleri ile araştırılmaktadır. Son aşamada panel ARDL

analizinde MG ve PMG tahmincilerinin etkinliğini ve tutarlılığını test etmek için Hausman (1978) tarafından geliştirilen belirleme testi uygulanmaktadır.

4.2 Model ve Veri Seti

İktisadi büyüme teorileri Keynesyen iktisadi görüşün ortaya çıkmasıyla birlikte gelişmeye başlamış ve günümüze kadar önemli bir değişim göstermiştir. İktisadi büyüme literatürü değerlendirildiğinde ülke üretimini etkileyebilecek birçok faktör olduğu göze çarpmaktadır. Toplam sabit sermaye yatırımları ve işgücü bunlardan en önemlileridir. Çalışmanın ekonometrik modeli bu durum dikkate alınarak oluşturulmuştur. Buna göre, modelde etkisi araştırılan ana değişkenin dışında kontrol değişkeni olarak toplam sabit sermaye yatırımı ve toplam işgücü değişkenleri yer almaktadır. (3) numaralı eşitlikte yer alan modelde lngsyih bağımlı değişkendir. Bunun dışında, lnyatırım, lnemek ve lnvergi değişkenleri bağımsız değişkenlerdir.

$$lngsyih_{it} = \beta_0 + \beta_1 lnyatırım_{it} + \beta_2 lnemek_{it} + \beta_3 lnvergi_{it} + \varepsilon_{it} \quad (3)$$

Çalışmada 2001-2020 döneminde ithalata konulan vergilerin ve dolayısıyla sınırlamaların ekonomik büyüme üzerinde ortaya çıkaracağı etkinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ithalata konulan vergiler analize konu edilirken farklı bir etki ortaya çıkarabileceği düşünülerek ve Vernon'un (1966) ürün dönemleri teorisi ile List'in (1928) bebek endüstriler tezi göz önünde bulundurularak iki mal grubu dikkate alınmış ve (3) numaralı eşitlik söz konusu iki mal grubuna konulan vergiler için ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Burada mal grubu olarak ele alınan gruplar teorik yaklaşımdan da hareketle üretim olanaklarına katkı sağlayanlar ve diğerleri şeklinde ayrılmıştır. Bu mal gruplarından ilki makine ve ulaşım ekipmanlarıdır (Invergi1). İkinci mal grubu ise nihai mal, cevher ve metallerdir (Invergi2). Söz konusu iki mal grubuna konulan vergilere ilişkin veriler UNCTAD'dan elde edilmiştir. Bağımlı değişken olan ekonomik büyümenin (lngsyih) göstergesi olarak sabit fiyatlarla ve dolar cinsinden Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla verisi kullanılmıştır. Bağımsız değişkenlerden ilki olan toplam sabit sermaye yatırımlarına (lnyatırım) ilişkin veri de sabit fiyatlarla ve dolar cinsinden ifade edilmektedir. İkinci bağımsız değişken olan toplam işgücü (lnemek) ise ülkelerin 15 yaş üstünde işgücüne dâhil olan nüfusunu göstermektedir. lngsyih, lnyatırım ve lnemek değişkenlerine ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından alınmıştır. Verilere ilişkin açıklamalar Tablo 1'de yer almaktadır. Ayrıca bütün değişkenler logaritmik olarak modele dâhil edilmiştir. Çalışmanın örnekleme verilerin bulunabilirliğine göre 56 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke¹ dâhil edilmiştir.

Tablo 1

Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Açıklama	Kaynak
lngsyih	GSYİH (sabit 2015, dolar)	Dünya Bankası
lnyatırım	Toplam sabit sermaye yatırımı (sabit 2015, dolar)	Dünya Bankası
lnemek	Toplam işgücü (15+)	Dünya Bankası
Invergi1	Makine ithalatı gümrük vergi oranı (%)	UNCTAD
Invergi2	Nihai mal, cevher ve metal ithalatı gümrük vergi oranı (%)	UNCTAD

¹ ABD, Almanya, Arnavutluk, Arjantin, Avustralya, Avusturya, Bahreyn, Belçika, Brezilya, Bulgaristan, Çekya, Çin, Danimarka, Estonya, Filipinler, Finlandiya, Fransa, Hırvatistan, Hindistan, Hollanda, Güney Afrika, Güney Kore, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kolombiya, Kosta Rika, Küba, Letonya, Litvanya, Malezya, Malta, Meksika, Mısır, Norveç, Paraguay, Peru, Polonya, Portekiz, Romanya, Rusya, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye, Ukrayna, Uruguay, Yeni Zelanda, Yunanistan.

5. Analiz Sonuçları

Tablo 2 analizde kullanılan verilere ilişkin özet istatistikleri sunmaktadır. Analizlerde kullanılan bütün verilerde 1120 gözlem sayısı kullanılmıştır. Değişkenlerde standart sapma düzeyinin düşük olması verilerin kendi içerisinde büyük bir değişim göstermediğini ifade etmektedir.

Tablo 2

Tanımlayıcı İstatistikler

	Gözlem Sayısı	Ortalama	Maksimum	Minimum	Sdt. Hata
Ingsyih	1120	11.382	13.331	9.593	0.737
Inyatırım	1120	10.726	12.668	8.984	0.731
Inemek	1120	6.877	8.900	5.202	0.692
Invergi1	1120	0.416	1.450	-2.000	0.489
Invergi2	1120	0.675	1.495	-1.154	0.257

Çalışmada kullanılacak birim kök testini seçmeden önce analizde kullanılacak serilerin tek başına yatay kesit bağımlılığı sorunu taşıyıp taşımadığı araştırılmış ve test sonuçları Tablo 3'de sunulmuştur. LM_{BP} , LM_{PS} , LM_{BC} ve CD_{LM} testlerinin tamamında bütün serilerde olasılık değerleri düşük çıkmış ve yatay kesit bağımlılığı olmadığını gösteren temel hipotez reddedilmiştir. Bu çerçevede, analizde kullanılacak serilerin tamamında yatay kesit bağımlılığı bulunduğu karar verilmiştir.

Tablo 3

Yatay Kesit Bağımlılığı Testi

	LM_{BP}	LM_{PS}	LM_{BC}	CD_{LM}
Ingsyih	23643.3 [0.000]	398.2 [0.000]	396.8 [0.000]	151.6 [0.000]
Inyatırım	18453.1 [0.000]	304.7 [0.000]	303.2 [0.000]	125.0 [0.000]
Inemek	19746.3 [0.000]	328.0 [0.000]	326.5 [0.000]	81.5 [0.000]
Invergi1	10880.6 [0.000]	168.3 [0.000]	166.8 [0.000]	64.8 [0.000]
Invergi2	14.054.4 [0.000]	225.4 [0.000]	224.0 [0.000]	71.4 [0.000]

Not: Tablo'da hesaplanan istatistiksel değerler yer almaktadır. Köşeli parantez [] içerisindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir.

Analizde kullanılacak verilerin yatay kesit bağımlılığı sorunu taşıması sebebiyle, verilerin durağanlığının araştırılmasında Pesaran'ın (2007) geliştirdiği ve yatay kesit bağımlılığı sorununa dikkate alan CADF birim kök testi kullanılmıştır. Tablo 4'te yer alan CADF birim kök testi sonuçlarına göre, Ingsyih, Inyatırım, Inemek ve Invergi1 değişkenleri hem sabitli hem de sabit+trend'li modelde birinci farkında durağandır. Invergi2 değişkeni ise hem sabitli hem de sabit+trend'li modelde düzey halde durağandır.

Tablo 4*CADF Birim Kök Testi*

	sabit				sabit+trend			
	t-bar	cv5	cv1	Olas.	t-bar	cv5	cv1	Olas.
Ingsyih	-2.376	-2.080	-2.200	0.000	-2.310	-2.590	-2.720	0.413
Δ Ingsyih	-2.553	-2.080	-2.200	0.000	-2.729	-2.590	-2.720	0.000
İnyatırım	-2.038	-2.080	-2.200	0.012	-1.946	-2.590	-2.720	0.993
Δ İnyatırım	-2.407	-2.080	-2.200	0.000	-2.716	-2.590	-2.720	0.001
Inemek	-1.989	-2.080	-2.200	0.029	-2.374	-2.590	-2.720	0.243
Δ Inemek	-2.623	-2.080	-2.200	0.000	-2.953	-2.590	-2.720	0.000
Invergi1	-1.885	-2.080	-2.200	0.128	-2.632	-2.590	-2.720	0.005
Δ Invergi1	-3.120	-2.080	-2.200	0.000	-3.764	-2.590	-2.720	0.000
Invergi2	-2.842	-2.080	-2.200	0.000	-2.584	-2.590	-2.720	0.012

Not. Tablo'da t-bar test istatistiklerini, cv5 ve cv1 ise sırasıyla %5 ve %1 güven aralığında tablo değerlerini göstermektedir.

(3) numaralı eşitlikte yer alan ekonometrik model Invergi1 ve Invergi2 değişkenleri kullanılarak ayrı ayrı tahmin edilmiştir. Bununla birlikte, ithalat vergilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin araştırıldığı her iki model kontrol değişken olmaksızın ve yalnızca İnyatırım değişkeninin kontrol değişken olarak yer aldığı modeller aracılığıyla yeniden tahmin edilmiştir. Tahmin sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır. Tahminlerde ilk aşamada eğim katsayılarının homojenlik durumu Swamy S (1970) ve Pesaran ve Yamagata (2008) delta testleri ile araştırılmaktadır. Her iki testin sonuçları da bütün model tahminlerinde eğim katsayılarının heterojen nitelikte olduğunu göstermektedir. Tahminlerde bu durum dikkate alınmıştır. Sonraki aşamada, panel ARDL analizinde MG ve PMG tahmincileri arasında tercih yapmak için Hausman testi gerçekleştirilmektedir. Hausman testinde temel hipotez uzun dönem katsayıları homojendir şeklinde kurulmakta ve temel hipotezin kabul edilmesi katsayıların yatay kesitler arasında değişmediği ve PMG tahmincisinin daha uygun olduğu anlamına gelmektedir. Hausman testi sonuçlarına göre, tahmin edilen bütün modeller için temel hipotez kabul edilmekte ve PMG tahmincisinin kullanılmasına karar verilmektedir.

(3) numaralı eşitlikte yer alan model Invergi1 değişkeniyle PMG yaklaşımı kullanılarak tahmin edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, Invergi1 değişkeni uzun dönemde Ingsyih değişkenini istatistiksel olarak anlamlı ve negatif yönde etkilemektedir. Elde edilen sonuç, (1) ve (2) numaralı tahmin sonuçları ile onaylanmaktadır. İkinci aşamada, (3) numaralı eşitlik Invergi2 değişkeniyle ve PMG yaklaşımı ile tahmin edilmiştir. Tablo 5'te (6) numaralı sütunda yer alan sonuçlardan hareketle Invergi2 değişkeninin de Ingsyih değişkeni üzerinde uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir etkide bulunduğu söylenebilir. Elde edilen sonuç, (4) ve (5) numaralı tahmin sonuçlarıyla da teyit edilmektedir. Bunların dışında, modellere kontrol değişken olarak eklenen İnyatırım'ın uzun dönemde Ingsyih değişkeni üzerinde pozitif yönlü bir etki ortaya çıkardığı, Inemek değişkeninin ise istatistiksel olarak anlamlı bir etki oluşturmadığı görülmektedir.

Hata düzeltme modeli tahmin sonuçlarına göre, bütün tahmin sonuçlarında hata düzeltme katsayısının (ect) negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu sonuç, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ve hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını ifade etmektedir. Kısa dönem katsayılarına bakıldığında ise, (3) numaralı tahmin sonuçlarına göre Invergi1 değişkeni Ingsyih üzerinde pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir

etki ortaya çıkarmaktadır. Bu sonuç (1) ve (2) numaralı tahmin sonuçları tarafından da onaylanmaktadır. (6) numaralı tahmin sonuçlarına göre ise Invergi2 değişkeni lngsyih üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etki ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu sonuçlar da, (4) ve (5) numaralı tahmin sonuçlarıncı teyit edilmektedir. Uzun dönem tahminlerinde olduğu gibi, modellere kontrol değişken olarak eklenen İnyatırım bütün tahmin sonuçlarında lngsyih üzerinde pozitif bir etkiye sahipken, İnemek lngsyih üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkide bulunmamaktadır.

Tablo 5

PMG Tahmin Bulguları

Bağımlı Değişken (lngsyih)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Uzun Dönem Katsayılar						
İnyatırım		0.71 (0.05) [0.000]	0.77 (0.06) [0.000]		0.62 (0.04) [0.000]	0.69 (0.06) [0.000]
İnemek			-0.35 (0.22) [0.108]			-0.45 (0.21) [0.037]
Invergi1	-0.23 (0.04) [0.000]	-0.13 (0.03) [0.000]	-0.14 (0.03) [0.000]			
Invergi2				-0.34 (0.05) [0.000]	-0.34 (0.05) [0.000]	-0.26 (0.04) [0.000]
Kısa Dönem Katsayılar						
ect	-0.19 (0.01) [0.000]	-0.20 (0.01) [0.000]	-0.20 (0.01) [0.000]	-0.19 (0.01) [0.000]	-0.20 (0.01) [0.000]	-0.19 (0.01) [0.000]
D(İnyatırım)		0.51 (0.06) [0.000]	0.52 (0.06) [0.000]		0.50 (0.06) [0.000]	0.51 (0.06) [0.000]
D(İnemek)			0.24 (0.20) [0.219]			0.24 (0.20) [0.229]
D(Invergi1)	0.31 (0.10) [0.000]	0.29 (0.10) [0.007]	0.28 (0.10) [0.005]			
D(Invergi2)				-0.24 (0.10) [0.017]	-0.17 (0.07) [0.024]	-0.17 (0.08) [0.036]
sabit	2.22 (0.16) [0.000]	0.80 (0.05) [0.000]	1.16 (0.08) [0.000]	2.24 (0.17) [0.000]	1.00 (0.06) [0.000]	1.41 (0.12) [0.000]
Hausman Testi	0.48 [0.487]	2.95 [0.229]	1.38 [0.709]	1.25 [0.263]	1.13 [0.567]	1.84 [0.606]
Swamy S Test	71456.7 [0.000]	6699.7 [0.000]	10709.0 [0.000]	105000 [0.000]	9228.3 [0.000]	13825.5 [0.000]
Pesaran ve Yamagata (2008) Testi	27.3 [0.000]	20.7 [0.000]	25.4 [0.000]	41.7 [0.000]	20.1 [0.000]	24.2 [0.000]
	29.6 [0.000]	23.1 [0.000]	29.3 [0.000]	45.2 [0.000]	22.4 [0.000]	28.0 [0.000]

Not. Tablo'da (1) ve (4) numaralı modellerde bağımlı değişken lngsyih ve bağımsız değişken, sırasıyla, Invergi1 ve Invergi2'dir. (2) ve (5) numaralı modellerde bağımsız değişkenler arasında (1) ve (4)'e ek olarak İnyatırım eklenmiştir. (3) ve (6) numaralı modellerde ise, bağımsız değişkenler arasında (2) ve (5)'e ek olarak İnemek eklenmiştir. Tablodaki parantez (.) içindeki değerler standart hataları, köşeli parantez [.] içerisindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) testinde ilk satırda Δ değerleri, ikinci satırda düzeltilmiş Δ değerleri yer almaktadır.

Çalışmanın ampirik kısmında (3) numaralı eşitlik yer alan ekonometrik model hem nihai mal, cevher ve metal ithalatı gümrük vergi oranı hem de makine ithalatı gümrük vergi oranı kullanılarak PMG yaklaşımıyla tahmin edilmiştir. Bununla birlikte, tahmin sonuçlarının sağlamlık kontrolünü yapmak amacıyla dört farklı tahmin daha gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, hem nihai mal, cevher ve metal ithalatı hem de makine ithalatı gümrük vergi oranındaki artışın ekonomik büyümeyi uzun dönemde negatif yönde etkilediği söylenebilir. Bununla birlikte, nihai mal, cevher ve metal ithalatı vergi oranındaki değişikliğin ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde ortaya çıkardığı negatif yönlü etki makine ithalatı gümrük vergi oranındaki artışın etkisine kıyasla daha büyüktür. Nihai mal, cevher ve metal ithalatı gümrük vergi oranındaki artışın ekonomik büyüme üzerinde kısa dönemde de negatif etkili olduğu görülmektedir. Makine ithalatı gümrük vergi oranındaki artışın ise kısa dönemde ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği görülmektedir. Diğer taraftan hem uzun dönemde hem de kısa dönemde sabit sermaye yatırımları ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken toplam işgücündeki artışın istatistiksel olarak anlamlı bir etkide bulunmadığı ifade edilebilir.

6. Sonuç

Ülkeler günümüz koşullarında dış ticareti ne tam serbesti ne de tam korumacılık şartlarında yürütebilirler. Özellikle ithalat bağlamında bakıldığında tam serbestinin doğuracağı sorunlar basite indirildiğinde bile en iyi ihtimalle parasal kayba ve yerli piyasanın gelişiminde olumsuzluklara sebep olabilecektir. Uluslararası ticaret teorileri en eski ve temel yaklaşımlarında dahi servetin ülke içerisinde tutulmasına ve yerli üreticinin korunmasına işaret etmektedir. Öte yandan bebek endüstriler teorisi yeni piyasaların gelişimini korunma düzeylerine bağlamaktadır. Fakat teorik olarak korumacılık bir gereklilik gibi görünse de pratikte küresel ekonomik sistemin müdahalesine uğradığı yadsınamaz bir gerçektir. Pek çok savaş, siyasi ve parasal krizler ve ticaret görüşmeleri neticesinde uluslararası ticaretin serbestleştirilmesinin küresel refah açısından önemli olduğu inancı adeta sabitlenmiştir. Yine de literatürde görüldüğü üzere (bkz. Evenett & Fritz, 2015) bu kuralları dayatma gücü olan ülkelerin söz konusu kendi çıkarları olduğunda korumacılık bayrağını en önde taşıdıkları durumlar mevcuttur. Bu bağlamda gerek tarife gerekse tarife dışı engeller ile uygulanmaya devam edecek bazı korumacı dış ticaret politikalarının her zaman var olacağını söylemek mümkündür.

Bu çalışmada ele alınan tarife yani gümrük vergi oranları korumacı dış ticaret politikasının bir aracı olarak görülmüştür. Modelde bağımsız değişken olarak ele alınan vergi oranlarının, bağımlı değişken ekonomik büyümeye etkisini anlayabilmek adına teorik çerçevede aktarılan içsel ekonomik büyüme teorilerinden hareketle yatırım ve emek değişkenleri de modele dahil edilerek bütüncül bir yaklaşım izlenmiştir. Böylelikle hem emek hem yatırım hem de kamu politikalarını içeren bir bakış açısına ulaşılmıştır. Ayrıca ampirik modeldeki ürün gruplarına göre yapılan ayrımın da temel sebebi makinelerin bir üretim olanağı olarak görülmesi ve diğer grubun ürün dönemleri içerisinde (bkz. Vernon, 1966) daha kısa bir ömrü olduğu varsayımına (hem tüketim açısından hem de üretimde kullanılması açısından günümüz teknolojisi ile ürünlerin sürekli gelişimi ve değişimi göz önünde bulundurulduğunda) dayanmaktadır. Böylelikle farklı gruptaki ürünlere karşı uygulanan politikaların farklı sonuçları olacağı varsayımı da araştırma modeline dahil edilmiştir. Son olarak örneklem olarak ele alınan ülkelere bakıldığında da her türlü ekonomik gelişmişlik düzeyinden ülkeler görebilmek mümkündür ve bu durum örneklem içerisindeki ülkelere korunmaya muhtaç bebek endüstriler (bkz. List, 1928) olma olasılığını güçlendirmektedir.

Araştırma bulgularında görüldüğü üzere araştırma sonuçları iki ayrı şekilde yorumlanabilir. Kısa vadede bakıldığında nihai mal, cevher ve metal ithalatına getirilen ek vergilerin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi olduğu görülmektedir. Bu durum küresel ticaretin giderek arttığı ve ülkelerin ithalat hacimlerinin büyüdüğü durumda ithal edilen ürünlerin üretim yoluyla ekonomik büyümeye katkı sunduğunu göstermektedir. Çünkü bu ürünlerden yapılan ithalatın vergiler ile azaldığı varsayımı üzerinde ithalata dayalı üretimde azalmalar görülebilecek ve bu GSYİH üzerinde negatif etki gösterebilecektir. Yine kısa vadede makine ithalatına eklenen vergilerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine bakıldığında ise olumlu bir etkiden söz etmek mümkündür. Bu noktada kısa vadede bebek endüstriler teorisinin araştırma için gözlemlendiğini söyleyebilmek mümkündür. Ülkeler makine ithalatını kısıtladıklarında içerideki benzer sektörlerin bu makineleri kendileri üretebilme potansiyeline eriştikleri söylenebilir ve bunun altında yatan sebep olarak Vernon'un (1966) teorisine dayanarak önceki makinelerin taklit edilebilme olasılığı gösterilebilir. Ancak uzun vadeye gelindiğinde ise her iki grup için de talep edilen ek vergilerin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi olduğu ortaya konulmuştur. Bu noktada ise nihai ürün grubu için çıkarımlar kısa dönem ile aynı şekilde özetlenebilirken, makineler için farklı bir izaha ihtiyaç duyulmaktadır. Her ne kadar ülkeler bebek endüstrileri koruyarak bu makine üretimini koruma eğilimine girmiş olsalar da başka ülkelerde gelişen teknolojilerin gerisinde kalan taklit yeteneği sebebiyle bir teknolojik açık ortaya çıkacak ve ülkelerin kendi içerisindeki üretim verimliliği rakiplerine kıyasla düşecektir. Düşük verimlilik neticesinde gelişen ülke ekonomisi üzerinde olumsuz etkilerin görülmesi uzun vadede daha olasıdır.

Dış ticaret politikasının sadece dış ticaret açığı üzerinde etkisi olmadığı aynı zamanda ekonomik büyüme ve refah üzerinde de etkiler doğurduğu görülmektedir. Politika yapıcılarının kullanacağı dış ticaret politika araçlarını kısa ve uzun dönemli olarak iyi analiz etmeleri ve doğuracağı sonuçlara yönelik alternatif planlarını oluşturmaları gerekmektedir. Bu çalışma özelinde korumacılık politikalarının uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği görülmektedir. Ancak geçmiş çalışmalara ve gelişmiş ülkelerin adımlarına bakıldığında korumacılığa ihtiyaç duyulduğu da görülmektedir. Bu noktada politika yapıcılara düşen görev doğru ürün ve/veya ürün grupları için doğru tarife oranlarının belirlenmesi olarak tespit edilmiştir. Nitekim sektörler bazında detaylı çalışmalar yapılarak veya bilim insanlarının projeleri desteklenerek bu gibi ihtiyaçlar analiz edilebilir ve bakanlıklar aracılığıyla uygun önlemlerin alınması sağlanabilir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Ahmed Yusuf Sarihan | Kavram/fikir; Tasarım; Literatür taraması; Taslağın yazımı; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

Musa Bayır | Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Abboushi, S. (2010). Trade protectionism: Reasons and outcomes. *Competitiveness Review*, 20(5), 384-394. <https://doi.org/10.1108/10595421011080760>
- Al Mamun, M., Sohag, K., & Akhter, A. A. (2013). Dynamic panel analysis of the financial determinants of CSR in Bangladeshi Banking Industry. *Asian Economic and Financial Review*, 3(5), 560-578. <https://archive.aessweb.com/index.php/5002/article/view/1032>
- Allen, W. R. (1991). Mercantilism. In J. Eatwell, M. Milgate & P. Newman (Eds.), *World of Economics* (pp. 440-448). Palgrave Macmillan.
- Baltagi, B. H., Feng, Q. & Kao, C. (2012). A lagrange multiplier test for cross-sectional dependence in a fixed effects panel data model. *Journal of Econometrics*, 170(1), 164-177. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2012.04.004>
- Beceran, E., Balcı İzgi, B., & Fırat, E. (2021). Dış ticarete korumacılık ve koronavirüs salgın döneminde Türkiye'de ihracatın durumu. *Uşak Üniversitesi Uygulamalı Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 24-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/usakuyg/issue/68773/1073303>
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its application to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253. <https://doi.org/10.2307/2297111>
- Çütçü, İ. & Yaşar, M. (2019). Ekonomik büyüme ile dış ticaret politikaları arasındaki ilişki: Yapısal kırılmalı testlerle ekonometrik bir analiz. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(1), 265-282. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/43125/426881>
- Demir, R. A., & Kurt, A. S. (2020). Dış ticarete korumacılık ve ülkelerin gelişmişlik düzeyine etkileri. *Ulakbilge Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 381-399. <https://doi.org/10.7816/ulakbilge-08-47-01>
- Ecer, K., Güner, O., & Çetin, M. (2021). Avrupa yeşil mutabakatı ve türkiye ekonomisinin uyum politikaları. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 125-144. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iicder/issue/65542/982353>
- Egbunike, F. C., Emudainohwo, O. B., & Gunardi, A. (2018). Tax revenue and economic growth: a study of Nigeria and Ghana. *Signifikan: Jurnal Ilmu Ekonomi*, 7(2), 213-220. <http://dx.doi.org/10.15408/sjie.v7i2.7341>
- Evenett, S. J., & Fritz, J. (2015). *The tide turns? trade protectionism and slowing global growth* (The 18th GTA Report). <https://www.globaltradealert.org/reports/download/21>
- Gashenko, I. V., Orobinskaya, I. V., Zima, Y. S., & Makarenko, T. V. (2021). The contribution of taxation reformation to the provision of new quality of economic growth: Russia vs. China. *International Journal for Quality Research*, 16(2), 353-374. <https://doi.org/10.24874/IJQR16.02-03>
- Ghodsı, M., Grübler, J., Reiter, O., & Stehrer, R. (2017). *The evolution of non-tariff measures and their diverse effects on trade* (Wiiw Research Report No. 419). <https://wiiw.ac.at/the-evolution-of-non-tariff-measures-and-their-diverse-effects-on-trade-p-4213.html>
- Gökpinar, S. (2022). Covid-19 pandemisinin ABD ekonomisine yansımaları ve küresel ekonomik güçlükler. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 7(1), 107-132. <https://doi.org/10.25229/beta.1115611>
- Gregori, T. (2021). Protectionism and international trade: A long-run view. *International Economics*, 165, 1-13.
- Hamilton, A. (1790). Report on Manufactures. Digitat Version: 2022. 07 Kasım 2022'de erişim adresi, https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/282244/mod_resource/content/1/Aula%2011%20-%20Hamilton.pdf
- Hausman, J. A. (1978). Specification tests in econometrics. *Econometrica*, 46(6), 1251-1271. <https://doi.org/10.2307/1913827>
- Heckscher, E. (1919). The effect of foreign trade on the distribution of income. In *American Economic Association, Readings in the Theory of International Trade*. Philadelphia: Blakiston, 1949, 272-300.
- Hillberry, R., & Hummels, D. (2013). Trade elasticity parameters for a computable general equilibrium model. In P. B. Dixon & D. W. Jorgenson (Eds.), *Handbook of Computable General Equilibrium Modeling, Vol. 1*. (pp. 1213-1269). Elsevier.
- Kee, H. L., Neagu, C., & Nicita, A. (2013). Is protectionism on the rise? Assessing national trade policies during the crisis of 2008. *Rev. Econ. Stat.* 95(1), 342-346. https://doi.org/10.1162/REST_a_00241
- Keşap, D., & Sandalcılar, A. R. (2021). Dış ticarete serbestleştirici ve korumacı politikaların ekonomik büyümeye etkisi: panel veri analizi. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(2), 257-287. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilgisosyal/issue/65975/961500>
- Lewer, J. J. & Berg, H. V. den. (2003). How large is international trade's effect on economic growth, *Journal of Economic Surveys*, 17(3), 363-396. <https://doi.org/10.1111/1467-6419.00198>
- List, F. (1928). *Schriften - Reden - Briefe*, 5. cilt (1831-1844 yılları arasındaki çalışmalarından derlenmiştir). E. Salin, A. Sommer & O. Stühler (Der.). Berlin.
- Kibritçioğlu, A. (1996). Friedrich List'in bebek endüstriler tezi. İçinde A. Kibritçioğlu, *Uluslararası (makro) iktisat* (ss. 49-83). Ankara.
- Nazlıoğlu, Ş. (2011). Tarımsal fiyatlarda hedefi aşma hipotezi: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için panel ARDL analizi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 48(556), 67-79. http://www.ekonomikyorumlar.com.tr/files/articles/152820005336_6.pdf
- Ohlin, B. G. (1933). *Interregional and International Trade*. Harvard University Press.

- Öcal, O., & Uygur, K. (2022). Ticaret savaşlarının Avrupa Birliği bağlamında Türkiye ekonomisine etkileri. İçinde O. Öcal & K. Uygur, *Dış ticarete güncel tartışmalar* (ss. 55-72). Çizgi Kitabevi.
- Özay, N. (2015). Uluslararası ticarete korumacılık ve Türkiye'de uygulanan koruma önlemleri. *Gümrük ve Ticaret Dergisi*, 1(5), 23-33.
- Pesaran, M. H. (2004). *General diagnostic test for cross section dependence in panels* (Working Paper). University of Cambridge & USC.
- Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, 22, 265-312. <https://doi.org/10.1002/jae.951>
- Pesaran, M. H., & Smith, R. P. (1995). Estimating long-run relationships from dynamic heterogeneous panels, *Journal of Econometrics*, 68, 79-113. [https://doi.org/10.1016/0304-4076\(94\)01644-F](https://doi.org/10.1016/0304-4076(94)01644-F)
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93. <https://doi.org/10.1016/j.jeconom.2007.05.010>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. P. (1999). Pooled mean group estimation of dynamic heterogeneous panels. *Journal of the American Statistical Association*, 94(446), 621-634. <https://doi.org/10.1080/01621459.1999.10474156>
- Ricardo, D. (1821). *On the principles of political economy*. London: J. Murray'den 3. Baskı Batoche Books, Kitchener, 2001.
- Roeger, W., & Welfens, P. J. (2022). The macroeconomic effects of import tariffs in a model with multinational firms and foreign direct investment. *International Economics and Economic Policy*, 19(2), 245-266. <https://doi.org/10.1007/s10368-022-00538-5>
- Sachs, J. D., & Warner, A. (1995). Economic reform and the process of global integration. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1995(1), 1-118.
- Sağlam Liman, Y. & Erataş Sönmez, F. (2022). Ticaret savaşlarının dünya ekonomisi üzerindeki etkileri: Ampirik bir analiz. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 30. Yıl Özel Sayısı, 123-140. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1085363>
- Siddika, R., & Ahmad, S. (2022). Trade liberalization and economic growth: A cross-country study using updated Sachs-Warner Index. *Asian Journal of Economic Modelling*, 10(3), 216-225. <https://doi.org/10.55493/5009.v10i3.4581>
- Smith, A. (1948). *Milletlerin zenginliği: Cilt 2* (H. Derin, Çev.). Milli Eğitim Basımevi. (Orijinal Çalışmanın Yayınlanma Tarihi 1776).
- Swamy, P. A. V. B. (1970). Efficient inference in a random coefficient regression model. *Econometrica*, 38(2), 311-323. <https://doi.org/10.2307/1913012>
- Vernon, R. (1966). International investment and international trade in the product cycle. *The Quarterly Journal of Economics*, 80(2), 190-207. <https://doi.org/10.2307/1880689>
- WTO. (2022). *Intellectual property: Protection and enforcement*. World Trade Organization. https://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/agrm7_e.htm

Extended Abstract

International trade is being tried to be made more liberal through agreements and organizations to which many states are parties and members at the global level. Efforts to integrate goods and services markets as if there are no state borders can be seen in different economic integrations. On the other hand, liberalization of foreign trade policies often does not serve the interests of countries and it is observed that protectionist measures are frequently applied. Although international trade organizations do not approve of these interventions, it would be correct to say that states basically aim to increase their own welfare by using protectionist policies.

Protectionism in foreign trade does not always refer to policies used through taxes. Periods of crisis also lead states to restrict exports, prohibit imports, or impose quotas and embargoes on goods and countries. These policy instruments, classified as non-tariff barriers, are not recommended by international economic organizations and the global trading system, and even lead to exclusion from trade for their practitioners (except for political events that threaten global peace). Although countries are free to determine their own foreign trade policies, the rules expected to be followed within the system can be binding at some points. On the other hand, in terms of preventing trade, tariffs draw attention as a protective policy tool where more flexible decisions can be made. Of course, it is possible to gain privileges in terms of tariffs with bilateral or multilateral agreements, but in terms of the general tariffs applied, countries decide for themselves which goods will enter their borders with which tax rates. As a matter of fact, one of the most important goals of foreign trade policies is to generate income for the treasury, while another is to protect the national industry from foreign competition. Therefore, it would be theoretically possible to say that the implemented tariffs will be effective as a protectionist measure. However, it should not be overlooked that the principle of reciprocity is also applicable in trade.

When the theoretical foundations mentioned in the study are brought together and evaluated, it can be said that economic growth is based on too many variables, since almost all countries in the global system are open to

foreign markets. In addition, as a result of the global system, manufacturers try to sell their products in a global competitive environment. This situation prevents countries from fully implementing free foreign trade policies and causes protectionist policies to be put into effect from time to time. Therefore, in today's conditions, where information is one of the most important inputs, it is considered normal for countries to tend towards economic growth, especially by protecting their knowledge-based entrepreneurs. In this context, it was found appropriate that the econometric model to be established in the research should include variables such as import taxes, investment, and labor.

According to the results of the analysis, it can be said that the increase in the customs tax rate on both final products, ore and metal imports and machinery imports affects the economic growth negatively in the long run. On the other hand, the long-term negative effect of the change in the final products, ore and metal import tax rate on economic growth is greater than the effect of the increase in the machinery import customs tax rate. It is observed that the long-term effect of the increase in the customs tax rate on final products, ore and metal imports on economic growth is also valid in the short-term. It is seen that the increase in the customs tax rate on machinery imports affects the economic growth in the same direction in the short term. On the other hand, it can be stated that while fixed capital investments affect economic growth positively both in the long run and in the short run, the increase in the total labor force does not have a statistically significant effect.

It is seen that foreign trade policy not only has an effect on the foreign trade deficit, but also has effects on economic growth and welfare. Policy makers need to analyze the foreign trade policy tools they will use, both in the short and long term, and to create alternative plans for the results. In this study, it is seen that protectionist policies negatively affect economic growth in the long run. However, when we look at the past studies and the steps of developed countries, it is seen that there is a need for protectionism. At this point, the duty of policy makers has been determined as determining the right tariff rates for the right product and/or product groups. As a matter of fact, such needs can be analyzed by carrying out detailed studies on the basis of sectors or by supporting the projects of scientists and appropriate measures can be taken through ministries.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1222903>

Paralel İthalatın Yasal Çerçevesi ve Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerinin Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalıkları Üzerine Bir Araştırma

Aybike Salman*

Yaşar Numan Aksanyar**

Erkan Özdemir***

Öz

E-ticaretin yaygınlaşmasıyla birlikte ticarete konu olan ürünler içindeki hacmi gittikçe artan paralel ithalat ürünleri, pazarlama ve hukuk disiplini ilgilendiren önemli konulardan biri haline gelmiştir. Literatürde orijinal ürünler, paralel ithalat ürünleri ve taklit ürün kavramları farklı anlamda kullanılmaktadır. Ancak tüketicilerin paralel ithalat ürünleri ile diğer ürünler arasındaki farkı bilip bilmedikleri açık olarak bilinmemektedir. Ayrıca tüketicilerin satın alma kararlarında bu ürünler arasındaki farkları göz önünde bulundurup bulundurmadığının tespit edilmesinde fayda vardır. Bu çalışmanın amacı, paralel ithalatın yasal yönünü ele alarak, tüketicilerin paralel ithalatın yasal yönünü ne kadar bildiklerini, yasal yönü hakkındaki farkındalığın daha önce paralel ithalat ürünleri satın alan ve almayanlara göre farklılaşıp farklılaşmadığını ortaya koymaktır. İlgili literatür incelendiğinde bu konuyla doğrudan ilgili bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışmanın verileri yüz yüze anket yöntemiyle toplanmıştır. Araştırmada kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Araştırma verileri Mann-Whitney U testi kullanılarak analiz edilmiştir. Araştırma sonucunda tüketicilerin büyük çoğunluğunun (%55) paralel ithalatın yasal yönünü bilmediği, daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış olanların paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkında farkındalık düzeylerinin satın almış olanlara göre istatistiksel açıdan anlamlı ve daha düşük olduğu bulunmuştur. Bir diğer sonuç ise daha önce paralel ithalat ürünü satın almış tüketicilerin satın almayanlara göre paralel ithalata yönelik pozitif tutuma sahip olduğudur. Araştırma sonuçları tüketiciler, işletmeler ve yasal politikalar açısından değerlendirmeye değerdir.

Anahtar Kelimeler: paralel ithalat, gri pazar, hakkın tükenmesi, tutum, tüketici

JEL Kodları: K20, K29, M38

Cite this article: Salman, A., Aksanyar, Y. N., & Özdemir, E. (2023). Paralel ithalatın yasal çerçevesi ve tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkındaki farkındalıkları üzerine bir araştırma. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 207–227. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1222903>

* Arş. Gör., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: asalman@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3527-5624>

** Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye
E-posta: yasarnuman@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7410-4166>

*** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye
E-posta: eozydemir@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0903-7638>

Article Information

Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi KUAP(l)-2019/7 kodlu BAP Küçük Ölçekli Uygulamalı Araştırma Projesi kapsamında desteklenmiştir. Destekleri için BAP Birimine teşekkür ederiz.

Received 22 December 2022; Revised 06 April 2023; Accepted 06 April 2023; Available online 30 June 2023

A Research on the Legal Framework of Parallel Import and Consumers' Awareness About the Legal Aspects of Parallel Import Products

Abstract

With the spread of e-commerce, parallel import products, the volume of which is increasing in the products subject to trade, has become one of the important issues concerning the marketing and law discipline. In the literature, the concepts of original products, parallel import products, and counterfeit products are used in different senses. However, whether consumers know the difference between parallel import products and other products is not clear. It is also helpful to determine whether consumers consider the differences between these products in their purchasing decisions. The aim of this study is to reveal how much consumers know about the legal aspect of parallel imports, and whether the awareness about the legal aspect differs between those who have purchased and those who have not purchased parallel import products before by considering the legal aspect of parallel imports. When the relevant literature was examined, no study was found directly related to this subject. The data of this study were collected by face-to-face survey method. The convenience sampling method was used in the research. Research data were analysed using the Mann-Whitney U test. As a result of the research, it was found that most of consumers (55%) did not know the legal aspect of parallel imports, and the awareness level about the legal aspect of parallel import products of those who had not purchased parallel import products before, was statistically significant and lower than those who had purchased them. Another result is that consumers who have purchased parallel import products before have a positive attitude towards parallel imports compared to those who have not purchased parallel import products before. The research results are worth evaluating regarding consumers, businesses, and legal policies.

Keywords: parallel import, gray market, exhaustion doctrine, attitude, consumer

JEL Codes: K20, K29, M38

1. Giriş

Son yıllarda hacmi gittikçe büyümeye başlayan paralel ithalat kavramı, pazarlama ve hukuk disiplininde gündemi meşgul eden konulardan biri haline gelmiştir. Üreticiler tarafından yetkilendirilmeyen dış pazarlama kanalı olarak ifade edilen paralel ithalat; 1980'li yıllarda etkisini göstermeye başlamış ve o yıllarda hacmi yaklaşık 10 milyar dolar iken (Cespedes vd., 1988) 2008 yılında sadece yüksek teknoloji sektöründeki yıllık hacmi 58 milyar dolara ulaşmıştır (KPMG, 2008). Kişisel lüks eşya pazarında ise 257 milyar dolar olan pazar hacminin %8'ini gri pazarlar oluşturmaktadır (Paton, 2021). Avrupa Birliğinde ilaç sektöründe paralel ithalat sonucu üreticilerin yaklaşık olarak yıllık 3 milyar dolarlık bir kayıp yaşadıkları tahmin edilmektedir (Fuhrmans & Hensley, 2002). Paralel ithalat yapılan bir ülkede aynı pazar içinde hem yetkili dağıtım kanallarının sunduğu ürünler hem de başka bir pazardan ticaretinin yapıldığı, fakat üreticinin dağıtım için yetki verilmediği ürünler bir arada bulunmaktadır (Young, 1986). Bir diğer ifadeyle paralel ithalat, bir ülkede piyasaya sunulan ürünlerin satın alınarak, aynı ürünlerin bulunduğu diğer bir ülkeye marka sahibinin rızası alınmadan ithal edilmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken hususlar söz konusu ürünlerin orijinal olması, yasal olarak piyasaya sunulmuş olması ve fikri mülkiyet koruması altında olmasıdır (Aslan, 2004). Paralel ithalat kavramı ile çok yakından ilgili olan ve hatta literatürde sıklıkla birbirinin yerine kullanılan bir diğer kavram ise gri pazar kavramıdır (Mathur, 1995; Duhan & Sheffet, 1988; Oswald, 2006; Ruff, 1992). Gri pazar kavramı, paralel ithalat ile piyasaya sürülmüş ürünlerin orijinal ürünler ile bir arada satıldığı pazarları ifade etmektedir.

Gri pazarlarda hak sahibi veya hak sahibinin yetki verdiği 3. kişiler tarafından ilk kez yurtdışında piyasaya sunulmuş orijinal ürünlerle, yurt içinde piyasaya sürülmüş orijinal ürünlerin aynı pazarda bulunması söz konusudur. Fakat bu ürünler arasında az veya çok bir farklılık mevcuttur (Arı, 2007). Bu farklılıklar kalite, nitelik, paketleme gibi hususlarda olabileceği gibi

ihraç edilen ülkeye özgü coğrafi koşullardan, kültürel farklılıklardan dolayı da olabilir. Örneğin bilgisayar klavyesi karakter setlerinin farklı olması (Kayhan, 2001), ürünün paketinin üzerindeki bilgilerin veya kullanım kılavuzunun başka bir dilde yazılması, coğrafi koşullara göre farklı paketlemelerin yapılması, sıcak ülkelerde çikolataların erimesini önlemek için birtakım maddelerin ilave edilmesi ve bunların çikolatanın tadında değişiklik yapması (Berman, 2004) gibi farklılıklar olabilir.

Bu çalışmanın amacı, paralel ithalatın yasal yönünü ele alarak, son yıllarda ticaret hayatı içerisindeki payı oldukça fazla artan paralel ithalat ürünlerine yönelik olarak son tüketicilerin paralel ithalatın yasal yönünü ne kadar bildiklerini, yasal yönü hakkındaki farkındalığın daha önce paralel ithalat ürünleri satın alan ve almayanlara göre farklılaşıp farklılaşmadığını kapsamlı bir nicel araştırmayla ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda ayrıca paralel ithalat ürünlerine yönelik olarak tüketicilerin sahip oldukları tutumların ortaya konulması ve yine paralel ithalat ürünleri satın alan ve almayanlara göre bu tutumlarının farklılaşıp farklılaşmadığının belirlenmesi de analiz edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın devamında ilk olarak paralel ithalat kavramı, önemi ve paralel ithalatın yasal yönü hakkındaki literatür bilgisi sunulmaktadır. Bu kapsamda ayrıca araştırma amacı doğrultusunda oluşturulan hipotezlere ilişkin kısıtlı literatürden yararlanılarak araştırma hipotezleri sunulmuştur. Çalışmanın devamında araştırmanın yöntemi ve analiz sonuçları sunularak tüketicilerin paralel ithalat ürünleri hakkındaki yasal farkındalıkları ve bu farkındalıkların daha önce paralel ithalat ürünleri satın alan/alanlar ve almayanlara göre farklılık gösterip göstermediği ortaya konmuştur. Analizlerde ayrıca tutum değişkenine göre de farklılıklar araştırılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular sonuç bölümünde tartışılmış ve gelecekteki araştırmacılara öneriler sunulmuştur.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1 Paralel İthalat ve Önemi

Amerikan hukukunda üreticisi tarafından imal edilmiş, patent hakkı olan orijinal ürünler *White Goods*, orijinal ürünlerin taklidinin yapıldığı ve korsan olarak nitelendirilen ürünler ise *Black Goods* olarak tanımlanmaktadır. Bu iki ürün kategorisinde olmayıp orijinal, markalı ürünler olup, fakat dağıtımının yetkili dağıtım kanalı aracılığıyla yapılmadığı, ithalatının izinsiz olduğu ürünler ise *Gray Goods* olarak ifade edilmektedir (Shen, 2012). Gri pazar kavramının gri olarak ifade edilmesinin nedeni bu pazarın sanılanın aksine illegal olmayıp, yasal ancak etik açıdan tereddütler içermesidir (Mathur, 1995). İlegal yollarla üretilen hakiki ürünlerle oldukça benzeyen fakat performans, dayanıklılık ve güvenilirlik açısından daha düşük kalitedeki taklit ürünler (Lai & Zaichkowsky, 1999) gri pazarda satılmazlar (Budiman, 2012). Nitekim tüketicilerin paralel ithalat ürünleri ile taklit ürünler arasındaki farkı bilip bilmedikleri açık olarak bilinmemektedir. Dolayısıyla tüketicilerin bu iki tip ürün arasındaki farkı göz önünde bulundurup bulundurmadığının tespit edilmesinde fayda vardır.

Paralel ithalatta sunulan ürünler genellikle yüksek satış potansiyelli, piyasada bilinirliği olan, fiyat ve performansın yüksek olduğu markalı ürünlerdir. Kolayca saklanabilir, stoklanabilir ve dağıtılabılırler (Mathur, 1995). İnternet teknolojisinin hızlı gelişimiyle birlikte hızlı bir şekilde büyüyen e- ticaret ve online ticaret platformları da gri pazarın ve paralel ithalatın bu denli hacminin artmasında etkili olan faktörlerdendir. Bu platformlar üreticileri, tüketicileri, tedarikçileri, ithalatçıları ve ihracatçıları tek bir pazarda toplamakta, tüketiciler ürünler

hakkındaki her türlü bilgiye şeffaf bir şekilde ulaşmakta ve karşılaştırma yapabilmekte daha düşük fiyata, daha kaliteli ürünler alabilmektedirler (Zhang & Feng, 2017).

Paralel ithalatın ortaya çıkmasında ve bu denli gelişmesindeki en etkin faktör şüphesiz kar elde etme amacıdır. Ürün tedarikçisinin başka ülkelerden sağlanabildiği, nakliye ücreti, gümrük vergileri, yasal sınırlamalar gibi ticarete engel teşkil edecek bariyerlerin aşılabildiği ve fiyat farkının yüksek olduğu durumlarda paralel ithalat kolaylıkla oluşabilir (Duhan & Sheffet, 1988). Paralel ithalatın oluşmasının temel nedeni aynı ürünün farklı ülkelerde farklı fiyatlardan pazara sunulması bir diğer ifadeyle fiyat arbitrajıdır (Ahmadi & Yang, 2000). Fiyat arbitrajı ülkeler arasındaki döviz kuru farkı ve döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalardan, devletler tarafından uygulanan fiyat ve ürün düzenlemelerinden veya üreticilerin bazı ülkelerde daha fazla kar sağlama amacıyla fiyatları yüksek tutmasından (Stothers, 2007) ve dağıtım, işgücü maliyetleri gibi faktörlerden kaynaklanabilir. Örneğin işgücünün düşük olduğu ülkelerde üretim daha ucuz olabilirken, dağıtım ve nakliye maliyetlerinin yüksek olması durumunda ise bu maliyetler ürünün fiyatına da yansımaktadır. Bunun yanında bir ülkede bir markanın tek distribütörü olmak isteyen işletmeler, marka sahipleriyle yapacakları anlaşmalara ödedikleri yüksek fiyatları ürüne yansıtacağından fiyat farkı oluşacaktır (Güllü, 2001). Özetle eğer ürünlerin ekonomik fayda getirecek şekilde dolaşımını sağlayacak uygun fiyat farklılıkları varsa ve buna izin veren yasal bir çerçeve de mevcutsa paralel ithalat devreye girer (Bart, 2008).

Gri pazarın oluşmasına neden olan bir başka faktör olarak ürün hayat eğrisinin ülkeler arasında farklı aşamalarda oluşu gösterilebilir (Cespedes vd., 1988). Örneğin bir ülkede olgunluk aşamasına gelmiş bir ürün, henüz bu aşamaya gelmemiş daha erken bir dönemde olan veya ürünün bulunmadığı bir ülkede paralel ithalat ile satılabilir (Mathur, 1995). Pazar seçimi, genişleme ve dağıtım gibi nedenlerle üreticilerin hedef market kısıtlamaları ürünlere veya yetkili satıcılara ulaşamama gibi durumlara neden olabilir. Bu durum piyasadaki bu arz talep dengesizliğini fark eden paralel ithalat yapan işletmeler için bir fırsat yaratmaktadır (Mathur, 1995).

Paralel ithalat bir yandan birtakım faydalar sağlaması ve yasal bir uygulama olarak kabul edilmesi diğer yandan birtakım sakıncalarının olması ve marka sahibini ya da yasal distribütörlerini zarara uğratması sebebiyle yetkili otoriterlerin ve akademisyenlerin paralel ithalatın topluma katkıları hususunda tam bir mutabakata ulaşamadığı bir konudur. Faydaları göz önüne alındığında şüphesiz tüketicilere aynı ürünü daha az bir fiyata alma şansı tanımakta ve hatta üreticilerin bu tehdide karşı fiyatları düşürmesine olanak sağlamaktadır. Bu sayede üreticilerin farklı ülkelerde farklı fiyatlandırma politikasını uygulaması engellenebilir, hâkim durumun kötüye kullanılmasının önüne geçilebilir (Ekdi, 2009). Hâkim durumun kötüye kullanılmasının engellenmesi ürün içinde (*intra-brand*) rekabet oluşturulmasıyla da önlenilecektir. Örneğin aynı ürün pazarda hem yetkili dağıtım ağı hem de paralel ithalatla satılacağından ürün içi (*intra-brand*) rekabet kendiliğinden oluşacak ve piyasanın etkinliği artacaktır (Arıkan, 2001).

Paralel ithalat tedarik sürecindeki kısıtlama veya engellerde ya da pazar giriş engellerini kaldırmada tedarikçilere olumlu yönde katkı sağlayabilir. Örneğin, Çin pazarına girebilmek için hükümet tarafından getirilen yaptırımlarda herhangi bir Çin işletmesiyle ortaklık kurulması zorunluluğu getirilmiş ve IBM işletmesi de böyle bir yatırımın getireceği finansal yükümlüğü karşılamak yerine Hong Kong üzerinden paralel ithalat kanalını kullanmayı tercih etmiştir (Antia vd., 2004). Paralel ithalat bazen üretici işletmelerin pazar bilgisi eksikliğinden kaynaklanan mevcut pazar dışında kalmış ve aslında potansiyel müşteri olabilecek müşteri segmentlerine ulaşımı kolaylaştırabilir. Örneğin Malezya pazarında yüksek fiyatlı son model cep telefonlarının yetkili dağıtım kanalı aracılığıyla piyasa sunulmadığı ancak paralel ithalat yoluyla piyasaya

sürüldüğünde bu yüksek fiyatlı telefonların alıcısının çok olduğu görülmüştür. Cep telefonu üreticileri Malezya’da yüksek fiyat ödemeyi göze alan fakat gizli kalmış potansiyel bir müşteri grubunun olduğunu görememişlerdir (Antia vd., 2004).

Paralel ithalatın avantajları olduğu kadar birtakım dezavantajları da bulunmaktadır. Paralel ithalatın tüketiciye en büyük zararı garanti ve servis hizmetinin hak sahibi üretici tarafından verilmemesidir. Bu hizmetler ürünün üreticisinden ya da yasal olarak yetkilendirdiği dağıtım ağından değil, ürünü paralel ithalat yoluyla pazara sunan ithalatçı işletmeler tarafından sağlanmaktadır (Duhan & Sheffet, 1988). Bunun sonucunda bazı durumlarda tüketiciler mağdur olabilmekte ve markaya karşı olan güvenleri zedelenebilmektedir.

Bir diğer olumsuz durum marka değerinin düşmesidir. Daha önce de değinildiği gibi paralel ithalat ile satılan ürünler taklit ya da korsan ürün olmayıp bazı ürünlerde az ya da çok değişiklikler bulunmaktadır. Bu değişiklikler kullanım kılavuzunun başka bir dilde yazılması, bazı ülkelerde coğrafi koşullar gereği farklı paketlenme yapılması ya da farklı koruyucuların kullanılması, ürünlerin içerik maddelerinde veya tatlarında farklılıkların olmasından kaynaklanabilir. Farklılıkların olduğu ürünlerin aynı pazarda görülmesi sonucu tüketicinin zihni bulanacaktır (Chen, 2002). Bir diğer yandan marka değeri yüksek (hatta lüks ürün kategorisindeki ürünler) ürünlerin hem mağazalarda yüksek fiyatlarla ve eş marka değerli ürünlerle satışa sunulması, hem de bu ürünlerin daha düşük ücretlerle gri pazarda marka değeri düşük ürünlerle birlikte satılması tüketicide o markaya karşı bir önyargının oluşmasına neden olacaktır.

Paralel ithalat, rekabeti olumsuz yönde etkilemektedir. Marka sahipleri paralel ithalatçıları ‘sırtında taşımak’¹ tadırlar ve paralel ithalatçıların ‘şöhret korsanlığı’ yaptığı savunulmaktadır (Jain, 2009). Örneğin marka sahibiyle anlaşılan yetkili üretici ya da distribütörler reklam harcamaları, yetkili servis olma gibi bir takım yüksek maliyetlere katlanmak zorundadırlar. Bu maliyetleri ürünün satış fiyatına yansıtarak karşılayabilmektedirler ve bunun sonucunda ürünleri paralel ithalat ürünlerinden daha yüksek fiyatta olacaktır. Paralel ithalatçıları bu maliyetlere katlanmak ve reklam harcamaları yapmak zorunda olmadıkları gibi bir de yetkili distribütörlerle rekabet halindedirler.

Paralel ithalatın en tartışmalı konularından biri marka ile olan ilişkisidir. Marka açısından bakıldığında daha önce de değinildiği gibi paralel ithalata konu ürünler korsan ya da sahte ürünler değil, orijinal ürünler olduğundan marka hukukunda herhangi bir ihlale sebep olmayacaktır. Ancak bir diğer yandan paralel ithalat marka haklarının kullanımını kısıtladığı için üreticiler üzerinde de olumsuz etki yaratacaktır. Üreticiler marka ve patent hakkına sahip olmak için ciddi yatırımlar yapmakta ve bedeller ödemektedirler. Ancak haklarını efektif bir şekilde kullanamadıklarında isteklilikleri azalacak ve bu yönde atımlar yapmayacaklardır (Ekdi, 2009).

2.2 Paralel İthalatın Yasal Çerçevesi

Daha önce de değinildiği gibi paralel ithalat kavramı “Fikri Mülkiyet Hukuku koruması altında bulunan ve bir ülkede yasal yollardan piyasaya sürülen orijinal malların buradan satın alınarak, hak sahibinden izin alınmadan, hakkın korunduğu ve piyasada aynı malların bulunduğu bir başka ülke pazarına ticari amaçla sokulması hadisesidir” (Aslan, 2004). Bu tanımdan hareketle hukuki perspektiften bakıldığında akla gelen ilk soru markanın Fikri Mülkiyet Hukuku (FMH) koruması altında olmasına rağmen marka sahibinin marka haklarına yönelik bir ihlalin olup olmadığıdır. FMH perspektifinden bakıldığında hukuka konu hakların korunmasındaki temel

¹ Paralel ithalatçıları için ‘piggy-backing’ ve ‘goodwill’ kavramı kullanılmaktadır. Bkz. Jain (2009).

amaç inovasyonları, yenilikleri, buluşları ve yaratıcı düşüncüyü teşvik ederek toplumsal refahı artırmak ve bunun için gerekli korumaları sağlamaktır (Tekdemir, 2003).

FMH'nun sağladığı marka hakkına göre marka sahibine mutlak sınırsız bir koruma verildiğinde üreticilere ürünlerini piyasaya ilk sunuşundan sonra da pazardaki el değişimlerini kontrol edebilme hakkı tanınmaktadır. Bu hak marka sahibi açısından olumlu sonuçlar doğursa da kamu yararı açısından sakıncalar doğurabilir. Ürünlerin piyasada serbest dolaşımına engel teşkil edecek bir durumun ortaya çıkması, marka sahibinin tekel durumuna gelmesi ve rekabetteki kısıtlamalar sonucunda serbest piyasanın işleyişinde olumsuzlukların meydana gelmesi gibi sonuçlar doğurabilecektir. Sonuç olarak bir tarafta FMH'nun üreticiye sağlamış olduğu yasal haklar, diğer tarafta Rekabet Hukukunda serbest ticarete engel teşkil edecek, tekel oluşturulabilecek bir durum oluşmaktadır (Tekdemir, 2003). FMH ile Rekabet Hukuku arasında ve hatta kamu yararı ile bireysel kullanım özgürlüğü arasında optimum dengenin sağlanabilmesi için FMH'na birtakım kısıtlamalar getirilme zorunluluğu vuku bulmuş ve *Hakkın Tükenmesi Öğretisi* benimsenmiştir (Arı, 2007). Yalçiner (2000), ilkeyi "hak sahibinin, sahibi olduğu hakkı içeren bir ürünün, kendisi ya da izin verdiği herhangi bir kişi tarafından ticari olarak piyasaya sürülmesi sonrasında, bu ürünün özel ya da ticari amaçlı olarak dağıtımına hiçbir şekilde müdahale edemeyeceğini" ifade etmektedir (s. 243).

Dolayısıyla paralel ithalatın yasal dayanağının fikri mülkiyet hukukunda hakkın tükenmesi ya da diğer bir ifadeyle ilk satış doktrininin bir sonucu olduğu görülmektedir. Bir diğer önemli nokta ise hakkın tükenmesinde söz konusu olan hak, marka sahibinin tescil ettiği ve hukuki korumaya sahip ürünlerini piyasaya sunduktan sonra bu ürünlerin dolaşımıyla ilgili olan tasarruf hakkıdır, dolayısıyla marka sahibinin markaya ilişkin diğer hakları tükenme kapsamında değildir (Ekdi, 2009). Ürünlerin piyasaya sunulması ise hak sahibi tarafından yapılabileceği gibi, hak sahibinin rızasıyla bir ticari işletme aracılığıyla ya da distribütörlük, acentelik, lisans sözleşmesi gibi ürün sahibi ile 3. kişiler arasında yapılan yasal sözleşmelerle de olabilir (Pınar, 2004).

Tükenme ilkesi uygulandığı alana göre ülkesel, bölgesel ve uluslararası tükenme olarak üçe ayrılmıştır. Paralel ithalatın engellenmesi de adı geçen tükenme ilkelerine göre farklı yorumlanmakta ve ülkeler farklı tükenme ilkelerini benimsemektedirler. Ülkesel tükenmeye göre marka hakkı sahibinin sadece ülke içinde hakkı tükenmekte, diğer ülkelerde piyasaya ürünlerini sunduğunda hakkı tükenmemekteyken, bölgesel tükenme ilkesi benimsendiğinde (örneğin AB) bölge dâhilinde paralel ithalat yapılabilirken bölge dışı ülkelerde ithalatın yapılması engellenebilmektedir. Kanada, İsviçre gibi uluslararası tükenmenin benimsendiği ülkelerde ise dünya ortak tek bir pazar olarak kabul edildiğinden ürünün ülke fark edilmeksizin piyasaya sunulması durumunda hakkın tükendiği kabul edilir (Pınar, 2005). Uluslararası tükenme ilkesi benimsendiğinde daha rekabetçi bir piyasa olacağından ürünler, daha geniş ürün yelpazesi ve daha düşük fiyatlarla pazara sunulacağından bu durumun tüketiciler açısından faydalı olacağı düşünülmektedir (Bonadio, 2011). Sonuç olarak hak sahibi tarafından paralel ithalatın engellenebilmesi ve bu engellenmenin boyutları ürünlerin piyasa sunulmuş olduğu ülkenin benimsemiş olduğu tükenme ilkesine göre şekillenmektedir.

Hakkın tükenmesi kavramı Amerikan Hukukunda; Adams v Burke (1873) ve Apollinaris Co Ltd v Scherer (1886) gibi iki önemli dava baz alınarak ilk satış doktrini (*first sale doctrine*) yani ürünlerin ilk satışı yapıldıktan sonraki pazar aşamalarında da herhangi bir sınırlama getirilmemesini savunan doktrinden hareketle o yıllarda uluslararası tükenme ilkesinin benimsendiği ve paralel ithalata izin verdiği ifade edilebilir (Zappalaglio, 2015). Ancak yerli bir ABD işletmesinin yabancı bir üreticiden (Fransa'dan) satın aldığı markalı ürünlerin uzun yıllar tek satıcısı (*official distribution channels*) konumundayken davalı Katzel'in de ürünleri Fransa'dan alıp ABD' de pazarlamaya başlamasıyla açılan davada; davacı işletmenin bu ürünün

şöhretinde (*goodwill*) payının büyük olduğu gerekçesiyle ithalatının önlendiği A Bourjois & Co v Katzel (1923) davasından sonra Amerikan Hukuk rejiminde ülkesel tükenme ilkesi benimsenmiştir (Dobrin & Chochia, 2016). Bu kararın etkisiyle, Amerikan Gümrük Yasasının (Tariff Act) 526. Maddesinde tescilli bir ticari ürünlerin marka sahibinin izni olmadan paralel ithalatının yasal olmadığı hükmüne yer verilmiştir (Clarke & Owens, 2000).

Paralel ithalata Avrupa Birliği açısından bakıldığında ise, yapılan düzenlemelerin AB temel felsefesi olan tek pazara ulaşma çerçevesinde yapıldığı görülmektedir. Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Anlaşma'nın 26(2) maddesi uyarınca iç pazar birliğe üye ülkeler arasında kişilerin, sermayenin ve her türlü ürün ve hizmetin serbestçe dolaşımını ve iç sınırların olmadığı bir alanı kapsamaktadır (TFEU, 2012). Bu amaçlar doğrultusunda AB'nin bölgesel tükenme öğretisini benimsediği açıkça görülmektedir. Paralel ithalat Üye Devletlerin Markalara İlişkin Mevzuatlarının Yaklaştırılması Hakkında 2008/95/AT sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi'nin 7. Maddesinde düzenlenmiştir. İlgili madde 1988 tarihli 89/104 sayılı Marka Yönergesinden aynen alınmıştır. Bu maddeye göre marka sahipleri topluluk dâhilinde rızaları ile piyasaya sundukları ürünlerde hakkın tükenme ilkesi benimsenmekle birlikte bazı koşulların gerçekleşmesi durumunda ise ilgili paragrafın uygulanmayacağı belirtilmiştir.² Direktifin 7. Maddesinin dayanağı olarak ise Avrupa Birliği Anlaşmasının madde 34 (eski md. 28)- madde 36 (eski md. 30) gösterilmektedir.³ Burada dikkat edilmesi gereken nokta, bahsi geçen direktifin AB hukukunun ikincil kaynaklarından olması, bir diğer ifadeyle direktiflerin üye ülkelerin kendi iç mevzuatlarında yapacakları harmonizasyona yol gösterici nitelikte olmasıdır. Bu durum AB üyesi ülkelerin coğrafi tükenme ilkelerinden hangisini seçeceği konusundaki özgürlükleri ve 36. Maddedeki istisnaların sınırları konusu topluluk içinde farklı uygulamalara ve tartışmalara yol açmıştır (Çamlıbel Taylan, 2001). Bu tartışmalara ise Silhouette (1998), Sebago (1999) ve Davidoff (2001) gibi bir takım önemli davaların sonuçları noktayı koymuş ve bölgesel tükenme doktrininin kabul edildiği açık bir şekilde ifade edilmiştir (Pınar, 2002). Son olarak topluluk ile ilgili güncel gelişmelere bakıldığında topluluk marka mevzuatında reforma gitmiş ve Üye Ülkelerin Markalara İlişkin Kanunlarının Yaklaştırılması Hakkında 2015/2436 sayılı Avrupa Parlamentosu ve Konsey Direktifi 2016 yılında yürürlüğe girmiştir. Bu direktifin amacı topluluk üye ülkelerinin marka ile ilgili iç mevzuatlarının birbirleri ile uyumlu hale getirilmesidir. 2008 direktifinde yer alan hakkın tüketilmesi ilkesinde bir değişikliğe gidilmemiş ve konu madde 15 altında incelenmiştir. 2016 direktifinin üye ülkelerin iç hukukuna aktarılması için 15 Ocak 2019'a kadar süre tanınmıştır.

Paralel ithalatın uluslararası ticaret üzerinde etkileri olduğundan bu durum Dünya Ticaret Örgütünü Kuran Antlaşma, Gümrük Birliğini Kuran Antlaşma, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA) gibi uluslararası anlaşma ve kurumların da gündeminde yer almaktadır. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşmasının (GATT) ana hedefi, uluslararası ticareti serbestleştirmek ve bunun önündeki engelleri kaldırmaktır. Uluslararası düzenlemelerden paralel ithalatı en çok ilgilendiren şüphesiz Uruguay Turu müzakereleri süresince Dünya Ticaret Örgütü'nün kurucu anlaşmasının ek anlaşmalarından olan TRIPS (Ticaretle Bağlantılı Fikri

² İlgili Madde 7(1). Marka, sahibine Topluluk dâhilinde o marka altında marka sahibi tarafından ya da onun izniyle piyasaya sunulmuş mallarla ilgili olarak markanın kullanımının yasaklanması yetkisini vermez. (2.) Özellikle piyasaya sunulduktan sonra malların durumunun değiştirildiği ya da bozulduğu hallerde, marka sahibinin malların daha fazla ticarileştirilmesine karşı çıkması için haklı nedenlerin olduğu durumda 1. paragraf uygulanmaz.

³ Md. 34: Üye devletler arasında, ithalata ilişkin miktar kısıtlamaları ve eş etkili tüm tedbirler yasaktır. Md. 36: 34 ve 35. madde hükümleri, genel ahlak, kamu düzeni ve kamu güvenliği; insanların, hayvanların veya bitkilerin sağlığının ve yaşamının korunması; sanatsal, tarihî veya arkeolojik değer taşıyan milli varlıkların korunması; sınai ve ticari mülkiyetin korunması nedenlerinin haklı kıldığı, ithalata, ihracata veya transit mallara getirilen yasaklama veya kısıtlamalara engel teşkil etmez. Ancak, bu yasaklama ve kısıtlamalar, üye devletler arasındaki ticarete keyfi bir ayrımcılık veya örtülü bir kısıtlama aracı oluşturamaz.

Mülkiyet Anlaşması- Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) anlaşmasıdır. (TRIPS, Md. 6) TRIPS anlaşmasının 6. Maddesi paralel ithalatta ilgilidir ve ilgili maddeye göre Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) üye devletleri fikri ve sınai hakların tükenmesi konusunda daha önce değinilen tükenme öğretilerinden (ülkesel, bölgesel ve uluslararası) hangisini seçeceğini üye devletlere bırakmış ve serbest bırakılan bu seçimlerin DTÖ'de uyumsuzluk konusu yapılmayacağını belirtmiştir (Bonadio, 2011).

Hakkın tüketilmesi ilkesine Türk mevzuatı açısından bakıldığında, 1996 yılına kadar açıkça düzenlenmiş olan herhangi bir kanun maddesine rastlanmamaktadır. Türkiye'nin AB üyesi olma sürecinde imzalamış olduğu 1964 Ankara Anlaşması gereğince 01.01.1996 tarihinde yürürlüğe giren 1/95 sayılı Ortaklık Konseyi Kararları çerçevesinde kendi hukuk sistemini AB hukuk sistemiyle uyumlaştırması zorunluluğu ortaya çıkmış ve Türkiye birtakım yükümlülükler altına girmiştir. Bu çerçevede tükenme ilkesi Türk hukukuna ilk kez 556 sayılı Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin (1995) 13. Maddesiyle girmiş bulunmaktadır. Madde 13'e göre; bahsi geçen madde 89/104 sayılı Konsey Direktifi'nin (1988) Marka ile verilen hakların tüketilmesiyle ilgili 7. Maddesi baz alınarak Türk hukukuna uyumlaştırılmıştır (Kayhan 2002).

Tescilli bir markanın tescil kapsamındaki mal üzerine konularak, marka sahibi tarafından veya onun izni ile Türkiye'de piyasaya sunulmasından sonra, mallarla ilgili fiiller marka tescilinden doğan hakkın kapsamı dışında kalır. Marka sahibinin, birinci fıkra hükmüne girmesine rağmen, malın piyasaya sunulmasından sonra, üçüncü kişiler tarafından değiştirilerek veya kötüleştirilerek ticari amaçlı kullanmalarını önleme yetkisi vardır. (*Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname, 1995, madde 13*).

Ancak akademik yazında bu maddenin yorumlanmasında tam bir mutabakat sağlanabilmiş değildir. Arıkan (2001) ve Kayhan (2002) gibi yazarlar bu maddeyle Türkiye'nin ulusal-ülkesel-tükenme ilkesini benimsemiş olduğu ve ilgili maddenin emredici hükümler içerdiği belirtirken, Pınar'a göre ise ilgili madde AB hukuku çerçevesinde 1/95 sayılı Ortaklık Konseyinin 5-7. Maddelerine göre AB uyum süreci çerçevesinde Türk hukukuna harmonize edildiğinden dolayı AB'nin kabul etmiş olduğu bölgesel tükenme ilkesinin benimsenmiş olması gerektiğini vurgulamaktadır (Pınar, 2002). Bir diğer taraftan Yargıtay ise Police ve Dexter davalarında KHK'nın ilgili 13. Maddesini, uluslararası tükenme ilkesini baz alarak bir değerlendirme de bulunmuştur (Nart, 2009). Sonuç olarak tükenme ilkesi bakımından Türk hukukunda ulusal-bölgesel-uluslararası tükenme öğretilerinden hangisinin benimsenmiş olduğuna dair kesin bir kaniye ulaşılabilmemiş değildir.

Ancak 2017 tarihinde yürürlüğe giren Sınai Mülkiyet Kanunu (SMK) ile coğrafi sınırın tercihinde son nokta konulmuş ve Türkiye Uluslararası Tükenme İlkesi politikasını tercih etmiştir. SMK kanunu ile Patent, Geleneksel Ürün Adı, Coğrafi İşaret, Tasarım ve Faydalı Modele ilişkin tükenme ilkesi tek bir maddede düzenlenmiş, bütünlük sağlanmıştır. KHK 13. Maddede yer alan '*Türkiye' de piyasaya sunulması*' ifadesi 152. Maddede yer almamış onun yerine '*piyasaya sunulması*' ifadesi kullanılarak uluslararası tükenme ilkesi kabul edilmiştir.

Anlaşıldığı üzere akademik yazında paralel ithalatın yasal durumu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır ve tam bir mutabakatın sağlanamadığı bir konudur. Akademik dizinde dahi net olarak anlaşılammış olan paralel ithalat ürünlerinin yasal durumunun tüketiciler tarafından anlaşılması olup olmadığı incelenmeye değer bir husustur. Zira tüketicilerin paralel ithalat ürünleri ve paralel ithalat ürünü satan işletmelerin yasal durumları hakkındaki fikirleri tüketicilerin bu ürünlere karşı davranışlarını etkilemesi olasıdır.

2.3 Literatür İncelemesi ve Araştırma Hipotezleri

Nihai tüketicilerin ürünlerin yasal durumuna göre ne tür davranış sergilediğini anlamak amacıyla nesli tükenmekte olan hayvanlar ve ürünlerinin ticareti, tıbbi esrar, korsan film, müzik ve oyun ve sahte(taklit) ürünlerin ticareti çeşitli ürün grupları ile ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Phelps ve arkadaşları (2016) yaptıkları çalışmada yasa dışı yaban hayat ticaretinin daha net anlaşılması ve önüne geçilebilmesi adına yaptıkları çalışmada yaban hayat ticareti sürecinde kullanılan terimleri derlemiş ve bu süreçte yer alan aktörlerin rollerini tanımlamışlardır. Benzer bir çalışmanın sonuçları yasal uygulamaları güçlendirmenin ve halkı bilinçlendirmenin Çin'deki vahşi yaşam tüketimini azaltmanın anahtarı olduğunu öne sürmektedir (Zhang & Yin, 2014). Son yıllarda tıbbi ve eğlence amaçlı esrar ürünlerinin satışının ABD eyaletlerinin bir bölümünde yasallaşması üzerine yapılan bir çalışmada yasal ve yasa dışı kaynaklardan elde edilen esrarla ilgili tüketici algıları incelenmiştir (Fataar vd., 2021). Bu çalışma sonucunda yasal perakende satışlar arttıkça tüketicilerin algılarının daha olumlu hale geldiği ortaya konmuştur.

Tutum, bir varlığa karşı belirli bir derecede olumlu değerlendirilmeye sahip olunması olarak tanımlanmaktadır (Bagozzi vd., 2002). Fishbein ve Ajzen'in (1977) Sebep Eylem Teorisine göre tutum satın alma niyeti ve satın alma davranışının belirleyicilerinden biridir. Bu nedenle bir ürüne karşı tüketicilerin sahip olduğu tutumu anlamak bu ürünün satıcıları için önem arz etmektedir. Akademik literatürde paralel ithalat ürünleri ve sahte ürünlere karşı tutumun incelendiği pek çok çalışma yapılmıştır. Taklit ürünlere karşı tutum ve öncüllerini inceledikleri çalışmalarında Toklu ve Baran (2017) algılanan değer için taklit ürünlere karşı tutumu olumlu yönde etik bilincin ise taklit ürünlere karşı tutumu olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Benzer bir çalışmada taklit ürünlere karşı tutum üzerinde algılanan riskin negatif yönde ve geçmiş deneyimin pozitif yönde anlamlı bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur (Karahana & Şahin, 2020). Liao ve Hsieh (2013) tüketicilerin paralel ithalat ürünü akıllı telefonları satın alma niyetlerini inceledikleri çalışmalarında sahte ürünlere karşı tutumun satın alma niyetine etkisini ve sahte ürünlere karşı tutumu etkileyen faktörleri incelemişlerdir. Benzer bir şekilde Huang ve arkadaşları (2004) paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumu etkileyen faktörleri incelemiştir. Ancak bildiğimiz kadarıyla paralel ithalat ürünlerine karşı tutumun incelendiği hiçbir çalışmada geçmiş tecrübe ya da daha önce paralel ithalat ürünü satın almış olmanın etkisi incelenmemiştir.

Yukarıda ele alınan literatür çerçevesinde tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkında farkındalık düzeyi ve paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumun tüketicilerin daha önce paralel ithalat ürünü satın alma durumuna göre nasıl şekillendiğini anlamak amacıyla belirlenen hipotezler şunlardır:

H₁: Paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkındaki farkındalık düzeyi tüketicilerin daha önce paralel ithalat ürünü satın alma durumuna göre farklılık gösterir.

H₂: Tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumları, tüketicilerin daha önce paralel ithalat ürünü satın alıp almama durumuna göre farklılık gösterir.

3. Yöntem

Bu çalışmanın amacı tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilip bilmediği ve paralel ithalat ürünleri ile sahte ürünlerin aynı olup olmadığı hakkındaki bilgi düzeylerini ortaya koymak, bu faktörlerin katılımcıların demografik özelliklerine göre ve daha önce paralel ithalat

ürünü satın alıp almamalarına göre istatistiki açıdan farklılık gösterip göstermediğini belirlemektir.

Araştırma verileri 21 Ekim 2019 – 20 Aralık 2019 tarihleri arasında Bursa ili ve çevresinde yaşayan son tüketicilerden yüz yüze anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Veri toplanması sürecinde kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Veri toplama sürecinde analize uygun 536 adet anket toplanmıştır. Anketlerde toplanan verilerin analizi için (açık kaynaklı) paket program JASP kullanılmıştır. Veri analizi sürecinde katılımcıların verdiği yanıtlar frekans analizi, normallik testi ve T-testi yöntemleri kullanılarak incelenmiştir.

Araştırmada kullanılan anket formu dört bölümden oluşmaktadır. Anket formunun ilk bölümünde paralel ithalat kavramının ve paralel ithalat ürünlerinin yasal durumunun kısaca açıklandığı bir bilgi sunulmaktadır. Bu bölüm katılımcıların bir bölümünün daha önce paralel ithalat ürünleri satın almış olsalar dahi paralel ithalat ürünü kavramını daha önce duymamış olması ya da paralel ithalat kavramı hakkında yeterli bilgiye sahip olmayabilecekleri nedeniyle yaşanacak sorunları aşmak amacıyla ankete eklenmiştir. Ayrıca gereken durumda anketör tarafından da katılımcıya bu konu hakkında yüz yüze bilgi verilmiştir. Anket formunun ikinci bölümü katılımcıların paralel ithalat ürünlerinin yasal durumu hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını ölçen bir soru, katılımcıların paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olup olmadığı hakkındaki bilgilerini ölçen bir soru ve katılımcıların daha önce paralel ithalat ürünü satın alıp almadıklarını ölçen bir sorudan oluşmaktadır. Anketin üçüncü bölümünde katılımcıların paralel ithalat ürüne karşı tutumlarını ölçen altı sorudan oluşan bir ölçek bulunmaktadır. Bu ölçek Huang ve arkadaşlarının (2004) çalışmasından adapte edilmiştir. Anketin son bölümü ise katılımcıların demografik özellikleri ölçen kategorik sorulardan oluşmaktadır. Ölçekte belirtilen ilk iki soru 5'li Likert ölçeği (1: Kesinlikle Katılmıyorum, 2: Katılmıyorum, 3: Kararsızım, 4: Katılıyorum, 5: Kesinlikle Katılıyorum) şeklinde hazırlanmıştır.

4. Bulgular

Araştırma sürecinde öncelikle frekans analizi yapılarak katılımcıların demografik özellikleri ve araştırmada kullanılan ifadelerle verilen yanıtların dağılımı ortaya konmuştur. Bunun ardından araştırmada kullanılan ifadelerin güvenilirliği test edilerek verilerin normal dağılıp dağılmadığı incelenmiştir. Son aşamada ise Mann-Whitney U testi kullanılmıştır.

4.1 Katılımcılara İlişkin Bulgular

Araştırmaya katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin veriler Tablo 1'de görülmektedir. Tabloda görüldüğü üzere, katılımcıların %51,5'ini erkekler oluştururken katılımcıların %48,5'i kadınlardan oluşmaktadır. Katılımcıların medeni durumlar incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunu (%59,1) bekârların oluşturduğu görülmektedir. Anket çalışmasına katılanların çoğunluğunu 21-30 yaş arası (%48,1) ve %20,7 oran ile 31-40 yaş arasındaki bireylerin oluşturduğu görülmektedir. Çalışmaya katılanların gelir durumları incelendiğinde katılımcıların yarısından fazlasının (%29,5 1500TL ve altı, %22,0 15001 – 250 0TL arası) gelirin 2500 TL ve altında olduğu görülmektedir. Geliri 3500 TL'nin altında olanlar toplam katılımın %71,3'ünü oluşturmaktadır. Katılımcıların eğitim durumlarına bakıldığında, %45,3 ile lisans seviyesinde en yüksek katılım sağladığı görülmektedir. Lisans seviyesinin ardından en yüksek katılımının görüldüğü eğitim seviyeleri sırasıyla lise (%19,8), yüksek lisans (%13,1) ve ön lisans (%12,9) olmuştur.

Tablo 1

Katılımcıların Özellikleri

Değişken	Kategori	Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	260	48.5
	Erkek	276	51.5
Medeni Durum	Bekâr	317	59.1
	Evli	219	40.9
Yaş	20 yaş ve altı	56	10.5
	21 – 30 yaş arası	258	48.1
	31 – 40 yaş arası	111	20.7
	41 – 50 yaş arası	71	13.2
	51 – 60 yaş arası	35	6.5
	60 yaş ve üzeri	5	0.9
Gelir	1500 TL ve altı	158	29.5
	1501 – 2500 TL arası	118	22.0
	2501 – 3500 TL arası	106	19.8
	3501 – 4500 TL arası	54	10.1
	4501 – 5500 TL arası	37	6.9
	5501 – 6500 TL arası	24	4.5
	6501- 7500 TL arası	17	3.2
7501 TL ve üzeri	22	4.1	
Eğitim	İlkokul	19	3.5
	Ortaokul	25	4.7
	Lise	106	19.8
	Ön lisans	69	12.9
	Lisans	243	45.3
	Yüksek lisans	70	13.1
Doktora	4	0.7	
Toplam		536	100

4.2 Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerinin Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalığı, Satın Alma Durumu ve Tutumlarına İlişkin Frekans Analizi sonuçları

Tablo 2’de araştırmaya katılımcılarının paralel ithalat ürünlerinin yasal durumu hakkında bilgi sahibi olup olmadıklarını ölçen soru ile paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olup olmadığı hakkındaki bilgilerini ölçen sorulara verdikleri yanıtların frekans analizleri sunulmuştur. Bu analiz öncesinde aşağıda belirtilen ifadelerin güvenilirliği analiz edilmiştir. İki ifadeye ilişkin Cronbach’s Alfa değeri hesaplanmış ve her iki ifadenin güvenilirlik değeri 0,807 bulunmuştur. Bu değer literatürde kabul edilen 0,70 sınır değerinin üzerinde çıktığı için bu iki ifadeden oluşan farkındalık boyutunun güvenilir olduğu ifade edilebilir. Aşağıdaki Tablo 3’de kullanılan ifadelere ait tanımlayıcı istatistik verileri sunulmuştur.

Tablo 2

Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerinin Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalığına İlişkin Frekans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	Sayı	Yüzde
Paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünüyorum.	Kesinlikle Katılmıyorum	139	25.9
	Katılmıyorum	177	33.0
	Kararsızım	67	12.5
	Katılıyorum	121	22.6
	Kesinlikle Katılıyorum	32	6.0
Paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilmiyorum.	Kesinlikle Katılmıyorum	96	17.9
	Katılmıyorum	146	27.2
	Kararsızım	60	11.2
	Katılıyorum	179	33.4
	Kesinlikle Katılıyorum	55	10.3

Tablo 2’de görüldüğü üzere, katılımcıların büyük çoğunluğu (%58,9) paralel ithalat ürünleri ile sahte(korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünmemektedir. Buna karşın katılımcıların %28,6’sının bu anketi okuyana kadar paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğu düşüncesine katıldıkları görülmektedir. Anket katılımcılarının paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkındaki bilgileri ile ilgili yanıtlarına baktığımızda ise katılımcılar arasında daha dengeli bir dağılım olduğu görülmektedir. Anket çalışmasına katılanların %45,2’si paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bildiğini belirten yanıtlar (%17,9 Kesinlikle Katılmıyorum, %27,2 Katılmıyorum) verirken %%43,7’si anketi okuyana kadar paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilmediğini belirten (%33,4 Katılıyorum, %10,3 Kesinlikle Katılıyorum) yanıtlar vermişlerdir.

Tablo 3’te ise katılımcıların daha önce hiç paralel ithalat ürünü satın alıp almadığına ilişkin analiz sonuçları verilmektedir.

Tablo 3

Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünü Satın Alıp Almadığına İlişkin Frekans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	Sayı	Yüzde
Daha önce hiç paralel ithalat ürünü satın aldınız mı?	Evet	216	40.3
	Hayır	320	59.7

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların yaklaşık %60’ının daha önce paralel ithalat ürünü satın aldığı, %40’ının ise satın almadığı görülmektedir.

Aşağıdaki Tablo 4’te tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumlarına ilişkin frekans analizi sonuçları görülmektedir.

Tablo 4

Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerine Yönelik Tutumlarına İlişkin Frekans Analizi Sonuçları

Değişken	Kategori	Sayı	Yüzde
Genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almak daha iyi bir tercihtir.	Kesinlikle Katılmıyorum	40	7.5
	Katılmıyorum	163	30.4
	Kararsızım	212	39.6
	Katılıyorum	96	17.9
	Kesinlikle Katılıyorum	25	4.7
Fiyatı dikkate aldığımda, paralel ithalat ürünlerini satın almayı tercih ederim.	Kesinlikle Katılmıyorum	28	5.2
	Katılmıyorum	141	26.3
	Kararsızım	145	27.1
	Katılıyorum	181	33.8
	Kesinlikle Katılıyorum	41	7.6
Paralel ithalat ürünlerini satın almayı severim.	Kesinlikle Katılmıyorum	40	7.5
	Katılmıyorum	178	33.2
	Kararsızım	171	31.9
	Katılıyorum	121	22.6
	Kesinlikle Katılıyorum	26	4.9
Paralel ithalat ürünlerini satın almak genellikle tüketiciye fayda sağlar.	Kesinlikle Katılmıyorum	27	5.0
	Katılmıyorum	119	22.2
	Kararsızım	199	37.1
	Katılıyorum	161	30.0
	Kesinlikle Katılıyorum	30	5.6
Paralel ithalat ürünü satın almakta hiçbir sakınca yoktur.	Kesinlikle Katılmıyorum	35	6.5
	Katılmıyorum	112	20.9
	Kararsızım	211	39.4
	Katılıyorum	138	25.7
	Kesinlikle Katılıyorum	40	7.5
Ürün seçerken her zaman paralel ithalat ürünlerini dikkate alırım.	Kesinlikle Katılmıyorum	19	3.5
	Katılmıyorum	89	16.6
	Kararsızım	119	22.2
	Katılıyorum	225	42.0
	Kesinlikle Katılıyorum	84	15.7

Yukarıdaki Tablo 4 incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun (%39,6) genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almanın daha iyi bir tercihtir olup olmadığı hakkında kararsız olduğu, yaklaşık %38'inin ise genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almayı daha iyi bir tercih olarak görmediği görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunu (%41,4) fiyatı dikkate aldığına, paralel ithalat ürünlerini satın almayı tercih edeceğini belirtirken aksi görüş belirtenlerin katılımcıların %31,5'ini oluşturduğu görülmüştür. Anket katılımcılarının paralel ithalat ürünlerini satın almayı severim ifadesine verdikleri yanıt incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun (%40,7) bu ifadeye katılmadığını, %27,5'inin ise bu ifadeye katıldığını belirttiği görülmektedir. Katılımcıların çoğunluğunun (%37,1) paralel ithalat ürünlerini satın almanın genellikle tüketiciye fayda sağladığı hakkında kararsız olduğunu, %35,6'sı ise paralel ithalat ürünlerini satın almanın genellikle tüketiciye fayda sağladığını belirtmiştir. Anket katılımcılarının Paralel ithalat ürünü satın almakta hiçbir sakınca yoktur ifadesine verdikleri yanıt incelendiğinde katılımcıların çoğunluğunun (%39,4) kararsız olduğu, %33,2'inin ise bu ifadeye katıldığını belirttiği görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu (%57,7) ürün seçerken her zaman paralel ithalat

ürünlerini dikkate alırım ifadesine katıldıklarını belirtirken katılımcıların %22,2'si bu ifade ile ilgili kararsız olduğunu %20,1'i ise bu ifadeye katılmadıklarını belirtmiştir. Tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumlarının paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilip bilmemesine göre farklılık gösterip gösterilmediği aşağıdaki farklılık testleri ile analiz edilmiştir.

4.3 Farklılık Analizleri ve Sonuçları

Analiz yönteminin belirlenmesi öncesinde ilk olarak farkındalık ve tutum boyutlarındaki ifadelerin normal dağılıma sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Bu amaçla 2 ifadeden oluşan farkındalık boyutu ile 5 ifadeden oluşan tutum ölçeğinin normal dağılım analizi gerçekleştirilmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5

Normal Dağılım Analiz Sonuçları

İfadeler	Standart Sapma	Çarpıklık	Çarpıklığın Standart Hatası	Basıklık	Basıklığın Standart Hatası	Shapiro-Wilk	Shapiro-Wilk'in P Değeri
Paralel İthalat Hakkında Yasal Farkındalık							
Paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünüyorum.	1.257	0.410	0.106	-1.061	0.211	0.869	<.001
Paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilmiyorum.	1.315	-0.034	0.106	-1.321	0.211	0.877	<.001
Paralel İthalata Yönelik Tutum							
Genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almak daha iyi bir tercihtir.	0.968	0.183	0.106	-0.297	0.211	0.903	<.001
Fiyatı dikkate aldığımda, paralel ithalat ürünlerini satın almayı tercih ederim.	1.050	-0.121	0.106	-0.826	0.211	0.900	<.001
Paralel ithalat ürünlerini satın almayı severim.	1.013	0.170	0.106	-0.631	0.211	0.904	<.001
Paralel ithalat ürünlerini satın almak genellikle tüketiciye fayda sağlar.	0.970	-0.143	0.106	-0.474	0.211	0.903	<.001
Paralel ithalat ürünü satın almakta hiç bir sakınca yoktur.	1.012	-0.081	0.106	-0.406	0.211	0.910	<.001
Ürün seçerken asla paralel ithalat ürünlerini dikkate almam.	1.054	0.471	0.106	-0.510	0.211	0.886	<.001
Ürün seçerken her zaman paralel ithalat ürünlerini dikkate alırım.	1.054	-0.471	0.106	-0.510	0.211	0.886	<.001

Yukarıdaki Tablo 5'de de görüldüğü üzere araştırmada kullanılan her ifadenin Shapiro-Wilk değeri <.001 olduğu için verilerin normal dağılmadığı ifade edilebilir. Bu nedenle aşağıda ele alınan değişkenlere göre istatistiki açıdan farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla Mann-Whitney U testi yapılmıştır.

4.3.1 Tüketicilerin Paralel İthalat Ürünlerine Yönelik Tutumun Tüketicilerin Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumuna Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin Analiz Sonuçları

Aşağıdaki Tablo 6'da katılımcıların daha önce paralel ithalat ürünü satın alıp almadıkları değişkenine göre paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumlarında farklılık olup olmadığını inceleyen Mann-Whitney U testi analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 6

Paralel İthalata Yönelik Tutum – Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumu

İfadeler	W	p
Genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almak daha iyi bir tercihtir.	45.944.000	< .001
Fiyatı dikkate aldığımda, paralel ithalat ürünlerini satın almayı tercih ederim.	46.870.000	< .001
Paralel ithalat ürünlerini satın almayı severim.	50.266.500	< .001
Paralel ithalat ürünlerini satın almak genellikle tüketiciye fayda sağlar.	45.395.000	< .001
Paralel ithalat ürünü satın almakta hiç bir sakınca yoktur.	43.819.000	< .001
Ürün seçerken asla paralel ithalat ürünlerini dikkate almam.	23.395.000	< .001
Ürün seçerken her zaman paralel ithalat ürünlerini dikkate alırım.	45.725.000	< .001

Not. Mann-Whitney U test.

Tablo 6 incelendiğinde, tüm ifadelerin p değerinin %95 güven aralığına göre $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir. Paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumun paralel ithalat ürünlerinden daha önce satın alan (Evet seçeneğini işaretleyenler) ve satın almayan (Hayır seçeneğini işaretleyenler) katılımcı grupları arasında ne yönde farklılık gösterdiği ise aşağıdaki Tablo 7'de yer alan tanımlayıcı istatistiklerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Tablo 7

Tanımlayıcı İstatistikler: Paralel İthalata Yönelik Tutum – Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumu

Tutum İfadeleri	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata
Genel olarak paralel ithalat ürünlerini satın almak daha iyi bir tercihtir.	Evet	216	3.162	1.015	0.069
	Hayır	320	2.587	0.863	0.048
Fiyatı dikkate aldığımda, paralel ithalat ürünlerini satın almayı tercih ederim.	Evet	216	3.523	1.034	0.070
	Hayır	320	2.853	0.973	0.054
Paralel ithalat ürünlerini satın almayı severim.	Evet	216	3.333	0.979	0.067
	Hayır	320	2.509	0.896	0.050
Paralel ithalat ürünlerini satın almak genellikle tüketiciye fayda sağlar.	Evet	216	3.417	0.951	0.065
	Hayır	320	2.869	0.921	0.051
Paralel ithalat ürünü satın almakta hiç bir sakınca yoktur.	Evet	216	3.347	1.085	0.074
	Hayır	320	2.878	0.914	0.051
Ürün seçerken her zaman paralel ithalat ürünlerini dikkate alırım.	Evet	216	3.852	0.991	0.067
	Hayır	320	3.256	1.028	0.057

Tablo 7 incelendiğinde, daha önce paralel ithalat ürünü satın almış olan tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutum ifadelerine katılma ortalamasının daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış olan tüketicilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Analiz sonuçları daha önce paralel ithalat ürünü satın almış olan tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumlarının pozitif olduğunu göstermektedir.

4.3.2. Tüketicilerin Paralel İthalatın Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalığının Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumuna Farklılık Gösterip Göstermediğine İlişkin Analiz Sonuçları

Aşağıdaki Tablo 8’de katılımcıların daha önce paralel ithalat ürünü satın alıp almadıkları değişkenine göre paralel ithalat ürünleri hakkındaki farkındalıklarında farklılık olup olmadığını inceleyen Mann-Whitney U testi analiz sonuçları görülmektedir.

Tablo 8

Paralel İthalatın Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalık – Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumu

İfadeler	W	p
Paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünüyorum.	24.553.000	< .001
Paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilmiyorum.	27.449.500	< .001

Not. Mann-Whitney U test.

Tablo 8 incelendiğinde, tüm ifadelerin p değerinin %95 güven aralığına göre $p < 0,05$ anlamlılık düzeyinde anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu sonuç daha önce paralel ithalat ürünü satın almış tüketiciler ile daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış tüketicilerin paralel ithalatın yasal yönü hakkındaki farkındalık düzeyinde anlamlı bir farklılık olduğunu ortaya koymaktadır. Paralel ithalatın yasal yönü hakkındaki farkındalığın paralel ithalat ürünlerinden daha önce satın alan (Evet seçeneğini işaretleyenler) ve satın almayan (Hayır seçeneğini işaretleyenler) katılımcı grupları arasında ne yönde farklılık gösterdiği ise aşağıdaki Tablo 9’da yer alan tanımlayıcı istatistiklerin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır.

Tablo 9

Tanımlayıcı İstatistikler: Paralel İthalatın Yasal Yönü Hakkındaki Farkındalık – Daha Önce Paralel İthalat Ürünü Satın Alma Durumu

	Grup	N	Ortalama	Standart Sapma	Standart Hata
Paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünüyordum.	Evet	216	2.130	1.217	0.083
	Hayır	320	2.744	1.225	0.069
Paralel ithalat ürünleri ile sahte (korsan) ürünlerin aynı olduğunu düşünüyordum.	Evet	216	2.620	1.320	0.090
	Hayır	320	3.103	1.276	0.071

Tablo 9 incelendiğinde, daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış olan tüketicilerin paralel ithalatın yasal yönü hakkındaki farkındalık ifadelerine katılma ortalamasının daha önce paralel ithalat ürünü satın almış olan tüketicilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Analiz sonuçları daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış olan tüketicilerin paralel ithalatın yasal yönü hakkındaki farkındalığının düşük olduğunu göstermektedir.

5. Sonuç

Paralel ithalat ürünlerinin yasal durumunu ve bu yasal duruma yönelik tüketicilerin farkındalığının incelendiği çalışmanın sonucunda paralel ithalatın yasal durumu hususunda farklı görüşler bulunduğu ve tam bir mutabakatın sağlanamadığı ortaya konmuştur. Literatürde çok daha kısıtlı bir yer tutan tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkındaki farkındalığı ve tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumlarının ortaya konması noktasında yapılan araştırmanın sonuçları literatüre önemli katkılar sunmaktadır. Teorik katkılarının yanında araştırma sonuçları pazarlamacılar ve yasa yapıcılar açısından da önemli çıktılara sahiptir.

Araştırma sonuçları katılımcıların yarısından fazlasının (%55) paralel ithalat ürünlerinin yasal yönünü bilmediğini ve dörtte birinden fazlasının (%28.6) ise paralel ithalat ürünlerinin sahte ürünler olduğunu düşündüğünü göstermiştir. Bununla birlikte katılımcılar içerisinde geçmişte paralel ithalat ürünü satın almayanların da büyük çoğunlukta (%60) olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonuçları daha önce paralel ithalat ürünü satın almamış olan katılımcıların paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkında farkındalık düzeylerinin satın almış olanlara göre istatistiki açıdan anlamlı seviyede farklılık gösterdiğini ve daha düşük olduğunu ortaya koymuştur. Araştırmanın bir diğer önemli bulgusu ise paralel ithalata yönelik pozitif tutumun daha çok paralel ithalat ürünü satın alan tüketicilerde olduğu, bir diğer ifadeyle satın alım yapanların pozitif tutumlarının diğer gruba göre yüksek olduğu ve bunun anlamlı bir farklılık içerdiği.

Araştırma sonuçları paralel ithalat ticareti yapan işletmelerin tüketici ile iletişim stratejileri geliştirmeleri sürecinde faydalanabilecekleri önemli katkılar sunmaktadır. Paralel ithalat ürünleri satan işletmeler, tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal durumu hakkında yetersiz bilgiye sahip olmaları ve tüketicilerin bir bölümünün paralel ithalat ürünleri ile sahte ürünlerin aynı olduğunu düşünüyor olmasından zarar görmemek adına tüketicileri yasal yönden bilinçlendirici ve paralel ithalat ürünleri ile sahte ürünler arasındaki farklar hakkında eğitici tutundurma faaliyetlerinde bulunabilirler. Bunun yanında satışa yönelik tutundurma faaliyetlerini yoğunlukla daha önce paralel ithalat ürünü satın almış tüketicilere yönelterek de paralel ithalat ürünleri ile geçmiş tecrübeye sahip tüketicilerin yüksek yasal farkındalık ve yüksek tutum seviyelerinden faydalanabilirler.

Yasa yapıcılar ise paralel ithalat ürünlerinin yasal durumu ve ticareti ile ilgili hem marka sahibi işletmeleri hem paralel ithalat ürünü ticareti yapan işletmeleri hem de tüketiciyi güvence altına alacak şekilde yasal yapıyı netleştirmeli ve rekabet yapısını güvenceye almalıdırlar.

Bu çalışmada tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal yönü hakkındaki farkındalığı ve tüketicilerin paralel ithalat ürünlerine yönelik tutumları araştırılmıştır. Ancak çalışmada her ne kadar geniş ve çeşitli bir katılımcı gruba ulaşılmış olsa da veri toplama sürecinde tesadüfi olmayan kolayda örnekleme yöntemi kullanıldığı için araştırma sonuçlarının genelleştirilmesinin sınırlı olduğu belirtilmelidir. Gelecekte yapılacak çalışmalarda bu sorunu çözmek adına tesadüfi örnekleme yöntemi kullanılarak araştırmalar yürütülebilir. Bunun yanında yapısal eşitlik analizi gibi gelişmiş analiz teknikleri kullanılarak konu daha derinlemesine incelenebilir ve nedensellik sorununu aşmak amacıyla tüketicilerin paralel ithalat ürünlerinin yasal durumu hakkında bilgisinin manipüle edildiği deneysel bir çalışma yapılarak bu bilgiye sahip olmanın tutum üzerindeki nedensel etkisi incelenebilir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi KUAP(I)-2019/7 kodlu BAP Küçük Ölçekli Uygulamalı Araştırma Projesi kapsamında desteklenmiştir. Destekleri için BAP Birimine teşekkür ederiz.

FİNANSAL DESTEK

Bu çalışma, Bursa Uludağ Üniversitesi KUAP(I)-2019/7 kodlu BAP Küçük Ölçekli Uygulamalı Araştırma Projesi kapsamında desteklenmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Araştırmaya ilişkin Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 26.10.2018 tarih ve 2018/09 sayılı karar ile izin alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Aybike Salman Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %34

Yaşar Numan Aksanyar Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %33

Erkan Özdemir Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %33

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- 89/104/EEC. First Council Directive of 21 December 1988 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks, 1988. Retrieved June 30, 2016, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:31989L0104&from=en>
- A. Bourjois & Co., Inc. v. Katzel, 260 U.S. 689 (1923).
- Adams v. Burke, 84 U.S. 17 Wall. 453 453 (1873).
- Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights, 2017, June 20, 2018, from https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/31bis_trips_e.pdf
- Ahmadi, R., & Yang, B. R. (2000). Parallel imports: Challenges from unauthorized distribution channels. *Marketing Science*, 19(3), 279-294. <https://doi.org/10.1287/mksc.19.3.279.11799>
- Antia, K. D., Bergen, M., & Dutta, S. (2004). Competing with gray markets. *MIT Sloan Management Review*, 46(1), 63-69.
- Apollinaris Co. v. Scherer, 27 F. 18 (1886).
- Arı, Z. (2007). Marka hakkının tüketilmesi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 11(1-2), 279-305. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ebyuhfd/issue/63147/960780>
- Arıkan, S. A. (2001). *Fikri-sınai haklar açısından paralel ithalat – AB ve Türkiye* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aslan, A. (2004). *Türk ve AB Hukukunda fikri mülkiyet haklarının tükenmesi*. Beta Yayıncılık.
- Bagozzi, R. P., & Gurhan-Canli, Z., & Priester, J. R. (2002). *The social psychology of consumer behavior*. Open University Press.
- Bart, T. N. (2008). Parallel trade of pharmaceuticals: a review of legal, economic, and political aspects. *Value in Health*, 11(5), 996–1005. <https://doi.org/10.1111/j.1524-4733.2008.00339.x>
- Berman, B. (2004). Strategies to combat the sale of gray market goods. *Business horizons*, 47(4), 51–60. [https://doi.org/10.1016/S0007-6813\(04\)00048-5](https://doi.org/10.1016/S0007-6813(04)00048-5)
- Bonadio, E. (2011). Parallel imports in a global market: Should a generalised international exhaustion be the next step? *European Intellectual Property Review*, 33(3), 153-161.
- Budiman, S. (2012). Analysis of consumer attitudes to purchase intentions of counterfeiting bag product in Indonesia. *International Journal of Management, Economics and Social Sciences*, 1(1), 1-12.
- Cespedes, F. V., Corey, E. R., & Rangan, V. K. (1988). Gray markets-causes and cures. *Harvard Business Review*, 66(4), 75-82.

- Chen, H. L. (2002). Gray marketing and unfair competition. *Atlantic Economic Journal*, 30(2), 196-204. <https://doi.org/10.1007/BF02299163>
- Clarke, I., & Owens, M. (2000). Trademark rights in gray markets. *International Marketing Review*, 17(3), 272-286. <https://doi.org/10.1108/02651330010331660>
- Consolidated Version of The Treaty on the Functioning of the European Union (TFEU), 2012. Retrieved October 29, 2016, from <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
- Çamlıbel Taylan, E. (2001). *Marka hakkının kullanımıyla paralel ithalatın önlenmesi*. Seçkin Yayıncılık.
- Directive (EU) 2015/2436. The European Parliament and of the Council of 16 December 2015 to approximate the laws of the Member States relating to trade. Retrieved April 05, 2018, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32015L2436>
- Directive 2008/95/EC. The European Parliament and of the Council of 22 October 2008 to approximate the laws of the Member States relating to trade marks. Retrieved October 29, 2016, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:32008L0095>
- Dobrin, S., & Chochia, A. (2016). The concepts of trademark exhaustion and parallel imports: A comparative analysis between the EU and the USA. *TalTech Journal of European Studies*, 6(2), 28-57. <https://doi.org/10.1515/bjes-2016-0011>
- Duhan, D. F., & Sheffet, M. J. (1988). Gray markets and the legal status of parallel importation. *Journal of Marketing*, 52(3), 75-83. <https://doi.org/10.1177/002224298805200307>
- Ekdi, B. (2009). Avrupa Birliği'nde ilaçların yeniden paketlenmesi ve paralel ithalatı açısından "sınırlar". *FRM Dergisi*, (9)2, 77-97.
- Fataar, F., Goodman, S., Wadsworth, E., & Hammond, D. (2021). Consumer perceptions of 'legal' and 'illegal' cannabis in US states with legal cannabis sales. *Addictive Behaviors*, 112, 106563. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2020.106563>
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1977). Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research. *Philosophy and Rhetoric*, 10(2), 130-132.
- Fuhrmans, V., & Hensley, S. (2002, April 11). *Companies try to curb cheap import of drugs*. The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/SB1018475527638575520>
- Güllü, E. (2001). *Marka hakkının tükenmesi ve paralel ithalat* [Yayınlanmamış doktora tezi]. T.C. Türk Patent Enstitüsü Markalar Daire Başkanlığı.
- Huang, J., Lee, B. C., & Hsun Ho, S. (2004). Consumer attitude toward gray market goods. *International Marketing Review*, 21(6), 598-614. <https://doi.org/10.1108/02651330410568033>
- Jain, S. (2009). Parallel imports and trademark law. *Journal of Intellectual Property Rights*, 14(1), 14-27.
- Karahan, M. O., & Şahin, F. (2020). Tüketicilerin taklit ürün satın alma tutumlarını ve niyetlerini etkileyen faktörlerin belirlenmesi: Nicel bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 154-170. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumus/issue/52805/660444>
- Kayhan, F. (2001). Türk marka hukuku açısından paralel ithalat ve marka hakkının tükenmesi. *FMR*, 1, 52-70.
- Kayhan, F. (2002). Tükenme ilkesi üzerine konferans. *Rekabet Kurumu Perşembe Konferansları* (ss. 131-150). 30 Ekim 2020'de erişim adresi <http://www.rekabet.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FPer%25c5%259fembe%2BKonferans%25c4%25b1%2BYay%25c4%25b1n%2Fperskonfyn121.pdf>
- KPMG's Gray Market Update White Paper. (2008). Effective channel management is critical in combating the gray market and increasing technology companies 'Bottom line'. Retrieved August 20, 2016, from <http://www.agmaglobal.org/cms/uploads/whitePapers/7-10-8KPMGWhitePaperGrayMarketStudy.pdf>
- Lai, K. K.-Y., & Zaichkowsky, J. L. (1999). Brand imitation: Do the Chinese have different views? *Asia Pacific Journal of Management*, 16(2), 179-192. <https://doi.org/10.1023/A:1015482707900>
- Liao, C. H., & Hsieh, I. Y. (2013). Determinants of consumer's willingness to purchase gray-market smartphones. *Journal of Business Ethics*, 114(3), 409-424. <https://doi.org/10.1007/s10551-012-1358-7>
- Markaların Korunması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (1995). No. 556, Yayın 24.06.1995.
- Mathur, L. K. (1995). The impact of international gray marketing on consumers and firms. In N. Delener (Ed.), *Ethical issues in international marketing* (pp. 39-60). Routledge.
- Nart, S. (2009). Rekabetin korunması kapsamında fikri ve sınai hakların sınırları. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(1), 113-146. <http://hdl.handle.net/20.500.12397/5326>
- Oswald, L. J. (2006). Statutory and judicial approaches to gray market goods: The material differences standard. *Kentucky Law Journal*, 95, 107-144.
- Paton, E. (2021, August 24). *Luxury's gray market is emerging from the shadows*. The New York Times. <https://www.nytimes.com/2021/08/24/fashion/fashion-luxury-gray-market.html>
- Phelps, J., Biggs, D., & Webb, E. L. (2016). Tools and terms for understanding illegal wildlife trade. *Frontiers in Ecology and the Environment*, 14(9), 479-489. <https://doi.org/10.1002/fee.1325>

- Pınar, H. (2002, Ekim). Fikri mülkiyet hakları ve rekabet hukuku 'hakkın tüketilmesi'. İçinde *Perşembe Konferansları* (ss. 119-129). <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/persembe-konferanslari-yayinlari/perskonfyy120.pdf>
- Pınar, H. (2004). *Uluslararası rekabette fikri mülkiyet haklarının önemi ve Türkiye* (Yayın No. 2004/71). İstanbul Ticaret Odası Yayını.
- Pınar, H. (2005). Fikri mülkiyet hakları ve rekabet hukuku. *Rekabet Dergisi*, 23, 30-88. <https://www.rekabet.gov.tr/Dosya/dergi/23-pdf>
- Ruff, A. (1992). Releasing the grays: In support of legalizing parallel imports. *UCLA Pacific Basin Law Journal*, 11(1), 119-154. <https://doi.org/10.5070/p8111022036>
- Sebago Inc. and Ancienne Maison Dubois and Fils v. GB-Unic SA. Case C-173/98 (1999).
- Shen, C. L. (2012). Intellectual property rights and international free trade: New jurisprudence of international exhaustion doctrine under the traditional legal system. *Journal of International Commercial Law and Technology*, 7(3), 176–211
- Sınai Mülkiyet Kanunu. Kanun No. 6769, T.C. Resmi Gazete. Yayın 10.01.2017. Sayı 29944.
- Silhouette International Schmied GmbH & Co. KG v. Hartlauer Handelsgesellschaft mbH, Judgment of 16 July 1998, Case C-355/96. (1998).
- Stothers, C. (2007). *Parallel trade in Europe–Intellectual property, competition and regulatory law*. Hart Publishing.
- Tekdemir, Y. (2003). Marka hakkının tükenmesi ilkesi ve paralel ithalat sorununa iktisadi bir yaklaşım 1. Farklı tükenme rejimleri, 2. Türkiye için politika önerisi. *Rekabet Dergisi*, 13, 3-33.
- Toklu, I. T., & Baran, S. (2017). Attitude towards counterfeit of luxury brands: A research on consumers in Turkey. *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 7(11), 618-632. <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v7-i11/3503>
- Türkiye ile Avrupa Ekonomik Topluluğu Arasında Bir Ortaklık Yaratan Anlaşma, 1964. T.C. Resmi Gazete. Yayın 17.11.1964. Sayı 11858.
- Yalçın, U. G. (2000). *Sınai mülkiyetin ilkeleri*. Metal Ofset.
- Young, J. A. (1986). Gray market case: Trademark rights v. consumer interests. *Notre Dame Law Review*, 61(4), 838-866. <https://scholarship.law.nd.edu/ndlr/vol61/iss4/8>
- Zappalaglio, A. (2015). International exhaustion of trade marks and parallel imports in the US and the EU: How to achieve symmetry? *Queen Mary Journal of Intellectual Property*, 5(1), 68–86. <https://doi.org/10.4337/qmjip.2015.05.04>
- Zhang, L., & Yin, F. (2014). Wildlife consumption and conservation awareness in China: A long way to go. *Biodiversity and Conservation*, 23(9), 2371–2381. <https://doi.org/10.1007/s10531-014-0708-4>
- Zhang, Z., & Feng, J. (2017). Price of identical product with gray market sales: An analytical model and empirical analysis. *Information Systems Research*, 28(2), 397–412. <https://doi.org/10.1287/isre.2017.0692>
- Zino Davidoff SA and A & G Imports Ltd (C-414/99)- Levi Strauss & Co., Levi Strauss (UK) Ltd etc. In Joined Cases C-414/99 to C-416/99.

Extended Abstract

With the spread of e-commerce, parallel import products, the volume of which is increasing in the products subject to trade, has become one of the important issues concerning the marketing and law discipline. Parallel import is the purchase of products offered to the market in one country and importing the same products to another country without the trademark owner's consent. The products in question are original, legally available, and protected by intellectual property. The most influential factor in the emergence of parallel imports is the purpose of making a profit. Parallel imports can easily occur in cases where the supply of goods can be obtained from other countries, barriers to trade such as shipping fees, customs duties, and legal restrictions can be overcome, and the price difference is high. In summary, if there are reasonable price differences enabling the movement of products to bring economic benefits and a legal framework that allows this, parallel imports become viable. Parallel imports are an issue where competent authorities and academics cannot reach a complete agreement on the contribution of parallel imports to the legal society because, on the one hand, it provides some benefits and have a legal basis, and on the other hand, it has some drawbacks and damages the brand owner or its legal distributors.

In the literature, the concepts of original products, parallel import products, and counterfeit products are used in different senses. However, whether consumers know the difference between parallel import products and other products is not clear. It is also helpful to determine whether consumers consider the differences between these products in their purchasing decisions. Previous literature conducted on various product groups, such as wildlife trading, pirated films, music and games, and counterfeit products, has shown that the legal status of the products can affect the behavior of consumers. Another factor that is worth considering in this context is past purchase behavior. Past literature signals a tendency among consumers who have purchased counterfeit products before to ignore their legal status or have a positive attitude toward the counterfeits. Therefore, we hypothesized that both

the level of awareness about the legal aspect of parallel import products and the attitude towards parallel import products differs depending on whether consumers have previously purchased parallel import products.

The aim of this study is to reveal how much consumers know about the legal aspect of parallel imports and whether the awareness about the legal aspect differs between those who have purchased and those who have not purchased parallel import products before by considering the legal aspect of parallel imports. When the relevant literature was examined, no study was found directly related to this subject. The data of this study were collected by face-to-face survey method. The convenience sampling method was used in the research. During the data collection process, 536 questionnaires suitable for analysis were collected. During the data analysis process, the responses of the participants were examined using frequency analysis, normality test, and the Mann-Whitney U test. As a result of the research, it was found that the majority of consumers (55%) did not know the legal aspect of parallel imports, and more than a quarter (28.6%) thought that parallel import products were counterfeit products. The results of the research showed that the awareness level about the legal aspect of parallel import products of participants who had not purchased parallel import products before was statistically significant and lower than those who had purchased parallel import products before. Another finding is that consumers who have purchased parallel import products before have a positive attitude towards parallel imports compared to those who have not purchased parallel import products before. The research results are worth evaluating in terms of consumers, businesses and legal policies.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijisi.1279606>

Turizm İşletmelerinde Marka Kişiliğinin Duygu Analizi Yöntemiyle Belirlenmesi

Nebi Seren*

Murat Hakan Altıntaş**

Öz

Bilişim teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, insanların işletmelere karşı fikirlerini sınırsızca ve hızlı bir şekilde yayabildiği internet ortamını insanların hizmetine çok geniş bir çerçevede sunmaktadır. İşletmelerin bakış açısından incelendiğinde ise, müşterilerin bu hızlı geri bildirimlerine verilecek tepkilerin de hızlı olması gerekliliğini ortaya koymaktadır. İşletme ile tüketici arasında oluşan bu hızlı etkileşim kanalı, anlam ifade eder hale geldiği noktada yeni bir çalışmayı tetiklemektedir. İşletmeler hakkında neler düşünüldüğü, internet üzerindeki yorumlardan hatta bazen sanal ortamdaki davranışlardan tespit edilmeye çalışılmaktadır. Verinin değerini artıran tüm bu olgular, işletmeler içinde sahip oldukları verileri nasıl işleyecekleri ve işledikten sonra bunları nasıl anlamlandırmaları gerektiği konularında yepyeni çalışma başlıkları açmaktadır. Müşterilerin işletmeler hakkındaki düşüncelerini eski yöntemlere göre daha hızlı toplayıp, daha hızlı işleyip daha hızlı kararlar verebilirlerse rakiplerine göre önemli avantajlar elde edebileceğini göstermektedir. Bu çalışmada, son yıllarda sıkça başvurulan duygu analizi yöntemi, farklı bir bakış açısıyla, şimdiye kadar yapılmış analiz boyutlarından daha farklı şekilde alt boyutlara ayrılarak yapılmaktadır. Çalışmada denetimli öğrenme yapabilen bir veri seti, turizm işletmelerine hizmet edebilecek alt boyutlar kapsamında, olumsuz yorumlar bir kenara ayrılarak sadece olumlu yorumlar içerisinde, müşterilerin onlara hangi marka kişiliğini atfettiğini söyleyebilmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: duygu analizi, marka kişiliği, büyük veri

JEL Kodları: M1, M3, O3

Cite this article: Seren, N., & Altıntaş, M. H. (2023). Turizm işletmelerinde marka kişiliğinin duygu analizi yöntemiyle belirlenmesi. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 229–254.
<https://doi.org/10.37093/ijisi.1279606>

* Öğr. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Orhangazi Yeniköy Asil Çelik Meslek Yüksekokulu, Bilgisayar Teknolojileri Bölümü, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar). E-posta: nebiseren@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4080-4823>

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye.
E-posta: mhakan@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8517-0540>

Article Information

Bu makale, birinci isim olarak belirtilen yazarın "Marka Kişiliğinin Büyük Veri Kapsamında Tüketici Duygu Analizi Yöntemiyle Belirlenmesi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

Received 08 April 2023; Accepted 23 June 2023; Available online 30 June 2023

Determining Brand Personality in Tourism Businesses Through Sentiment Analysis Method

Abstract

The rapid developments in information technologies have provided people with the internet environment where they can share their ideas and feedback about businesses in an unlimited and fast way. When examined from the perspective of businesses, this highlights the necessity for quick reactions to customers' rapid feedback. This fast interaction channel between businesses and consumers triggers a new type of work when it becomes meaningful. Businesses attempt to detect what people think about them through online comments and sometimes even virtual behaviors. All of these factors that increase the value of data create new working topics for how businesses can process and interpret their data. It shows that if businesses can collect their customers' opinions more quickly than with traditional methods, process them faster, and make decisions more quickly, they can gain significant advantages over their competitors. In this study, sentiment analysis method, which has been frequently used in recent years, is divided into sub-dimensions that are different from the dimensions analyzed before, with a different perspective. The study aims to be able to tell which brand personality customers attribute to businesses within sub-dimensions that can serve tourism businesses, using a supervised learning dataset, by separating negative comments and only analyzing positive ones.

Keywords: sentiment analysis, brand personality, big data

JEL Codes: M1, M3, O3

1. Giriş

İş zekası uygulamalarının yoğunlaştığı ve büyük veriyi oluşturma ve yönetmenin ötesinde analiz etmenin ön plana çıktığı son dönem gelişmeler güçlü bir veri yönetim mekanizmasını gerekli kılmaktadır (Agrawal vd., 2011). Diğer yandan markalar, performanslarını iyileştirmek ve karlılıklarını artırmak için, sosyal medya ağırlıklı olmak üzere tüketicilerin kendileri hakkındaki düşüncelerine erişmenin ve bunun devamında kendileri için kıymetli verileri yakalayabilmek adına dağınık verileri işlemek ve bunları işlevsel hale getirmek amacıyla ciddi yatırımlar yapmaktadırlar (Alsghaier vd., 2017). Söz konusu öncelik ve önemlilik ağırlığını pazarlama özelinde de yer almaktadır. Müşterilerin ihtiyaç alanlarını öğrenmek, tahmin etmek ve karşılamak için kullanılan büyük veri temelli çalışmalar artmaktadır.

Literatürde marka kişiliği boyutlarının belirlenmesi ve bununla birlikte ölçülmesi son dönemde yoğun biçimde incelenmektedir. Özellikle Aaker'ın (1997) kavramsallaştırmasını takiben marka kişiliği olgusu hem boyut hemde alt boyut olarak genişleyen bir alana sahip olmuştur. Özellikle marka kişiliği kavramındaki kişilik olgusu kişilik kavramının esası ile bazı durumlarda örtüşmemesi, psikoloji alanı ile etkileşime girmesi, kullanılan kişilik ifadelerinin ölçüm sürecindeki yeri inceleme konusu olmaktadır (Azoulay & Kapferer, 2003). Dolayısıyla marka kişiliğini kesin olarak betimleyen ifadelerin belirlenmesi ölçüm sürecinde ön planda yer almaktadır. İlk dönem marka kişiliği yazınında daha önce belirlenen marka kişiliği ifadeleri tüketicilere özellikle likert ölçek bağlamında değerlendirmesi sağlanmakta ve açıklayıcı faktör analizi ile sınıflandırılmaktadır (Geuens vd., 2009).

Bu çalışmanın odaklandığı alan ise tekil bir otel işletmesine yönelik yapılan yorumların ortaya çıkardığı marka kişiliği algısıdır. Böylelikle marka kişiliğinin temel varsayımlarından biri olan tüketici benlik ve marka kişiliği arasındaki uyum düzeyi daha iyi anlaşılmaktadır. Türkiye'de

ulusal tez merkezi verilerine göre 2017-2021 yılları arasında sosyal bilimler alanında yapılmış, duygu analizi içerikli toplam beş adet doktora tezi bulunmaktadır.¹

Aynı etkinin yaratacağı tepkiler toplumların kültürlerine, bireylerin cinsiyetine, yetiştirilmediği mikro çevrenin genel davranış kalıplarına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu bağlamda çalışmada, mevcut çalışmaların daha ileri götürülebilmesi için literatürde kabul görmüş kişilik boyutlarına, farklı bir bakış açısı ile yaklaşmanın yanında sadece tercih edilen yorumların üzerinde bir çalışma yapılarak tespit edilmeye çalışılan marka kişiliğinin daha doğru şekilde ortaya çıkarılması için çaba gösterilmiştir. Bu çalışmada olumsuz yorumlar ölçülememiştir, sadece olumlu yorumların Aaker (1997) beş boyutlu marka kişiliği modelinden hangi marka kişiliği boyutun işaret ettiğini tespit edilmeye çalışılmaktadır. Ancak markaların sürekli olarak marka kişiliği tespiti yaptırması hem kesikli bir veriyi ifade etmekte, hem de maliyetli olmaktadır. Analiz sıklığının iyi ayarlanamaması durumunda marka kişiliği algısının “eskime” riski sözkonusudur. Dolayısıyla dijitalleşme çağında verinin anlık olarak tazelandığı düşünüldüğünde, tüketicinin dilinden elde edilen verilerin hızlı ve doğru işlenmesinin sağlayacağı rekabet üstünlüğüne açıkça gözlemlenmektedir.

Çevrimiçi tüketici yorumlarına dayalı veriler üzerinde, algılanan marka kişiliğini tespit etmeyi hedefleyen çalışmada, ana sorunsal marka kişiliğinin tüketici yorumlarıyla eşleşmesini sağlamaktır. Çalışmanın temel kapsamı, internet ortamından ulaşılan kişi yorumlarını duygu analizi algoritmasına tabi tutarak kişilerin bu yorumları hangi duygular içerisinde yazdıklarını, işletmeye karşı ne hissederek yazdıklarını anlamak ve bunu yaparken marka kişiliği sınırları içerisinde kalarak işletmeye atfedilen marka kişiliğini tespit edebilmektir.

2. Marka Kişiliği ve Temelindeki Kişilik Kavramı

Kişilik kavramını tanımlamaya yönelik ilk dönem çalışmalar, kişiliği, daha çok kimlik oluşumunun bir parçası olarak meşru, gelişim odaklı ve çevreden etkilenen bir yapı olarak incelemiştir (Jensen, 1958). Kişilik, karakteristik düşünme, hissetme ve davranış kalıplarındaki bireysel farklılıklar temelinde, iki temel noktada inceleme alanı bulmaktadır: Birincisi, belirli kişilik özelliklerindeki bireysel farklılıkları ele alırken, diğeri, kişiliğin çeşitli unsurlarının bütüncül birlikteliğini incelemektedir (American Psychological Association, 2022). Mayer (2007), çalışmasında kişiliğin çeşitli tanımlarını vurgulayarak ortak yapının düzenli, gelişen ve kişinin eylemleriyle özdeşleşen alt unsurlar sistemi olduğunu belirterek, bu sistemin temelinde de, güdü, duygu, bilişsel model ve benliğin ön planda olduğunu vurgulamıştır. Bergner (2020), kişilik kavramını tanımlamaya ilişkin yeni bir bakış açısı oluştururken kişiliğe ilişkin belirli kalıpların var olduğunu ve bunun incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu kapsamda kişiliğin muhakkak nedensellik yönünün olması gerekmediği, kişiyi tamamen bir olgu olmadığını vurgulayarak, kavramın özünde kişiyi topluma göre dengeleyen süreklilik arz eden ve fitrata dayalı bir niteliği olduğunu vurgulamıştır.

2.1. Marka Kişiliği Kavramı

Marka kişiliği “bir markayla ilişkili insan özellikleri seti” olarak tanımlanmaktadır (Aaker, 1997, s. 347). Rakip markaların, incelenen markadan farklarını görmek için daha derin bilgilerini elde edebilmek, işletmeye farklılaşma yolunda büyük bir avantaj sağlayacaktır. Marka kişiliği tam bu

¹ Bkz. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi, <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tarama.jsp>. Gelişmiş tarama sekmesinden aranacak kelime kısmına duygu analizi, yıl 2017-2021, tez türü doktora, grubu sosyal seçilerek tarama yapıldığında elde edilen sonuçtur.

noktada devreye girmektedir, kişilik özelliği atfedilmiş markaları daha derin incelemek marka kişiliği sayesinde mümkün olmaktadır (Freling & Forbes, 2005). Alt ve Griggs (1988), ilk bakışta sıra dışı bir fikir gibi görünen markalara insan özellikleri atfedilmesinin, başarılı markaların fiziksel ve fonksiyonel değerlerinin ötesinde katma değerler sağladığını öne sürmüşlerdir. Bu noktada markalara insan özelliklerinin atfedilmesinin işletmelere katkısının ne olacağına ilişkin düşünce, temel olarak öncelikle kişilik kavramının incelenmesini ve marka kişiliğinin kapsamının belirlenmesini gerektirmektedir. Aşağıda bu ifade edilenler ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Tüketicilerin markaya ilişkin kurmuş oldukları etkileşimin sonucu olarak ortaya çıkan subjektif algılar temel belirleyicidir. Aslında bir insanın kişilik özellikleri, davranışı, tutumları, demografik özellikleri ve inançlarından oluşmaktadır. Bu açıdan bakıldığında marka kişiliği insan kişiliği ile uyuzmaz. En azından markaların bir davranışı yoktur. Daha çok fiziksel özellikler ve fonksiyonlar marka kişiliğini belirler (Sung & Kim, 2010, ss. 640-641). Marka kişiliği tüketicilerin markaya duydukları güven ve bağlanım düzeylerini etkileyerek marka sadakati yaratmaktadır. Bu açıdan bakıldığında tüketicinin marka ile kurmuş olduğu ilişkide önemli bir değişkendir. Bu açıdan bakıldığında marka kişiliğine ilişkin atfedilen alt unsurların algısal karşılıkları önemli olmaktadır. Diğer bir ifadeyle marka kişiliğini oluşturan alt yapıların tüketicilerin algı düzeylerini de belirlediği söylenebilir (Ahmad vd., 2021). Bu açıdan bakıldığında tüketicinin markaya atfettiği kişilik karşılıklarının olumlu veya olumsuz olması bilişsel anlamda markaya duydukları tutumun bir yansıması olarak kullanılabilir. Marka kişiliği aynı zamanda tüketicinin markanın algısal anlamada nasıl olması gerektiğine ilişkin zihinsel ve duygusal olarak kavramsallaştırdığı kalıplardır. Bu açıdan bakıldığında tüketicilerin markalara kişilik üzerinden atfettikleri özellikler belirleyici olmaktadır (Hasey, 2019).

2.1.1 Marka Kişiliğinde Benlik-Uyumu Etkisi

Marka kişiliği markalara uygun olduğu düşünülen ve insan kişiliğini ifade eden unsurların kullanılması şeklinde kavramsallaştırılmaktadır. Bu anlamda marka kişiliği marka konumlandırmasına destek olan ve tüketicilerin kendilerini marka ile özdeş görmelerini sağlayan bir unsur olarak işlerlik kazanmaktadır. Dolayısıyla tüketici kendini markaya kişilik üzerinden yakın hissetmekte, benliği ile uyum sağlayacak bir mekanizma kurgulamakta, özette markaya anlam yüklemektedir. Bu durum markaların insani özelliklere atfeden iç dinamiklerinin olduğu varsayımından hareket etmektedir (Azoulay & Kapferer, 2003, ss. 143-155).

Kim vd. (2005) yaptıkları çalışmada marka ile hedef müşterileri arasında uzun vadeli bir ilişki kurma ve sürdürmenin, bir şirketin hayatta kalması ve büyümesi için kritik öneme sahip olduğunu vurgulamışlardır. Araştırmalarında, tüketici-marka ilişkisinin oluştuğu duygusal süreci incelemiş, marka kişiliği ile tüketici benlik kavramı arasındaki uyumun ilişki süreci üzerindeki olası etkilerine odaklanmıştır. Bu çalışmanın sonuçları, marka kişiliği ile tüketici benlik kavramı arasındaki uyumun sevgi, gurur ve neşe gibi duyguları alevlendirdiğini ve nihayetinde marka bağlılığı veya benlik saygısı oluşturma süreci yoluyla, uzun vadeli bir tüketici-marka ilişkisini teşvik ettiğini göstermektedir. Marka kişiliği birçok çalışmada kişinin kendi kişilik özellikleri ile markaya atfettiği kişilik özelliklerinin uyumu bağlamında incelenmiş olsa da, marka kişiliği sadece öz uyum ile ilgili bir olgu değildir. Farklı kaynaklarda marka kişiliği markanın özgünlüğü üzerinden ve hatta avantajlı oluşu üzerinden incelenmiştir. Freling vd. (2011) markanın kişiliğini aynı ürün kategorisindeki diğer markalardan farklı ve yeni olarak algılama derecesi olarak tanımlamışlardır. Yine aynı çalışmada, avantajlı olma, ayırıştırıcı bir marka kişiliği olduğu ancak hedef kitleye belirgin şekilde gösterilmezse etkinliğini yitirdiği belirtilmiştir. Bu noktada tüketicilerin sadece öz uyum kavramına değil, bazen çok daha farklı açılardan marka kişiliğine anlam yüklediği vurgulanmaktadır.

2.1.2 Marka Kişiliği Boyutları, Ölçekleri Ve Ölçümleri

Marka kişiliğini ifade eden unsurların ve boyutların içeriği ile pazarlama literatüründe kullanılan marka kişiliği ölçeklerinin yapısı çalışmanın inceleme alanı içerisinde. Aşağıda öncelikle marka kişiliğini temsil ettiği düşünülen ana ve alt boyutlar anlatılmış daha sonra literatürde kullanılan ölçekler incelenmiştir. Marka kişiliğine yönelik çalışmalar, ağırlıklı olarak markanın veya markaların sahip olması gereken kişilik özelliklerini temsil eden boyutları incelemektedir. Bu bağlamda, marka kişiliğini boyutlarını inceleyen ilk dönem araştırmacısı, Aaker (1997), gerçekleştirdiği çalışmada, marka kişiliğini beş ana boyutta inceleyerek, söz konusu boyutları temsil ettiğini düşündüğü kelimeleri bu boyutların altında kümelemiştir. Marka kişiliği boyutları, samimiyet, heyecan verme, yeterlilik, gelişmişlik, sağlamlık şeklinde sınıflandırılmıştır. Aaker'ın beş boyutta sınıflandırdığı marka kişiliği ölçüm modeli, literatürde daha sonraki dönemlerde ayrıntılı olarak geliştirilmiş ve derinleştirilmiş olsa da, yine de genel kabul gören boyutlar olarak kullanılmaktadır. Diğer yandan kişilik literatüründe yer alan ölçüm modellerinin uyumlaştırılması da yapılmaktadır. Büyük beşli kişilik ölçüm modeli bu anlamda literatürde geniş yer bulan bir ölçüm yöntemidir (Mulyanegara vd., 2009).

Literatürde genel kabul göre ölçüm Aaker'ın (1997) çalışmasına dayanmaktadır. Geliştirilen ölçek marka kişiliği unsurlarını insani özelliklere atfederek olgunlaştırmış ve kültürlerarası geçerliliği olan bir ölçek haline dönüştürmüştür. Dolayısıyla, Aaker'ın marka kişiliği ölçümü insani özellikler varsayımı ile hareket etmektedir (Davies vd., 2018). Aaker'ın ölçeği her ne kadar literatürde yaygın bir ölçek olarak kullanılsa da tanımlama ve içerik açısından bazı eleştirilere açık olduğu belirtilmiştir (Smith vd., 2006). Arora ve Stoner (2009), marka kişiliğine yönelik çalışmalarda, literatürde baskın olan Aaker'ın temel çalışmasının yeni alanlara uygulanması bağlamında içerik olarak genişletilmeye çalışıldığına vurgu yapmıştır. Yazarlar, marka kişiliği çerçevesi ve ölçeğini Aaker'ın söz konusu çalışmasına dayandırsalar da konunun kendine özgü varyasyonlar üretebilme özelliğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda tekil nicel bir ölçekle birlikte, nitel yaklaşımların da analize alınmasının marka kişiliğini belirleme açısından güçlü sonuçlar doğuracağını ifade etmişlerdir. Ahmad ve Thyagaraj (2014) yaptıkları çalışmada, Aaker'ın marka kişiliği ölçeğinin ülkeler ve ürün kategorileri arasında eşit olarak uygulanamayacağını göstermektedir.

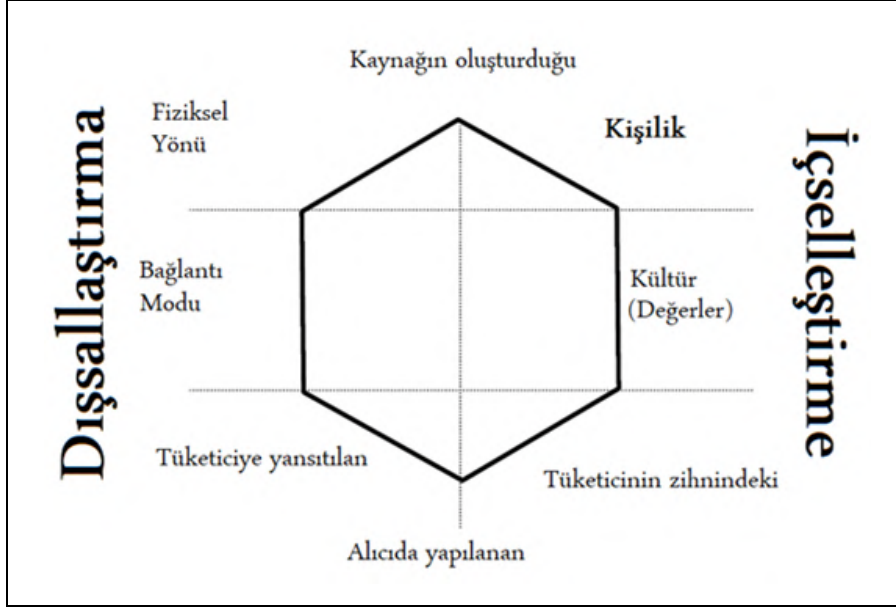
Aaker (1997) marka kişiliğini marka ile özdeşleştirilen insan kişiliği özellikleri şeklinde açıklamıştır. Marka kişiliğini açıklamada temel yapının büyük beş yapısı olduğunun vurgulandığı çalışmada, Samimiyet, Heyecan Vericilik, Yetkinlik, Sofistikelik ve Sağlamlık temel marka kişiliği boyutları olarak vurgulanmıştır. Günümüze gelindiğinde bu boyutlar hala temel yapı olarak kabul görmekte birlikte, çeşitli bakış açılarıyla eleştirilerin getirildiği, eksik olduğunun belirtildiği ya da alt boyutlar anlamında düzeltmelere ihtiyacı olabileceği vurguları yapılmaktadır. Alt boyut kavramı, kısaca yukarıda belirtilen beş marka kişiliği boyutunun anlam ifade ettiği kelimeler olarak özetlenebilir.

Literatürde marka kişiliği ölçeği olarak geliştirilen ve boyut olarak ölçümlenen çalışmalar sadece temel çalışma olarak Aaker (1997) ile değil aynı zamanda Azoulay ve Kapferer (2003) ile Geuens vd. (2009) tarafından geliştirilen ölçekler üzerinden incelenmektedir. Geuens vd. (2009) marka kişiliğinin beş faktörlü- oniki maddeli olarak boyutlandırmıştır. İlgili ölçek kültürlere arası olarak test edilmiştir. Marka kişiliği boyutları sorumluluk, hareketlilik, saldırganlık, sadelik ve duygusallık olarak belirlenmiştir. Azoulay ve Kapferer (2003) literatürde yer alan marka kişilik ölçeklerinin yapısal anlamda ölçüm gücünün eksik kaldığını ve kavramsal olarak karışıklık oluşturduğundan hareketle, marka kimliği üzerinden, klasik bağlamda, ürün performansı açısından marka kişiliğine bakış açısı geliştirmişlerdir. Bu bağlamda marka kişiliği boyutlarının

eksik tanımlandığını belirterek, verilen şekildeki (1) marka tanımlama prizmasının marka kişiliğini oluşturmada da faydalı olacağına vurgu yapmıştır.

Şekil 1

Marka tanımlama prizması

Kaynak: Azoulay, A., & Kapferer, J. N. (2003). Do brand personality scales really measure brand personality?. *Journal of brand management*, 11, 143-155.

George ve Anandkumar (2012) marka kişiliği ölçeklerinin (ölçümlerinin) kültürlerarası geçerliliğinin olması gerektiğini savunarak marka kişiliği envanterinin geliştirilerek uyarlama çalışmalarının yapılmasının daha doğru olabileceğini belirtmiştir. Bu varsayımı destekleyen bir bulgu olarak ise, Ivens ve Valta (2012) çalışmalarında, Aaker'in marka kişiliği yaklaşımından hareket ederek, "aynı-homojen" marka kişiliği varsayımının geçerli olmayacağına ve teorik anlamda kurgulanan ölçümlerin veya modellerin uyarlanması gerektiğine işaret etmişlerdir. Hatta Ahmad ve Thyagaraj (2014) yaptıkları çalışmada, Aaker'in marka kişiliği ölçeğinin ülkeler ve ürün kategorileri arasında eşit olarak uygulanamayacağını göstermektedir.²

3. Büyük Veri Kavramı ve Analitiği

Büyük veri kavramı, yeni teknolojiler ve bunlarla bağlantılı mimarileri gerekli kılan, büyük hacimli veri olgusunu yansıtan ve bu bağlamda analiz edilmesi geleneksel yöntemlerle zor olduğu kabul edilen değişken, karmaşık, hızlı ve çeşitlilik ile betimlenen ve bu yapısı nedeniyle değer üreten bir özelliğe sahiptir (Katal vd., 2013). Son dönem itibarıyla büyük veri kavramı üzerine yapılan çalışmalar, işletmecilik alanında ve özellikle pazarlama içerikli faaliyetlerde, tüketiciyi tanıma bağlamı ve buradan hareketle tercih, tutum ve satın alma mekanizmalarını belirlemeye odaklanmaktadır. En temel ve başlangıç itibarıyla müşteri ilişkileri yönetimi (ingilizce literatürde CRM olarak kullanılmaktadır) uygulamaları olarak kavramsallaştırılan süreç, ilerleyen dönemlerde büyük veri olarak konumlanmaktadır. Büyük verinin pazarlama

² Çalışmanın araştırma aşamasında Aaker (1997) atfı yapılmış ancak konunun içeriği nedeniyle ilave ifadeler, kelimeler eklenmiştir.

eylemlerindeki yansımalarını iki ana boyutta incelemek mümkündür; birincisi müşteri profilinin çıkarılması, ikincisi ise veriden değer yaratılmasıdır. Söz konusu süreçte tüketicinin davranış şablonu ve eğilimlerinin veri analitiği mantığıyla çözümlenmesi hedeflenmektedir (Anshari vd., 2019, ss. 98-100). Kavramın gelişmesiyle birlikte, tüketicilerin ürünlere veya markalara yönelik düşüncelerinin incelenmesi ve belirlenmesi sürecinde son dönem itibari ile büyük veri metodolojisinin kullanıldığı görülmektedir. Özellikle makine öğrenmesi ile tüketicilerin markalara yönelik görüşlerinin belirlenmesi, kullanılan önemli yaklaşımlardan biridir. Bu bağlamda Makine Öğrenmesi bir yöntem olarak marka sermayesi unsurlarına ilişkin analizlerde de etkin şekilde kullanılmaktadır (Xu vd., 2022). Örneğin menşe ülke etkisi ve marka kişiliği arasındaki bağlantının belirtilen analiz ile gerçekleştirilmesi literatürde yer almaktadır (Chiang & Young, 2018).

3.1 İşletmelerde Büyük Verinin Kullanımı

Büyük verinin işletmelerde ana ve alt alanlarla ilişkisine dayalı olarak literatürde artan oranlı bir artış izlenmektedir. Söz konusu gelişimin, girişimler (Khanra vd., 2020), finans (Nobanee, 2021), işletme ve yönetim (Ardito vd., 2019), üretim (Sahoo, 2022) bağlamında incelendiği son dönem itibariyle gözlenmektedir. Benzer şekilde pazarlama alanında da çalışmalar artmaktadır. (Pinarbasi & Canbolat, 2019) akademik anlamdaki bu ilgi, dolaylı veya doğrudan alanın yansımalarını göstermektedir.

Uygulama alanı olarak ise büyük veri karar verme süreçlerinde etkin rol oynamaktadır. Bu anlamda literatür incelemesi yapıldığında büyük verinin tüketicinin yeni eğilimlerini öğrenme ve rekabet gücü kurgulayabilme adına nasıl etkide bulunabileceğine ilişkin çalışmalar mevcuttur (Piccarozzi & Aquilani, 2022).

Tan (2018) ise yaptığı çalışmada, daha önceki birçok çalışmanın büyük veri analitiğinin altyapısına odaklandığına dikkat çekerek kurumsal veri analitiği kullanım becerisinin ve özellikle personelin veri analitiğini kullanım becerisi üzerinde durulan çalışmaların büyük veri çalışmalarına pozitif katkıları olacağını öne sürmüştür. Bu bağlamda, büyük verinin, bilişim teknolojileri olanakları ve stratejik karar verme konusundaki literatürden yararlanılarak iş analitiği, stratejik karar vermeye ve nihayetinde kurumsal performansa verdiği destek açısından araştırılmasının faydalı olacağına vurgu yapmıştır. Sağıroğlu ve Sinanc (2013) yaptıkları çalışmada, büyük verinin yönetsel anlamını, şirketler veya kuruluşlar için daha zengin ve daha derin öngörüler kazanmanın ve rekabette avantaj sağlamanın bir yolu olarak özetlemişlerdir. Bu nedenle büyük veri çalışmaların titizlikle yönetilmesinin işletmenin geleceği için önemini belirterek, büyük verinin kapsamını yöntemini ve özellikle gizlilik endişelerini çalışmalarında tartışmışlardır.

3.2 Büyük Verinin Pazarlama Alanında Kullanımı

Büyük veri kullanımının pazarlama kararları ve faaliyetleri açısından önemini ve etkisini anlayabilmek teorik anlamda kaynak temelli yaklaşıma atıf yapmaktadır. Bu bağlamda fiziki, insani ve kurumsal sermaye gücünün tüketici analitiği bağlamında tüketici eylemlerinin ve hareketliliğinin büyük veri çerçevesi içerisinde elde etme ve saklama, tüketicilerin içgörülerini davranış bağlamı tespit etme ve bu içgörülerden dinamik bir yetenek olarak yararlanabilme şeklinde incelendiği görülmektedir (Erevelles vd., 2016). Geleneksel manada pazarlama faaliyetlerine yönelik verilerin tekdüze/sıradan ve küçük boyutlu olması veri işleme sürecini daha kolay hale getirirse de, örneğin dijital bir TV platformunun üye müşterilerinin verilerine yönelik oluşturulan veri setlerinin tekdüzelikten uzaklaşmış olması büyük veri analitiğini gerekli

kılmaktadır (Xu vd., 2016). Geleneksel pazarlama verileri ağırlıklı olarak demografik, işlem ve ürün ya da hizmet kullanım verilerinden oluşmaktadır. Dijital anlamda verilerin ise daha çok sosyal medya içerikleri, müşterilerin sosyal ağ ilişkileri ve cep telefonu üzerinden elde edilen verilerden oluştuğu görülmektedir (Rogers & Sexton, 2012). Dolayısıyla, büyük veri analitiği ile klasik pazarlama analitiğini kendi bağlamlarında incelemek gereklidir. Hangi veri analitiği yönteminin daha etkin olabileceği ve daha kıymetli veriler sunabileceğini tespit etmek burada verilecek kararın önceliğini oluşturmaktadır. Örneğin gerçek zamanlı verilerin işlenmesi söz konusu olduğunda büyük veri analitiğinin kullanılması daha gerçekçi olacaktır. Yine de belirli bazı durumlarda her ne kadar yavaş işlese de klasik pazarlama analitiği de göz ardı edilemeyecek sonuçlar sağlayacaktır. Dolayısıyla, büyük veri analitiği ve klasik pazarlama analitiğinin birlikte kullanımı işletmelerin pazarlama faaliyetleri açısından en etkin çözüm olacaktır (Saidali vd., 2019). Büyük verinin pazarlama alanında kullanıldığı yöntemlerden biri de tahmin algoritmalarının oluşturulmasıdır. Konut veya otomobil kredilerinden faydalanabilecek bireylerin belirlenmesi ve onlara özgü kredi oranlarının tahmin edilmesi örnek olarak verilebilir. Yine benzer şekilde bireylerin sağlıklı kalabilmeleri adına onları uyararak egzersiz, uyku veya yemek yeme davranışları gibi unsurlar konusunda tahminler de yapılmaktadır (Kopalle & Lehmann, 2021).

Dijital teknolojilerinin hızla gelişimi ve potansiyel etkisi dijital kaynaklı verilerin artan erişilebilirliği ve bu verileri analiz etme teknolojileri büyük veri analitiği açısından önemlidir. Özellikle pazarlama stratejileri kararlarında büyük veri kümelerini analiz etme ve rekabet gücü kazanma anlamında eğilimin olduğu görülmektedir. Bu anlamda fiziksel ürünlerin yanında sigorta, finans ve telekomünikasyon hizmetlerinin dijitalleşme güçleri belirtilen büyük veri analitiği dönüşümüne daha hızlı adapte olmalarını sağlamaktadır. Diğer yandan dijital teknolojiler ile işletmeler arasındaki karmaşık etkileşim mekanizması büyük verinin sunacağı etkinliği azaltan bir engel olarak incelenmektedir (Grishikashvili vd., 2014).

3.3 Büyük Verinin Marka Alanında Kullanımı

Marka konusu özelinde büyük veri kavramının kullanımı markanın ana yapılarına ilişkin olmakla birlikte ağırlıklı olarak sosyal medya üzerinden tüketicilerin marka tutum ve düşüncelerinin analiz edilmesi şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Literatürde bazı çalışmalar büyük verinin markaya yönelik hikayeler oluşturulması, bu hikayelerin müşterilerle paylaşılması marka fanlarının görüşlerinin alınması ve nihayetinde marka topluluklarının oluşturulması (Smith vd., 2017), müşterilerin hizmete yönelik hangi alanlarda yoğunlaştığı (Giglio vd., 2020), ulusal markalamada nasıl kullanılabilirliği (Chung vd., 2020) bağlamında kullanılabilirliği belirtilmektedir. Büyük verinin marka yönetimi alanında avantaj sağlayabilmesi için doğal olarak elde edilen verilerin işlenmesini sağlayan teknolojilerin varlığı gerekli olmaktadır (Hernán & Robins, 2016). Swaminathan (2016) yaptığı çalışmada, büyük veri marka ilişkisini, ortak marka oluşturma, müşteri sadakati yaratma ve bu sadakati ölçme başlıklarında incelemiş, sonuç olarak, müşteri temelli marka sadakatinin, markalaşma üzerine pek çok araştırmanın temelini oluşturan önemli bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Özellikle büyük veri ve büyük veri bağlamı yeni metodların kullanılmasının tüketicilerin markalar hakkındaki düşüncelerini anlayabilmek için önemli olduğunu belirtmişlerdir. Saura vd. (2019), finans sektöründe yapmış olduğu çalışmada, twitter'dan aldığı tüketici yorumlarını duygu analiziyle kategorize ederek marka tutumlarını olumlu, olumsuz ve nötr kategorilerinde sınıflandırarak şirket imajı açısından modellemiştir. Diğer bir sosyal medya platformu olarak Facebook üzerinde de sosyal ağ bağlamında duygu analizleri yapıldığı görülmektedir. Özellikle kurulan özel topluluklar içerisinde üyeler arasındaki etkileşimler incelenerek olumlu duygular tespit edildiği görülmektedir (Zhao vd., 2022). Benzer

şekilde duygu analiziyle twitter verileri marka otantiklik boyutlarını tespit etmek için kullanılmıştır. Söz konusu çalışmada, teknik olarak en önemli bakış açısı marka otantiklik olgusunu betimleyebilmek için elde edilen verilerde önemsiz olanların arındırılması işlemidir (Shirdastian vd., 2019). Bahsedilen çalışmalardan elde edilen bulgular, verilerin temsiline sağlanması ve daha sonra değerlendirmeye tabi tutularak nihai olarak en uygun yapının kurgulanması hedefinin önemli olduğunu göstermektedir (Giglio vd., 2020). Büyük veri ve marka arasındaki ilişkinin kurgulanmasında yeni bir yöntem olarak makine öğrenmesi yoluyla marka kişiliğinin tahminine yönelik çalışmalar bulunmaktadır; burada marka kişiliklerinin eşanlı olarak hem algısal hemde tüketicinin odaklandığı unsurlar açısından analiz gerçekleştirilmektedir (Pamuksuz vd., 2021, ss. 64-65). Bu kapsamda büyük veri ve marka arasındaki ilişkiyi belirlemede kullanılacak yöntemlerde veri algoritmalarının davranışların yapısına uygun kurgulanması gerekli olmaktadır. Doğrudan marka açısından bakıldığında verileştirme eyleminin mekanik değil daha organik bir markalaşma çalışmasını teşvik edeceği görülmektedir çünkü müşteri ile doğrudan etkileşim kurma, içerik üretme ve sosyal izleme unsurları etkili olmaktadır (Aimé vd., 2022, ss. 815, 816-819).

Misirli ve Vlachopoulou (2018, s. 272) sosyal medya analitiği tanımlamaya ilişkin gerçekleştirmiş olduğu inceleme neticesinde temel olarak özellikle enformatik araçların geliştirilmesi ve değerlendirilmesi, analiz edilmesi, ölçülmesi kavramlarını tespit etmiştir. Sosyal medya analitiğinin pazarlama hedefleri ile bağlantılı olarak markalama, e-WOM, tüketici davranış araştırmaları ve CRM uygulamaları ile inilti olduğu belirtilmektedir.

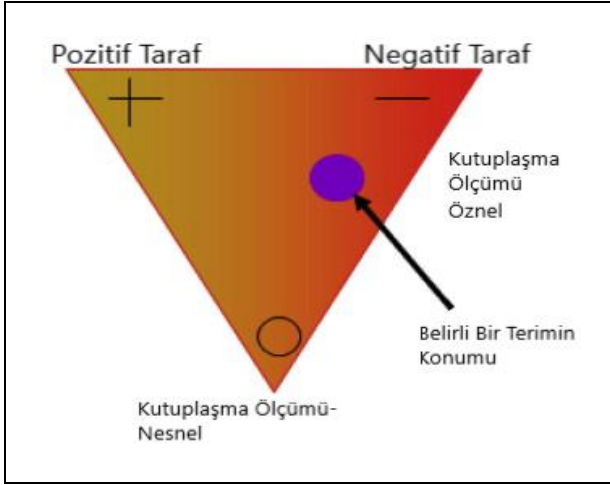
4. Duygu analizi yöntemi

Daha öncede belirtildiği üzere, duygu analizi, sosyal medya analitiği bağlamında, tüketicilerin markalara yönelik düşünce ve tutumlarını belirleyebilmek adına, duygu analizi önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Vidya vd. (2015, s. 521) Twitter üzerinden elde etmiş olduğu verilerle tüketicilerin algıladığı marka şöhretini analiz ederken analizinin aşamalarını şu şekilde belirlemiştir. Bir aşamada verilerin alınması, daha sonra özellik seçimi, sınıflandırma, sınıflandırmanın değerlendirilmesi ve daha sonrada marka şöhretin ölçülmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Ghiassi vd. (2013) benzer şekilde Twitter temelli duygu analizi literatürüne ilişkin yapmış olduğu inceleme kapsamında, duygu analizinin temelde iki ana yaklaşımı içerdiğini belirtmiştir. Birinci yaklaşım kişilerin düşüncelerinin olumlu veya olumsuz şekilde incelenmesi, ikinci yaklaşım ise makine öğrenmesi algoritmaları şeklindedir. Diğer yandan duygu analizinin yazılı metin üzerinden gerçekleştirilmesi bağlamında ise puan temelli yaklaşımın ön planda olduğunu vurgulamıştır. Bu noktada Twitter mesajlarının değerlendirilmesi bağlamında, bir duygu skalası şeklinde + 1 - 1 düzleminde incelemelerini gerçekleştirmiştir. Duygu analizi sürecinin denetimli veya otomatik olarak gerçekleştirilmesine yönelik ise; çok olumlu, kısmen olumlu, nötr, kısmen negatif ve tamamen negatif ölçek üzerinde uygun metinlerin bu gruplar içerisine alınması sağlanmıştır.

Mostafa'nın (2013, s. 4242) çalışmasında, duygu puan veya skorlarının nicelleştirilmesine yönelik geliştirdiği kısmi model aşağıda görülebilir (Bkz. Şekil 2). Şekil 2'de görüldüğü üzere olumlu ve olumsuz taraflarla birlikte karşıtlık değerlendirme hedefi bağlamında özel bir unsura ulaşmak ve onu pozisyonlama şeklinde bir yapı söz konusudur.

Şekil 2

Duygu Analizinin Nicelleştirilmesi

Kaynak: Mostafa, M. M. (2019). Clustering halal food consumers: A Twitter sentiment analysis. *International Journal of Market Research*, 61(3), 320-337.

Duygu analizi temel itibarıyla sosyal medya içeriğini gömük veya bir anlamda örtük şekilde, yerleşik olan duygusal yapının ortaya çıkarılmasına odaklanarak ikili bir sistem şeklinde (olumlu-olumsuz) veya nötr yapıyı ortaya koyarak bir sınıflandırma yapmayı hedeflemektedir. Bu açıdan bakıldığında duyguların bir anlamda yakalanması ve içerisindeki ana temanın denetimli veya denetimsiz bir makine öğrenme algoritması ile belirlenmesi ana olgusunu ifade eder (Verma, 2022). Örneğin, Zimbra vd. (2016) bir kahve markası hakkında yaptıkları çalışmada, birçok çalışmaya göre farklı bir yaklaşım ile duygu analizini pozitif, negatif, nötr düzleminden ileriye götürüp, iki tane ara durum ekleyerek, kesinlikle olumlu, hafif pozitif, nötr, hafif negatif, kesinlikle olumsuz şeklinde beş grupta verileri sınıflandırmışlardır. Tüketici tercih ve ya düşüncelerinin örtük şekilde yer alan yapısının açılımının sağlanması, kendi içerisinde bir süreci ve ya aşamaları içermektedir. Bir aşama da inceleme konusu olan özelliklerin ve duygu analizi cümlelerinin tanımlanması aşamasıdır. Bu tanımlama hem inceleme konusu olan özelliklerin, hem de duygu analizine konu olacak cümle setlerinin belirlenmesine atıf yapar. Daha sonra belirtilen özellik ve duygu eşleşmesi yapılarak duygu ve özellik kümeleri oluşturulur, duygulara bir değer atanır, duyguların yönelimi belirlenerek açılım kuralları belirlenir. İkinci aşamada ise tercihin tanımlanması veya unsurun tanımlanması bağlamında analizler gerçekleştirilir (Zhang & Kim, 2021, s. 4).

Sosyal medya ve kullanıcıların üretmiş olduğu içerik üzerinden bir analitiğin gerçekleştirilmesi temelde güçlü bir yorum ve bilginin paylaşımı sürecine atıf yapar. Sosyal medya bu anlamda kendi iç iletişim mekanizmasına sahip ve kullanıcıların daha güçlü bir şekilde katılımının sağlandığı ve ağırlık olarak da markalara yönelik düşüncelerin ön planda olduğu güçlü bir araçtır (Morgan vd., 2021, s. 2). Ibrahim ve Wang (2019, s. 36) tweetlerin analiz edilmesinde kullandığı modeli çerçevelerken üç ana grup üzerinden hareket etmiştir. Birincisi veri kaynakları, ikincisi ön işleme, konu modelleme, duygu analizi, zaman serisi analizinin içerdiği metot, üçüncü grup ise tweet hacim ve duygularındaki trendler, kritik an noktaları, duygulardaki değişiklikler, konu ve gelişim alanlarının olduğu bulgu kısmıdır. Sözlük temelli (lexicon-based) yaklaşım, duyguları belirleme konusunda kullanılmaktadır. Çalışmada müşteri tweetleri üç temel kategoride de ölçümlenmiş ve gruplandırılmıştır. Bunlar, olumlu, olumsuz, nötr şeklindedir. Sözlük aynı zamanda metinde yer alan psikolojik ve davranışsal farklı boyutları

ölçümlemeye yönelik olarak kelime listelerini içermektedir. Olumlu ve olumsuz ile nötr bulgular yanında, duygu analizi skorları olarak birleşik skorlarda hesaplanabilmektedir. Bileşik skor duygu skorlarının -1 (en negatif) +1 (en pozitif) arasında normalleştirilmesidir (Kim & Lim, 2021, s. 5).

Duygu analizi iç mekanizma olarak beş temel prosedürü içermektedir (Jardim & Mora, 2022, s. 201). Bu beş temel prosedür sırasıyla, verilerin çıkarılması, verilerin ön işleme tabi tutulması, duyguların tespiti, duyguların sınıflandırılması, duygular için karşıtlığın belirlenmesi şeklindedir.

Feldman (2013) ise, yaptığı çalışmada, duygu analizini beş kategoriye ayırarak incelemiştir. Bu beş kategori, belge düzeyinde duygu analizi, cümle düzeyinde duygu analizi, aspect tabanlı duygu analizi, karşılaştırmalı duygu analizi, ve duygu sözlüğü edinimi şeklinde sıralanmaktadır. Duygu analizlerinin sonunda verileri görselleştirmek son zamanlarda sıkça kullanılan bir uygulama haline gelmiştir. Çizelgeler, grafikler ve bilgi grafikleri gibi veri görselleştirmeleri, işletmelere önemli bilgileri anlık iletmek için değerli bir yol sağlamaktadır. Verilerin metin tabanlı olması durumunda önemli veri noktalarını vurgulamak için çarpıcı bir görselleştirme talebinde bir kelime bulutu kullanılarak veriler donuklaştırılarak veya sabitleştirilerek istenen önemli bilgiler anında raporlandırılabilir. Kelime bulutlarının işleme şekli basit anlamda kelimelerin kaynağa görülme sıklığının daha büyük ve belirgin görülmesini sağlama şeklindedir (Gursoy vd., 2017).

5. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı

Tüketicilerin marka kişiliği algıları ve sınıflandırması teorik kısımda anlatıldığı üzere daha çok ve geleneksel anlamda tüketiciler üzerinde gerçekleştirilen anket çalışmaları ile belirlenmektedir. Ancak tüketicilerin bilişsel ve duygusal anlamda, zihninde marka kişiliğine yönelttiği ifadelerin, kendi kelimeleri bağlamında belirlenmesi, anket çalışması ile kendisine hazır olarak sunulan marka kişiliği boyutlarına göre daha gerçekçi bir sonuç vereceği açıkça gözlemlenebilmektedir. Araştırmanın amacı, tüketicilerin görüşlerine ve düşüncelerin dayanarak kullandıkları ifadelerin temelinde markalara hangi kişiliği atfettiklerini anlamlandırarak ve dolayısıyla sınıflandırarak büyük veri bağlamında duygu analizi ile belirlemektir. Geleneksel anlamda marka kişiliği belirleme ve tespit etme çalışmaları gerek hız açısından gerek anlık veriye dayalı tespit açısından yetersiz kalmaktadır. Bu nedenle çalışmanın önem noktası bahsedilen bu iki konudur.

Diğer yandan tüketiciler karar verme aşamasında yaşanmış, söylenmiş, önerilmiş fikir ve düşünceleri de dikkate almaktadırlar (Liu, 2012). Tüketicilerin görüşlerine ilişkin bilgiler ve dolayısıyla veriler son dönemde hacim ve hız açısından artan oranlı bir yükseliş sergilemektedir. Hatta sözkonusu verilerin miktarı eksabayt (1073741824 GB) boyutuna ulaştığı belirtilmektedir. Bahsedilen boyutlardaki verilerin alınması ve işlenmesi ise ayrı bir analiz sürecini gerekli kılmaktadır. Ancak büyük veri kavramını sadece verinin kapladığı alan olarak değerlendirmek hatalı olacaktır (Katal vd., 2013). Online platformlar ve sosyal medya araçları ile düşünceleri "hemen ve dolaysız, kendi kelimeleri ile aktaran" tüketici profilinin gelişimi büyük veri olarak olgunlaşan bu sistemden markaların kişilik algılarını belirlemek çalışmanın hedef noktasını oluşturmaktadır. Çalışmanın kapsamı, Türkiye konaklama endüstrisi(oteller) üzerine ve son beş yılda oluşan verileri içermektedir.

6. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın temel konusu, sosyal medya verileri üzerinde algılanan marka kişiliğini tespit etmek için literatürdeki marka kişiliği çalışmaları ile duygu analizi çalışmalarını bir araya getirmektir. Üzerinde durulan problem, sosyal medya yorumlarının duygu analizlerinin yapılması sonucu elde edilen müşteri eğilimlerinin marka kişiliği ile ilişkisinin tanımlanmasıdır. Aşağıda yöntemin ayrıntıları verilmiştir.

Çalışma, tüketici yorumlarından oluşan veri kümesi kullanılarak, duygu analizi yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Böylece tüketicilerin yorumlarında markalara yönelik kendi ifadelerine dayalı olarak hangi marka kişilik algısının oluştuğunun otomatik olarak belirlenmesi gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla temel yöntem duygu analizidir, ancak diğer yazılımsal uygulamalar çalışma için özgün ve orijinal olarak geliştirilmiştir. Makine öğrenmesi, deneyimlerden öğrenilen bilgilerin otonom olarak edinilmesi ve bütünlleştirilmesi yeteneğine sahip bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Murphy, 2012). Bu çalışmada makine öğrenmesi iki temel kola ayrılarak incelenmektedir.

1. Denetimli Öğrenme: Verileri ve o verilerden çıkan sonuçları makineye tekrar baştan vererek bu bilgilerden bir fonksiyon çıkarılmasını sağlamaktadır. Böylece makine veriler arasındaki ilişkiyi öğrenmektedir. Denetimli öğrenme de alt kategorilere sahip olsa da temel olarak iki gruba ayrılmaktadır.

a- Regresyon: Regresyon analizinde, iki ya da daha çok değişken yer aldığı istatistiksel modellerde, genellikle neden-sonuç ilişkileri araştırılmaktadır. Kısaca, değişkenlerden biri ya da birkaçının, diğer bir ya da birkaç değişkeni ne ölçüde etkilediği incelenmektedir. Regresyon analizinde, eğer değişkenler arasında ilişki varsa, ilişkinin derecesi matematiksel bir fonksiyon olarak ortaya konmaktadır.

b- Sınıflandırma: Makine öğrenmesi ve istatistikte; sınıflandırma, bilgisayar programının verilen veri girişinden öğrendiği ve sonrasında yeni gözlemleri sınıflandırmak için bu öğrenmeyi kullandığı denetimli öğrenme yaklaşımı olarak tanımlanmaktadır.

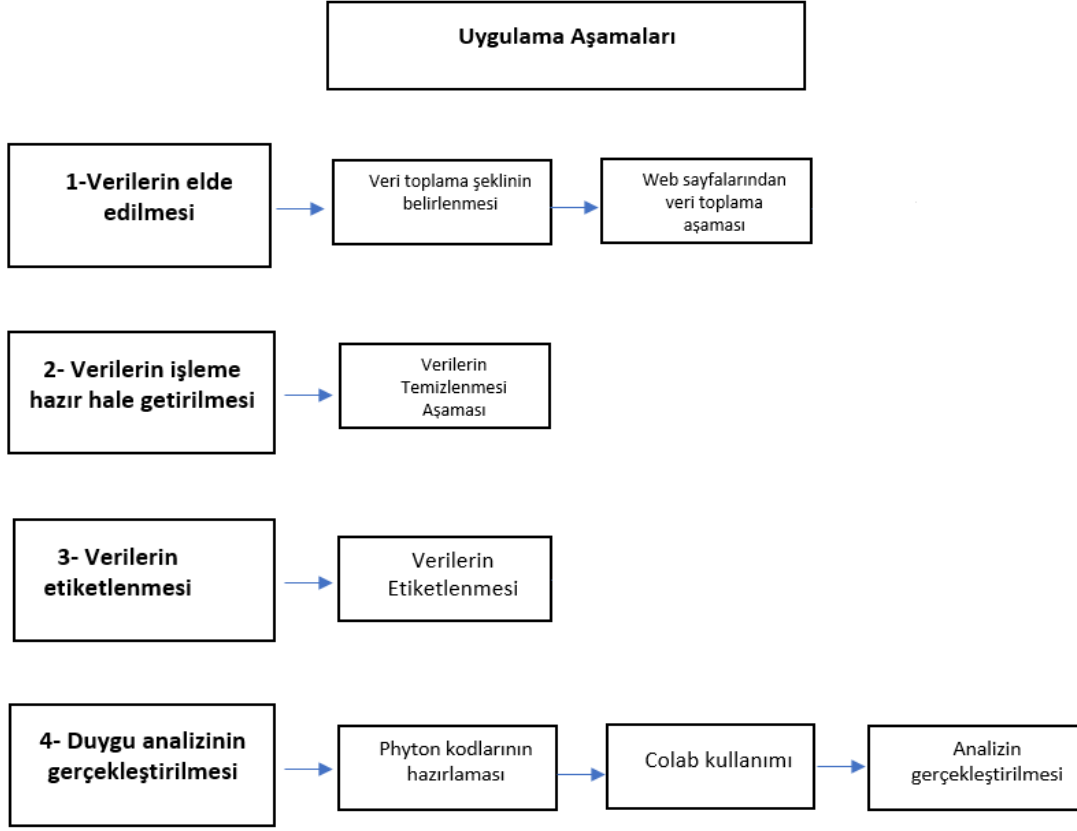
2. Denetimsiz Öğrenme: Denetimsiz öğrenme teknikleri arasında, kendi kendini düzenleyen haritalar (SOM), K-Means kümeleme bulunmaktadır. Denetimsiz öğrenmede modele bilgi verilmekte, ancak herhangi bir rehberlik olmaksızın bilgiyi bulması beklenmektedir (Murphy, 2012).

7. Tüketici Yorumlarından Marka Kişiliğinin Analiz Edilmesi

Yukarıda belirtildiği üzere çalışma duygu analizine dayanmaktadır, ancak çalışmanın özgünlüğünü ortaya koyan ve marka kişilik algılarının otomatik olarak belirlenmesini sağlayan bir uygulama geliştirilmiştir. Uygulamanın geliştirilmesi dört aşamadan oluşmaktadır. Bunlar; verilerin elde edilmesi, işleme hazır hale getirilmesi, etiketleme ve duygu analizinin gerçekleştirilmesi şeklindedir. Aşağıda söz konusu aşamalar ayrıntılı olarak Şekil 3'te gösterilmektedir.

Şekil 3

Uygulamanın geliştirilme aşamaları (Uygulamaya ait akış diyagramı)

7.1 Verilerin elde edilmesi

Literatürde otel temelli konaklama endüstrisinde gerçekleştirilen büyük veri analizlerinde ağırlıklı olarak, tüketicilerin genel bağlamlı görüşleri analiz edilmektedir. Tüketicilerin çevreci tutumları (Mariani & Borghi, 2020), deneyimleri (Zarezadeh vd., 2022), tatmin düzeyleri (Zhao vd., 2019), örnekleri verilebilir. Diğer yandan marka odaklı çalışmalarında gerçekleştirildiği görülmektedir (Zhang & Kim, 2021). Çalışmada geliştirilen uygulama aşağıda belirtilen üç alanda işlevsellik kazanabilecek bir özelliğe sahiptir;

- 1- Otel özelinde tüketicilerin atfettikleri marka kişiliği boyutlarını belirleyebilmek,
- 2- Tüketicilerin otellere yönelik yapılan bütün yorumlara dayalı atfedilen marka kişiliği boyutlarını tespit etmek,
- 3- Tüketicilerin belirli bölgedeki otellere yönelik yorumlarına dayalı atfedilen marka kişiliği boyutlarını tespit etmek.

Bu çalışmada, odaklı bir sonuç elde edebilmek ve diğer sektörlerde yaygınlık kazandırabilmek ve aynı zamanda markaların istedikleri anda kendilerine atfedilen marka kişilik boyutlarını görmelerini sağlayabilme faydası yaratmak adına birinci alan tercih edilmiştir. Uygulama özgün nitelikte bir duygu analizi çalışması olduğu için literatüre katkı sağlayacak ve sonraki aşamada patentlemeye konu olacaktır. Çalışmada, tüketicilerin online görüşlerine dayalı marka kişiliği boyut algılarını otomatik olarak belirlemeyi hedefleyen uygulama kaliteli, yoğun ve güncel verinin bir konaklama işletmesi bağlamında geliştirilmesini içermektedir. Dolayısıyla veri

örnekleme yukarıda belirtilen şartlara dayalı olarak kararsal niteliktedir. Verinin alındığı online platform ise Türkiye’de bilinen ve yoğun biçimde kullanılan özelliktedir. Çalışmada, gerekli veriler, tüketicilerin online görüşlerini paylaştıkları platformdan Mayıs 2022 - Temmuz 2022 döneminde alınmıştır.

Zhang vd. (2003), veri toplamanın ve bu verilerin ön işleme basamağının veri analizinde en önemli aşama olduğuna vurgu yapmışlardır. Literatürde, genellikle veri ön işleme ve hazırlamanın toplam veri mühendisliği çabasının yaklaşık %80’ini oluşturduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle veri hazırlama bu alanda yapılan çalışmaların en önemli kısmını oluşturmaktadır. Diğer taraftan veri madenciliği alanındaki çalışmaların çoğu, kaliteli verilerin varlığı kabul edilerek ilerletilmektedir. Veri madenciliği algoritmalarının girdilerinin, tüm özelliklerin önemli olduğu, eksik veya yanlış değerler içermeyen, doğru bir şekilde dağıtıldığı varsayılmaktadır. Eğer veriler kaliteli kaynaklardan elde edilip nitelikli olarak ön işleme tabi tutulmazsa, verilerden elde edilebilecek nitelikli modellerin kullanılmamasına, dolayısıyla düşük performanslı ve düşük kaliteli bir analize neden olabilmektedir.

Uygulama için gerekli veriler, online tüketici görüşlerinin yer aldığı platformdan daha önce belirtilen kriterler bağlamında elde edilmiştir. Bu aşamada verilerin elde edilmesinde iki tercih edilebilir yöntem bulunmaktadır. Birinci yöntem verilerin araştırmacı tarafından ilgili web sayfalarından geleneksel olarak manuel olarak toplanmasıdır. Bu yöntem her ne kadar yavaş bir yöntem olsa da web sitelerini yapılan iş hakkında yanlış kanıya düşürmemek ve veri güvenliği şartlarını yerine getirildiğini bilgisayar sunucularına kanıtlamak için en basit metottur. İkinci yöntem ise çeşitli hazır kod ya da uygulamayla veya araştırmacının kendisi tarafından özgün olarak geliştirilen kodlar yardımıyla verilerin web sitesinden otomatik olarak alınmasıdır. Bu noktada otomatik veri toplama çok hızlı bir yol olsa da, genelde web sunucuların toplu işlem yapılmasından dolayı tercih etmedikleri bir yöntemdir. Büyük boyutlarda verinin kısa sürede elde edilmesi, hem kontrol etmesi güç bir süreç olacak, hem de yüklü miktarda veriyi alırken sunucuyu meşgul etme, yavaşlatma sorununu doğurduğundan, sunucular tarafından genellikle istenmeyen bir durumdur. Bu çalışmada uygulama noktasında verileri alırken birinci yöntem tercih edilmiştir.

İlgili süreç sonunda elde edilen ve tüketicilerin markalara yönelik ifadelerini içeren görüşleri aşağıdaki şekilde (Bkz. Şekil 4) görüldüğü gibi tespit edilmiştir. Bu şekil örnek olarak verilmiştir, benzer biçimde yaklaşık 30 sayfalık bir çıktı söz konusudur. Tüketicilerin bu aşamadaki görüşleri analiz süreci açısından ham ve işlenmemiş veri şeklindedir.

İfadelerden görüleceği üzere, her bir tüketicinin kurduğu cümle veya kullandığı tekil kelimeler marka kişiliğine atfedilme özelliğine sahip nitelikte olduğu varsayılmaktadır. Çünkü teori kısmında da bahsedildiği üzere marka kişiliği boyutları anlam bilim olarak tüketicinin kullandığı kelimeler ya da ifadeler bağlamında gerçekleşmektedir. Diğer bir ifadeyle uygulamanın hedefi söz konusu kelime ya da ifadelerin yansıttığı kişilik algılarını bulabilmektir. Örneğin, “süper konaklamaydı”, “mükemmel”, “yataklar rahatsız” gibi kısa, odaklı ve betimleyici kelimeler ve ifadeler olduğu gibi “Otel olarak her şey iyiydi. Ailecek tatil yapılabilir, Ama plajı küçük ve çok taşlı, çocuklar için etkinlikler var genel olarak memnun kaldık” şeklinde cümle öbekleri de yer almaktadır. Uygulamanın sonraki aşaması söz konusu ifade, kelime ve cümle öbeklerinde olası gereksiz parçaların ayıklanmasıdır. Bu durum aşağıda ayrıntılarıyla açıklanan verilerin ön işleme aşamasının konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmada kullanılan veri seti belirli bir zaman aralığında alınmasına rağmen daha önceki yıllarda girilmiş tüketici yorumlarını da içermektedir. Bu anlamda veriler kısıtlı bir zaman aralığında toplansa da geniş bir sürede yapılmış yorumlardan oluşmaktadır. Ancak yeterli sayıda büyük veri seti elde edilebilirse aynı uygulama ile farklı veri setleri üzerinde örneğin çok daha dar zaman aralıklarında çalışması tekrar etmek mümkündür.

Şekil 4
Alınan verilere ait örnek excel dosya görüntüsü

	A
	text
1	Yemekleri havuzu denizi güzeldi ama odalar çok kötüydü. Temizlik konusunda eksikleri çok fazla. Günlük değişmeyen havlular değişince de pis geliyordu. Plaj havlusu da aynı şekilde
2	Merhabalar Otelede 2021 Ramazan Bayramı arifesi ile bayramın bitişine kadar toplamda 4 gece konakladık. Arkadaşlar otel fevkaladenin fevkinde, muhteşem ötesi, süper vb. tüm güzel sıfatları hak ediyor. Beğenmeyen, olumsuz yorum yapan arkadaşların konakladıklarını veya gerçek olduklarını düşünmüyorum.
3	Bu otele 5 yıldız fazla. Kapasite fazla ama altyapı yetersiz, personel yetersiz müşteriye yetemiyorlar. Antalya'da Ağustos sıcaklarında bayram zehir oldu. Klimayı bugün yapacağız yarı yapacağız derken ziyan oldu günler. Lobi harici serin bir yeri yoktu restoranda ter içinde yemek ye. Oda kayıyor. Her yerde sıra var. Koridorlar kirlili.
4	Otel girişinde hiç bir görevli bizi karşılamadı. Bize yol göstermedi bilgi vermedi ister gelin isterseniz gelmeyin modunda bir hava vardı.
5	Geceleri renkleriyle kunduya farklı bi his uyandırann Çokk çokk lüks bir hotel :) Bence paranızın kıymetini bilen tek yer söyleyebilirim size Hepinize iyi tatillerr
6	Süper konaklamaydı.
7	Çalışanlar genel olarak güler yüzlüydü. Yemekler güzeldi.
8	Guzel, temiz, eğlenceli. Güler yüzlü personel. Yemekleri harika. Ailece sevdik, ♥Mutlu ayrıldık önemli o diye düşünüyorum. Teşekkür
9	Otel olarak her şey iyiydi. Ailecek tatil yapılabilir, Ama plajı küçük ve çok taşlı, çocuklar için etkinlikler var genel olarak memnun kaldık
10	İmkanları çok çeşitli olan güzel bir otel gitmeyi düşünenler gönül rahatlığıyla gidebilir geniş bir alan üzerine kurulu çok temiz olanakları geniş bir otel keyifli bir tatildi ve bizim için çocuk kulübünde çocuğumuz güzel vakit geçirdi.
11	Tek kelimeyle mükemmel bir tatil geçirdik
12	Büyük ama fazla bir şey yok
13	Otele gelince otopark dolu diye kapıyı açıp içeri bile almadılar bavulları yolda indirdim aracı kendiniz park edin dediler, resepsiyondaki arkadaşlar ilgiliydi. restoranda klimalar bile çalışmıyor hamam gibi, servis rezalet çatal kaşık bile bulamıyorsunuz çeşit hiç yok ve herşey dondurulmuş gıda (patates köfte...)ye lezzetsiz.yemekhane gibi resmen herşeyi kendiniz alıyorsunuz bir bardak çay isteyebileceğiniz kimse yok garsonlar masayı kağıt peçeteyle siliyor.
14	Mükemmel
15	Birkaç çocuklu aileyle birlikte ve kısa süreli tatilimizden ziyadesiyle memnun kaldık. Aynı otelede daha uzun süreli tatilin planını yaptık. Sadece mevcut standardın koruması bile fark yaratmaya devam edecektir.
16	Yataklar rahatsız.
17	Genel olarak otelden çok memnun kaldık. Denizi mükemmel ve suyu soğuk değildi. Kumsalının dışında koyu çevreleyen iskelesi ve dalgakıran sayesinde hiç dalga yoktu. İskelesi çok geniş ve manzarası mükemmeldi. 3 farklı havuzu (1 tanesi +16 ki bu çok iyi), havuzların bir tanesinin içinde bar, 2 tanesinin kenarlarında su içerisinde duran özel şezlonglar, 1 tane çocuklar için aquapark ve 1 tane yetişkinler için aquapark vardı. Otelede gözlünüzce ister
18	Yeni ve şık bir otel odalar ferah ve temizlik konusunda çok iyi. otel koyda olduğundan denizi gün boyu dalgasız ve berrak havuz ihtiyacı hiç hissetmiyorsunuz, yemekler çeşit olarak yeterli ayrıca hemen hemen gün boyunca havuz etrafında snack lardan ziyade yiyecek bisşeyler bulabiliyorsunuz.
19	

7.2 Verilerin işleme hazır hale getirilmesi

Çalışmada, kullanılacak verilerin kalitesini artırmak için veriler üzerinde ön işleme gerçekleştirilmiştir. Veri kalitesinin önemli bir aşaması olan bu süreç kayıp veriler, yazım hataları, kısaltmalar, gömük değerler, yanlış yerdeki değerler, uyumsuz veriler, kelimenin yanlış sırada yazılması, tekrarlı kayıtlar, çelişkili kayıtlar gibi hataların düzenlenmesini içeren bir alt aşamadır (Rahm & Do, 2000, s. 6).

Verilerin toplanmasının ardından yapılması gereken önemli bir çalışma ise, kelime bazında duygu ilişkilendirilmesi yapılacağından, duygu içermeyen bağlaç türü kelimeleri cümlelerden çıkarmaktır. Çalışmada, duygu analizi için önemli bir nokta, veri ön işleme yapılmadan duygu analizine geçilirse farklı sonuçlar elde etmenin kaçınılmaz olmasıdır. Shi vd. (2013) yaptıkları çalışmada veri ön işlemenin kendi çalışmaları içinde hangi adımlarda yapıldığını liste yardımı ile kategorize etmişlerdir. Bu noktada veri ön işlemenin en önemli adımları, kabul edilebilir limitler dışındaki ayrıçaların kaldırılması, virgül, tire vb. işaretlerin ve tüm sayısal olmayan karakterlerin kaldırılması, çok yaygın fiil biçimleri de dâhil olmak üzere, standart durak kelimelerin kaldırılması şeklinde özetlemişlerdir.

Veri ön işleme yapılırken üzerinde çalışılan dil önem kazanmaktadır. Farklı dillerde farklı veri ön işleme işlemleri kullanılmaktadır. Bunlar için hizmete sunulan çok sayıda kütüphane bulmak mümkündür. Şekil 6'da görülen kod nltk. Download ('stopwords') satırı ile herhangi bir dil ayrımı olmadan verilerdeki nokta işaretini kaldıran bir örnek içermektedir.

Her ne kadar belirli yaklaşım ve incelemeler neticesinde veri ön işleme gerçekleştirilse de, verinin tamamen sorunsuz hale getirilmesi oldukça zordur. Bunun için özel bir çaba ve yazılım gerekmektedir. Hatta bazı durumlarda "kelime kelime" inceleme durumu söz konusu olabilmektedir. Çalışmada, mümkün olan en üst seviyede veri ön işleme gerçekleştirilmiştir. Arındırılmış veri örneği Şekil 5'de gözlemlenebilir, bu sonucu elde edebilmek için kullanılan kodlardan bir bölüm ise, Şekil 6' da yer almaktadır.

Şekil 5

Veri Ön İşleme Sonrası Veri Tabanımızın Görüntüsü

text
Yemekleri havuzu denizi güzeldi ama odalar çok kötüydü. Temizlik konusunda eksikleri çok fazla. Günlük değişmeyen havlular değişince de pis geliyordu. Plaj havlusu da aynı şekilde
Merhabalar Otelde 2021 Ramazan Bayramı arifesi ile bayramın bitişine kadar toplamda 4 gece konakladık. Arkadaşlar otel fevkaladenin fevkinde, muhteşem ötesi, süper vb. tüm güzel sıfatları hak ediyor. Beğenmeyen, olumsuz yorum yapan arkadaşların konakladıklarını veya gerçek olduklarını düşünmüyorum.
Bu otel 5 yıldız fazla. Kapasite fazla ama altyapı yetersiz, personel yetersiz müşteriye yetemiyorlar. Antalya'da Ağustos sıcaklığında bayram zehir oldu. Klimayı bugün yapacağız yarın yapacağız derken ziyan oldu günler. Lobi harici serin bir yeri yoktu restoranda ter içinde yemek ye. Oda kaynıyor. Her yerde sıra var. Koridorlar kirli.
Otel girişinde hiç bir görevli bizi karşılamadı. Bize yol göstermedi bilgi vermedi ister gelin isterseniz gelmeyin modunda bir hava vardı.
Geceleri renkleriyle kunduya farklı bi his uyandıran Çokk çokk lüks bir hotel :) Bence paranızın kıymetini bilen tek yer söyleyebilirim size Hepinize iyi tatillerr
Süper konaklamaydı.
Çalışanlar genel olarak güler yüzlüydü. Yemekler güzeldi.
Güzel, temiz, eğlenceli. Güler yüzlü personel. Yemekleri harika. Ailece sevdik, ♥Mutlu ayrıldık önemli o diye düşünüyorum. Teşekkür
Otel olarak her şey iyiydi. Ailecek tatil yapılabilir, Ama plajı küçük ve çok taşlı, çocuklar için etkinlikler var genel olarak memnun kaldık
İmkanları çok çeşitli olan güzel bir otel gitmeyi düşünenler gönül rahatlığıyla gidebilir geniş bir alan üzerine kurulu çok temiz olanakları geniş bir otel keyifli bir tatildi ve bizim için çocuk kulübünde çocuğumuz güzel vakit geçirdi.
Tek kelimeyle mükemmel bir tatil geçirdik
Büyük ama fazla bir şey yok
Otele gelince otopark dolu diye kapıyı açıp içeri bile almadılar bavulları yolda indirdim aracı kendiniz park edin dediler, resepsiyondaki arkadaşlar ilgiliydi. restoranda klimalar bile çalışmıyor hamam gibi, servis rezalet çatal kaşık bile bulamıyorsunuz çeşit hiç yok ve herşey dondurulmuş gıda (patates köfte...)ve lezzetsiz.yemekhane gibi resmen herşeyi kendiniz alıyorsunuz bir bardak çay isteyebileceğiniz kimse yok garsonlar masayı kağıt peçeteyle siliyor.
Mükemmel
Birkaç çocuklu ailele birlikte ve kısa süreli tatilimizden ziyadesiyle memnun kaldık. Aynı otelde daha uzun süreli tatilin planını yaptık. Sadece mevcut standardın koruması bile fark yaratmaya devam edecektir.
Yataklar rahatsız.
Genel olarak otelden çok memnun kaldık. Denizi mükemmel ve suyu soğuk değildi. Kumsalının dışında koyu çevreleyen iskelesi ve dalgakıran sayesinde hiç dalga yoktu. İskelesi çok geniş ve manzarası mükemmeldi. 3 farklı havuzu (1 tanesi +16 ki bu çok iyi), havuzların bir tanesinin içinde bar, 2 tanesinin kenarlarında su içerisinde duran özel şezlonglar, 1 tane çocuklar için aquapark ve 1 tane yetişkinler için aquapark vardı. Otelde gözünüzce ister
Yeni ve sık bir otel odalar ferah ve temizlik konusunda çok iyi, otel koyda olduğundan denizi gün boyu dalgasız ve berrak havuz ihtiyacı hiç hissetmiyorsunuz, yemekler çeşitli olarak yeterli ayrıca hemen hemen gün boyunca havuz etrafında snacklerden yiyecek bisşeyler bulabiliyorsunuz.

Şekil 6*Veri Ön İşleme Yaptığımız Kodlardan Bir Bölüm*

```

df['text'] = df['text'].str.lower()
df['text'] = df['text'].str.replace('[^\w\s]', '')
df['text'] = df['text'].str.replace('\d', '')
nltk.download('stopwords')
sw = stopwords.words('turkish')
df['text'] = df['text'].apply(lambda x: " ".join(x for x in str(x).split() if x not in sw))
nltk.download("punkt")
df["text"].apply(lambda x: TextBlob(x).words).head()
nltk.download('wordnet')
df['text'] = df['text'].apply(lambda x: " ".join([Word(word).lemmatize() for word in x.split()]))

```

```

[nltk_data] Downloading package stopwords to /root/nltk_data...
[nltk_data] Unzipping corpora/stopwords.zip.
[nltk_data] Downloading package punkt to /root/nltk_data...
[nltk_data] Unzipping tokenizers/punkt.zip.
[nltk_data] Downloading package wordnet to /root/nltk_data...
[nltk_data] Unzipping corpora/wordnet.zip.

```

7.3 Veri etiketleme

Medhat vd. (2014) yaptıkları çalışmada duygu sınıflandırma tekniklerini iki kategoride inceleyerek makine öğrenmesi yaklaşımı ile sözlük tabanlı yaklaşım olarak bağlamında değerlendirmişlerdir. Khan vd. (2016) ise makine öğrenmesi yapısını denetimli, denetimsiz ve yarı denetimli olarak öncelikle üç kategoride incelediğini belirterek, denetimli yaklaşımın ayırt etme yeteneğini etiketlenmiş veri tabanı yapısından aldığını ifade etmektedirler.

Veri etiketlemesine ilişkin teorik altyapıya bakıldığında üç temel yaklaşımın kullanıldığı görülmektedir. Birincisi, duyguları günlük yaşamdaki karşılıklarına göre incelemektedir. İkincisi, duyguları ait oldukları boyutlara göre kategorize etmektedir. Üçüncüsü ise daha keskin bir yaklaşım olarak, duyguların his uyandırma etkisine dayalı olarak değerlendirilmesi şeklindedir (Cowie vd., 2011). Çalışmada, incelenen verilerin temsil kabiliyetini artırabilmek için ifade ve kelimenin bağlamına göre belirtilen üç yaklaşımda kullanılmıştır. Bu aşamada, tüketicilerin veri ön işleme sürecinden geçirilen görüşlerini içeren kelime, ifade ve cümlelerin tekil veya bütünsel olarak hangi marka kişiliği duygusunun karşılığı "etiketleme süreci" kapsamında değerlendirilmiştir. Veri olarak 1047 tüketici görüşü bu bağlamda tek tek incelenmiştir. Etiketleme neticesinde her bir tüketici görüşünün hangi duygu boyutuna karşılık geldiği belirlenmiştir (Bkz. Şekil 7).

Şekil 7

Etiketleme İşleminin Ardından Veri Tabanına Ait Görüntü

text	Kategori
Yemekleri havuzu denizi güzeldi ama odalar çok kötüydü. Temizlik konusunda eksikleri çok fazla. Günlük değişmeyen havlular değişince de pis geliyordu. Plaj havlusu da aynı şekilde	OLUMSUZ
Merhabalar Otelde 2021 Ramazan Bayramı arifesi ile bayramın bitişine kadar toplamda 4 gece konakladık. Arkadaşlar otel fevkaladenin fevkinde, muhteşem ötesi, süper vb. tüm güzel sıfatları hak ediyor. Beğenmeyen, olumsuz yorum yapan arkadaşların konakladıklarını veya gerçek olduklarını düşünmüyorum.	HEYECAN
Bu otele 5 yıldız fazla. Kapasite fazla ama altyapı yetersiz, personel yetersiz müşteriye yetemiyorlar. Antalya'da Ağustos sıcaklığında bayram zehir oldu. Klimayı bugün yapacağız yarın yapacağız derken ziyarı oldu günler. Lobi harici serin bir yeri yoktu restoranda ter içinde yemek ye. Oda kaynıyor. Her yerde sıra var. Koridorlar kirli.	OLUMSUZ
Otel girişinde hiç bir görevli bizi karşılamadı. Bize yol göstermedi bilgi vermedi ister gelin isterseniz gelmeyin modunda bir hava vardı.	OLUMSUZ
Geceleri renkleriyle kunduyla farklı bi his uyandıran Çok çok lüks bir hotel :) Bence paranızın kıymetini bilen tek yer söyleyebilirim size Hepinize iyi tatillere	YETKİNLİK
Süper konaklamaydı.	HEYECAN
Çalışanlar genel olarak güler yüzlüydü. Yemekler güzeldi.	İÇTEN
Güzel, temiz, eğlenceli. Güler yüzlü personel. Yemekleri harika. Ailece sevdik, ♥Mutlu ayrıldı önemli o diye düşünüyorum. Teşekkür	SAYGIN
Otel olarak her şey iyiydi. Ailecek tatil yapılabilir, Ama plajı küçük ve çok taşlı, çocuklar için etkinlikler var genel olarak memnun kaldık	YETKİNLİK
İmkanlar çok çeşitli olan güzel bir otel gitmeyi düşünenler gönül rahatlığıyla gidebilir geniş bir alan üzerine kurulu çok temiz olanakları geniş bir otel keyifli bir tatildi ve bizim için çocuk kulübünde çocuğumuz güzel vakit geçirdi.	YETKİNLİK
Tek kelimeyle mükemmel bir tatil geçirdik	HEYECAN
Büyük ama fazla bir şey yok	OLUMSUZ
Otele gelince otopark dolu diye kapıyı açıp içeri bile almadılar bavulları yolda indirdim aracı kendiniz park edin dediler, resepsiyondaki arkadaşlar ilgiliydi. restoranda klimalar bile çalışmıyor hamam gibi, servis rezalet çatal kaşık bile bulamıyorsunuz çeşit hiç yok ve herşey dondurulmuş gıda (patates köfte...)ve lezzetsiz. yemekhane gibi resmen herşeyi kendiniz alıyorsunuz bir bardak çay isteyebileceğiniz kimse yok garsonlar masayı kağıt peçeteyle siliyor.	OLUMSUZ
Mükemmel	HEYECAN
Birkaç çocuklu aileyle birlikte ve kısa süreli tatilimizden ziyadesiyle memnun kaldık. Aynı otelde daha uzun süreli tatilin planını yaptık. Sadece mevcut standardın koruması bile fark yaratmaya devam edecektir.	YETKİNLİK
Yataklar rahatsız.	OLUMSUZ
Genel olarak otelden çok memnun kaldık. Denizi mükemmel ve suyu soğuk değildi. Kumsalının dışında koyu çevreleyen iskelesi ve dalgakıran sayesinde hiç dalga yoktu. İskelesi çok geniş ve manzarası mükemmeldi. 3 farklı havuzu (1 tanesi +16 ki bu çok iyi), havuzların bir tanesinin içinde bar, 2 tanesinin kenarlarında su içerisinde duran özel şezlonglar, 1 tane çocuklar için aquapark ve 1 tane yetişkinler için aquapark vardı. Otelde gözlünüzce ister	GÜÇLÜ
Yeni ve şık bir otel odalar ferah ve temizlik konusunda çok iyi, otel koyda olduğundan denizi gün boyu dalgasız ve berrak havuz ihtiyacı hiç hissetmiyorsunuz, yemekler çeşitli olarak yeterli ayrıca hemen hemen gün boyunca havuz etrafında snack lerden yiyecek bişeyler bulabiliyorsunuz.	YETKİNLİK

7.4 Duygu Analizinin Gerçekleştirilmesi

Çalışmada verilerin işleme alınabilmesi için gerekli ön-hazırlık aşamaları tamamlandıktan sonra çalışmanın odak noktasını oluşturan uygulamanın geliştirilerek çalıştırılması aşamasına geçilmiştir. Büyük veri kapsamında duygu analizi Python³ programlama dili ile gerçekleştirilmiştir. Python marka analitiği çalışmalarında literatürde son dönemde yoğun kullanılan önemli bir programlama dilidir (Siddharth vd., 2018; Shirdastian vd., 2019; D'Andrea vd., 2015). Bu aşamanın temel hedefi tüketici görüşlerinin duygu analizinin otomatik olarak sağlanmasıdır.

Python üzerinden duygu analizi gerçekleştirilmesinde en bilindik yöntem arayüz olmaksızın analizin gerçekleştirilmesidir. Ancak bu yöntem art arda tüketici görüşlerinin girilmesi neticesinde ekranda karmaşıklık görünüm oluşturma riskine sahiptir.

Colab ekranında herhangi bir ek uygulama ya da arayüze ihtiyaç duymadan arzu edilen yorumu girerek duygu analizi yapıp sonucu görmek mümkündür. Çalışmanın başlarında bu ekran ile işlem yapılmasına karşın, yapıyı geliştirip arayüz içeren hale getirmesinin sebebi, hem daha kolay ve anlaşılır hem de sürekli tekrarlanan kod satırlarından kurtulup, sade bir görüntü ile yalnızca duygu analizine odaklanmayı sağlayacak bir yapının hedeflenmesidir. Bu yöntemde

³ Python yazılım vakfı tarafından geliştirilen, nesne yönelimli, yüksek seviye programlama dilidir.

öncelikle duygu analizi kodları yazılmakta (Bkz. Şekil 8) ardından verileri oluşturan tüketici görüşleri/ yorumları girilerek duygu analizinin sonucu gözlemlenmektedir. Örneğin Şekil 9'da görüleceği üzere "Beklentilerimi karşılamadı" cümlesi girildiğinde duygu analizi neticesinde belirlenen marka kişiliği boyutu "OLUMSUZ" dur.

Şekil 8

Duygu Analizinin Gerçekleştirildiği Python Kodlarından Bölümler

```
[3] import pandas as pd
import numpy as np
import tweepy
import nltk
nltk.download('all')
from textblob import Word, TextBlob
from nltk.corpus import stopwords
from nltk.sentiment import SentimentIntensityAnalyzer
import matplotlib.pyplot as plt
from gensim.models import Word2Vec
from sklearn.manifold import TSNE
from sklearn.model_selection import train_test_split
from warnings import filterwarnings
filterwarnings('ignore')
pd.set_option('display.max_columns', None)
pd.set_option('display.float_format', lambda x: '%.2f' % x)
pd.set_option('display.width', 400)
pd.set_option('display.max_rows', None)

[12] tf1 = (df["text"]).apply(lambda x: pd.value_counts(x.split(" ")).sum(axis = 0).reset_index())

[13] tf1.columns = ["kelimeler","sıklık"]

tf1.sort_values(by="sıklık",ascending=False).head(20)
# ilk 10 gözlem
```

Şekil 9

Ara Yüz Olmadan Yapılan Analiz Sonucu Örneği

```
[325] logreg.predict(yeni_yorum)
array(['OLUMSUZ'], dtype=object)

[326] yeni_yorum = pd.Series("Keşke Hiç gelmeseydik.")

[327] logreg.predict(yeni_yorum)
array(['OLUMSUZ'], dtype=object)

[328] yeni_yorum = pd.Series("personelin davranışı iyi değildi.")

[329] logreg.predict(yeni_yorum)
array(['İÇTEN'], dtype=object)

[330] yeni_yorum = pd.Series("Konumu mükemmeldi.")

[331] logreg.predict(yeni_yorum)
array(['HEYECAN'], dtype=object)

[332] yeni_yorum = pd.Series("Beklentilerimi karşılamadı.")

logreg.predict(yeni_yorum)
array(['OLUMSUZ'], dtype=object)
```

Görüldüğü üzere tüketicilerin yorumları girildiği zaman hangi marka kişilik boyutu olduğunu belirtmektedir. Örneğin, “keşke hiç gelmeseydik” ifadesinin karşılığı olumsuz, “personelin davranışı iyi değildi” ifadesinin karşılığı içtenlik (cümlelerin olumlu olarak içtenlik göstermesinde daha çok cümlelerin mutlak karşılığı olarak boyutlandırma yapılmıştır) şeklinde karşılık belirlenmiştir.⁴

8. Sonuç

Çalışma, tüketici yorumlarından büyük veri kapsamında duygu analizi yöntemiyle markaya atfettikleri marka kişiliği boyutlarının uygulama ile belirlenmesini hedeflemektedir. Geleneksel anlamda marka kişiliği ölçümleri soru formlarına dayalı olarak anket şeklinde tüketicilere sorularak belirlenmektedir. Ancak, online sistemlerin yaygınlaşması ile birlikte yüksek hacimli tüketici yorumları kendine özgü, yönlendirme olmadan ve doğrudan gerçekleşen düşünce, duygu ve görüşleri içeren yapıların gelişimini artırmıştır. Sözkonusu iki alt-gelişim hızlı, otomatik ve sürekli evrilen tüketici görüşlerini yakalayabilecek büyük veri uygulamalarını gerekli kılmaktadır. Soru formu ile gerçekleştirilen çalışmalar kesikli veri şeklinde olduğu için hem tekrar edilmeleri, hem de çalışmalar arasındaki zamanın uzun olmasını gerekli kılmaktadır. Diğer taraftan, veri toplama alanındaki yanlılık, zamanlama, kelime seçimi, örneklem v.b. faktörlerin etkisi de önemli unsurlar olarak sıralanabilir. Büyük veri ile oluşan tüketici görüşleri havuzu ise kendiliğinden oluşan, iç mekanizmasının doğal olduğu ve verinin sürekliliğinin yer aldığı bir niteliktedir. Marka kişiliğinin de bu kapsamda incelenmesi literatüre akademik ve pratik anlamda yol gösterici olacaktır. Uluslararası yazında marka kişiliği ağırlıklı olarak genel kabul gören Aaker (1997) boyutlarını temel alarak belirlenmektedir. Diğer yandan psikoloji alanından da boyut girdileri sözkonusudur. Aaker (1997) marka kişiliği boyutları kendi içerisinde alt unsurları içermektedir. Dolayısıyla belirli özelliklerin hangi marka kişiliğini ifade ettiği önceden belirlenmiştir. Ancak sektörel veya kültürel perspektife belirli bazı değişiklikler yapılmaktadır.

Mariani ve Borghi (2020) yaptıkları çalışmada online yorumların değerlendirmesinin son dönemlerde e-WOM kapsamında incelenmeye başlandığına vurgu yapmışlardır. Bu konudaki çalışmaların az sayıda olduğuna belirttikleri bu çalışmada, e-WOM’un özellikle bazı sektörlerde işletmeler için çok değerli geri dönüşler oluşturabileceği belirtilmektedir. Bu kapsamda turizm işletmelerinin e-WOM yapısını kullanarak ürünlerinde ve hizmetlerinde nasıl iyileştirmeler yapabilecekleri üzerine çalışmışlardır.

Büyük verinin sahip olduğu özellikler çalışmanın önceki bölümlerinde detaylarıyla anlatılmaktadır. Büyük verinin, geleneksel veri analiz yöntemleriyle özelliklerinden kaynaklanan ayrışmasına, çalışmanın çeşitli noktalarında değinilmişse de, birçok kaynakta bunların dışında farklılıklardan da bahsedilmektedir. Aljumah vd. (2021) veri analizinin, geleneksel yöntemler ve ya büyük veri analizi yöntemiyle gerçekleştirilmesi hakkındaki tercihin, temel noktasını çalışmanın yapılacağı sektörün belirlemesi gerektiğine vurgu yapmışlardır. Kısaca hangi analizin seçileceğine sadece büyük veri analizinin özelliklerinin sağladığı avantaj yönünden bakmak yerine, sektörel bazda bakılması tavsiye edilmektedir. Ayrıca bu çalışmada gerçek zamanlı veri ihtiyacının da hangi veri analizinin seçileceğini belirlemede yön gösterici olacağına vurgu yapılmaktadır. Bu noktada sadece pazarlama alanında değil, farklı alanlardaki çalışmalarda da, büyük veri analizin de kullanılan gerçek zamanlı verilerin olguları değerlendirmede etkin olduğu belirtilmektedir (Mannering vd., 2020). Munoz ve Kumar (2004), yaptıkları çalışmada, marka

⁴ Verilen ikinci örnekte cümle ile marka kişiliği uyumsuz görünse de, bu uyum ve doğruluk, eğitilmiş veri seti büyüdükçe, diğer bir söylemle, etiketlenmiş veriler artıkça daha iyi sonuçlar vermeye başlamaktadır.

algısı, marka performansı ve bunların finansal etkilerinin pazarlama alanının en önemli sorunlarından biri olduğunu belirtmişlerdir. Müşterilerin bir ürün ya da teklifi seçmede bu belirtilen üç mekanizmayı ne şekilde çalıştırdıklarını detaylandırmaya çalışmışlardır. Bu üç metrik üzerinde dört temel sorunun yanıtına cevap verilmeye çalışılmaktadır, bunlar;

- Müşteriler ne düşünüp hissettikleri,
- Müşteriler nasıl davrandıkları,
- Müşteri davranışlarının zamanla değişimi,
- Müşteri davranışlarının somut ekonomik değere dönüşmesi

Bu çalışmada söz konusu ilk iki metrik ve yukarıda bahsedilen ilk üç sorun kapsamı oluşturmaktadır.

Marka performansı farklı metrikler üzerinden ölçen çalışmalarda literatürde mevcuttur. Lehmann vd. (2008) marka performansı ölçümünde aşağıda belirtilen altı metriği kullanmışlardır. Bu metrikler;

- Markanın görülme ve düşünülme sıklığı,
- Markaya ait ürünün ne kadar olumlu değerlendirildiği ve iyi farklılaştırıldığı,
- Kişilerarası ve sosyal yönleri,
- Markayla ilgili geçmişte yaşananlar dolayısıyla oluşan duygular,
- Markaya ve markayı satın almaya yönelik tüketici tutumları,
- Tüketicilerin markayla ne kadar güçlü bağ kurduğu ve etkileşimde bulunduğu, şeklinde sıralanmaktadır.

Çalışma kapsamında yazılan kodlarla, markayla ilgili geçmişte yaşananlar, dolayısıyla oluşan duygular ve markaya ait ürünün ne kadar olumlu değerlendirildiği ve iyi farklılaştırıldığı noktaları ön plana çıkmakla birlikte, diğer metriklerinde kısmen ölçümü etkilemesinden bahsedilebilir.

Literatürde genel marka kişiliği modeli, Aaker (1997) çalışmasında ortaya attığı ve uzun yıllar çok az sayıda eleştiri alarak kabul görmüş olan modeldir. Çalışmada bu model üzerinde işlem yapılmasının temel sebebi literatürdeki kabul görmüslüğü ve Türkiye'deki otel sektöründe uygulanabilirliğini test etme amacını gütmektedir. Duygu analizi sonucunda her bir otel yorumunu, Aaker'in beşli marka kişiliği modelinden uyarlanan beş boyut ve çalışmada eklenen olumsuz sınıflandırmalarından birine uygun olarak etiketlenmektedir. Sonuçta bir turizm işletmesi için yapılmış olan yorumlarda hangi duygunun belirgin olduğunu gözlemlemek mümkün olmaktadır.

Rejeb vd. (2020), büyük verinin pazarlama araştırması üzerine etkisini dört temel çalışma alanı üzerinden özetlemişlerdir. Bunlar, kurumsal çevre anlayışını geliştirerek pazarlamayı desteklemek, rekabet gücünün artırılması, ürün özelleştirmesini desteklemek ve yaratıcılığı ve yeniliği teşvik etmek olarak sıralanmaktadır. Büyük veri ile duygu analizi gerçekleştirilmesi marka kişiliği açısından önemli bir aşama olarak literatürde ve pratik hayatta karşılık bulmaktadır. Tüketicilerin görüşlerinin anlık ve zamana dayalı olarak duygu temelli analiz edilmesi markalar için rekabet üstünlüğü sağlayan bir özelliğe dönüşmüştür. Buradan hareketle bu çalışmada, temel hedef, otel hizmetini kullanmış olan müşterilerin, oteller hakkındaki görüşlerini yazdıkları online platformlardan bu yorumları aldıktan sonra, doğru işlemlere tabi tutup, müşterilerin söz konusu otele hangi marka kişiliğini uygun gördüklerini tespit edebilmektir. Çalışmada, memnuniyetle ya da seviyesiyle ilgilenmeyip (literatürde bunu yapan çok sayıda çalışma mevcuttur) memnuniyet ifade etmeyen verileri ayırıp, memnuniyet ifade eden verilerde marka kişiliği tespit edilmeye çalışılmaktadır. Özetle çalışmada memnuniyet

varsa buradan marka kişiliğine geçiş yapılması sağlanmaktadır. Tabii tüm bu yorumlardan elde edilen sonuçlarda, verinin hangi marka kişiliğini ifade ettiğinin bulunması ana bulgu olarak hedeflenmektedir.

9. Araştırmanın Kısıtları ve Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Çalışmada, turizm işletmeleri hakkında internet web sayfalarında yapılan yorumların etiketlenerek bu veriler üzerinde çalışılması sebebiyle, bazı etiketler daha fazla sayıya ulaşmaktadır, diğer taraftan bazı etiketlerin sayısı ise istenenden az olmaktadır. Bu durum makine öğrenmesi yapısında değerlendirildiğinde, eksik öğrenmeye sebep olabilmektedir.

Bu çalışmada iletilemesinin faydalı olabileceği düşünülen noktalardan en önemlisi, bir cümlede birden fazla marka kişiliği atfedilmesi durumunda ortaya çıkacak sorunun çözülebilesidir. Çalışmada bu sorun en önemli olan marka kişiliğini alarak çözülmeye çalışılmaktadır, ancak bir cümle ya da çok cümleden oluşan bir yorum birden fazla marka kişiliğinde artışa sebep olacak şekilde yeni bir model planlanabilir. Bu konuda yapılan aspect based çalışmalar olduğunu gözlemlenmiştir (Mowlaei vd., 2022; Jiang vd., 2019 gibi). Çalışma özellikle literatürde kabul görmüş olan Aaker'in beşli marka kişiliği modeli üzerinden yürütülmüştür. Bu bağlamda marka kişiliğine farklı bakış açıları getiren diğer çalışmaların (Azoulay & Kapferer, 2003; Geuens vd., 2009; Pavlopoulos, 2014 gibi) marka kişiliği boyutları üzerinde çalışma tekrar edilebilir. Çalışmanın sonununda işletmelere algılanan marka kişiliğini göstermenin yanında literatüre faydalı etiketlenmiş veri setleri ve farklı algoritmalarla doğruluğu test edilebilecek çıktılar sunulmaktadır.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Yazarlar bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyduklarını beyan etmişlerdir.

YAZAR KATKI BEYANI

Nebi Seren Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %50

Murat Hakan Altıntaş Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aaker, J. L. (1997). Dimensions of brand personality. *Journal of Marketing Research*, 34(3), 347–356. <https://doi.org/10.1177/002224379703400304>
- Agrawal, D., Bernstein, P., Bertino, E., Davidson, S., Dayal, U., Franklin, M., Gehrke, J., Haas, L., Halevy, A., Han, J., Jagadish, H. V., Labrinidis, A., Madden, S., Papakonstantinou, Y., Patel, J., Ramakrishnan, R., Ross, K., Shahabi, C., Suciu, D., ... Widom, J. (2011). Challenges and Opportunities with Big Data 2011-1. *Cyber Center Technical Reports*. <https://docs.lib.purdue.edu/cctech/1>
- Ahmad, A., & Thyagaraj, K. (2014). Applicability of brand personality dimensions across cultures and product categories: A review. *Global Journal of Finance and Management*, 6(1), 9-18. https://www.ripublication.com/gjfm-spl/gjfmv6n1_02.pdf

- Ahmad, A., Swain, S., Singh, P. K., Yadav, R., & Prakash, G. (2021). Linking brand personality to brand equity: Measuring the role of consumer-brand relationship. *Journal of Indian Business Research*, 13(4), 586–602. <https://doi.org/10.1108/JIBR-01-2021-0017>
- Aimé, I., Berger-Remy, F., & Laporte, M.-E. (2022). The brand, the persona and the algorithm: How datafication is reconfiguring marketing work. *Journal of Business Research*, 145, 814–827. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.03.047>
- D'Andrea, A., Ferri, F., Grifoni, P., & Guzzo, T. (2015). Approaches, tools and applications for sentiment analysis implementation. *International Journal of Computer Applications*, 125(3), 26–33. <https://doi.org/10.5120/ijca2015905866>
- Aljumah, A. I., Nuseir, M. T., & Alam, M. M. (2021). Traditional marketing analytics, big data analytics and big data system quality and the success of new product development. *Business Process Management Journal*, 27(4), 1108–1125. <https://doi.org/10.1108/bpmj-11-2020-0527>
- Alsghaier, H., Akour, M., Shehabat, I., & Aldiabat, S. (2017). The Importance of big data analytics in business: A case study. *American Journal of Software Engineering and Applications*, 6(4), 111-115. <https://doi.org/10.11648/j.ajsea.20170604.12>
- Alt, M., & Griggs, S. (1988). Can a brand be cheeky? *Marketing Intelligence & Planning*, 6(4), 9–16. <https://doi.org/10.1108/eb045776>
- American Psychological Association (2022). *Personality*. Retrieved May 22, 2022, from <https://www.apa.org/topics/personality>
- Anshari, M., Almunawar, M. N., Lim, S. A., & Al-Mudimigh, A. (2019). Customer relationship management and big data enabled: Personalization & customization of services. *Applied Computing and Informatics*, 15(2), 94–101. <https://doi.org/10.1016/j.aci.2018.05.004>
- Ardito, L., Scuotto, V., Del Giudice, M., & Petruzzelli, A. M. (2019). A bibliometric analysis of research on Big Data analytics for business and management. *Management Decision*, 57(8), 1993–2009. <https://doi.org/10.1108/md-07-2018-0754>
- Arora, R., & Stoner, C. (2009). A mixed method approach to understanding brand personality. *Journal of Product & Brand Management*, 18(4), 272–283. <https://doi.org/10.1108/10610420910972792>
- Azoulay, A., & Kapferer, J. N. (2003). Do brand personality scales really measure brand personality? *Journal of Brand Management*, 11(2), 143–155. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540162>
- Bergner, R. M. (2020). What is personality? Two myths and a definition. *New Ideas in Psychology*, 57, 100759. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2019.100759>
- Chiang, L. L. L., & Yang, C. S. (2018). Does country-of-origin brand personality generate retail customer lifetime value? A Big Data analytics approach. *Technological Forecasting and Social Change*, 130, 177–187. <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2017.06.034>
- Chung, C. J., Rhee, Y., & Cha, H. (2020). Big data analyses of Korea's Nation branding on Google and Facebook. *Korea Observer - Institute of Korean Studies*, 51(1), 151–174. <https://doi.org/10.29152/koiks.2020.51.1.151>
- Cowie, R., Cox, C., Martin, J. C., Batliner, A., Heylen, D., & Karpouzis, K. (2011). Issues in data labelling. In *Emotion-oriented systems* (pp. 213-241). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Davies, G., Rojas-Méndez, J. I., Whelan, S., Mete, M., & Loo, T. (2018). Brand personality: Theory and dimensionality. *Journal of Product & Brand Management*, 27(2), 115–127. <https://doi.org/10.1108/jpbm-06-2017-1499>
- Erevelles, S., Fukawa, N., & Swayne, L. (2016). Big Data consumer analytics and the transformation of marketing. *Journal of Business Research*, 69(2), 897–904. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.07.001>
- Feldman, R. (2013). Techniques and applications for sentiment analysis. *Communications of the ACM*, 56(4), 82–89. <https://doi.org/10.1145/2436256.2436274>
- Freling, T. H., & Forbes, L. P. (2005). An empirical analysis of the brand personality effect. *Journal of Product & Brand Management*, 14(7), 404–413. <https://doi.org/10.1108/10610420510633350>
- Freling, T. H., Crosno, J. L., & Henard, D. H. (2011). Brand personality appeal: conceptualization and empirical validation. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 39(3), 392–406. <https://doi.org/10.1007/s11747-010-0208-3>
- George, J., & Anandkumar, V. (2012). From Aaker to Heere: A review and comparison of brand personality scales. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2061570>
- Geuens, M., Weijters, B., & De Wulf, K. (2009). A new measure of brand personality. *International Journal of Research in Marketing*, 26(2), 97–107. <https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2008.12.002>
- Ghiassi, M., Skinner, J., & Zimbra, D. (2013). Twitter brand sentiment analysis: A hybrid system using n-gram analysis and dynamic artificial neural network. *Expert Systems With Applications*, 40(16), 6266–6282. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2013.05.057>
- Giglio, S., Pantano, E., Bilotta, E., & Melewar, T. (2020). Branding luxury hotels: Evidence from the analysis of consumers' "big" visual data on TripAdvisor. *Journal of Business Research*, 119, 495–501. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.10.053>
- Grishikashvili, K., Dibb, S., & Meadows, M. (2014). Investigation into big data impact on digital marketing. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 4(October 2014-Special Issue), 26–37. <https://doi.org/10.30935/ojcm/5702>
- Gursoy, U. T., Bulut, D., & Yigit, C. (2017). Social media mining and sentiment analysis for brand management. *Global Journal of Emerging Trends in e-Business, Marketing and Consumer Psychology*, 3(1), 497-551.

- Hassey, R. V. (2019). How brand personality and failure-type shape consumer forgiveness. *Journal of Product & Brand Management*, 28(2), 300–315. <https://doi.org/10.1108/jpbm-09-2017-1563>
- Hernán, M. A., & Robins, J. M. (2016). Using big data to emulate a target trial when a randomized trial is not available. *American Journal of Epidemiology*, 183(8), 758–764. <https://doi.org/10.1093/aje/kww254>
- Ibrahim, N. F., & Wang, X. (2019). Decoding the sentiment dynamics of online retailing customers: Time series analysis of social media. *Computers in Human Behavior*, 96, 32–45. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2019.02.004>
- Ivens, B., & Valta, K. S. (2012). Customer brand personality perception: A taxonomic analysis. *Journal of Marketing Management*, 28(9–10), 1062–1093. <https://doi.org/10.1080/0267257x.2011.615149>
- Jardim, S., & Mora, C. (2022). Customer reviews sentiment-based analysis and clustering for market-oriented tourism services and products development or positioning. *Procedia Computer Science*, 196, 199–206. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2021.12.006>
- Jensen, A. R. (1958). The Maudsley personality inventory. *Acta Psychologica*, 14, 314–325. [https://doi.org/10.1016/0001-6918\(58\)90023-4](https://doi.org/10.1016/0001-6918(58)90023-4)
- Jiang, Q., Chen, L., Xu, R., Ao, X., & Yang, M. (2019, November). A challenge dataset and effective models for aspect-based sentiment analysis. In *Proceedings of the 2019 conference on empirical methods in natural language processing and the 9th international joint conference on natural language processing (EMNLP-IJCNLP)* (pp. 6280–6285).
- Katal, A., Wazid, M., & Goudar, R. H. (2013, August). Big data: issues, challenges, tools and good practices. In *2013 Sixth International Conference on Contemporary Computing (IC3)* (pp. 404–409). IEEE.
- Khan, M. T., Durrani, M., Ali, A., Inayat, I., Khalid, S., & Khan, K. H. (2016). Sentiment analysis and the complex natural language. *Complex Adaptive Systems Modeling*, 4(1), 1–19. <https://doi.org/10.1186/s40294-016-0016-9>
- Khanra, S., Dhir, A., Islam, A. K. M. N., & Mäntymäki, M. (2020). Big data analytics in healthcare: a systematic literature review. *Enterprise Information Systems*, 14(7), 878–912. <https://doi.org/10.1080/17517575.2020.1812005>
- Kim, H. R., Lee, M., & Ulgado, F. M. (2005). *Brand personality, self-congruity and the consumer-brand relationship*. ACR Asia-Pacific Advances.
- Kim, J., & Lim, C. (2021). Customer complaints monitoring with customer review data analytics: An integrated method of sentiment and statistical process control analyses. *Advanced Engineering Informatics*, 49, 101304. <https://doi.org/10.1016/j.aei.2021.101304>
- Kopalle, P. K., & Lehmann, D. R. (2021). Big Data, Marketing Analytics, and Public Policy: Implications for Health Care. *Journal of Public Policy & Marketing*, 40(4), 453–456. <https://doi.org/10.1177/0743915621999031>
- Lehmann, D. R., Keller, K. L., & Farley, J. U. (2008). The structure of survey-based brand metrics. *Journal of International Marketing*, 16(4), 29–56. <https://doi.org/10.1509/jimk.16.4.29>
- Liu, B. (2012). Sentiment analysis and opinion mining. *Synthesis Lectures on Human Language Technologies*, 5(1), 1–167. <https://doi.org/10.2200/s00416ed1v01y201204hit016>
- Mannering, F., Bhat, C. R., Shankar, V., & Abdel-Aty, M. (2020). Big data, traditional data and the tradeoffs between prediction and causality in highway-safety analysis. *Analytic Methods in Accident Research*, 25, 100113. <https://doi.org/10.1016/j.amar.2020.100113>
- Mariani, M., & Borghi, M. (2020). Environmental discourse in hotel online reviews: a big data analysis. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(5), 829–848. <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1858303>
- Mayer, J. D. (2007). The big questions of personality psychology: Defining common pursuits of the discipline. *Imagination, Cognition and Personality*, 27(1), 3–26. <https://doi.org/10.2190/ic.27.1.b>
- Medhat, W., Hassan, A., & Korashy, H. (2014). Sentiment analysis algorithms and applications: A survey. *Ain Shams Engineering Journal*, 5(4), 1093–1113. <https://doi.org/10.1016/j.asej.2014.04.011>
- Misirlis, N., & Vlachopoulou, M. (2018). Social media metrics and analytics in marketing – S3M: A mapping literature review. *International Journal of Information Management*, 38(1), 270–276. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.10.005>
- Morgan, A., Wilk, V., Sibson, R., & Willson, G. (2021). Sport event and destination co-branding: Analysis of social media sentiment in an international, professional sport event crisis. *Tourism Management Perspectives*, 39, 100848. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2021.100848>
- Mostafa, M. M. (2013). More than words: Social networks' text mining for consumer brand sentiments. *Expert Systems With Applications*, 40(10), 4241–4251. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2013.01.019>
- Mostafa, M. M. (2019). Clustering halal food consumers: A Twitter sentiment analysis. *International Journal of Market Research*, 61(3), 320–337. <https://doi.org/10.1177/1470785318771451>
- Mowlaei, M. E., Saniee Abadeh, M., & Keshavarz, H. (2020). Aspect-based sentiment analysis using adaptive aspect-based lexicons. *Expert Systems With Applications*, 148, 113234. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2020.113234>
- Mulyanegara, R. C., Tsarenko, Y., & Anderson, A. (2009). The Big Five and brand personality: Investigating the impact of consumer personality on preferences towards particular brand personality. *Journal of Brand Management*, 16(4), 234–247. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2550093>
- Munoz, T., & Kumar, S. (2004). Brand metrics: Gauging and linking brands with business performance. *Journal of Brand Management*, 11(5), 381–387. <https://doi.org/10.1057/palgrave.bm.2540183>
- Murphy, K. P. (2012). *Machine learning: a probabilistic perspective*. MIT press.
- Nobanee, H. (2021). A bibliometric review of big data in finance. *Big Data*, 9(2), 73–78. <https://doi.org/10.1089/big.2021.29044.eid>

- Pamuksuz, U., Yun, J. T., & Humphreys, A. (2021). A brand-new look at you: Predicting brand personality in social media networks with machine learning. *Journal of Interactive Marketing*, 56, 55–69. <https://doi.org/10.1016/j.intmar.2021.05.001>
- Pavlopoulos, I. (2014). *Aspect based sentiment analysis* [Doctoral dissertation, Athens University of Economics and Business]. <http://nlp.cs.aueb.gr/theses/ipavlopoulos-thesis.pdf>
- Piccarozzi, M., & Aquilani, B. (2022). The role of Big Data in the business challenge of Covid-19: A systematic literature review in managerial studies. *Procedia Computer Science*, 200, 1746–1755. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2022.01.375>
- Pinarbasi, F., & Canbolat, Z. N. (2019). Big data in marketing literature. *International Journal of Business Ecosystem & Strategy* (2687-2293), 1(2), 15–24. <https://doi.org/10.36096/ijbes.v1i2.107>
- Rahm, E., & Do, H. H. (2000). Data cleaning: Problems and current approaches. *IEEE Data Eng. Bull.*, 23(4), 3-13.
- Rejeb, A., Rejeb, K., & Keogh, J. G. (2020). Potential of big data for marketing: A literature review. *Management Research and Practice*, 12(3), 60-73.
- Rogers, D., & Sexton, D. (2012). *Marketing ROI in the Era of big data: The 2012 BRITE/NYAMA marketing in transition study*. Columbia Business School, New York.
- Saidali, J., Rahich, H., Tabaa, Y., & Medouri, A. (2019). The combination between Big Data and Marketing Strategies to gain valuable Business Insights for better Production Success. *Procedia Manufacturing*, 32, 1017–1023. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2019.02.316>
- Sagioglu, S., & Sinanc, D. (2013, May). Big data: A review. In *2013 international conference on collaboration technologies and systems (CTS)* (pp. 42-47). IEEE.
- Sahoo, S. (2022). Big data analytics in manufacturing: a bibliometric analysis of research in the field of business management. *International Journal of Production Research*, 60(22), 6793–6821. <https://doi.org/10.1080/00207543.2021.1919333>
- Saura, J. R., Herráez, B. R., & Reyes-Menendez, A. (2019). Comparing a traditional approach for financial Brand Communication Analysis with a Big Data Analytics technique. *IEEE Access*, 7, 37100–37108.
- Shi, W., Wang, H., & He, S. (2013). Sentiment analysis of Chinese microblogging based on sentiment ontology: A case study of '7.23 Wenzhou Train Collision.' *Connection Science*, 25(4), 161–178. <https://doi.org/10.1080/09540091.2013.851172>
- Shirdastian, H., Laroche, M., & Richard, M. O. (2019). Using big data analytics to study brand authenticity sentiments: The case of Starbucks on Twitter. *International Journal of Information Management*, 48, 291–307. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2017.09.007>
- Siddharth, S., Darsini, R., & Sujithra, M. (2018). Sentiment analysis on twitter data using machine learning algorithms in python. *International Journal of Engineering Research in Computer Science and Engineering (IJERCSE)*, 5(2), 285–291.
- Smith, A. C. T., Graetz, B. R., & Westerbeeck, H. M. (2006). Brand personality in a membership-based organisation. *International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 11(3), 251–266. <https://doi.org/10.1002/nvsm.51>
- Smith, A. C., Stavros, C., & Westberg, K. (2017). *Brand fans: Lessons from the World's Greatest Sporting Brands*. Springer.
- Swaminathan, V. (2016). Branding in the digital era: new directions for research on customer-based brand equity. *AMS Review*, 6(1), 33–38. <https://doi.org/10.1007/s13162-016-0077-0>
- Sung, Y., & Kim, J. (2010). Effects of brand personality on brand trust and brand affect. *Psychology and Marketing*, 27(7), 639–661. <https://doi.org/10.1002/mar.20349>
- Tan, K. H. (2018). Managerial perspectives of big data analytics capability towards product innovation. *Strategic Direction*, 34(8), 33–35. <https://doi.org/10.1108/sd-06-2018-0134>
- Vidya, N. A., Fanany, M. I., & Budi, I. (2015). Twitter sentiment to analyze net brand reputation of mobile phone providers. *Procedia Computer Science*, 72, 519–526. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2015.12.159>
- Xu, Z., Frankwick, G. L., & Ramirez, E. (2016). Effects of big data analytics and traditional marketing analytics on new product success: A knowledge fusion perspective. *Journal of Business Research*, 69(5), 1562–1566. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2015.10.017>
- Xu, Z., Zhu, G., Metawa, N., & Zhou, Q. (2022). Machine learning based customer meta-combination brand equity analysis for marketing behavior evaluation. *Information Processing & Management*, 59(1), 102800. <https://doi.org/10.1016/j.ipm.2021.102800>
- Verma, S. (2022). Sentiment analysis of public services for smart society: Literature review and future research directions. *Government Information Quarterly*, 39(3), 101708. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2022.101708>
- Zarezadeh, Z. Z., Rastegar, R., & Xiang, Z. (2022). Big data analytics and hotel guest experience: A critical analysis of the literature. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 34(6), 2320–2336. <https://doi.org/10.1108/ijchm-10-2021-1293>
- Zhang, S., Zhang, C., & Yang, Q. (2003). Data preparation for data mining. *Applied Artificial Intelligence*, 17(5–6), 375–381. <https://doi.org/10.1080/713827180>
- Zhang, X., & Kim, H. S. (2021). Customer experience and satisfaction of Disneyland Hotel through big data analysis of online customer reviews. *Sustainability*, 13(22), 12699. <https://doi.org/10.3390/su132212699>
- Zhao, Y., Xu, X., & Wang, M. (2019). Predicting overall customer satisfaction: Big data evidence from hotel online textual reviews. *International Journal of Hospitality Management*, 76, 111–121. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.03.017>

- Zhao, Z., Tang, M., Tang, W., Wang, C., & Chen, X. (2022). Graph convolutional network with multiple weight mechanisms for aspect-based sentiment analysis. *Neurocomputing*, 500, 124–134. <https://doi.org/10.1016/j.neucom.2022.05.045>
- Zimbra, D., Ghiassi, M., & Lee, S. (2016, January). Brand-related Twitter sentiment analysis using feature engineering and the dynamic architecture for artificial neural networks. In *2016 49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)* (pp. 1930-1938). IEEE.

Extended Abstract

The rapid developments in information technologies have made the internet a platform where people can freely and quickly express their opinions about businesses. When viewed from the perspective of businesses, this necessitates a quick response to customers' fast feedback. This fast interaction channel between businesses and consumers triggers new studies when it becomes meaningful. Businesses try to determine what is being thought about them through internet comments, and sometimes even virtual behaviors. All of these factors that increase the value of data open up new research topics for how businesses should process and interpret their data. If businesses can collect and process customers' opinions about them more quickly than traditional methods, and make faster decisions, they can gain significant advantages over their competitors. In this study, the sentiment analysis method, which has been frequently used in recent years, is performed in a different way than the dimensions of analysis that have been done so far, by breaking it down into sub-dimensions. In the study, a supervised learning dataset aims to be able to tell which brand personality customers attribute to them only in positive comments, within the scope of sub-dimensions that can serve tourism businesses, while leaving negative comments aside.

The purpose of the research is to understand and classify the personalities attributed to brands by consumers based on their opinions and thoughts, and therefore determine them through sentiment analysis in the context of big data. The identified brand personality can serve as a guiding tool for businesses in various fields, in addition to providing a competitive advantage. The study utilizes sentiment analysis, which is an analysis method that determines the weight of human emotions found in literature. Prior to sentiment analysis, data is labeled for supervised machine learning. The data used in the study is collected from online platforms where customers reflect their previous experiences or thoughts about brands. After undergoing detailed data pre-processing, the data must be labeled once for supervised machine learning. The machine learning algorithm works based on these labels under your supervision, not by learning on its own. In the comments used in the study, if satisfaction is expressed, a transition to brand personality is made. Of course, the main goal is to determine which brand personality the data represents. Ultimately, the study aims to observe which brand personality a given comment represents. The biggest constraint of the study is when a user-entered sentence contains multiple brand personalities. Although the study has resolved this issue by taking the most prominent brand personality, it can be further improved in the future.

If we examine the sections of the text, the first section provides a summary of the study. The second section summarizes the transition from the concept of personality in psychology to brand personality. This section provides information about the mechanisms that people use to attribute personality to a brand, and explores the frameworks used to attribute personality to a brand through the dimensions of brand personality. In the third section, the concept of big data is approached from three different angles: business, marketing, and branding. This section extensively discusses the need for big data. The fourth section focuses on sentiment analysis, examining the method in detail and reviewing current literature. The fifth section outlines the purpose and scope of the study, indicating that the scope is limited to tourism businesses. In the sixth section, the research methodology is discussed, introducing both supervised and unsupervised machine learning methods. The seventh section examines the analysis of brand personality through consumer reviews, using code written in colab to observe which brand personality a customer attributes to our brand. This section presents the application that was developed. The four stages of the application development process are discussed in this section and presented in a graph: data acquisition, preparation, labeling, and sentiment analysis. The final two sections contain the study's findings, limitations, and recommendations for future research. These sections discuss the results obtained in the study and suggest more effective research that could be conducted.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1185520>

Sosyal Sermaye Temelinde Suriyeli Bireylerin Sosyal Uyum Sürecine İlişkin Deneyimleri

Hakan Coşkun* Miraç Burak Gönültaş**

Öz

Çalışmanın amacı, 2011’de savaş nedeniyle ülkelerini terk etmek zorunda kalan Suriyeli bireylerin uyumunun sosyal sermaye kavramı üzerinden sosyal hizmet bağlamında ele almaktır. Araştırmada nitel fenomenolojik desen kullanılmıştır. Veriler derinlemesine görüşme tekniğiyle toplanmıştır. Katılımcılar kriter örnekleme ile belirlenmiştir. On beş katılımcı, sosyal sermaye oluşturu değerler olarak din, coğrafi yakınlık, kültürel benzerlik, akrabalık bağlarını ifade etmişlerdir. Bununla beraber katılımcılar ortak tarihsel geçmişi, bir sosyal sermaye oluşturu değer olarak görmemektedirler. Uyumu kolaylaştıracak araçlar dil, mesleki eğitim, çocukların eğitimi ve göçmenlerin olumlu katkılarının varlığı olarak ifade edilmiştir. Sonuç olarak; sosyal ağ yoluyla gelişen sosyal sermaye değerleri ile bir uyum süreci tasarlamak mümkündür. Yerli halk ve göçmenler arasında düzenli temas kurularak bilinçlendirme ve farkındalık çalışmalarının yapılmasının birlikte yaşam adına sosyal sermaye oluşturabilecek birtakım değerler inşa edebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu noktada politika yapıcıları ve sivil toplum birlikteliği önemli bir bileşen olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Suriyeli göçmen, göç, sosyal sermaye, uyum, sosyal hizmet

JEL Kodları: J610, Z130, Z000

Cite this article: Coşkun, H., & Gönültaş, M. B. (2023). Sosyal sermaye temelinde Suriyeli bireylerin sosyal uyum sürecine ilişkin deneyimleri. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 255–274.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1185520>

* Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Tunceli, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: hakancoskun@munzur.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-3738>

** Prof. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, Sivas, Türkiye.
E-posta: mbgonultas@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4182-6098>

Article Information

Bu çalışma birinci yazarın 2019 yılında yayınlanan “Göç ve Bütünleşme (Entegrasyon): Suriyeli Göçüne Sosyal Sermaye Temelinde Bir Sosyal Hizmet Müdahalesi” isimli yüksek lisans tezinin bir bölümünden üretilmiştir.

Received 07 October 2022; Revised 19 March 2023; Accepted 12 April 2023; Available online 30 June 2023

The Experiences of Syrian Individuals on the Integration Process Based on Social Capital

Abstract

Within the framework of social work and via the lens of social capital, this study explores the adaptation process among Syrians forced to flee their homeland due to the 2011 war. The study used a qualitative phenomenological method. The data collection methodology employed an in-depth interviews technique. The participants were chosen using criteria-based sampling. Religion, geographical proximity, cultural similarity, and kinship links were highlighted as values that contribute to building social capital by fifteen participants. On the other hand, participants do not regard their shared historical past as a value that helps build social capital. According to the participants, language, vocational training, child education, and the existence of positive contributions from immigrants are tools that will promote adaptation. Consequently, it is possible to design an adaptation process incorporating social capital values generated via social networking. The findings imply that a shared set of values can be created as social capital for coexistence through awareness-raising and informational initiatives and regular contact between locals and migrants. Policymakers' and civil society's cooperation could be crucial in this regard.

Keywords: Syrian migrants, migration, social capital, integration, social work

JEL Codes: J610, Z130, Z000

1. Giriş

Çok boyutlu bir olgu olarak göç konusu birçok durum ile şekillenmekte ve yeni örüntüleri beraberinde getirmektedir. Göç olayının bir bütün olarak ele alınması, göçe ilişkin sosyal, psikolojik, politik vb. boyutlarda daha sistematik cevaplar vermek ve gerek yerli bireyler gerekse de göçmen bireyler açısından daha sağlıklı açılımlar sunmak adına oldukça hayati bir konudur. Bütün olarak ele alınan göç olgusunun belki de en kilit yönlerinden biri süreç içerisinde yaşanan uyum sorunudur.

Türkiye 2011 yılında Suriye’de başlayan iç savaş ve karışıklıklar neticesinde sınır komşuluğu, tarihsel bağlar ve din gibi olgusu noktasında ortaklıklara sahip olması sebebiyle zorunlu göç noktasında Suriyelilerin en çok tercih ettiği konum haline gelmiştir (Deniz, 2013, s. 75). 2011’de başlayan bu göç olayında Türkiye açık kapı politikası bağlamında Suriyeli göçmenleri kabul etmiş ve vatandaşlar gelen göçmenleri “kardeş”, “misafir” gibi şekillerde isimlendirilmiştir (Erdoğan, 2018a, ss. 13, 54-55). Bu ifadeler her ne kadar durumu yumuşak bir zemine oturtsa da zamanla göçmen sayısının tahminlerin ötesindeki hızlı artışı, ekonomik istikrarsızlıklar ve politika-plan eksikliğinden göç yönetişimi sağlıklı bir şekilde yürütülemediği ve sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu sorunlardan en kritiği, geçen onca zamana rağmen göçmen bireylerin uyum ve bütünleşme süreçlerine ilişkin elle tutulur ve en önemlisi sürdürülebilir uyum politika ve planların geliştirilememesidir (Erdoğan, 2018b, ss. 12-24).

Uyum ve bir diğer ifade ile bütünleşme, öncesi ve sonrasında göçün sağlıklı bir şekilde tamamlanması ve göç eden kişilerin göç ettikleri yerin sosyal, psikolojik, kültürel vs. şartlarına adapte olmasıdır (de Tapia, 2004). Bütünleşme için isteklilik önemlidir ve göç edenle göç edilenin birbiri ile bütünleşmesi için gerekli bir unsurdur (Cox & Geisen, 2014, s. 159; Roestenburg, 2013, ss. 1-21).

Uyum konusu göç sonrası süreç için oldukça önemlidir. Bu noktada Türkiye mevzuatına da bakmak yerinde olacaktır. 2011 yılına kadar Türkiye göç mevzuatı uluslararası antlaşmalar ve ikincil belgelere dayanmaktadır. 2013 yılında 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma

Kanunu [YUKK] (2013) çıkarılmıştır. Kanunun 96. maddesi doğrudan uyumla ilgilidir. Ancak uyuma ilişkin korumacı yapıdan gerçek manada bir uyum ve bütünleşme sürecine geçilip geçilemediği halen tartışmalı bir konudur (Özçürümez & İçduygu, 2020).

Göç konusu sosyal hizmette önemli çalışma alanlarından biri olmakla birlikte popülaritesini hiç kaybetmeyen bir alandır. Göçmen alanında bir sosyal hizmet yaklaşımı, farklı sosyokültürel özelliklere sahip göçmenlerin ruh sağlığı ve yaşam kalitesi ile ilgilenir; ihtiyaç duydukları psikososyal destek sistemlerini geliştirerek işlevselleşmelerine yardımcı olur (Özmete & Arslan, 2018, ss. 193-194). Bunu yaparken sosyal hizmet mesleği, ülkenin dış politikası hakkında siyasi veya ideolojik mücadelelere girmeden, göçmenler ve mülteciler de dâhil olmak üzere sosyal adaleti teşvik etmenin yanı sıra herkesin yaşam kalitesini iyileştirmeyi amaçlamaktadır (Hepworth vd., 2013, s. 4).

Sosyal hizmet araştırmalarında sosyal sermaye kavramının kökleri Pierre Bourdieu, Robert Putnam ve James Coleman'a kadar götürülebilir (Emirbayer & Williams, 2005, ss. 689-724; Zambrana & Zoppi, 2002, ss. 33-53). Kavram olarak sosyal sermaye disiplinlerarası bir katkı ile üretilmiş ve gelişim göstermiştir. Kavramın ilk halini Bourdieu (1973) kullanmıştır. Bourdieu, kavramı seçkinler tarafından kullanılan bir yapı olarak görmektedir (Field, 2003/2008, s. 56). Bourdieu, sosyal sermaye konusundaki araştırmalarına sınıf çalışmalarından başlamış, tanımladığı *Habitus* kavramını geliştirmiş ve sermaye kavramını bu doğrultuda açıklamıştır (Aydemir, 2011, s. 46; Field, 2003/2008, s. 18). Sosyal sermaye, gerçekte veya uygulamada az çok kurumsallaşmış, kalıcı bir iletişim ağına sahip olması sebebiyle bir bireye veya gruba ait olması gereken kaynakların toplamıdır (Bourdieu & Wacquant, 1992, s. 119). Bir diğer teorisyen Coleman (1994), bir çocuğun veya gencin sosyal ve bilişsel gelişimi için yararlı bir dizi kaynak olduğunu savunarak, eğitim disiplinindeki araştırmalarına dayanarak sosyal sermayeyi tanımlamıştır (s. 300). Son olarak, sosyal sermaye kavramının popülerleşmesinde önemli bir rol oynayan siyaset bilimci Putnam (1995), sosyal sermaye kavramında, koordineli eylem yoluyla sosyal etkinliği destekleyen güven, normlar ve iletişim ağları gibi sosyal organizasyonun özelliklerini ifade eder (s. 67).

Field'ın (2003/2008, s.1) sosyal sermayeye ilişkin formülasyonunda, *ilişkiler önemlidir* ifadesi, sosyal sermayenin temel görüşünün ilişkilerin oluşturduğu "ağ"lar (network) olduğunu göstermektedir. Sosyal sermayenin büyümesi bu öncülde yatmaktadır. Çünkü sosyal sermaye, kurulmuş ilişkiler bağlamında tanımlanır. Sonrasında gömülü bir halde değer kazanmış bir biçimde kalır ve ihtiyaç olduğu zaman diliminde ortaya çıkmaktadır (Hugo, 1981, s. 188). Gömülü bu olan ilişkilerin ortaya çıkmasıyla birlikte göç alanında sosyal sermaye ya da göçmen ağları ekonomik, psikolojik ve sosyokültürel yönler gibi olumlu ya da olumsuz birçok yönü olmakla birlikte bu ağların göç üzerinde kısa ve uzun dönemli etkileri olabilmektedir. Kısa vadede finansal yardım, bilgiye erişim kolaylığı, yaşamı sürdürebilme gibi destekler sağlayabilirken, uzun vadede geniş çaplı ekonomik desteğe, göçmen varlığını birleştiren ve insanları sosyalleştiren destek ağlarını oluşturabilme gücüne sahiptir (Gurak & Caces, 1992, ss. 152-153). Özetle ağların, sosyal sermaye oluşturma yoluyla göçmen bireylerin geldikleri topluma uyum sağlamaları, iş, barınma ve bazı temel ihtiyaçlarını karşılamaları noktasında değerli bir zenginlik katacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda sosyal sermaye, toplumu bir arada tutan bir *yapıştırıcı* olarak tanımlanmaktadır (Fine, 2001/2011, ss. 258-259).

Sosyal ağ kuramına göre öncü göçmenler, önce göçmen ve yerli toplulukları birbirine bağlayan altyapıyı oluşturarak göçmen topluluğundaki diğer kişilerin göç etmesine olanak

oluşturur. Sonrasında yeni göçmen akımları, kurulan bu ağı harekete geçirmekte ve daha sonraki göçmenler ilk göçmenlerin deneyimlerinden faydalanmaktadır. Böylelikle göç, kendi kendini devam ettiren bir süreç haline gelir (Wilpert, 1992; Yalçın, 2004, s. 50'den aktaran Gülerce & Demir, 2021, s. 193).

Sosyal ağlar, hem "makroyapısal güçlerin" hem de "mikro-bireysel süreçlerin" bir sonucu olarak anlaşılabilir (Lubbers vd., 2007, s. 722). Bu sebeple tek başına bireysel süreçlere odaklanmak özellikle göç gibi politik bir alan açısından yarım bırakıcı bir etki oluşturabilir. Bu sürece makro bir bakış açısıyla bakmak, kültürlerarası politika yapımı için önemli sonuçlara sahip olabilir ve kültürlerarası ilişkilerin yalnızca irksal, kültürel ve dilsel sınırlar içinde değil, aynı zamanda bunların ötesinde de gelişebileceği bir ortam oluşturulmasına yardımcı olabilir. Bu, göçmenlerin sivil ve kültürel entegrasyonuna ilişkin politika ve programların geliştirilmesini destekleyebilir (Repke & Benet-Martínez, 2019).

Olumlu ve sürekli temas, bu politika ve planların oluşturulmasında ve yerini bulmasında oldukça önemlidir. Belirli bir kültürden insanlarla olumlu etkileşimler, en az üç farklı duruma yol açabilir: (a) o kişinin kültürüyle özdeşleşmenin artması (güçlendirilmiş olumlu etki), (b) başka bir kültürle özdeşleşmenin azalması (olumsuz etkinin tersi), (c) bireyin kültürüyle özdeşleşmesinin artması ve başka bir kültürle özdeşleşmesinin azalması (karma etki). Benzer şekilde, bireylerle olumsuz etkileşimler üç sonuca yol açabilir: (a) aynı kültürle özdeşleşmenin azalması (güçlendirilmiş olumsuz etki), (b) başka bir kültürle özdeşleşmenin artması (pozitif zıtlık etkisi) ya da (c) başka bir kültürle özdeşleşmede artış ve o bireyin kültürüyle özdeşleşmede azalma (karma etki) (Repke & Benet-Martínez, 2018).

Bu senaryo ve sonuçlar noktasında bakıldığında olumlu bir kültürlerarası sosyal ağın işleyebilmesi, ortak birtakım paydaların oluşması ya da oluşturulması ile mümkün hale gelmektedir. Irk ve etnik köken, insanların kişisel çevrelerini yapılandıran en güçlü bağları oluşturur ve bunu yaş, din, eğitim, meslek ve cinsiyet takip etmektedir (McPherson vd., 2001). Suriyeli göçmen bireylerin Türkiye'deki konumuna baktığımızda Sınır komşusu iki ülke olması, Osmanlı bakiyesi bir toplumdaki geliyor olmaları, sınır illerinde akrabalık bağlarının olması, savaş öncesi ticari ilişkiler vb. birçok değişkenin belli bir sosyal sermayenin oluşmuş olabileceği yönünde fikirler vermektedir.

Sosyal sermaye gelişiminin desteklenmesi, sosyal hizmet açısından oldukça kıymetli bir çaba olarak görülebilir. Sosyal hizmet mesleği her zaman sosyal sermaye inşasında yer almıştır (Kwok, 2003'den, aktaran Polat, 2012, ss. 30-32). Dezavantajlı topluluklar, gruplar ve bireyler için işbirliği, ortaklık ve kaynak geliştirme gibi süreçler sosyal sermaye teorisinde önemli bir yer edinmiş ve sosyal hizmette de kullanılmaya başlanmıştır. Sosyal hizmet uzmanları, sosyal sermayeyi mikro, mezzo ve makro uygulamalarda bir müdahale aracı olarak kullanabilirler (Nuno, 2008, s. 5). Sosyal hizmette sosyal sermayeyi kullanmanın temel amaçları, (i) kavramın sosyal ağlardan ve sosyal destekten farklı olması, (ii) hem olumlu hem de olumsuz unsurların bulunması ve (iii) bireyler, topluluklar ve kurumlar arası düzeyde faaliyet göstermesidir. Bunlara ek olarak sosyal sermayenin tüm sosyal çalışma ortamlarına göre şekil alabilecek bir esneklikte olmasıdır (Hawkins & Maurer, 2012, s. 368). Sosyal hizmet disiplini birbirinden farklı birçok çalışma alanına sahiptir. Bu alanların ortak özelliği, hedef kitlenin dezavantajlı kimseler ve gruplardan oluşuyor olmasıdır. Sosyal sermaye esnek yapısı gereği çalışılan alanlara göre uyarlanabilen bir noktadadır. Coleman, çalışmalarında sosyal sermayenin göreceli olarak dezavantajlı, kıyıda köşede kalmış kimseler ve gruplar açısından bir kaynak olduğunu sıklıkla

dile getirmiştir (Field, 2003/2008, s. 28). Bu esneklik ekseriyetle uygulama süreçlerine yansısı da araştırma ve politika geliştirme yoluyla da sosyal sermayenin seviyeli bir yaklaşım ile şekillenen eşsiz konumu bu kavramı sosyal hizmette sıkça kullanılacak bir alan haline getirmektedir (Hawkins & Maurer, 2012, s. 368).

Bu doğrultuda çalışma, Gaziantep iline 2011 sonrasında gelen Suriyeli bireylerin Gaziantep'i tercih sebepleri, yerli halk ile uyum süreçlerinde etkili olabilecek değişkenleri ve engeller ve kolaylaştırıcı etmenleri sosyal sermaye temelinde ele almaya çalışacaktır. Böylece sosyal hizmet açısından göçmen ve yerel halkların birlikte yaşaması ve kaynaşması yönünde yapılacak politikalara katkıda bulunması beklenmektedir.

2. Yöntem

Araştırma, katılımcıların deneyimleri ile şekillenen göç olgusuna dayandığından araştırmacıları, nitel araştırma desenlerinden fenomenolojik desene yönelmiştir. Bu yöntem yapay olarak oluşturulmuş kontrollü deney ortamlarından ziyade, doğal çevreyi ve olayların doğal süreçlerini (Yıldırım & Şimşek, 2016, ss. 40-42) incelemeye yönelik bir bakış açısı sağladığı için kullanılmıştır. Katılımcılar, nitel araştırma geleneğinde geliştirilen amaca yönelik örnekleme çeşitlerinden kriter örnekleme yöntemi ile belirlenmiştir (Patton, 2014a, s. 238). Araştırma, 15 kişiden (10 Erkek ve 5 Kadın) oluşan bir katılımcı grubu ile gerçekleştirilmiştir (Bkz. Tablo 1). Katılımcıları belirleme kriterleri; 2011 Suriye iç savaşından sonra Türkiye'ye göç etmiş, halen Gaziantep'te ikamet eden ve Gaziantep Türk Kızılay'ı Toplum Merkezinden hizmet alan bireylerdir.

Veriler, yarı yapılandırılmış görüşme formu ile nitel araştırmaya özgü derinlemesine görüşme yönteminden faydalanılarak toplanmıştır. Görüşme formları etnik duyarlılık çerçevesinde kültürel farklılıklar dikkate alınarak hazırlanmıştır. Patton (2014b, s. 392) kültürler arası görüşmenin çeşitli zorluklarını ve görüşmede istikrarsızlık oluşturabilecek durumları ifade etmiştir. Dil farklılıkları nedeniyle tercüman kullanımının, tercümanların konu hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması ve duruma her an müdahale etmesi halinde görüşmenin sağlıklı olamayacağı konusunda çekincelerini dile getirmiştir. Bu nedenle, tercüman görüşmeler başlamadan önce konu hakkında bilgilendirilmiş ve istenmedikçe duruma karışmaması konusunda uyarılmıştır. Görüşmeler, katılımcılarla tekil görüşmeler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmada verilerin analizi için herhangi bir bilgisayar programı kullanılmamış, kodlama işlemleri araştırmacılar tarafından yapılmıştır. İlk olarak, veriler metne dönüştürülmüş ve ilgili değişkenlerin okunabilmesi için veriler kodlanmıştır. Kodlardan temalara ve alt temalara ulaşılmıştır.

Bu çalışmanın etik açıdan uygulanabilirliği 29.01.2019 tarihli 17369 sayılı karar ile Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Senatosu Etik Kurulu tarafından uygun görülmüştür. Ayrıca çalışma için katılımcılara ulaşmayı sağlayan Türk Kızılayı Göç Hizmetleri Direktörlüğünden 07.05.2019 tarihli 845644-529-E.54702 sayılı izin yazısı ve Türk Kızılayının talebi ile Gaziantep İl Göç İdaresinden 27.03.2019 tarihli 99389608-000-E.11013 sayılı uygunluk yazısı alınmıştır.

Tablo 1

Katılımcılara İlişkin Bilgiler

Katılımcılar	Eğitim Durumu	Türkiye'ye Geliş Tarihi	Komşu ve Akrabalık İlişkileri
GK1 (Kadın)	İlkokul	2013- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuları ile iyi ilişkiler kurduklarını belirtmiştir.
GK2 (Erkek)	Üniversite (Hukuk Fakültesi)	Türkiye'ye ilk 2014 yılında K.Maraş'a gelmişler. 10 ay sonra 2015 ortalarında Gaziantep'e gelmişler.	İlk önce Kahramanmaraş'a göç etmişlerdir ve bu tercih savaş öncesi bu şehirde ticari bağlarının bulunmasından kaynaklanmaktadır. Çok fazla akrabası bulunmamakla birlikte Kahramanmaraş'taki komşuluk ilişkilerinin iyi olmadığını, ancak Gaziantep'te komşuluk ilişkilerinin daha iyi olduğunu belirtmiştir.
GK3 (Kadın)	Ön lisans	2014-Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Akrabalarıyla sık sık görüşmektedirler.
GK4 (Erkek)	Ortaokul	2015-Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda komşuluk ilişkileri de bulunmamaktadır.
GK5 (Erkek)	İlkokul 1.sınıftan terk	2014- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Ancak sık görüşmediklerini belirtmiştir. Komşuluk ilişkilerinin ise iyi olduğunu ifade etmiştir.
GK6 (Kadın)	İlkokul	2014- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ilişkilerinin iyi olduğunu belirtmiştir.
GK7 (Kadın)	Lise	2012- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuları ile arasının çok iyi olduğunu belirtmiştir.
GK8 (Erkek)	Üniversite (Hukuk Fakültesi)	2014- Gaziantep	Atalarının Adana'dan göçen Türkmenler olduğunu, bu sebeple hem Adana'da hem Gaziantep'te akrabalarının olduğunu ifade etmiştir. İş arkadaşları ile olan ilişkilerinin gayet iyi olduğunu, ancak komşuluk ilişkisinin bulunmadığını belirtmiştir.
GK9 (Kadın)	Lise	2017- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ilişkisi hakkında bir beyan vermemiştir.
GK10 (Erkek)	Üniversite 3. sınıf terk (Bilgisayar Müh.)	2013- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte komşuluk ilişkilerinin çok iyi olduğunu ifade etmiştir.
GK11 (Erkek)	Üniversite (Matematik Öğretmenliği)	2012- Gaziantep.	Atalarının zamanında Gaziantep'ten göç ettiğini bu sebeple akrabalarının olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ve iş arkadaşları ile olan ilişkilerinin iyi olduğunu belirtmiştir.
GK12 (Erkek)	Üniversite (Hukuk Fakültesi)	2014- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Normal bir komşuluk ilişkilerinin olduğunu bildirmiştir.
GK13 (Erkek)	Ortaokul	2014- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ilişkilerinin iyi olmadığını ifade etmiştir.
GK14 (Erkek)	Ön Lisans	2014- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ilişkilerinin iyi olmadığını belirtmiştir.
GK15 (Erkek)	Ortaokul	2013- Gaziantep	Gaziantep'e göç etmelerinin sebebinin kendilerinden önce gelen akrabalarının varlığı olduğunu belirtmiştir. Komşuluk ilişkilerinin oldukça iyi olduğunu bildirmiştir.

Not. GK: Göçmen Katılımcı

3. Bulgular ve Tartışma

3.1 Kültürlerarası Sosyal Sermaye

Başkalarına maruz kalma ve belirli kültürler ve tutumlar (örneğin cinsiyet rolleri, iletişim tarzları, yaşam tarzları) hakkında bilgi alma, bilinçli veya bilinçsiz olarak kişinin davranışını etkileyebilir ve bu da kişinin kültürel kimliğindeki değişikliklere yansiyabilir (Repke & Benet-Martínez, 2017). Bu temas, birtakım ortak değerlerle birlikte gelişen bir sosyal ağ ve bu sosyal ağı besleyen bir sosyal sermayenin oluşumuna ortam hazırlayabilir. Böylece uyum süreçlerinde farklı bir perspektif ile kalıcı ve sürekli bir sürecin deneyimlenmesi mümkün hale gelebilir. Şu bir gerçek ki sosyal ağlar, kültürel bağlamdaki sosyal ilişkilerin karmaşıklığını ve karşılıklı bağımlılığını açıklayabilir (Smith, 1999). Bu uyum gibi karmaşık bir sürecin yapılandırılmasında oldukça önemlidir. Spesifik olarak, ırk ve etnik köken, insanların kişisel çevrelerini yapılandıran en güçlü bağları oluşturur ve genelde bunu; yaş, din, eğitim, meslek ve cinsiyet takip eder (McPherson vd., 2001). Katılımcı "GK2," bu konuda şunları ifade etmiştir: "Ortak noktalarımız; biz neden buraya geldik? Türkiye de İslam ülkesidir. Kur'an, namaz bunlarda fark olmaz. Adetlerimiz de çok benzer yakın coğrafyalar olduğumuz için..., tarihsel olarak zaten vardı ortak noktalarımız... çok farklı değiliz yani"

Çalışma noktasındaki katılımcıların ifadelerinden baktığımızda yukarıda ifade edilen değişkenlere ek olarak ortak yaşam için farklı değerler de ifade edilmiştir. Bir katılımcı bu noktaya istinaden şu ifadeleri kullanmıştır:

Kültür olarak olabilir. Yerel halka Suriye'yi tanıtmak lazım yani savaştan önceki Suriye'yi tanıtmak lazım. Buradaki [Gaziantep] kapalı çarşı ile kale mesela oradaki [Halep] kapalı çarşı ve kaleye çok benzer... Sokakların yapısı şehir yapısı, insanların yapısı bile çok benzer. Yemekler aynı şekilde buradaki [Gaziantep] ve Kilis'teki yemeklerin çoğu bizim ora [Halep] ile aynı. (GK8)

Savaş öncesi sınır komşuluğu ve olumlu ilişkiler de sosyal sermaye sağlayabilecek kilit bağlantılar olarak görünmektedir:

Neden buraya [Gaziantep] geldik burası bizim sınır komşumuz en yakın yer olduğu için buraya geldik. Bizim kültürler çok yakın. Burası savaş öncesi ilişkilerimizin iyi olduğu bir yer ve en önemlisi Türkiye bir İslam devleti aynı dine sahibiz. Gaziantep, Halep'e çok benziyor. (GK6)

Göç etmeye karar verdikten sonra genellikle göç mesafesine, ulaşılabilir ve kabul edilebilecek en yakın hedefe odaklanılır. Ravenstein (1885, ss. 167-235) göçmenlik yasalarını ifade ettiği çalışmasında ele aldığı yedi yasadaki ilki göç ve mesafedir. Bu bağlamda verilerden hareketle göç etme kararının sınıra yakınlık, düşük maliyet ve geri dönüş umuduna dayandığını söylemek doğru olur.

Bazı katılımcılar geçmişten gelen birliği sosyal sermaye için ifade ederken, büyük bir kısımda böyle bir birliğin sosyal sermaye için tamamen olanaklı olmadığını düşünmektedir:

Tarih üzerinden bence daha da zor çünkü Türkler şunu diyor; Araplar bizi sırtımızdan vurdu, bize ihanet etti diyorlar. Araplar için durum bu kadar sert değildir. Suriye'de bize öğretilen tarih Baas Rejiminin ürettiği kitaplarda işte bize; Osmanlıyı sömürgeci, işgalci, ülkemizin zenginliklerini çaldılar, bizi geride bıraktılar, Avrupa gelişirken biz bunların yüzünden gelişemedik, o zamanlar ülkemizin en iyi mühendis ve bilim adamlarını İstanbul'a götürdükleri tezleri tüm tarih kitaplarımızın Osmanlı konusunda ana odaklarıdır. Ama şöyle bir şey var. Suriye'deki halk öyle değil. Çoğunluğu öyle değil. Kitaplarda anlatılan Osmanlı muhafazakâr olan Suriyeli toplum için belki de dinine bağlı olmalarından dolayı İslam hilafetinin taşıyıcılığı konusu ve Suriye'deki baskıcı rejimin ürettiği her şeye insanlar dile getirmese de bir ön yargı,

şüphe ile yaklaşıyorlar. Biliyorlar ki rejim kendi varlığı için her şeyi yapabilecek bir yapı. Osmanlı'ya sempatiyle baktılar bu yüzden, keskinlik var kısmen ama sempati çok daha fazla. (GK8)

Son olarak bazı katılımcılar ortak bir sosyal sermaye noktasında savaş öncesi ticari ilişkiler konusunun etkili olacağını ifade etmiştir.

Bu savaş olmadan önce Antep'le ticaret olarak tüccarlarla iş yapıyorduk. Tanıdıklar vardı. Antep'e gelip gidiyordum mal almak için, buradan Türkler gelir bana alışveriş yapardı ben de onlarla alışveriş yapardım. Gelme sebepim eski ilişkimin olduğu tüccarla tekrardan iş yapabilme umudu ile geldim. (GK2)

Gaziantep bulunduğu konum itibari ile Türkiye'nin Ortadoğu ihracatında önemli bir yere sahiptir. Gaziantep'li iş insanları 2000'li yıllardan sonra karşılıklı gelişen ilişkilerle yeni yatırımlar ve yeni pazar alanları için Suriye'ye daha fazla yönelmeye başlamıştır. Bu yönelme 2011 yılındaki krize kadar artarak devam etmiş ve kriz ile birlikte uygulanan yaptırımlar ve müeyyideler sebebiyle durma noktasına gelmiştir (Ulusoy & Turan, 2016). Bu tarz ticari ilişkiler iki ülke insanları arasında oldukça önemli bağların oluşmasına imkân tanımış ve katılımcının da belirttiği gibi ticari bir şekilde kurulan bu ilişki, zor zaman dostluğuna dönüşmüştür.

3.1.1 Yerli Halkın Bakış Açısındaki Değişimler

Türkiye'de Suriyeli göçmenlere karşı yerel tutum ve görüşlerin zamanla olumsuz yönde değiştiği iyi bilinmektedir (Erdoğan, 2018a). Bu olumsuz değişimin, ortak yaşamı ne kadar etkilediğini anlamak için bu değişimin nedenlerine değinmek faydalı olacaktır:

Az da olsa bir değişim var. Ama bu algı değişimine sebep aslında onlar değişmediler biz değiştik biz yabancıydık ama şimdi onlara ayak uydurur hale geldik ve galiba kaynaştık. Bize bakış açıları bence şimdi daha iyi ya da biz biraz buralı olduk gibi çünkü ilk zaman hiçbir şey bilmiyorduk buraya dair. Adetinizi bilmiyorduk, siz nasıl yaşarsınız bilmiyorduk ama şimdi biz alıştık tabii ilk zamanki bize bakış açıları da Türklerin az da olsa değişti. Ama bu değişim bence bizim buraya alışmamızla da ilgili. (GK1)

Uyum çalışmalarının önemli bir yönü de göçmen bireylerin yerli halk tarafından toplumsal kabul görmesidir. Özellikle ülkemizde Suriyeli göçünün erken dönemlerinde toplumun göçmen kabulünün yüksek olduğu bilinmektedir. Bir çalışmada yerli toplumun göçmenlere yönelik yaklaşımlarına göçmen bireylerin %44'ü normal, %22,3'ü genelde iyi, %17,4'ü genelde kötü ve %16,3'ü ise genelde önyargılı cevaplarını vermişlerdir (Arslan vd., 2017, s. 144). Ancak son yıllarda bazı dış koşulların etkisiyle bu durum tersine dönmüş, göçmenlere yönelik mevcut olumlu görüşler ve kabuller aşınmaya başlamıştır (Erdoğan, 2018a, s. 2-77). Bunda özellikle ekonomideki olumsuz seyir, göçmenlerin sayısal çokluğu ve kalıcılığa dönüşen "misafirlik" sürecinin etkisi olduğu düşünülmektedir.

Çok uzun sürdü kalışımız savaş uzun sürdü. Türkler misafir severler ama baktılar bir iki günlük bir şey değil bu ondan sonra böyle oldu [gülüyor]. Baktılar kira pahalandı yaşam pahalandı. Türklere de yazık oldu yani ekonomik zorluk oldu. Biz gelmeden ve geldiğimiz ilk sıralarda kiralara çok uygundu Türkler de öyle söylüyor biz en güzel evlerde 300-400 liraya oturuyorduk diyorlar. Şimdi onlara kötü evlere bile ev sahibi şöyle diyor muş: Beğeniyor musun? Beğenmiyor musun? Beğenmiyorsan ben burayı Suriyeliye 500-600'e veririm diyorlarmış. (GK7)

Tunç (2015, ss. 52-53), toplumun Suriyelilere yönelik algısındaki değişimin esas olarak ekonomik değişimlerden kaynaklandığına işaret ederken, yerli halkın işini kaybetme korkusu nedeniyle başlangıçtaki olumlu algıların giderek olumsuz bir yöne evrildiğini belirtmiştir.

Göçmenlerle yapılan diğer bir çalışmada *Türkiye'deki maaşların düşüşünün sebebi Suriyeliler* önermesine %47,50'si katıldığını bildirmiştir (SABR & MDN, 2015). Araştırmada da ulaştığımız nokta bu şekilde görünmektedir.

Çok sayıda katılımcı bakış açısındaki değişimlerin nedeni konusunun siyasi olduğunu paylaşmıştır. Kendilerine yönelik bakış açısında meydana gelen bu algısal değişimlerin incitici siyasi söylemin ürünü olduğunu belirtmişlerdir. Bu durumun yerel halk ve göçmenler arasında ayrımcılığa sebebiyet vererek işlediğini ifade etmişlerdir. Gültekin (2019, s. 173) araştırmasında, siyasi söylemin bazen zarar verebileceğini, dolayısıyla bu konuda daha seçici olunması gerektiğini belirtmiştir. Göç, bir politika meselesidir. Ancak zaman zaman siyasi söylemin dozunun arttığına ve yabancı kesimler tarafından farklı noktalara çekilmesinin tepkiye zemin hazırladığına inanılmaktadır. İddiaya göre, siyasi söylem gibi yanlış bilgilerin yaygınlaşması, göç algılarının çeşitli şekillerde olumsuz etkilenmesine neden olmuştur: "Bir de şöyle düşünce var. Onlar çok yardım alıyor, bizim olanı bizim hakkımızı yiyorlar gibi düşünüyorlar. İşte her şey bizim yüzümüzden pahalı olmuş öyle duyuyorum ben" (GK6).

Bu yanıtın temel çıkış noktası ekonomik bir sorun olarak formüle edilebilir. Bir çalışmada *Suriyelilerin mali yük olup olmadığı hakkında ne düşünüyorsunuz?* sorusuna yerli katılımcıların %70,7'si ekonomiye zarar verdiğini ve yük getirdiğini söylemiştir (Erdoğan, 2018b, s. 128).

3.1.2 Akrabalık ve Komşuluk İlişkilerinin Etkileri

Öncelikle komşuluk bağları noktasında araştırmacının görüşmelerde gözlemlediği önemli bir durum vardır. Dil açısından aradan çok zaman geçmesine rağmen, iyi komşuluk ilişkileri olmayan katılımcıların henüz belli bir düzeye gelmediği görüşmelerde görülmüştür. Ancak iyi komşuluk ilişkileri olduklarını iddia eden katılımcıların dil becerilerinin oldukça iyi olduğu gözlemlenmiştir. Suriyelilerin yaşadığı topluluklarda yaşayan bireyler ile Türklerin yoğun olarak yaşadığı topluluklarda yaşayan bireyler arasında bir fark olduğu söylenebilir:

Mesela oğlum Bursa'da yaşıyor. Oğlum orada Türkçe'yi öğrendi. Biz henüz yeni yeni o da tam değil. Çünkü biz burada çoğunlukla Suriyelilerle muhatabız, Suriyelilerin yoğunlukta olduğu mahallede yaşıyoruz. Ama oğlum orada Türklerin yoğun olduğu bir mahallede yaşıyor ve dili öğrendi şu an. (GK3)

Öte yandan, sorunlu komşuluk ilişkilerine sahip göçmenlerin dil yetkinlikleri, ifadelerden ve gözlemlerden anlaşılacağı üzere oldukça yetersizdir:

Kimse ile konuşmazdık zaten bir arkadaşlık durumumuz yoktu bes [sadece] bir Selamın Aleyküm. Etrafımızda çoğunlukla Suriyeli komşularımız vardı. Türk çok azdı. Derdimizi kimseye anlatamadık dil olmadığından her ne kadar tercüme edenler vardıysa da benim derdimi benden iyi kimse anlatamaz ki işte dil bize engeldi. Onlar anlatsa da illa eksiklik olacaktı. Şu anda çocuklarım da Türkçe öğrenemediler hep Suriyelilerle birlikte çalışıyorlar çalıştıkları fabrikada, Suriye fabrikası Türk arkadaşları da yok. Bundan dolayı Türkçe'ye alışmadılar bir kursa da gitmediler. (GK4)

SABR & MDN (2015) tarafından gerçekleştirilen araştırmada; *göçmen bireyler için kimlerle çalışıyorsunuz?* sorusuna %37'si Türklerle, %63'ü Suriyelilerle çalıştıklarını söylemişlerdir. *Türk arkadaşınız var mı?* Sorusuna ise %29'u "hayır", yüzde 37'si ise "evet" yanıtını vermiştir. %34'ü bir dereceye kadar evet demiştir. Bu cevapları veren göçmenlerin çoğunluğu, dil sorunu yaşadıklarını ve Türkçe öğrenmenin önemli olduğunu belirterek, %78 *Türklerle ilişkileri geliştirmek için Türkçe öğrenmek istiyorum* yanıtını vermiştir. Bu durum göçmenler tarafından

dil sorunlarının ve komşuluk ilişkilerinin önemli görüldüğünü göstermektedir. Çalışmamızda da benzer bir noktaya işaret edilmiştir.

Suriyelilerin öncelikle akraba ve hemşeri ağları aracılığıyla şehirlere yerleştikleri görülmektedir. Akrabalık ilişkileri göçmenlerin kendi içlerinde var olan sosyal sermayelerinin açığa çıkması anlamına gelmektedir. Bilhassa göçmenlerin çoğu, akrabalarının Gaziantep'te olması nedeniyle göç etmeye karar verdiklerinde Gaziantep'e gelmeyi düşündüklerini ve geldikten sonra bir süre birlikte yaşadıklarını, istihdam ve barınma açısından da kendilerinden önce gelen akrabalarından destek aldıklarını belirtmişlerdir: "İlk başta oğlum ve kardeşim 4 yıl önce buraya geldiler. Onlar bana yardım ettiler. İlk aşamayı bu şekilde atlattım" (GK9).

Aksine bazı göçmenler akrabaları olmadığı halde buraya geldiklerini söylemişlerdir. Bu durumda olan göçmenler zor bir süreçten geçtiklerini belirtmiştir.

5 yıl önce 2014'de ben, kızım ve oğlum pasaportla giriş yaptık, kocam kaçak yollarla geldi. Aslında Antep'e gelip buradan Bursa'ya gitmek niyetindeydik ama... kaldık. Bizim o zaman tanıdıkların çoğu Bursa'daydı biz bu yüzden ilk zamanlar çok zorluk çektik. İlk geldiğimiz zaman kimselerden yardım görmedik, çok zorlandık. Oğlum üniversiteyi bitirmişti, kızım 12 yaşındaydı. Oğlum uzunca bir süre iş aradı. Ben kızımı okula yazdırmaya çalıştım. (GK3)

Ek olarak Türkiye'de özellikle sınır illerinde Türk akrabaları olan çok sayıda göçmen de durumu dile getirerek, akrabalarının yıllardır görüşmemelerine rağmen geldiklerinde çok destek olduklarını söylemişlerdir.

Bizim zaten burada akrabalarımız da var. Dedelerim buradan göçmüşler Suriye'ye, gideli 100 sene olmuş belki daha fazla. Geldim burada akrabamızla tanıştık onlar da bize çok yardım ettiler. Bizi evlerinde ağırladılar, iş bulmamıza yardım ettiler. (GK11)

Bu noktada Kilis örneğinden duruma bakıldığında akrabalık bağlarının halen güçlü olmasının sebebi sınır ötesi ekonomik ilişkiler olarak ifade edilebilir (Özden, 2013, s. 3). Tıpkı Kilis gibi bir diğer sınır şehri olan Gaziantep içinde böyle bir çıkarım yapılabilir. Göçmenlerce de sıklıkla ifade edilen coğrafi yakınlığa bağlı kültürel benzerlikler ve akrabalıkların sosyal sermayede önemli olduğu görülmektedir. Çalışmamızda da sıklıkla ifade edilmiştir.

3.1.3 Kültürlerarası Bir Sosyal Sermaye İçin Araçlar

Göçmenlerin ev sahibi ülke kültürüyle özdeşleşmesini sağlayan şeyin, ağıdaki ev sahibi ülke insanları (komşular, meslektaşlar gibi) olduğu tahmin edilebilir. Böylece, bir kişinin çok kültürlü kimliği başkalarıyla olan etkileşimleri aracılığıyla gelişebilir (Repke & Benet-Martínez, 2018). Ortak yaşam alanlarındaki karşılaşmaların etkisi, paylaşılan sosyal sermayenin oluşumu için de önemlidir. Özellikle mahalle ortamında gerçekleştirilen faaliyetler, sosyal sermayenin çok önemli bir etkisi olabilecek yapıcı bir değeri olarak görülebilir.

Ben önceden Türklerle Kur'an kursuna gidiyordum...Birbirimize yardımcı oluyorduk. Benim Arapça biliyor olmam ve Kur'anı iyi okuyor olup onlara yardım etmem belki burada etkili olmuştur. Ama genel olarak iletişimimiz selam düzeyindeydi. Ama şimdi yavaş yavaş anlaşıyoruz galiba. Mesela geçen gün Türk kadınları ile köfte yaptık. Onlar yaptılar birlikte oturduk. Yavaş yavaş alışıyoruz birbirimize. (GK1)

Yürütülen ortak faaliyetler, sosyal sermayenin karşılıklı üretimi göçmenler ile yerlilerin entegrasyonunda destek olarak söylenebilir. Yapılan araştırmalar da bu tür faaliyetlerin ortak yaşam ve paylaşılan değerler açısından gerekli olduğunu göstermektedir (Erdoğan, 2018b, 219-220). Birlikte yapılan ortak faaliyetlerin göçmenler ve yerel halkın birbirlerini anlamaları

açısından oldukça değerli olduğu bilinmektedir. Kindler vd. (2015, s.17)'e göre sosyal ağlara odaklanan çalışmalar göçmen ve yerel halkın birlikte yaşadıkları mahallelerde komşuluk ilişkileri noktasında elde edilen kanıtların karmaşık bir resim çizdiğini ifade etmişlerdir. Bu noktada yapılan araştırmaların çeşitliliğin karşılıklı temas ve güvende azalmaya sebep olmasına karşın bazı durumların uyumun artmasına da kapı araladığını belirtmişlerdir. Ek olarak mahalle ortamındaki çeşitliliğin grup bağlamındaki sosyal sermayeyi negatif olarak etkilemesine rağmen bireysel bazda gelişen sosyal sermayeyi olumsuz etkilemeyeceğini bildirmişlerdir. Bu nedenle, sosyal bütünlüğün sadece derin ilişkilere dayandırılması gerektiği varsayımının yanlış olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü bireyler, bir araya geldiklerinde derinlemesine ilişki içerisinde olmadıkları diğer insanları da fark edecek ve onlar hakkında düşünecektir. Bunun bir açıdan çeşitliliğin sakıncalı olabileceğine işaret ettiğini, diğer taraftan da gelişen bir mahalle kültürü ile bireylerin farklı ortak alanlarda karşılaşmaları ve ortak etkinliklerde bulunmalarının da gerekli olduğunu söyleyebiliriz.

Bazı göçmenler, evlilik yoluyla bazı akrabalıkların kurulduğunu, birlikte yaşamak için geçerli bir durum olduğunu söylemektedir: "Yaklaşık iki yıl önce bir Türk'le evlendim. Onunla evlendikten sonra Türklere dair birçok şeyi anladım, alışkanlıklarınızı anladım, nasıl yaşarsınız, nasıl çalışsınız. Sizde neler önemli, neler değil bunları öğrendim" (GK1).

Evlilik yoluyla oluşan bağ, zamanla değer kazanarak akrabalar arasında sosyal sermayenin gelişimine katkı sunacaktır. Bu şekildeki bir evliliğin kültürler arası bir kimliğe sahip olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla bu konunun birlikte yaşamının olumlu bir yanı olduğuna inanılırken, aile ve dolayısıyla birbiriyle iletişim halinde olan iki farklı kültür için zamanla durumun gelişeceği söylenebilir. Birlikte yaşama ilişkin ifadelerine baktığımızda çoğu katılımcı birlikte yaşamının mümkün olduğunu düşünmektedir. Ancak bazı çekinceler ifade edilmektedir.

Şimdi bizim zaten kültürlerimiz büyük oranda aynı, mesela Halep ile Antep %70-80 benzer. Zaten çok öncelerde aynı vilayetlermiş. Ama İstanbul, Ankara yani daha Batı'daki yerlerde durum tabii buradaki gibi değil. Ortak bir yaşam tabii mümkün ama %100 değil. Mesela halen bizlere bir kesim tarafından Suriyeli Arap diye hitap ediliyor. Evet, biz Suriyeliyiz ben Türkmen'im ama Arap da olabilirdim. Bunlardan öte ben ya da Suriyeli Arap olarak ifade edilenler, insanız. (GK11)

Neredeyse katılımcıların hepsi, dil konusunun birlikte yaşam için önemli olduğunu vurgulamıştır.

Bence gelenlere zorunlu olarak Türkçe öğretilseydi bu bariyerin %90'nını hadi abartmayayım %70'ini aşardık. Bence aradaki en büyük sorun dil konusu ben bunu sokakta da, sosyal medyada da görüyorum. Yerel halk karşıdakinin Suriyeli olduğunu öğrendiğinde ön yargıya kapılıyor ama onun Türkçe konuştuğunu gördüğünde bu ön yargı dakikasında yarı yarıya iniyor. (GK 8)

Çalışmamızda dil sorunları genellikle bir dizi olumlu ve olumsuz durumla ilişkilendirilmiştir. Gelenen noktada hem STK'ler hem de devlet kurumları göçmenlere yönelik dil eğitimi vermeye başlamışlardır. Ancak bazı eksiklikler söz konusudur. Özellikle orta yaşlı ve yaşlılarda bu konuda eksikliklerin olduğu görülmektedir. Bir çalışmada Suriyeli göçmenler, sosyal hayata daha çabuk uyum sağlamak için Türkçe öğrenmekte olduklarını ve özellikle çocuklarını teşvik ettiklerini söylemişlerdir (Erdoğan, 2018b, s. 112). Çalışmamıza katılan göçmen bireyler de bunu benzer şekilde ifade etmişlerdir. Bunun arada olan kopuk iletişim kanallarını bağlayacağına inanılmakta ve birlikte yaşam konusunda oldukça önemli bir ivme oluşturacağı düşünülmektedir.

3.1.4 Kültürlerarası Sosyal Sermaye İçin Göçmenlerin Olumlu Katkıları

Göç bir süreçtir ve göçmen birey için yaşamların yeniden inşasında birçok olumlu ve olumsuz durum ortaya çıkabilir. Göç boyunca göçmen bireyler çoğu zaman zorluklarla boğuşurken, içinden geldikleri yeni topluma da katkıda bulunurlar. Bulunulan katkılar özellikle ekonomik eksende olduğunda göçmenlerin kabulü ve entegrasyonları hızlı ve sağlıklı bir şekilde ilerlemektedir: "Bizim de katkımız oldu olumlu açıdan. Ekonomik olarak birçok Suriyeli iş adamı burada iş kurdu hiçbir şey yapmayan vergi ödemeye başladı. Bunlar da küçük de olsa katkı sağladı" (GK8).

Yatırım yapan ve fabrika inşa eden varlıklı göçmen bireyler çok önemli görülmektedir. Burada önemli olan nokta, Suriyeli göçmenlerin çoğunun bu fabrikalarda çalışmasıdır. Yapılan bir araştırma, iş yeri sahibi Suriyeli göçmenlerin %63'ünün kendi vatandaşları ile çalıştığını göstermiştir (SABR & MDN, 2015). Bu, iyi bir istihdam sağlayıcıdır. Ancak sosyal izolasyona ve dil gelişiminde yavaş ilerlemeye de yol açabilecek bir durumdur.

Bir diğer konu da yeni gelen toplumlarda eğitilmiş ve nitelikli göçmen bireylerin istihdamı ve deneyimlerinden yararlanılmasıdır. Bu hem kültürel hem de dil sorunlarının giderilmesi, diğer göçmen bireylerin ihtiyaçlarının karşılanması ve yeni göç edilen toplumlarda yetişmiş bireylere olan ihtiyacın karşılanması açısından önemlidir. Türkiye'de ise konu arka planda tutulmuş ve bu göçmenlerden yararlanılamamıştır.

Burada Türkiye'nin küçük bir hatası var. Bunlar Arap, bunların içinde Türkçe, Arapça İngilizce, Kürtçe bilenler var. Mühendisler var, doktorlar var, avukatlar var. Türkiye bunlara sahip çıkamadı. Türkiye de bu durumdan faydalanabilirdi. Buraya çok fazla kafalı adam geldi. Sahip çıkılmayınca Almanya'ya gitti... Aynı şekilde Mısır'a giden kafalı Suriyelilerden de onlar da çok faydalandılar. (GK5)

3.1.5 Ön Yargının Etkisi

Çoğu göçmen birey, ön yargı konusunda önemli bir konu olarak günlük yaşamda, sosyal alanlarda ve sosyal medyada meydana gelen incitici ve damgalayıcı tutumlar başta olmak üzere, önyargılar nedeniyle çok sıkıntı yaşadıklarını bildirmektedir. Berry (2001, ss. 621-622); ırksal önyargı, dil, din vb. durumların oluşumunun kabulü engellediğini belirtmiştir.

Otobüste giderken mesela etrafımdaki bazı kötü niyetli insanların Suriyeliler hakkında küçük düşürücü konuşmaları oluyor. Buna defalarca maruz kaldım. Otobüs şoförleri, esnaftan yolda yürüdüğünüz yerde duyduğunuz negatif şeyler. Sokakta karşılaştıklarımız, sosyal medyada yapılan negatif yorumlar. Mesela sosyal medyada bir haber okuduğumda Suriyelilerle ilgili ben hemen yorumlara bakıyorum. Negatif yorumlar fazla. Bunlar ister istemez sıkıntı oluşturuyor. (GK8)

Ünal'ın (2014, s. 77) çalışmasında, Türkiye'deki bazı internet tabanlı blog ve forumlardaki belirli söylemlerdeki mülteci tutumlarına ilişkin bazı yansıma örnekleri incelenmeye çalışılmıştır. Sorunu daha çok "güvenlik" ve "düzen" kaygılarıyla açıklamaya yönelik girişimler oldukça sık yer almıştır. İkincisi, Suriyeli mültecilere yönelik olumsuz algıların varlığı, özellikle de *ekonomik kaynakları paylaşma isteksizliğinden* kaynaklanan endişelerdir. Üçüncüsü, Suriyeli mülteci meselesini *ırk veya etnik köken* temelinde ele alan, dışlayıcı ve ayrımcı bir söylem inşa eden yorumlar da dikkat çekmektedir.

Katılımcıların çoğu, birlikte yaşamada önyargı konusuna dikkat çekmiş ve önyargıları ortadan kaldırmının birçok temel araçla (dil, eğitim vb.) sağlanabileceğini ve bunun topluma entegre olmaktan daha önemli bir konu olduğunu belirtmişlerdir:

Şu anda sorunumuz ortak bir yol için... bize karşı olan bakış açıları en büyük sorun. Bize bakış açıları değişirse ortak olan her şey görünür olur. Var çok şey var ama görünür değil. Ön yargı ve bakış açısı bu ortak yönleri kapatıyor. (GK12)

Özdemir ve Öner-Özkan (2016, s. 238) yaptıkları çalışmada, medyada Suriyeli göçmenlere yönelik olumlu ifade ve tutumlara kıyasla olumsuz ifade ve tutumların oldukça yüksek olduğuna dikkat çekmiştir. Bu noktada göçmen bireylerin sosyal sermayenin oluşumunu engelleyen önyargılarla ilgili güçlüklerinin olduğu söylenebilir.

3.2 Sosyal Uyum Adına Sosyal Sermayenin Deneyimlerle Bağlantısı

3.2.1 Göçmenlerin Kendileri ve Yerli Halka Yönelik Kimlik Alguları

Yapılan görüşmelerde göçmenlerin kendi ve yerli halkın kimliklerine ilişkin algıları ile yerli halkı ortak alanlardaki konumlandırmaları, mahalle yaşamları ve bütünleşmeye etki edecek konular üzerinde durulmuştur. Bilindiği üzere Türkiye'deki Suriyeliler etnik köken, din, cinsiyet, kuşak, sosyal sınıf vb. açılardan heterojendir. Suriye'den gelenler arasında Kürt, Türkmen, Arap, Şii, Dom, Abdal, Ermeni, Ezidiler, Süryani Suriye uyruklular, Filistinli ve İranlı mülteciler, çalışan orta ve üst sınıf Suriyeliler ve Hristiyanlar, Müslüman Aleviler ve Sünniler gibi farklı etnik, dini, sosyal sınıf vb. mensubiyeti bulunan gruplar bulunmaktadır. Bu grupların yerleşimleri ve yerli halk ile ilişkilerinin, kimliklerinin bir parçası olan etnik, dini, sosyal sınıf vb. yapılaraya göre gerçekleştiği görülmektedir (Şimşek, 2020).

Uyum konusunda ilk geldiğimiz mahalle komşularımız bize çok destek oldular hal hatır sordular, yardımcı oldular. Türkmen olduğumuz için de ayrı bir yardımcı oldular. Ortak bir kökten gelmemiz burada etkili oldu. Arap olan Suriyelilere çok uzaklar, onlarla anlaşamıyorlar. Uyum Türkmenlerle daha kolay ve hızlı oldu ama Araplarla da olur. Sadece zaman lazım. (GK6)

Zwollo (1998, s. 2) "sığınma"nın çeşitli çağlarda var olmuş ve farklı koşullar altında farklı politikalarla ele alınmış bir insanlık durumu olduğunu, ancak bu alandaki gelişmelerin, sığınmanın değişmeyen içeriğini, sürekli değişen bir etiketleme ve kimlik sorununa dönüştürdüğüne (aktaran Buz, 2002, s. 21) dikkat çekmektedir. *Göçmen bireylerin kendi kimliklerini algılamalarının yönü nedir? Hayatını birlikte kurduğu yerlilerin kimliği onun için ne ifade ediyor?* soruları önemlidir. Katılımcıların kendi kimliklerine ve yerli kimliğine ilişkin algıları, çeşitli bakış açılarını içermektedir. Kendi kimliklerini ise; *mülteci, göçmen, misafir, geçici olarak Türk, ev sahibi, Türk asıllı Suriyeli* olarak ifade etmektedirler.

Ben en önemlisi kendimi insan olarak tanımlıyorum. Tüm yapay kimliklerden dışında ben bir insanım. Ben hiçbir zaman kendimi mülteci olarak tanımadım, tanıtmadım. Buradaki yaşamda ben de kira ödüyorum, ben de bir yere gittiğimde sıra bekliyorum. Çarşımız alışveriş yaptığımız yerler aynı. (GK3)

Araştırma ve gözlemlere baktığımızda Suriyelilerin kimlik sorunlarından dolayı ne mülteci ne de misafir olduklarını görüyoruz (Baban vd., 2017, ss. 2-5). Çalışmamızda göçmenler, kendilerine farklı kimlikler yükleyerek mülteci ve misafir ifadelerini kullanmalarına rağmen, çoğunluk mülteci kavramını bir kimlik olarak görmemektedir. Ek olarak hemen herkes bir kimlik

olarak misafir kavramını tercih etmektedir. Yerli halkın kim olduğunu tanımlamak için ise misafirperver, yardımsever ve paylaşmaya istekli insanlar ifadeleri dikkat çekmektedir.

3.2.2 Uyum ve Bütünleşme İçin Temel Motivasyonları

Bütünleşme karşılıklı bir süreçtir. İki tarafın da istekli olması beklenmektedir. Bu isteği iki taraf içinde oluşturacak ve canlı tutacak farklı motivasyon kaynakları farklılık göstermektedir. Çalışmamıza katılan göçmenler, bu motivasyonlarını "güvenlik" ve "çocukları" olarak ifade etmişlerdir:

Yani sonuçta biz bir savaştan geldik. Burada bir güvenli liman bulduk. Ve gelen göçmenler buradaki yerli halkın aksine işinin burada uzun olduğunu biliyordu. En azından bir kısmımız bunu bilerek geldi, bir kısmımız da buradaki süre uzayınca öğrendi. Bu yüzden en büyük motivasyonumuz güvende olmamız. Ve yaşıyor olmamız. (GK8)

Savaş ve zulüm sebebiyle gerçekleşen göç eylemleri oldukça zor süreçleri içerisinde barındırmaktadır. Böyle bir durumda göç edenlerin en temel motivasyonlarının hayatta ve güvende olma şeklinde olduğu görülmektedir. İnsan hareketliliğinde insani güvenlik algısının yoğunluğu bu noktada önem kazanmaktadır (Atıla Demir & Yazgan, 2019). Katılımcının ifadesi de bu noktada göç eyleminde güvenli alanın önemli bir belirleyen olduğunu vurgulamaktadır.

3.2.3 Uyum Sürecine Yönelik Kolaylaştırıcı Konular

Farklı birçok değişkenin etkisi ile şekillenen uyum süreci, öznel deneyimlerle şekillenen bireye özel durumları kapsamakla birlikte kolektif olarak ifade edilen deneyimlerin, öznel deneyimler noktasında belirleyici olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla bu başlık altında uyum süreci açısından kolaylaştırıcı olacağı düşünülen öznel deneyimlerle bağlantılı kolektif deneyimlere yer verilecektir.

Dil eğitimi ve uygun iletişim konusu, göçmen uyumu noktasında literatürde sıklıkla dile getirilen bir konudur (Wang vd., 2018). Zira ortak bir dil, işgücü piyasasına ve gündelik hayata entegrasyonun önemli bir belirleyicisi olarak görülmektedir (Derya, 2016).

Şimdi Türkçe öğrendik biz ve çocuklar, şu an bir sorunumuz yok selam veriyorlar işten sonra kahvede oturuyoruz. Dil öğrendikçe iletişim arttıkça sorunlar azaldı... Şimdiki oturduğumuz yerdeki komşularımızla aramız makbul [iyi]. Dili öğrenince anlaşmaya başladık. İletişim oldu sohbet etmeye başladık; biz onları anlamaya başladık onlar bizi anlamaya başladılar, daha iyi oldu birbirimize ulaştık bu şekilde. (GK2)

SABR & MDN (2015) araştırmasında göçmen katılımcıların %42,66'sı, *Türklerle ilişkileri en çok hangi sorunlar sekteye uğrattıyor?* sorusuna dil yetersizliği cevabını vermiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi dil sorunları entegrasyon bağlamında göçmen bireyler için önemli bir engel olarak ifade edilmektedir. Ortada en az dil bilmemek kadar, hatalı ve kopuk bir iletişimden de söz etmek mümkündür. Dilin öğrenilmesiyle sağlıklı iletişimin oluşacağı sıklıkla belirtilmiştir.

Eğitim, göçmenlerin kendilerini geleceğe taşıyabilmeleri ve toplumla bağ kurabilmeleri için bir köprü görevini üstlenmektedir (Rousseau & Guzder, 2008). Özellikle çocuk ve genç göçmenlerin sosyalleşmesini ve göçmen ailelerin topluma uyumunu kolaylaştırır. Göçmen bireyler, çocuklarının eğitim süreçlerinin bu süreçte olumsuz bir biçimde etkilendiğini ifade etmekle birlikte literatürde de belirtildiği (Thomas, 2016) üzere ortak bir yaşam için göçmen çocukların eğitim konusunu kilit rol oynamaktadır:

Uyum için aslında okul olayı önemli; ortak bir eğitim lazım, hoşgörü lazım ve gençlerimizin boş ve amaçsız olmaları da sıkıntı; bir işin içerisinde bir uğraşın içerisinde gerek Suriyeliler ayrı gerek Türklerle karışık yapılabilecek faaliyetler burada etkili olabilir. Suriye'den sonra bizim ikinci memleketimiz oldu Türkiye, burada kendimize bir temel oluşturmak, bir hayat inşa etmek istiyoruz. (GK9)

Çocuklarımızın başına ne gelecek? Çocuklar okuyacak mı? Üniversiteye gidecekler mi? Çoğu zaten okulu bıraktı. Çünkü çoğu dil bilmiyor. Özellikle büyük sınıflarda olanlar okulları bıraktılar. Üniversiteler kabul etmedi ilk başlarda. Göç başladığında 14-20 yaş arasında olan tüm çocuklarımızın ne yazık ki müstakbelleri boşa gitti. Üniversitede okuyan çocukların çoğu okulu bıraktı yaş büyüdü fırsatı kalmadı. (GK2)

Göçmenlerin kişisel kaygılarının temel kaynağının çocuklarının eğitimi olduğu görülmektedir. Atasü Topçuoğlu (2014, s. 102) araştırmasında dil öğrenme desteği ve eğitim desteğine erişim ile göçmen çocukların daha hızlı sosyalleşeceklerini ve uyum sağlayacaklarını belirtmiştir.

Eğitimin diğer bir boyutu mesleki eğitim kısmında, katılımcıların hepsi istihdam konusunu dile getirmişlerdir. İstihdam, göçmenlerin uyumu noktasında önemli bir parametre olarak bilinmektedir (Ager & Strang, 2008). Bu parametre başta politika yapıcılarının sonrasında sivil toplum kuruluşlarının katkısı ile gerçekleştirilecek bir süreci ifade etmektedir (Knappert vd., 2018; Toksöz vd., 2012). Bir katılımcı bu konuda şunları ifade etmiştir;

Kızılay'da burada Türklerle-Suriyeliler aynı kursta çalıştık. Kaynaştırma çalışmaları yaptılar burada biz ilk üç gün az daha birbirimize giriyorduk gerçekten... 3 ay biz bu kaynaştırma çalışmasında birlikte yaşadık. Şimdi onlar bizim en iyi arkadaşlarımız. Başımız her dara düştüğünde birbirimize destek vermeye çalışırız. O ilk zamanki nefret bağı şimdi bir aile bağına döndü. Ama ilk bir hafta on gün çok kötüydü. Orada bizim başımızdaki muallim de bize hep "burada ne Türk var ne Suriyeli hepiniz aynısınız" derdi. (GK7)

3.2.4 Gaziantep'in Uyum ve Bütünleşme Açısından Konumu

Araştırmaya katılanların çoğu Gaziantep'e doğrudan göç yoluyla gelmiştir. Zamanla başka şehirlere, gezmek ya da yerleşmek için gidenler olmuş ancak rahat edemediklerini ve alışamadıklarını dile getirmişlerdir.

İstanbul'a gittim gezmek için, Mersin'e gittim, oralarda çok sıkıntı çektim. Antep'e geldim nefes almaya başlıyorum, günüm açılıyor. Sebebi, Antep'te bağlarımız çok 2 yıl önce Suriye'ye köyüme gittim 2 ay kaldım orada, Antep'e gelince rahatladım mutlu oldum. Burası artık benim evim, evim gibi hissediyorum burayı. (GK10)

Bir çalışmada göçmenler, göç için Gaziantep'in tercih edilmesinin %53,7 oranında sınıra çok yakın olması; %20 oranında istihdam olanaklarının fazla olması; %17,6 şehrin güvenli olması ve %8,57 de göç için başka bir seçenek olmadığından sebeple zorunlu olarak tercih ettiklerini bildirmişlerdir (Arslan vd., 2017, s. 144). Özellikle sınırın yakınlığı ve savaş öncesi ilişki, Gaziantep'in bu dönemde göçmenler adına bir göç rotası olarak tanımlanmasının önemli nedenlerinden biri olabilir.

4. Sonuç

Suriye'de 2011 yılında başlayan iç karışıklıklar ve şiddet olaylarıyla birlikte milyonlarca insan yerlerinden edilmiş ve bu durum küresel bir sorun haline almıştır. Bu olay, İkinci Dünya Savaşı sonrası olağan göç hareketlerinden farklı olarak geniş çapta bir nüfusun hareketine sebep olmuştur.

Türkiye göç tarihi açısından oldukça zengin ve deneyimli bir ülke konumunda olsa da 2011 yılına kadar göç mevzuatı bakımından uluslararası anlaşmaların yanında ulusal mevzuat içerisinde oluşturulan ikincil mevzuat belgeleriyle hareket etmiştir. 2011 yılından sonra Suriyeli göçmenlerin gelmesi ve geçici konumlarının kalıcı bir hal almaya başlamasıyla göç mevzuatı önemli gelişimler göstermiştir.

Göçün her evresinde önemli rol ve sorumlulukları bulunan sosyal hizmet disiplini, göç sonrası uyum konusunda gerek uygulama gerek politika üretimi noktasında oldukça geniş bir perspektif ile durumu ele alabilme kabiliyetine sahiptir. Bu noktada sosyal sermayenin, değerler oluşturarak sosyal hizmet disiplininin bu hareket kabiliyetini çeşitlendirmekle birlikte daha sağlam temellerde kurulabilecek bir uyum sürecini inşa etmede oldukça kıymetli bir teorik arka plan sunabileceği düşünülmektedir.

Bu çalışmada bazı yönleriyle benzer bazı yönleriyle ayrı, özetle farklı iki kültür ve farklı iki sosyal olan Türk ve Suriyeli bireylerin savaş gibi zorunlu bir durum ile bir araya gelmeleri ve bu nedenle bir arada yaşayabilecek ortak kültürlerarası birtakım değerlerin varlığına ilişkin Suriyeli bireylerin deneyimlerine odaklanılmıştır. Sosyal sermaye noktasındaki değerlerin varlığı ve kullanımının uyum konusu açısından faydalı olacağı düşünülmektedir. Buradan hareketle din, kültürel ve coğrafi benzerlikler, sınır yakınlığı, akrabalık bağları ve savaş öncesi ticari faaliyetler ortak bir yaşam sağlayabilecek değerler olarak belirtilmiştir. Gaziantep ilinin konumu bu noktada özellikle ülkelerine yakın olması, geçmişten gelen ilişkiler (ticari, kültürel vb.) ve akrabalık ilişkilerinin varlığı açısından kilit bir öneme sahiptir. İfade edilen bu değer ve durumlar, karşılıklı bir süreci ifade eden uyum noktasında geliştirilecek plan ve politikaların özünde kullanılabilir. Bu sayede uyum göstermesi beklenen göçmen bireylere karşın yerli halkın göstermesi beklenen sosyal kabul daha işlevsel olarak karşılık bulabilecektir.

Ortak faaliyetler, dil eğitimleri, çocukların eğitimleri, evlilik yoluyla oluşan ve geçmişten gelen akrabalık bağları ve komşuluk ilişkilerinin yoğunluğu uyum açısından kolaylaştırıcı olacağı ifade edilmiştir. Bu noktada yapılacak faaliyet ve etkinlikler mikrodan makroya temel yerleşim birimleri olan mahallelerden başlayarak daha geniş katılım ve kapsamlı ulusal etkinliklere kadar vardiye edilebilir. Katılımcıların da belirttiği üzere uyuma ilişkin yürütülecek çalışmalarını gölgede bırakabilecek ön yargı ve kalıp yargılar, özellikle medya ve internetteki olumsuz söylemlerin bertaraf edilebilmesi, bu tür etkinlik ve faaliyetlerin amacına ulaşabilmesi açısından kritik bir yere sahiptir.

Sosyal hizmetler ülkemizde kamu kurumlarında yoğun olarak çalışan sosyal hizmet uzmanlarıyla sunulmakla birlikte göç alanında STK'ler aracılığıyla yürütülmektedir. Bu parçalı bir göç rejimi ile birlikte parçalı birtakım kurumsal mekanizmaları işaret etmekte; kamu ve STK aktörlerinin bir harmoni içerisinde çalışmamasına sebep olmaktadır. Oysa göç akını başladığı andan itibaren göçmenlere yönelik iş ve işlemlerin bir bütün şekilde ilerlemesi, sürecin sağlıklı bir biçimde yürütülmesi açısından elzemdir. STK'ler bu durumu sıklıkla dile getirirse de plan ve politika yapımcılarının bu konuda henüz gerekli adımları atmadığı görülmektedir. Uyuma ilişkin çalışmalar, STK çalışmalarında sıklıkla görülebiliyorken kamu kurumlarında yerelde iyi uygulama örneklerinin ötesinde uyum noktasında geniş kapsamlı çalışma ve en önemlisi sürekliliği olan

bir göç ve göçmenlik süreç ve yapılanmasının eksikliği belirgin bir biçimde görülmektedir. Öte yandan mevzuat açısından uyuma ilişkin konular, Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun (YUKK, 2013), 96. maddesinde düzenlenmiştir. Bunun dışında kamu kurumları ve STK raporları uyuma ilişkin birtakım destekler sunmaktadır.

Sonuç olarak uyum konusunda daha kapsamlı düzenlemeler yapılarak uyumda yer alması gereken tüm kamu ve STK aktörlerinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. Bu noktada Göç İdaresi Genel Müdürlüğü Koordinatörlüğünde kamu ve özel sektör aktörlerinin yer aldığı geniş katılımlı kurumsal mekanizmaların kurulması oldukça elzemdir. Kurulacak bu mekanizmanın hareket alanı açısından menşe ülkesine göre farklı sosyopolitik, sosyokültürel ve sosyoekonomik yapıya sahip olan göçmenlere yönelik mikrodan makroya çalışmalar planlaması gerektiği düşünülmektedir. Böylece farklı ülkelerden ve farklı kırılma noktaları bulunan her göçmen grubu için oluşturulacak plan ve programlar aracılığıyla göç sonrası uyum noktasında gerek mevzuat açısından gerekse kurumsal açıdan var olan boşluğun doldurulacağı söylenebilir. Sosyal hizmet uzmanları; bu yapıda sürecin, hem göçmenler hem yerli halk açısından sorunsuz bir biçimde kurgulanmasında önemli bir paydaşı olarak görev alacaklardır.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Yazarlar bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyduklarını beyan etmişlerdir. Bu çalışmanın etik açıdan uygulanabilirliği 29.01.2019 tarihli 17369 sayılı karar ile Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Senatosu Etik Kurulu tarafından uygun görülmüştür. Ayrıca çalışma için katılımcılara ulaşmayı sağlayan Türk Kızılayı Göç Hizmetleri Direktörlüğünden 07.05.2019 tarihli 845644-529-E.54702 sayılı izin yazısı ve Türk Kızılayının talebi ile Gaziantep İl Göç İdaresinden 27.03.2019 tarihli 99389608-000-E.11013 sayılı uygunluk yazısı alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Hakan Coşkun Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %60

Miraç Burak Gönültaş Kavram/fikir; Tasarım; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %40

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Ager, A., & Strang, A. (2008). Understanding integration: A conceptual framework. *Journal of Refugee Studies*, 21(2), 166–191. <https://doi.org/10.1093/jrs/fen016>
- Arslan, İ., Bozgeyik, Y., & Alancioğlu, E. (2017). Göçün ekonomik ve toplumsal yansımaları: Gaziantep'teki Suriyeli Göçmenler örneği. *İlahiyat Akademik Dergisi*, (4), 129–148. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ilak/issue/28571/304912>
- Atasü Topçuoğlu, R. (2014). Hayatı değiştirmek için yola çıkanlar–yola çıkınca değişen hayatlar: Bir müracaatçı grubu olarak göçmen çocuklar. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 25(1), 89–108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsh/issue/48453/613752>
- Atila Demir, S., & Yazgan, P. (2019). Göç çatışma modeli temelinde hedef ülkedeki güvensizlik algısına yönelik analitik bir çerçeve: Göçmen destek grupları, pozitif psikolojik ve sosyal sermaye. *Göç Dergisi*, 6(2), 229–248. <https://doi.org/10.33182/gd.v6i2.655>
- Aydemir, M. A. (2011). *Sosyal sermaye: Topluluk duygusu ve sosyal sermaye araştırması*. Çizgi Kitabevi.

- Baban, F., Ilcan, S., & Rygiel, K. (2017). Syrian refugees in Turkey: Pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(1), 41–57. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1192996>
- Berry, J. W. (2001). A psychology of immigration. *Journal of Social Issues*, 57(3), 615–631. <https://doi.org/10.1111/0022-4537.00231>
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. University of Chicago press.
- Buz, S. (2002). *Türkiye'deki sığınmacıların üçüncü bir ülkeye gidiş için bekleme sürecinde karşılaştıkları sorunlar* (Yayın No. 113454). [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Coleman, J. S. (1994). *Foundations of social theory*. Harvard university press.
- Cox, P., & Geisen, T. (2014). Migration perspectives in social work research: Local, national and international contexts. *The British Journal of Social Work*, 44(1), 157–173.
- de Tapia, S. (2004, September 30–October 1). Introduction to the Debate: Identification of Issues and Current and Future Trends of Irregular Migration in Transit Countries. In *Migrants in the Transit Countries: Sharing Responsibilities in Management and Protection Proceedings* (pp. 108–132). https://www.coe.int/t/dg3/migration/archives/Source/IstanbulRegConf/MG-RCONF_2004_9e_Istanbul_conference_Proceedings_en.pdf
- Deniz, T. (2013). Arap baharı ve Türkiye: Siyasi coğrafya açısından bir değerlendirme. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 18(29), 65–78. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunidcd/issue/2457/31307>
- Derya, H. (2016). 1950 yılından günümüze kadar Almanya'nın göç tarihi ve entegrasyon sorunu. İçinde H.M. Paksoy, E. Yıldırımçı, K. Sarıçoban & Ö. Özkan (Ed.), *Orta Doğu'daki çatışmalar bağlamında göç sorunu* (ss. 58–86). Efil Yayınevi.
- Emirbayer, M., & Williams, E. M. (2005). Bourdieu and social work. *Social Service Review*, 79(4), 689–724. <https://doi.org/10.1086/491604>
- Erdoğan, M. M. (2018a). *Suriyeliler barometresi: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi: SB 2017*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Erdoğan, M. M. (2018b). *Türkiye'deki Suriyeliler: toplumsal kabul ve uyum*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Field, J. (2008). *Sosyal sermaye* (B. Bilgen & B. Şen, Çev.; 2. bs.). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Orijinal Çalışmanın Yayın Tarihi 2003).
- Fine, B. (2011). *Sosyal sermaye sosyal bilime karşı: Bin yılın eşliğinde ekonomi politik ve sosyal bilimler* (A. Kars, Çev.). Yordam Kitap. (Orijinal Çalışmanın Yayın Tarihi 2001).
- Gurak, D. T. & Caces, F. (1992). Migration networks and the shaping of migration systems. In M. M. Kritz, L. L. Lim & H. Zlotnik (eds.), *International migration systems: A global Approach* (pp. 150–176). Clarendon Press.
- Gülerce, H., & Demir, E. (2021). Zorunlu göç sürecinde sosyal ağlar; Şanlıurfa'daki Suriyeli sığınmacılar. *Journal of Social Policy Conferences*, 81, 185–211. <http://dx.doi.org/10.26650/jspc.2021.81.973727>
- Gültekin, M. N. (2019). Kent ve yeni sosyal etkileşimler: Gaziantep'teki Suriyelilerin genel örüntüsü, mevcut durumu ve muhtemel geleceği. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(1), 162–176. <https://doi.org/10.21547/jss.487215>
- Hawkins, R. L., & Maurer, K. (2012). Unravelling social capital: Disentangling a concept for social work. *British Journal of Social Work*, 42(2), 353–370. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcr056>
- Hepworth, D. H., Rooney, R. H., Rooney, G. D., & Strom-Gottfried, K. (2013). *Direct social work practice: Theory and skills* (9th ed.). Brooks/Cole, Cengage Learning.
- Hugo, G. J. (1981). Village-community ties, village nirms and ethnic networks: a review of evidence from the Third world. In G. F. de Jong & R. W. Gardner (Eds.), *Migration decision making: Multidisciplinary approaches to microlevel studies in developed and developing countries* (pp. 186–224). Pergamon Press.
- Kindler, M., Ratcheva, V., & Piechowska, M. (2015). *Social networks, social capital and migrant integration at local level: European literature review* (IRiS Working Paper Series, No. 6/2015). Institute for Research into Superdiversity. <https://www.birmingham.ac.uk/documents/college-social-sciences/social-policy/iris/2015/working-paper-series/iris-wp-6-2015.pdf>
- Knappert, L., Kornau, A., & Figengül, M. (2018). Refugees' exclusion at work and the intersection with gender: Insights from the Turkish-Syrian border. *Journal of Vocational Behavior*, 105, 62–82. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2017.11.002>
- Lubbers, M. J., Molina, J. L., & McCarty, C. (2007). Personal networks and ethnic identifications: The case of migrants in Spain. *International Sociology*, 22(6), 721–741. <https://doi.org/10.1177/0268580907082255>
- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J. M. (2001). Birds of a feather: Homophily insocial networks. *Annual Review of Sociology*, 27(1), 415–444. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>
- Nuno, D. G. (2008). *The social capital effect in nonprofit human service organizations: An examination of potential outcomes of organizational social capital related to effectiveness* [Doctoral dissertation, The University of Texas at Arlington].
- Özçürümez, S., & İçduygu, A. (2020). *Zorunlu göç deneyimi ve toplumsal bütünleşme: Kavramlar, modeller ve uygulamalar ile Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Özdemir, F., & Öner-Özkan, B. (2016). Türkiye’de sosyal medya kullanıcılarının Suriyeli mültecilere ilişkin sosyal temsilleri. *Nesne Psikolojisi Dergisi*, 4(8), 227–244. <https://dx.doi.org/10.7816/nesne-04-08-04>
- Özden, Ş. (2013). *Syrian refugees in Turkey* (MPC Research Report No. 2013/5). Migration Policy Centre. <https://cadmus.eui.eu/handle/1814/29455>
- Özmete, E., & Arslan, E. (2018). Göç: Transnasyonalizm ve transnasyonal sosyal hizmet. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 29(1), 173–207. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsh/issue/38635/448695>
- Patton, M. Q. (2014a). Nitel araştırmaların desenlenmesi (İ. Eti & B. Turhan Türkkan, Çev.). İçinde *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (M. Bütün & S. B. Demir, Çev. Ed.; 2. bs.; ss. 209–258). Ankara: Pegem Akademi. (Orijinal Çalışmanın Yayın Tarihi 2001).
- Patton, M. Q. (2014b). Nitel mülakat yapma (M. Çakır & S. İrez, Çev.). İçinde *Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri* (M. Bütün & S. B. Demir, Çev. Ed.; 2. bs.; ss. 339–428). Ankara: Pegem Akademi. (Orijinal Çalışmanın Yayın Tarihi 2001).
- Polat, G. (2012). *Madde bağımlısı ergenlerin tedavi sonrası toplumla yeniden bütünleşme deneyimleri ve sosyal sermaye yaklaşımı temelinde sosyal hizmet müdahalesi* (Yayın No. 314896) [Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı.
- Putnam, R. D. (1995). Bowling alone: America’s declining social capital. *Journal of Democracy*, 6(1), 65–78. <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167–227. <https://doi.org/10.2307/2979181>
- Repke, L., & Benet-Martínez, V. (2017). Conceptualizing the dynamics between bicultural identification and personal social networks. *Frontiers in Psychology*, 8, 1–19. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00469>
- Repke, L., & Benet-Martínez, V. (2018). The (diverse) company you keep: Content and structure of immigrants’ social networks as a window into intercultural relations in Catalonia. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(6), 924–944. <https://doi.org/10.1177/0022022117733475>
- Repke, L., & Benet-Martínez, V. (2019). The interplay between the one and the others: Multiple cultural identifications and social networks. *Journal of Social Issues*, 75(2), 436–459. <https://doi.org/10.1111/josi.12323>
- Roestenburg, W. (2013). A social work practice perspective on migration. *Social Work/Maatskaplike Werk*, 49(1), 1–21. <https://doi.org/10.15270/49-1-72>
- Rousseau, C., & Guzder, J. (2008). School-based prevention programs for refugee children. *Child and Adolescent Psychiatric Clinics of North America*, 17(3), 533–549. <https://doi.org/10.1016/j.chc.2008.02.002>
- SABR & MDN. (2015). *Suriyeli-Türk uyumu: Gaziantep’teki Suriyelilerin ve Türklerin uyumu araştırması*. SABR İstatistik Araştırmaları ve Kamu Politikaları Merkezi & Middle East Development Network [MDN].
- Smith, L. R. (1999). Intercultural network theory: A cross-paradigmatic approach to acculturation. *International Journal of Intercultural Relations*, 23(4), 629–658. [https://doi.org/10.1016/S0147-1767\(99\)00013-9](https://doi.org/10.1016/S0147-1767(99)00013-9)
- Şimşek, D. (2020). Integration processes of Syrian refugees in Turkey: ‘Class-based integration’. *Journal of Refugee Studies*, 33(3), 537–554. <https://doi.org/10.1093/jrs/fey057>
- Thomas, R. L. (2016). The right to quality education for refugee children through social inclusion. *Journal of Human Rights and Social Work*, 1(4), 193–201. <https://doi.org/10.1007/s41134-016-0022-z>
- Toksöz, G., Erdoğan, S., & Kaşka, S. (2012, Ekim). *Türkiye’ye düzensiz emek göçü ve göçmenlerin işgücü piyasasındaki durumları*. Uluslararası Göç Örgütü (IOM) Yayını, Türkiye Ofisi.
- Tunç, A. Ş. (2015). Mülteci davranışı ve toplumsal etkileri: Türkiye’deki Suriyelilere ilişkin bir değerlendirme. *TESAM Akademi Dergisi*, 2(2), 29–63. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tesamakademi/issue/12946/156434>
- Ulusoy, R., & Turan, N. (2016). Gaziantep ekonomisinin Ortadoğu açısından önemi. *Gazi Akademik Bakış*, 9(18), 141–165. <https://doi.org/10.19060/gav.320741>
- Ünal, S. (2014). Türkiye’nin beklenmedik konukları: “Öteki” bağlamında yabancı göçmen ve mülteci deneyimi. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 6(3), 65–89. <https://www.dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/viewArticle/643>
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (10. bs.). Seçkin Yayıncılık.
- Zambrana, R. E., & Zoppi, I. M. (2002). Latina students: Translating cultural wealth into social capital to improve academic success. *Journal of Ethnic & Cultural Diversity in Social Work*, 11(1–2), 33–53. https://doi.org/10.1300/J051v11n01_02
- Wang, Z., de Graaff, T. de, & Nijkamp, P. (2018). Barriers of culture, networks, and language in international migration: A review. *REGION*, 5(1), 73–89. <https://doi.org/10.18335/region.v5i1.203>
- Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu [YUKK]. (2013). Kanun No. 6458, T.C. Resmî Gazete, Yayın 11.04.2013, Sayı 28615. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.6458.pdf>

Extended Abstract

Immigration is a multifaceted phenomenon that shapes many different issues and circumstances while also introducing new patterns. Considering the migration event as a whole, there are social, psychological, political, etc., aspects related to migration. It is a vital issue to give more systematic answers in dimensions and offer healthier openings for both native and immigrant individuals. Perhaps one of the key aspects of the migration phenomenon, which is considered as a whole, is the problem of adaptation in the post-migration process. Due to the civil war in Syria in 2011, millions of Syrian individuals were forced to leave their country. This abandonment has led to a massive immigration wave, which impacts the world. Türkiye has become the country where most Syrian immigrants migrated into the world due to its geopolitical location, being a border neighbor with Syria, cultural similarities due to geographical location, and religious similarities. Although this migration was thought to be a temporary act in the early days, the process showed that this situation would become permanent over time. This situation has revealed the issue of migrant adaptation in the post-migration process for Türkiye. The aim of this study is precisely based on the concept of social capital, which is thought to have a facilitating effect on the integration and integration of Syrian individuals who have immigrated to Türkiye after 2011, focusing on the experiences of Syrian individuals and the possibility of an intercultural social capital accumulation through social networking. This study, designed qualitatively from an interpretive paradigm, was designed in a phenomenological pattern, focusing on a phenomenon based on experiences such as migration. Phenomenology is a qualitative research method that allows people to express their understanding, feelings, views, and perceptions about a particular phenomenon or concept and describe how they experience that phenomenon. The criterion sampling method, which is one of the purposive sampling types developed in the tradition of qualitative studies, was utilized to select the study participants. Fifteen participants first expressed the issue of religion in terms of values that can create social capital. Since most of their two communities share the same religion, the participants reported religion as an important social capital. A second social capital value is geographic proximity. Because the participants stated that they frequently went to Türkiye due to its border neighborhood before the war, especially the commercial relations and geographical similarities of the living spaces would be an important factor at this point. From this point of view, they stated that the cultural similarity brought by this geographical proximity and the kinship relations from the past is also a significant social capital-forming factor. Apart from these common elements, the foresight of the participants was that they would often be expressed as a social capital constructive value in their common historical unity. However, differently, the participants stated that they do not see the shared historical past as a value that creates social capital. Participants emphasized language learning, vocational training, and education of their children as tools to encourage adaptation. In addition, it has been stated that economic conditions and qualified immigrants are also effective actors in the adaptation processes.

In conclusion, designing an adaptation process with the social capital values that develop through the social network is possible. It has been concluded that raising awareness and informational activities by establishing regular contact between local people and immigrants can build some values that can create social capital for life together. At this point, policymakers and civil society cooperation are seen as an essential component.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1187005>

Türkiye’de Sosyal Harcamaların Makroekonomik Etkileri: 1990 Sonrası Kriz Dönemleri Özelinde Bir Analiz

Mehtap Öksüz*

Murat Aydın**

Öz

Ekonomik kriz yılları; makroekonomik göstergelerin bozulduğu, ekonomik ve sosyal sorunların yaşandığı, mali açıdan tehlikeli ve sosyal açıdan yıkıcı bir dönemi ifade etmektedir. Bu dönemde her zaman olmasa da çoğunlukla hükümetler sadece makroekonomik göstergelere odaklanmakta, krizin ortaya çıkardığı sosyal sorunları ötelemektedir. Oysa kriz dönemlerinden en çok etkilenen, onun en ağır yükünü çeken bizzat toplumunun en zayıf kesimi olmaktadır. Çünkü kriz döneminde bu kesimin işsiz kalması, enflasyona ayak uydurması ve gelir dağılımının daha da bozulduğu bir ortamda yaşaması gerekmektedir. Tüm bu bozulma ve sosyal olumsuzlukların giderilmesinde hükümetlerin kullanabileceği mali araç ise sosyal harcamalardır. Yoksullaşan, gelir kaybına uğrayan veya sosyal yardıma muhtaç hale gelen bu insanlara, insanca yaşaması için sosyal harcamalar yapılması gerekmektedir. Sosyal harcamaların ise tekrar makroekonomik göstergelere etki ederek ekonomiyi etkilemesi söz konusudur. Bu nedenle bu çalışmada, ekonomik kriz dönemlerinde sosyal harcamaların Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla, enflasyon ve işsizlik üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Araştırmada “Kesirli Frekanslı Fourier Otoregresif Gecikmesi Dağıtılmış Eşbütünlüme Testi” kullanılmış, veri seti olarak 1983-2021 yıllarına ait sosyal harcama, ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon verileri ele alınmıştır. Çalışmanın sonucunda kriz dönemlerinde sosyal harcamaların ekonomik büyüme ve işsizliği istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkilediği, enflasyonu ise istatistiki olarak anlamlı ve negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik kriz, sosyal harcamalar, Türkiye, kesirli frekanslı Fourier otoregresif gecikmesi dağıtılmış eşbütünlüme testi

JEL Kodları: C32, E62, H55

Cite this article: Öksüz, M., & Aydın, M. (2023). Türkiye’de sosyal harcamaların makroekonomik etkileri: 1990 sonrası kriz dönemleri özelinde bir analiz. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 275–296. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1187005>

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale, Türkiye (Sorumlu Yazar).

E-posta: mehtapoksuz@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5862-5079>

** Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Çanakkale, Türkiye.

E-posta: murataydin@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4868-1429>

Article Information

Bu çalışma Prof. Dr. Murat Aydın danışmanlığında Mehtap Öksüz tarafından Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Maliye Anabilim dalında hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

Received 10 October 2022; Revised 23 March 2023; Accepted 13 April 2022; Available online 30 June 2023

Macroeconomic Effects of Social Expenditures in Türkiye: An Analysis Specific to the Post-1990 Crisis Periods

Abstract

Economic crisis years are characterized by deteriorating macroeconomic indicators, economic and social problems, financial peril, and social disruption. During this time, governments largely but not always ignored the social problems caused by the economic crisis and instead focused solely on macroeconomic indicators. In times of crisis, however, the most vulnerable members of society bear the heaviest burden. This group faces a deteriorating environment because, throughout the crisis period, they cannot find work, must keep up with inflation, and live in a society where the income distribution worsens. Social expenditures are the financial instrument that governments can use to eliminate all of these deterioration and social negatives. For disadvantaged people who lose their income or become dependent on social assistance to live humanely, it is necessary to make social expenditures. Social expenditures, on the other hand, have an impact on the economy by influencing macroeconomic indicators. Therefore, this study examined the effects of social spending on Gross Domestic Product, inflation, and unemployment during periods of economic crisis. The study applied the "Fractional Frequency Fourier Autoregressive Distributed Lag Cointegration Test" to social expenditure, economic growth, unemployment, and inflation data from 1983 to 2021. According to the study's findings, social expenditures positively impacts economic growth and unemployment during times of crisis while negatively impacting inflation.

Keywords: Economic crisis, social expenditures, Türkiye, fractional frequency Fourier autoregressive distributed lag cointegration test

JEL Codes: C32, E62, H55

1. Giriş

Doğrudan topluma yönelik olması, dezavantajlı kesime özel faydalar sağlaması nedeniyle sosyal harcamalar diğer kamu harcamalarından ayrılmaktadır. Sosyal harcamaların kapsamının net olarak ortaya konulamaması ise hesaplanmasını zorlaştırmaktadır. Ancak genel anlamda dezavantajlı kesime yönelik olarak yapılan harcama ve yardımlar ile beşerî sermayeye katkı sunan eğitim ve sağlık harcamalarının sosyal harcamaların kapsamını oluşturduğu ifade edilmektedir. Sosyal harcamalar olağan dönemlerde dahi bütçe içinde önemli bir paya sahipken; savaş, afet, kriz gibi olağanüstü dönemlerde daha da önemli hale gelmektedir. Çünkü krizin sosyoekonomik etkilerini azaltmada, gelir dağılımında adaletin sağlanmasında ve toplumun dezavantajlı kesiminin korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle Türkiye'de kriz dönemlerinde sosyal harcamaların makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisini araştırmak çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Kamu harcamalarının makroekonomik etkileri, oldukça geniş bir literatüre sahip olup güncelliğini koruyan bir konudur. Oysa sosyal harcamaların makroekonomik etkileri literatürde hak ettiği yeri almamıştır. Bu çalışma ile Türkiye'de sosyal harcamaların 1983-2021 gibi geniş bir dönemi ele alınarak, sosyal harcamaların birden fazla makroekonomik değişken -Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla (GSYH), enflasyon ve işsizlik oranı- üzerindeki etkisi özellikle kriz dönemleri ile ortaya konularak bu boşluk doldurulmaya çalışılacaktır.

1990 sonrasında yaşanan ekonomik kriz dönemleri olan 1994, 1999, 2000/2001, 2008/2009, 2018/2019 ve 2020 Covid-19 pandemi yıllarında sosyal harcamaların etkileri konusunda daha doğru ve güvenilir bulgulara ulaşılabilmek adına veri seti mümkün olan en eski tarihe kadar genişletilecektir. Tek bir birim birden fazla yıl olması sebebiyle de ekonometrik yöntem olarak zaman serisi analizi tercih edilecektir. Yapısal değişikliklere neden olan kriz dönemlerini de modele dâhil edebildiğinden dolayı kesirli frekanslı Fourier otoregresif gecikmesi dağıtılmış (ADL) eşbütünleşme testi kullanılacaktır. Sosyal harcamaların ele alınan makroekonomik

göstergeler üzerindeki etkisinin daha detaylı incelenebilmesi için üç model test edilecektir. Bu modellerde sırasıyla sosyal harcamaların GSYH, enflasyon oranı ve işsizlik oranı üzerindeki etkisi analiz edilecektir.

Çalışmada ilk olarak sosyal harcamaların makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerine değinilecek, sonra bu konuyu ele alan ampirik çalışmalar incelenecektir. Daha sonra ise çalışmanın veri seti ve modeli tanıtılarak bulgulara değinilecek, en son sonuç ve önerilere yer verilerek çalışma sonlandırılacaktır.

2. Sosyal Harcamaların Makroekonomik Göstergeler (Ekonomik Büyüme, Enflasyon ve İşsizlik) Üzerindeki Etkileri

Sosyal harcamaların ekonomi üzerinde olumlu ve olumsuz etkileri olabilmektedir. Literatürde yer alan çalışmalar da sosyal harcamaların makroekonomik göstergeleri doğrudan etkilemesinden ziyade dolaylı yoldan etkilediğini gözler önüne sermektedir. Buna göre sosyal harcamaların alt bileşenlerinde yer alan sağlık ve eğitim harcamalarının ekonomi üzerinde olumlu, sosyal koruma harcamalarının ise olumlu/olumsuz etkilerinin bulunduğu dair literatürde kanıtlar bulunmaktadır. Bu açıdan bir kamu harcaması olan sosyal harcamaların büyüme, enflasyon ve işsizlik üzerinde farklı etkilere sahip olduğu söylenebilir.

Sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisine dışsal ve içsel büyüme teorilerini açıklayarak başlamak gerekirse, dışsal büyüme teorisi yani Neoklasik büyüme teorisi teknolojik büyüme ve nüfus artışının ekonomik büyüme ile ilişkisine önem verirken, hükümet harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde etkisini dışlamıştır. Oysa Solow-Swan tarafından başlatılan; Arrow, Romer ve Lucas öncülüğünde geliştirilen içsel büyüme teorisi, dışsal büyüme teorisinin eksiklikleri göz önünde bulundurarak hükümet harcamaları ile beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisine odaklanmıştır (Rangongo & Ngwakwe, 2019, ss. 94-95). Lucas’ın (1988) ekonominin lokomotifini olarak gördüğü beşerî sermaye, ekonomik büyümenin sağlanmasında temel teşkil eden bilgi ve inovasyonun yaratılmasındaki rolü nedeniyle oldukça önem arz etmektedir (Ghosh & Parab, 2021, s. 184).

Gerek ekonomik büyüme gerekse toplumsal refahın gelişiminde önemli bir göreve sahip olan beşerî sermayenin oluşumunda ise eğitim ve sağlık önemli bir rol oynamaktadır. Literatürde eğitim ve ekonomik büyüme arasında ilişki kuran pek çok çalışma bulunmaktadır (Al-Yousif, 2008; Clarke vd., 2015; Evans & Karras, 1994; Fischer, 1997; Hungerford & Wassmer, 2004). Buna ek olarak ekonomik büyüme ile sağlık ilişkisini kuran çalışmalar da mevcuttur (Bhargava vd., 2001; Gyimah Brempong & Wilson, 2004; Hanushek & Dongwook, 1995; Kar & Taban, 2003; Schultz, 1999; Van Zon & Muysken, 2003).

Ekonomik büyüme ve beşerî sermaye arasında kurulan bu ilişkinin temelinde yer alan eğitim ve sağlık harcamalarının sosyal harcamaların alt bileşenleri olduğu düşünüldüğünde sosyal harcamaların beşerî sermayeye etki ederek ekonomik büyümeye neden olduğu söylenebilir. Öte yandan sosyal harcamaların bir diğer alt bileşeni olan sosyal koruma harcamalarının ise çalışma yerine boş zamanın tercih edilmesine neden olarak ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etki yarattığı düşünülebilir. Burada istihdama etkisi olmaksızın yapılan gelir transferi ve yardımlar şeklindeki sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği ifade edilmektedir (Arjona vd., 2003, ss. 130-132).

Sosyal harcamaların enflasyon üzerindeki etkilerini ele alan çalışmalara literatürde pek rastlanılmaması nedeniyle sosyal harcamaların bir kamu harcaması olması gerçeğinden yola çıkarak kamu harcamaları ve enflasyon ilişkisini ele alan çalışmalara yer verilmiştir. Genel kanı

kamu harcamalarının enflasyonu pozitif etkileyeceği yönündedir. Bu ilişkiye dair kanıtları Agbawali (2011), Bhatia (1982), Ezirim vd. (2008), Gökalp ve Avcı (2002), Nguyen (2019), Ulusoy ve Yiğit (2016) gibi çeşitli araştırmacıların çalışmalarında görmek mümkündür.

Kamu harcamaları ile enflasyon arasındaki güçlü ilişkinin göstergesi enflasyonist dönemlerde kamu harcamalarının kısılması ve talebin daraltılması yoluyla enflasyonla mücadele edilmesidir (Bedir, 2001, ss. 26-27). Bu enflasyonist dönemlerde kısa sürede olumlu sonuçlar almak için yapılacak ilk müdahale reel harcamaların kısılmasıdır. Ancak reel harcamalar içerisinde yer alan, beşerî sermayeye katkı sunan eğitim ve sağlık harcamalarında kısıntı yapılması, kısa dönemde toplam talebi düşürerek enflasyonist etkiyi azaltsa da uzun dönemde ülke kalkınması açısından dezavantajlar oluşturabilmektedir. Öte yandan kişilere yönelik transfer harcamaları genellikle düşük gelirli ve dezavantajlı bireylere yapılan harcamalar olduğu için toplam talep üzerinde de önemli rol oynamaktadır. Enflasyon veya deflasyonla mücadelede bu harcamaların artırılması/azaltılması yoluyla toplam talepte meydana gelen değişimin ekonomi üzerinde önemli etkileri olacağı açıktır (Mutluer vd., 2010, ss. 128-130).

Bir kamu harcaması olarak burada sosyal harcamaların da enflasyonist etkiler yarattığı söylenebilir. Ancak sosyal harcamaların hem reel harcama olan eğitim ve sağlık harcamalarından hem de transfer harcaması olan sosyal koruma harcamasından meydana gelmesi bu etkiyi dönemsel olarak farklılaştırabilmektedir. Refah dönemlerinde sosyal yardım harcamalarının kısılması; talep üzerinde baskı yaratarak enflasyonun azaltılmasına katkı sunarken, ekonomik daralma dönemlerinde işsizlik artışını müteakiben düşen hane halkı gelirine destek sağlamak üzere sosyal yardım harcamalarının yükseltilmesi talebin artmasını sağlayarak bu sefer de ekonomi üzerinde olumlu bir etki yaratabilmektedir (Tüğen & Eroğlu, 2017, s. 36). Özetle sosyal harcamaların ekonomik konjoktüre uygun olarak devreye sokulması, bu harcamaların maliye politikası aracı olarak kullanılmasına olanak sağlamaktadır (Şeren & Geyik, 2021, s. 2017).

Sosyal harcamalar ile istihdam ilişkisine ise literatürde yine çok fazla yer verilmemişken, sosyal harcama bileşenleri ile istihdam arasındaki ilişkiye dair çalışmalar mevcuttur. Devletin temel amaçları arasında yer alan tam istihdamı sağlama, her kamu harcaması aracılığıyla elde edilemez niteliktedir. Oysa istihdamı artırmak üretimi artırmaktan, üretimi artırmak da kamu yatırım harcamalarının artırılmasından geçmektedir. Emek yoğun teknolojinin kullanıldığı alanlara yapılan kamu yatırım harcamaları istihdamın artmasına önyak olarak tam istihdama ulaşmada önemli bir yer teşkil etmektedir (Ay, 2014, s. 136). Kamu yatırım harcamalarının artırılması bu yüzden devletin istihdama doğrudan müdahalesidir. Öte yandan devlet, yaptığı harcamalarla dolaylı olarak da istihdamı artırmaya yönelik müdahalelerde bulunmaktadır. Örneğin; emek arzında meydana gelen aksaklığın eğitim/sağlık hizmetlerinden yeterli düzeyde faydalanılamamasından kaynaklandığını saptadığında devlet, eğitim ve sağlık hizmeti harcamalarını artırarak bu aksaklıkları gidermektedir (Altay, 2017, s. 123). Öte yandan eğitim ve sağlık alanlarına yapılan harcamalar, yetişmiş emek gücü sayısını artırarak üretimin artmasına neden olacaktır. Bu ise tekrar istihdamı olumlu olarak etkileyebilecek niteliktedir (Mutluer vd., 2010, ss. 127-128). Sosyal altyapıya yönelik olarak yapılan sağlık, eğitim, barınma ve çevre harcamaları gibi harcamalar, bireylerin çalışma kabiliyeti ve isteğini olumlu etkileyerek üretimin artmasını böylece de istihdamın artmasını sağlayabilecektir (Tuncer & Yüksel, 2011, ss. 259-260).

Pasif istihdam politikaları ise işsizliğin olumsuz etkilerini bertaraf etmeye yönelik politikalar olup işgücüne katıl(a)mayanların satın alma gücünü korumayı amaçlamaktadır. Türkiye’de işsizlik sigortası ve işsizlik yardımları bu tür politikalara örnek olarak verilebilir (Güney, 2009, ss. 154-155). Devletin bireylerin satın alma gücünü korumaya yönelik yaptığı bu harcamalar ile

yardım amaçlı transfer harcamaları beraberinde bireylerin çalışma arzusunu da olumsuz etkileyebilmektedir. Burada hastalık, sakatlık gibi belli bir koşula bağlı olarak yapılan transferleri ise bunun dışında tutmak gerekmektedir. Çünkü bu transferler olumsuzlukları gidererek bireylerin üretime katılmasına katkı sağlayabilecektir (Tuncer & Yüksel, 2011, s. 259).

3. Literatür Taraması

Alam vd. (2010), gelişmekte olan 10 Asya ülkesinde sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Yaptıkları çalışmada 1970-2005 dönemi sağlık, eğitim ve sosyal koruma harcamaları yıllık verileri ile panel eşbütünleşme analizini kullanarak sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Khan ve Bashar (2015), Yeni Zelanda ve Avustralya’da sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerine etkisini incelemişlerdir. Çalışmada 1980-2012 dönemi sağlık, eğitim ve sosyal koruma harcamaları yıllık verileri, eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleriyle analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğuna ulaşılmıştır.

Ding (2012) yaptığı çalışmada, 34 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkesinde sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Araştırmada panel regresyon analizi kullanılmıştır. Ulaşılan sonuç, kamu sosyal harcamalarının ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediği yönündedir.

Furceri & Zdzenicka (2011), çalışmalarında sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki kısa vadeli etkilerini değerlendirmişlerdir. Araştırma kapsamında ulaşılan OECD ülkelerinin 1980-2005 verileri, panel regresyon analizi ile test edilmiştir. Çalışmanın neticesinde özellikle ekonomik darboğaz dönemlerinde sosyal harcamaların çıktı üzerinde önemli bir kısa vadeli pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Im vd. (2011), gelişmişlik düzeylerine göre sınıflandırdıkları ülke gruplarında sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ölçmeyi amaçlamışlardır. Bu amaçla oluşturulan 1990-2007 dönemindeki sosyal harcama ve GSYH verileri, 85 ülke için bir zaman serisi panel veri analizi ile test edilmiştir. 85 ülke, Dünya Bankası gelir grubu tanım verilerine ve OECD verilerine dayanılarak gelişmiş ülkeler (N= 26), gelişmekte olan ülkeler (N= 29) ve yarı gelişmiş ülkeler (N= 30) olarak üç ayrı gruba ayrılmıştır. Çalışmada sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasında gelişmekte olan ülkelerde pozitif, gelişmiş ülkelerde ise negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Arjona vd. (2002), çalışmalarında 21 OECD ülkesinde 1970-1998 döneminde sosyal harcamalar ile büyüme arasındaki ilişkiyi panel veri analizi yöntemi kullanarak araştırmışlardır. Bu çalışma ile farklı türdeki sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi farklı etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre aktif sosyal harcamaların (piyasadaki gelir dengesini değiştiren) ekonomik büyümeyi olumlu, pasif sosyal harcamaların (sosyal koruma nitelikli) ise olumsuz etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Hassan (2014), Sudan’da sosyal harcamaların ekonomik büyümeye etkisini araştırdığı çalışmada, 1970-2007 dönemi verilerini vektör otoregresif model ile test etmiştir. Test sonucunda, sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Alper ve Demiral (2016), yaptıkları çalışmada sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Seçilmiş 18 OECD ülkesinden elde edilen 2002-2013 dönemi verileri panel regresyon yöntemi ile test edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin önemli ölçüde olumlu olduğu görülmüştür.

Ersin ve Baş (2019), Güney Avrupa refah modeli kapsamındaki ülkelerde (Türkiye, Yunanistan, Portekiz İspanya ve İtalya) sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisini inceledikleri çalışmada ilgili ülkelerin 1980-2016 dönemi kişi başı milli gelir oranı ile sosyal harcamaların GSYH içindeki payına ilişkin verileri kullanarak Pedroni panel eşbütünleşme ve Dumitrescu-Hurlin panel nedensellik testlerini uygulamışlardır. Eşbütünleşme testi sonucuna göre uzun dönemde ekonomik büyüme ile sosyal harcamalar arasında bir etkileşim olduğuna, nedensellik testi sonucuna göre ise ekonomik büyümenin sosyal harcamaları artırdığı ancak sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Çetin (2020), yaptığı çalışmada gelişmekte olan ülkelerde sosyal harcamaların büyüme üzerindeki etkisini incelemiştir. Gelişmekte olan 27 ülkenin 2008-2017 dönemi verileri dinamik panel veri analizi ile sınanmıştır. Ulaşılan sonuç ise gelişmekte olan ülkelerde sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediğidir.

Aydın (2019) çalışmada, G7 ülkelerinde sosyal harcamalar ile büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1980-2018 dönemi verileri panel nedensellik ve panel eşbütünleşme testleri ile sınanmıştır. Sosyal harcamalardan ekonomik büyümeye doğru tek yönlü ilişkinin bulunduğu, sosyal harcamaların ise ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Kolçak ve Kalabak (2017) yaptıkları çalışmada Türkiye'nin de dâhil olduğu 29 OECD ülkesinde sosyal harcamalar ve büyüme arasındaki ilişkiyi, 1998-2012 dönemi verilerini esas alarak panel veri analizi yöntemi ile sınanmıştır. Ulaşılan sonuç; sağlık ve eğitim harcamalarının ekonomik büyümeyi önemli ölçüde pozitif, sosyal koruma harcamalarının ise negatif yönde etkilediği olmuştur.

Arisoy vd. (2010), sosyal harcamalar ve alt bileşenleri sağlık, eğitim ve sosyal koruma harcamalarının ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemiştir. Türkiye'de 1960-2005 dönemi ilgili verilerini kullanarak eş bütünleşme ve etki-tepki analizi yapmışlardır. Çalışmada uygulanan eş bütünleşme analizinden ulaşılan sonuç, sosyal harcamalar ile kişi başı GSYH arasında uzun dönemli bir ilişkinin mevcut olduğudur. Toplam sosyal harcamalardan iktisadi büyümeye Granger anlamda çift yönlü ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Etki-tepki modeli bulgularına göre ise toplam sosyal harcamalarda artışın iktisadi büyümede bir artışa yol açtığına ulaşılmıştır.

Öztürk (2020), çalışmada OECD sosyal harcamalar veri tabanından (SOCX) elde ettiği toplam sosyal harcamaları ve sosyal harcama bileşenleri ile ekonomi büyüme arasındaki ilişkiyi sınanmıştır. Çalışmada Türkiye örneğinde 1980-2016 dönemi verileri; eşbütünleşme testi, Granger nedensellik testi ve Toda-Yamamoto doğrusal nedensellik testi kullanılarak analiz edilmiştir. Çalışmanın bulguları doğrultusunda toplam sosyal harcamaların ve ekonomik büyümenin uzun vadede birlikte hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Öte yandan toplam sosyal harcamalar ve sosyal harcama türlerinden biri olan 'diğer sosyal politika alanları' hariç diğer tüm sosyal harcama türleri ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir. Literatürün aksine toplam sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Ayas ve Ayas (2021) yaptıkları araştırmada Türkiye'de 1988-2018 döneminde sosyal harcamalar ile büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada elde edilen veriler gecikmesi dağıtılmış otoregresif sınır testi (ARDL) yaklaşımı ile sınanmıştır. Çalışmanın sonucunda sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği bulunmuştur.

Başoğlu (2021) çalışmada Türkiye İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırmasında Düzey 1 bölgelerinde 2004-2018 dönemi verilerini kullanarak sosyal harcamaların ve bileşenlerinin ekonomik büyüme ile ilişkisini Panel ARDL havuzlanmış ortalama grup (PMG) tahmincisi kullanarak araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlarına göre sosyal harcamaların, eğitim harcamalarının

ve sağlık harcamalarının büyümeyi pozitif yönde, sosyal koruma harcamalarının ise negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Literatürde sosyal harcamalar ile enflasyon ilişkisini konu alan çalışmalara ulaşılamaması nedeniyle kamu harcamaları ve enflasyon ilişkisini konu alan çalışmalara yer verilmiştir:

Ezirim vd. (2008), Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) kamu harcamalarının artışı ve enflasyon arasındaki ilişkiyi araştırdıkları çalışmalarında değişkenler arası ilişkiyi eşbütünleşme analizi ve Granger nedensellik modeli ile ortaya koymuşlardır. Çalışmadan ulaşılan sonuç kamu harcamaları ve enflasyonun eşbütünleşik olduğu ve aralarında uzun vadeli bir ilişki olduğu yönündedir.

Okafor ve Eiya (2011), kamu harcamaları ve enflasyon arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında Nijerya’da 1999-2008 dönemi verilerini en küçük kareler (EKK) yöntemiyle test etmişlerdir. Ulaşılan sonuç, enflasyon ve kamu harcamaları arasında negatif fakat istatistiksel olarak anlamsız bir ilişki olduğudur.

Mehrara vd. (2016), genişletici veya daraltıcı para politikası varlığında kamu harcamalarının enflasyon üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmada İran’ın 1990-2013 dönemi verilerini Yumuşak Geçişli Regresyon modeli ile test etmişlerdir. Çalışmada kamu harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisinin; genişletici veya daraltıcı para politikasının varlığına göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca daraltıcı para politikası izlenen dönemlerde kamu harcamalarında yaşanan artışın enflasyon üzerinde negatif etkisi olduğu; genişletici para politikası izlenen dönemlerde ise kamu harcamalarında meydana gelen artışın enflasyon üzerinde pozitif bir etkisi olduğu görülmüştür.

Jørgensen ve Ravn (2022), ABD’de kamu harcama şokları ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi, yapısal vektör otoregresyon modeli ile test ettikleri çalışmada pozitif kamu harcama şoklarının enflasyon üzerinde durağan veya negatif etkisi olduğuna dair bulgulara ulaşmışlardır.

Abeng (2005), Nijerya’da borç giderleri dışında kalan kamu harcamalarının makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmada, 1970-2003 verileri EKK yöntemiyle sınanmıştır. Elde edilen sonuç borç giderleri dışında kalan kamu harcamaları ile enflasyon arasında negatif bir ilişkinin olduğudur.

Tayeh ve Mustafa (2011), Ürdün’de kamu harcamaları ve kamu harcamalarının belirleyicileri (enflasyon, işsizlik ve nüfus) arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında 1979-2000 döneminde eşbütünleşme analizi yöntemini kullanmışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuç, işsizlik oranı ile kamu harcamaları büyümesi arasında pozitif, enflasyon oranı ile kamu harcamalarının büyümesi arasında ise negatif bir ilişkinin olduğudur.

Nguyen (2019) Asya’nın gelişmekte olan ekonomilerinden Hindistan, Çin ve Endonezya’da kamu harcamaları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi, 1970-2010 dönemi verilerini kullanarak Vektör Hata Düzeltme ve eşbütünleşme modelleri uygulayarak ortaya koymayı amaçlamışlardır. Kamu harcamalarının enflasyon üzerinde Çin’de negatif bir etki, Endonezya ve Hindistan’da pozitif bir etki yarattığı sonucuna ulaşmışlardır.

Güneş (2020), seçilmiş 28 OECD ülkesini ele alarak yaptığı çalışmada, 1995-2018 dönemi verilerini kullanarak nedensellik ve vektör otoregresyon (VAR) analizleri yöntemiyle kamu harcamaları ile enflasyon ve büyüme arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Ulaşılan sonuç ekonomik büyümeden kamu harcamalarına doğru tek yönlü, kamu harcamaları ve enflasyon arasında ise çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu yönündedir. Buna ek olarak VAR analizi sonuçlarına göre de kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif, kamu harcamaları ile enflasyon arasında ise negatif ilişki tespit edilmiştir.

Ulusoy ve Yiğit (2016), kamu harcamaları ve kamu harcama türleri ile enflasyon arasındaki ilişkiyi konu alan çalışmalarında, Türkiye’de 1990-2015 dönemi verilerini kullanarak regresyon analizi yapmışlardır. Ulaşılan sonuç tek değişkenli analizde toplam kamu harcamaları, cari harcamalar, yatırım harcamaları ve transfer harcamaları ile enflasyon arasında pozitif ve anlamlı ilişki; çok değişkenli analizde ise sadece cari harcamalar ile enflasyon arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu görülmüştür.

Abrams (1999) çalışmasında yedi büyük sanayi ülkesinin (Kanada, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Birleşik Krallık ve ABD) kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki ilişkiyi araştırmak amacıyla 1984-1993 dönemi verilerini analiz etmiştir. Kamu harcamalarının yüksek olduğu ülkelerde işsizliğin yüksek, kamu harcamalarının düşük olduğu ülkelerde de düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Daha sonra çalışmasını 20 OECD ülkesini kapsayacak şekilde genişleterek kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasındaki ilişkiyi regresyon yöntemiyle test etmiş ve kamu harcamaları ile işsizlik arasında pozitif ilişki bulmuştur. Abrams (1999) çalışmada elde ettiği bu ilişkiyi “Government Size-Unemployment” eğrisi olarak isimlendirmiştir. Eğri daha sonra literatürde “Abrams eğrisi” olarak adlandırılmıştır.

Mahdavi ve Alanis (2013), ABD’nin 50 eyaletinde 1977-2006 yılları verilerini panel eşbütünleşme testi ile analiz etmişlerdir. Çalışmalarında kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Uzun vadede kamu harcamalarından işsizliğe doğru negatif bir ilişki olduğu; sosyal yardım ve sübvansiyonların işsizliği negatif etkilediği; sosyal sigorta harcamalarının ise işsizliği pozitif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Christopoulos ve Tsionas (2002), 10 Avrupa ülkesinde 1961-1999 dönemi için işsizlik ve kamu büyüklüğü ilişkisini Toda-Yamamoto nedensellik testi ile sınıadıkları çalışmada kamu harcamaları büyüklüğünden işsizlik oranına doğru tek yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Samani ve Khilkordi (2017), gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları için 2000-2013 döneminde panel veri yöntemi kullanarak kamu harcamaları ile işsizlik arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırmalarının sonucunda gelişmekte olan ülkelerde kamu büyüklüğü ve işsizlik arasında negatif; gelişmiş ülkelerde ise pozitif ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Onodugo vd. (2017), Nijerya’da kamu harcamalarının işsizlik üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmada 1980-2013 dönemi verilerini regresyon yöntemiyle analiz etmişlerdir. Kısa ve uzun vadede kamu yatırım harcamalarının ve kısa vadede cari harcamaların işsizliği negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Wang ve Abrams (2007), seçilmiş 20 OECD ülkesinde 1970-1999 dönemi verilerini kullanarak işsizlik ve kamu büyüklüğü arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında, kamu büyüklüğü ile sabit durum işsizlik oranı arasında önemli bir ilişki bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna ek olarak transfer ve sübvansiyonların sabit durum işsizlik oranını, mal ve hizmet alımlarına yönelik harcamalardan daha fazla etkilediği tespit edilmiştir.

Aysu ve Dökmen (2011), 17 OECD ülkesinde işsizlik ile kamu büyüklüğü arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere 1990-2017 dönemi verilerini kullanarak panel eşbütünleşme testi uygulamışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuç kamunun büyüklüğü ile işsizlik arasında pozitif ilişkinin olduğudur.

Özer (2020), Türkiye’de Abrams eğrisinin geçerliliğini sınamayı amaçladığı çalışmada 1980-2018 verilerini Fourier Shin eşbütünleşme testi ve Kanonik eşbütünleşme regresyonu yöntemi ile test etmiştir. Ulaşılan sonuç, Türkiye’de kamu harcamalarının işsizliği pozitif etkilediğidir.

Topal ve Günay (2018) yine Türkiye’de Abrams (1999) eğrisinin geçerliliğini araştırdıkları çalışmalarında 1965-2016 verilerini ARDL sınır testi yaklaşımıyla test etmişlerdir. Kısa dönemde

kamu harcama büyüklüğü ile işsizlik arasında bir ilişki bulunamazken, uzun dönemde pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Yürük ve Acaroğlu (2021), çalışmalarında Türkiye’de Abrams eğrisinin geçerliliğini 1985-2019 dönemi verilerini kullanarak Hatemi-J asimetrik nedensellik testi ile analiz etmişlerdir. Çalışmada elde edilen sonuç işsizlik pozitif şokunun, kamu harcaması pozitif şokuna neden olduğu ve Abrams eğrisinin Türkiye’de geçerliliğinin olmadığıdır.

Ertekin (2020), Türkiye’de kamu harcamaları ve vergi yükünün işsizlik üzerindeki etkilerini incelediği çalışmada Türkiye’de 1980-2017 yıllık verilerini eşbütünleşme testleri ile test etmiştir. Ulaşılan sonuç ise kamu harcamalarının işsizliği pozitif etkilediğidir.

4. Veri Seti ve Ekonometrik Model

Bu çalışmada 1990 sonrası yaşanan ekonomik krizlerde sosyal harcamaların makroekonomik değişkenler üzerindeki etkileri, kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Bu kapsamda, 1983-2021 dönemi arasındaki 39 yıl çalışmanın zaman boyutunu oluşturmuştur. Çalışmanın konusunu oluşturan sosyal harcamaların kapsamı belirlenirken Şeker’in (2011) çalışmasından yararlanılmıştır. Bu bağlamda sosyal harcamalar olarak sağlık hizmeti harcamaları, eğitim hizmeti harcamaları ile sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmeti (hastalık ve malullük yardım hizmetleri, yaşlılık yardımı hizmetleri, dul ve yetim aylığı hizmetleri, aile ve çocuk yardımı hizmetleri, işsizlik yardımı hizmetleri, iskân yardımı hizmetleri, sosyal güvenliği bulunmayanlara sağlanan hizmetler) harcamaları kullanılmıştır.

Sosyal harcama verilerine her yıl yayınlanan bütçe gerekçelerinden ulaşılmıştır. Çalışmada ele alınan 1983-2021 döneminde sosyal harcama verilerine Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1988, 1990), Maliye Bakanlığı (1996a, 1996b, 1998, 1999, 2000, 2005, 2006, 2012) ve Strateji ve Bütçe Başkanlığından (2020, 2021a) ulaşılmıştır. Çalışmanın analizinde sosyal harcamaların GSYH’ye oranı kullanılmıştır. Bu kapsamda 1983-2021 yılları arası GSYH verilerine Strateji ve Bütçe Başkanlığından (2021b) ulaşılmıştır. Çalışmada kullanılan makroekonomik değişkenleri oluşturan ekonomik büyüme, enflasyon ve işsizlik verilerine ise International Monetary Fund (IMF - Uluslararası Para Fonu) (2022a, 2022b, 2022c) ve Türkiye İstatistik Kurumundan (2022a, 2022b, 2022c) ulaşılmıştır. Tablo 1’de veri setine ilişkin tanımlayıcı istatistiklere yer verilmiştir.

Tablo 1

Tanımlayıcı İstatistikler

	SOC	lnGDP	INF	UNEMP
Ortalama	6,9637	5,8506	38,0328	8,9820
Ortanca	5,3191	5,6198	30,7	8,7
En Büyük	11,4858	6,8643	115,7	13,7
En Küçük	2,3130	4,4145	6,2	6
Standart Sapma	2,9843	0,7884	30,5847	1,9057
Çarpıklık	0,1181	-0,2397	0,6148	0,6308
Basıklık	1,3834	1,7614	2,2993	2,9940
Jarque-Berra	4,3374	2,8666	3,2548	2,5871
Olasılık	0,1143	0,2385	0,1964	0,2742
Gözlem Sayısı	39	39	39	39

Tablo 1’de görüldüğü üzere Türkiye’de ele alınan dönem içerisinde yaklaşık olarak sosyal harcamaların GSYH’ye oranı ortalama yıllık %7, enflasyon %38, işsizlik oranı ise %9’dur. Sosyal harcamaların GSYH’ye oranının en yüksek gerçekleştiği dönemde yaklaşık %11,5, en düşük gerçekleştiği dönemde ise %2,3 olduğu görülmektedir. Ayrıca, seçili makroekonomik serilerde yine yaklaşık olarak enflasyon oranı; en yüksek olduğu dönemde %115,7, en düşük olduğu dönemde ise %6,2’dir. İşsizlik oranının da yaklaşık olarak en yüksek gerçekleştiği dönemde %13,7, en düşük gerçekleştiği dönemde ise %7 olduğu izlenmektedir. İlaveten, tüm serilerin çarpıklık değerlerine bakıldığında, önemli düzeyde bir çarpıklığın olmadığı söylenebilmektedir. Ancak, aynı şeyi basıklık değerleri için söyleyebilmek güçtür. SOC ve lnGDP serilerinde önemli düzeyde basıklığın olmadığı, bununla birlikte INF ve UNEMP serilerinin ise basık bir yapıda oldukları söylenebilir. Son olarak, Jarque-Berra testi olasılık değerleri 0,05’ten büyük olduğundan serilerin normal dağılım gösterdikleri ifade edilebilir.

Araştırmada veriler açısından üç kısıt bulunmaktadır. Bu kısıtlardan ilki sosyal harcama bileşenlerinden biri olan sosyal güvenlik ve sosyal yardım hizmeti harcamalarının 2004 yılından önce sosyal hizmet harcamaları olarak bütçenin fonksiyonel sınıflandırılmasında yer almasıdır. Bu açıdan çalışmada 1983-2021 dönemi sosyal harcama verilerinden yararlanılacağı için 2006 yılına kadar fonksiyonel-idari sınıflandırmaya göre sosyal harcamaları, 2006 yılından sonrası için ise fonksiyonel sınıflandırmaya göre kamu sosyal harcamaları esas alınmıştır. Yani 1983-2006 yılları arasında sosyal harcama alt bileşenlerini eğitim, sağlık ve sosyal hizmet harcamaları, 2006-2021 yılları arasında ise eğitim hizmeti, sağlık hizmeti ve sosyal güvenlik ile sosyal yardım hizmeti harcamaları oluşturmuştur. Çalışmanın ikinci kısıtı ise çalışmada ele alınan kriz yıllarıdır. Çalışmanın konusunu 1990 yılından sonra yaşanan ekonomik kriz dönemlerinde gerçekleştirilen sosyal harcamalar oluşturmaktadır. Çalışmanın ele aldığı dönemin 1990 sonrasıyla sınırlandırılmasının nedeni veri kısıtıdır. Çalışmada sosyal harcama verileri başta olmak üzere enflasyon, işsizlik ve ekonomik büyüme değişkenlerine ait verilere 1983 yılına kadar ulaşılmış daha önceki yıllara ait verilere ulaşılamamıştır. Bu nedenle çalışmada ele alınan dönem 1990 ve sonrası olarak sınırlandırılmıştır. Çalışmanın üçüncü ve son kısıtı ise analizde kullanılan 2021 yılı sosyal harcama ve alt bileşenleri verilerinin beklentilerden oluşmasıdır.

Araştırma, kriz dönemlerinde sosyal harcamaların makroekonomik etkilerini araştırmayı amaçlamaktadır. Bu nedenle yapısal kırılmaları dikkate alan testlerin kullanılması önem arz etmektedir. Çalışmanın verilerinde doğrusal olmayan eğilimler veya yapısal kırılmalar bulunduğu Fourier tabanlı ADL eşbütünleşme testi kullanılması önerilmektedir (Banerjee vd., 2017, s. 120). Bu testin sağladığı avantaj, test denkleminde fazla sayıda kukla değişken eklenmesinden kaynaklanabilecek potansiyel güç kaybını engellemesidir (Konat, 2021, s. 140). Bir diğer avantajı ise keskin kırılmalara ek olarak yumuşak kırılmaları da yakalayabilmesidir (Banerjee vd., 2017, s. 116). Bu avantajlar ve çalışmanın amacı göz önünde bulundurulduğunda çalışmada Banerjee vd. (2017) tarafından önerilen Fourier ADL eşbütünleşme testinin parametrelendirilmiş bir versiyonu olan ve İlkay vd. (2021) tarafından literatüre kazandırılan kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Bu testin denklemi ise aşağıdaki şekilde kurulmuştur:

$$\Delta y_t = \beta_0 + \beta_1 y_{t-1} + \beta_2 X_{t-1} + \beta_3 t + \sum_{i=1}^p \theta_{it} \Delta y_{t-i} + \sum_{j=0}^q \theta_{jt} \Delta X_{t-i} + \varphi_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varphi_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \varepsilon_t \quad (1)$$

Denklem 1’de değişkenlerin uygun gecikme uzunluğunun (p ve q) hesaplanmasında kullanılan denklem gösterilmiştir. Ayrıca, Banerjee vd. (2017, s. 117), tamsayı değerleri dikkate alınarak sadece [1, 2, ..., 5] aralığında k^* seçilmesini önermiştir. İlkay vd. (2021) ise çalışmalarında

Christopoulos ve Ledesma tarafından önerilen kalıcı kırılmaları da dikkate almak için, k^* 'yi [0,1, 0,2, ..., 5] aralığında 0,1'lik artışlarla araştırarak kesirli frekanslara da izin vermişlerdir. Eşbütünleşme olmayan sıfırı ($\delta_1=0$) test etmek için aşağıdaki test istatistiği kullanılmaktadır (İlkay vd., 2021, s. 6):

$$t_{ADL} = \frac{\hat{\delta}_1}{se(\hat{\delta}_1)} \quad (2)$$

Denklemin 2'de $\hat{\delta}_1$ ve $se(\hat{\delta}_1)$ sırasıyla; sıradan EKK tahmincisinin verdiği tahmin edilen parametre ve bu parametrenin standart hatasıdır.

Bu testin, kukla değişkenler kullanılarak yapısal kırılmaları dâhil eden eşbütünleşme testlerine göre en büyük avantajı, hem yumuşak hem de keskin kırılmaları tespit etmesi sebebiyle yapısal kırılmaların biçimini, yerini ve sayısını önceden belirlemeye gerek olmamasıdır. Kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi için gerekli kritik değerlere İlkay vd. (2021)'nin yaptıkları çalışmadan ulaşılmıştır.

Çalışmanın amacı doğrultusunda veriler elde edildikten sonra, kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi için hazırlanmış ve toplam üç model ile sosyal harcamaların ekonomik büyüme, işsizlik ve enflasyon üzerindeki etkileri kriz dönemleri dikkate alınarak araştırılmıştır. Kullanılan kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme modelleri şu şekilde kurulmuştur:

$$\ln GDP_t = \delta_0 + \delta_1 SOC_t + \varepsilon_t \quad (3)$$

$$INF_t = \delta_0 + \delta_1 SOC_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$UNEMP_t = \delta_0 + \delta_1 SOC_t + \varepsilon_t \quad (5)$$

Yukarıdaki denklemlerde (Denklemler 3-4-5) yer alan $\ln GDP$ serisi milyar dolar cinsinden logaritması alınmış cari fiyatlarla GSYH'yi, INF serisi enflasyon oranını, $UNEMP$ serisi işsizlik oranını, SOC serisi sosyal harcamaların GSYH'ye oranını ifade etmektedir.

5. Bulgular ve Tartışma

Eşbütünleşme testi bulgularına geçmeden önce ele alınan serilerin durağanlığına ilişkin birim kök testleri bulguları incelenecektir. Bu testlerde verilerin durağanlığının sınanması ve serilerin birinci farklarında durağan olduğunun anlaşılması gerekmektedir. Bu kapsamda sosyal harcamalar ve seçilmiş makroekonomik değişkenlere ait serilerin durağanlığı Artırılmış Dickey Fuller (ADF) ve Phillip-Perron (PP) birim kök testleri yardımıyla sınanmıştır. Tablo 2'de serilerin birim kök testlerine ilişkin bulgularına yer verilmiştir.

Tablo 2

Serilerin Birim Kök Testi Bulguları

Test	Seri	Sabitli Model		Sabitli ve Trendli Model	
		Test İstatistiği	%5 için Kritik Değer	Test İstatistiği	%5 için Kritik Değer
ADF	soc	-1,4605	-2,9411	-2,9655	-3,5330
	Δ soc	-7,4349***	-2,9434	-7,3246***	-3,5366
	gdp	-1,5529	-2,9411	-1,4205	-3,5330
	Δ gdp	-5,9969***	-2,9434	-6,2496***	-3,5366
	inf	-1,0865	-2,9434	-1,5863	-3,5366
	Δ inf	-8,7945***	-2,9434	-8,6450***	-3,5366
	unemp	-1,7695	-2,9411	-3,5932**	-3,5366
	Δ unemp	-5,4538***	-2,9458	-5,3189***	-3,5403
PP	soc	-1,2894	-2,9411	-2,9295	-3,5330
	Δ soc	-12,4981***	-2,9434	-12,8589***	-3,5366
	gdp	-1,5548	-2,9411	-1,6517	-3,5330
	Δ gdp	-6,0234***	-2,9434	-6,2462***	-3,5366
	inf	-1,5735	-2,9411	-2,2889	-3,5330
	Δ inf	-8,7898***	-2,9434	-8,6405***	-3,5366
	unemp	-1,6806	-2,9411	-2,7274	-3,5330
	Δ unemp	-8,0694***	-2,9434	-7,6215***	-3,5366

Not: ***, ** ve * sırasıyla 0,01, 0,05 ve 0,10 hata payı ile serilerin durağan olduğunu göstermektedir.

Tablo 2’de ilk olarak, ADF testi hem sabitli hem de sabitli ve trendli model üzerinden tahmin edilmiştir. En uygun gecikme uzunluğunun Schwarz bilgi kriterlerine göre belirlendiği testte sabitli modelde tüm serilerin test istatistiklerinin hesaplanan kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Sabitli ve trendli modelde ise UNEMP hariç diğer serilerin test istatistiklerinin, yine aynı şekilde, kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, yokluk hipotezi reddedilememekte ve serilerin durağan olmadığı söylenebilmektedir. Bu nedenle, serilerin farkı alınarak test tekrarlanmış ve hem sabitli hem de sabitli ve trendli modele göre hesaplanan test istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olduğu görülmüştür. Böylece, serilerin birinci farkında durağanlaştığı söylenebilmektedir. İkinci olarak, PP birim kök testi tahmin edilmiştir. Band genişliğinin Bartlett Kernel fonksiyonu yardımıyla Newey-West stratejisi kullanılarak otomatik belirlendiği testte hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde tüm serilerin test istatistiklerinin hesaplanan kritik değerden büyük olduğu görülmektedir. Her iki modelde de hesaplanan test istatistikleri kritik değerden büyük olduğundan serilerin durağan dışı bir yapıda olduğu söylenebilmektedir. Bu nedenle, serilerin farkı alınarak testler tekrarlanmıştır. Farkı alınmış serilerin test istatistiklerine bakıldığında ise her iki modelde de bu değerlerin kritik değerlerden küçük olduğu görüldüğünden yokluk hipotezi reddedilerek, serilerin durağan olduğu söylenebilmektedir. Serilerin durağanlığı genel olarak değerlendirildiğinde, tüm serilerin birinci farkta durağanlaştığı görülmüştür. Başka bir deyişle, seriler $I(1)$ olarak bulunmuştur. Buna göre, serilerin eşbütünleşme analizi için uygun olduğu anlaşılmıştır. Böylece kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testinin yanı sıra kısa ve uzun dönem tahminleri de yapılmış ve bulgular aşağıda raporlanmıştır.

Tablo 3*Modellere İlişkin Eşbütünleşme Testi Bulguları*

Bağımlı Değişken:	InGDP	Uygun Frekans:	0,10
Bağımsız Değişken:	SOC	Min, AIC:	-1,3023
Seçilen Model:	FADL (3, 5)		
Test İstatistiği		Tablo Kritik Değerleri	
		%1	%5
			%10
t_{ADL}^F	-4,8753**	-5,084	-4,470
			-4,157
Bağımlı Değişken:	INF	Uygun Frekans:	1,50
Bağımsız Değişken:	SOC	Min, AIC:	7,9560
Seçilen Model:	FADL (1, 3)		
Test İstatistiği		Tablo Kritik Değerleri	
		%1	%5
			%10
t_{ADL}^F	-4,4856*	-5,132	-4,493
			-4,180
Bağımlı Değişken:	UNEMP	Uygun Frekans:	2,40
Bağımsız Değişken:	SOC	Min, AIC:	2,7443
Seçilen Model:	FADL (1, 3)		
Test İstatistiği		Tablo Kritik Değerleri	
		%1	%5
			%10
t_{ADL}^F	-4,7671**	-4,903	-4,249
			-3,905

Not: ***, ** ve * sırasıyla 0,01, 0,05 ve 0,10 seviyelerinde anlamlılığı göstermektedir. Tablo kritik değerleri İlkay vd. (2021)’den elde edilmiştir.

Tüm modeller için kesirli frekanslı Fourier ADL eşbütünleşme testi için yokluk hipotezi “seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur” şeklinde kurularak sabitli ve trendli model üzerinden denklem tahmin edilmiş ve bulgulara Tablo 3’te yer verilmiştir. En uygun gecikme uzunluğunun Akaike Bilgi Kriterleri’ne (AIC) göre belirlenmiş ve bağımlı değişkenin InGDP olduğu Model 1’de gecikme uzunlukları $p=3$, $q=5$ ve t_{ADL}^F test istatistiği -4,87 olarak; bağımlı değişkenin INF olduğu Model 2’de gecikme uzunlukları $p=1$, $q=3$ ve t_{ADL}^F test istatistiği -4,48 olarak; bağımlı değişkenin UNEMP olduğu Model 3’te gecikme uzunlukları $p=1$, $q=3$ ve t_{ADL}^F test istatistiği -4,76 olarak hesaplanmıştır. Hesaplanan t_{ADL}^F test istatistikleri İlkay vd. (2021)’nde belirtilen kritik değerlerden küçük olduğundan InGDP, INF ve UNEMP serisi ile SOC serisi arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu söylenebilmektedir. Bu eşbütünleşme ilişkilerine ait uzun dönem katsayılarının belirlenebilmesi için tamamen değiştirilmiş EKK (FMOLS) tahmincisinden faydalanılmıştır. Bu teknik ilk olarak Philips ve Hansen tarafından eşbütünleşme regresyonlarının optimal tahminlerini sağlayabilmek amacıyla tasarlanmıştır. Bu teknik, EKK tahmincisinin asimptotik dağılımını etkileyen nuisance (sıkıntılı) parametrelerin Kernel tahmincisini kullanır. Bu teknikte, asimptotik etkinliğin sağlanabilmesi için seri korelasyon etkileri dikkate alınır ve içselliği test etmek için EKK tahmincisi değiştirilir (Aljebri, 2012, s. 274). FMOLS tekniği kullanılarak ulaşılan uzun dönem tahmin sonuçları Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4*Uzun Dönem Tahmin Sonuçları*

Bağımsız Değişken: lnGDP				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	-3,4694	2,7884	-1,2442	0,2219
SOC	0,1192***	0,0302	3,9382	0,0004
Sin	4,8330***	0,9804	4,9293	0,0000
Cos	7,5175***	2,6879	2,7967	0,0084
Bağımsız Değişken: INF				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	95,4514***	7,5291	12,6776	0,0000
SOC	-8,1787***	0,9878	-8,2793	0,0000
Sin	3,2051	4,0203	0,7972	0,4309
Cos	-16,3283***	4,0798	-4,0022	0,0003
Bağımsız Değişken: UNEMP				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	5,1227***	0,5222	9,8097	0,0000
SOC	0,5443***	0,0678	8,0238	0,0000
Sin	0,9009***	0,2735	3,2938	0,0023
Cos	-0,4110	0,2835	-1,4496	0,1563

Not: ***, ** ve * sırasıyla 0,01, 0,05 ve 0,10 seviyelerinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4'e bakıldığında, ilk olarak, Model 1'de SOC değişkeninin katsayısının yaklaşık 0,12 ve anlamlılık düzeyinin yaklaşık 0 olarak hesaplanmış olduğu görülmektedir. Buna göre, SOC değişkeninde yaşanan %1'lik artışın lnGDP değişkenini %0,12 artıracığı söylenebilmektedir. Bu sonuca benzer çalışmalar literatürde mevcuttur. Alam vd. (2010), Alper ve Demiral (2016), Arısoy vd. (2010), Ayuba (2014), Bakış vd. (2008), Baldacci vd. (2008), Beraldo vd. (2009), Çalışkan vd. (2018), Furceri ve Zdzienicka (2011), Garfinkel vd. (2010), Gyimah Brempong ve Wilson (2004), Hassan (2014), Kolçak ve Kalabak (2017), Khan ve Bashar (2015) ve Ranis vd. (2000) çalışmalarında sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme arasında pozitif etki bulmuştur. Arjona vd. (2002) ise aktif sosyal harcamalar olarak nitelendirilen harcamaların ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu bulmuşlardır. Im vd. (2011) çalışmalarında sosyal harcamaların gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi pozitif, gelişmiş ülkelerde ise negatif etkilediğine dair kanıtlara ulaşmışlardır. Öte yandan Ding (2012) ve Kelly (1997) çalışmalarında sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

İkinci olarak, Model 2'de SOC değişkeninin katsayısının yaklaşık -8,18 ve anlamlılık düzeyinin yaklaşık 0 olarak hesaplanmış olduğu görülmektedir. Buna göre, SOC değişkeninde yaşanan %1'lik artışın INF değişkenini %8,18 azaltacağı söylenebilmektedir. Kamu harcamaları ve enflasyon arasında benzer sonuca ulaşan çalışmalar mevcuttur. Bunlardan bazıları Abeng (2005), Afonso vd. (2018), Güneş (2020), Güvel (1998), Han ve Mulligan (2008), Mehrara vd. (2016), Nguyen (2019), Okafor ve Eiya (2011) ve Tayeh ve Mustafa (2011)'dir. Bu sonuca zıt olarak Ezirim vd. (2008) ile Ulusoy ve Yiğit (2016), kamu harcamaları ile enflasyon arasında pozitif bir ilişki bulmuşlardır. Genel olarak enflasyonist dönemde kamu harcamalarının ne şekilde kısılaacağı sorunu önem taşımaktadır. Burada harcama politikalarının gözden geçirilerek israf niteliğindeki (verimliliği düşük) harcamaların kısılması, bu sayede harcama etkinliğinin artırılması ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede, kamu harcamalarının anti-enflasyonist politika aracı olarak gücü, etkinliği, sınırları ve uygulanabilirliği farklı olacaktır. Eğitim ve sağlık hizmetlerini yerine getiren, beşeri sermayeye yapılan harcamaların kısılması ya da yetersiz

olması başta kamu hizmetlerinde kalite kaybı olmak üzere, uzun dönemde, toplumsal gelişmeyi aksatabilecek faktörlerin doğmasına da yol açacaktır. Dolayısıyla, ekonomik ve sosyal etki boyutuyla değerlendirildiğinde, bu harcamalarda kısıntıya gitmek suretiyle, enflasyona karşı bir politika aracı olarak kullanılması rasyonellik taşımamaktadır. Gelir dağılımını düzetmek amacıyla genellikle düşük gelirli kesimlere yapılan sosyal transferlerin kısılması ise talebi daraltıcı etki yapabilir. Çünkü, düşük gelirli kesimin marjinal tüketim eğilimi yüksek olduğundan, transfer edilen kaynaklardaki bir kısıntı, doğrudan toplam talepte bir azalmaya neden olacaktır. Ancak, enflasyondan en fazla etkilenen düşük gelir gruplarına yapılan harcamaların kısılması hiçbir ülkede söz konusu olmamakta ve sosyal devlet anlayışıyla bağdaşmamaktadır (Ulusoy, 2011, ss. 200-203). İlaveten, sosyal harcamaların enflasyonu düşürmesinin, ilgili kamu harcamasının yapıldığı dönemde izlenen diğer politikalarla bağlantısını kuran çalışmalar da mevcuttur. Mehrara vd. (2016), yaptıkları çalışmada kamu harcamalarının enflasyon üzerindeki etkisinin genişletici veya daraltıcı para politikalarına bağlı olduğunu ortaya koymuşlardır. Çalışmanın sonucuna göre daraltıcı para politikası izlenen dönemlerde kamu harcamalarında yaşanan artışın enflasyonist olmadığına hatta bu dönemlerde kamu harcamalarının enflasyon üzerinde negatif etkisi olduğuna ulaşıldığı görülmektedir. Öte yandan genişletici para politikası izlenen dönemlerde kamu harcamalarının artırılması enflasyon üzerinde pozitif bir etki meydana getirmektedir (Mehrara vd., 2016, s. 165). Bunun yanı sıra Jørgensen ve Ravn (2022) yaptıkları çalışmada kamu harcama şoklarının enflasyon üzerinde durağan veya negatif etkilere sahip olduğuna dair kanıtlar bulmuşlardır.

Üçüncü olarak, Model 3’te ise SOC değişkeninin katsayısının yaklaşık 0,54 ve anlamlılık düzeyinin yaklaşık 0 olarak hesaplanmış olduğu görülmektedir. Buna göre, SOC değişkeninde yaşanan %1’lik artışın UNEMP değişkenini %0,54 artıracığı söylenebilmektedir. Bu sonuca benzer bir şekilde kamu harcamaları ile işsizlik arasında pozitif ilişki bulan çalışmalardan bazıları: Abrams (1999), Afonso vd. (2018), Aysu ve Dökmen (2011), Christopoulos ve Tsionas (2002), Ertekin (2020), Güney ve Balkaya (2018), Murwirapachena vd. (2013), Özer (2020), Tayeh ve Mustafa (2011) ve Topal ve Günay (2018)’dir. Samani ve Khilkordi (2017) ise kamu harcamaları ile işsizlik arasında gelişmiş ülkelerde pozitif, gelişmemiş ülkelerde ise değişkenler arasında negatif ilişki bulmuşlardır. Öte yandan Feldmann (2009), Mahdavi ve Alanis (2013), Onodugo vd. (2017), kamu harcamaları ile işsizlik arasında negatif ilişki bulmuşlardır. Sosyal harcamalarda meydana gelen artışın işsizlik oranını artırdığı sonucu Abrams eğrisini doğrular niteliktedir. Öte yandan sosyal harcamaların işsizliği artırmasında etkili olan faktör olarak çalışma motivasyonunun azalması değerlendirilebilir. Wang ve Abrams (2007) çalışmalarında kamu harcamalarının işsizliği artırmasını; transfer harcamaları ve sübvansiyonlarda (işsizlere ödenen prim ve yardımlarda) meydana gelen artışın bireylerin çalışma motivasyonlarını azaltmasına ve işten ayrılma isteklerinin artmasına bağlamıştır. Bu çalışmaya benzer şekilde Le Barbanchon (2016) çalışmasında yüksek işsizlik ödeneklerinin varlığının ve işsizlere bu ödeneklerle uzun süre güvence sağlanmasının işsizlik oranını artırdığı sonucuna varmıştır. Yine benzer şekilde Güney ve Balkaya (2018) çalışmalarında uzun vadede transfer harcamalarının hem işsizliği hem de genç işsizliği artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu bağlamda yüksek işsizlik ödenekleri veya işsizlere yönelik yapılan kamu sosyal harcama ve yardımlarının artmasının halkın çalışma motivasyonunu düşürerek işsizliği artırabileceği söylenebilir.

Sosyal harcamalar ile GSYH, enflasyon ve işsizlik ilişkisine yönelik uzun dönem tahminlerinin yanı sıra kısa dönem tahminleri de yapılmıştır. Hata düzeltme katsayısı, her bir dönemde dengeden sapmaların ne kadarının düzeltileceğini söylemektedir. Hata düzeltme katsayısı mutlak değerce 1’den büyükse dengeden sapmaların hızlı bir şekilde düzeldiği, sıfıra yakınsa

dengelesizliklerin yavaş bir şekilde düzeldiği anlaşılır (Mert & Çağlar, 2019, ss. 258-259). Tablo 5'te hata düzeltme modeliyle kısa dönem tahmin sonuçları gösterilmiştir.

Tablo 5*Kısa Dönem Tahmin Sonuçları*

Bağımsız Değişken: $\Delta \ln GDP$				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	0,0592**	0,0207	2,8617	0,0072
ΔSOC	0,0273	0,0189	1,4445	0,1577
ECT(-1)	-0,4116***	0,1117	-3,6852	0,0008

Bağımsız Değişken: ΔINF				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	0,1404	2,2836	0,0615	0,9513
ΔSOC	-5,7404**	2,2161	-2,5903	0,014
ECT(-1)	-0,7727***	0,1832	-4,2176	0,0002

Bağımsız Değişken: $\Delta UNEMP$				
Bağımlı Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistiği	Olasılık Değeri
C	0,0112	0,1543	0,0726	0,9425
ΔSOC	0,5082***	0,1408	3,6073	0,001
ECT(-1)	-0,5241***	0,1626	-3,2233	0,0028

Not: ***, ** ve * sırasıyla 0,01, 0,05 ve 0,10 seviyelerinde anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 5'te görüldüğü üzere Model 1 için hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlıdır ($\lambda = -0,4116$, $p = 0,0008 < 0,01$). Bu nedenle, Model 1'de kısa dönemde oluşacak dengelesizliklerin yaklaşık %41'inin ilk yılda düzeleceği ve yaklaşık 2,5 yıl ($1/0,4116$) sonra ise tamamen düzelerek uzun dönem dengesine ulaşacağı söylenebilmektedir. Model 2 için de hata düzeltme katsayısı negatif ve anlamlıdır ($\lambda = -0,7727$, $p = 0,0002 < 0,01$). Bu nedenle, Model 2'de de kısa dönemde oluşacak dengelesizliklerin yaklaşık %77'sinin ilk yılda düzeleceği ve yaklaşık 1,3 yıl ($1/0,7727$) sonra ise tamamen düzelerek uzun dönem dengesine ulaşacağı söylenebilmektedir. Son olarak, Model 3 için ise hata düzeltme katsayısı yine negatif ve anlamlıdır ($\lambda = -0,5241$, $p = 0,0028 < 0,01$). Bu nedenle, Model 3'te kısa dönemde oluşacak dengelesizliklerin yaklaşık %52'sinin ilk yılda düzeleceği ve yaklaşık 1,9 yıl ($1/0,5241$) sonra ise tamamen düzelerek uzun dönem dengesine ulaşacağı ifade edilebilmektedir.

6. Sonuç ve Öneriler

Ekonomik kriz dönemlerinde sosyoekonomik yapıdaki aksaklıkların giderilmesi için kullanılabilir sosyal harcamaların aynı zamanda makroekonomik göstergeler üzerinde de etkileri bulunmaktadır. Bu etkilerin olduğu alanlardan bazıları ise GSYH, işsizlik ve enflasyondur. Bu nedenle bu çalışma kapsamında sosyal harcamaların bu makro göstergeler üzerindeki etkileri, 1990 sonrasında yaşanan 1994, 1999, 2000/2001, 2008/2009, 2018/2019 ve 2020 Covid-19 pandemi yılları esas alınarak incelenmiştir. Ekonomik kriz dönemlerinde sosyal harcamalarda yaşanan değişimin GSYH, enflasyon ve işsizlik üzerindeki etkilerinin araştırılması amacıyla da Türkiye'de 1983-2021 dönemi verileri ekonometrik olarak analiz edilmiştir.

Analiz sonucunda elde edilen bulgulara göre ekonomik kriz dönemlerinde sosyal harcamaların artırılmasının ekonomik büyümeyi ve işsizliği artırdığı, enflasyonu ise düşürdüğü tespit edilmiştir. Ekonomik kriz dönemlerinde sosyal harcamaların GSYH'yi artırıcı ve enflasyonu

düşürücü etkisinin bulunması, olağan dönemlerde dahi enflasyon sorunu ile savaşılan ve ekonomik büyümeyi hedefleyen bir ülkede sosyal harcamaların önemini ortaya koymaktadır.

Çalışmadan ulaşılan sonuçlar bağlamında politika yapıcılara önerilen, kriz dönemlerinde sosyal harcamaların artırılmasıdır. Bunun nedenlerinden ilki sosyal harcamaların kriz dönemlerinde ekonomik büyümeyi artırmasıdır. Türkiye gibi ekonomik büyümeyi her zaman ön planda tutan bir ülke için özellikle kriz yıllarında sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi artırması, bu harcamaların önemini olduğundan daha fazla artırmaktadır. Burada unutulmaması gereken sosyal harcamaların ekonomik büyümeyi artırmasının yanı sıra alt bileşenlerinde bulunan eğitim ve sağlık harcamaları ile beşerî sermayeye katkı sunarak büyümenin devamlılığının da sağlanmasına katkısıdır. Bu nedenle sosyal harcamaların ekonomik kriz dönemlerinde diğer kamu harcamaları ile eşit tutularak azaltılmasının aksine artırılması gerekmektedir.

Çalışma kapsamında ulaşılan ikinci bulgu ise ekonomik kriz dönemlerinde sosyal harcamaların enflasyonu azalttığıdır. Türkiye gibi tarihi boyunca enflasyon ile mücadele etmiş bir ülke için bu ilişki önemli bir bulgu niteliği taşımaktadır. Bu durumun, sosyo-ekonomik etki boyutuyla değerlendirildiğinde sosyal harcamalarda kısıntıya giderek enflasyonu düşürmeye çalışmanın rasyonel olmaması ile açıklanması mümkündür. Bu nedenle, sosyal harcamaların kriz dönemlerinde artırılmasının enflasyonu doğurmayacağı ve hatta azaltacağı göz önünde bulundurularak sosyal harcamaların bu dönemlerde artırılması gerektiği söylenebilmektedir.

Çalışmada ulaşılan diğer bir bulgu ise kriz dönemlerinde sosyal harcamaların işsizliği artıracığıdır. Sosyal harcamaların işsizliği artırıcı etkisi her ne kadar ekonomiyi olumsuz etkileyebilecek olsa da GSYH ve enflasyon üzerindeki etkileri dolayısıyla ekonomide gelişebilecek olumlu havayı bozabilecek güce sahip olmayacağı ifade edilebilir. Öte yandan işsizlik oranı ve sosyal harcamalar arasındaki bu ilişki, sosyal harcamaların alt kalemlerinde yer alan işsizlik yardımlarının kriz dönemlerinde artırılması ve bu durumun da bireyleri boş zamana teşvik etmesiyle ilişkilendirilmektedir. Özellikle işsizliğin arttığı kriz yıllarında sosyal harcamaların ve buna bağlı olarak işsizlik yardım harcamalarının da kısılması toplumun zayıf kesimlerini olumsuz etkileyecektir. Bu bulgunun etki oranının düşüklüğü ve işsizlik yardım harcamalarının sosyal faydasının yüksekliği dikkate alındığında, sosyal harcamaların kriz dönemlerinde artırılması gerekmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FINANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Mehtap Öksüz Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %60

Murat Aydın Kavram/fikir; Tasarım; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %40

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Abeng, M. O. (2005). Determinants of non debt government expenditure in Nigeria: 1970–2003. *Economic and Financial Review*, 43(2), 37–71. <https://dc.cbn.gov.ng/efr/vol43/iss2/3>
- Abrams, B. A. (1999). The effect of government size on the unemployment rate. *Public Choice*, 99(3), 395–401. <https://doi.org/10.1023/A:1018349411246>
- Afonso, A., Şen, H., & Kaya, A. (2018, May). *Government size, unemployment, and inflation nexus in eight large emerging market economies* (REM Working Paper No. 038–2018). Universidade de Lisboa, Lisbon School of Economics and Management, REM-Research in Economics and Mathematics. https://rem.rc.iseg.ulisboa.pt/wps/pdf/REM_WP_038_2018.pdf
- Agbawali, F. (2011). *Critical analysis of the impact of government expenditure and money supply on inflation rate on the economy of Ghana* [Unpublished master's dissertation]. Maastricht School of Management.
- Alam, S., Sultana, A., & Butt, M. S. (2010). Does social expenditures promote economic growth? A multivariate panel cointegration analysis for Asian countries. *European Journal of Social Sciences*, 14(1), 44–54.
- Aljebrin, M. A. (2012). Labor demand and economic growth in Saudi Arabia. *American Journal of Business and Management*, 1(4), 271–277. <http://worldscholars.org/index.php/ajbm/article/view/216/pdf>
- Alper, F. O., & Demiral, M. (2016). Public social expenditures and economic growth: Evidence from selected OECD countries. *Research in World Economy*, 7(2), 44–51. <https://doi.org/10.5430/rwe.v7n2p44>
- Altay, A. (2017). *Kamu maliyesi: Teorisi, gelişimi ve kapsamı* (3. bs). Seçkin Yayıncılık.
- Al-Yousif, Y. K. (2008). Education expenditure and economic growth: Some empirical evidence from the GCC countries. *The Journal of Developing Areas*, 42(1), 69–80. <https://doi.org/10.1353/jda.0.0025>
- Arsoy, İ., Ünlükaplan, İ., & Ergen, Z. (2010). Sosyal harcamalar ve iktisadi büyüme ilişkisi: Türkiye ekonomisinde 1960–2005 dönemine yönelik bir dinamik analiz. *Maliye Dergisi*, 158, 398–421.
- Arjona, R., Ladaique, M., & Pearson, M. (2002). Social protection and growth. *OECD Economic Studies*, 35, 7–45. https://doi.org/10.1787/eco_studies-v2002-art8-en
- Arjona, R., Ladaique, M., & Pearson, M. (2003). Growth, inequality and social protection. *Canadian Public Policy / Analyse de Politiques*, 29, 119–139. <https://doi.org/10.2307/3552279>
- Ay, H. (2014). *Kamu maliyesi* (2. bs). Nobel Akademik Yayıncılık.
- Ayas, S., & Ayas, I. (2021). Türkiye'de sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 4 (2), 134–144. <https://doi.org/10.46737/emid.1035325>
- Aydın, F. F. (2019). G7 ülkelerinde sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerine etkisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ek, 91–108. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/igdirsosbilder/issue/66827/1045121>
- Aysu, A., & Dökmen, G. (2011). An investigation on the relationship between government size and unemployment rate: Evidence from OECD countries. *Sosyoekonomi*, 16(16), 180–190. <https://doi.org/10.17233/se.13014>
- Ayuba, A. J. (2014). The relationship between public social expenditure and economic growth in Nigeria: An empirical analysis. *International Journal of Finance and Accounting*, 3 (3), 185–191. <http://article.sapub.org/10.5923/j.jfa.20140303.05.html>
- Bakiş, O., Jobert, T., & Tuncer, R. (2008, Mayıs). Kamu harcamaları ve büyüme: zaman serileri analizi. İçinde S. Gürsel (ed.), *Kamu harcamalarının bileşiminin büyüme ve refah etkileri* (ss. 81–104), BETAM Araştırma Raporu. <https://betam.bahcesehir.edu.tr/wp-content/uploads/2008/05/ArastirmaRaporu01.pdf>
- Baldacci, E., Clements, B., Gupta, S., & Cui, Q. (2008). Social spending, human capital and growth in developing countries. *World Development*, 36(8), 1317–1341. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2007.08.003>
- Banerjee, P., Arčabić, V., & Lee, H. (2017). Fourier ADL cointegration test to approximate smooth breaks with new evidence from Crude Oil Market. *Economic Modelling*, 67, 114–124. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.11.004>
- Başıoğlu, A. (2021). Sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerine etkileri: Türkiye düzey 1 bölgeleri için panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 7(1), 21–35. <https://doi.org/10.20979/ueyd.814222>
- Bedir, S. (2001). Transfer harcaması ve enflasyon ilişkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 15(1–2), 21–29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atauniiibd/issue/2682/35183>
- Beraldo, S., Montolio, D., & Turati, G. (2009). Healthy, educated and wealthy: A primer on the impact of public and private welfare expenditures on economic growth. *The Journal of Socio-Economics*, 38(6), 946–956. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2009.06.013>
- Bhargava, A., Jamison, D. T., Lau, L. J., & Murray, C. J. L. (2001). Modeling the effects of health on economic growth. *Journal of Health Economics*, 20(3), 423–440. [https://doi.org/10.1016/S0167-6296\(01\)00073-X](https://doi.org/10.1016/S0167-6296(01)00073-X)
- Bhatia, H. L. (1982). *Public finance* (1st ed.). Vikas Publishing.
- Christopoulos, D. K., & Tsionas, E. G. (2002). Unemployment and government size: Is there any credible causality? *Applied Economics Letters*, 9(12), 797–800. <https://doi.org/10.1080/13504850210129432>
- Clarke, C., Jones, A. T., & Lacy, B. (2015). Education spending and workforce quality as determinants of economic growth. *Journal of Rural and Community Development*, 10(4), 24–35. <https://journals.brandonu.ca/jrcd/article/view/1110>

- Çalışkan, Ş., Karabacak, M., & Meçik, O. (2018). Türkiye’de uzun dönemde eğitim ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme ilişkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 75–96. <https://doi.org/10.24988/deuibf.2018331675>
- Çetin, İ. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde sosyal harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 351–364. <https://doi.org/10.11616/basbed.vi.659891>
- Ding, H. (2012, June 20). *Economic growth and welfare state: A debate of econometrics* (MPRA Working Paper No. 41327). Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/41327>
- Ersin, İ., & Baş, H. (2019). Güney Avrupa refah ülkelerinde sosyal harcamalar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi. *SGD Sosyal Güvenlik Dergisi*, 9(1), 193–213. <https://doi.org/10.32331/sgd.582752>
- Ertekin, Ş. (2020). Türkiye’de kamu kesimindeki büyümenin işsizlik üzerindeki etkisi: 1980 sonrası dönem analizi. *İzmir İktisat Dergisi*, 35(1), 141–154. <https://doi.org/10.24988/ije.202035111>
- Evans, P., & Karras, G. (1994). Are government activities productive? Evidence from a panel of U.S. States. *The Review of Economics and Statistics*, 76(1), 1–11. <https://doi.org/10.2307/2109821>
- Ezirim, C., Muoghalu, M., & Elike, U. (2008). Inflation versus public expenditure growth in the U.S.: An empirical investigation. *North American Journal of Finance and Banking Research*, 2(2), 26–40.
- Feldmann, H. (2009). Government size and unemployment: Evidence from developing countries. *The Journal of Developing Areas*, 43(1), 315–330.
- Fischer, R. C. (1997). The effects of state and local public services on economic development. *New England Economic Review*, March/April, 53–82.
- Furceri, D., & Zdzienicka, A. (2011, April 21). *The effects of social spending on economic activity: Empirical evidence from a panel of OECD countries* (MPRA Working Paper No. 30356). Munich Personal RePEc Archive. <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/30356>
- Garfinkel, I., Rainwater, L., & Smeeding, T. (2010). *Wealth and welfare states: Is America a laggard or leader?* (1st ed.). OUP Oxford.
- Ghosh, T., & Parab, P. M. (2021). Assessing India’s productivity trends and endogenous growth: New evidence from technology, human capital and foreign direct investment. *Economic Modelling*, 97, 182–195. <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2021.02.003>
- Gökalp, M. F., & Avcı, M. (2002). Türkiye ekonomisinde mali disiplinsizlik olgusu. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7, 7–21. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/issue/23529/250700>
- Güneş, H. (2020). Kamu harcamalarının ekonomik büyüme ve enflasyona etkisi: 28 OECD ülkesi için bir panel veri analizi. *Yönetim Ekonomi Edebiyat İslami ve Politik Bilimler Dergisi*, 5(2), 1–15. <https://doi.org/10.24013/jomelips.733566>
- Güney, A. (2009). İşsizlik, nedenleri, sonuçları ve mücadele yöntemleri. *Kamu-İş Dergisi*, 10(4), 135–159. <https://www.tuhis.org.tr/pdf/1046.pdf>
- Güney, A., & Balkaya, E. (2018). Kamu harcamaları ve ticari açıklığın işsizlik ve genç işsizliğe etkisi. *Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2), 49–74. <https://doi.org/10.30561/sinopusd.475574>
- Güvel, E. (1998). Türkiye ekonomisinin kısa dönem analizi (1987-1997): Makro politikalar ve ekonomik dalgalanmalar üzerine ekonometrik bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(1), 17–42.
- Gyimah-Brempong, K., & Wilson, M. (2004). Health human capital and economic growth in Sub-Saharan African and OECD countries. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 44(2), 296–320. <https://doi.org/10.1016/j.qref.2003.07.002>
- Han, S., & Mulligan, C. B. (2008). Inflation and the size of government. *Federal Reserve Bank of St. Louis Review*, 90(3), 245–267.
- Hanushek, E. A., & Dongwook, K. (1995). *Schooling, labor force quality, and economic growth* (NBER Working Paper No. 5399). <https://doi.org/10.3386/w5399>
- Hassan, H. M. (2014, May 6). *An econometric perspective social spending and economic growth in the Sudan* (SSRN Working Paper). SSRN. <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2433463>
- Hungerford, T. L., & Wassmer, R. W. (2004, April). *K-12 education in the U.S. economy: Its impact on economic development, earnings, and housing values* (NEA Research Working Paper). The National Education Association. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED490870.pdf>
- Im, T., Cho, W., & Porumbescu, G. (2011). An empirical analysis of the relation between social spending and economic growth in developing countries and OECD members. *Asia Pacific Journal of Public Administration*, 33(1), 37–55. <https://doi.org/10.1080/23276665.2011.10779377>
- International Monetary Fund (2022a). *Inflation rate, end of period consumer prices*. <https://www.imf.org/external/datamapper/PCPIEPCH@WEO/TUR?year=2021>
- International Monetary Fund (2022b). *Unemployment rate*. <https://www.imf.org/external/datamapper/LUR@WEO/TUR?year=2021>
- International Monetary Fund (2022c). *Real GDP growth*. https://www.imf.org/external/datamapper/NGDP_RPCH@WEO/TUR?year=2021
- İlkay, S.C., Yılcı, V., Ulucak, R., & Jones, K. (2021). Technology spillovers and sustainable environment: Evidence from time-series analyses with Fourier extension. *Journal of Environmental Management*, 294, 113033. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.113033>

- Jørgensen, P. L., & Ravn, S. H. (2022). The inflation response to government spending shocks: A fiscal price puzzle? *European Economic Review*, 141(1), 1–43. <https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2021.103982>
- Kar, M., & Taban, S. (2003). Kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme üzerine etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 58(3), 145–169. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001652
- Kelly, T. (1997). Public expenditures and growth. *The Journal of Development Studies*, 34(1), 60–84. <https://doi.org/10.1080/00220389708422503>
- Khan, H., & Bashar, O. K. M. R. (2015). Social expenditure and economic growth: Evidence from Australia and New Zealand using cointegration and causality tests. *The Journal of Developing Areas*, 49(4), 285–300. <https://doi.org/10.1353/jda.2015.0137>
- Kolçak, M., & Kalabak, A. Y. (2017). Kısa dönemde sosyal harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, 29/28 OECD ülkesi için panel veri analizi (1998–2012). *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 1–19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gaziuiibfd/issue/36470/416297>
- Konat, G. (2021). Türkiye’de Ar & Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Fourier ADL eşbütünlük analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 17(1), 133–145. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esad/issue/62547/885701>
- Le Barbanchon, T. (2016). The effect of the potential duration of unemployment benefits on unemployment exits to work and match quality in France. *Labour Economics*, 42, 16–29. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2016.06.003>
- Mahdavi, S., & Alanis, E. (2013). Public expenditures and the unemployment rate in the American States: Panel evidence. *Applied Economics*, 45(20), 2926–2937. <https://doi.org/10.1080/00036846.2012.690849>
- Maliye Bakanlığı (1996a). 1996 mali yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (1996b). 1997 mali yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (1998). 1999 mali yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (1999). 2000 yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (2000). 2001 yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye Bakanlığı (2005). 2006 yılı bütçe gerekçesi. Gurup Matbaacılık A.Ş.
- Maliye Bakanlığı (2006). 2007 yılı bütçe gerekçesi. Gurup Matbaacılık A.Ş.
- Maliye Bakanlığı (2012). 2013 yılı bütçe gerekçesi. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/04/2013-ButceGerekcesi_2013.pdf
- Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1988). 1988 mali yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Maliye ve Gümrük Bakanlığı (1990). 1991 mali yılı bütçe gerekçesi. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mehrara, M., Soufiani, M. B., & Rezaei, S. (2016). The impact of government spending on inflation through the inflationary environment, STR approach. *World Scientific News (WSN)*, 37, 153–167. <http://www.worldscientificnews.com/wp-content/uploads/2015/10/WSN-37-2016-153-167.pdf>
- Mert, M. & Çağlar, A. E. (2019). *Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi* (1. bs). Detay Yayıncılık.
- Murwirapachena, G., Choga, I, Maredza, A., & Mavetera, N. (2013). Fiscal policy and unemployment in South Africa: 1980–2010. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 4(6), 579–587. <http://dx.doi.org/10.5901/mjss.2013.v4n6p579>
- Mutluer, M. K., Öner, E., & Kesik, A. (2010). *Teoride ve uygulamada kamu maliyesi* (4. bs). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nguyen T. D. (2019). Impact of government spending on inflation in Asian emerging economies: Evidence from India, China, and Indonesia. *The Singapore Economic Review*, 64(5), 1171–1200. <https://doi.org/10.1142/S0217590816500338>
- Okafor, C., & Eiya, O. (2011). Determinants of growth in government expenditure: An empirical analysis of Nigeria. *Research Journal of Business Management*, 5(1), 44–50. <https://doi.org/10.3923/rjbm.2011.44.50>
- Onodugo, V. A., Obi, K. O., Anowor, O. F., Nwonye, N. G., & Ofoegbu, G. N. (2017). Does public spending affect unemployment in an emerging market? *Risk governance & control: Financial markets & institutions*, 7(1), 32–40. <https://doi.org/10.22495/rgcv7i1art4>
- Özer, M. O. (2020). Kamu harcamaları ve işsizlik oranı arasındaki ilişki: Abrams eğrisinin Türkiye için sınanması. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(20), 307–322. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbed/issue/59236/752560>
- Öztürk, M. (2020). Sosyal harcama türleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *SGD-Sosyal Güvenlik Dergisi*, 10(1), 107–124. <https://doi.org/10.32331/sgd.753037>
- Rangongo, M. F., & Ngwakwe, C. C. (2019). Human capital investment and economic growth: A test of endogenous growth theory in two developing countries. *Acta Universitatis Danubius: Œconomica*, 15(1), 92–107. <https://journals.univ-danubius.ro/index.php/oeconomica/article/view/5459>
- Ranis, G., Stewart, F., & Ramirez, A. (2000). economic growth and human development. *World Development*, 28(2), 197–219. [https://doi.org/10.1016/S0305-750X\(99\)00131-X](https://doi.org/10.1016/S0305-750X(99)00131-X)
- Samani, H. A., & Khilkordi, R. (2017). The effect of government size on unemployment: Study of Abrams curve in developed and developing countries. *Journal of Economic Modelling*, 2(1), 113–134. <https://doi.org/10.22075/jem.2017.2657>

- Schultz, T. P. (1999). Health and schooling investments in Africa. *Journal of Economic Perspectives*, 13(3), 67–88. <https://doi.org/10.1257/jep.13.3.67>
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2020). *2021 yılı bütçe gerekçesi, fonksiyonel sınıflandırmaya göre bütçe giderleri*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/05/2021_butcegerekcesi_21052021.pdf
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021a). *2022 yılı bütçe gerekçesi*. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/2022_Yili_Butce_Gerekcesi.pdf
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2021b). *Ekonomik ve sosyal göstergeler*. <https://www.sbb.gov.tr/ekonomik-ve-sosyal-gostergeler>
- Şeker, M. (2011, Mart). *Yerel yönetimlerde sosyal bütçeyi izleme raporu*. TESEV Yayınları. https://www.tesev.org.tr/wp-content/uploads/rapor_Yerel_Yonetimlerde_Sosyal_Butceyi_Izleme_Raporu.pdf
- Şeren, G. Y., & Geyik, O. (2021). Türkiye’de sosyal koruma harcamaları: 2000’li yıllardan günümüze gelişim ve değişim temelinde genel durum. *Ufku Ötesi Bilim Dergisi*, 21(2), 211- 234. <https://doi.org/10.54961/uobild.1032952>
- Tayeh, S. N. A., & Mustafa, M. H. (2011). The determinants of public expenditures in Jordan. *International Journal of Business and Social Science*, 2(8), 45–49. http://www.ijbssnet.com/journals/Vol._2_No._8;_May_2011/5.pdf
- Topal, M. H., & Günay, H. F. (2018). *Türkiye’de Abrams eğrisi hipotezinin geçerliliği*. İçinde F. Yardımcıoğlu (Ed.), *Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (ss. 284–305), Beşiköprü Yayınları.
- Tuncer, İ., & Yüksel, C. (2011). Kamu harcamalarının ekonomik analizi. İçinde A. Kökocak (Ed.), *Kamu ekonomisi* (ss. 213–275). Ekin Yayınevi.
- Tüğen, K., & Eroğlu, A. (2017). Yoksulluğu önlemeye yönelik sosyal bütçe uygulamaları ve Türkiye açısından değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 54(627), 31–46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fpeyd/issue/48016/607285>
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022a, Şubat 15). *İşgücü istatistikleri, IV. çeyrek: Ekim - Aralık, 2021*. TÜİK Veri Portalı. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-IV.-Ceyrek:-Ekim--Aralik,-2021-45643&dil=1#:~:text=T%C3%BCrkiye%20genelinde%2015%20ve%20daha,%11%2C2%20seviyesinde%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti>
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022b, Ocak 3). *Tüketici fiyat endeksi, Aralık 2021*. TÜİK Veri Portalı. [https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Aralik-2021-45789#:~:text=T%C3%9C%C4%BOK%20Kurumsal&text=T%C3%9CFE'de%20\(2003%3D100,%19%2C60%20art%C4%B1%20%9F%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti](https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tuketici-Fiyat-Endeksi-Aralik-2021-45789#:~:text=T%C3%9C%C4%BOK%20Kurumsal&text=T%C3%9CFE'de%20(2003%3D100,%19%2C60%20art%C4%B1%20%9F%20ger%C3%A7ekle%C5%9Fti)
- Türkiye İstatistik Kurumu (2022c). *1978-79 temel yıllık tüketici fiyatları endeks rakamları*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/DownloadIstatistikselTablo?p=rQNwuvEUAC5UviB6iMtDUg47PQAen1IBPvX/ORqlwPJlxhbreKkBMm3HEAA0aU>
- Ulusoy, A. (2011). *Maliye politikası* (5. bs). Legal Kitabevi.
- Ulusoy, A., & Yiğit, N. (2016). Türkiye’de kamu harcamaları enflasyon ilişkisinin ampirik analizi: 1990-2015 dönemi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(12), 375–390. https://www.ktu.edu.tr/dosyalar/sbedergisi_5e193.pdf
- Van Zon, A. H., & Muysken, J. (2003). *Health as a principal determinant of economic growth*. MERIT – Infonomics Research Memorandum series. <http://collections.unu.edu/eserv/UNU:1144/rm2003-021.pdf>
- Wang, S., & Abrams, B. A. (2007, October 4). *The effect of government size on the steady-state unemployment rate: An error correction model* (Working Paper). Department of Economics University of Delaware https://www.researchgate.net/publication/4809805_The_Effect_of_Government_Size_on_the_Steady-State_Unemployment_Rate_A_Structural_Error_Correction_Model
- Yürük, B., & Acaroğlu, H. (2021). Türkiye’de kamu harcamaları ve işsizlik arasındaki ilişkinin asimetrik nedensellik analizi. *Journal of Economy Culture and Society*, 63, 93–110. <https://doi.org/10.26650/JECS2020-0090>

Extended Abstract

Expenditures made by the government and other public legal entities to increase social welfare refer to public expenditures in general, while expenditures that directly target society and provide special benefits only to the disadvantaged refer to social expenditures. However, the inability to clearly reveal social expenditures makes both definition and calculation difficult. On the other hand, expenditures and aids made for the disadvantaged in general and education and health expenditures that contribute to human capital are considered within the scope of social expenditures.

While social expenditures have an important place in the budget even in ordinary periods, due to their roles in social welfare, their importance increases even more in extraordinary times such as war, disaster, and economic crisis. This growing importance imposes a vital role on social expenditures in reducing the socio-economic effects of crises or other extraordinary environments because it will contribute to the elimination of the deterioration in the income distribution that will occur in society and to the protection of the disadvantaged groups in this period when they are more fragile.

Social expenditures that can be used to eliminate the disruptions in the socioeconomic structure during the economic crisis can also affect macroeconomic indicators such as Gross Domestic Product (GDP), unemployment, and inflation. In this context, the study aims to investigate the effect of social expenditures on macroeconomic indicators during crisis periods in Türkiye.

The macroeconomic effects of public expenditures are extensive literature and are an up-to-date topic. On the other hand, the macroeconomic impacts of social expenditures have not received the attention they deserve in the literature. This study seeks to contribute to the existing literature by examining the broad span of social expenditures in Türkiye from 1983 to 2021 and demonstrating the effect of social expenditures on multiple macroeconomic variables (GDP, inflation, and unemployment rate), particularly during crisis periods.

The Fractional Frequency Fourier ADL Cointegration Test was employed in the study to examine the effects of social expenditure on macroeconomic variables in the post-1990 economic crises. Following 1990, the economic crisis periods include 1994, 1999, 2000/2001, 2008/2009, 2018/2019, and 2020 Covid-19 pandemic years. To obtain more accurate and reliable results on the implications of social spending during the crisis years, the data set was extended to the earliest possible era. The study's time span in this context was 39 years, from 1983 to 2021. Time series analysis was chosen as an econometric method since a single unit is longer than a year. The Fractional Frequency Fourier Autoregressive Distributed Lag (ADL) Cointegration Test was utilized because it allows for the inclusion of crisis periods that cause structural changes in the model. In order to examine the impact of social expenditures on the macroeconomic indicators discussed in greater detail, three models were evaluated. These models represent the effects of social expenditures on the Gross Domestic Product, inflation, and unemployment rate. The study identifies the various spending categories using Şeker (2011) classification of social expenditures. In this context, health care expenditures, education service expenditures, and social security and social assistance services (illness and disability assistance services, old age assistance services, widow and orphan pension services, family and child assistance services, unemployment assistance services, resettlement assistance services, services provided to those without social security) were used as the basis for social expenditures.

Data on social expenditures were obtained from the annual budget justifications of the Ministry of Finance and Customs (1988, 1990), the Ministry of Finance (1996a, 1996b, 1998, 1999, 2000, 2005, 2006, 2012) and the Presidency of Strategy and Budget (2020, 2021a). Social expenditures are included in the analysis as a proportion of GDP, with GDP statistics acquired from the Strategy and Budget Presidency (2021b). Data on the macroeconomic variables GDP growth, inflation, and unemployment were obtained from the International Monetary Fund (2022a, 2022b, 2022c) and the Turkish Statistical Institute (2022a, 2022b, 2022c). Table 1 provides descriptive statistics for the dataset.

The analysis showed that during economic crises, increasing social expenditures led to higher economic growth and lower unemployment, as well as lower inflation. The significance of this issue in a country that fights the inflation problem and aims for economic growth even in regular periods is demonstrated by the fact that social expenditures increase GDP and reduce inflation in times of economic crisis.

The authors conclude that policymakers should prioritize increased social spending during periods of crisis. The first reason is that social expenditures encourage economic growth during periods of crisis. The fact that social expenditures support economic growth is likely to increase the already-high significance of these expenditures in a country like Türkiye, which constantly emphasizes economic growth. It is important to keep in mind that investments in human capital, such as those made in education and healthcare, are directly correlated with higher economic growth and the maintenance of that growth. As a result, in times of economic crisis, social spending should be increased rather than decreased, and it should not be considered in the same way as other public expenditures.

The second finding reached within the scope of the study is that social expenditures reduce inflation during economic crisis periods. This relationship cannot be disregarded, especially for a country like Turkey, which has had a long history of inflation problems. Considering the broader societal and economic effects, it is clear why this is the case: attempting to curb inflation by slashing social spending is illogical. For this reason, increasing social spending during times of crisis is both appropriate and effective at lowering inflation.

The study also found that increased social spending during times of crisis would lead to a higher unemployment rate. Social spending could raise unemployment, which would hurt the economy, but it would not cause enough damage to the economy to cancel out any positive effects on GDP or inflation. On the other hand, this relationship between the unemployment rate and social expenditures is related to an increase in unemployment benefits, which are included in the sub-items of social expenditures during crisis moments, encouraging people to have free time. Reduced social expenditures and unemployment aid expenditures will adversely impact the weaker segments of society, particularly during the crisis years when unemployment rises. Because of this finding's low impact rate and the substantial social value of unemployment compensation, social expenditures should be enhanced during times of crisis.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1210342>

Dirençli Kent Tasarımında Katılımcılık: Türkiye’de Belediyeler ve STK’lar Arasındaki Paydaşlık İlişkisinin İncelenmesi

Erdal Eroğlu*

Semra Taş**

Mine Aydemir Dev***

Öz

Bir kentte fiziksel, çevresel, sosyal ve ekonomik anlamda ortaya çıkabilecek tüm sorunlarla mücadelede kentin paydaşları ile ortaklaşa hareket edilmesi, kenti daha dirençli hale getirebileceği gibi tüm paydaşları kendilerini daha güvende hissedebilecekleri bir kente dönüştürecektir. Bu durum her şeyden önce belediyelerde katılımcı bir modelin benimsenmesi ve paydaş katılımına önem veren bir yönetim anlayışıyla mümkündür. Bu çalışmada dirençli kent tasarımında belediyelerin önemli bir paydaşı olan STK’larla olan katılımcılık ilişkisinin mevcut durumuna odaklanılmaktadır. Çalışmanın amacı Türkiye’de belediyeler ile STK’lar arasındaki katılımcılık ilişkisini değerlendirmektir. Çalışmada nicel yöntem benimsenmiştir. Bu kapsamda toplam 800 veri STK örnekleme ve 552 veri Belediye örnekleme için anket toplanmıştır. Çalışmada elde edilen en önemli bulgu karar alma süreçlerine katılımcılık konusunda Türkiye’de belediyeler ile STK’lar arasındaki paydaşlık ilişkisinin zayıf olduğu ve dirençli kent tasarımında katılımcılık ilişkisine önem verilmesi gerektiği yönündedir.

Anahtar Kelimeler: dirençli kentler, paydaşlık ilişkisi, katılımcılık, STK, belediye

JEL Kodları: H79, R58, Z18

Cite this article: Eroğlu, E., Taş, S., & Aydemir Dev, M. (2023). Dirençli kent tasarımında katılımcılık: Türkiye’de belediyeler ve STK’lar arasındaki paydaşlık ilişkisinin incelenmesi. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 297–313. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1210342>

* Doç. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Maliye Bölümü, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: erdaleroglu@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5359-2420>

** Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Maliye Bölümü, Türkiye
E-posta: semratas@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8727-9072>

*** Arş. Gör. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, Türkiye
E-posta: mineaydemir@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3276-8148>

Article Information

Bu çalışma, TÜBİTAK (SOBAG) 1001 kapsamında desteklenen 120K148 numaralı ve "Türkiye’de Yerel Yönetimlerde Planlama ve Bütçeleme Süreçlerinde Belediye ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki Katılımcılık İlişkisinin Büyükşehir Belediyeleri ve İl Belediyeleri Açısından Analizi" başlıklı projeden üretilmiştir. Mali desteklerinden dolayı TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

Received 26 November 2022; Revised 18 April 2023; Accepted 10 May 2023; Available online 30 June 2023

Participation in Resilient Cities: Evaluation of Stakeholder Relationship Between Municipalities and NGOs in Türkiye

Abstract

Acting in partnership with the city's stakeholders in combating all the problems that may arise in a city in physical, environmental, social and economic terms can make the city more resilient and transform it into a city where all stakeholders can feel more secure. This is possible first and foremost through the adoption of a participatory model in municipalities and a management approach that attaches importance to stakeholder participation. This study focuses on the current state of the participation relationship between municipalities and NGOs, which are important stakeholders of municipalities in resilient city design. The aim of the study is to evaluate the participation relationship between municipalities and NGOs in Türkiye. The quantitative method was adopted in the study. In this context, a total of 800 data were collected for the NGO sample and 552 data were collected for the municipality sample. The most important finding of the study is that the stakeholder relationship between municipalities and NGOs in Türkiye is weak in terms of participation in decision-making processes and that participation should be given importance in resilient urban design.

Keywords: resilient cities, stakeholder relationship, participation, NGO, municipality

JEL Codes: H79, R58, Z18

1. Giriş

Kentsel yerleşim alanlarının genel adı olarak ifade edilen ve insanların bir arada yaşamaları sonucu ortaya çıkan kentler, bireyler için "toplumsal, siyasal, yönetsel ve ekonomik anlamda" çeşitli yaşam alanları oluşturmaktadırlar (Başaran, 2008, s.17; Hayta, 2016, s. 166). Ancak söz konusu bu yaşam alanlarında zaman içerisinde hem insanlardan hem de doğal birtakım faktörlerden dolayı kent direncini olumsuz yönde etkileyen birçok sorun ortaya çıkabilmektedir. Kentleşme süreci, şehrin ekonomisi, kaynak kullanımı, yaşam kalitesi, zaman maliyetleri ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde değişen derecelerde etkiye neden olmuştur (Zhu vd., 2020, s. 1). Kentlerde artan nüfusla birlikte enerji kıtlığı, hava-su-toprak kirliliği, atık yönetimi, içme suyu, kanalizasyon, ulaşım, barınma gibi birçok alanda ortaya çıkan sorunlar giderek gündelik yaşamda daha görünür hale gelmeye başlamıştır (Zhu vd., 2019, s. 2). Diğer taraftan vatandaşların hizmet talepleri her geçen gün artmakta ve kent kaynaklarının kullanımında rekabet artmaktadır (Krellenberg vd., 2016, s. 52). Kent yönetimleri bu sorunlarla başa çıkmak için akıllı kent, dirençli kent ve katılımcı yönetim gibi yeni kent planlaması ve tasarımlarına ihtiyaç duymaktadır. Yerel yönetim reformları bağlamında uzun zamandır tartışılmalan bu tasarımlar, özellikle, Covid 19 pandemisi birlikte kentlerin ve de belediye idarelerinin en önemli gündemi haline gelmiştir. Covid 19'un insan sağlığının yanı sıra, en temelde besin kaynaklarına olmak üzere yerel hizmetlerin tedarikinde, insanların temel gereksinimlere erişimlerinde, haberleşme ve sosyalleşme kaynaklarında ciddi olumsuz etkileri olmuştur. Nitekim bu olumsuz etkilerle mücadelede katılımcı bir yönetim anlayışı benimseyen belediye örnekleri incelendiğinde (Cattivelli & Rusciano, 2020; Sharifi & Khavarian-Garmsir, 2020) dirençli kent yönetiminde katılımcı uygulamaların önemi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda dirençli şehirler, gelecekteki şokları (ekonomik, çevresel, sosyal ve kurumsal) önleme, toparlama ve bunlara hazırlanma becerisine sahip şehirler olarak tanımlanmaktadır (Desouza & Flanery, 2013, s. 89). Dirençli bir şehir, herhangi bir şok veya stres sırasında hizmetlerin ve işlevlerin sürekliliğini sağlarken, insanların yaşamlarını korur ve geliştirir (European Commission vd., 2017, s. 5).

Hizmet sunumunda subsidiarite (hizmette yerellik) ilkesi gereği belediyelerin merkezi idareye kıyasla daha etkin kabul edildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra belediyeler, içsel ve dışsal şokların sindirilmesinde ve kentin dirençliliğinin artırılmasında hem kendi dinamiklerini

hem de Sivil Toplum Kuruluşlarını (STK) harekete geçirmek, daha etkili ve verimli müdahale ve kurtarma önlemlerini geliştirmek konularında oldukça önemli idari birimlerdir. Çalışmanın amacı dirençli bir kent tasarımı için planlama ve karar alma süreçlerinde belediyelerin öncelikli olarak kent paydaşlarıyla katılımcı bir model kurmaları gerekliliğine vurgu yapmaktır. Bu kapsamda çalışmada planlama ve karar alma süreçlerinde belediyelerin önemli bir paydaşı olan STK’larla olan katılımçılık ilişkisine odaklanılmaktadır. Çalışmada kent direncinin oluşmasında ve kent direncini olumsuz etkileyebilecek her türlü sorunla mücadele edilmesinde çok aktörlü yönetim anlayışı ile katılımcı bir yerel yönetim modelinin izlenmesinin oldukça önemli olduğu kabul edilmektedir. Diğer bir ifadeyle daha yaşanabilir ve dirençli bir kent için kentin paydaşlarının karar alma sürecine dâhil olması gerekmektedir. İlgili literatürde dirençli kent genellikle iklim değişikliğine atıfta bulunarak tartışılmaktadır (Carter vd., 2015, s. 3; Kim & Lim, 2016, ss. 2-3). Bu tartışmalarda, kentlerde iklim değişikliğinin etkilerinin başarılı bir şekilde kontrol altına alınabilmesi için kentin mimari yapısının (ekolojik tasarımlar, alternatif enerji modelleri, teknolojiye dayalı önlemler vb.) ekosisteme uyumlu hale getirilmesine yönelik yenilikçi yaklaşımlar değerlendirilmektedir (Krellenberg vd., 2016, s. 52). Çalışmanın özgün yanı dirençli kent tasarımında kent yöneticileri ile STK’lar arasındaki katılımçılık ilişkisine vurgu yapmak ve ilgili literatüre katkı sunmaktır. Şeffaf ve hesap verebilir bir yerel yönetime sahip olan, kent planlamasında ve karar alma süreçlerinde katılımcı bir modelin izlendiği kentler, ortaya çıkabilecek tüm sorunlara karşı, kent dinamikleri ve kentsel politikalarda etkin olan kent aktörleri ile koordineli hareket ederek, sorunlarla geniş kapsamda mücadele edebilmektedir (Payam, 2019, s. 1024). Bu yüzden ekonomik, sosyal, fiziksel vb. olaylardan etkilenen kentlerin, dirençli kentler şeklinde tasarlanabilmesi için karar alma sürecine STK’ların katılması gerekmektedir (Jabareen, 2013, ss. 221-223). Bu kapsamda çalışmada ilk olarak kent direnci, yönetim ve katılımçılık kavramları teorik açıdan ele alınmıştır. Daha sonrasında dirençli kent tasarımında belediyeler ve STK’lar arasındaki katılımçılık ilişkisinin rolü ve önemi açıklanmıştır. Son olarak ise iki ayrı örneklem grubu olan belediye ve STK’lardan elde edilen anket bulguları, katılımçılıkların demografik özellikleri, katılımçılık algısı ve paydaşlık ilişkisi kapsamında değerlendirilmiştir.

2. Dirençli Kent Kavramı

Toplumsallaşmanın yanı sıra kolektif ihtiyaçların karşılanmasında giderek daha önemli hale gelen ancak gerek doğal gerekse insanlardan kaynaklı birçok sorun ve tehditle karşı karşıya kalan kentler, esasen oldukça savunmasız, karmaşık ve birbirine bağımlı sistemlerdir (Eren, 2019, s. 907; Ergen, 2012, s. 317; Godschalk, 2003, s. 136). Sorunlarla mücadele ederek olası etkilerini azaltabilmek ve kentlerin güvenliğini sağlayıp refah seviyesini yükseltmek her şeyden önce kentlerin hazırlıklı ve dirençli olmasına bağlıdır (Jabareen, 2013, s. 220). Genel itibarıyla bir sistemin karşılaşılan sorunlarla başa çıkma ve işlevselliğini yeniden kazanabilme yeteneği olan dirençlilik kentsel açıdan kentteki “bireylerin, toplulukların, kurumların ve işletmelerin” maruz kalınan kronik veya akut şoklara uyum sağlayabilmesi, bu şoklara rağmen varlığını devam ettirebilmesi ve büyüme kapasitesine sahip olması şeklinde ifade edilmektedir (Spaans & Waterhout, 2017, s. 2; Tang & Heinemann, 2018, s. 1).

İletişim ve teknolojilerdeki gelişmelerle zamansal ve mekânsal sınırlılıkların da ortadan kalktığı yeni dünya düzeninde hızla değişen ve dönüşen süreçlere kentlerin de hızlı tepki verme, hızlı uyum sağlama, dinamik olarak geri bildirim verme ve ani sosyal krizler karşısında büyümeyi ve gelişmeyi sürdürme yeteneğine sahip olması gerekmektedir (Wu vd., 2022, s. 1). Kentin daha dirençli bir şekilde tasarlanması ve kent yönetiminin bu esnekliğe sahip olması, muhtemel

olumsuz senaryolarda kırılmalık ve belirsizlik risklerinin çözümlenmesine ve sürdürülebilir kentsel kalkınmanın sağlanmasına yardımcı olacaktır. Eğer bir kent dirençli değilse kent sakinleri devamlı sorunlara maruz kalacak, olası riskler karşısında daha savunmasız duruma düşecektir (Jabareen, 2013, s. 220). Dünya nüfusunun yarısından fazlasının ikamet ettiği kentlerde temel hizmetlerin desteklenmesi, küresel, bölgesel ve yerel ölçekte birbirine bağımlı altyapı sistemlerinin daha da geliştirilebilmesi ve sürdürülebilir kılınabilmesi için "dirençli kentler" konusuna odaklanılması oldukça önemlidir (Cloete, 2012, s. 341; Mirti Chand, 2018, s. 158).

Dirençlilik "bir sistemin ve özelliklerinin değişime, olumsuz etkiye maruz kalmasına rağmen, durum değişkenleri veya popülasyonları arasındaki olumlu ilişkileri sürdürebilmesi" olarak ifade edilmektedir (Holling, 1973, s. 14). Esasen farklı disiplinlerce farklı şekillerde değerlendirilen ve kullanım alanına göre yeni anlamlar kazanabilen bu kavram, kent açısından ele alındığında kentsel sistemde meydana gelen herhangi bir değişikliği özümsemek, uyum sağlamak ve bu değişikliklere karşılık verebilmek anlamına gelmektedir (Desouza & Flanery, 2013, s. 89; Kavanoz, 2020, s. 5). Dirençli kent, kentin değişim karşısındaki uyum sağlama yeteneği ve kapasitesidir (Bush & Dayon, 2019, s. 2). Cretney (2014, s. 629) dirençliliğin "...değişimi özümseme yeteneği ve bozulma karşısında yeniden düzenleme veya uyum sağlama kapasitesi" olarak tanımlanabileceğini ifade etmektedir. Meerow vd. (2016, s. 45) diğer tüm tanımlarda da ifade edildiği gibi dirençli kenti "bir kentsel sistemin ve onu oluşturan tüm sosyo-ekolojik ve sosyo-teknik ağların zamansal ve uzamsal ölçeklerde- bir rahatsızlık karşısında istenen işlevleri sürdürme veya hızla geri dönme, değişime uyum sağlama ve mevcut veya gelecekteki uyarlanabilir kapasiteyi sınırlayan sistemleri hızla dönüştürmek" olarak tanımlamaktadır. Mirti Chand'a (2018, s. 158) göre sahip olduğu işlevleri, yapısını ve kimliğini devam ettirebilmek adına gelecekte karşılaşılabilecek sorunları absorbe etmekle birlikte aynı sorunları hafifletecek sistem ve kapasiteler geliştiren kentler, dirençli kentlerdir. Bir diğer tanıma göre ise dirençli kentler "fiziksel, çevresel, sosyal ve ekonomik" anlamda karşı karşıya kalınabilecek her türlü olumsuz durumda kent dinamikleri ve aktörleri (paydaşlar) ile birlikte mücadele edebilen kentlerdir (Çiriş, 2017, s. 148). Bu bağlamda dirençlilik ya da dirençli kent kavramının, bir krizin ardından başa çıkma, değişime tepki verme ve bir dereceye kadar normal işleyişine geri dönme yeteneğini ayırt eden bir kavram olarak öne çıktığı görülmektedir (Cretney, 2014, s. 629). Son dönemdeki tartışmalarda ise (Coaffee vd., 2018, s. 404) kentteki farklı paydaşları ve sektörleri birbirine bağlayan katılımcı ve yönetişimci yaklaşımın kentin dayanaklılığına olan etkisi ön plana gelmiştir. Dirençli kenti kavramsal olarak yeniden çerçvelendiren bu yaklaşımlar karar alma süreçlerinin etkinliğine, örneğin neyin, neye ve kimin, nerede, ne zaman ve neden karar vereceği konularının katılımcı bir çerçevede gerçekleştirilmesine vurgu yapmaktadır (Meerow vd., 2016).

Bir kentin dirençli hale getirilmesi konusunda gereken önlemleri almak ve politikalar geliştirmek konusunda uluslararası kuruluşlara, hükümetlere ve kent yönetimlerine önemli roller düşmektedir. Özellikle kentsel direnç kavramının sürdürülebilirlik, ekonomik kalkınma ve yönetim kavramlarıyla bağlantılı olduğu göz önünde tutulduğunda bir kentin dirençli olacak şekilde tasarlanmasının önemi daha belirgin hale gelmektedir (Desouza & Flanery, 2013, s. 89). Karmaşık ve dinamik bir yapıya sahip kentlerde dirençliliği sağlamak adına kentsel sistem araştırmaları için finansman ayrılmalı, ileri eğitim programları için destek verilmeli, kentin planlanması ve tasarlanmasında çeşitli meslek grupları arasında aktif iş birliğinin sağlanması gerekmektedir (Godschalk, 2003, s. 141). Birleşmiş Milletler Afet Riskini Azaltma Ofisi'nin de (UNISDR) belirttiği üzere güçlü bir yerel bilgi alt yapısına sahip olan dirençli kentler yetkin ve hesap verebilir bir yerel yönetime sahiptirler. Bu kentlerde kentsel direncin oluşması ve devam ettirilebilmesi için kentin planlanmasında ve karar alınmasında çok aktörlü yönetim anlayışı

benimsenmekte ve kent paydaşlarının da dâhil olduğu aktif katılımcı bir model izlenmektedir (UNISDR, 2010).

3. Dirençli Kent Tasarımında Katılımcılığın Önemi

Bir kentin tarih boyunca yaşadığı doğal afetlerin yanı sıra maruz kalabileceği riskleri en iyi o kentte yaşayanların bileceği göz önüne alındığında, kentin karşılaşılabileceği baskı unsurlarını anlamak, karmaşık ve birbiriyle bağlantılı akut ve kronik sorunları öngörmek ve kentsel direnci sağlamak için kent paydaşlarının fikirlerinin alınıp tecrübelerine başvurulması elzemdir. Diğer bir ifadeyle kentsel direncin sağlanması adına karar alma sürecine kent paydaşlarının da dâhil edildiği bir yönetim anlayışının izlenmesi gerekmektedir (Spaans & Waterhout, 2017, s. 1; Tuğaç, 2019, ss. 987-1008). Kim ve Lim’in (2016, s. 3) de belirttiği üzere direnç inşa etme sürecinin temel yapı taşlarından biri yönetiştir.

Yönetişim, yönetenler ile paydaşlarının etkileşimi sonucu ortaya çıkan bir yapı veya düzenin oluşturulması gerektiğini belirtmektedir (Stoker, 1998, s. 155). Karar alma süreçlerine hükümetin yanı sıra özel sektör ve sivil toplum kuruluşları gibi aktörleri de dâhil eden yönetim, işbirliğin ve paydaşlık ilişkisinin güçlendirilmesidir (Kafa & Ataay, 2008, s. 229). Devlet, piyasa ve sivil toplum kuruluşları arasındaki etkileşime odaklanan bu yönetim modelinde hem toplumsal sorunları çözmeye hem de toplumsal fırsatlar yaratmada yeni yollara başvurulması gerektiği ihtiyacı vurgulanmaktadır (Kooiman, 1999, s. 68). Karar alma sürecinde yönetenler ile yönetilenlerin karşılıklı, etkin ve belirleyici biçimde birlikte rol alması olarak ifade edilen yönetim kavramının temelinde katılım olgusu yer almaktadır (Çın, 2015, s. 20; Gönüllü, 2020, s. 57).

Atif katılım, devlet ve sivil toplum arasındaki ilişkinin seçimler, belediye meclisi vb. gibi temsili demokrasi araçlarının ötesine geçmesini bir öncül ilke olarak varsaymaktadır. Ancak, temsil mekanizmalarının dışında kalan tüm katılım mekanizmaları otomatik olarak aktif katılım araçları olarak değerlendirmek mümkün değildir. Örneğin, Callahan’a (2007, s. 1182) göre halk toplantıları, her ne kadar bireylerin doğrudan katılımına fırsat verse de vatandaşların yönetim tarafından alınan kararlar konusunda bilgilendirilmesinin ve tek yönlü iletişimin ötesine geçemediği ve yönetim ile vatandaş arasında güvenin gelişmesine katkı yapmadığı için aktif katılım kategorisi altında yer alamayacak geleneksel bir katılım yöntemidir. Yazındaki tartışmaların ve görgül çalışmaların vurguladığı gibi, vatandaşların iradesinin, karar alma süreçlerinin başından itibaren (Berner, 2003, ss. 411-412), demokratik ve etkili olarak yer bulabileceği katılım süreçlerinin hayata geçirilmesi ve sürekli iletişim yoluyla bu süreçlerin zeminini oluşturacak yönetim ve katılım anlayışının paydaşlar arasında ortak olarak benimsenmesi ve paydaşların rollerinin netleştirilmesi aktif katılım için önemlidir (King vd., 1998; Røiseland & Vabo, 2016). Benzer şekilde, halk katılımını geniş bir skaladaki paydaşların dâhil olduğu müzakereci bir süreç olarak tanımlayan Innes ve Booher (2004, s. 428), güvenilir ve samimi olması anlamında “gerçek bir diyalog süreci”, “paydaş ağları” ve “kurumsal kapasite” şeklinde tanımladıkları üç unsuru aktif katılım açısından kritik saymaktadır.

Aktif katılım; her ne kadar nihai kararda sorumluluk devlete ait olsa da vatandaşların politika süreçlerine doğrudan doğruya kendisinin katılması anlamına gelmektedir (Ergen, 2012, s. 320).

Vatandaş katılımı vatandaşların kendilerini ilgilendiren kararlar üzerinde söz sahibi olması ve bu kararları kontrol edebilme yollarıyla ilgili olsa da başta bütçeleme süreci olmak üzere yerel karar alma süreçlerine çoğu zaman vatandaşlar dâhil edilmemektedir (Chirenje vd., 2013, s. 10; Devas & Grant, 2003, s. 309). Karar alma süreçlerinde aktif katılımcılığın etkinliğinin artırılması için katılıma imkân sağlayacak süreçlerin meydana getirilmesi, vatandaşların bilgiye erişebilir

olması, sağlıklı bir katılım adına katılımcılara eğitim verilmesi ve karar alma sürecinde aktif katılımı sağlayacak STK'ların örgütlenmesinin sağlanması gibi adımların atılması gerekmektedir (Ergen, 2012, s. 322). Aktif katılım kavramı, diğer bir yönüyle, "aktif vatandaş" modelinin gelişmesi; yani, "aktif yurttaşlardan oluşan sivil toplum alanının" genişlemesi ve derinleşmesi ile siyasi iktidarın bu yönde gerçekleştireceği destek ve teşviklerle bağlantılıdır. Aktif vatandaşlık, vatandaş olarak elde edilen hakların kullanılması yanında bu haklarla birlikte gelen sorumlulukların da yerine getirilmesini içerir. Bahsedilen sorumluluk, bireylerin kendileri dışındaki insanlarla birlikte bir şeyler yapmaları, dayanışma içinde bir vatandaşlık ve sivil toplum alanı yaratmaları ile hayata geçmektedir. Bu anlamda, sivil toplum, STK'ların teknik bilgi ve organizasyon sayesinde profesyonel olarak proje yapmalarından çok daha fazlasını ifade etmektedir (Keyman, 2004).

"Sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi" yaşamda karar alma süreçlerine katılımın temel insan haklarından biri olarak kabul edilmesi gerektiği savunulduğunda, kentsel dirençliğin sağlanması ve korunmasında, kent paydaşlarının karar alma süreçlerine dâhil olduğu katılımcı bir yerel yönetim modelinin kabul edilmesi gerekliliği açıktır (Lister, 1998, s. 228; Tuğaç, 2019, s. 1011). Halka en yakın yönetim birimi olmasının yanı sıra hizmet sunduğu bölgenin ihtiyaçlarını da iyi analiz edebildikleri için kentte ortaya çıkabilecek sorunların çözümünde belediyeler kilit rol oynamaktadır. Dolayısıyla yapısı gereği ve sorunlarla mücadele edebilme kapasitesine bağlı olarak varlığını devam ettirebilen kentlerin dirençli bir şekilde tasarlanmasında belediyelerin rolü oldukça önemlidir (Jabareen, 2013, s. 221). Belediyelerin en önemli paydaşı vatandaşlar olduğu için bir kentin planlanması ve tasarlanmasında her şeyden önce yerel ihtiyaçların ve vatandaşların beklentilerinin dikkate alınması, geçmiş deneyimlerden yararlanılması gerektiği şüphesizdir. Vatandaşların kentsel karar alma ve planlama süreçlerine katılımının alınan kararların meşruiyetini, kalitesini ve etkinliğini arttıracak öngörülmekte, vatandaş katılımının yerel sürdürülebilirliğin ve kentsel direncin sağlanmasında kilit öge olduğu düşünülmektedir (Schauppenlehner-Kloyber & Penker, 2016, s. 2).

Katılımcılık, yöneticiler ile vatandaşlar/devlet ile sivil toplum arasındaki ilişkinin güçlenmesini vurgulayan "yeni yönetim paradigmasının" önemli bir unsuru olarak tanımlanmaktadır (Ruige vd., 2014, s. 9). Vatandaşların politika geliştirme süreçlerine mümkün olan her durumda dâhil olmalarının önemine dikkat çeken Ruige vd. (2014, s. 19) halk katılımı sayesinde "yönetimin politika ve faaliyetlerinden doğrudan etkilenecek olanların, sürece kendi uzmanlıklarını dâhil ederek daha iyi, somut ve sürdürülebilir sonuçlar ortaya konmasına katkıda bulunabileceklerinin..." ve "kamusal faaliyetlerin meşruiyetinin ve yeni yasaların ve düzenlemelerin benimsenmesinin vatandaşların sürece dâhil edilmesiyle artacağı" altını çizmektedir.

Belediyelerin kent yönetimindeki bir diğer paydaşı ise vatandaşların örgütlü temsilcileri olan STK'lardır. Toplumsal haklar, insan hakları, hizmet, refah, kalkınma ve çevre gibi farklı alanlarda faaliyetlerini sürdüren, toplumun oluşturduğu, devletten ayrı, kendi karar organlarına ve bütçeye sahip organizasyonlar şeklinde tanımlanabilen STK'lar; "Sivil Toplum Örgütleri, Sivil Toplum Kurumları, Üçüncü Sektör, Gönüllü Kuruluşlar, Yönetim-Devlet-Hükümet Dışı Kuruluşlar" şeklinde de ifade edilmektedir (Gönüllü, 2020, s. 55; Kaypak, 2012, s. 183). Toplumsal sorunların çözüm doğrultusunda "dernek, vakıf, meslek odası, siyasi parti ve sendikalardan oluşan STK'ların kamuoyu oluşturma, kamuoyunu etkileyip yönlendirme güçleri oldukça yüksektir. Temsili demokraside temsil yeteneğinin artması amacıyla, karar alma süreçlerinde vatandaşların pasif katılımına karşın aktif katılımı vurgulayan yönetimde, STK'ların ön plana çıkması temsil ettikleri alan ve ilerici toplumsal işlevinden kaynaklanmaktadır (Çın, 2015, s. 17; Derici, 2020, s. 236). Kitlesele olarak halkı temsil eden, sivil toplum anlayışının reel-politikte

çalışmasını sağlayan bu kuruluşlar, alınan yerel kararların vatandaşların tercihlerine uygun olmasını savunmalıdır. Ayrıca zamanı geldiğinde diğer aktörleri de etkilemeye çalışan STK’lar esasen yönetim sürecinde doğal denetim faaliyetinde de bulunmaktadır (Çın, 2015, s. 18; Yeşildağ, 2020, s. 33).

4. Yöntem

Çalışmada STK’lar ve Belediyeler olmak üzere yerel düzeyde aktif katılımcılığın iki ana paydaş grubuna ilişkin veriler toplanmıştır. Veri toplanan ilk grup STK’lardan oluşmaktadır. STK’ların sınıflanmasına dair literatür taraması yoluyla ulaşılan sonucu izleyerek dört farklı kategoriye dâhil olan tüm STK’lar ele alınmıştır. Bu dört kategori; dernek, akademik oda, siyasi parti temsilciliği ve sendikalardan oluşmaktadır. Anketlerin gerçekleştirileceği STK’ların sayısının belirlenmesinde; dernekler için Sivil Toplumla İlişkiler Genel Müdürlüğü’nün, meslek odaları için Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği (TMMOB), Türkiye Odalar ve Borsalar (TOBB) gibi birliklerin, sendikalar için Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın verileri ve siyasi parti temsilciliği için Siyasi Parti Genel Merkezleri’nin verilerinden yararlanılmıştır. 2019 yılı itibari ile Türkiye’deki STK’ların toplam sayısı 119651’dir.

Veri toplanan ikinci grup belediyelerdir. Belediyeler için anket uygulaması Büyükşehir Belediyeleri (BŞB) ve il belediyeleri olmak üzere iki grup üzerinden gerçekleştirilmiştir. Belediyelere uygulanan anketlerde ulaşılmak istenen birimler belediye meclis üyeleri olarak belirlenmiştir. Diğer bir deyişle büyükşehir ve il belediyelerinin belediye meclis üyeleri araştırmanın belediye örneklemini oluşturmaktadır. 2019 yılı itibariyle BŞB ve il belediyeleri meclis üye sayısı toplam 3578’dir.

Araştırma kapsamında tüm büyükşehir ve il belediyeleri ve bunların sınırlarında yer alan STK’ların tümüne ulaşmak zor, maliyetli ve uzun zaman gerektirdiğinden seçilecek örneklerin Türkiye genelini temsil etmesi için İBBS (İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması) bölgelerinden yola çıkılarak İBBS Düzey 1’deki illerin STK ve Belediye meclis üye sayıları incelenmiştir. Belediyelerin seçiminde ayrıca elde edilen bulguların Türkiye genelini temsil etmesi amacıyla her bir bölgeye denk gelecek şekilde bir büyükşehir belediyesi ve bir il belediyesi, gelişmişlik düzeyi ve sahip oldukları STK sayıları dikkate alınmıştır. Bu inceleme sonucunda en yüksek STK’ya sahip ve gelişmişlik düzeyleri bakımından yüksek olan her bölgeden bir BŞB ve bir il belediyesi olacak şekilde iller seçilmiştir. Böylece toplamda araştırmaya 13 Büyükşehir Belediyesi (İstanbul, Balıkesir, İzmir, Denizli, Bursa, Ankara, Antalya, Kayseri, Samsun, Trabzon, Erzurum, Malatya, Gaziantep) ve 10 (Çanakkale, Düzce, Karaman, Isparta, Sivas, Zonguldak, Rize, Erzincan, Elazığ, Adıyaman) İl Belediyesi dâhil edilmiştir. Buradaki önemli bir nokta STK’lar içerisinde yer alan dernek sayılarının oldukça fazla olması ve bu derneklere ilişkin detaylı bilgilerin (kuruluş yılı, faaliyet sayısı, üye sayısı vb.) topluca yer aldığı bir veri setinin bulunmamasıdır. Bu nedenle araştırma çerçevesinde dernekler faaliyet alanlarına göre ve belediye ile paydaşlık ilişkisi açısından İş Çevreleri (İş İnsanları Dernekleri), Eğitim ve Sağlık, Kadın ve Çocuk Hakları, Çevre, hemşericilik, kültür-sanat ve dezavantajlı gruplar olmak üzere 7 başlık altında bir sınıflandırma yapılarak bu başlıklarda yer alan dernekler araştırmaya dâhil edilmiştir. Aynı zamanda seçilen derneklerin en az iki yıldır faaliyet gösteren dernekler olmasına dikkat edilmiştir.

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Etik Kurulu'ndan 07.11.2019 tarihli 2019/62 protokol numarası ile alınan etik kurallarına uygunluk kararına istinaden nihai verilerde toplam 800 veri STK örnekleme ve 552 veri Belediye örnekleme için anket toplanmıştır. Her iki örneklem grubundaki katılımcılar çalışmada gönüllü olarak yer almışlardır. Katılımcılara demografik soruların yanı sıra Belediyeler ile STK'lar arasındaki ilişkilerde ön plana çıkan konular ile ilgili sorular yöneltilmiştir.

STK temsilcilerine yöneltilen sorular:

- (1) Belediye ile olan ilişkilerinizde daha çok hangi konular ön plana çıkmaktadır?
- (2) Belediyeye yönelik taleplerinizi hangi yollarla dile getiriyorsunuz?
- (3) Belediye yönetimine başvurularınızda ve taleplerinizin yerine gelmesinde hangi tür engellerle karşılaşyorsunuz?
- (4) Yerel katılımçılık kavramı size neyi ifade etmektedir.
- (5) Belediye yönetimini hangi yollarla denetliyorsunuz/takip ediyorsunuz?
- (6) Sizce yerel katılımçılıkla ilgili eksikliklerin başlıca nedenleri nelerdir?

Belediye Meclis Üyeleri'ne yöneltilen sorular:

- (1) Belediye olarak STK'larla olan ilişkilerinizde daha çok hangi konular ön plana çıkmaktadır?
- (2) Belediye olarak STK'larla ilişkiniz genel olarak hangi kapsamda gerçekleşmektedir?
- (3) Belediye olarak STK'larla olan ilişkilerinizde genelde hangi tür engellerle karşılaşyorsunuz?
- (4) Yerel katılımçılık kavramı size neyi ifade etmektedir?
- (5) Sizce yerel katılımçılıkla ilgili eksikliklerin başlıca nedenleri nelerdir?

Bu sorular kapalı uçlu olup katılımcıların birden fazla seçenek arasından en önemli gördükleri ilk üç cevabı işaretleyebilecekleri şekilde düzenlenmiştir. Elde edilen veriler frekans tabloları ile özetlenmiştir.

5. Bulgular

Çalışmanın belediye örnekleminde; belediye başkan yardımcısı, belediye meclis üyesi, belediye encümen üyesi, belediye daire başkanı ve müdür olmak üzere toplam 552 katılımcı yer almaktadır. 552 katılımcının yaklaşık %85.1'i erkek, %48.9'u üniversite mezunu ve %47.5'i 40-49 yaş aralığındadır.

Katılımcıların %58.5'i 21 yıl ve üzeri yıldır buldukları şehirde ikamet etmektedirler ve belediyecilikteki deneyim süresi 6-10 yıl arasında olanların oranı %42.8'dir. Siyasi partiler dışında üye olunan STK gruplarının sorulduğu soruya göre en çok meslek odası ve derneklere üye olduğu görülmektedir. 76 katılımcı ise herhangi bir STK üyeliğinin bulunmadığını belirtmiştir. STK'larla ilişkilerde ön plana çıkan konuların ne olduğu sorusuna katılımcıların en çok verdikleri cevabın "dezavantajlı gruplar (kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler vb.)" olduğu görülmüştür. Bunu takip eden cevaplar ise; "alt yapı ve imar" ile "çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması" olarak belirlenmiştir. Ön plana çıkan konular arasından en az işaretlenen seçenek "stratejik planların hazırlanması ve bütçeleme" olmuştur (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1

STK’larla İlişkilerde Ön Plana Çıkan Konular

	Frekans
Altyapı ve imar	304
Stratejik planların hazırlanması ve bütçeleme	123
Çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması	288
Çalışanların hakları ve ücretleri	159
Sosyal ve kültürel etkinlikler	257
Ekonomik iş birliği	155
Dezavantajlı gruplar (kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler vb.)	323
Diğer	19

Bir diğer soruda STK’larla ilişkilerin genel kapsamı sorulmuş ve bu soruya en fazla verilen cevap “kentle ilgili kararlarda görüş alınması” olarak belirlenmiştir (Bkz. Tablo 2). Bunu takip eden cevaplar; “uzmanlık alanlarında STK’lardan danışmanlık alınması” ve “kamuoyu bilgisine ulaşmak” olmuştur. En az işaretlenen seçenek “belediye faaliyetlerinin denetlenmesini sağlamak” olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2

STK’larla İlişkilerin Genel Olarak Kapsamı

	Frekans
Uzmanlık alanlarında STK’lardan danışmanlık almak	336
Kentle ilgili kararlarda görüş almak	372
Stratejik planın hazırlanmasında aktif iş birliği yapmak	217
Bütçeleme süreci ile ilgili görüş almak	164
Sunulan hizmetlerin performansını değerlendirmek	168
Kamuoyu bilgisine ulaşmak	266
Belediye faaliyetlerinin denetlenmesini sağlamak	95
Diğer	14

STK’larla ilişkilerde genellikle karşılaşılan engellerin ne olduğu sorusuna en çok verilen cevaplar; “kanun ve yönetmeliklerdeki eksiklikler” ile “STK yöneticileri ve çalışanlarının kişisel menfaat ve istekleri” ile “olarak belirlenmiştir (Bkz. Tablo 3). Bunu takip eden cevaplar; “STK’lardaki kaynak ve personel yetersizliği” ve “STK yönetici ve çalışanlarının ilgisiz tutumları” olmuştur.

Tablo 3

STK’larla İlişkilerde Genelde Karşılaşılan Engeller

	Frekans
Kanun ve yönetmeliklerdeki eksiklikler	395
Belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması	196
Belediye yönetiminin siyasi kaygılarla hareket etmesi	175
STK yöneticileri ve çalışanlarının kişisel menfaat ve istekleri	325
STK yönetici ve çalışanlarının ilgisiz tutumları	245
STK’lardaki kaynak ve personel yetersizliği	262
Diğer	26

Yerel katılımçılık kavramının ne anlam ifade ettiği ile ilgili soruya verilen cevaplar incelendiğinde (Bkz. Tablo 4) en fazla işaretlenen üç seçenek; "ilgili konularda STK ile iş birliği yapmak", "kent konseyinin aktif olarak çalışması" ve "karar alma süreçlerinde söz sahibi olmak" olarak gerçekleşmiştir. En az işaretlenen seçenekler ise "belediyenin faaliyetleriyle ilgili STK'ların bilgi ve belgelere erişebilmesi" ile "gündem ve kamuoyu oluşturmak" olarak belirlenmiştir.

Tablo 4

Yerel Katılımçılık Kavramının İfade Ettiği Anlam

	Frekans
Belediye seçimlerinde oy kullanmak	145
Karar alma süreçlerinde söz sahibi olmak	258
Belediye bütçelerinin plan ve program süreçlerinde STK'ların aktif olarak yer alması	181
Belediye faaliyetlerinin etkinliğinin denetlenmesi	167
Kent konseyinin aktif olarak çalışması	293
İlgili konularda STK ile iş birliği yapmak	328
Gündem ve kamuoyu oluşturmak	142
Belediyenin faaliyetleriyle ilgili STK'ların bilgi ve belgelere erişebilmesi	98
Diğer	16

Yerel katılımçılıkla ilgili eksikliklerin başlıca nedeninin sorulduğu soruya en çok verilen cevaplar; "yerel demokrasi bilincinin gelişmemiş olması" ve "STK'ların belediyenin işleyişi ve mevzuatı hakkında bilgi sahibi olmaması" olmuştur. En az verilen cevap ise "katılımcı bütçe uygulanmaması" olarak gerçekleşmiştir (Bkz. Tablo 5).

Tablo 5

Yerel Katılımçılıkla İlgili Eksikliklerin Başlıca Nedenleri

	Frekans
Yerel demokrasi bilincinin gelişmemiş olması	339
Katılımı özendirerek araçların yetersiz olması	166
STK'ların aktif katılımının yasal güvence altında olmaması	140
STK'ların belediyenin işleyişi ve mevzuatı hakkında bilgi sahibi olmaması	237
Belediyelerin katılımçılık konusunda isteksiz davranmaları	102
Bürokratik prosedürler	227
Belediyelerin planlama ve bütçeleme süreçlerine STK'ları dahil etmemesi	107
STK'ların aktif katılımçılığa yönelik sorumlu davranmamaları	219
Katılımcı bütçe uygulanmaması	78
Diğer	17

Çalışmada veri toplanan diğer örneklem grubu olan STK örneğinde dernekler, meslek odaları, sendikalar ve siyasi partiler yer almaktadır. Toplam 800 STK'nın yaklaşık %37.3'ü 10 yıl ve daha fazla zamandır faaliyetlerini gerçekleştirmektedir.

STK'ların üyelerinin yaklaşık %37.5'nin yaşları 40-49 yaş aralığında yer almaktadır. Üyelerin %45'i üniversite mezunudur. STK'lara yöneltilen belediyelerle ilişkilerde ön plana çıkan konular sorusuna en çok verilen cevaplar; "sosyal ve kültürel etkinlikler", "çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması" ve "çalışanların hakları ve ücretleri" olmuştur. En az verilen cevaplar ise "dezavantajlı gruplar" ve "stratejik planların hazırlanması ve bütçeleme" olarak bulunmuştur (Bkz. Tablo 6).

Tablo 6

Belediyelerle İlişkilerde Ön Plana Çıkan Konular

	Frekans
Altyapı ve imar	279
Stratejik planların hazırlanması ve bütçeleme	249
Çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması	439
Çalışanların hakları ve ücretleri	425
Sosyal ve kültürel etkinlikler	450
Ekonomik iş birliği	255
Dezavantajlı gruplar (kadınlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler vb.)	211
Diğer	34

Bir diğer soru olan belediyeye yönelik taleplerin iletilmesi için en çok hangi yolların kullanıldığı sorusuna “kamuoyu oluşturmaya yönelik basın açıklaması, toplantı ve paneller düzenleyerek” ve “belediye bürokrasisi ile görüşerek” cevapları verilmiştir. En az tercih edilen cevaplar ise “siyasi partilerin yerel veya merkezi düzeydeki yetkilileri aracılığıyla” ve “merkezi yönetim düzeyindeki bürokratlar aracılığıyla” olmuştur (Bkz. Tablo 7).

Tablo 7

Belediyeye Yönelik Taleplerin Dile Getirilmesinde Kullanılan Yollar

	Frekans
Belediye başkanı ile görüşerek	192
Meclis üyeleri ile görüşerek	367
Belediye bürokrasisi ile görüşerek	496
ALO 153 hattı, e-posta, sosyal medya hesapları vb. gibi platformları kullanarak	396
Kamuoyu oluşturmaya yönelik basın açıklaması, toplantı ve paneller düzenleyerek	544
Merkezi yönetim düzeyindeki bürokratlar aracılığıyla	171
Siyasi partilerin yerel veya merkezi düzeydeki yetkilileri aracılığıyla	158
Diğer	28

Belediye yönetimine başvurularda ve taleplerinin yerine getirilmesinde karşılaşılan engellerin sorulduğu soruya en çok verilen cevaplar; “belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması” ve “seçilmiş yöneticilerin siyasi kaygılarını ön planda tutarak hareket etmeleri” olurken en az verilen cevap “kayırmacılık” olarak elde edilmiştir (Bkz. Tablo 8).

Tablo 8

Belediye Yönetimine Başvurularda ve Taleplerinin Yerine Getirilmesinde Karşılaşılan Engeller

	Frekans
Kanun ve yönetmeliklerdeki eksiklikler	323
Belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması	476
Seçilmiş yöneticilerin siyasi kaygılarını ön planda tutarak hareket etmeleri	400
Belediye yöneticileri ve çalışanlarının kişisel menfaat ve istekleri	255
Belediye yönetici ve çalışanlarının ilgisiz tutumları	362
Belediyedeki personel yetersizliği	231
Taleplerimizin belediyenin öncelikleri arasında yer almaması	199
Kayırmacılık	53
Diğer	35

Yerel katılımıcılık kavramının ne ifade ettiğinin sorulduğu soruya çoğunluk "belediye karar alma süreçlerinde söz sahibi olmak" ve "belediye bütçelerinin plan ve program süreçlerinde aktif olarak yer almak" cevaplarını vermiştir. En az işaretlenen seçenek ise "belediyenin faaliyetleriyle ilgili bilgi ve belgelere erişebilmek" olmuştur (Bkz. Tablo 9).

Tablo 9

Yerel Katılımıcılık Kavramının İfade Ettiği Anlam

	Frekans
Belediye seçimlerinde oy kullanmak	278
Belediye karar alma süreçlerinde söz sahibi olmak	446
Belediye bütçelerinin plan ve program süreçlerinde aktif olarak yer almak	418
Belediye faaliyetlerinin etkinliğini denetlemek	343
Kent konseyine katılmak	343
İlgili olduğumuz konularda belediye ile iş birliği yapmak	292
Gündem ve kamuoyu oluşturmak	148
Belediyenin faaliyetleriyle ilgili bilgi ve belgelere erişebilmek	65
Diğer	23

Bir diğer soruda belediye yönetimini denetleme/takip etmede STK'ların hangi yolları kullandıkları sorulmuştur (Bkz. Tablo 10). Bu soruya en çok verilen cevaplar; "ilgili olduğumuz konularda belediyeden bilgi ve doküman istiyoruz" ve "belediyenin faaliyetleriyle ilgili raporları takip ediyoruz" olarak gerçekleşmiştir. En az verilen cevap, "hukuki yolları kullanarak" olmuştur.

Tablo 10

Belediye Yönetimini Denetleme/Takip Etme Yolu

	Frekans
Meclis çalışmalarını takip ediyoruz	395
Başkan ve meclis üyeleri ile ikili ilişkiler kuruyoruz	377
Belediyenin faaliyetleriyle ilgili raporları takip ediyoruz	524
İlgili olduğumuz konularda belediyeden bilgi ve belge istiyoruz	573
Bir sonraki seçimde oy kullanarak denetliyoruz	293
Hukuki yolları kullanarak	172
Diğer	24

Son olarak yerel katılımıcılıkla ilgili eksikliklerin başlıca nedenlerinin ne olduğunun sorusu STK'lara yöneltilmiş ve bu soruya en fazla verilen cevaplar; STK'ların belediyenin işleyişi ve mevzuatı hakkında bilgi sahibi olmaması" ve "STK'ların aktif katılımının yasal güvence altında olmaması" olarak gerçekleşmiştir. En az işaretlenen cevaplar ise "katılımcı bütçe uygulanmaması" ve "STK'ların aktif katılımıcılığa yönelik sorumlu davranmamaları" olarak elde edilmiştir (Bkz. Tablo 11).

Tablo 11

Yerel Katılımcılıkla İlgili Eksikliklerin Başlıca Nedenleri

	Frekans
Yerel demokrasi bilincinin gelişmemiş olması	373
Katılımı özendirecek araçların yetersiz olması	326
STK’ların aktif katılımının yasal güvence altında olmaması	422
STK’ların belediyenin işleyişi ve mevzuatı hakkında bilgi sahibi olmaması	449
Belediyelerin katılımcılık konusunda isteksiz davranmaları	191
Bürokratik prosedürler	276
Belediyelerin planlama ve bütçeleme süreçlerinden STK’ları dışlaması	93
STK’ların aktif katılımcılığa yönelik sorumlu davranmamaları	57
Katılımcı bütçe uygulanmaması	44
Yerel halkın katılım konusunda yeterli isteklilik göstermemesi	88
Diğer	27

6. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada dirençli bir kent tasarımında katılımcılık ilişkisinin önemine vurgu yapılmış ve bu kapsamda Türkiye’de her iki örneklem grubunda (Belediye ve STK) yer alan katılımcılara sorular sorularak, katılımcılık ilişkisinde ön plana çıkan konular, karşılaşılan engeller ve katılımcılığa bakış açıları değerlendirilmiştir.

Çalışmada elde edilen bulgular neticesinde Belediye ve STK ilişkisinde ön plana çıkan konuların sorulduğu ortak soruda her iki örneklem grubunda verilen cevaplar farklılık göstermiştir. Belediye örneğinde yer alan katılımcıların en çok işaretledikleri seçenek “dezavantajlı gruplar” olurken bunu takip eden cevaplar ise “altyapı ve imar” ile “çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması” olarak belirlenmiştir. Belediye meclisi üyeleri tarafından verilen bu cevaplara karşılık STK’ların en çok işaretledikleri seçenekler “sosyal ve kültürel etkinlikler”, “çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması” ve “çalışanların hakları ve ücretleri” olmuştur. Belediye örneğinde ön plana çıkan konular arasından en az işaretlenen seçenek “stratejik planların hazırlanması ve bütçeleme” olurken, STK örneğinde en az işaretlenen seçenek ise “dezavantajlı gruplar” olarak gerçekleşmiştir. Bu soruya verilen cevaplarda dikkat çeken noktalardan biri “dezavantajlı gruplar” cevabının belediyelerde önem sıralamasına göre ilk sırada yer almasına rağmen STK’ların önem sıralamasında son sırada yer almasıdır. Cevaplarda ortaklaşılan konu başlığı ise “çevre kirliliğinin önlenmesi ve doğal çevrenin korunması” olmuştur. Her iki grup bu konuya benzer bir önem atfetmiştir.

Bulgular her iki örneklem için ilişkilerde karşılaşılan engeller açısından değerlendirildiğinde Belediye örneğindeki katılımcıların “kanun ve yönetmeliklerdeki eksiklikler” ile “STK yöneticileri ve çalışanlarının kişisel menfaat ve istekleri” cevaplarını, STK örneğindeki katılımcıların ise “belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması” ve “seçilmiş yöneticilerin siyasi kaygılarını ön planda tutarak hareket etmeleri” cevaplarını verdikleri görülmektedir. “Belediye yönetiminin siyasi kaygılarla hareket etmesi” ve “belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması” seçeneği belediye örneğindeki katılımcıların en az işaretledikleri cevaplardır. Bu soruya verilen cevaplardaki farklılıklar da oldukça dikkat çekicidir. Örneğin, belediyelerin STK’larla ilişki kurmada karşılaştığı engellerin başında “STK yöneticileri ve çalışanlarının kişisel menfaat ve istekleri” yer alırken STK’ların engel olarak nitelendiği konuların başında da “seçilmiş yöneticilerin siyasi kaygılarını ön planda tutarak hareket etmeleri” yer almaktadır. Bu durum

hem belediyelerin hem de STK'ların karşılıklı olarak ideolojik-siyasi hareket ettikleri görüşünü benimsediklerini göstermektedir. Başka bir ifade ile grupların birbirlerine karşı duydukları güvenin sorunlu olduğu görülmektedir. Aynı şekilde belediyeler "belediye bütçesinde yeterli kaynağın olmaması" seçeneğini en az işaretlerken STK'lar bu seçeneği önem sıralamasında ilk sırada işaretlemişlerdir. Bu sonuç belediye kaynaklarından STK'ların yeterli düzeyde ya da hiçbir şekilde yararlanmadığı göstermektedir. Diğer taraftan belediyeler tarafından "kanun ve yönetmeliklerdeki eksiklikler" konusunun önem sıralamasında ilk sıralamada yer alması oldukça önemlidir. Bu bulgu hem belediye hem de STK mevzuatlarında katılımcılık ilişkisinin güçlendirilmesine yönelik yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Yerel katılımcılığın ifade ettiği anlam sorusuna belediye örneklemindeki katılımcılar en çok "ilgili konularda STK ile iş birliği yapmak" olarak cevap verirken STK örneklemindeki katılımcılar "belediye karar alma süreçlerinde söz sahibi olmak" cevabını vermişlerdir. Her iki örneklemedeki katılımcıların en az işaretledikleri seçenek ise "belediyenin faaliyetleriyle ilgili bilgi ve belgelere erişebilmek" olarak belirlenmiştir. Belediye ve STK'ların bu soruya verdikleri önem derecesinin oldukça birbirine yakın olduğu söylenebilir. Her iki paydaşın cevaplarında iş birliği ve söz sahibi olmak ön plandadır. Dolayısıyla, her iki paydaşın bu cevaplarla aktif katılımcılığa vurgu yaptıkları söylenebilir. Diğer taraftan her iki paydaşın en az işaretlediği cevap ise "belediyenin faaliyetleriyle ilgili bilgi ve belgelere erişebilmek" cevabıdır. Bu bulgu katılımcılık literatüründe tartışıldığı üzere saydamlığın ya da erişebilirliğin tek taraflı bir eylem ve sadece bilgilerin paylaşılmasıyla ilgili olmasından kaynaklı pasif katılımcılık olarak nitelenmektedir.

Yerel katılımcılık ile ilgili eksikliklerin nedeninin sorulduğu soruda belediye örneklemindeki katılımcılar bu eksikliğin en önemli nedenini "yerel demokrasi bilincinin gelişmemiş olması" ve "bürokratik prosedürler" olarak cevaplarırken STK örneklemindeki katılımcılar "STK'ların belediyenin işleyişi ve mevzuatı hakkında bilgi sahibi olmaması" ve "STK'ların aktif katılımının yasal güvence altında olmaması" olarak yanıtlamıştır. STK örneklemindeki katılımcılar "Yerel demokrasi bilincinin gelişmemiş olması" cevabını üçüncü sıradaki eksiklik olarak göstermişlerdir. Belediye ve STK örneklemlerinde en az verilen cevap "katılımcı bütçe uygulaması" olmuştur. Demokrasi en genel ifadeyle bireylerin kendi yönetimlerinde söz sahibi olmaları anlamına gelmektedir. Katılımcı bütçe uygulamasının her iki paydaş tarafından en az cevaplar arasında yer alması ilgili olarak ise Türkiye'deki belediye uygulamaları değerlendirildiğinde katılımcı bütçelemenin gerçekleştirilmiyor olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Bir kentte fiziksel, çevresel, sosyal ve ekonomik anlamda ortaya çıkabilecek tüm sorunlarla mücadelede, kentin daha dirençli hale getirilebilmesi için belediyelerin paylaşımlarıyla birlikte hareket etmesi gerekmektedir. Bu durum her şeyden önce belediyelerde katılımcı bir modelin benimsenmesi ve paydaş katılımına önem veren bir yönetim anlayışıyla mümkündür. Ancak Türkiye'de hem belediyelerden hem de STK'lardan elde edilen veriler değerlendirildiğinde yerelde paydaşlık ilişkisinin zayıf olduğu söylenebilir. Bu nedenle Türkiye'de belediyeler, dirençli kent olma yönünde planlamalarını gerçekleştirirken dirençli kent tasarımının önemli bir bileşeni olan katılımcı yönetim modelini benimsemeleri ve paydaşları ile olan aktif katılımcılık ilişkilerini güçlendirmeleri gerekmektedir.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma, TÜBİTAK (SOBAG) 1001 kapsamında desteklenen 120K148 numaralı ve “Türkiye’de Yerel Yönetimlerde Planlama ve Bütçeleme Süreçlerinde Belediye ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki Katılımcılık İlişkisinin Büyükşehir Belediyeleri ve İl Belediyeleri Açısından Analizi” başlıklı projeden üretilmiştir. Mali desteklerinden dolayı TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

FINANSAL DESTEK

Bu çalışma, TÜBİTAK (SOBAG) 1001 kapsamında desteklenen 120K148 numaralı ve “Türkiye’de Yerel Yönetimlerde Planlama ve Bütçeleme Süreçlerinde Belediye ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki Katılımcılık İlişkisinin Büyükşehir Belediyeleri ve İl Belediyeleri Açısından Analizi” başlıklı projeden üretilmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir. Araştırmaya ilişkin Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Etik Kurulu’ndan 07.11.2019 tarihli 2019/62 protokol numarası ile izin alınmıştır.

YAZAR KATKI BEYANI

Erdal Eroğlu Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %45

Semra Taş Tasarım; Literatür taraması; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %35

Mine Aydemir Dev Taslağın yazımı; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %20

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Başaran, İ. (2008). *Kent ve yerel yönetim*. Okutan Yayıncılık.
- Berner, M. (2003). Current practices for involving citizens in local government budgeting: Moving beyond method. *Public Administration Quarterly*, 27(4), 410-432.
- Bush, J., & Doyon, A. (2019). Building urban resilience with nature-based solutions: How can urban planning contribute? *Cities*, 95, 102483. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.102483>
- Callahan, K. (2007). Citizen participation: Models and methods. *International Journal of Public Administration*, 30(11), 1179–1196. <https://doi.org/10.1080/01900690701225366>
- Cattivelli, V., & Rusciano, V. (2020). Social innovation and food provisioning during COVID-19: The case of urban–rural initiatives in the province of Naples. *Sustainability*, 12(11), 4444. <https://doi.org/10.3390/su12114444>
- Carter, J. G., Cavan, G., Connelly, A., Guy, S., Handley, J., & Kazmierczak, A. (2015). Climate change and the city: Building capacity for urban adaptation. *Progress in Planning*, 95, 1–66. <https://doi.org/10.1016/j.progress.2013.08.001>
- Chirenje, L. I., Giliba, R. A., & Musamba, E. B. (2013). Local communities’ participation in decision-making processes through planning and budgeting in African countries. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, 11(1), 10–16. <https://doi.org/10.1080/10042857.2013.777198>
- Coaffee, J., Therrien, M. C., Chelleri, L., Henstra, D., Aldrich, D. P., Mitchell, C. L., Tsenkova, S., & Rigaud, R. (2018). Urban resilience implementation: A policy challenge and research agenda for the 21st century. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 26(3), 403–410. <https://doi.org/10.1111/1468-5973.12233>
- Cretney, R. (2014). Resilience for whom? Emerging critical geographies of socio-ecological resilience. *Geography Compass*, 8(9), 627–640. <https://doi.org/10.1111/gec3.12154>
- Çin, S. (2015). Yönetişim sürecinde sivil toplum kuruluşları. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 50(1), 16–30.
- Çiriş, S. (2017). Kentsel planlamada paradigma değişiminin bir ürünü: "Dirençli Ulaştırma" ve İstanbul kenti üzerine inceleme: Giriş. 12. *Ulaştırma Kongresi (Ulaştırma Politikaları) Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 147–156). https://www.imo.org.tr/resimler/ekutuphane/pdf/18001_41_29.pdf
- Cloete, C. E. (2012). Assessing urban resilience. *WIT Transactions on Information and Communication Technologies*, 44(11), 341–351. <https://doi.org/10.2495/risk120291>
- Derici, N. (2020). Civil society, governance and development. *Liberal Düşünce Dergisi*, 25(97), 227–248. <https://doi.org/10.36484/liberal.679412>
- Desouza, K. C., & Flanery, T. H. (2013). Designing, planning, and managing resilient cities: A conceptual framework. *Cities*, 35, 89–99. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2013.06.003>

- Devas, N., & Grant, U. (2003). Local government decision-making—citizen participation and local accountability: Some evidence from Kenya and Uganda. *Public Administration and Development*, 23(4), 307–316. <https://doi.org/10.1002/pad.281>
- Eren, Ş. G. (2019). Tokyo: Solaris - Güneş İmparatorluğu'nun dirençli, kırılğan ve tehlikeli kenti. *İdealkent*, 10(28), 907–941. <https://doi.org/10.31198/idealkent.635099>
- Ergen, Z. (2012). Yönetimden yönetişime : Katılımcı bütçeleme modeli. *Maliye Dergisi*, (163), 316–334.
- European Commission, Joint Research Centre, Manca, A. R., Benczur, P., & Giovannini, E. (2017). *Building a scientific narrative towards a more resilient EU society* (JRC Science for Policy Report). European Union. <https://dx.doi.org/10.2760/635528>
- Godschalk, D. R. (2003). Urban hazard mitigation: Creating resilient cities. *Natural Hazards Review*, 4(3), 136–143. [https://doi.org/10.1061/\(asce\)1527-6988\(2003\)4:3\(136\)](https://doi.org/10.1061/(asce)1527-6988(2003)4:3(136))
- Gönüllü, C. (2020). “STK-Belediye-Yönetişim Ekseninde” birbirlерinin gözünden aktörler: Burdur ili örneği. *Emek ve Toplum*, 9(23), 51–69. <https://doi.org/10.31199/hakisderg.686028>
- Hayta, Y. (2016). Kent kültürü ve değişen kent kavramı. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 165–184. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bitlissos/issue/45113/563898>
- Holling, C. S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4(1), 1–23. <https://doi.org/10.1146/annurev.es.04.110173.000245>
- Innes, J. E., & Booher, D. E. (2004). Reframing public participation: Strategies for the 21st century. *Planning Theory & Practice*, 5(4), 419–436. <https://doi.org/10.1080/1464935042000293170>
- Jabareen, Y. (2013). Planning the resilient city: Concepts and strategies for coping with climate change and environmental risk. *Cities*, 31, 220–229. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2012.05.004>
- Kafa, C., & Ataay, F. (2008). Yönetişim: Devlet-Toplum ilişkilerinde yeni bir aşama. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 229–240. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4380/60078>
- Kavanoz, S. (2020). “Kentsel Direnç” kavramı üzerine. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 5–24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yykentcevre/issue/55330/733459>
- Kaypak, A. (2012). Yerel yönetimlerde katılımcı/müzakereci demokrasi sürecinde sivil toplum kuruluşlarının önemi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi-International Journal of Management Economics and Business*, 8(17). <https://doi.org/10.11122/ijmeh.2012.8.17.72>
- Keyman, F. (2004). *Sivil toplum, sivil toplum kuruluşları ve Türkiye* (Konferans Yazıları No. 4). Sivil Toplum ve Demokrasi Konferans Yazıları. İstanbul Bilgi Üniversitesi. https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/keyman_std_4.pdf
- Kim, D., & Lim, U. (2016). Urban resilience in climate change adaptation: A conceptual framework. *Sustainability*, 8(4), 405. <https://doi.org/10.3390/su8040405>
- Kooiman, J. (1999). Social-political governance. *Public Management: An International Journal of Research and Theory*, 1(1), 67–92. <https://doi.org/10.1080/14719037800000005>
- King, C. S., Feltey, K. M., & Susel, B. O. (1998). the question of participation: Toward authentic public participation in public administration. *Public Administration Review*, 58(4), 317. <https://doi.org/10.2307/977561>
- Krellenberg, K., Koch, F., & Kabisch, S. (2016). Urban sustainability transformations in lights of resource efficiency and resilient city concepts. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 22, 51–56. <https://doi.org/10.1016/j.cosust.2017.04.001>
- Lister, R. (1998). Citizen in action: Citizenship and community development in a Northern Ireland context. *Community Development Journal*, 33(3), 226–235. <https://doi.org/10.1093/cdj/33.3.226>
- Meerow, S., Newell, J. P., & Stults, M. (2016). Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*, 147, 38–49. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2015.11.011>
- Mirti Chand, A. V. (2018). Place Based Approach to plan for Resilient Cities: A local government perspective. *Procedia Engineering*, 212, 157–164. <https://doi.org/10.1016/j.proeng.2018.01.021>
- Payam, M. M. (2019). Dirençli kentlerde belediyelerin suç önlemedeki rolüne yeni bir bakış. *İdealkent*, 10(28), 1022–1049. <https://doi.org/10.31198/idealkent.634237>
- Røiseland, A., & Vabo, S. I. (2016). Interactive or counteractive governance? Lessons learned about citizen participation and political leadership. In J. Edelenbos & I. van Meerkerk (Eds.), *Critical reflections on interactive governance* (pp. 120-145). Edward Elgar Publishing.
- Ruige, A., Üskent, S., & Micka, P. (2014). *Yönetişim ve katılım: Etkili katılım için araçlar yöntemler mekanizmalar* (Katılımcılık Rehberleri No. 1/4). İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Stratejik Yerel Yönetişim Projesi. Başak Matbaası.
- Schauppenlehner-Kloyber, E., & Penker, M. (2016). Between participation and collective action—from occasional liaisons towards long-term co-management for urban resilience. *Sustainability*, 8(7), 664. <https://doi.org/10.3390/su8070664>
- Sharifi, A., & Khavarian-Garmsir, A. R. (2020). The COVID-19 pandemic: Impacts on cities and major lessons for urban planning, design, and management. *Science of the Total Environment*, 749, 142391. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2020.142391>
- Spaans, M., & Waterhout, B. (2017). Building up resilience in cities worldwide – Rotterdam as participant in the 100 Resilient Cities Programme. *Cities*, 61, 109–116. <https://doi.org/10.1016/j.cities.2016.05.011>

- Stoker, G. (1998). Governance as theory: Five propositions. *International Social Science Journal*, 50(155), 15–28. <https://doi.org/10.1111/issj.12189>
- Tang, J., & Heinemann, H. R. (2018). A resilience-oriented approach for quantitatively assessing recurrent spatial-temporal congestion on urban roads. *PLoS ONE*, 13(1), e0190616. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0190616>
- Tuğaç, Ç. (2019). Kentse dirençlilik perspektifinden yerel yönetimlerin görevleri ve sorumlulukları. *İdealkent*, 10(28), 984–1019. <https://doi.org/10.31198/idealkent.634144>
- United Nations Office for Disaster Risk Reduction [UNISDR]. (2010). *Making cities resilient: My city is getting ready*. <https://www.unisdr.org/we/inform/publications/14043>
- Wu, C., Cenci, J., Wang, W., & Zhang, J. (2022). Resilient city: Characterization, challenges and outlooks. *Buildings*, 12(5), 516. <https://doi.org/10.3390/buildings12050516>
- Yeşildağ, A. (2020). Sivil toplum ve yerel yönetimlerde katılım: Yönetişim temelli bir yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri*, 2, 31–44. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbm/issue/59557/825447>
- Zhu, S., Li, D., & Feng, H. (2019). Is smart city resilient? Evidence from China. *Sustainable Cities and Society*, 50, 101636. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101636>
- Zhu, S., Li, D., Feng, H., Gu, T., Hewage, K., & Sadiq, R. (2020). Smart city and resilient city: Differences and connections. *WIREs Data Mining and Knowledge Discovery*, 10(6). <https://doi.org/10.1002/widm.1388>

Extended Abstract

This study focuses on the current state of the participation relationship with NGOs, which are the most important stakeholders of municipalities in resilient urban design. It is very important to follow an active participatory local government model with a multi-actor governance approach in the formation of urban resilience and in tackling all kinds of problems that may adversely affect urban resilience. In other words, for a more livable and resilient city, the stakeholders of the city should be included in the decision-making process. Fighting with the dynamics of the city against all physical, environmental, social, and economic problems that may arise in a city will not only make the city more resilient, but also transform it into a more livable city in which all stakeholders establish a secure relationship of belonging. This is possible, first, with the adoption of a participatory model in municipalities and a governance approach that gives importance to stakeholder participation. Governance is defined as a multi-actor, pluralist, conciliatory, horizontal relationship-based management model in which non-governmental organizations (NGOs) have a common position as well as their participation. Therefore, it is very important to follow an active participatory local government model with a multi-actor governance approach in the formation of urban resilience and in tackling all kinds of problems that may adversely affect urban resilience. In other words, for a more livable and resilient city, the stakeholders of the city should be included in the decision-making process. The most important stakeholder of municipalities is undoubtedly the citizens living in that city. However, NGOs that represent the organized state of citizens are an indispensable element for both citizens' representation and participatory democracy. Civil society is an organized social structure that exists voluntarily, without any coercion, independent of the state, and even in this aspect, which limits its power. According to the types of activities that represent a wide area in terms of local dynamics and stakeholder relations, business circles, education and health, women's and children's rights, environment, citizenship, culture and arts and disadvantaged groups, academic and professional chambers, political party representations and There are NGOs made up of trade unions. These NGOs and municipalities, which are numerous and diverse, have the power to make the city more resilient against all adversities. The original aspect of the study is to emphasize the participation relationship between city managers and NGOs in resilient urban design and to contribute to the relevant literature. In this context, the concepts of urban resilience, governance and participation were first discussed theoretically in the study. Afterwards, the role and importance of the participation relationship between municipalities and NGOs in resilient urban design is explained. Finally, the survey findings obtained from the municipalities and NGOs, which are two separate sample groups, were evaluated within the scope of the demographic characteristics of the participants, the perception of participation and the stakeholder relationship. Quantitative research method was adopted in the study. In this context, a total of 800 data for NGO samples and 552 data for Municipality samples were collected in the final data. Participants in both sample groups took part in the study voluntarily. In addition to demographic questions, the participants were asked questions about the issues that come to the fore in the relations between municipalities and NGOs. These questions are closed-ended and arranged in such a way that participants can mark the first three answers that they deem the most important among multiple options. Obtained data are summarized with frequency tables. Although there are similarities between the two sample groups in the answers given to the multi-answer questions in the study, the opinions of the participants in the municipality and NGO sample regarding the issues that come to the fore in relations, local participation and the obstacles encountered, do not exactly match and there are findings that show differences. Within the framework of the findings obtained, it can be said that there is no common understanding between the municipalities and NGOs in Türkiye from the beginning of the decision-making processes on participation.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1136538>

İnsancıl Müdahalenin Kurucu Felsefi Dayanakları Üzerine Bir İnceleme: Doğal Hukuk, Kant ve Deontoloji

Çağrı Emin Demirbaş*

Öz

İnsancıl müdahale, yaygın ve şiddetli insan hakları ihlallerini önlemek veya sonlandırmak iddiasıyla gerçekleştirilen bir askerî müdahale biçimi olarak evrensel insan hakları doktrinine yaslanmaktadır. Evrensel insan hakları doktrininin felsefi temelleri önemli ölçüde doğal hukuk ve doğal haklar ile Immanuel Kant'ın 'koşulsuz buyruk' üzerine kurulan ödev ahlakı üzerinde şekillenmektedir. İnsanların yalnızca insan olmak sıfatıyla bir takım doğal haklara sahip oldukları varsayımıyla doğal hukuk görüşü ve Kant'ın kendinde amaç olarak insanlık formülü üzerine bina edilen ödev ahlakı bu bağlamda evrensel insan hakları doktrininin temellerini oluşturmaktadır. İnsan hakları ihlallerine yönelik bir müdahale biçimi olarak insancıl müdahale de aynı felsefi temeller üzerinde, insanın korunması gereken bir değer olduğunun kabulü ve Kant'ın tam olmayan ya da etik ödevleri bağlamında yardıma muhtaç ötekilere yardım edilmesi gerekliliği çerçevesinde iddia edilmektedir. Bu çalışmada insan hakları ve dolayısıyla insancıl müdahale lehinde üretilen argümanların ağırlıklı olarak doğal hukuk ve deontolojiye kök saldığı ortaya konulmakta ve bu bağlamda insancıl müdahalenin felsefi temelleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnsan hakları, insancıl müdahale, doğal hukuk, deontoloji, Immanuel Kant

Cite this article: Demirbaş, Ç. E. (2023). İnsancıl müdahalenin kurucu felsefi dayanakları üzerine bir inceleme: Doğal hukuk, Kant ve deontoloji. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 315–331. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1136538>

* Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Türkiye. E-posta: cagriemindemirbas@comu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8281-2827>

Article Information

Bu çalışma Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde Prof. Dr. Soner KARAGÜL danışmanlığında hazırlanan ve 2017 yılında kabul edilen "Uluslararası Etik, İnsancıl Müdahale ve Koruma Sorumluluğu Libya ve Suriye Örnekleri Üzerinden Bir Çözümleme" isimli doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Received 27 June 2022; Revised 28 Aug 2022; Final Revised 12 December 2022; Accepted 21 December 2022; Available online 30 June 2023

An Investigation on Constitutive Philosophical Foundations of Humanitarian Intervention: Natural Law, Kant, and Deontological Ethics

Abstract

Humanitarian intervention, as a form of military intervention purporting to prevent or end widespread and severe human rights violations, is based on the doctrine of universal human rights. The philosophical foundations of the universal human rights doctrine are largely shaped by natural law and natural rights, as well as the deontological ethics based on Immanuel Kant's "categorical imperative." The natural law perspective, which is based on the presumption that human beings have certain natural rights just by virtue of being human, and Kant's ethics of obligation, which is based on the formula of humanity as an end in itself, are the underpinnings of the doctrine of universal human rights in this context. Humanitarian intervention is claimed on the same philosophical grounds, within the framework of the acceptance that humans have a value that needs to be protected and the necessity of helping others who need help in the context of Kant's ethical or imperfect duties. This study reveals that the arguments produced in favor of human rights and, therefore, humanitarian intervention are mainly rooted in natural law and deontology, and the philosophical foundations of humanitarian intervention are tried to be clarified within this liberal context.

Keywords: Human rights, humanitarian intervention, natural law, deontology, Immanuel Kant

1. Giriş

İnsancıl müdahale, yaygın ve şiddetli insan hakları ihlallerini önlemek veya sonlandırmak iddiasıyla gerçekleştirilen bir askerî müdahale biçimi olarak dayanaklarından en azından birini evrensel insan hakları doktrininde bulmaktadır.¹ Özellikle II. Dünya Savaşı sonrası kurumsallaşmaya başlayan insan hakları doktrini; tüm insanların, yalnızca insan olmak ortak paydasıyla, doğal ve geri alınamaz olan haklarla donatıldıkları ve bu hakların hiç değilse ahlaki bir düzlemde evrensel olarak iddia edilebileceği argümanı üzerine inşa edilmiştir.² Bu bağlam kökleri antik Yunan'da Kinik ve Stoacı okullara kadar götürülebilecek olan fakat özellikle Aydınlanma dönemiyle birlikte liberalizmin sacayaklarından birini oluşturan doğal hukuk, doğal haklar ve nihayetinde Kantçı ödev ahlakına (deontoloji) dayanmaktadır (Shestack, 1998, ss. 215-217). Doğal hukuk fikri, doğada değişmeden var olan birtakım evrensel yasalar bulunduğu ve bu yasalar aracılığıyla tüm insanların bir takım doğal haklara sahip kılındığı savıyla; deontoloji ise insanın kendinde bir amaç teşkil ettiği Kantçı maksimlerle insan hakları doktrinine temel oluşturmaktadır.

İnsancıl müdahale, insan hakları bağlamında düşünüldüğünde, insan hakları doktrinine temel oluşturan doğal hukuk ve deontolojiden önemli ölçüde beslenmektedir. En başta doğal hukuk ve doğal haklar anlayışının bir uzantısı olarak insanın temel haklarının başında gelen yaşam hakkının korunması, insancıl müdahale iddialarının temel dayanağını oluşturmaktadır (Verwey, 1998, s. 180). Immanuel Kant'ın ödev ahlakından yola çıkan deontolojik yaklaşımlar ise hem koşulsuz buyruk (kategorik imperatif) aracılığıyla insana verilen değeri temellendirmede hem de ödev kavramı etrafında genel olarak diğerkâmlık (özgecilik) olarak anılabilecek olan yardıma muhtaç diğerlerine/ötekilere yardım edilmesi gerekliliğinin öne sürülmesinde kullanılmaktadır.

¹ Örneğin tanınmış uluslararası hukukçulardan Ian Brownlie insancıl müdahaleyi "bir devlet, muharip bir topluluk ya da bir uluslararası örgüt tarafından insan haklarını koruma amacıyla askerî güç kullanımı ya da tehdidi" olarak tanımlayarak insan haklarının korunmasını doğrudan insancıl müdahalenin temel amacı olarak göstermektedir (Brownlie, 1974, s. 217).

² *İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi*'nin önsözü "İnsanlık ailesinin bütün üyelerinde bulunan haysiyetin ve bunların eşit ve devir kabul etmez haklarının tanınması hususunun, hürriyetin, adaletin ve dünya barışının temeli olmasına..." şeklinde başlar (Bkz. İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 1948, s. 1).

Bu çalışmada insancıl müdahale tartışmalarında özellikle müdahale lehine üretilen felsefi argümanların temelleri incelenmektedir. Çalışmanın odak noktası, doğal hukuk ve deontoloji çerçevesinde insancıl müdahaleye ilişkin üretilen varsayımlar ve tartışmalardır. İnsancıl müdahale lehine üretilen görüşler büyük ölçüde insanın değerine ilişkin a priori varsayımlardan hareket ederek nihayetinde bu değer korunması çerçevesinde iddia edilen askerî müdahalelere meşruiyet zemini yaratan evrensel normatif bir yapı kurgulamaktadır. Bu doğrultuda çalışma, insancıl müdahale doktrininin felsefi kaynaklarını özellikle doğal hukuk ve deontolojik ödev ahlakından aldığı ortaya koymaktadır. Çalışma iki ana bölüme ayrılmıştır. İlk bölümde doğal hukuk ve doğal haklar doktrininin felsefi temelleri ve insancıl müdahaleye ilişkin dayanak noktaları incelenmektedir. İkinci bölümde ise Kant'ın ödev ahlakı merkeze alınarak insancıl müdahalenin deontolojik dayanaklarına ilişkin tartışmalara yer verilmektedir.

2. Doğal Hukuk ve Haklar

Doğal hukuk kabaca, doğada değişmeden var olan bir doğa yasasının bulunduğunu ve bu yasaya uygun olanın haklı-doğru, uygun olmayanın ise haksız-yanlış olacağı görüşüdür. Dolayısıyla ahlak ve adalet bu doğal yasaya uygun olarak, tüm insanlar için ortak olan evrensel bir nitelik taşır. Francisco Vergara'nın ifade ettiği gibi doğal hukuk görüşünün kaynakları Tanrısal emirlere, ahlak duygusuna ya da insan aklına atıfta bulunur (Vergara, 1992/2006, ss. 125-126). Tanrısal kaynaklar söz konusu doğa yasasının tanrı tarafından bildirildiğini ve onun emirlerine uygun davranışların doğru olacağını savlar (Vergara, 1992/2006, s. 125). Bu görüşün temel kaynakları Augustine, Thomas Aquinas gibi Hristiyan teologlarına dayanır (Boyle, 2002, s. 112). İnsancıl müdahale açısından bizi, ilk dönem Hristiyan pasifizmini belirli bir kötüye karşı verilecek savaşların haklı savaşlar olacağı varsayımıyla yeniden yorumlayan "haklı savaş" (just war) doktrinine götürür (Shaw, 2017, s. 851). Vergara'ya göre doğal hukukun ikinci kaynağı ahlak duygusudur (Vergara, 1992/2006, s. 126). Buna göre her insan içinde bulunan ahlak duygusu vasıtasıyla doğanın ortak ahlak yasalarına vakıf olabilir ve buna uygun davranabilir. Vergara'ya göre "Tanrı'nın insanın yüreğine yerleştiği ahlak duygusu, tıpkı dokunma duyumuzun bize soğuğu sıcaktan ayırt etme fırsatı vermesi gibi, iyiyi kötüden ayırt etmemize imkân tanır" (Vergara, 1992/2006, s. 126). Vergara doğal hukukun üçüncü kaynağı olarak ise insan aklını göstermektedir. Vergara'ya göre bu, liberalizmin ve insan haklarının temelini oluşturacak olan "doğal hukukun rasyonalist" akımıdır (Vergara, 1992/2006, s. 126). Buna göre her insan, akli vasıtasıyla doğanın yasalarına vakıf olabilir ve buna uygun davranabilir. İnsan aklına olan bu güven bilindiği gibi İngiliz, Amerikan ve Fransız Devrimleri yoluyla günümüz Batı dünyasının politik, sosyolojik ve ekonomik temellerini oluşturmuştur. Aydınlanma dönemine eşlik eden sekülerleşme eğilimiyle birlikte doğal hukukun özellikle ahlaki ve akli temelleri modern insan hakları doktrini ve buna bağlı olarak insancıl müdahale yaklaşımlarının başlıca kaynaklarını teşkil etmiştir (Freedon, 2002, ss. 27-32).

Doğal hukukun kökleri genellikle Antik Yunan ve Roma felsefesine, özellikle de Stoacı Okul ve bu okuldan önemli ölçüde etkilenen Cicero'ya dayandırılmaktadır (Ingram, 2006/2020, ss. 36-37). Stoacıların doğa üzerinden kurguladıkları evrensel insan ve kozmos anlayışları, doğal hukukun öz fikriyle örtüşmektedir. Stoacılar, dünyayı ve evreni kapsayan canlı bir doğa anlayışı ve doğayla uyumlu yaşamak fikri hâkimdir. "Stoa[cılar] için dünya [evren] bir canlıdır, tıpkı iç içe geçtiği tanrı gibi... insan için yaşamak, evrensel yaşamla [doğa] uyum içinde yaşamaktır" (Brun, 1958/2014, s. 39). Stoacıların doğa kavramı, maddi doğayı değil, tanrısal

doğayı esas alır. Jean Brun'un belirttiği gibi stoacılar da doğa ile tanrı eş anlamlıdır (1958/2014, s. 52). Bu anlamda iyi ve doğru olanın temsili olan doğa, tanrısal iyiliği ve doğruluğu barındırır. İnsan ise akli aracılığıyla doğada bulunan bu tanrısal iyiliği kavramaya çalışan ya da kavramakla mükellef bir canlıdır. Zira stoacılar için akıl, tanrının insandaki bir yansıması gibi görülmektedir. Seneca'nın ifadesiyle "akıl, tanrısal tinin, insanların bedenine gömülmüş bir parçasından başka bir şey değildir" (Brun, 1958/2014, s. 47).

Stoacıların bu evrensel tanrı-doğa ve akıl düşüncesi, insanın da bir parçası olduğu "her şeyin birlikte soluduğunu, şeylerin ve varlıkların evrensel bir duygudaşlık içinde olduğunu" savlar (Brun, 1958/2014, s. 60). Evrensel duygudaşlık, tüm insanların ortak bir doğa yasası altında ortak bir ahlak duygusuyla donatıldıkları ve bu anlamda da ortak bir töze sahip olduklarının ifadesidir. Bu doğrultuda Stoacılar, kendilerini Atina sitesinin yurttaşları olarak değil, dünyanın yurttaşları olarak addetmişlerdir. Zira Stoacılar göre evrensel yasa, her şeyin üzerinde olan bir yasa olduğundan tüm insanlarda ve toplumlarda hüküm sürer. Bu anlamda tüm insanlar "ortak bir yasada birleşmiş olarak" yaşayan eş yurttaşlardır (Brun, 1958/2014, ss. 107-108).

Stoacıların tüm bu düşünceleri Stoa düşüncesinin Roma dönemi temsilcisi Marcus Aurelius'un şu ifadelerinde özet bir biçimde görülebilir (Antoninus, 2009, s. 69):

Tüm olaylar birbirlerine girişiktirler; bağlantıları kutsaldır ve hemen hemen hiçbiri öbürüne yabancı değildir. Çünkü birlikte düzenlenmiş olup, aynı dünyanın düzenine birlikte katılmaktadırlar. Gerçekte her şeyi içeren tek bir dünya, her yere dağılmış tek bir Tanrı, tüm anlamlı varlıklara ortaklaşa olan tek bir töz, tek bir yasa, tek bir us vardır sadece; gerçek de tektir, aynı doğaya sahip ve aynı ustan pay alan insanlar için yetkinlik de tek olduğuna göre.

Stoacılar da doğal hukuk, yukarıda ele aldığımız Vergara'nın yapmış olduğu ayrımın özellikle iki biçimini, akıl ve ahlaki bir bütün olarak içerir görünmektedir. Fakat Stoacılığın doğal hukuk anlayışının, Roma döneminde Hristiyanlığın yaygınlaşması sonucunda, Hristiyan teolojisi ile sentezlendiği ve farklılaştığı söylenebilir. Hristiyanlıkla birlikte doğal hukukun akıl ve ahlak boyutu, tanrısal emirin hâkimiyetine girmiş ve Stoacıların doğayla uyumlu yaşamak düşüncesi tanrısal emirlere göre yaşamak biçimine dönüşmüştür. Örneğin Hristiyan teolojisi üzerinde önemli etkiler yaratmış olan Roma dönemi düşünürü Augustine, "*Tanrı Devleti*" isimli çalışmasında devleti "yeryüzü devleti" ve "tanrı devleti" biçiminde ayırarak; tanrı devletinin "hakiki adaleti" temsil etmesi, yeryüzü devletinin ise ancak insanın günahkârlıkları ile bozulmuş bir adaleti içerdiği düşüncesiyle tanrı yasasını, doğal ve pozitif yasalar üzerine yerleştirir (Ağaoğulları & Köker, 2011, ss. 153-156). Augustine'in yapmış olduğu bu iki devlet ayrımı; Stoa düşüncesinin doğal hukuk anlayışının özünü oluşturan akli evrensel yasa formülünü, tanrı devletinin yasasıyla, dolayısıyla tanrı iradesiyle eşitlemesi bağlamında önemlidir. Doğal yasalar, Augustine'e göre tanrı yasasının ya da ebedî yasanın "insanın günahkârlığı yüzünden bozulmuş bir biçimdir" ve insanların buna uygun olarak oluşturdukları pozitif yasalar da ancak "tanrısal yasaya uygun olmalarına" bağlı olarak adil olabilecektir (Ağaoğulları & Köker, 2011, s. 156). Görüldüğü gibi Stoacılar da doğal hukuk, doğayla uyumlu bir biçimde yaşamının tanrının insandaki yansıması olan akıl yordamıyla keşfi iken, Augustine'de ve Orta Çağ Hristiyan teolojisinde insanın kusurlu (günahkâr) aklının, yaradılışının tanrısal emirlere uyarak kurtuluşa ermesi³ biçimine dönüşmüştür.

³ Augustine ve genel olarak Hristiyan teolojisinde "Adem'in düşüşü", "ilk günah" gibi anlatılardan hareketle insanın günahkârlığı ve Tanrısal emirlere uyarak kurtuluşa erme (salvation) teması hâkimdir. Bkz. Bonaiuti, 1917, ss. 159-175.

Daha önce ifade edildiği gibi doğal hukuk anlayışının Orta Çağ Hristiyan biçimi, konumuz açısından büyük bir önem taşıyan haklı savaş anlayışının biçimlenmesinde büyük bir rol oynamıştır. “Haklı savaş (Just War – Justum Bellum), savaşın hangi durumlarda haklı görülebileceğine ilişkin özellikle Hristiyan düşüncesinden⁴ önemli ölçüde etkilenmiş görüşlerden⁵ oluşan bir öğreti olarak tanımlanabilir” (Ereker, 2004, s. 4; Demirbaş, 2017, s. 902). İlk dönem Hristiyan pasifizminin, Hristiyan toplulukların haklı birtakım nedenler söz konusu olduğunda savaşmaları gerektiği biçiminde revize edilmesiyle ortaya çıkmıştır (Shaw, 2017, s. 851). Bu nedenler, öğretime katkı yapmış birçok düşünür tarafından farklı biçimler alabilmekle birlikte, genel olarak kötülüğe karşı mücadele ya da “ahlaki olmayan bir düşman’a karşı verilecek savaşlar” haklı savaşlar olarak değerlendirilmiştir (Demirbaş, 2017, s. 902). Bu çerçevede haklı savaş, bir savaşın ancak “kötülükleri cezalandırmak” genel başlığı altında ve özellikle günahkâr, kâfir, barbar gibi kimselere verildiği takdirde haklı olabileceği düşüncesi olarak görülebilir. Bu noktada tanrının evrensel yasalarına karşı gelmiş olanlar kötülüğü temsil eden güçler olarak kendileriyle mücadele edilmesi gereken kimselerdir. Haklı savaş anlayışının mimarları olarak kabul edilebilecek olan Ambrose, Augustine ve Aquinas gibi teologların haklı savaş düşünceleri “kötüye karşı mücadele” ortak temasına sahiptir. Ambrose’da Hristiyan olmayan dünya, barbar bir dünyadır ve barbar dünyaya karşı verilecek olan savaşlar haklı savaşlardır (Swift, 1970, s. 533). Augustine’de de benzer bir biçimde Tanrı’nın inayetiyle yapılan tüm savaşlar ve kötülükleri cezalandırma savaşları haklı savaşlardır (Mattox, 2006, s. 46). Aquinas’ta ise yine kötülükleri cezalandırmak, haklı savaşın en önemli haklı nedenidir (Aquinas, 2002, ss. 240-241). Özetle, tanrının evrensel yasalarına karşı gelmek kötülük, kötülükle mücadele ederek onu yenilgiye uğratmak ise iyiliği tesis etmektir. Kötülükle mücadele, haklı savaşın ve Orta Çağ’a damgasını vuran teolojik biçimli doğal hukukun önemli bir teması hâline gelmiştir.

Haklı savaş anlayışı savaşın hangi durumlarda ahlaki kabul edilebileceğine ilişkin görüşlerin yanında savaşın ahlaki bir biçimde nasıl yürütülebileceğine ilişkin görüşler de içermektedir (Hehir, 2010, s. 23). Dolayısıyla haklı savaş doktrini içerisinde, “savaşa başvurmanın hukuku ya da adaleti” anlamına gelen “jus ad bellum” ve “savaşta hukuk veya adalet” anlamına gelen “jus in bello”⁶ olmak üzere iki ayrı bölüm bulunmaktadır (Walzer, 1977/2010, s. 47). Jus ad bellum açısından, haklı savaşın geçmişten bugüne genelleşmiş birtakım ilkelerinden bahsedebilmek mümkündür. Savaşın mutlaka haklı bir nedene dayanması gerekliliğini şart koşan “haklı neden”; savaşa başvurmaya ilişkin nedenlerin, başvurmamaya ilişkin seçeneklerle karşılaştırmalı olarak incelenmesi ve nihayetinde savaşın adalet açısından olumlu bir durum yaratabilmesi gerektiğini ortaya koyan “nispi adalet”; savaşın yalnızca haklı nedenleri sağlayan koşulların sona erdirilmesini amaçladığı ve bunlar dışında başkaca niyetlere sahip olunmadığı ölçüde haklı bir savaş olacağını varsayan “doğru/iyi niyet”; haklı bir savaşa yalnızca böyle bir savaşı yetkilendirebilecek bir otorite tarafından karar verilebileceğini ileri süren “yetkili otorite”; savaşa başvurmaya karar verilmeden önce her türlü savaş dışı seçeneğin değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koyan “son çare” gibi birçok ilke, haklı savaş doktrinin geleneksel ve güncel biçimlerinde

⁴ Hristiyan düşüncesinde haklı savaş dışında kutsal savaş (holy war) şeklinde bir başka doktrin de bulunmaktadır. Kutsal savaş Hristiyanlık adına ve büyük ölçüde Hristiyanlığın yayılması adına yapılan savaşlara verilen isimdir. Bu anlamda haklı savaşın önemli bir biçimde ayrılmaktadır. Hristiyanlığın savaşa ilişkin düşüncelerinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Brown, 2008.

⁵ Haklı savaş doktrini büyük ölçüde Hristiyan düşüncesi içerisinde gelişmiş olsa da, Hristiyanlık öncesine dayanan seküler kaynakları da bulunmaktadır. Örneğin Hristiyanlık öncesi önemli katkılardan biri Cicero tarafından verilmektedir. Çalışmanın sınırlılıkları gereği bu düşüncelere burada yer verilmemiştir. Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Demirbaş, 2017; Ereker, 2004.

⁶ Latince sözcükler olan “jus ad bellum” ve “jus in bello” kavramlarının doğrudan Türkçe karşılıkları “savaşa başvurma hukuku” ve “savaşta hukuk” olarak karşılanabilir (Kolasi, 2017, s. 3). *Jus ad bellum* savaşa başvurmanın ilkelerine, haklı gerekçelerine odaklanır ve günümüz uluslararası hukukunda kuvvet kullanma hukuku çerçevesi içerisindedir. *Jus in bello* ise savaş yürütülürken uyulması gereken kurallara işaret etmekte ve uluslararası hukukta silahlı çatışmalar hukuku ve uluslararası insancıl hukuk çatısı altında ele alınmaktadır (Shaw, 2017, s. 891).

sayılmaktadır (Boyle, 2006, ss. 35-44; Hehir, 2010, s. 24; Mattox, 2006, ss. 9-10). Jus in bello ilkeleri ise haklı bir savaşa başvurulduktan sonra, savaşın haklı olabilmesi için savaşın ahlaki olarak da sürdürülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu ilkeler, "orantılılık" ve "ayırt etme" olmak üzere genellikle iki tanedir. *Orantılılık*, savaşın hedefleriyle, amaca ulaşmak için kullanılan gücün orantılı bir biçimde kullanılması gerektiğini koşullar. Diğer bir ifadeyle savaşın *haklı* nedenleri ile uyuşmayacak bir biçimde gereksiz zararlara yol açmak, savaşın haklılığına gölge düşürecektir. Eğer hedeflenenenden farklı zararlar veriliyor, orantısız bir güç kullanılıyorsa bu savaş haklı olarak sürdürülemez. *Ayırt etme* ise özellikle savaşanlar ile savaşmayanların birbirinden ayrı tutulması ilkesidir. Haklı bir savaşın, haklı olarak sürdürülmesi savaşmayanların, bir diğer ifadeyle savaşın hedefi olmayanların zarara uğratılmamasına bağlanmıştır. Savaşmayan kategorisi büyük ölçüde çocuk, kadın, yaşlı, malul gibi sivillerden oluşmakla birlikte yaralı, esir ya da savaşamayacak durumda olan askerleri de içerecek şekilde tanımlanmaktadır (Hehir, 2010, s. 24; Mattox, 2006, ss. 10-11).

Kısaca özetlemeye çalıştığımız haklı savaş öğretisi, günümüzde de etkilerini sürdüren bir anlayış olarak görülebilir. Örneğin Michael Walzer (1977/2010), haklı savaş öğretisini seküler biçimde işleyen ve geliştiren bir düşünür olarak görülmektedir. Diğer taraftan günümüzde de özgün öğretiden, bir diğer ifadeyle Hristiyan düşüncesindeki köklerinden kaynak alan düşünürler bulunmaktadır. Bunlara Paul Ramsey ve John Courtney Murray gibi düşünürler örnek verilebilir (Corey & Charles, 2012; Johnson, 1991; Murray, 1959, 1960). İnsancıl müdahale, yaygın insan hakları ihlalleri sebebiyle savaşa başvurmanın haklılığını iddia eden bir doktrin olarak, haklı savaşın günümüzdeki bir uzantısıdır. Bir diğer ifadeyle haklı savaş, özellikle seküler yorumlarıyla, insancıl müdahale doktrinine önemli bir kaynak oluşturmuştur.⁷

Orta Çağ'ın sonlarından itibaren, Rönesans ve Reform hareketlerinin de bir sonucu olarak doğal hukuk düşüncesi Orta Çağ'daki teolojik görünümünden sıyrılmaya başlamıştır. Bu dönemin önemli doğal hukuk temsilcilerinden biri kabul edilen Hugo Grotius, doğal hukuk öğretisine olan katkıları, haklı savaş öğretisini bu çerçevede temellendirmesi ve uluslararası hukukun kurucu babalarından kabul edilmesi açısından önem taşımaktadır. Grotius'a göre "[d]oğa yasası doğru düşüncenin buyruğudur. Bir eylemin, rasyonel tabiat ile uyum hâlinde olup olmasına göre, ahlaki bakımdan kötü veya zorunlu olduğunu belirleyen doğru düşüncedir; dolayısıyla, böyle bir eylem tabiatın mimarı olan tanrı tarafından ya yasaklanmış ya da emredilmiştir" (Sabine, 1965/1969, s. 102). Grotius, doğal hukukun tanrı tarafından yaratıldığını ifade ederken teolojik doğal hukukla uyum hâlindeyken, doğal hukukun tanrı tarafından dahi değiştirilemeyeceğini savunurken teolojiden rasyonalizme doğru yönelmektedir: "Doğal hukuk değişmezdir... öyle ki, Tanrı bile onda herhangi bir değişiklik yapamaz..." (aktaran Köker, 2009, s. 95).

Grotius, doğa yasalarına uygun olarak baskı görenlere yardımda bulunulabileceğini ve baskıcı rejime karşı haklı bir savaşın yürütülebileceğini ileri sürer. Grotius'a göre "insan olma bakımından ortaklaşa nitelik, bir başkasının yardımına koşmak için yeterli güçte bir bağlıdır" (1625/2011, s. 68). İnsanlar arasındaki bu hısımlık bağı bir haklı savaş nedenidir (Grotius, 1625/2011, s. 213). Görüldüğü gibi Grotius, doğal hukuk ve yasalardan yola çıkarak savaşa haklı nedenler oluşturan bir yardımlaşma ödevini varsaymaktadır. Grotius ayrıca doğal hukuk ile pozitif hukuk arasında bir ayrıma gitmekte ve bununla bağlantılı olarak uluslararası ilişkilerde

⁷ 2001 yılında ICISS raporu ile ilan edilen Koruma Sorumluluğu doktrininde haklı savaş öğretisinden önemli ölçüde yararlanılmıştır. Koruma sorumluluğunun askerî olarak uygulanabilmesi için getirilen koşullarda, yukarıda ele aldığımız haklı neden, son çare, orantılılık gibi ilkelere atıflar vardır. Bkz. International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001, s. 32).

düzenleyici bir rol üstlenen uluslararası hukuk fikrinin de temellerini atmaktadır. Sabine'in işaret ettiği gibi genel olarak doğal hukuk teorisinin;

pratikte sağladığı fayda, hukuk ve siyaset alanına pozitif hukukun işleyişini değerlendirmeye yarayacak olan normatif unsur sokmasıdır. Bu normatif unsur, adalet, iyi niyet ve iyi iş görme gibi aşkın bir değerler topluluğundan oluşmaktadır. Dolayısıyla [doğal] hukuk, hukuku ahlaklaştırma yolunda sonradan ortaya çıkan bütün çalışmaların öncüsü durumundadır (Sabine, 1965/1969, s. 106).

Grotius, tüm insan yapımı yasaların ve kurumların üzerinde kurmuş olduğu değişmez evrensel doğal hukuk anlayışıyla Sabine'in ifade etmiş olduğu normatif ölçüyü, pozitif hukukun değerlendirilebileceği aşkın ölçütler olarak koymaktadır. Grotius, doğal hukukun evrensel yasalarının yalnızca iç hukuk sistemlerini değil aynı zamanda devletlerarası ilişkileri de kapsadığını düşünmektedir. Jacob Ben-Amittay'ın belirttiği gibi, Grotius'a göre devletler de tıpkı insanlar gibi doğal hukuk ilkelerine tâbidir. Devletler kendi üzerlerinde bir yönetimin olmaması sebebiyle, doğal hukuk ilkeleri uyarınca antlaşmalardan doğan yükümlülüklerine uymak, şiddet kullanmaktan kaçınmak, düzen ve barış içerisinde bir arada yaşamak gibi yükümlülükler sahiptir (Ben-Amittay, 1973/1983, s. 143).

Aydınlanma süreciyle birlikte doğal hukuk, liberal düşünürler tarafından tüm insanlar için ortak olan doğal hakların kaynağı olarak düşünülmüştür (Erdoğan, 2016, s. 38; Freedon, 2002, s. 27). Doğal hak anlayışının temeli, evrensel bir insan doğası anlayışından yola çıkmıştır. Vergara'ya göre evrenselleştirilebilir olan bu insan doğası mevhumu, insanın tanrının suretinde yaratıldığı, tüm insanların insan olmakla ortak bir ahlaki öze sahip oldukları ya da insanın zorunlu olarak toplumsal bir canlı olması gibi birtakım temellendirmelere sahiptir (Vergara, 1992/2006, ss. 128-132). Bu anlamda tüm insanların sahip oldukları ortaklık, onların doğal birtakım haklara doğuştan eşit bir biçimde sahip oldukları anlayışını doğurur. Bu anlayış İngiliz, Amerikan ve Fransız Devrimleri ile ilan edilen insan hakları belgelerinde açıkça görülür olmuştur. Örneğin, Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi'nde "Bütün insanlar eşit yaratılmışlardır; Tanrıları tarafından başkasına devrolunamaz bazı haklarla donatılmışlardır..." denmektedir. Yine Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nde insanın doğal, devredilemez ve kutsal haklarından bahsedilmekte ve Bildirge'nin ilk maddesinde insanların eşit ve özgür olarak doğdukları ifade edilmektedir. Bilindiği gibi insanın doğuştan sahip olduğu vazgeçilemez, devredilemez, çığnenemez haklara sahip olduğu doğal haklar anlayışı günümüz evrensel insan hakları anlayışının (Porter, 1999, ss. 77-96) ve dolayısıyla hak ihlalleri çerçevesinde iddia edilen insancıl müdahale doktrininin temellerini oluşturmaktadır.

Günümüz insancıl müdahale tartışmaları büyük ölçüde insan hakları doktrini üzerinden yürütülmektedir. Özellikle yaşam hakkının yaygın ve sistematik ihlalleri, insancıl müdahaleler için öne sürülen temel gerekçe olarak ön plana çıkmaktadır. 2001 yılında insancıl müdahale tartışmalarını koruma sorumluluğu kavramı altında yeniden ele alan Uluslararası Müdahale ve Devlet Egemenliği Komisyonu (The International Commission on Intervention and State Sovereignty - ICISS) "*Koruma Sorumluluğu*" isimli raporunda insancıl maksatlı kuvvet kullanımının etnik temizlik, soykırım gibi büyük ölçekli öldürme eylemleri gibi şiddetli insan hakları ihlalleri vuku bulduğunda meşru görülebileceğini vurgulamıştır (International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001, ss. 32-34).

İnsancıl müdahale doktrininin önemli temsilcilerinden olan Fernando Tesón, "savaş, yalnızca ciddi ve sistematik hak ihlallerini sona erdirmek amacıyla meşru görülebilir" diyerek aynı noktadan hareket etmektedir (Tesón, 2014, s. 69). Önde gelen uluslararası hukukçulardan

Antonio Cassese, insan haklarını, barış ve self-determinasyonla birlikte günümüz uluslararası toplumunun üç önemli değerinden biri olarak kabul etmekte ve bu bağlamda gerçekleştirilen insancıl müdahaleleri meşru görmektedir (Cassese, 1999, ss. 24-25). İnsancıl müdahaleye ilişkin birçok akademik tanım girişiminde de insan haklarına doğrudan atıflar yapılmaktadır. Örneğin, J. L. Holzgrefe insancıl müdahaleyi, kendi vatandaşları dışındaki insanların temel insan haklarının geniş çaplı ve ciddi bir şekilde ihlal edilmesini önlemek ya da sonlandırmak amacıyla güç kullanımı olarak tanımlamaktadır (Holzgrefe, 2003, s. 18). Yine alanın önde gelen isimlerinden Jennifer Welsh, insancıl müdahaleyi "bir devletin iç işlerine büyük çaplı insan hakları ihlallerini ya da yaygın insani acıları önlemek gerekçeleriyle askerî güç kullanımı" biçiminde tanımlamaktadır (Welsh, 2004, s. 3). Bu ifade ve tanımlardan da görüleceği üzere insancıl müdahaleler, her şeyden önce yaygın ve sistematik insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek gerçekleştirilmektedir.

Doğal hukuk, doğal haklar ve nihayetinde evrensel insan hakları doktrini ile neticelenen felsefi temellendirme, liberalizmin aynı çizgideki bir başka bileşeni olan toplumsal sözleşme yaklaşımlarıyla da desteklenmektedir. Toplumsal sözleşmeye ilişkin savlar özellikle insancıl müdahalelerin modern devletler sisteminin temel dayanağı olan devlet egemenliği ile çatışmalı durumunun aşılmasına yönelik iddiaların belkemiğini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi toplumsal sözleşme yaklaşımı, Hobbes, Locke, Rousseau gibi yaklaşımın öncüleri tarafından devlet erkinin kaynağını akli ve seküler temellere dayandırmak maksadıyla üretilen varsayımsal bir doğa durumuna dayanmaktadır. Devlet erkinin bulunmadığı bu doğa durumu veya hâli; toplumu oluşturan bireylerin can ve mal güvenlikleri başta olmak üzere temel haklarının güvence altında olmadığı kaotik bir yapı olarak resmedilmektedir. Bu durumdan kurtulmak için insanlar bir toplumsal sözleşme aracılığıyla, bir diğer ifadeyle bu temel haklarını güvence altına almak maksadıyla vermiş oldukları rıza ile devlet erkini kabul ederler (Bkz. Mapel, 2002, ss. 180-200). Toplumsal sözleşme kurgusundan konumuz açısından çıkarılan en önemli sonuç; devletin, vatandaşlarının rızasıyla ve onların haklarını korumak maksadıyla kurulmuş olduğu varsayımdır. Liberal devlet kuramının merkezinde yer alan bu yaklaşım, liberal demokrasilerin savunusunda olduğu kadar insancıl müdahaleler lehine üretilen argümanların da temel bileşenlerinden birini oluşturmaktadır.

Toplumsal sözleşme yaklaşımının insancıl müdahaleler lehine kullanıma sokulmasının en iyi ve en çok tartışılan örneği, ICISS tarafından ortaya atılan koruma sorumluluğu kavramına temel teşkil eden "sorumlu egemenlik" (sovereignty as responsibility) anlayışında görülebilmektedir. ICISS, sorumlu egemenlik anlayışını; ulus-devletlere tanınan egemenlik hakkının devletlere, vatandaşları üzerinde keyfi her türlü davranışa yetki verir biçimde düşünülmemeyeceğini, egemenlik kavramının özünde ilgili devletin vatandaşlarının temel hak ve özgürlüklerinin korunması sorumluluğuyla tanımlanabileceğini vurgulayarak toplumsal sözleşme yaklaşımları üzerine inşa etmektedir (International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001, s. 13). Bu doğrultuda ICISS, "halkını ölüm ve diğer ciddi zararlardan koruma sorumluluğu, egemenliğin devlete yüklediği en temel ve hayati sorumluluktur. Eğer devlet, kendi halkını böyle bir zarardan koruyamaz ya da korumazsa son kertede askerî müdahalenin de dâhil olabileceği insancıl koruma amaçlı zorlayıcı müdahaleler, uluslararası toplumun diğer üyeleri tarafından sağlanabilecektir" (International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2001, s. 69) diyerek insancıl müdahaleler ile devlet egemenliği arasındaki çatışmayı aşmaya ve insancıl müdahale için meşru bir zemin yaratmaya çalışmaktadır.

3. Deontoloji ve “Tam” ve “Tam Olmayan” Ödevler

Doğal hukuk ve doğal haklar evrensel bir insanlık anlayışından yola çıkarak tüm insanlar için bağlayıcı olan bir *ortak ahlak* (common morality) ve *ortak hukuk* (common law) fikrinin temellerini atmıştır. Joseph Boyle’un belirttiği gibi bu ortak ahlak anlayışı, tüm insanlara eşit muamele edilmesi gerekliliğini ve tüm insanlara karşı sorumluluklara sahip olunduğunu ortaya koymaktadır (Boyle, 2002, ss. 121-122). Dolayısıyla doğal hukukun ortaya koyduğu ortak ahlak anlayışı yalnızca insanların doğal haklarının çerçevesini çizmekle kalmaz, bunun yanında diğerlerine karşı sorumluluklarımızı da belirtir. Bir diğer ifadeyle hakların yanında ödevler hususu da ortak ahlak anlayışının önemli bir parçasıdır. Boyle, ortak ahlak anlayışının bizleri her kim olurlarsa olsunlar diğerlerine yardım etme, onlarla iyi ilişkiler kurma ve sürdürme yükümlülüğünü yüklediğini vurgulamaktadır. Bu yükümlülük de belirli sınırlılıklara sahip olmakla birlikte, özellikle olağanüstü koşullarda bir devletin egemenliğinin ihlali, iç işlerine karışılması ve son kertede güç kullanımını da içeren araçların kullanımı için normatif bir zemin oluşturmaktadır (Boyle, 2002, s. 123).

Boyle’a (2002) göre ortak ahlak, bir takım evrensel ilkeleri sorgusuz sualsiz kabul etmesi, bu ilkelere dayanarak kimi davranışları istisnasız yasaklaması ve özne bağlantılı bir ahlak anlayışını ortaya koymasıyla Kant’ın en önemli temsilcisi olduğu deontolojik ahlak teorilerinin alanına girer (ss. 117-119). Thomas Donaldson’ın (2002) belirttiği gibi, deontolojik ahlak, “özne merkezli (agent-centered), yani vurguyu öznenin ahlaki amillerine yapan ve ilke ve ahlaki kuralları takip etmeyi sonuçların göz önünde bulundurulmasına üstün gören” bir teoridir (s. 137). Kant’ın koşulsuz buyruk anlayışı deontolojik ahlakın en iyi bilinen ifadesidir. Allen W. Wood’un (2005/2009) belirtmiş olduğu gibi Kant’ın koşulsuz buyruğu evrenselleştirilebilirlik ilkesi üzerinden hareket etmekte ve “evrensel yasa formülü ya da doğa yasası formülü”, “kendinde amaç olarak insanlık formülü” ve “özerklik formülü” olmak üzere üç formülasyonla ortaya konmaktadır (s. 172).

Evrensel yasa formülü, “ancak, aynı zamanda genel bir yasa olmasını isteyebileceğin maksime göre eylemde bulun” şeklindeyken *doğa yasası formülü* ise “eyleminin maksimi sanki senin istemenle genel bir doğa yasası olacakmış gibi eylemde bulun” biçimindedir (Kant, 1786/2018, s. 38). Bu iki formülasyon hemen hemen aynı anlama sahiptir ve koşulsuz buyruğun, bir diğer ifadeyle herhangi bir şarta bağlı olmadan kişinin akli vasıtasıyla zorunlu olarak kendini tabi kıldığı evrensel yasanın bir ifadesidir ve Kant’ın doğal hukuk ile ilişkisini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Burada önemle altı çizilmesi gereken husus, koşulsuz buyruğun herhangi bir ussal değerlendirmeye esnetilemeyecek, örneğin herhangi bir fayda-zarar hesaplamasının konusu yapılamayacak bir biçimde istisnasız ve kesin uygulanması gereken ilke olduğudur. Zira Kant’a göre bir eylem başka bir amaca ulaşmak için gerçekleştiriliyorsa bu eylem araçsaldır ve ancak koşullu bir buyruk olacaktır. Diğer taraftan eylem “kendiliğinden akla uygun olan bir istemenin ilkesi olarak zorunlu” ise o zaman kesin ya da koşulsuz bir buyruk söz konusudur (Kant, 1786/2018, s. 31).

Kant’ın ikinci formülasyonu olan *kendinde amaç olarak insanlık formülü*, “her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun” şeklindedir (Kant, 1786/2018, s. 46). Bu formülasyon Kant’ın en sık başvurulan ve genellikle kısaca “insanlar birer araç değil, amaçlılar” şeklinde ele alınan görüşüdür. Kant’a göre insanların, kendinde amaç olmaları ise insanların nedensellik ya da sonuçsallık gibi değerlendirmelerden bağımsız olarak kendinde iyi olmalarıdır. Kant’ın ifadesiyle insanlar “kendi başına varoluşlarının kendisinin amaç olduğu

şeylerdir" (1786/2018, s. 46). Dolayısıyla insanlara araçsal yaklaşmak ahlaken doğru olamaz. Kendi amaçlarımız için insanlara, yararlı birer araç muamelesi yapmak birinci formülasyona, yani evrensel yasa ve doğa yasasına uymayan bir durum olarak değerlendirilmektedir.

Kant'ın üçüncü formülasyonu *özerklik* ise "ancak ve ancak, seçişinin maksimleri aynı istemede aynı zamanda genel yasalar olarak kavranacak şekilde seçmek" biçimindedir (Kant, 1786/2018, s. 58). Bu, her insanın akıllı bir varlık olarak "evrensel yasa koyucu irade" rolünde tercihlerde bulunmasını, bir diğer ifadeyle eyleme geçmesini ifade eder. Kant'ın özerklik formülasyonu O'nun bir Aydınlanma filozofu olarak akla verdiği önemi göstermektedir. Wood'un (2005/2009) belirttiği gibi Kant için "akli doğa bir 'kendinde amaçtır'... Akli amaç 'üretilmesi gereken bir amaç' değil, *varolan* (veya 'kendine yeten') bir amaçtır... Akli doğanın değeri nihaidir, başka herhangi bir değere bağlı değildir" (ss. 172-180). Dolayısıyla yukarıda ele aldığımız doğal hukuk düşüncesinin evrensel doğa yasalarını tanrısal bir doğaya dayandırmaları gibi, Kant da akli bir doğa anlayışı ortaya koymaktadır.⁸ Wood'un belirttiği gibi akli doğa dışında "herhangi bir şey ahlak yasalarının zemini olsaydı, yasaların kategorik [koşulsuz] olma özelliği tahrip olurdu; çünkü irade için geçerli olmaları, bu dış kaynakla ilgili başka bir şarta bağlı olacaktır". Örneğin, "yasaların zemini mutluluk olsaydı, yasalar mutluluğu isteme şartına bağlı olacaktır; Tanrı'nın iradesi olsaydı, yasaların getirdiği yükümlülükler, Tanrı'yı sevme veya Tanrı'dan korkma şartlarına bağlı olacaktır" (Wood, 2005/2009, s. 180). Oysa Kant bunların yerine insan akli ve iradesini yerleştirerek bir ahlaki özerklik durumu ortaya koymaktadır (Wood, 2005/2009, s. 180).

Kant'ın koşulsuz buyruğu ve dolayısıyla insanların birer araç değil amaç oldukları yaklaşımı, evrensel bir insanlık anlayışı ortaya koymasının yanı sıra evrensel ödevleri de gündeme getirmektedir. Kant'ın ödev ahlakının konumuz açısından en önemli bölümü, koşulsuz buyruk bağlamında ortaya çıkan "tam ödevler" ve "tam olmayan ödevler" (perfect - imperfect duties) arasında yapmış olduğu ayırmadır. *Tam ödevler*, koşulsuz buyruğun bir gereği olarak, insanlara araçlar olarak değil amaçlar olarak davranılması, dolayısıyla bununla çelişen tüm davranışlardan kaçınılması ödevidir. Diğer taraftan Kant'ın *tam olmayan ödevler* olarak tanımladıkları ise diğer insanların iyiliğinde ya da mutluluğunda bir artış sağlayacak olumlu davranışlardır. Bu, Kant için erdemli kişilerde bulunması gereken bir özellik olmakla birlikte tam ödevlerin zorunluluğunu taşımamaktadır. Kant'ın tam olmayan ödev için getirmiş olduğu iyiliği ya da mutluluğu artırma ölçütü, insancıl müdahale lehine üretilen argümanlarda da rastlanan faydacı etikle⁹ benzerlik taşımakla birlikte önemli ölçüde faydacılıktan ayrılmaktadır. Zira Kant tam olmayan ödevin, diğer insanların iyiliğini ya da mutluluğunu artırırken koşulsuz buyrukla çelişmemesi gerektiğini ifade eder (Wood, 2005/2009, ss. 184-185). Kant'ın ifadesiyle, "tam olmayan ödev ile eylemlerin maksimlerine yönelik istisnalar anlaşılmalıdır, yalnızca bir maksimin ödevinin bir diğeri tarafından sınırlandırılması anlaşılabilir" (aktaran Bagnoli, 2006, s. 123). Örneğin, bir insanın iyiliğini sağlamak adına bir başka insanın kötülüğüne sebep olunamaz ya da bir kişinin hayatını kurtarmak için bir başkasının hayatı riske atılamaz. Zira bu davranışlar ilgili insanlara birer araç olarak muamele edilmesi durumunu ortaya çıkararak koşulsuz buyruk ile çelişir.

⁸ Kant'ın akli doğanın evrenselliğine yaptığı vurgu O'nu doğal hukuk düşüncesiyle bağlantılıdır. Fakat belirtilmelidir ki Kant, ahlak felsefesi içerisinde genellikle özerk bir konumda ele alınmaktadır. Kant'ın doğal hukuk düşüncesiyle ilişkisi hakkında bkz. Schneewind, 1993, ss. 53-74. Burada konumuz açısından Kant'ın önemi, deontolojik ahlak vasıtasıyla insanın evrensel olarak nihai bir amaç olarak görülmesine yaptığı katkı ve buradan türetilmiş olduğu evrensel ödev ahlakıdır.

⁹ Bu çalışmada üzerinde durulmamakla birlikte faydacı etik insancıl müdahalenin meşruluğuna yönelik felsefi argümanlarda önemli ölçüde kullanılmaktadır. İnsancıl müdahalenin, bir askerî müdahale biçimi olarak insan ölümlerine yol açabilmesi, "kurtarılan insan sayısının, sebep olunan ölümlerden yüksek olması", bir diğer ifadeyle "ortaya çıkan faydanın, yol açılan zarardan fazla olması" şeklinde faydacılığa yaslanılarak meşru gösterilebilmektedir.

Thomas Donaldson'ın (2002) belirttiği gibi Kant'ın deontolojik ahlak anlayışı, günümüz hak-merkezli teoriler için önemli bir temel teşkil eder (s. 150). Daha önce de vurgulandığı üzere, evrensel insan hakları anlayışı büyük ölçüde, insanların yalnızca insan olmaları nedeniyle vazgeçilemez, devredilemez, ihlal edilemez birtakım haklara sahip olduğu vurgusuna sahiptir. Yalnızca insan olmakla haklara sahip olunduğu görüşü, Kant'ın insanları kendinde amaçlar olarak gören yaklaşımıyla örtüşmektedir. Kant'ın koşulsuz buyruğu, evrensel olarak tüm insanlara birer amaç olarak muamele edilmesi gerekliliği ve bu gerekliliğin haklar çerçevesinde tesisini öne süren görüşler için önemli bir savdır. Ayrıca ödevler hususunda da Kant'ın ödev anlayışını temel alan bir yaklaşımla, diğerlerine yardım ilkesinin bu çerçevede öne sürülebileceği iddia edilmektedir. İnsancıl müdahale ise daha önce ifade edildiği gibi hak ihlallerine karşı bir ödev olma iddiasıyla deontolojik ahlaktan önemli ölçüde beslenmektedir. Temel hakları çiğnenen insanların yardımına koşmak, bir ödev olarak insancıl müdahale yaklaşımına temel oluşturabilmektedir. Örneğin Terry Nardin'e (1996/2012) göre bir devletin, halkını şiddetten korumada başarısız olması durumunda bu insanların hakları savunmasız kalmamalıdır. Devletin insanların haklarını savunamayacak durumda olması, bu sorumluluğu başkalarına yüklemektedir. İnsancıl müdahale ise Nardin'e göre bu ödevi yerine getirmenin bir yoludur. Nardin bu ödevi yardımseverlik veya insanlık ilkesinden hareketle temellendirmektedir (ss. 389-390).

Nardin'in insancıl müdahale için yardımseverlik ve insanlık üzerinden yapmış olduğu temellendirme Kant'ın tam olmayan ödevlerinden yola çıkmaktadır. Zira yardımseverlik, evrensel bir insanlık düsturundan yola çıkan ahlaki olarak iyi bir davranış olarak görülebilmekle birlikte zorunlu değildir. Zor durumda olanların yardımına koşmak, kişilerin veya aktörlerin keyfiyetine ya da tercihlerine bağlıdır. Bu doğrultuda insancıl müdahale ödevi genellikle Kant'ın tam olmayan ödevlerine dayandırılmaktadır. Bunun temel nedeni Don Scheid'in (2014) belirtmiş olduğu gibi, insancıl müdahalenin herhangi bir aktöre doğrudan bir ahlaki sorumluluk yüklemiyor oluşudur (ss. 8-9). Michael Walzer da (1977/2010) aynı çizgide insancıl müdahalenin temel sorununun "korkunç suçların durdurulması" gibi haklı nedenlere dayanıyor olsa da tam olmayan bir ödevde dayandığını, bir diğer ifadeyle doğrudan belirli kişilere sorumluluk yüklediğini iddia etmektedir (ss. 3-4).

Nardin (2006), doğal hukuk geleneği içerisinde tam ve tam olmayan ödevlerin ayırt edilmesi için üç temel ölçütün gelişmiş olduğunu ifade etmektedir. Nardin'e göre ilk ölçüt bir ödevin tam olarak yerine getirilip getirilemeyeceğidir. Bu ölçüte göre kimi ödevler şartları yerine getirilip tamamlanabilirken, kimileri ise böyle bir özelliğe sahip değildirler. Örneğin bir kişinin almış olduğu borcu geri ödemesi ile borç ödevi tamamlanmış olur. Bu tarz ödevler tam ödevlerdir. Oysa yardımseverlik ödevi tamamlanabilen bir ödev değildir. Zira bu ödev için belirlenmiş bir sınır yoktur. Bu tarz ödevler ise tam olmayan ödevlerdir. İkinci ölçüt, ödevi kimin gerçekleştireceği hususudur. Bu ölçüte göre tam ödevlerde, ödevin öznesi belliyken; tam olmayan ödevlerde doğrudan bir özne söz konusu değildir. Örneğin, borç konusunda borçlu ödevini tamamlamakla doğrudan yükümlüdür. Diğer taraftan yardımseverlik, genel olarak yardımseverliğin iyi olduğu ve yardım edilmesi gerekliliğini belirtir fakat doğrudan belirli kişilere yardım etme sorumluluğunu yüklemeyiz. Üçüncü ölçüt ise ödevin zorlanabilir (enforceable) olup olmadığıdır. Buna göre tam ödevler mutlaka gerçekleştirilmesi gereken, dolayısıyla zorlanan ödevlerken; tam olmayan ödevler kişilerin tercihlerine göre bir diğer ifadeyle serbestlikle gerçekleştirilirler. Örneğin borçlunun borcunu ödemesi yasal bir zorunluluğa konu olabilirken, yardımseverlik böyle bir zorunluluğa tabi değildir (Nardin, 2006, ss. 14-15).

İnsancıl müdahale açısından bakıldığında Nardin'in ifade etmiş olduğu üç ölçüt, insancıl müdahalenin mevcut durumda tam olmayan bir ödev olarak görülebileceğine işaret etmektedir. Zira tüm ölçütlerin gündeme getirdiği ayrımlar insancıl müdahale açısından tartışmalıdır. Ödevin ne zaman tamamlanabileceği, insancıl müdahalenin nerede başlayıp nerede sonlandırılacağı etrafında şekillenmektedir. Örneğin müdahaleye zemin hazırlayan insani krizin ortadan kaldırıldığına nasıl karar verilebilecektir? Müdahalenin insani krizi ortaya çıkaran toplumsal, ekonomik, kültürel vs. gibi köklü sorunları ortadan kaldırma sorumluluğu var mıdır? Müdahale sonrasında bir yeniden inşa sorumluluğu, müdahale ödevine dâhil edilebilir mi? Bu ve benzeri sorunlar, insancıl müdahale ödevinin tam bir ödev olarak görülebilmemesinin önündeki temel engeller olarak görülebilir. İkinci ölçütte ifadesini bulan ödevi kimin gerçekleştireceği, insancıl müdahale açısından müdahalenin kim tarafından gerçekleştirileceği tartışmasını ortaya çıkarır. İnsancıl müdahaleler uygulamada tek-tarafli ya da çok-tarafli olarak ve örneğin BM ya da NATO gibi belirli bir uluslararası örgüt tarafından da uygulanabilmektedir. Fakat her kim tarafından gerçekleştirilirse gerçekleştirilsin, mevcut uluslararası hukukta insancıl müdahale belirli bir özneye yüklenmiş bir sorumluluk değildir. Dolayısıyla insancıl müdahale ödevinin varlığı kabul edilebilse dahi bu ödevin öznesi net değildir.¹⁰ Bu ölçüt açısından da insancıl müdahale ancak tam olmayan bir ödev olarak görülebilecektir. Üçüncü ölçüt olan zorlanabilirlik ölçütü de yine aynı temelden insancıl müdahaleyi keyfi bir uygulama olarak ortaya çıkarmaktadır. Zira mevcut uluslararası hukuk açısından insancıl müdahale oldukça tartışmalı bir uygulamadır. İnsancıl müdahale, BM çerçevesi içerisinde kuvvet kullanma yasağına getirilen istisnalardan biri değildir ve bu bağlamda yasal bir mahiyeti bulunmamaktadır. Dolayısıyla genellikle insancıl müdahaleler, yasal bir zeminde iddia edilmek yerine bir yardımseverlik ödevi biçiminde, ağırlıklı olarak meşruiyet temelinde iddia edilmektedir. Dolayısıyla mevcut durumda zorlanabilir bir insancıl müdahale ödevinden söz edebilmek mümkün değildir.

Tam ve tam olmayan ödevler açısından insancıl müdahaleyi ele almak görüldüğü gibi hak ve ödev arasındaki ilişkiyi, bir diğer ifadeyle insancıl müdahalenin yasallığı meselesini gündeme getirmektedir. Kant da bu ayrımdan yola çıkarak tam ödevleri, *hak ödevleri* (juridical duties); tam olmayan ödevleri ise *etik ödevler* (ethical duties) olarak isimlendirmiştir (Wood, 2005/2009, ss. 182-191). İnsancıl müdahalenin yasal bir ödev olarak ortaya konamaması, ancak etik ödevler çerçevesinde ele alınmasını mümkün kılmaktadır. Bu doğrultuda kimi düşünürler insancıl müdahalenin tam olmayan bir ödev olarak değil, tam bir ödev olarak anlaşılması gerekliliğini ortaya koymaktadırlar. Örneğin Carla Bagnoli (2006), insancıl müdahalenin insanlığa saygı koşulu çerçevesinde tam bir ödev olarak görülmesi gerektiğini iddia etmektedir. Bagnoli'ye göre Kant'ın insanları başlı başına bir amaç olarak, kendilerinde değerler olarak ele alan yaklaşımı, insanlığı "insan onuru" çerçevesinde dokunulamaz birimler olarak algılamayı gerektirmektedir (Bagnoli, 2006, s. 119). İnsanların Kantçı bir biçimde başlı başına amaçlar olarak tanınması, diğerlerine özerk birimler olarak saygı göstermeyi ödev kılmaktadır. Bu doğrultuda insancıl müdahale "insan onurunu", bir diğer ifadeyle "insanlık değerini" korumak amacıyla gerçekleştirildiğinde insancıl bir müdahale olacaktır. Bagnoli'ye göre "insan hakları her ne zaman ciddi bir biçimde ihlal edilirse müdahale ahlaki olarak meşru görülebilir". Zira insanlık onuru, "evrensel ve istisnasız" bir biçimde saygı gösterilmesi gereken bir ahlaki temeldir (Bagnoli, 2006, ss. 119-121).

¹⁰ Devletler veya uluslararası örgütler, insancıl müdahalenin sorumluluğunu üstlenebilecek özneler olarak kabul edilebilseler dahi, mevcut uluslararası hukukta bu sorumluluğun herhangi bir aktöre doğrudan yüklenmiyor oluşu sorumluluğu muğlaklaştırmaktadır.

Bagnoli bu çerçevede insancıl müdahaleyi tam olmayan bir ödev olarak değil, tam bir ödev olarak iddia etmektedir. Bagnoli'ye göre insanlığa saygı temelinde temel insan haklarının korunması insancıl müdahaleyi bir ahlaki gereklilik, bir ödev konumuna yükseltir (Bagnoli, 2006, s. 125). Fakat bu ödev, yardımseverlik veya cömertlik (charity, beneficence) çerçevesinde tam olmayan bir ödev olarak addedilir. Dolayısıyla gerçekleştirildiğinde takdir edilen fakat gerçekleştirilmesi zorunlu olmayan bir ödev olarak görülür. Bagnoli bu görüşün doğru olmadığını düşünmektedir. Bagnoli'ye göre yardımseverlik, saygı ilkesi ile bağlantılıdır çünkü yardımseverlik ödevi, insan haklarına saygıyı ve öz-saygıyı geliştirmeyi içerir. Fakat temel insan hakları ihlallerine direnmek yalnızca bir yardımseverlik ödevi ya da birisinin gerçekleştirilmeyi seçip seçmeyebileceği bir ödev değildir. Gerçekleştirilmesi ahlaki bir zorunluluk olan, insanlığa saygıdan yola çıkan tam bir ödevdir. Yaşam hakkı, özgürlük, kişisel güvenlik, sosyal güvenlik ve üyelik ya da tanınma gibi insan hakları kim olduğumuzu ifade etmemiz ve rasyonel özneliğimizi yerine getirmemiz için elzemdir (Bagnoli, 2006, s. 125). Bu anlamda Bagnoli'ye göre insanlık, ahlaki kişiliğimizi temellendiren, bize insan oluşumuzdan ötürü insan onurunu bahşeden, bizi tüm değerlerin üzerine çıkararak ve böylece dokunulamaz bir konum inşa eden bir kavramdır. Bu doğrultuda Bagnoli, kendi vatandaşlarının temel insan haklarını ciddi biçimde ihlal eden rejimlerin, insanlığa saygı ödevi çerçevesinde, tam bir ödevde bağlı olarak cezalandırılması gerekliliğini öne sürmektedir. O'na göre "kötülük edenlerin cezalandırılması ve kurbanların korunması insanlığa saygının ahlaki gerekliliğinin tamamlayıcı unsurlarıdır" (Bagnoli, 2006, s. 127).

Kok-Chor Tan (2006) da, Bagnoli ile benzer bir çizgide insancıl müdahalenin bir "koruma ödevi" olarak görülmesi gerekliliğinin altını çizmektedir (s. 86). Tan'a göre insan hakları ihlallerinin müdahale-etmeme ilkesinin aşılmasını sağlayacak kadar ciddi boyutlara ulaşması, aynı zamanda "koruma ödevi"ni de zorunlu kılan koşulları yaratmaktadır. Bu ciddi insan hakları ihlalleri devletlerin tarafsız kalmasını mümkün kılan, tam olmayan bir ödev olarak insancıl müdahale anlayışını aşmaktadır. Fakat insancıl müdahalenin herhangi bir tarafa bu ödevi doğrudan yüklemiyor oluşu, müdahalenin tam bir ödev olarak görülmesinin önündeki temel engeldir. Tan, bu hususta müdahalenin tam bir ödev olarak ortaya konulabilmesi için ödevi gerçekleştirebilecek olan aktörün/öznenin tanımlanması ve kararlaştırılması gerekliliğinin altını çizmektedir. Tan'a göre ödevi gerçekleştirmekle yükümlü özne, korumaya muhtaç olan kişilerle belirli bir özel ilişkide bulunan ya da korumayı en iyi sağlayabilecek olan aktörler arasında belirlenebilir. Fakat Tan, öznenin belirlenmemesi ya da belirlenmemesi durumunda da uluslararası toplumun üyelerinin kolektif ödevin gerçekleştirilmesi için gerekli adımları atma sorumlulukları bulunduğunu belirtmektedir. Bu doğrultuda Tan'a göre insancıl müdahale ödevi tam olmayan bir ödev olarak ele alınsa dahi böyle kalmak zorunda değildir ve kalmamalıdır (Tan, 2006, s. 86).

Tan, "aktör koşulu" (agency condition) olarak isimlendirdiği tam ödev koşulunu temellendirirken, bu koşulun net bir biçimde belirlenebilmesi için insancıl müdahale için kurumsal bir çerçevenin belirlenmesi, bir diğer ifadeyle kurumsallaştırılması gerekliliğini belirtmektedir (Tan, 2006, s. 96). Fakat kurumsallaşmanın sağlanamaması durumunda da insancıl müdahalenin tam bir ödev olarak algılanabilmesi için öneriler getirmektedir. Bunların ilki olan korumaya muhtaç toplulukla özel bir ilişki içerisinde olma, ilgili aktörün korunacak olan topluluk ile tarihsel, kültürel ya da buna benzer birtakım özel bağlarla sahip olan bir aktör olabileceğini ortaya koymaktadır (Tan, 2006, s. 97). Tan'ın ikinci önerisi, aktörler içerisinde korumayı en iyi sağlayabilecek, bir diğer ifadeyle korunmaya muhtaç kimselere gereken yardımı en yetkin biçimde ulaştırabilecek olan aktörün belirlenmesidir. Tan'a göre bu, ilgili aktörün

askerî kapasitesi, kriz bölgesine coğrafi yakınlığı gibi çeşitli ölçütlerle değerlendirilebilir. Aktör/özne sorunu bu şekilde aşılabilir müdahale, tam olmayan bir ödevden, tam bir ödevde dönüştürülür. Bu şekliyle aynı zamanda koruma ödevi, yakınlığa ya da yeteneğe göre belirli bir aktöre yüklenerek müdahalenin başarı şansı da artırılmış olur. Fakat Tan, bu önerilerinin çeşitli sorunlarla yüz yüze gelebileceğinin farkındadır ve bu nedenle aktör sorununun aşılabilmesi ve dolayısıyla insancıl müdahalenin tam bir ödev olarak ortaya konulabilmesi için en yetkin çözümün kurumsallaşma olduğunun altını çizmektedir (Tan, 2006, ss. 100-106). Tan'a göre BM gibi uluslararası kuruluşların bulunduğu bir çağda insancıl krizlere yönelik tepkilerin koordine edileceği hazır forumlar bulunurken, üye devletlerin bu tür krizlere yönelik eylemsizlikleri mazur görülemeyecektir (Tan, 2006, s. 103).

4. Sonuç

Doğal hukuk ve doğal haklar Aydınlanma felsefesinin önemli bir dinamiği olarak ortaya çıkmış ve günümüz evrensel insan hakları doktrinine temel teşkil etmiştir. Bu dönemde liberal düşüncenin önde gelen isimleri insan haklarını, insanı devlet ve toplum üstü bir mertebede ele alan ve bu yolla devlet erkini sınırlayarak insanlara kolektif oluşumlardan bağımsız bir özgürlük alanı sağlayan doğal haklar biçiminde ele almışlardır. Bu anlayış İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimlerinin de önemli bir boyutunu oluşturmuştur. Bu devrimlerle başlayan süreçte ilan edilen insan hakları bildirileri ve anayasalar, "insanın insan olmak sıfatıyla sahip oldukları doğal haklar" anlayışının bir çerçevesini çizmişlerdir.

Doğal haklar anlayışı, insanı ahlaki bir doğaya sahip bir varlık olarak tasavvur etmekte ve bu çerçevede insanı diğer tüm varlıkların üstünde bir değerle ele almaktadır. Teolojik kaynaklara, insan aklının ya da ahlak duygusunun evrenselliğine atıfla temellendirilen doğal haklar; insanın yalnızca insan olmasından kaynaklı devredilemez, ortadan kaldırılamaz evrensel hakları bulunduğu görüşünü ihtiva etmektedir. İnsana atfedilen kutsallık ya da üstün değer, insanları devlet ya da resmî otorite karşısında belirli haklarla donatılmış özgür ve özerk canlılar olarak ilan etmenin felsefi dayanağını oluşturmuştur.

Doğal hukuk ve haklar görüşü, Aydınlanma'nın liberal gelenek üzerinde önemli tesirleri olan düşünürü Immanuel Kant ile birlikte insanın akli doğasının evrenselliği formülünü kazanmıştır. Kant'ın evrensel maksimler ve koşulsuz buyruk düşüncesi, tüm insanlarda ortak olan insan aklıyla keşfedilebilecek evrensel yasaların formülleri olarak ortaya çıkmıştır. İnsan hakları açısından en önemli formül, *kendinde amaç olarak insanlık formülü* olarak isimlendirilen, "her defasında insanlığa, kendi kişinde olduğu kadar başka herkesin kişisinde de, sırf araç olarak değil, aynı zamanda amaç olarak davranacak biçimde eylemde bulun" biçimindeki formüldür. Kant'a göre kendinde amaç olarak insanlar, kendilerine araçsal olarak yaklaşılması ahlaken doğru olmayan varlıklardır. Kant'ın bu düşüncesi, koşulsuz buyruğun, bir diğer ifadeyle herhangi başka bir düşünceyle esnetilemeyecek, bir fayda-zarar hesabına konu edilemeyecek olan evrensel yasanın bir görünümüdür. İnsanların kendinde amaç olmaları formülünün evrenselliği, evrensel insan hakları doktrininin de en önemli dayanaklarından birini oluşturmuştur. Bu düşünceyle bağlantılı olarak ortaya atılan *insan onuru* anlayışı, insanın, insan onuruna yaraşır bir yaşam sürmesi gerekliliğini, insan haklarının tanınması ve korunmasına bağlayarak "insanın değeri"ne dayanan yaklaşımları sürdürmüştür. Doğal hukuk ve koşulsuz buyruk bu bağlamda insanın kendinde değerine vurgu yaparak evrensel insan hakları doktrininin önemli dayanaklarından birini oluşturmuş ve dolayısıyla ciddi insan hakları ihlalleri gerekçe gösterilerek gerçekleştirilen insancıl müdahalelerin de felsefi temellerini oluşturmuştur.

Kant'ın koşulsuz buyruğu üzerinden şekillenen ödev ahlakı ise tam ve tam olmayan ödev ayrımı çerçevesinde insan hakları ve özellikle de insancıl müdahale doktrinine önemli dayanaklar sağlamıştır. Kant'ın *tam ödevleri*, her insana kendinde bir amaç olarak muamele edilmesi ve dolayısıyla hiçbir insanın araçsallaştırılmaması gerekliliğini temellendirmektedir. *Tam olmayan veya etik ödevler* olarak tanımlanan ödevler ise insanların mutluluğunda artışa yol açacak olan yardımlaşma, cömertlik, diğerkâmlık gibi ahlaken olumlu davranışlardır. İnsancıl müdahale açısından tam-tam olmayan ödevler arasındaki bu ayrım, insancıl müdahale lehine üretilen argümanların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. İnsancıl müdahaleler, temel insan hakları ihlal edilen yardıma muhtaç ötekilere yardım edilmesi gerekliliği üzerinden iddia edildiğinden özellikle Kant'ın tam olmayan ödevleri bağlamında ele alınmaktadır. Diğer taraftan çalışmada da ele alındığı gibi insancıl müdahalenin tam bir ödev olarak görülebilmesine yönelik çeşitli tartışmalar da mevcut olmakla birlikte, böyle bir sorumluluğu doğrudan üstlenebilecek bir ahlaki failin tanımlanamaması, sorumluluğun sınırlarının belirsizliği ve gerekli kurumsal mekanizmaların eksikliği gibi nedenlerle insancıl müdahale ancak tam olmayan bir ödev olarak ele alınabilmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Çağrı Emin Demirbaş | Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Ağaoğulları, M. A., & Köker, L. (2011). *İmparatorluktan tanrı devletine*. İmge Kitabevi.
- Antoninus, M. A. (2009). *Kendime düşünceler* (Ceyda Eskin, Çev.; 1. bs.). Oda Yayınları.
- Aquinas, T. (2002). *Aquinas: Political writings* (R. W. Dyson, Ed. & Trans.). Cambridge University Press.
- Bagnoli, C. (2006). Humanitarian intervention as a perfect duty. In T. Nardin & M. S. Williams (Eds.), *Humanitarian intervention* (pp. 117–140). New York University Press.
- Ben-Amittay, J. (1983). *Siyasal düşünceler tarihi: Çağlar boyunca siyasal düşüncenin değişimi* (M. A. Kılıçbay & L. Köker, Çev.; 1. bs.). Savaş Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1973).
- Bonaiuti, E. (1917). The genesis of St. Augustine's idea of original sin (G. L. Piana, Trans.). *Harvard Theological Review*, 10(2), 159–175. <https://doi.org/10.1017/S001781600000729>
- Boyle, J. (2002). Natural law and international ethics. In T. Nardin ve D. R. Mapel (Eds.), *Traditions of international ethics* (pp. 112–135). Cambridge University Press.
- Boyle, J. (2006). Traditional just war theory and humanitarian intervention. In T. Nardin & M. S. Williams (Eds.), *Humanitarian intervention* (pp. 31–57). New York University Press.
- Brown, D. (2008). *The sword, the cross and the eagle: The American Christian just war tradition*. Rowman and Littlefield.
- Brownlie, I. (1974). Humanitarian intervention. In J. N. Moore (Ed.), *Law and civil war in the modern world* (pp. 217–228). The Johns Hopkins University Press.
- Brun, J. (2014). *Stoa felsefesi* (M. Atıcı, Çev.; 4. bs.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1958).
- Cassese, A. (1999). Ex iniuria ius oritur: Are we moving towards international legitimation of forcible humanitarian countermeasures in the world community? *European Journal of International Law*, 10(1), 23–30. <https://doi.org/10.1093/ejil/10.1.23>
- Corey, D. D., & Charles, J. D. (2012). *The just war tradition: An introduction*. ISI Books.
- Demirbaş, Ç. E. (2017). Haklı savaş öğretisinin fikri temelleri üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 31(4), 895–921.

- Donaldson, T. (2002). Kant's global rationalism. In T. Nardin & D. R. Mapel (Eds.), *Traditions of international ethics* (pp. 136–157). Cambridge University Press.
- Erdoğan, M. (2016). *İnsan hakları teorisi ve hukuku*. Orion Kitabevi.
- Ereker, F. A. (2004). İlkçağlardan günümüze haklı savaş kavramı. *Uluslararası İlişkiler*, 1(3), 1–36. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39240/462117>
- Freeden, M. (2002). *İnsan hakları: Disiplinlerarası bir yaklaşım* (A. E. Koca & A. Topçubaşı, Çev.; 1. bs.). Birleşik Yayınları.
- Grotius, H. (2011). *Savaş ve barış hukuku* (S. L. Meray, Çev.; 1. bs.). Say Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1625).
- Hehir, A. (2010). *Humanitarian intervention: An introduction*. Palgrave Macmillan.
- Holzgrefe, J. L. (2003). The humanitarian intervention debate. In J. L. Holzgrefe & R. O. Keohane (Eds.), *Humanitarian intervention: Ethical, legal and political dilemmas* (pp. 15–52). Cambridge University Press.
- Ingram, D. B. (2020). *Hukuk felsefesi* (E. S. Dağabak, Çev.; 2. bs.). Fol Kitap. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2006).
- International Commission on Intervention and State Sovereignty [ICISS]. (2001, December). *The Responsibility to Protect*. International Development Research Centre. <https://www.idrc.ca/en/book/responsibility-protect-report-international-commission-intervention-and-state-sovereignty>
- İnsan Hakları Evrensel Beyanamesi, Aralık 10, 1948, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu. Hâkimler ve Savcılar Kurulu Tercümesi. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>
- Johnson, J. T. (1991). Just war in the thought of Paul Ramsey. *The Journal of Religious Ethics*, 19(2), 183–207.
- Kant, I. (2018). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (İ. Kuçuradi, Çev.; 7. bs.). Türkiye Felsefe Kurumu. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1786).
- Kolasi, K. (2017). Savaşın değişen niteliği ve jus ad bellum ve jus in bello'ya etkisi. *İnsan Hakları Yıllığı*, 35, 1–29. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ihy/issue/62004/928156>
- Köker, L. (2009). Grotius: Doğal Hukuk, mülkiyet ve egemenlik. İçinde M. A. Ağaoğulları ve L. Köker (Der.), *Kral-Devlet ya da ölümlü tanrı* (ss. 87–109). İmge Kitabevi.
- Mapel, D. R. (2002). The contractarian tradition and international ethics. In T. Nardin & D. R. Mapel (Eds.), *Traditions of international ethics* (pp. 180–200). Cambridge University Press.
- Mattox, J. M. (2006). *Saint Augustine and the theory of just war*. Continuum.
- Murray, J. C. (1959). *Morality and the modern war*. The Church Peace Union.
- Murray, J. C. (1960). *We hold these truths: Catholic reflections on the American proposition*. Sheed & Ward.
- Nardin, T. (2006). Introduction. In T. Nardin & M. S. Williams (Eds.), *Humanitarian Intervention* (pp. 1–28). New York University Press.
- Nardin, T. (2012). Uluslararası siyaset teorisi. İçinde S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, T. Nardin, M. Paterson, C. Reus-Smit & J. True (Der.), *Uluslararası ilişkiler teorileri* (A. Aslan & M. A. Ağcan, Çev.; 5. bs.). Küre Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1996).
- Porter, J. (1999). From natural law to human rights: Or, why rights talk matters. *Journal of Law and Religion*, 14(1), 77–96. <https://doi.org/10.2307/1051779>
- Sabine, G. (1969). *Siyasal düşünceler tarihi II: Yeni Çağ* (A. Öktem, Çev.; 1. bs.). Sevinç Matbaası. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1965).
- Scheid, D. E. (2014). Introduction to armed humanitarian intervention. In D. E. Scheid (Ed.), *The ethics of armed humanitarian intervention* (pp. 3–25). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139567589.003>
- Schneewind, J. B. (1993). Kant and natural law ethics. *Ethics*, 104(1), 53–74.
- Shaw, M. (2017). *International law*. Cambridge University Press.
- Shestack, J. J. (1998). The philosophic foundations of human rights. *Human Rights Quarterly*, 20(2), 201–234.
- Swift, L. J. (1970). St. Ambrose on violence and war. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 101, 533–543. <https://doi.org/10.2307/2936070>
- Tan, K.-C. (2006). The duty to protect. In T. Nardin & M. S. Williams (Eds.), *Humanitarian intervention* (pp. 84–116). New York University Press.
- Tesón, F. R. (2014). Moral basis of armed humanitarian intervention revisited. In D. E. Scheid (Ed.), *The ethics of armed humanitarian intervention* (pp. 61–77). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139567589.007>
- Vergara, F. (2006). *Liberalizmin felsefi temelleri: Liberalizm ve etik* (B. Arıbaş, Çev.; 1. bs.). İletişim Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1992).
- Verwey, W. D. (1998). Humanitarian intervention in the 1990s and beyond: An international law perspective. In J. N. Pieterse (Ed.), *World orders in the making: Humanitarian intervention and beyond* (pp. 180–210). Institute of Social Studies.
- Walzer, M. (2010). *Haklı savaş haksız savaş: Tarihten örneklerle desteklenmiş ahlaki bir tez* (M. Doğan, Çev.; 1. bs.). Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1977).
- Welsh, J. M. (2004). Introduction. In J. M. Welsh (Ed.), *Humanitarian intervention and international relations* (pp. 1–10). Oxford University Press.
- Wood, A. W. (2009). *Kant*. (A. Kovanlıkaya, Çev.; 1. bs.). Dost Yayınları. (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 2005).

Extended Abstract

At least one justification for humanitarian intervention, a type of military action meant to stop or prevent pervasive and serious human rights abuses, is grounded in the doctrine of universal human rights. The human rights doctrine, which became institutionalized especially after the Second World War, is built on the argument that all people are endowed with natural and inalienable rights, with the common ground of being human only, and that these rights can be claimed universally at least on a moral point of view. The roots of this context can be traced back to the Cynic and Stoic schools of ancient Greece. However, this is based particularly on natural law, natural rights, and finally, the deontological morality of Kant, which would serve as one of the pillars of liberalism during the Enlightenment Era.

The idea of natural law, with the claim that some universal laws exist unchanged in nature and that all people are granted certain natural rights through these laws; Deontology, on the other hand, forms the basis of the human rights doctrine with the Kantian maxims in which all 'human beings should be treated as an end in themselves. Humanitarian intervention, when considered in the context of human rights, is fed by both natural law and deontology, which form the basis of human rights doctrine. As an extension of the understanding of natural law and natural rights, the protection of the right to life, which is one of the fundamental human rights, constitutes the backbone of the claims of humanitarian intervention. Deontological approaches based on Immanuel Kant's morality of duty, on the other hand, are used both to justify the value given to human beings through the categorical imperative and to argue the necessity of helping others in need, which can be generally referred to as altruism around the concept of duty. In this vein, Kant's separation between perfect and imperfect duties or categorical and ethical duties is primarily involved in the debates on humanitarian intervention. In the aspect of the perfect or categorical duty to evaluate human beings at an end in themselves, humanitarian intervention is seen as a way to protect human life against genocidal or lethal activities. On the other hand, in the aspect of imperfect or ethical duties, which means contributing to the happiness of others, according to Kant, humanitarian intervention is claimed as a way of helping others in urgent need.

This study explores the philosophical justifications offered in support of intervention in discussions regarding humanitarian intervention. The study focuses on the assumptions and debates about humanitarian intervention within the framework of natural law and deontology. Opinions generated in favor of humanitarian intervention are based mainly on a priori assumptions about the value of human beings and ultimately construct a universal normative structure that creates legitimacy for the alleged military interventions within the framework of protecting this value. In this context, the study reveals that the doctrine of humanitarian intervention takes its philosophical sources, especially from natural law and deontological ethics. The study consists of two main parts. The first part examines the philosophical foundations of the doctrine of natural law and natural rights and the basis of humanitarian intervention. The discussion of Kant's deontological ethics and the deontological underpinnings of humanitarian intervention are covered in the second section.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1211445>

Hem Felaket Hem İmkân: Beckçi Bir Risk Olarak Ekolojik Kriz ve İklim Mülteciliği

İbrahim Oğulcan Erayman*

Ahmed Burak Çağlar**

Öz

Bu çalışma, Beckçi "Risk Toplumu" konseptinin, genelde ekolojik kriz özelde ise iklim mülteciliği meselelerine karşı önemli imkânlar barındıran bir teorik arka plan sağladığını gösterme amacıyla yazılmıştır. Çalışma kapsamında bu temel amaç doğrultusunda iki ana meseleye odaklanılmıştır. Bunlardan ilki olarak, Beckçi kuramsal çerçevede merkezi bir yeri olduğunu düşündüğümüz ekolojik risklerin risk toplumu kategorileri etrafında genel bir değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmıştır. İkinci olarak ise, Beckçi çerçeveden genelde iklim krizinin, özeldeyse iklim mülteciliğinin, küresel risklere karşı ne gibi yeni imkânlar ve alanlar açabileceği sorgulanmaya çalışılmıştır. Çalışma bu ana tartışmalar etrafında, iklim krizine ve iklim mülteciliğine yönelik gelecek yıllarda iki birbirinden taban tabana zıt yaklaşımın eşanlı olarak bir arada bulunabileceği sonucuna ulaşmıştır: İlk olarak, hâlihazırda zaten dolaşımda olan yabancı düşmanı ve göç karşıtı söylem ve eylemlerin, iklim krizine bağlı yer değiştirmeler ile daha da tırmanması; ikinci olarak ise, tüm bu olumsuz tabloya rağmen iklim krizine bağlı risklerin, kozmopolit bir dayanışma ve sorumluluk atmosferini de tetikleme ihtimalinin bulunması.

Anahtar Kelimeler: risk toplumu, ekolojik kriz, iklim mülteciliği, özgürleştirici felaket, hem/hem mantığı

Cite this article: Erayman, İ. O., & Çağlar, A. B. (2023). Hem felaket hem imkân: Beckçi bir risk olarak ekolojik kriz ve iklim mülteciliği. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 333–349.

<https://doi.org/10.37093/ijsi.1211445>

* Dr., Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar).

E-posta: ibrahim.erayman@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6687-9973>

** Doktora öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Bursa, Türkiye.

E-posta: ahmedburakcaglar@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1911-8135>

Article Information

Received 29 November 2022; Revised 02 June 2023; Accepted 12 June 2023; Available online 30 June 2023

Both a Catastrophe and a Possibility: Ecological Crisis and Climate Refugees as a Beckian Risk

Abstract

This paper aims to show that the Beckian idea of the "Risk Society" offers a valuable theoretical framework for tackling the ecological crisis, especially regarding climate refugees. The study centers around two primary concerns in pursuit of its primary objective. Initially, we attempted to conduct a comprehensive assessment of ecological risks within the framework of Beck's theory, with a particular focus on the risk society categories. Furthermore, the Beckian framework aims to explore the potential opportunities and areas that may arise from the climate crisis and climate refugeeism in addressing global risks. The study has found that two conflicting approaches to the climate crisis and climate refugeeism may exist simultaneously in the future. The first approach is that the already existing xenophobic and anti-immigration discourses and actions will worsen due to the displacement caused by the climate crisis. The second approach is that despite this pessimistic outlook, the risks associated with the climate crisis may lead to a sense of global solidarity and responsibility.

Keywords: risk society, ecological crisis, climate refugees, emancipatory catastrophism, both/and logic

1. Giriş

Kendi ifadesiyle "hâlâ baskın olan geçmiş karşısında, bugün henüz şekillenen geleceği gündeme getirmek" (Beck, 2011, s. 8) amacıyla olan sosyolog Ulrich Beck'in; kendisini uluslararası üne kavuşturan "Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru" eserinin ilk yayın tarihi olan 1986'nın, aynı zamanda dünyanın uğradığı en büyük çevresel felaketlerden biri olan Çernobil faciasının yaşandığı yıl olması ilginçtir. 2015'te vefatıyla noktalanan entelektüel kariyerini en kısa biçimde; modern toplumun başarısından doğan krizleri ve onun gayriihtiyari yan etkilerinin (Mythen & Walklate, 2016, s. 404); tam anlamıyla kavranamaz, hesaplanamaz, sigortalanamaz ama aynı zamanda da inkâr edilemez biçimde geri dönen, dönüşen ve dönüştüren koşulların aciliyetini vurgulama çabası biçiminde özetlemek pek de yanlış olmaz.¹ İklim krizi ve iklim mülteciliği de birçok açıdan, bu minvaldeki aciliyetlerin bir vechesi olarak tanımlanabilir. Bu ana çerçeve bakımından çalışmanın iki temel amacı bulunmaktadır. İlk olarak, Beck'çi kuramsal çerçevede her daim merkezi bir yeri olan çevresel risklerin aktüalize olan çıktıklarından biri, 'şekillenmiş gelecek' olarak iklim krizi ve iklim mülteciliğinin risk toplumu kategorileri etrafında genel bir değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. İklim mülteciliği, (Beck'in Risk Toplumu ve daha sonraki çalışmalarında rafine ettiği risk tanımının çeşitli özelliklerinden yola çıkarak) iklim krizinin doğrudan bir sonucu olmasına karşın, Beck'in geliştirdiği diğer tasniflerin de alanına girebilecek bir yan etki olarak anlaşılabilir. Beckçi anlamda iklim mülteciliğinin bu özelliği (endüstriyel toplumlara, ya da metodolojik ulusalcılığa has) "ya-ya da" (either/or) biçiminde tek yönlü bir ilişki mantığıyla değil, risk toplumu mantığına ait bir değerlendirilişle "hem-hem" (both/and) biçiminde anlaşılabilir daha kompleks bir ilişki tipini dikkate almayı mecbur kılmaktadır. Bu husus da bizi çalışmanın ikinci temel amacına bağlamaktadır: Beckçi çerçeveden genelde iklim krizinin, özelde iklim mülteciliğinin, küresel risklere karşı ne gibi yeni imkanlar ve alanlar açabileceğinin sorgulanması. Beck son eserlerinde, özellikle de "How Climate Change Might Save the World" adlı çalışmasında, iklim krizi gibi risklerin küresel felaketlere yol açabilecek etkilerini vurgularken aynı anda bu risklerin dönüştürücü, özgürleştirici bir yönü de olabileceğinin üzerinde durmaktadır. Beck'in risklerden, 'aşağıdan-kozmpolit bir dayanışma anı' çıkabileceğine dair vurgusundan yola çıkarak, iklim

¹ Ayrıca; Burgess vd. (2018), Beck'in klasik bir akademik pozisyondan ziyade Almanca *schriftsteller* (muharrir-essayist) olarak tanımlandığını zikreder: özellikle çevresel meselelerde halk entelektüeli (public intellectual) vazifesi ifa ettiğini belirtir (s. 2).

krizi ve iklim mülteciliği meselesinin "hem-hem" (both/and) biçiminde anlaşılabilir daha kompleks bir ilişki tipinin yansıması olarak yorumlanabileceği kanaatindeyiz.

Çalışmanın yukarıda özetlenmeye çalışılan genel amaçları doğrultusunda, ilk olarak genel anlamıyla risk toplumunun 'ne'liği açılmaya çalışılacak, akabindeyse Beck'in kuramında risk kavramının tanımsal evrimi ve dönüşümlerine odaklanılacaktır. Beckçi risk, felaket, risk toplumu ve küresel risk toplumu gibi önemli kavramlar, birbirleriyle ilişki içerisinde açıldıktan sonra, küresel iklim krizi riski ve bu riskin en görünür veçhelerinden biri olan iklim mültecileri mercek altına alınacaktır. Nihayetinde, iklim krizinin nasıl hem bir küresel felaket ihtimali hem de bir imkân (ayrıca sosyal katarsis, küresel dayanışma ve kozmopolit sorumluluk gibi gayriihtiyari yan etkilerin de müsebbibi) olarak değerlendirilebilme ihtimali üzerinde durulacaktır.

2. Kavramsal Çerçeve: Risk, Risk Toplumu ve Dünya Risk Toplumu

Risk çok eski bir kavramdır ve her zaman insan deneyiminin bir parçası olmuştur. Temel anlamıyla risk, kötü bir şey olma ihtimali, tehlike tehdidi veya zarara maruz kalma olasılığıdır (Cutter, 2018, s. 8). Bu bakımdan, Ulrich Beck, 'risk toplumu' kavramsallaştırmasını ortaya koymadan önce de risk kavramının toplumsal hayatta oldukça kritik bir yeri ve geniş bir kullanım alanı vardı. Bununla birlikte, çağımızın çevresel değişimlerinin etkilerinin, uzun vadeli biyo-fiziksel güvenliğe eşi görülmemiş tehditler oluşturduğu artık yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu yeni tehditlerin birikimli etkisi, geçmişin endüstriyel risklerinin mekânsal, sosyal ve zamansal sınırlarını aşmaktadır (Gandy, 1999, s. 60). On dokuzuncu yüzyıl çevresel düzenleme kökenlerinden miras alınan basit neden-sonuç varsayımları ve bireysel külfet paylaşımı, çağdaş risklerin ölçeği ve karmaşıklığı tarafından boğulmuştur. Çevreye salınan on binlerce kimyasalın sinerjik etkileri, herhangi bir basit nedensellik ve sorumluluk anlayışını baltalayarak, yerleşik bilimsel ve politik söylemin kapsamının ötesinde radikal bir belirsizliği ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak, Gandy'ye göre, sosyal kurumlarımız ve özellikle modern devletin düzenleyici kurumları, bu eşi görülmemiş çevresel risk artışıyla başa çıkmak için artık uygun değildir (1999, s. 61). Beckçi risk toplumu yaklaşımı, tam da böylesi bir eksikliğin yarattığı etkilere dikkati çeker ve küresel risklere karşı hareket kabiliyeti kazanmış bir uluslararası topluma çağrıdır.

Klasik modernitenin mevcut sosyolojik kavramlarının ve teorik araçlarının, bilimsel risklerin ve teknolojik tehlikelerin egemen olduğu bir toplumu anlamak ve araştırmak için artık geçerli olmadığı inancına dayanarak Beck, çağdaş toplumun dinamiklerini kavramak için alternatif bir sosyolojik perspektif ortaya koymuştur (Ekberg, 2007, s. 344). Elbette, risk kavramının bu uzun geçmişi dolayısıyla farklı telakkilerine ve analitik kullanımlarına rastlamak mümkündür. Bernstein için bu farklı telakkiler kabaca 4 dönemde özetlenebilir: i) 13. yüzyıla kadar süren ve kabaca "kadir-i mutlak"ın tecellisi biçiminde risk, ii) 13. ve 18.yüzyıllar arası Rönesans ve Reform sonrasında riskin "hesaplanabilir" bir olasılıksal kavram olarak telakkisi ve 17. yüzyılda ticari sigorta mefhumunun ortaya çıkışı, iii) 18. yüzyılda Bernoulli'nin kişisel risk alımı konusundaki tezleri ve faydacılıkla ilişkisinden beslenen ve kişisel marjinal fayda değerlendirmesini kapsayan bir biçimi ve son olarak, iv) Knight'in risk (hesaplanabilir olasılık) ve belirsizlik (hesaplanamaz olasılık) kavramları arasında 1921'de yaptığı ayırım etrafında şekillenen modern dönem (aktaran Rasborg, 2020, ss. 315-318). Bu çerçeveden baktığımızda kuşkusuz çağımızdaki ayırt edici değişim ve dönüşümleri açıklamak için 'risk' kavramını merkeze alan tek kişi Beck değildir. Anthony Giddens ve Niklas Luhmann gibi sosyologlar, Mary Douglas gibi kültürel antropologlar ve Paul Slovic gibi psikologlar, farklı teorik perspektiflerden tartışarak, yirminci yüzyılın ikinci

yarısından bu yana meydana gelen önemli sosyal, politik ve kültürel dönüşümlerin, 'risk' kavramı etrafında tartışılabileceğini göstermişlerdir (Mayer, 2016, s. 495). Beck'in yaklaşımı ise, tarih itibariyle "riskin 'sosyal inşasına' vurgu yapan kültürel-teorik" bir dönüşüm dönemini işaret etmektedir (Rasborg, 2020, ss. 319-320). Beck'in önemi, bu anlamda risk kavramının tanımsal sınırlarını daraltması biçiminde değil, aksine bu kavramın sınırlarını -kimilerine göre bulanıklaştıracak biçimde- genişletmesinden ileri gelir. Bu bakış açısı tüm diğer potansiyel muğlaklık eleştirilerine² karşın, bir yandan da risk kavramının toplumsal örgütlenme, algılanma ve sahnelenme biçimleriyle de ilişkisini göstermesi bakımından önemlidir. Yıllar içinde dünya risk toplumu modeline kadar genişlettiği -ve "inşacı realizm" (constructivist realism) olarak adlandırdığı pozisyonuyla (aktaran Rasborg, 2020, s. 323)- Beck'in modeli, kimi yazarlara göre, bugüne kadar bu bağlamda geliştirilen en iyi bilinen sosyolojik kavram haline gelmiştir (Mayer, 2016, s. 497).

Beck, riskin kendi içinde modernitenin evrensel bir özelliği olduğunu vurgular. Beck'e göre, risk toplumunun anahtarı olan, yalnızca teknolojik değişime bir yanıt olarak risk üretimi değildir. Aksine, risk toplumu, riskin sosyal ilişkileri içinde ortaya çıkan iki yeni özellik nedeniyle ayrı bir tarihsel çağ oluşturmaktadır: Genel olarak toplum içinde risklerin bireyselleştirilmesi ve kabul edilebilir riski belirleme hakkının bilimsel uzmanlar tarafından tekelleştirilmesi (Cooper & Bulmer, 2012, ss. 246-247). Cohen ise Beck'in kavramsallaştırdığı günümüzün risk toplumunun tehditlerinin üç nedenden dolayı daha önceki dönemlerde var olan tehditlerden temelde farklı olduğunu ifade etmektedir: (1) doğrudan insanın duyuşsal algısı ile tespit edilemez oluşları; (2) nesilleri aşma yeteneğine sahip olmaları ve (3) mağdurları tazmin etmek için mevcut mekanizmaların kapasitesini aşmaları (Cohen, 1997, s. 107). Risk toplumunun, hangi açılardan daha önceki dönemdeki risklerden farklılaştığına yönelik bu açıklamalardan sonra genelde risk toplumunun 'ne'liğine, özelde ise Beckçi risk toplumu kavramsallaştırmasının kendi içinde geçirdiği dönüşümlere odaklanmak istiyoruz.

Beck'in Risk Toplumu kavramı da kökeni itibariyle risk kavramının bu farklılaşan doğasından yola çıkarak, onu öncelikle bir modernleşme tartışması olarak çerçevelemiştir. Ancak dışsal bir tehdit kavramından farklı olarak Risk Toplumu'nun; geleneksel anlamda güvenlikçilikten başka bir potansiyel yaşam tarzını imlediği gibi bir izlek içerdiği de söylenebilir (Sørensen & Christiansen, 2013, s. 69). Beck de sonraki çalışmalarında bu izleği takip eder. Orijinal olarak modern ulus devletlerin konvansiyonel yöntemleriyle kapsayamadığı, öngöremediği, önleyemediği durumları işaret eden risk tanımının küresel vurgularının artmasıyla; sahnelenişi, anlatılanışı, tecrübe edilişi ve nihayet bireylerin bilişsel şemasını dönüştürecek biçimde 'beklenen felaket' (anticipated catastrophe) haline gelişini kapsayacak biçimde risk tanımının genişlediğinden söz etmek mümkündür (Beck, 2009, ss. 9-12). Beck açısından bu rötuş hem 11 Eylül sonrası dünyada uluslararası terörizmi de risk kategorisi altına sokmasına imkân sağlamış (Rasborg, 2018, s. 161), hem de bu risklerin geleneksel kültürel sınırları bulandıran yan etkilerine dikkat çekerek, bu tür konuların değerlendirilmesinde metodolojik kozmopolitan bir çerçevenin ihtiyacına dair teşhisini temellendirmiştir (Beck, 2009, ss. 162-165). Bu küçük analitik rota düzeltimi iklim mülteciliği açısından özellikle önem taşımaktadır. Zira orijinal metindeki "risklerin yeni çıkar karşıtlıkları kurma" (Beck, 2011, s. 68) referansını, ulus-devletlerin geleneksel çözüm bulma yöntemlerinin yeni komplikasyonlar yaratabileceği ile birlikte düşünmeye kapı açar. Risklerin mutlak eşitlikçi biçimdeki tanımına "kültürel sınırları bulanıklaştırdığı" biçimindeki bu rötuş, aynı zamanda geleneksel kurumların dışındaki siyaset biçimlerinin mevcut olanlarla çekişmeli ilişkisini de sorgulamaya kapı açmaktadır. Nihayetinde bu yönelim; son makalesinde Beck'in 'özgürleştirici felaketçilik' (emancipatory catastrophism) olarak tanımladığı ve özellikle

² Beck'in orijinal risk tanımının kullanılabilirlik açısından eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Ekberg, 2007.

iklim krizinin geleneksel telâkkilerinden farklı olarak 'özgürleştirici' olma ihtimaline de referans veren bir pozisyona varmasını sağlamıştır (Rasborg, 2021, s.170).

Öncelikle belirtmek gerekir ki, her ne kadar en geniş teorik çerçevesi olsa dahi, Beck'in çevresel krizlere ve hatta risklere dair tüm tezlerini 'Risk Toplumu' (ya da salt Endüstriyel Modernleşmeden farkı anlamındaki İkinci Modernleşme) teorisine sıkıştırmak mümkün değildir.³ Beck'in Risk Toplumu teorisini tartışmak da çalışmanın kapsamını aşmaktadır. Kaldı ki, 'orijinal' Risk Toplumu ve Refleksif Modernleşme bağlamında incelemeler bakımından da doygun bir literatür olduğu söylenebilir.⁴ Bu açıdan biz öncelikle, Risk Toplumu'nun (Beck, 2011 [1986]) 'Dünya Risk Toplumu' (Beck, 2009 [2007]) olarak rafinasyonunda Beck'in orijinal risk tanımını nasıl yenilediği üzerine yoğunlaşacağız.

Beck'in orijinal risk konsepti öncelikle modernizmin yetersizliğinden değil tam aksine zaferinden neşet eder. Bu anlamda orijinal risk konsepti insan yapımıdır ve dolayısıyla "imal edilmiş belirsizlikler" (Beck, 2011, s.356) "kendi başarımız karşısında bize korkutucu biçimde geri dönen öngörülmedik yan etkiler" (Sørensen & Christiansen, 2013, s. 9; Rasborg, 2021, s. 28) olarak anlaşılır. Dolayısıyla riskler bir yandan sanayi-öncesi ya da sanayi toplumunda var olan tehditlerden yapısal olarak farklıdır. Diğer bir yandan ise (risklerle sarılan toplumu İkinci Modernleşme ya da Refleksif⁵ Modernleşmeye mecbur bırakacak bir eşik olarak) artık endüstriyel-teknolojik zaferlerin insanlığın tümünün bekasını tehdit eder potansiyellerini açığa çıkardığı için, modernleşmenin kendi üstüne düşünmesi gerekliliğini ortaya seren bir 'Meksika açmazı'dır. Bu anlamda Beck için risk, Sanayi öncesi toplumlarda olduğu gibi, toplumsal sistem dışı olduğundan kaynağı kutsal olan doğal tehditler değildir. Beck'in risk tanımı benzer şekilde Sanayi toplumunun 'bilimsel' olarak hesaplayabildiği, uzmanların öngörebildiği ve dolayısıyla 'sigortalayabildiği', kısacası gerçekleştiği takdirde (öngörmediği veya önlemediği iddiasıyla) sorumluluğu çeşitli sosyal birimlere paylaştırılabilir 'tehlikeler' (hazards) de değildir (Rasborg, 2018, s. 159; Sørensen & Christiansen, 2013, s. 16). Örneğin bir potansiyel nükleer kaza riskinin yapısal kaynağı bu anlamda kaza raporlarının veya bireysel sorumluların tespitinden ziyade, bu ve pek çok çevresel riskin temelde insan yaşamının yaşadığı habitatı yok edebilecek güçlere giderek daha bağımlı hale gelmesiyle; dolayısıyla da bu bağımlılığın kendisine geri dönen öngöremediğimiz (bu sebebinden ötürü de teknik açıdan deterministik olarak öngöremeyeceğimiz) yan etkileriyle ilgili bir sorundur. Bir başka deyişle felaketin geleceğini öngörebiliriz, kaçınabiliriz, felaket gerçekleştiğinde o olay üzerinden bireysel sorumluluk alanlarının tespitini de yapabiliriz; ancak son tahlilde bireylerin gündelik hayatlarında tek

³ Örneğin Selchow için Beck, çoğunlukla sıkıştırıldığı haliyle "bir risk teorisyeni, Risk Toplumu tezi ise esasında bir risk teorisi" değildir: Risk kavramının "sorgulanması ve dekonstrüksiyonu"; bireyselleşme (individualization) ve kozmopolitizasyon (cosmopolitization) kavramlarıyla iç içe geçmiş biçimde, Beck'in tüm sosyal teorisinin yalnızca bir parçasıdır (Selchow, 2016, s. 370). Bazılarına göre ise, Risk Toplumu tezi risk kavramına uzaklığı itibarıyla, aslında günümüz toplumlarının bilinmezlik problemlerine odaklanan, özünde bir "bilinmezlik toplumu" tezidir (Gross, 2016, s. 387). Rasborg'a göre ise Beck'in sosyolojisi 4 temel aşamada sınıflandırılabilir: i) orijinal formülasyonu Risk Toplumu ya da Refleksif Modernizasyon, ii) Risk toplumu teorisinin, Dünya Risk Toplumu teorisi olacak biçimde evrimi, iii) Beck'in kozmopolitan dönemi iv) özgürleştirici felaketçilik ve "global hayali risk cemaatlerinin" (global imagined risk communities) temellerini oluşturduğu "Metamorfoz" teorisinin taslağı (Rasborg, 2021, s. 8, 2018, ss. 158-159). Sørensen ve Christiansen için de Risk Toplumu'nun Dünya Risk Toplumu olacak biçimde gözlenebilir bir gelişimi söz konusuysa (2013, s.76) Mythen ve Walklate ise için ise kozmopolitizasyon ve vefatından sonra yayınlanan eserindeki metamorfoz konseptleri, Beck'in yeni teorik alanını işaret etmektedir (Mythen & Walklate, 2016, s. 410). Bu çalışmada; Beckçi düşüncede Mythen'in işaret ettiği süreklilikleri dikkate alan, ancak temelde Rasborg'cu bir dönüşüm yaklaşımını makul bulmaktayız.

⁴ Öncelikli olarak önemli Beck yorumcularından Mythen (2004), Sørensen (2013), Rasborg (2021); Türkçe derlemeler açısından ise Çuhacı (2007) ve Esgin (2013) gösterilebilir.

⁵ Düşünümsel (Çuhacı, 2007) ya da Dönüşlü (Beck, 2011) çevirileri de mevcuttur. Bu çeviriler her ne kadar Beck'in İkinci Modernleşme tezinin kendi üstüne düşünen karakterini yansıtmada önemli olsa da; biz bu çalışmada risklerin gayriihtiyari yan etkiler (unintended side-effect- Nebelfolgen) referansının özgürleştirici felaketçilik örneğindeki literal anlamda "refleksif" (Rasborg, 2018, s. 160) karakterine de vurgu yapmak istediğimizden, bu biçimde kullanmayı tercih ettik.

başlarınınayken karşı karşıya kaldıkları şey, yapısal bakımdan sürekli bir risk halidir. Risk toplumu, bu tanımlardan kaçan, sürekli bir güvensizlik halini imleyen yeni risklerin oluşturduğu toplumdur.

Bu özelliklerinden ötürü, risklerle dolu dünyada yaşamak sanayi toplumu düşünüşünün ve kurumlarının kapsayamadığı, modernleşmenin kendi üzerine düşünümüne zorlayan, kendi başarısıyla yüzleşmeyi mecbur kılan bir biçimde resmedilmiştir. Bu anlamda Beck'in orijinal riskleri öncelikli olarak teknolojik ilerlemenin bir sonucu olan ve küresel nitelikte görünen risklerdir. Bu anlamda klasik tipolojisinde en çok zikrettiği üç tip risk de nükleer felaketler, iklim değişikliği ve genetik mühendisliğe bağlı potansiyel tehlikelerdir (Sørensen & Christiansen, 2013, s. 13). Bumerang etkisi itibariyle onu üretenlerden kaçamayacağı için de, her ne kadar eşitsiz olabileceği öngörülse de, kendi formülü itibariyle "Yoksulluk hiyerarşiktir ancak kirli hava tabakası demokratiktir"; dolayısıyla riskler, onlardan etkilenen kişiler bazında eşitleyici bir etki yaratmaktadır (Beck, 2011, s. 49). Bu bakımlardan Risk Toplumu, temelde gayriihtiyari -niyet edilmemiş- yan etkilerin (unintended side-effects) egemen olduğu dünyadaki bir modernleşme problemi olarak resmedilmiştir.

2007 tarihli "World at Risk" ise, Beck'in 11 Eylül sonrası Risk Toplumu kuramının küresel motiflerini daha belirginleştirdiği bir dönemi işaret eder. Öyle ki, Beck bu dönemden sonra çıkardığı üç eseri "Kozmopolitanizm üçlemesi" olarak adlandırır (Rasborg, 2021, s. 149). Beck bu dönemde orijinal Risk Toplumu ve daha sonrasındaki eserlerinde işaret ettiği bu farklılaşmış risk tanımından yola çıkar. İnsanların artık Risk toplumu öncesi dönemlerdeki gibi "ait olunan toplumsal sınıf ya da gruplara dayanarak üstesinden gelinen tehditler ve karşılaşılan belirsizlikler", günümüz riskleri karşısındaki bireyi tarif etmez. Öyle ki bu bireyler zikredilen riskleri "giderek tekil şahıs tarafından algılamak ve yorumlamak" durumunda kalmaktadır (Beck, 2013, s. 37). Bu anlamda Beck de global risklerle dolu bir dünyada yaşamının kendine has tarafları üzerinde durmaktadır. Bunlardan en önemlisi de, Batı'da reel bir tehdit olarak ufukta beliren küresel terörün bir risk olarak Beck'in teorik düzlemine dahil edilme çabasıdır. Beck bunun için öncelikle risk tasnifinde genel bir ayrıma gider. Artık Dünya Risk Toplumu olarak tanımladığı entitenin karşısında üç temel global risk tanımlar: Küresel finans krizleri, çevresel felaketler ve küresel terör. Bu tasnifte, Beck de ilk defa karşımıza çıkan bir ayrım dikkati çekmektedir. Buna göre, çevresel felaketler ve küresel finans krizleri, çıktıkları temelinde, bilinçsiz-niyetsiz (unintended), yan etkisel niteliklerini sürdürmektedir, ancak küresel terör kategorisi Beck için bilinçli-niyetli bir risk olarak tanımlanmaktadır (Beck, 2009, ss. 13-14). Dolayısıyla artık Beck'te risklerin gayriihtiyari yan etkiler biçimindeki niteliğini salt dışsal olarak değil, onların reel ve sosyolojik sonuçları itibariyle de değerlendirme kaygısı görmekteyiz. Bu tasnifte ilk iki kategori -tıpkı orijinal formülasyondaki gibi- niyetsiz (unintended) krizlerdir, üçüncüsü olan küresel terör ise bilinçli-niyetli (intended) riskler olarak tanımlanmaktadır (Beck, 2009, ss. 13-14).

Beck bu minvalde eski risk tanımında da bir rafinyasyona gider ve riskler ile felaketler konusunda bir ayrım yapar. Ona göre, risk felaket değildir; felaketin 'beklentisi'dir (anticipation). Riskler henüz gerçekleşmemiş ihtimallerle ilgilenir; dolayısıyla gerçekleşmiş bir felaket mekânsal ve sosyal olarak belirlenmiş iken, "riskler bizi daima tehdit eden, *olabilecek* hadiselerdir" (Beck, 2009, s. 9) Unutmamak gerekir ki, bu beklentinin kendisi de orijinal risk kavramının tezlerinden beslenir. Yani, "risk kategorisi iyi ve kötü, gerçek ve yalan, bilme ve bilmeme arasındaki net ayrımın ötesinde" bir dünya öngördüğü için, esasında bilgi ve bilgisizliğin bir araya karıştığı, "teknik anlamda ne bilmediğimizi bilmemizi zorlaştıran bir olasılık amalgamı yaratır" (Beck, 2009, s. 5). Risk Toplumu şartları bir felaketi 'öngörme' imkânı tanımadığından, bu beklenti medyanın, karar alıcıların, ya da bireylerin anlatsal motifleriyle

sarmalanmış, hem spekülâtif bir potansiyel, hem de kültürel algılayışlardaki farklılıkları masaya getiren bir yorumu mümkün kılmıştır. Dolayısıyla risk 'gerçekleşen felaket' de değildir, bir anlamda anlatsal olarak sahnelenmek suretiyle gerçekleşmektedir: "küresel risk, küresel riskin sahnelenmesi yoluyla realize olur" (Beck, 2009, s. 10). Bununla birlikte, riski var kılan da, sahnelenmesi ve gerçekleşerek felakete dönüşmesi arasındaki boşluktur (Rasborg, 2018, s. 161). Bu anlamda artık riskler, yalnızca sebepleri veya çıktıları olan yapısal çelişkileri açısından değil, onların analitik olarak çerçevesi, anlatsal sunumu ve dolayısıyla bilişsel anlamdaki dönüştürücülüğü itibariyle de değerlendirilmektedir. Bu bakımdan artık riskler, yalnızca kendilerini ortaya çıkararak veya onların ortaya çıkardığı yapısal çelişkileri değil, onların analitik olarak çerçevesi, anlatsal sunumu ve dolayısıyla bilişsel anlamdaki dönüştürücülüğü itibariyle de değerlendirilmektedir. Bu durum, Risk Toplumunun Sanayi toplumlarına endekslî merceğini de genişletir. Zira sahnelenen bu yeni risk tanımı Dünya Risk Toplumu'nda kültürel sınırları da bulanıklaştırmaktadır.

Beck'in risklerle dolu bir dünyada yaşam pratiklerine odaklandığından bahsetmiştik. Riskin bir "felaket" olarak aktüalize olması ise, (tıpkı 11 Eylül sonrası olduğu gibi) "potansiyel olarak herkes için bir ölüm- kalım meselesi" biçimindeki politik algılanışını besler (Beck, 2009, s. 74). Böylece bir yandan geçmiş felaketlerden beslenen farklı risk perspektiflerinden oluşmuş yeni riskler doğmakta, bir yandan ise bu tecrübenin çıplak şoku global bir zorlama yaratmaktadır. Öyle ki Beck'in küresel risk algılamalarının üç temel özelliği olarak belirttiği mahalsizleşme, hesaplanamazlık ve telafi edilemezlik, insanları yalnızca ekolojik hassasiyet itibariyle değil, çok daha derin bir beka kaygısıyla yüzleştirmektedir. Hesaplanamazlık, küresel tehditlerin prensipte hesaplanamaz oluşuna vurgu yaparken; mahalsizleşme risklerin etki alanının tek bir coğrafi bölgeyle sınırlı kalmayışını imlemektedir (Beck, 2011, s. 357). Telafi edilemezlik ise, risklerin felakete dönmesi halinde prensipte geriye çevrilemez sonuçlar doğuracağı tezidir: "İklim geri çevrilemez şekilde değişirse, insan genetiğindeki ilerleme insan varlığına geri döndürülemez müdahalelerde bulunursa, terörist grupların elinde zaten kitle imha silahları varsa, işte o zaman çok geç kalınmış demektir.". Bu yüzden bir beklenti paketiyle sarılan felaket olarak küresel risk, toplumu bu telafi edilemezlik karşısında 'önleme' fikrinin esareti altına alır (Beck, 2011, s. 358). Öte yandan bu önleme fikri bir yandan riskin kültürel algılamalarına ve sahnelenmesine de bağlı işler, zira felaket haline atfedilen kayıp ihtimali, kültürel algılamalara bağımlıdır: dolayısıyla farklı 'risk kültürlerinden' bahsetmeyi de mümkün kılar (Beck, 2009, s. 70). Yani deprem ve tsunami gibi eski felaketler, iklim değişikliği, finansal krizler ve uluslararası terörizm gibi yeni risklerle üst-üste binmekte (overlap) ve yeni, hesaplanamaz ve öngörülemez durumlar yaratmaktadır (Beck, 2009, s. 19). Dolayısıyla Bumerang etkisi gibi "kaynağa geri-dönüşü" (Beck, 2011, s. 50) itibariyle tanımlanan yan etkiler, özellikleri itibariyle artık risklerin anlatsal sahnelenmesini ve yeni felaket anlatılarının eski karşıtlıkları pekiştirecek biçimdeki kullanımlarını da içeren, çeşitli katmanlardaki kompleks etkileşimlerini de hesaba katmayı gerektirmektedir.

Beck için esasında bu küçük bir rota düzeltimidir. Risk Toplumu'nun giriştiği çabanın daha da derinleştirilmesinden ibarettir. Nihayetinde Risk Toplumu'nda da risklerin yeni çıkar çatışmaları, ilişki tipleri ve yeni sosyal birimler yaratma potansiyelinden bahsedilmektedir (Beck, 2011, ss. 67-68). Ancak bizce, Dünya Risk Toplumu tezi, Beckçi risk kavrayışına içkin birtakım özelliklerin, bu rafinasyonla çok daha görünür kılındığı üzerinedir. Artık birçok gayriihtiyari yan-etkinin çiftdeğerli (ambivalent) karakteri daha keskin vurgulanmaktadır. İklim değişikliği gibi küresel riskler bir yandan ulusal refleksleri keskinleştirmekte, bir yandan da kozmopolit farkındalığa zorlamaktadır. Rasborg bu anlamda Beck'in kozmopolitan dönemecini de buraya yerleştirir (Rasborg, 2018, s. 158). Bunu niyetli küresel risk ayırımında bile görmek mümkündür. Beck bir yandan iklim krizini niyetli olmayan bir risk olarak tanımlarken, bir yandan da riskin

sahnelenmesinin önemine dikkat çekmekte ve en önemli örnek olarak iklim krizinin sahnelenişini, tabir caizse niyetli sunumunu göstermektedir. İklim krizi bir yandan deniz seviyesi gibi daha önce hiç aşına olmadığımız bir sosyal sınır oluşturarak sınıf, ulus gibi sınır kavramlarından farklılığı yeni bağlanımları, ortaklıkları ve çatışmaları mecbur kılmakta (Beck, 2015, s. 76), bir yandan ise sunumu itibariyle mevcut ulusal-uluslararası politikaların meşrulaştırılması amacına hizmet etmektedir (Rasborg, 2021, s. 169).

Bu eşanlı vurguları anlamlandırabilmek için, yine Beck'in magnum opus'una dönmekteyiz. Küresel risk anlatısı ironik bir anlatıdır; bildiklerimizin daha çok bilmememize, zaferimizin felaketimize ihtimal doğurduğu bir Frankenstein hikâyesini içeriğinde barındırmaktadır (Çuhacı, 2007, ss. 151-152). Bunu Beck'in orijinal tanımında da görmek mümkündür. Öyle ki, Sanayi Toplumu insanı 'açım' demekte iken, Risk Toplumu insanı 'Korkuyorum' cümlesiyle tanımlanmaktadır (aktaran Sørensen & Christiansen, 2013, s. 20). Ancak esasında Beck, risk kavramının dünyayı şekillendirdiği andan itibaren giderek epistemolojik/metodolojik bir farkın da belirginleştiğini belirtir. Sanayi Toplumu ya-ya da (either-or)'nın mantığıyla dünyayı algılayarak, Risk Toplumu için bu mantık hem-hem (both-and)'dir (Beck, 2013, s. 12). Beckci konseptler açısından bakıldığında bu durum kendisinin de bir hem-hem bakışı seçmek yoluyla "kendi kendini yok etmek ve yeni bir başlangıç kapasitesi olarak birbiriyle çelişiyormuş gibi görünen iki pozisyonu bir arada düşünme çabasıdır" (Beck, 2009, s. 49). Zira sürekli öngörülemez yan etkilerin dünyasında normatif pozisyonumuz da lineer-şematik değil, ağ tipi bir algılayışla tanımlanmaktadır.⁶ Dolayısıyla Sanayi Toplumu malların/iyilerin (goods) dağıtımını, Risk toplumu ise risklerin (bads) dağıtımınıdır. Rasborg Beck'in bu kelime oyununu son eserlerine genişleterek şu şekilde yorumlar: orijinal Risk Toplumu tezi temelde iyinin içindeki kötüye (bads of the goods) odaklanırken; Küresel Risk Toplumunun mecbur bıraktığı kozmopolitizasyon ve küresel tehditler karşısında insanın konumuna dair düşünceleri Beck için son makalesinde kötünün içindeki iyiye (goods of the bads) yüzünü çevirdiği biçimde okunmaktadır (Rasborg, 2018). Mythen ve Walklate de Beck için "kötülerin pozitif yan etkileri"ne, "kamusal iyilikler üretme potansiyeline" (Beck, 2015, s. 75) odaklandığında hemfikirdir (Mythen & Walklate, 2016, s. 412). Rasborg için özgürleştirici felaketçilik (emancipatory catastrophism) kavramı, bunun en müşahhas örneğidir. İleride buraya, iklim krizinin nasıl yeni imkân ve fırsatlar yaratma potansiyeli bulunduğu vurgusuyla yeniden döneceğiz. Ancak öncesinde, çalışmamızın bir diğer ana hattını oluşturan iklim krizi ve iklim mülteciliği meselesini açımlayıp, hemen akabinde iklim mülteciliği meselesini risk toplumunun kategorileriyle birlikte yeniden değerlendirmenin yaratacağı imkânlara odaklanacağız.

3. Küresel İklim Değişikliği ve Bu Değişikliğin İlk Kurbanları Olarak İklim Mültecileri

İklim krizi; insanlık, çevre ve gezegenimizde yaşayan tüm hayvan ve bitkiler için en önemli riski oluşturmaktadır. 2014 yılında, Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), küresel ısınmanın tartışılmaz biçimde insanlığın önünde duran en ciddi tehditlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur (Stanley, 2021, s. 1). Ayrıca, 2013 IPCC raporu mevcut küresel ısınmanın antropojenik nedenleri olduğuna dair genel kaniyi destekleyici çok kuvvetli deliller sunmuştur. İnsan kaynaklı böylesi bir küresel ısınma, kutuplardaki buzulların erimesine, okyanusların

⁶ Beck'in bu pozisyonunu risk kavramının sigortalanamazlığı konusunda kendisine alan literatürünün ampirik verilerine uyumsuzluk yönündeki eleştirilere cevabında da görmekteyiz: "Hatam sigortalabilirlik ve sigortalanamazlık arasında yarı-ontolojik bir sınırı çok keskin çekmiş olmamdadır... Dolayısıyla sigortacılık alanı açısından 'hem sigortalabilir hem de sigortalanamaz' olan spesifik formlar ışığında vaka çalışmasını yeniden değerlendirmemiz gerekmektedir." (Beck, 2009, s.136).

asitlenmesine, aşırı hava olaylarının artmasına ve yalnızca insanların değil, diğer türlerin de büyük ölçekli göçlere zorlanmasına yol açacaktır. Böylesi ekolojik değişimler açık bir şekilde, yerleşik ekonomik, sosyal, politik ve kültürel düzenlerin dramatik dönüşümlerine de kapı açmaktadır (Mayer, 2016, s. 504). Öyle ki, iklim değişikliğinin, sosyo-ekonomik yaşamın tüm boyutlarında kendini hissettirmesi ve hemen her politika alanını etkilemesi, onun bir "kriz" olarak da nitelenmesini oldukça doğal kılmaktadır. Örneğin, dünya nüfusunun önemli bir kısmı an itibarıyla kentlerde yaşamaktadır ve kentler de, "iklim değişikliğinin özgün sosyo-ekonomik ve çevresel koşulları nedeniyle iklim değişikliğinin etkilerini en fazla hissedecek yerler" olarak görülmektedir (Kaya, 2018, ss. 221-222). İklim değişikliğinin, global ekonomiyi de ciddi şekilde sarsacağı aşikardır. İsviçre Sigorta Enstitüsü'nce (Swiss Re Institute, 2021) hazırlanan çalışmanın sonuçlarına göre, "küresel GSYİH'nın, iklim değişikliği olmayan (küresel sıcaklıklardaki değişiklik 0 °C) bir dünyaya göre %11-14 daha az olacağı" hesaplanmıştır. Ayrıca iklim değişikliğinin yan ekonomik külfetlerinden de söz etmek mümkündür. İklim değişikliği yalnızca doğrudan etkileriyle global ekonomiyi sarsmamakta, ilaveten kendisinin etkilerini kontrol etme girişimleri, "düşük karbonlu bir ekonomiye geçerken varlık değerlerinde büyük değişimler ve iş yapmanın daha yüksek maliyetlerde gerçekleşmesi" gibi durumlarla da global ekonomik sistemi zorlamaktadır (Türkeş, 2022, s. 37). İklim değişikliği politik ajandanın da birincil gündemlerinden biri haline gelmiş, bununla birlikte bilimsel olarak iklim değişikliğinin olumsuz etkileri üzerine uzlaşma olmasına rağmen, bu değişikliğe uyumlu bir dünya için bağlayıcı değişiklikler tam olarak hayata geçirilememiştir. Bilimsel uzlaşmaya rağmen, iklim değişikliğinin etkilerinin daha az somut ve görünür olması, farklı ulusal çıkarların devreye girmesi, iklim değişikliğini önleyici mekanizmaların maliyeti gibi pek çok etkenle birlikte politika yapıcılar, iklim değişikliğine uyumlu karar ve gündemleri geri plana atabilmektedir (Doğan vd., 2020, ss. 1472-1478).

Yukarıdaki çerçeveyi dikkate alarak, iklim değişikliğinin krize evrilen küresel riskleri, gelecek nesiller de dahil olmak üzere herkesi etkilemektedir. Ancak bu 'risk'in toplum içindeki dağılımı, etkileri ve onlardan korunma araçları bakımından bir eşitlikten söz etmek mümkün değildir (Cutter, 2018, s. 88). Küçük ada devletleri⁷, bu durumun en müşahhas örneklerinden birini teşkil eder (Stanley, 2021, ss. 1-2). Ayrıca, iklim değişikliklerinden etkilenenlerin genellikle yoksul gruplar olduğunu söylemek mümkündür çünkü bu gruplar, iklim değişikliklerinin etkilerine karşı önlem alacak ekonomik kaynaklardan mahrumdur. Örneğin küresel iklim değişikliğine bağlı herhangi bir çevresel felaketle yüzleşmek durumunda kalıp, yaşam alanları ağır hasarlar aldığında bu grupların yaşam alanlarını yeniden onarmak ya da oluşturmak gibi bir seçeneği çoğu durumda olmamaktadır. Tam bu anda bu insanlar için elde olan tek seçenek, -zorlayıcı koşullar altında- yer değiştirmektir (Rasmussen vd., 2014, s. 11). Böylelikle, küresel iklim değişikliği üzerinde neredeyse hiç payı olmayan, küçük ada devletlerinin vatandaşları ve yoksul ülke ya da gruplar bu değişikliklerin 'iklim mültecileri' olarak ilk kurbanları olabilmektedir.

Gün geçtikçe etkisini daha da hissettirmeye başlayan iklim tehditleri, bireylerin ya da grupların güvenlik arayışı içinde yerlerinden olmalarına neden olmaktadır. İklim değişikliğine bağlı olarak yerinden edilenlerin sayılarını belirlemek oldukça güçtür ve bu insanların deneyimlerine yönelik uluslararası ilgi oldukça düşük düzeydedir. İklim krizleriyle ilgili son uluslararası raporlar ve anlaşmalar bile mülteci ya da göçmen gibi terimleri kullanmaktan kaçınmaktadır (Stanley, 2021, s. 4). Tüm bu olumsuz tabloya ve göç akışlarındaki yoğunlaşmaya rağmen, iklim değişikliğinin etkilerini önemli ölçüde azaltmak veya en savunmasız durumdakilerin uyum çabalarına yardımcı olmak için çok az şey yapılmaktadır. Hal böyle olunca

⁷ "Küresel ısınma nedeniyle deniz seviyesinin yükselmesi, başkenti deniz seviyesinden sadece 5 metre yüksekte olan Tuvalu için hayati bir tehdit oluşturmaktadır. Eğer küresel ısınma nedeniyle sıcaklık 1 derece daha artarsa, Tuvalu sulara gömülecektir. Tuvalu halkı şimdiden Avustralya ve Yeni Zelanda'ya göç etmektedir." (Ekşi, 2016, s. 24).

iklim felaketleri normalleşmekte ve bu felaketlerden muzdarip kişilerin durumu da Stanley'in vurguladığı gibi doğallaşmakta, kendi suçları ya da uyumsuzluklarıymış gibi ele alınmaktadır (2021, ss. 4-7). Bu noktada hukukun bağlayıcılığı, uluslararası kayıtsızlığa bir alternatif sağlama imkânı yaratabilir ancak hemen aşağıda açmaya çalışacağımız gibi, iklim değişikliği ve çevresel felaketlerin yerinden ettiği kişilere uluslararası koruma sağlayacak hukuki dayanaklar henüz tam anlamıyla geliştirilmiş değildir.

Beck, politik hale gelen ekolojik krizin, temel hakların sistematik olarak ihlal edilmesi anlamına geldiğini vurgulamaktadır (Beck, 1997, s.26). Bu bakımdan iklim mülteciliği durumu oldukça önemli doneler sunmaktadır. İklim 'mülteciliği' oldukça tartışmalı bir kavramdır ve hukuki olarak tanımlanmış bir statü değildir. Hatta Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK), çevresel felaketlerden kaynaklı zorunlu yer değiştirme hareketlerinin öznelinin mülteci olarak adlandırılmasına karşı çıkmaktadır. Dönemin BMMYK başkanı António Guterres'in (2009, s. 9) aşağıda alıntılacağımız ifadeleri BMMYK'nın tavrını net şekilde ortaya koymaktadır: "Çevresel faktörler sınır ötesi hareketlerin tetiklenmesine katkıda bulunabilse de bunlar kendi başlarına uluslararası mülteci hukuku kapsamında mülteci statüsü verilmesi için temel teşkil etmezler."

'Mültecilerin Durumuna Dair 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne göre mülteci olarak tanımlanamayan ve BMMYK gibi uluslararası kuruluşlar tarafından dahi mülteci olarak değerlendirilmelerinde sakınca görülen kişiler için 'iklim mültecileri' olarak bir adlandırmada ısrar edilmesinin neye dayandığı sorusu bize göre büyük önem atfetmektedir. Faist ve Schade'e (2013, s. 6) göre, mülteci ifadesi hukuki bir gönderimden ziyade, çevresel felaketler neticesinde yerlerinden olmuş insanların durumunun acil doğasını ve onlara yardım etme sorumluluğunu vurgulamak için kullanılmaktadır. Brown da paralel şekilde, konunun aciliyetine ve önemine dikkati çekmek için uzun süredir pek çok akademisyenin 'çevresel mülteci' veya 'iklim mültecisi' kullanımlarını tercih ettiğini vurgulamaktadır. Böylesi bir kullanım kelimenin tam anlamıyla, bu kişilerin iklim değişikliğinin etkilerinden 'sığınması' gerektiğini işaret etmektedir (Brown, 2008, s. 13). Dahası Caney gibi bazı yazarlar, iklim mültecilerinin statüsünün tanınmamasını apaçık bir insan hakkı ihlali olarak görmektedir (Caney, 2010, ss. 166-169). Bize göre de 'iklim mültecisi' kavramını kullanmanın hukuki statü açısından sakıncaları olmakla birlikte; bu kişilerin uluslararası korumaya, yardıma ve planlamaya muhtaç durumlarını vurgulamak için daha iyi bir seçenek yok gibidir. Göçmen terimi her ne kadar çatı bir kavram olsa da ekonomik çağrışımları sebebiyle bu insanların durumlarını tam yansıtamamaktadır. Çünkü iklim dolayısıyla yerlerinden olmuş/olacak kişiler için yer değiştirme ekonomik ya da daha iyi fırsat meselesi değil, hayatta kalma meselesidir. Bu bakımdan biz de tüm çalışma boyunca göçmen terimi yerini mülteci ifadesini kullanmayı tercih ettik.

Terminolojik olarak oldukça tartışmalı bir kavram olan 'iklim mülteciliği'nin literatürde en sık kullanılan tanımlamalarından birini kullanarak, bu husustaki muğlaklığı bir miktar berraklaştırmanın faydalı olacağını düşünüyoruz. Docherty ve Giannini'ye (2010, s. 367) göre, iklim mültecileri ifadesini kullanarak en yerinde ve açık tanımlamalardan birisini Biermann ve Boas sağlamaktadır. Bu tanıma göre 'iklim mültecileri', iklim değişikliğinin üç etkisinden en az birinden kaynaklanan (deniz seviyesinin yükselmesi, aşırı hava olayları ve kuraklık ve su kıtlığı) yaşam alanlarındaki ani veya kademeli değişiklikler nedeniyle hemen veya yakın bir gelecekte yaşam alanlarını terk etmek zorunda kalan insanlar olarak tanımlanmıştır (Biermann & Boas, 2010, s. 64). Çalışmanın devam eden kısımlarında bu tanıma sadık kalarak iklim değişikliğinin yıkıcı etkilerini ve iklim mültecileri meselesini; deniz seviyesinin yükselmesi, aşırı hava olayları ve kuraklık ve su kıtlığı örnek durumları üzerinden aktarmaya gayret edeceğiz.

Deniz seviyesinin yükselmesi, iklim krizine bağlı zorunlu yer değiştirmelerde oldukça önemli bir başlıktır. "Yükselen sıcaklıklar, buzulların ve buz tabakalarının erimesine, okyanuslara daha fazla su eklenmesine ve okyanus seviyesinin yükselmesine neden olmaktadır" (Özdem & Barlas, 2021, s. 279). Okyanus seviyelerinde yükselmenin önümüzdeki yıllarda dramatik artışlar göstereceği öngörülmekte ve normal şartlarda 500 yıllık bir süreçte görülen deniz seviyesindeki yükselmenin 21.yüzyılda 50 yıllık bir süreçte gerçekleşeceği tahmin edilmektedir (Gökpınar, 2020, s. 48). IPCC 2019 raporuna göre, küresel olarak deniz seviyesinin ortalama 1,1 metre seviyelerine kadar artması beklenmektedir (Balcılar, 2022, s. 118). Deniz seviyesinin öngörülen düzeyde artmasının yaşam alanları üzerinde yıkıcı etkileri olacaktır. Öyle ki Kurnaz'a göre, deniz seviyesinin muhtemel her 1 metrelik artışı, denizin kıyıda 100 metre içeriye kadar taşması anlamına gelmektedir (aktaran Balcılar, 2022, s. 118). Bu da çok açıktır ki dünya genelinde pek çok kıyı bölgesinin sular altında kalması ya da artık yaşanamaz hale gelmesi anlamına gelmektedir.

Yukarıda deniz seviyesinde artışa dair gelecek projeksiyonları sunulmaya çalışılmıştır. Ancak bugün dahi deniz seviyesindeki artışın yıkıcı etkileri hissedilmeye başlanmıştır. Tuvalu ve Kiribati örnekleri gibi, pek çok kıyı bölgesi ve ada devleti, deniz seviyesinin iklim değişikliğine bağlı olarak yükselmesinden olumsuz etkilenmektedir ve bu çevrelerde yaşayan pek çok kişi şimdiden yaşadıkları yerlerden ayrılmaya başlamıştır. Bir başka örnek olarak, 1994'ten bu yana yüzeyinin yaklaşık %50'si yok olan Carteret Adaları'nda yaşayan insanlar gösterilebilir. Ada halkı yaşadıkları yerlerden ayrılmak durumunda kalarak, 80 km uzaklıktaki Bougainville Adasına yerleşmek durumunda kalmıştır (Ilık Bilben, 2018, s. 338). Yine Hint Okyanusu'ndaki bir ada ülkesi olan Maldivler de deniz seviyesindeki artışın yıkıcı etkilerine maruz kalan ülkelerden biridir. Maldivler'in en yüksek noktası deniz seviyesinden sadece 2,4 metre yüksektir ve deniz seviyesinin yükselmesi, hem ekonomide hem de doğal çevrede yaratacağı değişiklikler nedeniyle bu bölgede iklim mültecileri yaratacaktır (Bhowmik, 2020, s. 55).

Küresel iklim değişikliğinin en sarsıcı etkilerinden biri de yaşanan/yaşanacak aşırı hava olaylarıdır. Öyle ki aşırı hava olayları, milyonlarca insanın ülke içinde ve dışında yerlerinden olmasına neden olmaktadır. 2020'de kaydedilen tüm doğal afete bağlı yer değiştirmelerin yüzde 98'i aşırı hava olaylarından kaynaklanmıştır (Balcılar, 2022, s. 123). Aşırı hava olaylarının sebebiyet verdiği zorunlu yer değiştirme olaylarına yakın dönemli pek çok örnek verilebilir. 1998 ve 2005 yılları arasında çok büyük yıkıma sebebiyet veren Mitch ve Katrina kasırgalarından, Mitch kasırgası, 2 milyon insanı iklim mültecisi konumuna getirmiş; Katrina kasırgasının yıkıcı etkileri dolayısıyla yalnızca Teksas 150.000 iklim mültecisine ev sahipliği yapmıştır (Ilık Bilben, 2018, s. 341). 2015 yılında Vanuatu'da Pam kasırgasının sebebiyet verdiği yıkım ve 2016 yılında Fiji'de 55.000'den fazla insanı yerinden eden Winston kasırgası son dönemde kitlesel ölçekli yer değiştirmelere neden olan aşırı hava olaylarına verilebilecek diğer örnekler olarak göze çarpmaktadır (Bhowmik, 2020, s. 58).

Kuraklık ve su kıtlığı gibi kademeli olarak insan hayatını etkileyen iklim değişikliği olaylarının etkilerini değerlendirmek, aşırı hava olayları gibi aniden gerçekleşen ve etkisini hemen hissettiren olaylara nazaran daha zordur. Bununla birlikte gerek günümüzde gerekse de küresel ısınmanın etkilerini daha da hissettireceği gelecek yıllarda kuraklık ve su kıtlığı kaynaklı iklim göçünde çok büyük bir artış olacağı uzmanlar tarafından tahmin edilmektedir. Buna göre, sürekli kuraklık içindeki arazi oranının 2050 yılına kadar yüzde 2'den yüzde 10'lara kadar çıkması ve aşırı kuraklığa maruz kalan arazi oranının yüzde 1'den 30'a kadar artabileceği öngörülmektedir (Brown, 2008, s. 16). Geleceğe yönelik tahminlerin bir kısmı bugün gerçeğe dönmeye ve bu anlamda iklim riskleri, iklim felaketlerine dönüşmeye başlamıştır. Örneğin, Çin'deki Gobi Çölü, her yıl 3.600 kilometrekare genişlemekte; Fas, Tunus ve Libya gibi ülkeler,

her yıl çölleşme nedeniyle 1.000 kilometrekareden fazla verimli arazisini kaybetmektedir (Bhowmik, 2020, s. 58).

İklim değişikliği, sadece ada devletlerini ya da dünyanın yoksul kesimlerini değil yukarıdaki örneklerle açılmaya çalışıldığı gibi tüm dünyayı tehdit eden global bir tehlikedir. Nitekim 2050 yılına kadar, 200 milyon insanın iklim sebebiyle yerlerini değiştireceği tahmin edilmektedir (Biermann & Boas, 2010, s. 68; Ekşi, 2016, s. 20). Tam bu noktada Beck'in risk ve felaket ayrımına geri dönmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Beck'e göre, risk felaket değildir; felaketin 'beklentisi'dir. Riskler henüz gerçekleşmemiş ihtimallerle ilgilenir. Bu bakımdan milyonlarca iklim mültecisi yaratma ihtimaliyle, iklim değişikliği çağımızın en önemli risklerinden biri olarak görülebilir. Bununla birlikte şimdiden iklim değişikliğinin etkileri sebebiyle yerinden olan binlerce kişi bulunmaktadır. Bu haliyle de iklim değişikliğine bağlı zorunlu yer değiştirmeler bir risk değil 'felaket'dir. Görüldüğü gibi iklim mülteciliği durumu, risk ve felaket arasındaki ayrımı bulanıklaştıran bir hadisedir. Çalışmamızın takip eden başlığında risk ve felaket arasındaki ayrımı bulanıklaştıran iklim krizini ve iklim mülteciliği durumunu, risk toplumunun kategorileriyle değerlendirip, Beckçi bir vurguyla bir felaket ihtimalinin (genelde iklim krizinin, özelde ise iklim mülteciliğinin) yaratabileceği fırsat ve imkânların neler olabileceğini soruşturmaya gayret edeceğiz.

4. Hem Felaket Hem İmkân Olarak İklim Krizi

Kimyagerler Rowland ve Molina, soğutma maddesi Kloroflorokarbon'un (CFC) keşfinden 45 yıl sonra 1974'te, bu maddenin ozon tabakasını yok ettiği ve bunun sonucunda artan ultraviyole radyasyonun ciddi boyutlara ulaşacağı hipotezini ortaya koydular. Beck'e göre CFC gibi soğutma sıvıları icat edildiğinde, bu maddelerin küresel ısınmaya bu kadar büyük bir katkı yapacaklarını kimse bilemez ve hatta bundan şüphe dahi edemezdi (Beck, 2006, ss. 329-330). Bu gibi öngörülemeyen ikincil etkiler zinciri, insanlığın varoluş temelini tehdit eden küresel iklim değişikliğini tırmandıran en önemli faktörlerdendir. Bununla birlikte Beck'e göre, en az bu maddeler kadar tehlike olan iki husus daha vardır. Bunlardan ilkinin organize (bilinçli ya da bilinçsiz) cehalet olarak adlandırabiliriz. Beck, dünya risk toplumu dinamiklerinin gerçeklerine bilinçli ya da bilinçsiz gözlerimizi kapamamızın, bu risklerin felakete dönüşmesinde belirleyici unsurlardan biri olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre, "dünya risk toplumunun varlığı ne kadar vurgulu bir şekilde reddedilirse, o kadar kolay bir gerçeklik haline gelebilir. Riskin küreselleşmesinin cehaleti, riskin küreselleşmesini artırmaktadır" (Beck, 2006, s. 330). Beck'in iklim değişikliği riskinin etkilerini tırmandırabilme potansiyeli gördüğü ikinci kritik husus ise, hâlihazırdaki mevcut sosyo-ekonomik eşitsizlikler ve uluslararası sorumluluk ve dayanışma prensiplerinin eksikliğidir.

Beck, tüm acıların, şiddetin, dışlamanın daima öteki olarak işaretlenen, işçiler, Yahudiler, siyahiler, sığınmacılar gibi gruplara yöneldiğinin vurgular. Beck'e göre bu durum iklim değişikliğinin etkileri söz konusu olduğunda da aynen geçerliliğini korumaktadır (Beck, 1992, s. 109) ve küresel iklim değişikliğinin etkilerinden en büyük darbeyi, en yoksul grupların alacağını ifade etmek mümkündür çünkü bu gruplar, iklim değişikliğine adapte olma araçlarına en az sahip gruplardır.

İklimsel sığınmacıların ekolojik değişimlerle ortaya çıkışı ve bu kişilerin müreffeh kuzeye doğru akışı; üçüncü dünyalardaki çevresel değişim temelli krizlerin savaşa dönme ihtimali iklim değişikliği kaynaklı göçlerin en net gösterenlerindendir (Beck, 1992, ss. 110-111). Beck'e göre dramatik değişiklikler yalnızca doğal çevrede değil, dünya siyasetinin ikliminde de yaşanacaktır ve oldukça karamsar görünen bu tahminleri ciddiye almak elzemdir. Çünkü

tahminler gerçeğe döndüğünde aksiyon almak için artık çok geç kalınmış olacaktır (Beck, 1992, s. 111). Bununla birlikte, tüm bu oldukça karamsar tablonun sebebi gibi görünen küresel iklim değişikliği riski, Beck'e göre çözümün ve dönüşümün bizatihi kendisi de olabilir.

Beck'in 2015 tarihli "*Emancipatory Catastrophism: What Does It Mean to Climate Change and Risk Society?*" adlı makalesi, metamorfoz isimli yeni üçlemesinin bir girişini oluşturur. Metamorfoz kavramı temel olarak sosyal değişme, evrim yahut devrimden farklıdır. Diğer üç kategori temelde ya-ya da mantığına dairken, metamorfoz hem-hem mantığıyla işler (Beck, 2015, s. 77). Burada Beck için önemli olan, daha önce eklektikliğini tanımak suretiyle tanımladığı küresel krizlerin bir başka veçhesini göz önüne sermektir. İklim değişikliği bir yandan tanımı itibarıyla egaliteryen sonuçlar doğurmaktadır, ancak Beck için "riski üretenler ve etkilenenler" ayrımı yapmak da elzemdir, zira bu örnek bir 'organize sorumsuzluk' durumunu imler: "karar alanlar riskten etkilenenler tarafından sorumlu tutulamamakta, etkilenenler ise karar alım süreçlerine katılamamaktadır" (Beck, 2015, s. 76). Dolayısıyla global risk bir yandan (çalışan kurumların başarısızlığı anlamında) ulusal yıkımı getirebileceği gibi, küresel (yeni normatif ufukların ve yazılı olmayan ama hâkim olmaya başlayan normların ortaya çıkışını sağlaması anlamında) yeni fırsatlar da açabilir (Beck, 2015, s. 79). Özgürleştirici felaket, gerçekleşen felaketin risk olarak paketlenildiği anlatılardan ve sahnelerden soyulması, dolayısıyla yarattığı antropolojik şok ile bir sosyal katarsise, kozmopolitan bir ana (Beck, 2009; Çelik, 2016, ss. 88-90) sebep olma potansiyelini barındırır. Antropolojik şok; küresel risklerin felaket halinde yarattığı gerçeklik tecrübesinin, çıplak insan hayatı ve hayatta kalma arasındaki ilişkinin yeniden idrakini imlerken, sosyal katarsis ise mevcut sosyal kategorilerin bu geniş başlıktaki şok karşısında değersizleşmesine referans vermektedir. Mevcut kategorilerin işlemediğinin telakki edildiği bu ana ulaşmak, bireysel çıkarlar, dini veya insani yardım saiklerinden öte, "İşbirliği yap ya da öl" biçimindeki kozmopolitan zorlamanın bir eseridir. Zira Küresel Risk Toplumu'nda "Herkesin hayatta kalması, aynı zamanda bireysel çıkar haline gelmiştir" (Rasborg, 2021, s. 172). Beck özellikle Katrina Kasırgasından yola çıkar ve kasırga sonrasında bölgedeki sosyal eşitsizliğin, ırkçılığın ve kırılğan grupların varlığının tekrar tartışmaya açılmasını örnek gösterir (Beck, 2015, s. 80). Beck için özgürleştirici felaket yaklaşımı iklim değişikliği meselesi için de oldukça kritik önemi haizdir:

İklim değişikliğinin tüm insanlık için temel bir tehdit olduğuna dair şüpheniz yoksa, o zaman bu yaklaşım çağdaş yaşamımızı dönüştürebilir, kozmopolit bir hale getirebilir ve dünya daha iyiye doğru değişebilir. Ben buna 'özgürleştirici felaket' diyorum. O zaman soru şu: iklim değişikliği dünyayı nasıl kurtarabilir? (Beck, 2014, s. 169).

Beck'in büyük önem atfettiği soruya -iklim değişikliği dünyayı nasıl kurtarabilir?- verdiği yanıtlara geçtiğimizde, ilk vurgulamamız gereken nokta iklim değişikliğinin aciliyet atmosferinin, kozmopolit bir ulus-ötesi sorumluluğun yeni biçimlerini üretme ve bunları uygulama zorunluluğunu doğurma potansiyelidir. Buna göre iklim değişikliğinin etkileri, yoksul ülkeleri desteklemeyi ve onlara kamusal bir ses vermeyi sağlayabilir. İlaveten, kozmopolit adalet sorununu uluslararası siyasetin gündemine sokabilir ve hükümetler arasında gayri resmi ve resmi iş birliği kalıpları yaratabilir (Beck, 2014, s. 170). Beck'in küresel iklim değişikliğinin yaratabileceği imkânlar bakımından vurguladığı ikinci kritik nokta, iklim değişikliğinin yıkıcı risklerinin, ekonominin ve kamunun aktörlerini -yasalar yanlarında olsa dahi- hesap vermeye ve sorumluluk almaya/sorumluluğu paylaşmaya zorlayacağı hususudur. Beck için bir diğer önemli fırsat, iklim değişikliğine bağlı risklerin yaşam biçimlerimiz üzerinde yaratacağı radikal değişikliklerdir. Öyle ki bu riskler, yeni inovasyon kalıpları açabilir; yaşam tarzlarını ve tüketim kalıplarını değiştirebilir; doğaya ilişkin yeni anlayışları ve onu önemsemeyi teşvik edebilir (Beck,

2014, s. 170). Nihayetinde Beck, iklim değişikliğinin yıkıcı risklerine karşı ayakta kalabilmek için, ekonomik, kültürel, toplumsal ve siyasal dönüşümleri kavrayabilen yeni bir kozmopolit bakış açısına ihtiyacımız olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum özellikle iklim mülteciliği konusunda daha da hayatileşmektedir: Zira eğer riskler felaket beklentileri ise, bu beklentilerin tanımlanması, çerçevelenmesi, sylemleştirilmesi bakımından geleneksel olarak avantajlı (ulusaldan uluslararasına devlet, medya ve uluslararası organizasyonlar biçiminde sıralanan) konvansiyonel-hiyerarşik kurumların anlatıları ile; felaket anını deneyimleyenlerin kendi tanımları ve çerçeveleri arasındaki makasın açık olduğu muhakkaktır. Söz konusu küresel iklim mülteciliği gibi olaylar olduğunda ise, kişisel tecrübelerin dünya geneline daha fazla yayılacağı ve geleneksel hiyerarşik sınırlardan daha rahat sızabileceği; dolayısıyla bu makası daha fazla açabileceğini varsaymak Beckçi bakımdan yanlış olmaz. Bu açıdan yalnızca bu şekilde bir tehdit olarak gelen riskler, umut ve çözümü de beraberinde getirecektir (Beck, 2014, ss. 170-171).

5. Sonuç

İklim krizi ve iklim mülteciliği Beck açısından hem-hem kategorisine dâhil bir mantıktadır. Hem standart ulus devlet reflekslerini kaşıyacak bir biçimde bilişsel sınırlarda beklemekte, hem de reel bir durum olarak başka ihtimaller yaratmaktadır. Hem ulus-devleti aşındıran kozmopolitizasyonu tetiklemekte, hem de onun reaksiyoner uçlarına dokunmaktadır. Ayrıca daha önce vurgulandığı gibi, Beckci anlamda risk kavramının ayırıcı yönü, tarih itibariyle "riskin 'sosyal inşasına' vurgu yapan kültürel-teorik" bir dönüşüm dönemini işaret etmesidir. Bu bakımdan risk, yalnızca hayatımızı her anlamda ve her yerde kuşatan çok çeşitli tehlikeler manzumesi değil; ilaveten, sosyo-kültürel dönüşümlere aracılık edebilecek, yeni farkındalık ve sorumluluk alanları açabilecek imkânları da hazırlayabilecek bir konsepttir.

Biz tam da bu yüzden, iklim krizine bağlı zorunlu yer değiştirmelere yönelik gelecek yıllarda iki birbirinden taban tabana zıt yaklaşımın eşanlı olarak bir arada bulunacağını öngörüyoruz. Bu yaklaşımların ilki olarak, hâlihazırda zaten dolaşımda olan yabancı düşmanı ve g karşıtı söylem, eylem ve yaklaşımların; iklim mültecileri üzerinden daha da yoğunluk kazanması potansiyeli önümüzde durmaktadır. Bize göre böylesi bir yaklaşım -sorumlusu olmadıkları felaketlerin kurbanları- iklim mültecileri açısından, yaşadıkları/yaşayacakları felaketler kadar ölümcüldür. Çalışma içerisinde vurgulanmaya çalışıldığı gibi bilhassa iklim değişikliği ve çevresel felaketlerden ötürü yer değiştirmek durumunda kalan kişilerin, ekseriyetle ellerinde kalan tek seçenek yer değiştirmektir. Bugün bu sebeplerden ötürü zorunlu yer değiştirmelerin büyük çoğunluğu ülke içinde yer değiştirmeleri içerdiğinden mesele hem gölgede kalmakta hem de ciddiyetinin tam olarak farkına varılamamaktadır. Ancak birçok iyimser sayılabilecek tahminde dahi, küresel ısınmanın etkileriyle birlikte pek çok ada ülkesi ve kıyı bölgesinin deniz seviyesinin yükselmesiyle; yine binlerce kilometrekare alanın ise kuraklık, su kıtlığı ve lleşme gibi sebeplerle yaşanılamaz hale gelme tehlikesi bulunduğunun altı çizilmektedir. Kaldı ki bu bahsettiğimiz hususlar yer değiştirmelere sebebiyet verebilecek doğrudan etkenlerdir. Bunlara ilave olarak denkleme dolaylı etkileri (bu bölgelerde gıdaya erişimin zorlaşması, güvenlik tehditlerinin artması ve iç savaş riskleri gibi) de dahil ettiğimizde tablo daha da i karartıcı hale gelmektedir. Hal böyle olunca, gelecek yıllarda küresel iklim değişikliği ve çevresel koşullara bağlı yer değiştirmelerin sınırlar arasında da gerçekleşmek durumunda kalacağı aşıkardır. Bu durumda da, bugün zaten dolaşımda olduğunu söyleyebileceğimiz yabancı düşmanı ve g karşıtı söylem, eylem ve yaklaşımların; iklim mültecileri üzerinden daha da yoğunluk kazanması potansiyeli, yer değiştirmek durumunda kalacak kişilere duvarlar; sınırları aştıklarında ise onları hoş karşılamayacak bir ev sahibi nüfus riskiyle karşı karşıya bırakacaktır.

Yukarıda çerçevesi çizilen kötümser tabloya rağmen -ya da tam da risklerin zikredilen doğasından dolayı- Beckçi bir yaklaşımla iklim krizine bağlı risklerin, potansiyel imkânlar da barındırabileceğini ifade etmek gerekir. Zira belirtildiği gibi küresel iklim mülteciliğinin gittikçe daha fazla kişinin bir biçimde karşılaşılabileceği bir ihtimal olduğu düşünülürse, bunun Beckçi bir çerçeveden risklerin tabiri caizse "tanımlaması konusundaki araçların ekonomisinde" de bir değişiklik yaratacağı öngörülebilir: Gittikçe daha fazla kişi felaket tecrübe ederek, geleneksel kurumların başa çıkma yöntemlerinin arasından sızacak yeni politika biçimlerine daha fazla ihtiyaç duyacaklar, böylece tek boyutlu bir görünülüğün de sınırlarını zorlayabileceklerdir. Elbette bu görünülüğün de korumacı refleksleri tetiklemesi öngörülebilir. Böylelikle yabancı düşmanı bir atmosfer ile aynı anda kozmopolit bir dayanışma ve sorumluluk atmosferinin de yaygınlaşması ihtimali önümüzde durmaktadır. Beck tarafından açıklanan ve umut edilen, iklim değişikliğinin risklerinin (geri döndürülemez felakete yol açma ihtimalinin) uluslararası bir sorumluluğu, planlamayı ve dayanışmayı doğurma ihtimali, bize göre gelecek yıllarda (gerçekleşmesi durumunda) insanlığın atacağı en kritik adımlardan olacaktır. Öyle ki, sorumlusu tespit ve takip edilemeyen riskler karşısında elde kalan tek seçenek (konu bilhassa bu risklere bağlı yer değiştirmeler olunca), küresel dayanışma, planlama ve organizasyonun biçimlerine karşı gerekli hassasiyetin sağlanması gibi gözükmemektedir. Böylesi bir yaklaşım demeti dünyayı çevrelemiş risklerin, felakete dönüşmesini engelleme potansiyeline sahip olmasının yanında; meydana gelecek herhangi bir felakete karşı atılacak adımların ve iyileştirme girişimlerinin layığıyla yerine getirilmesini de -yeni düşünümsel dönüşüm imkanları açmak yoluyla- sağlayabilecektir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Yazarlar bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyduklarını beyan etmişlerdir.

YAZAR KATKI BEYANI

İbrahim Oğulcan Erayman Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

Ahmed Burak Çağlar Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Balcılar, A. N. (2022). İklim adaleti bağlamında sınırlar ve iklim göçü. *Uluslararası Eşitlik Politikası Dergisi*, 2(1), 118–132. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2497396>
- Beck, U. (1992). From industrial society to the risk society: Questions of survival, social structure and ecological enlightenment. *Theory, Culture & Society*, 9(1), 97–123. <https://doi.org/10.1177/026327692009001006>
- Beck, U. (1997). Global risk politics. *The Political Quarterly*, 68(B), 18–33. <https://doi.org/10.1111/1467-923X.00113>
- Beck, U. (2006). Living in the world risk society. *Economy and Society*, 35(3), 329–345. <https://doi.org/10.1080/03085140600844902>
- Beck, U. (2008, November 12). *Risk society's 'cosmopolitan moment'* [Lecture at Harvard University]. <http://www.labjor.unicamp.br/comciencia/files/risco/AR-UlrichBeck-Harvard.pdf>
- Beck, U. (2009). *World at risk* (C. Cronin, Trans.). Polity Press.
- Beck, U. (2011). *Risk toplumu: Başka bir modernliğe doğru* (K. Özdoğan & B. Doğan, Çev.). İthaki Yayınları.
- Beck, U. (2013). *Siyasallığın icadı* (N. Ülner, Çev.; 3. bs.). İletişim Yayınları.

- Beck, U. (2014). How climate change might save the world. *Development and Society*, 43(2), 169–183.
- Beck, U. (2015). Emancipatory catastrophism: What does it mean to climate change and risk society? *Current Sociology*, 63(1), 75–88. <https://doi.org/10.1177/0011392114559951>
- Bhowmik, D. (2020). Problems of refugee and the climate change. In S.K. Das & N. Chowdhary (Eds.), *Refugee crises and Third-World Economies* (pp. 45–72). Emerald Publishing.
- Biermann, F., & Boas, I. (2010). Preparing for a warmer world: Towards a global governance system to protect climate refugees. *Global Environmental Politics*, 10(1), 60–88. <https://doi.org/10.1162/glep.2010.10.1.60>
- Brown, O. (2008). *Migration and climate change*. International Organization for Migration.
- Burgess, A., Wardman J., & Mythen, G. (2018). Considering risk: Placing the work of Ulrich Beck in context, *Journal of Risk Research*, 21(1), 1–5. <https://doi.org/10.1080/13669877.2017.1383075>
- Caney, S. (2010). Climate change, human rights and moral thresholds. In S.M. Gardiner, S. Caney, D. Jamieson & H. Shue (Eds.) *Climate ethics: Essential readings* (pp. 163–177). Oxford University Press.
- Cohen, M. J. (1997). Risk society and ecological modernisation: Alternative visions for post-industrial nations. *Futures*, 29(2), 105–119. [https://doi.org/10.1016/S0016-3287\(96\)00071-7](https://doi.org/10.1016/S0016-3287(96)00071-7)
- Cooper, T., & Bulmer, S. (2012). Refuse and the 'Risk Society': The political ecology of risk in inter-war Britain. *Social History of Medicine*, 26(2), 246–266. <https://doi.org/10.1093/shm/hks112>
- Cutter, S. L. (2018). Risk. In N. Castree, M. Hulme & J. D. Proctor (Eds.), *Companion to environmental studies* (pp. 86–89). Routledge.
- Çelik, H. (2016). Ulrich Beck: Küresel kriz ve kozmopolitan politika. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (6), 82–100. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marusad/issue/395/2772>
- Çuhacı, A. (2007). Ulrich Beck'in risk toplumu kuramı. *Sosyoloji Dergisi*, 3(14), 129–157.
- Docherty, B., & Giannini, T. (2010). Confronting a rising tide: A proposal for a convention on climate change refugees. *Harvard Environmental Law Review*, 33(2), 349–405.
- Doğan, S., Doğan, E., Tüzer, M. (2020). Küresel ısınma ve iklim değişikliği: Bilimsel uzlaşmadan politik ayrışmaya. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 1453–1484. <https://doi.org/10.46928/iticusbe.759056>
- Ekberg, M. (2007). The parameters of the risk society. *Current Sociology*, 55(3), 343–366. <https://doi.org/10.1177/0011392107076080>
- Ekşi, N. (2016). İklim mültecileri. *Göç Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 10–58. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/648074>
- Esgin, A. (2013). İmal edilmiş belirsizlikler çağının sosyolojik yönelimi: Ulrich Beck ve Anthony Giddens Kaynaklı "Risk Toplumu" Tartışmaları. *Gaziantepe University Journal of Social Sciences*, 12(3), 683–696
- Faist, T., & Schade, J. (2013). The climate-migration nexus: A reorientation. In T. Faist & J. Schade (Eds.), *Disentangling migration and climate change* (pp. 3–29). Springer.
- Gandy, M. (1999). Rethinking the ecological leviathan: environmental regulation in an age of risk. *Global Environmental Change*, 9, 59–69. [https://doi.org/10.1016/S0959-3780\(98\)00023-5](https://doi.org/10.1016/S0959-3780(98)00023-5)
- Gökpınar, F. B. (2020). 21. Yüzyılda yeni bir güvenlik sorunu: İklim mültecileri (Yayın No. 636615). [Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Gross, M. (2016). Risk as zombie category: Ulrich Beck's unfinished project of the 'non-knowledge' society. *Security Dialogue*, 47(5), 386–402. <https://doi.org/10.1177/0967010616645020>
- Guterres, A. (2009). *Climate change, natural disasters and human displacement: A UNHCR perspective*. UN High Commissioner for Refugees. 23 Temmuz 2002'de erişim adresi, <http://www.unhcr.org/4901e81a4.pdf>
- Ilık Bilben, M. S. (2018). Antropojenik iklim değişikliği bağlamında göç tartışmaları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 75, 237–268. <http://dx.doi.org/10.26650/jspc.2018.75.0015>
- Kaya, Y. (2018). İklim değişikliğine karşı kentsel kırılmalık: İstanbul için bir değerlendirme. *International Journal of Social Inquiry*, 11(2), 219–257.
- Mayer, S. (2016). World risk society and ecoglobalism: Risk, literature, and the anthropocene. In H. Zapf (Ed.), *Handbook of ecocriticism and cultural ecology* (pp. 494–509). De Gruyter.
- Mythen, G. (2004). *Ulrich Beck: A critical introduction to the Risk Society*. Pluto Press.
- Mythen, G. (2018). Exploring the theory of metamorphosis: In dialogue with Ulrich Beck. *Theory, Culture & Society*, 35(7–8), 173–188. <https://doi.org/10.1177/0263276418810420>
- Mythen G., & Walklate, S. (2016). Not knowing, emancipatory catastrophism and metamorphosis: Embracing the spirit of Ulrich Beck. *Security Dialogue*, 47(5), 403–419. <https://doi.org/10.1177/0967010616651027>
- Özerdem, F., & Barlas B. (2021). Kopenhag Okulu çerçevesinde 2020 ve sonrası dünya politikasının yeni sorunu: İklim değişikliği ve iklim göçmenleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 273–302. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sbe/issue/67717/997189>
- Rasborg, K. (2018). From 'the bads of goods' to 'the goods of bads': The most recent developments in Ulrich Beck's cosmopolitan sociology. *Theory, Culture & Society*, 35(7–8), 157–171. <https://doi.org/10.1177/0263276418810418>
- Rasborg, K. (2020). Risk. *Cambridge Handbook of Social Theory* (pp. 313–332). <https://doi.org/10.1017/9781316677452.017>
- Rasborg, K. (2021). *Ulrich Beck: Theorising World Risk Society and Cosmopolitanism*. Palgrave Macmillan.
- Rasmussen, J. F., Jein, M. A. R., & Parfitt-Murray, T. S. (2014). Environmental refugees: Justice and responsibility.

Selchow, S. (2016). The paths not (yet) taken: Ulrich Beck, the 'cosmopolitized world' and security studies. *Security Dialogue*, 47(5), 369–385. <https://doi.org/10.1177/0967010616647859>

Sørensen, M.P., & Christiansen, A. (2013). *Ulrich Beck. An introduction to the theory of second modernity and the risk society*. Routledge.

Stanley, E. (2021). Climate crises and the creation of 'undeserving' victims. *Social Sciences*, 10(4), 1-14. <https://doi.org/10.3390/socsci10040144>

Türkeş, M. (2022). İklim diplomasisi ve iklim değişikliğinin ekonomi politiği. *Bilim ve Ütopya*, 332, 31-45.

Extended Abstract

The Beckian concept of Risk Society can be summarized as the effort to emphasize the urgency of conditions that are incomprehensible, incalculable, insurable, but also undeniably return, change, and transform us. The climate crisis and climate refugee can also be defined, in many ways, as an aspect of such urgency. Within this main framework; this study has two main aims: Firstly, it's aimed to make a general evaluation around the risk society categories of the climate crisis and climate refugee as one of the actualized outputs of environmental risks, which have always been central in the Beckian theoretical framework. The second aim is to enquire, in Beckian framework; what new opportunities and discussing fields the climate crisis (in general), and climate refugee (in particular), would introduce against global risks. While emphasizing the effects of risks such as the climate crisis -that may lead to global disasters-, Beck highlights that these risks can also have a transformative, emancipatory and compensatory aspect to environmental crises. Based on Beck's emphasis that risks can emerge from a 'cosmopolitan moment of solidarity from below'; within this study, it is claimed that the climate crisis and climate refugee issue can be interpreted as a reflection of a more complex type of relationship that can be understood as "both/and".

In line with the above summarized general aims, firstly generally explicated what the risk society is. Based on the assumption that the current sociological concepts and theoretical tools of classical modernity are no longer valid for understanding a society that dominated by scientific risks and technological dangers; for Beck; Risk Society is an alternative sociological perspective to grasp the dynamics of contemporary society. Subsequently within our theoretical route, the transformations of the concept of risk in Beck's theory has focused on. It should be noted that—even though being the largest theoretical frame of his— Risk Society or Second Modernization has not included all of Beck's theses on environmental crisis and even on full roster of risks. Thus; instead of dwelling further into his oldest formulations of risk and stay in the Risk Society's conceptual borders; this study focuses more on Beck's re-sketching of the former risk formulation through risk-catastrophe distinction within his "World Risk Society" concept.

After explicating the Beckian concepts of risk, catastrophe, and World Risk Society within its inner relations; the study moves on to the risk of global climate crisis and as one of its most recognizable aspects of this risk, climate refugees. Climate crisis; is arguably the most important risk for both humanity, the environment and all animals and plants living on our planet, and it has been rightly emphasized that global warming is indisputably one of the most serious threats to humanity. Despite its importance and the intensification of migration flows, little has been done to significantly reduce the effects of climate change or help the most vulnerable to ease up their efforts to adaptation. Thus, the study centers further around the issue of climate refugees, where the dire results of such approaches being most visible. So, within the scope of this study, the possibility of evaluating the climate crisis is discussed as both the possibility of a global catastrophe and the cause of unintended side effects such as an opportunity, social catharsis, global solidarity and cosmopolitan responsibility. Theoretical foundation of this statement is also stems from Beckian thought itself; global climate crisis and climate refugees are both include a "both/and logic" in it. It not only waits at cognitive limits in a way that will scratch the standard nation-state reflexes, but also creates other possibilities as a real situation. It both triggers the cosmopolitanization that erodes the nation-state and touches its reactionary nerve-ends.

Following this line of thought, this study claims that two diametrically opposed approaches to forced displacements due to the climate crisis could coexist simultaneously in the coming years. As the first of these approaches, potential intensification of the already circulating xenophobic and anti-immigration actions and approaches through climate refugees is emphasized. However, we also emphasized that—with a Beckian approach—the risks related to the climate crisis could also contain potential opportunities simultaneously with this pessimistic picture. According to Beck, the risk of global climate change (which seems to be the cause of many worst-case scenarios) may be the compensation, emancipation and metamorphosis itself. Climate change risk can also encourage the founding of solidarity and justice mechanisms on global scale with a forced realization by a cosmopolitan moment. If that so; in order to broaden our evaluation for the unfolding events, we should be sensitive to both of this potentials.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi

<https://doi.org/10.37093/ijisi.1272223>

Kirli Bir Irmağı Arandıran Deniz Olma İstenci: Nietzsche'nin Ahlaki İyilik ve Kötülüğe Yönelik Eleştirileri

Metin Topuz*

Öz

Nietzsche'nin felsefesinin önemli kısmını ahlaka ve özellikle iyilik ile kötülük değerlerine bağlı eleştirisi oluşturur. Ahlak felsefesi tarihini bu kavramların yalnızca temellendirilmeleri olarak gören Nietzsche'ye göre asıl yapılması gereken onları temellendirme çabasının arkasında istenci incelemektir. Bu anlamda Nietzsche söz konusu istencin arkasında insanları vicdan azabına mahkûm etme, makul, istikrarlı, kontrol edilebilir, edilgin kılma amacını görür. Ahlak felsefesi tarihinde bu amaç altında değerlerin karşıtlığı, sorumluluk, kendibaşinalık, tözsellik, ego, özgür istenç gibi kavramlara içgüdü karşıtlığına, eylem-eyleyen ayırımına ve dil metafiziğine başvurulmuştur. Bu bağlamda Nietzsche'ye göre *décadence* değerleri ortaya çıkmıştır. Bu değerlerin kaçınılmaz sonu ise nihilizmdir. Nihilizmi aşmak için ise değerlerin yeniden değerlendirilmesi ve güç istenci ile *Übermensch* perspektifinden yeni değerlerin oluşturulması gerekmektedir. Bu çalışmada Nietzsche'nin bu konuda izlediği yol incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Nietzsche, ahlak, iyilik, kötülük, istenç

Cite this article: Topuz, M. (2023). Nietzsche, ahlak, iyilik, kötülük, istenç. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 351–369. <https://doi.org/10.37093/ijisi.1272223>

* Dr. Öğr. Üyesi, Mersin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Mersin, Türkiye.

E-posta: mtntpz@mersin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8482-5568>

Article Information

Bu makale, yazarın "Kötülük Kavramı Hakkında Üç Perspektif: Augustinus, Kant ve Nietzsche" (Tez yayın no. 471930) adlı tezinden üretilmiştir.

Received 28 March 2023; Revised 12 June 2023; Accepted 15 June 2023; Available online 30 June 2023

The Will to Be the Sea that Purifies a Dirty River: Nietzsche's Critique of Moral Good and Evil

Abstract

An important part of Nietzsche's philosophy is his criticism of morality and especially of the values of good and evil. According to Nietzsche, who sees the history of moral philosophy as the mere justification of these concepts, what really needs to be done is to examine the will behind the effort to justify them. In this sense, Nietzsche sees behind this will the purpose of condemning people to remorse of conscience, making them reasonable, stable, controllable, passive. In the history of moral philosophy, concepts such as the opposition of values, responsibility, thing-in-itself, substantiality, ego, free will, the opposition of instinct, the action-actor distinction and the metaphysics of language have been used for this purpose. In this context, according to Nietzsche, decadence values emerged. The inevitable end of these values is nihilism. In order to overcome nihilism, it is necessary to re-evaluate values and create new values from the perspective of the will to power and *Übermensch*. This study examines Nietzsche's path in this regard.

Keywords: Nietzsche, moral, good, evil, will

1. Giriş

Kirli bir ırmaktır insan. Kirli bir ırmağı içine alıp da bozulmadan kalmak için, zaten bir deniz olmak gerekir. Bakın üstinsanı öğretiyorum size
Nietzsche (2015a), *Zerdüş'tün Önkonuşması*. (s. 3)

İyi-kötü kavram çiftinin tarihi kuşkusuz insanlar arası ilişkinin tarihi kadar eskidir. Çünkü ilişki içinde olmanın, tanımanın/tanınmanın önkoşulu aynı-olmayanların birbirleri hakkındaki değerlendirmeleridir. Geniş bir değerlendirme ölçütleri dizgesi –yaş, cinsiyet, ten rengi, inanç, güzellik, türün devamlılığı, dil vb.– içinde en sık başvurulan değerlendirme çifti belki de ahlaki iyilik-kötülüktür. Henüz felsefenin bir disiplin halini almadığı dönemlerde bile farklı gerekçelerle –suçun belirlenmesi, topluluğun devamı, ekonominin düzenlenmesi, kozmik yapının anlaşılması, anlamayı aşan fiziksel/davranışsal olayları ve ölümü anlamlandırma, telkin bulma– bu değerler yaratılmaya veya düzenlenmeye çalışılmıştır. Ancak iyilik ve kötülüğün normatif anlamda belirlenmesine ilişkin çabalar yerleşik hayata geçişle birlikte yoğunlaşmış ve hızlanmıştır. Batı felsefesinin kavram rezervuarı olarak Antik Yunan'da bu çabanın mitlerle birlikte ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İlahi düzenin ahlaki yanları çeşitli tanrılar aracılığıyla idealize edilmiştir. Fakat mitsel anlatılar zamanla kültür alanına sıkışmış, iyilik ve kötülük hakkındaki tartışma felsefi bir içerik kazanmıştır. Bu değişimde Sofistlerin ahlaki görecelik anlayışının ve onların eleştirisi üzerinden ahlaki idealizmlerini inşa eden Sokrates ile Platon'un büyük bir payı vardır.

Kendinden sonraki felsefeyi büyük ölçüde belirleyen Sokrates ve Platon, iyiliği belirli türden bir bilgi sahibi olmakla, kötülüğü ise bu bilgiden yoksunlukla kodlamışlardır. Böylece bilgi=erdem ve bilgisizlik=erdemsizlik eşitliğini ileri sürmüşler. Bu bilginin ancak akıl bilgisi olabileceğini, insanın bilişsel-duyusal yapısı göz önüne alındığında neyin istenmesi gerektiğinin ancak akılla anlaşılabilceğini ve tam da ruhsal yapısı nedeniyle insanın sorumlu bir varlık olduğunu ileri sürerler. Böylece insan doğası gereği erdem adını almaya layık ahlaki pratik ilkeler yaratmaya muktedir olarak görülür; bu ilkelere uymamak ise erdemsizlik olarak adlandırılır. Aristoteles, Platon'un felsefi mirasını tercih, orta olan, aklıbaşındalık gibi kavramlarla genişleterek ahlaki iyiliği akla dayalı bir tercihle orta olana ve bu orta olanı her tek durumda gerçekleştirilme bilgeliğine dayandırır. Kötülük ise aşırılığa kaçmak veya eksikliğe düşmek

olarak değerlendirilir. Böylece iyi veya kötü olmak tercihler aracılığıyla insan özgürlüğüne bağlanır.

Ahlaki (günah), fiziksel (afetler) ve metafizik kötülük (ilk günah), tanrısal yaratım ve yeryüzünün ahlaki niteliği bağlamında Ortaçağ teolojisi içerisinde gerekçelendirmeler kaynağını çoğunlukla Antik Yunan felsefesinden ve ardıl etkilerinden alırlar. Augustinus'tan Leibniz'e kadar teodise sorunu etrafında kümelenen felsefi problemler, tanrıya kıyaslandığında insanın ontolojik ve epistemolojik olarak sınırlı olduğu ama kendisinde ahlaken yetkinleşebilmek için tanrı vergisi akıl ve istenç yetisi bulunduğu iddialarıyla çözümlenmeye çalışılır. Bu bağlamda insan, sınırlı ama onu diğer canlıların üzerine çıkaran akli sayesinde tanrısal hakikatlere ulaşabilir, bu hakikatler aracılığıyla ahlaki yasaları keşfedebilir ve özgürlüğü sayesinde bu doğrultuda istencini yönlendirerek kötülüğe sapmadan tanrısal amaca uygun bir yaşam idame edebilir bir varlık olarak tasarınırlar.

Ne var ki bu konuda Bayle'in da etkisiyle özellikle Voltaire'in etkin olduğu Aydınlanma geleneği felsefi bakışı teodise tartışmalarının spekülatif yanından olgusal yanına çekerler ve bu konuda 'tanrının avukatları'nın başarılı bir açıklama sunamadıklarını ileri sürerler. Öte yandan Spinoza'nın geleneksel amaçlılık, tanrısal yaratım ve iyi-kötü anlayışına karşısında konumlandığı felsefenin de etkisiyle bu kavramlar hakkında yeni felsefi sınırlar belirleme gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu sınır çekme işlemi büyük ölçüde gerçekleştiren de Kant'tır. O, insanın akıl sahibi bir varlık olduğunu, saf pratik aklın yasa niteliği taşıyan ahlaki ilkeler üretebileceğini ve insanın 'ilkelere göre eylemde bulunma yetisi' olarak kendi istenciyle ahlaki yasaya uygun eylemde bulunabileceğini, böylece eylemin nedenselliği bakımından ahlaki otonomi elde edebileceğini ileri sürer. Bu bağlamda Kant'ın felsefesinde akıl, istenç ve özgürlük aracılığıyla evrenselleştirilebilirlik ve öteki akıl sahiplerini birer amaç olarak görmek de ahlaki değer yargılarının niteliğini belirleyen sınır kavramlar haline alırlar.

Kant felsefesinde istencin bir yeti olarak aldığı anlam Schopenhauer tarafından dünyanın anlamı olacak şekilde genişletilir ve metafizik bir ilke haline getirilir. Ona göre tasarım olarak görünen dünyanın özünde her zaman etkisini gösteren 'kör bir isteme' vardır. Bu kör isteme insanın bedeni ve daha sonra eylemlerinde bencillik olarak somutlaşır. Dolayısıyla iyi kötü değer yargılarının ardında özgürlükten ziyade içgüdülerin belirlemesinden oluşan bencillik motivasyonu vardır. Ancak Schopenhauer'e göre sanat ama özellikle diğer insanlara gösterilecek duygudaşlıkla bu bencilliği susturmak ve makul ahlaki ilkelere sahip olmak mümkündür.

Yaşamı boyunca onu ilgilendiren bir sorun olarak ahlaki iyilik kötülük sorunu konusunda Nietzsche erken dönem düşüncelerinde, Sokrates'ten ve Schopenhauer'in düşüncelerinden etkilenir. Ne var ki *İyinin ve Kötünün Ötesinde* ve *Ahlakın Soykütüğü* çalışmalarıyla birlikte Sokrates'ten başlayan ve Schopenhauer'e uzanan ahlak geleneğini karşısına alır. Zira Nietzsche ahlak filozoflarının ahlaklılığı verili bir şey olarak aldıklarını ve temel amaçlarının ahlaki iyilik-kötülüğü temellendirmek olduğunu ama ahlaklılığın kendisini tartışma konusu yapmadıklarını düşünür. Bu nedenle hangi değer yargılarının ahlaka uygun olduklarını incelemeyen, ahlaklılığı bir hakikat olarak belirleyen güç istencine, bu istencin dışavurumu olarak kavramların ahlaklaştırılmalarına ve filozofların eylemin nedenselliği konusunda izledikleri hatalı mantığın izin sürmeye odaklanır. Zira iyi-kötü ahlaki değer yargıları bu geleneğin zihinsel ürünleri olarak ortaya çıkarlar. Daha sonra Nietzsche ahlaksal mantık sonuna kadar götürüldüğünde fiziksel/ahlaksal yozlaşmanın ve nihayetinde nihilizmin kaçınılmaz olduğunu düşünür. Bu bağlamda nihilizmin aşılması ve yeni bir değerler dizgesinin olanağı olarak değerlerin yeniden değerlendirilmesine ve insanın kendini aşması olarak üstinsan idealine değinir. Böylece Nietzsche ahlaki iyi-kötü dizgesinin dışında yaratma, yaşamı olumlu, etkinlik vb. bağlamında

yeni bir değerlendirme biçiminin olanağını araştırır. Bu çalışmada Nietzsche'nin ahlaki değerlendirmeye yönelik eleştirileri ele alınacak ve yukarıda sözü edilen yeni değerlendirme biçiminin olanaklılığının izleri sürülecektir.

2. Nietzsche'nin Klasik Ahlaki Geleneğin Kurucu Kavramlarına Yönelik Eleştirisi

2.1 Ahlak Felsefesi Tarihinin İyi-Kötü Kavramları Çerçevesinden Tasniflenmesi

Nietzsche'nin felsefi projesinin hedefinde çeşitli değer ölçütlerine göre belirlenmiş iyi-kötü değer yargılarından oluşan ahlak felsefesi tarihi ve filozofların tekrar eden onu temellendirme çabaları vardır. Buna karşıt olarak Nietzsche temellendirmekten çok eleştirmeye odaklanan Hıristiyanlık-ahlakı-karşıtı amaçlarını üç adımda şöyle sıralar: (1) bütün olguların mutlak homojenliğe sahip olduklarını ve ahlaksal ayrımlara bağlı uygulamanın perspektife bağlı olduğunu kanıtlamak, yani ahlaksallığın (iyi-kötünün) olguların tözsel bir özelliği olmadığını göstermek; (2) ahlaki olarak yüceltilen her şeyin, aslında ahlakın kendi ölçütlerine göre nasıl da ahlaksız/kötü olduğunu, ahlaklılığın ahlaksız/kötü araçlar ve amaçlarla nasıl olanaklı kılındığını göstermek ve (3) nihai olarak ahlaksız/kötü olarak kınanan her şeyin yaşamın ekonomisi bakımından nasıl daha önemli ve belirleyici olduğunu göstermektir (Nietzsche, 1968, s. 272.). Bu doğrultuda o, klasik ahlakın önce soykütüksel analizini yapar ve daha sonra bu yapının parçalarının, yani kurucu kavramların temellerinin sağlamlığını sınar. Böylece iyi-kötü karşıtlığıyla biçimlendirilen ahlaki geleneği yıkmak ve aşmak ister.

Nietzsche kitaplarında ahlaki değerlendirme biçimini ve onun değer yargılarını farklı ölçütlere göre birkaç biçimde tasnifler. Bu tasnifler ahlakın ardındaki sosyolojik, psikolojik ve antropolojik motivasyonları ortaya serer. *İnsanca Pek İnsanca*'da Nietzsche ahlak tarihini, insanı sorumlu kılma tarihi olarak yorumlar ve üç evreye ayırır. Buna göre başlangıçta eylemler, güdüler dikkate alınmadan sonunda sağladıkları yarar ve zarara göre iyi veya kötü olarak değerlendirilirler. Ancak zamanla bu değerlendirmenin kökeni unutulur ve iyilik ve kötülük eylemlerin/olguların kendilerinin bir özelliği olarak düşünülür. İkinci evrede iyi-kötü güdüye ve mantıksal sıçramayla güdülerin temeli olduğu düşünülen bir öze ya da Ben'e atfedilir. Böylece insan eylemin etkileri, eylemin kendisi, eyleme neden olan güdüler ve nihayetinde eylemin kendisinden çıktığı ve eylemden ayrı olduğu düşünülen özü bağlamında sorumlu kılınır ki özgür istenç yanılgısının izlerini de bu tarihsel çizgide bulmak mümkündür. Ne var ki ona göre yeniden değerlendirmeye sorumluluk, özgür istenç, kendi başına değerlilik, vicdan, iyi niyet gibi kavramlar bağlamında ahlaki duygular tarihinin bir yanlış anlamalar tarihi olduğunun açığa çıkartılma vakti gelmiştir. Son evreyi de bu anlama-anlaşılma eşiği oluşturmaktadır (Nietzsche, 1878/2014, s. 39). *İyinin ve Kötünün Ötesinde*'de de benzer bir tasnif yapan Nietzsche sonuç-odaklı ahlaki temsil eden ilk evreye, 'insanlığın ahlak öncesi dönemi'; niyet-odaklı ahlaki temsil eden ikinci evreye 'insanlığın ahlaksal dönemi' ve mevcut ahlakın ters yüz edilmesiyle yeni değerlendirme etkinliğinin olanaklı hale geldiği üçüncü evreyi de 'ahlak-ötesi dönem' olarak adlandırır (Nietzsche, 2016, s. 32).

Yine *İnsanca Pek İnsanca*'da ahlak tarihini, dolayısıyla ahlaki iyi-kötü tözsel-ikiliğinin tarihini insanın, hayvanlıktan kolektif-bireye yolculuğu bağlamında üçe ayırır. Buna göre insanlığa doğru ilk adım, hayvan olmanın anlık esininden, yararlılık ve amaca uygunluk bağlamında kalıcı refah beklentisiyle gerçekleşmiştir. Daha sonra kişisel yararın yerini, başkalarının gözünden değerlendirilmenin de önemli kılındığı onur ilkesi almıştır. Ahlaklılığın son aşaması insanın

kendi ölçütlerine göre eylediği ve yasa koyucu olma sıfatını taşıdığı aşamadır. Burada bireysel yararın yerini kolektif yarar alır ve insan kolektif-bireye dönüşür (Nietzsche, 1878/2014, s. 95). Bu bağlamda Nietzsche ahlaklılığın gelişiminin toplumsallaşmanın gelişiminden ayrı düşünülmemeyeceği kanaatindedir. Öyle ki *Gezgin ve Gölgesi*'nde iyilik-kötülük tarihini ilişkili olduğu toplumsal fayda üzerinden okumaya çalışır. Burada ahlakın kaba yararından, bir kavrayışa ilerleyen yolculuk mevcuttur. Zira ahlak önce toplulukların varlıklarını sürdürmelerinin veya çökmelerini engellemelerinin bir aracı olarak kullanılmıştır. Daha sonra topluluğun iyiliğini belirli bir düzeyde sürdürmesinin aracı olmuştur. Bu anlamda ahlakın güdeleri korku ve umuttur. Korku ve umut, sonsuz cehennemi/ödülü içeren bir öte dünya, tanrısal buyruk, mutlak ödev vb. kavramlarla pekiştirilmiştir. Böylece iyi-kötü karşıtlığına dayanan ahlaqsallık, dışsal buyruktan içsel kavrayışa doğru ilerlemiştir. Erdem adını almaya layık olan iyiler, toplumsal fayda sağlarken; erdemsizlik bu faydaya karşı olan olarak belirlenmiştir (Nietzsche, 2005a, s. 44, 190). Bu bağlamda kişisel olarak faydalı olan, yani bencilce-eylem kötülüğün, bencil-olmayan eylem ise iyiliğin birer örneği halini almıştır. Suç, sorumluluk ve vicdan kavramları da bu bağlamda anlam kazanmıştır.

2.2 Eylemin Nedenselliği Bağlamında İyilik ve Kötülük

Nietzsche'ye göre tekrar eden hatalı yargıların tarihinin bir ürünü olan ahlaki iyi-kötü ayrımının temelinde bulunan sorunlu akıl yürütmelere ilişkin en tipik örnekler eylemin nedenselliği bağlamında ortaya çıkmıştır. Eylem-eyleyen ayrımı, eyleyenin yetilerinin müstakilleştirilmesi, eylemin nihai bileşenleriyle bilinç düzeyinde kavranabileceğine dair inanç vb. akıl yürütmeler ahlaqsallaştırmanın kurucu ama Nietzsche açısından hatalı fikirleridir. Nietzsche eylemin nedenselliğine bağlı bu 'safsataları' dört başlık altında toplar. İlki 'neden ile sonucun karıştırılmasıdır'. Burada yaptığı diyeti, uzun ve erdemli yaşamasının *nedeni* olarak gören, diyetine 'özgürce' karar verdiğini düşünen Luigi Cornaro örneğini verir. Erdem adı altında yüceltilen değerlerin fizyolojik *nedenlerine* işaret etmek isteyen Nietzsche'ye göre asıl neden onun metabolizmasının yavaşlığıdır. Diyetetik buyruklar gibi, 'şöyle şöyle yaparsan veya şunlardan kaçınırsan mutlu olursun, aksi takdirde...' biçimindeki ahlaki buyruklar da aynı 'ölümsüz mantıksızlık'ın ürünüdür. Çünkü erdemlilik, uzun bir yaşamın ödülü değildir, aksine "iyi gelişmiş, 'mutlu' bir insan belirli eylemleri yapmalıdır ve başka bazı eylemlerden de içgüdüsel olarak kaçınır; fizyolojik açıdan oluşturduğu düzeni, insanlarla ve nesnelere olan ilişkilerine aktarır. Formüle edersek: erdemi, mutluluğunun sonucudur" (Nietzsche, 2005b, s. VI, 2). Nietzsche fizyolojik çöküntünün, ahlaki kötülüğün sonucu olduğunu ileri süren ahlaki bakış açısını tersine çevirir. Ona göre fizyolojik yozlaşmayı ve bu bağlamda içgüdüsel bozulmayı, günah *takip eder*. Dolayısıyla *kötü olan* içgüdüsel yozlaşmayla, *iyi olan* içgüdüsel sağlamlıkla bağlantılıdır.

İkinci yanlış akıl yürütme, eylem ile eyleyenin ayrılmasına bağlı olan 'yanlış bir nedensellik yanılgısı'dır. Buna göre bütün bilinç/içgüdü süreçleri ile eylem arasındaki süreklilik bağı önce bu ikisi arasında dualitik bir yapı oluşturularak koparılır. Daha sonra ilk sürecin parçaları *istenç*, *Ben (ego)* ve *tin* adları altında müstakil birer yeti ve içsel gerçek olarak kavranıldığı düşünülür (Nietzsche, 2005b, s. VI, 2). Zira eğer eylemin nihai başlangıç noktası bilinçte değilse, ahlaki sorumluluğun ve dolayısıyla ahlaklılığın tehlikeye gireceği düşünülür. Oysa Nietzsche'ye göre bir eylemin ortaya çıkmasında etkin olan bilinçaltı ve bilinçdışı süreçler göz önünde alındığında bilinç, sonuldur (Nietzsche, 2010, s. 478).

Öte yandan istenç, filozoflar tarafından kolayca kavranabilir birliğe sahip bir yeti olarak görülmüştür, oysa süreklilik arz eden katmanları vardır.

Her istemede bir duygular çoğulluğu vardır, yani şundan uzak [olma] durumunun duygusu, şuna yakın [olma] durumunun duygusu, bu "uzak" ve "yakın" [olan kendilerinin] duyguları, sonra bir de onlara eşlik eden, "istemeye" başladığımızı anda "kollarımızı ve bacaklarımızı" hareket ettirmeden de bir tür alışkanlık oyununa başlayan bir kas duygusu... her istem ediminde komut veren bir düşünce vardır... istem yalnızca bir hissetme ve düşünme bütünü değil, her şeyden önce bir duygudur da: üstelik kumanda etme duygusudur. "İstem özgürlüğü" denilen şey, aslında itaat etmesi gerekene yönelik bir üstünlük duygusudur... İsteyen bir insan – kendi içindeki itaat eden ya da itaat ettiğine inandığı bir şeye emreder (Nietzsche, 2016, s. 19).

Son cümleden el alınırsa, o halde, ahlaklılığın ifade ettiği anlamda özgür istencini kullanan soyutlanmış ve bir bilinç birliğini ifade eden, herkeste eşit biçimde bulunan bir Ben (*ego*) yoktur.

Özne: Gerçekliğe ilişkin en yüksek duygunun farklı itkilerinin altında yatan birliğe duyduğumuz inanç için kullanılan terimdir: bu inancı, bir nedenin etkisi olarak anlıyoruz... 'Özne', içimizdeki pek çok benzer durumun tek bir temel dayanağın etkisi olduğuna dair bir kurgudur: oysa bu durumların 'benzerliği'ni yaratan bizleriz (Nietzsche, 1968, s. 485).

Dünyanın bir bilinç veya tin olarak birlik oluşturduğu, istenç ve niyetin kendi başına eylemin nedenselliğini oluşturduğu, ahlaksal idealite yanılması dayanmaktadır (Nietzsche, 2005b, s. VI, 8). Bütün bunların arkasında devindirici bir varlık olarak Ben'in olduğu fikri ise dil metafiziğidir.

Yaygın ahlak da gücü, gücün dışavurumundan ayırır – sanki gücünün ardında gücü dışa vurup vurmama konusunda özgür olan kayıtsız bir alt katman varmış gibi. Yok, ama böyle bir katman; eylemin, etkimenin, oluşmanın ardında bir "varlık" yok; "eylemci", eyleme sonradan eklenmiş bir uydurmacadır yalnızca, - eylem her şeydir (Nietzsche, 2011, s. I, 13).

Hıristiyan ahlakının iyi-kötü değer dizgelerinin arkasında da bu metafizik kurgu işlemektedir.

Üçüncü yanılgı 'hayali nedenler yanılgısı'dır. Buna göre insan 'nedensel dürtü' altında, ortaya çıkan bir etkiye 'anlam' verebilmek ve onu rastlantısallıktan çıkarabilmek için etkiden geriye-doğru giden bir neden kurgular (Nietzsche, 1968, s. 479). Bunun için geçmiş deneyimlere başvurulur ve bir anlam oluşturulmaya çalışılır. Çünkü hissediyor olmak yeterli değildir, bir 'neden'e sahip olmak ister insan. Zira bilinmeyen bir etkiyi bilinir nedenlere dayandırmak psikolojik anlamda telkin edicidir. Nietzsche'ye göre benzer biçimde din ve ahlakta ortaya çıkan hoşnutsuzluk veya hoşnutsuzluk veren durumlar da ahlaki kötülük, yani günah-ceza ekseninde veya ahlaki iyilik, yani tanrıya inanç-günahtan kaçınma/arınma ekseninde değerlendirilir. Bir başka deyişle içsel olarak hissedilen acı veya korku gibi duygular, önce bir ceza etkisi olarak kurgulanır, daha sonra bunu ortaya çıkarmış olabilecek bir günah nedeni kurgulanır. Burada nedensel-psikolojik bir yanılgı mevcuttur (Nietzsche, 2005b, s. VI, 6).

Nietzsche'nin belirlediği son hatalı felsefi akıl yürütme 'özgür istenç yanılgısı'dır. Bu kavram insanları ahlaki açıdan *sorumlu* kılmak için türetilen bir kavramdır. Çünkü böylece insanlar kötü eylemlerinden/günahlarından dolayı yargılanabilecek, suçlu bulunabilecek ve cezalandırılacaklardır. Bu nedenle ahlaklılık, Nietzsche açısından bir 'cellat metafiziği'dir (Nietzsche, 2005b, s. VI, 7). Sonuç olarak yanlış akıl yürütmenin üst üste döllemesi (Nietzsche, 2005b, s. II, 4) olarak ahlaklılık, ona göre, sonunda iyilik-kötülük kavramlarının ortaya çıkarıldığı bir 'simya ustalığıdır' (Nietzsche, 2003, s. 290).

2.3 Özgür İstenç

Söz konusu simya ustalığının felsefe taşı, özgür istenç kavramıdır. Onun nedensel dürtüye bağlı bir yanlış anlama olduğuna yukarıda değinilmişti. Burada bunu destekleyen diğer yanlış akıl yürütmelere, iyilik-kötülüğün bunlara bağlı anlamlandırılmalarına ve Nietzsche'nin bunlara yönelik eleştirilerine değinilecektir. Hıristiyan ahlaklılığı içerisinde istenç birlik sahibi, bilinçle ilişkili ve eylemin başlatıcısı bir yeti olarak düşünülmektedir. İstencin bu özelliği, ahlaklılığın mantıksal önkoşulu olan sorumluluğu ve onun dayandığı özgürlüğü olanaklı kılar görünmektedir. Nietzsche'nin hedefinde olan Hıristiyan ahlakı için de iyilik ile kötülük özgür istencin, tanrısal buyruklara uygun kullanılıp kullanılmamasına bağlı olarak belirginlik kazanır. Nietzsche ahlakın bu 'metafizik el çabukluğu'na hem istencin bir yeti olarak belirlenmesi hem de bizatihi özgürlük kavramı anlamında itiraz eder. Ona göre istenç birlik sahibi, tek başına etkin, koşulsuz verili, ediminden ayrılabilir ve kendi başına bir yeti değildir. Aksine tekil bir isteğin ortaya çıkmasında etkili nedenleri bütünüyle kavramak mümkün değildir. Anlaşılabilir olan tek şey istencin 'devindiren bir yeti' olmaktan ziyade, 'bir sonuç durumunu, kısmen çelişen, kısmen uyuşan bir sürü uyarıyı zorunlulukla izleyen bir çeşit tekil tepki' durumunu imlemeye yarar olmasıdır (Nietzsche, 2008, s. 14).

Nietzsche açısından özgür istenç anlayışı aslında tam da bir eylemi oluşturan parçaların bütünüyle hesaplanamaz ve anlaşılabilir oluşu fikri içinde yuvalanmıştır. Zira eylem sürecinin mutlak anlamda kavranamıyor oluşu, özgür istencin –söz konusu nitelikleri bakımından– doğrulanamadığı gibi yanlışlanamamasını da sağlar. Ahlaklılık bu sürecin kavranabildiği, kavranamazsa bile eylemin nihai başlangıç noktasının özgürlüğe dayanması gerektiği, aksi takdirde ahlaklılığın olanaksız olacağı inancına dayanır. Nietzsche ise bu sürecin bütünüyle kavranılamazlığını kabul etmekle birlikte, fizyolojik, biyolojik, psikolojik vb. gözlemleri çerçevesinde istemenin temel özelliğinin 'yönelimsellik' olduğunu düşünür. Bu yönelimsellik, güce yöneliktir. Dolayısıyla ahlak felsefesi tarihinde iyinin ne olduğunu temellendirmeye yönelik bakış açısı, gücün neliğine yönlendirilmelidir. Hıristiyan ahlakı gücü, zayıflığın yüceltilmesinde ve borçlu olmakta bulmaktadır.

Nietzsche'ye göre onun devindiren bir yeti olduğuna dair inanç, 'her etkinin bir nedeni olmalıdır' veya 'nedeni olmayan bir etki yoktur' gibi önermelere dayanarak neden sözcüğünün yerine istencin kullanılmasının koşulsuz kabul edilmesiyle pekişmiştir. Oysa Nietzsche onun, kendisini önceleyen ve çoğunlukla bilinçlilikten bağımsız işleyen büyük bir sürecin parçası olduğunu düşünür.

İstencin meydana gelebilmesi için haz veya hoşnutsuzluğa ilişkin bir tasarım var olmalıdır. Haz veya acı olarak deneyimlenen şiddetli bir uyarın, zihnin bir yorumlamasına dayanır ki zihin, biz onun bilincinde olmadan işini yapar; ve aynı uyarın haz veya acı olarak yorumlanabilir. Yalnızca zihinsel varlıklarda haz, acı ve istenç mevcuttur; organizmanın büyük çoğunluğunda böyle şeyler yoktur (Nietzsche, 2003, s. 127).

Nietzsche açısından bir eylemin özgür istence dayanıyormuş gibi görünmesinin arkasında bilince yüklenen yüksek anlam vardır. Ne var ki bilinçlilik bir yüzeydir ve bu yüzeyin altındaki dinamikleri büyük oranda bilinçsiz ve fiziksel süreçler belirlemektedir (Nietzsche, 2015b, s. II, 9). Dolayısıyla bilinçlilik durumu, eylemlerin özerk veya yalıtılmış nedenselliği olarak düşünülemez (Leiter, 2005, s. 87). Ne var ki Hıristiyan ahlakı içinde istenç bilinçlilik aracılığıyla özgürlüğe ve sorumluluğa bağlanmış, buradan da vicdan azabı, günah, ceza gibi kavramlara meşruiyet olanağı sağlanmıştır.

Nietzsche özgür istenç kavramını yalnızca ahlaki açıdan ele almaz. Ayrıca özgür istenç sahibi olmayı istemenin arkasındaki psikolojik motivasyonu anlamaya çalışır. Ona göre genellikle insanın özgür olması gerektiği düşünülümüştür, zira aksine her şeyin zorunluluk içinde olması ahlaki varoluş olanağının yıkılması, kötülüğün anlamlandırılmaması ve ahlaki sorumluluğun ortadan kalkması anlamında korkutucudur. İnsanın kendini ahlaki bakımdan güvende hissettiği varoluşunun yıkılması olasılığı bu korkunun kaynağıdır, dolayısıyla onun yokluğu kötü olarak damgalanır. Öyleyse özgür istenç 'istencinin' arkasında bu güvene yönelik kaygının ortadan kalkması için tersinin patolojik olarak onaylanması vardır. Dolayısıyla Nietzsche'ye göre özgür istenç istemiyle katı-kadercilik aslında aynı zemini paylaşırlar, zira her ikisinin de arkasında *causa prima* istenci bulunmaktadır. Eylemi rastlantısallığa bırakmaktan uzak durma ve eylemin ilk hareket ettiricisini (Ben'i) güvenceye alma çabaları, özgür istenç konusunda ahlaki bakışın başat motivasyonlarıdır (Nietzsche, 2007, s. 1, 9). Nietzsche'ye göre *causa prima* istencine *causa sui* istenci eşlik eder. Bir başka deyişle eylem, etki eden istence, istenç ise bunu harekete geçiren bir varlığa yani *egoya* dayanır. Eyleyen olarak *ego*, ne istediğini bildiği durumda, onun bilinçliliğe sahip olduğu ve böylece dış bir belirleyici olmadan, kendi kendini belirleyerek eylemde bulunduğu düşünülür. Ahlaki iyilik ile kötülüğün sorumluluk, günah ve ceza ile kavramsal ilişkisi bu sayede kurulur.

İkinci olarak Nietzsche'ye göre insan, kendisinin yaşama duygusunu en çok artırdığı yerde – ahlak için bu, ödev, bilgi ve tutkuların bastırılmasıdır– kendisini özgür hisseder. (Nietzsche, 2005a, s. 9). Dolayısıyla istenç, özgürlükten ziyade güç ile bağlantılıdır. Bu noktada insan, yetkinliğine aykırı olanı kötü olarak damgalar –örneğin sürü ahlakında 'acımama' bir kötülüktür, ne var ki efendi karşısında zayıf olmak sanki tercih edilir bir durummuş gibi yüceltilir ve iyilik olarak kodlanır. Oysa ona göre bu kurgunun arkasında eylemin nedenselliğine dair bilgisizlik (Nietzsche, 1878/2014, s. 102), zorunluluk/rastlantısallık karşısında eylemin ahlaki değerini istençli olmaya bağlama ve Hıristiyan ahlakını dünyanın özüne çivilemek arzusu vardır.

2.4 Bencil ve Bencil-Olmayan Eylem Ayrımı Bağlamında Ahlaki İyilik-Kötülük

Yetilerin şeması ve iç işleyişleri bakımından yukarıda serimlenen ahlaklılık istenci, iyilik ve kötülük değer dizgesini de bu bağlamda şekillendirir. Eylemin kurucusu Ben olmasına rağmen eylemler kendi-başınalık, görünüş-gerçeklik, fayda, araç-amaç ilişkisi bakımından taşıdığı değerlere göre bencilce-olanlar/kötü ve bencilce-olmayanlar/iyi olarak birbirlerinden ayrılırlar. Örneğin Nietzsche'ye göre 'birlikte acı çekmek' anlamındaki merhamet (*mitleid*) görmek-göstermek, yeryüzü arzularına kapılmaktansa öte dünyada ödüllendirilmeyi ummak, kendi çıkarını gözetmemek aksine öteki için kendini feda etmeye hazır olmak, herkese eşit ölçüde iyi niyetli davranmak vb. bencil-olmayan eylem örnekleridir –ve bu bağlamda sürü ahlakının iyi değerlerini oluştururlar (Nietzsche, 1968, s. 368). Oysa kahraman erdemleri (*arête*) veya *virtù* bağlamlarında cesaret, kurnazlık, buyurucu olmak, acımasızlık, gücünü başkalarının üstünde test etme isteği bencilce eylemleri, dolayısıyla kötü değerleri oluştururlar.

Nietzsche'nin eylem-eyleyen ayrımı açısından bir Ben-Ego-Özne kavramına karşı olduğu, bunun arkasında dilin hatalı kullanımı ve çeşitli psikolojik motivasyonlar olduğunu işaret ettiğine değinilmişti. Bencilce ve bencilce-olmayan ayrımına aynı temelde çeşitli eleştiriler yönelir. Buna göre *ego*, insanın bütün ilgilerinden, varlık koşullarından ve ait olduğu insanlık/toplumsallık çizgisinden azade, soyutlanmış bir bilinç değildir. O bilinçliliği aşan, kategorik olarak bile olsa ondan ayrılırsa anlamını yitireceği daha büyük bir bütünün, parçasıdır ve en temel özelliği yönelimselliğidir. "Tek bir özne yoktur; etkileşimleri ve mücadelesi düşüncelerimizin ve bilincimizin temeli olan çeşitlilik olarak özne vardır" (Nietzsche, 1968, s.

490). Dolayısıyla kendisini ve ötekiyle ilişkisini/konumunu sorgulayan ve her zaman etkin olan bir *ego* vardır; 'kendi içinde kalan' ve 'başkasına yönelik olmayan veya ahlaki olarak kayıtsız' bir *ego* yoktur. *Ego* insanın yaşamsal etkinliğinden ayrı düşünülemez; "'özne' bir kurgudur: kişinin egoizmi sansürleyerek konuştuğu *ego* hiçbir zaman var olmaz" (Nietzsche, 1968, s. 369, 370). İnsanda bu etkilerden bağımsız bir ahlaki bilinç de bulunmaz; "özne, verili olan bir şey değil. Olan şeyin arkasına eklenen, uydurulan ve yansıtılan bir şeydir" (Nietzsche, 2010, s. 481).

Nietzsche'ye göre *egonun* bilinçle ilişkisi onun içgüdüyle olan ilişkisine göre daha dardır. Çünkü insanın yapıp etmelerinin –tutku, düşünce, imgelem, edim– tamamı bilincin etkisi altında değildir. Bilinç, düşünsel evrim göz önüne alındığında en son gelişen kısımdır ve bu sürecin tamamlandığı da söylenemez. Ona göre ayrıca insanın temel belirlenimi bilinçlilik hali olsaydı, yani içgüdüler önemsiz olsaydı insan, varlığını bu noktaya taşıyamazdı Ne var ki organizmaya birlik veren bilinç olduğu yanlış düşüncesi uzun süre hakim olmuştur (Nietzsche, 2003, s. 11). Dolayısıyla bilinçlilik, toplumsallaşmayla birlikte önem kazanmıştır.

İnsan, her canlı gibi, sürekli düşünür fakat bunu bilmez; bilinç haline gelen düşünme, düşünmenin en küçük parçasıdır, en sığ, kötü parçası diyelim –bilinçli düşünme yalnızca sözcüklerde, yani iletişim sembollerinde vuku bulur, ve bu olgu, bilinçliliğin kökenini ifşa eder. Kısaca söylemek gerekirse, dilin gelişimiyle bilincin gelişimi el ele gider... insan, yalnızca sosyal bir hayvan olarak kendinin bilincine varmayı öğrendi (Nietzsche 2003, s. 354).

Bilinç-içgüdü ayırımına bağlı olarak anlamlandırılan iyi-kötü değerler/bencil-bencil-olmayan eylemler ayırımı insanın tarihsel, çevresel, bilişsel, duyuşsal vb. yapı bütünlüğü göz önüne alındığında anlamını yitirir. Bu bağlamda insanın doğası merkeze alındığında bencilce olmayan eylemde bulunmak olanaklı değildir.

Salt bencilce olmayan eylemlere yetkin bir öz Zümrüdüanka kuşundan daha da masalsıdır; açıkça tasavvur bile edilemez... Şimdiye dek bir insanın, hiçbir kişisel güdü olmadan ve sadece başkaları için bir şeyler yaptığı görülmüş değildir; kendisiyle ilişkili olmayan, yani içsel bir zorunluluk... içermeyen bir şeyi nasıl yapabilecekti ki? *Ego* nasıl olur da egosuz davranabilirdi? (Nietzsche, 1878/2014, s. 133).

Bir başka deyişle bencilce olmayan eylemlerin ve buna bağlı yaratılan değerlerin de erdem adı altında kutsanmaları anlamsızdır. Çünkü Nietzsche'nin anladığı anlamda Ben her zaman etkinse o zaman her eylem 'Ben-cil-ce'dir.

Bir erdem, kendi buluşumuz, kendi kişisel-özel gereksinmemiz ve gerekliliğimiz olmak zorundadır: başka her türlü anlamda, bir tehlikeden başka bir şey değildir. Yaşamımızın belirlemediği bir şey ona zarar verir... Hiçbir şey, bu kişisel-özel-olmayan ödev kadar... içten yıkıcı değildir... Yaşam içgüdüleriyle yapılan bir eylem, bu eylemin yapılmasıyla duyulan hazda, doğru, haklı, yerinde bir eylem olduğunun kanıtını bulur (Nietzsche, 2008, s. 11).

Nietzsche'ye göre bu konudaki gerekçelendirmeyi toplumsal tarihte bulmak olanaklıdır. Bencilce eylemi kötü addeden veya bencilce-olmayan eylemi yücelten toplumlar tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Ama 'çalmayacaksın' türünde, sağladığı toplumsal fayda tekrar tekrar onaylanan buyruklar çoğu toplulukta varlığını sürdürmüştür (Nietzsche, 1968, s. 261). Öyleyse iyi-kötü ayırımını ilkesel düzeyde bencil-bencil olmayan ayırımı değil, Nietzsche'nin dile getirdiği üzere olgusal düzeyde yaşam içgüdüleri ve kişisel/toplumsal yarar tarafından belirlemektedir. Üstelik bu belirleme, böyle bir belirlemeyi ahlaksız addeden sürü ahlakının değer yargılarında da mevcuttur. Bunun daha iyi anlaşılabilmesi için sürü ahlakının yapısını incelemek gerekmektedir.

3. Sürü Ahlakında İyilik-Kötülük Kavramları ve Felsefi Arka Plan

Nietzsche iyi-kötü değer yargıları bakımından değerlendirme farklarına dayanarak insanlığın düşünce tarihinde üç tür kültür veya değerlendirme biçimi olduğunu düşünür. Bunlardan ilki yaşamın özünde acı olduğunu, dolayısıyla yeryüzünün yadsınması gerektiğini ileri süren *artistik/budistik kültür*dür. İkincisi özgür istenç, akıl ve sorumluluk kavramları çerçevesinde varlık kazanan –yeryüzünü yadsıma bakımından ilkiyle aynı zemini paylaşan– *Sokratik kültür*dür. Bu değerlendirme biçimi zamanla Hıristiyan ahlakı biçimi almış ve sürü ahlakının genel kodeksini oluşturmuştur. Üçüncüsü ise Nietzsche'nin erken dönem eserlerinde Apolloncu ve Dionysosçu öğelerin birlikteliğini ifade eden *trajik kültür*dür. Bu ise Nietzsche'nin felsefesinde zamanla güç istenci, perspektivizm ve üst-insan (*Übermensch*) kavramlarıyla yeniden şekillenmiş ve değerleri yeniden değerlendirmenin ama aynı zamanda onu aşmanın olası bir yolu olarak varlık kazanmıştır. Bu değerlendirme biçimleri arasındaki tarihsel süreklilik bir yana bırakılırsa, Nietzsche'nin sürü ahlakına ait olduğunu ileri sürdüğü iyi-kötü değerlerini anlamak, önceki bölümlerde ifade edilen arka planın yanı sıra, onun suç, vicdan azabı, istenç, diyalektik, ilerleme, kendibaşınalık, eşitlik vb. kavramlarını anlamaya bağlıdır. Ama aynı zamanda sürünün güç istencini meydana getiren olumsuzluk/tepkiellik ve değer karşıtlığı kurmak gibi düşünce edimlerini incelemeyi gerektirir.

Nietzsche'ye göre toplumsal bir varlık olmadan önce, yani doğa durumunda insan davranış tutarlılığına, bu tutarlılık için belleğe ya da bilinçliliğe sahip değildir. Ne var ki bellek aracılığıyla 'vaatte bulunabilir bir hayvan' halin geldiğinde onun için yeni bir dönem başlamıştır (Nietzsche, 2011, s. II, 2). İnsanlar arasında uzlaşma olanağı ortaya çıkınca insan doğa durumunda sahip olmadığı türden yeni bir özgürlüğe ama aynı zamanda sorumluluğa sahip olmuştur. Vicdan ise sahip olunan özgürlük ile sorumluluk bilinci ayrıcalığının adıdır. Fakat vicdan, ahlakın suç ile sorumluluk arasında kurduğu bağın birey tarafından içselleştirilmesiyle vicdan azabı biçimi almıştır. Buna göre suç ve ceza kavrayışının henüz başlangıcında –Nietzsche'nin ahlak-öncesi olarak belirlediği dönemde– ahlaksal dönemde ortaya çıkacağı üzere 'suçlu başka türlü davranma olanağına sahipti, öyleyse cezalandırılmalıdır, çünkü bunu hak etmiştir' inancı hakim değildir. Aksine mütekebbiliyet, yani uğranan zararın öcünü almak, acıya karşılık acı talep etmek, kısaca kısasa kısas mevcuttur. Bu noktada alınacak ölç, yani acı ile borç mütekebbil kılınmış ve suçluluk, borçlu ile alacaklı arasındaki bir sözleşme hukuku halini almıştır (Nietzsche, 2011, s. II, 4). Bu hukuka göre borçlu sahip olduklarını borcuna karşılık –ki bu bedeni olabileceği gibi eş, çocuğu veya özgürlüğü de olabilmektedir– takas eder ve kendisini borçlu karşısında yükümlülük altına sokar. Borçlu ise bu takasla gücünü borçlu üzerinde kullanma, yani efendi olma ayrıcalığına sahip olur. Öteki taraf ise bu ayrıcalığa sahip olma olanağını yitirir (Nietzsche, 2011, s. II, 5). Dolayısıyla normlar, güç ilişkileri/istenici bağlamında belirlenmiştir.

Toplumsal evrimle birlikte bu hukuk yerini vicdan azabı, sorumluluk ve ödev bağlamında ahlaksal sözleşmeler hukukuna bırakmıştır. Bu sözleşmedeki acı ile borç arasındaki mütekebbiliyet, zamanla suç edimi ile suçun ayrılmasına, yani eylem-eyleyen ayırımına dönüşür. Bu noktada ölç, sözleşmeden çıkarılır ve yerini merhamet ve bağışlama gibi motiflere bırakır. Böylece suçluda suçluluk duygusu yaratmanın önemi kavranılır ki vicdan azabına verilen önemin kaynağı da budur (Nietzsche, 2011, s. II, 10, 14). Nietzsche burada da iş başında olanın iyi-kötü değer yargılarının kendibaşınalıkları değil, güç ilişkileri içinde aldıkların anlamlar olduğunu düşünmektedir. Nietzsche'ye göre toplumsal barış ve huzur adına vicdan azabı aracılığıyla insanların en eski içgüdüleri, yani ölç alma ve acının/zararın telafi edilmesi istenci ortadan kaldırılmış ve bunlar kötü olarak adlandırılmışlardır. Eski içgüdüler toplum içinde tatmin edilemediği için boşalmak isteyen içgüdüler insanın içine yönelmiş ve vicdan azabına neden

olmuştur (Nietzsche, 2011, s. II,16). İçgüdülerinin dışı boşalımı dizginlendikçe bastırılan içgüdülerin hedefi insanın kendisi, yani iç dünyası olmuştur: "Zorbalıkla gizil kılınmış bu özgürlük içgüdü... bu bastırılmış, geri çekilmiş, içerilere hapsedilmiş, sonunda artık yalnızca kendi üzerinden boşalabilen ve salıverilen özgürlük içgüdü: bu, sadece ve sadece budur vicdan rahatsızlığının başlangıcı" (Nietzsche, 2011, s. II, 17).

Böylece Hıristiyan ahlakında doğal içgüdüler kötülüğün nedeni olarak kavranmıştır. İyilik ise bu içgüdülerden kurtulmayla kodlanmıştır. İçgüdüsel olanın 'kötü' olarak görülmesi ve fakat bundan kurtulamama durumu vicdan azabına neden olur. Vicdan azabı ise insan kendisine acı vermesine ve buradan da kendini yadsımasına ve kutsal addettiği hakikatlere sarılmasına uzanır. Bu bağlamda Sokratik gerçeklik-görünüş ayrımı, yeryüzü ve öte dünya bağlamında yeniden yorumlanmıştır. Bu kurgusal ayrımla öte dünya yüceltilirken, yeryüzüne aitlik değersizleştirilmiştir. İyi-kötü değer yargıları da bu karşıtlık bağlamında anlamlandırılmıştır. Nietzsche'nin ifadesiyle ahlaksal optik aracılığıyla değer yargısı tersine dönmüştür; "burada, yaşama en zararlı olana 'doğru' denir; yaşamı yükselten, yücelten, evetleyen, haklı ve üstün kılana da 'yanlış'" (Nietzsche, 2008, s. 9). Oysa dünya, bir ilişkiler dünyasıdır; dolayısıyla ilişkilerden ve yaşam koşullarından bağımsız kendi başına anlamlı bir dünya yoktur (Nietzsche, 2010, s. 568).

Nietzsche bu düalizmin gerisinde daha derin bir hatalı bakış olduğunu düşünür: diyalektik. Nietzsche'ye göre sürünün tepkiselliğinin, bir başka deyişle yeryüzüne ait olanı olumsuzlamaya yönelik tavrın arkasında Sokrates ile birlikte başat düşünme modeli haline gelen diyalektik vardır. Zira Sokrates, Greklerin yaşamı/içgüdüleri olumlayan tutumlarının ve buradan türettikleri iyi-kötü değerlerin karşısında diyalektik aracılığıyla yaşamı olumsuzlayan ve içgüdülere savaş açan değer yargılarının türetilmesini sağlamıştır.¹ Diyalektik mantık şöyle basamaklandırılmıştır: '1) Daha üst olan, daha alt olandan yetiştirmez. 2) Ahlaksal olan, kendi kendinin nedeni olmalıdır. 3) Tüm üstün değerler birinci derecedendir. 4) İyi ve hakikat gibi kavramlar yüksek dereceden kavramlardır. 5) Öyleyse bu kavramlar a) oluşum ürünü olamaz; b) kendi kendinin nedeni olmalıdır; c) kendi kendisiyle çelişkili olamaz' (Nietzsche, 2005b, s. III, 4). Böylece diyalektik daha önce sözü edilen Ben, varlık, özgür istenç, eylem-eyleyen ayrımlarının dil metafiziği oluşturmasının arkasındaki mantık halini almıştır. Nietzsche'ye göre Sokrates, karşındakini bu mantığa göre budala olmadığını kanıtlamaya zorlamış ve düşünmeyi bir intikam aracına çevirmiştir (Nietzsche, 2005b, s. II, 7).

Oysa Nietzsche için yaşam koşullarına eşlik etmeyen, yalnızca mantıksal soyutlamalarla ulaşılan iyi-kötü değer yargıları *décadence*in/yozlaşmanın semptomlarıdır: "Bir canlıya, bir türe, bir bireye, içgüdülerini yitirmişse, kendisine zararlı olanı seçiyor, yeğliyor, yozlaşmış derim" (Nietzsche, 2008, s. 6). Nietzsche'ye göre *décadence* değerleri altında yaşamsal her iyi ve kötünün anlamı değiştirilmiştir.

Tanrı kavramı, yaşama karşıt kavram olarak uydurulmuş... Öte dünya, gerçek dünya kavramları, var olan biricik dünyayı değerden düşürmek, yersel gerçekliğimiz için bir tek amaç, neden, ödev bırakmamak için uydurulmuş! Ruh, tin giderek ölümsüz ruh kavramları, bedeni hor görmek... için uydurulmuş! Sağlık yerine ruhun selameti... Günah kavramı o kendinden ayrılmaz işkence aracılığıyla, özgür istem kavramıyla birlikte, içgüdüleri saptırmak, onlara karşı güvensizliği bizde ikinci bir yaradılış yapmak için uydurulmuş! Çıkar gözetmezlik ve kendini yadsıma kavramları yoluyla... kendi kendini yıkmak, gerçek değer in ta kendisi, ödev, ermişlik, insandaki tanrısal yan

¹ Berkowitz'e göre Nietzsche Sokrates'in akıl ve içindeki *daimonia* aracılığıyla bir tür 'içgüdüsel negatif bilgelik' taşıdığını düşündüğüne değinir. Ona göre bu bilgelik, dünyanın akılla tümüyle kavranabilir olduğunu ileri süren ve içgüdüleri yanlış yönlendiren, 'kendi içinde yıkıcı bir canavar olan' bir bilgeliktir (Berkowitz, 1998, s. 101)

katına yükseltilmiş... İyi insan kavramıyla tüm zayıfların, hastaların... yanı tutulmuş... geleceği doğrulayan insan[a]... kötü denmiş bundan böyle (Nietzsche, 2015b, s. IX, 8).

Nietzsche diyalektik akıl yürütmenin aynı zamanda ahlaki değerlerin değerlerini, değerlerin kendiliğindeliğinden ve zıtlığından türetilmesine vesile olduğunu da dile getirir. Buna göre Sokratik-Platonik düşünüşün dolaşıma soktuğu erdem anlayışı bağlamında ahlaki değer değerini amaç, araç, fayda, öznellik, duygu-arzu-içgüdüyle ilişkili olmasında bulmaz, aksine kendi-başına-değerli olmalarından bulurlar. Oysa bir şeyin 'varlığı', bir diğeri olmadan anlamsızdır, çünkü bunların varlığı birbirleri üzerindeki etkilerine bağlıdır. Kısaca şeyler, ilişkisel olarak vardılar, kendi başlarına değil (Nietzsche, 1968, s. 557). Öyleyse insan için kendi başına güzellik veya 'iyilik için iyilik istemek' gibi belirlemeler anlaşılır değildir. O her zaman dünyayla, bir şeyin kendisi için ne olduğu sorusuyla ilişki kurar (Nietzsche, 1968, s. 298). Herhangi bir şeyi ilgiden, yönelimden, öznellikten, duygulardan, arzularından ve içgüdülerden bağımsız olarak kendi-başına istemek gibi, 'güzel-çirkin', 'doğru-yanlış' ve 'iyi-kötü' türünden ayrımlar ve karşıtlıklar da varoluşun ve gelişimin koşullarına ihanet etmek anlamına gelir. Bu bağlamda erdem olarak övülen barışseverlik veya alçakgönüllülük gibi nitelikler kendi başlarına iyi değillerdir. Aksine sürü içgüdüleriyle/istenciyle dolayimli olarak –örneğin sürünün kendini koruma istenci dolayımında– anlamlıdır (Nietzsche, 1968, s. 284).

Nietzsche kendi-başına-olana biçilen ahlaki değer anlayışının değerlerin zıtlığına inançla birlikte genişlediğini ileri sürer. Zira sürü ahlaki içinde kendiliğin 'geçici, ayartıcı, aldatıcı, aşağılık dünyadan' türetilmeyeceği düşünülmüş, yeryüzü-öte dünya karşıtlığından hareketle, ahlaki iyi-kötü ayrımı için referans dünyası öte dünya ve yargı doğrulukları için tanrı, ödev, umut gibi kavramlar sınır kavramları olarak ilan edilmiştir (Nietzsche, 2016, s. I, 2). Oysa Nietzsche'ye göre bir yargının değeri yaşam ilerletici ve tür yetiştirici olduğu ölçüde yüksektir. Bu akıl yürütmedeki bir diğer hata da değerler arasındaki farkı, yaşamın özünde olduğu biçimiyle birer derece farkı görmekten ziyade zıtlık ilişkisi içerisinde görmektir. Bir başka deyişle yaşamın çok-anlamlılığını olumlamak yerine, indirgemeci bir karşıtlık bakış açısıyla tüm içgüdülerinde yaşamı inkâr etmek ve insanın içinde birbiriyle çatışan dürtüleri huzura kavuşturmayı amaçlamaktır. Böylece yaşamsal-olana ilişkin değerler *décadence*in dilinde yeni anlamlara bürünürler.

Zayıflık, yararlık yalanına çevrilmeliymiş... Misillemede bulunmayan acz, 'iyilik'e; ödlele aşağılık 'alçakgönüllülük'e; nefret duydukları karşısında boyun eğme, 'itaat'e (bu boyun eğişi buyurduğunu söyledikleri birine karşı bir itaat bu, - Tanrı diyorlar ona) çevrilmeliymiş. Zayıfın zararsızlığı... sabır diye geçiyor burada ve erdemin ta kendisi sayılıyor; 'öç alamamak'a 'öç almak istememek', hatta belki de 'bağışlamak' deniyor... 'Düşmanını sevmek'ten de söz ediyorlar – ve ter döküyorlar bu arada... hırpalanan köpekler en çok sevilen köpeklermiş; bu perişanlık belki de bir hazırlık, bir sınama, bir talimmiş... ileride denkleştirilecek ve muazzam bir faizle altın olarak... 'En büyük mutluluk' diyorlar buna... 'Biz iyi'ler – biz adil olanlarız' – talep ettiklerine öç değil 'adaletin zaferi' diyorlar; nefret ettikleri düşmanları değil, hayır! 'haksızlık'tan, 'tanrısızlık'tan nefret ediyorlar; inandıkları ve umdukları öç almak değil, o tatlı öcün sarhoşluğu değil de... adil Tanrı'nın tanrısızlar karşısındaki zaferi... Yaşamın tüm acıları karşısındaki avantajlarına ne ad veriyorlar peki... 'Kıyamet günü' diyorlar buna (Nietzsche, 2011, s. I, 14).

Sürü ahlakının iyi-kötü şematizmini oluşturan diyalektiğin bir diğer bileşeni olumsuzlama/tepkisellik/hayırlama edimidir. Nietzsche'ye göre Sokratik düşünüş, Grek dünyasının Dionysosçu yaşamı olumlama, bir başka anlamda kaderini sevmek (*amor fati*) tavrını olumsuzlar; onun uzantısı olan Hıristiyan ahlakı ise yeryüzüne ait olana 'hayır' der. Oysa Nietzsche'ye göre yaşamın yükseliş ve alçalışlarıyla bir bütün olduğunu bilen insan için olumsuzlanacak yaşam deneyimi yoktur; her deneyim yaşam istencinin güçlü kılınması için eşit

öneme sahiptir. Yaşamın bir bütün olarak anlamlı olduğu idrak edilirse, yaşamın her anı değerli olarak görülecektir.

Olabilecek olan ne varsa; iyi veya kötü hava, bir dostun yitirilişi, hastalık, bitkinlik, ulaşmayan mektuplar, bir ayak burkulması, bir dükkâna anlık bir göz atış, bir karşı sav, bir kitabı açmak, bir düş, bir sahtekârlık ya hemen o anda ya da olduktan hemen sonra 'yokluğuna izin verilmeyen' bir şey olduğunu gösterir (Nietzsche, 2003, s. 277).

Sürü insanı tepkiselliğini en fazla güç istencinin en yüksek olduğu yerde, yani sürünün iyi-kötü değerlerine bir tehdit/düşman olarak gördüğü, 'bilinebilir', 'makul' veya 'istikrarlı' olmayan ve ondan korku yaratan etkin, yaratıcı, olumluyan, Nietzsche'nin ifadesiyle efendinin/değer yaratanın/üst insanın değerlerinin karşısında gösterir. Ona göre sürü insanı eşitliğin, merhamet etmenin/edilmenin, kendini küçük düşürmenin ve başkalarının acılarından keyif almanın ama aynı zamanda acıma ve acınmanın yüceltilmesi karşısında güç duygusuyla bağlantılı her şeye karşı hınç (*ressentiment*) duyar. Sürü, hınç duyduklarını sürünün mutluluğu/iyiliği için ortadan kaldırılması gereken kötülükler olarak değerlendirir (Nietzsche, 2008, s. 57).

Tüm değer biçmeleri aşağı çevirmek – işte yapmaları gereken bu! Ve kırım güçlüğü, büyük umutları alaşağı edin, güzellikten keyif almanın üstüne kuşku tohumları serpin, kendi-kendini memnun eden, erkeksi, fethedici, egemenlik kurucu her şeyi çarpıtın, insan türünün en yükseğine ve en iyi yetişenine yakışan her içgüdüyü belirsizliğe, vicdan krizine, kendini-yok etmeye dönüştürün; ve sonunda dünya sevgisinin ve dünyasal egemenliğin bütününe dünyaya ve dünyasal olana nefrete dönüştürün... (Nietzsche, 2016, s. 62).

Deleuze'un ifadesiyle sürü ahlakının iki bileşeni, yani (bu senin kabahatin diyen) hınç ve (bu benim kabahatim diyen) vicdan azabı ve onların ortak meyvesi olan sorumluluk kavramı, bu değerlendirme biçiminin özündeki tepkiselliğin ve olumsuzlamanın en iyi örnekleridir (Deleuze, 2016, s. 37).

Çalışmanın bu noktasına kadar Nietzsche açısından sürü ahlakının iyi-kötü değer dizgesinin arka planında işleyen felsefi/psikolojik makine, yani sürü insanın güç istencinin bileşenleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu makinenin/istencin ürününü Nietzsche'nin iyi/fena (*Gut/Schlecht*) ve iyi/kötü (*Gut/Böse*) ayrımı üzerinden okumak olanaklıdır. Nietzsche etimolojik izleri takip ederek *schlecht* (fena) sözcüğünün *schlicht* (basit) sözcüğüyle ve *kakos* (kötü) sözcüğünün *deilos* (korkak) sözcüğüyle eş anlamlı olduğunu; öte yandan *esthlos* (soylu) ile *agathos* (iyi) ve *bonum* (iyi) ile *bellum* (savaş) arasında ilişki olduğunu düşünür (Nietzsche, 2011, ss. I, 4-5). Nietzsche burada değerlendirme ve anlamlandırma farklarının dillerin sözcüklerinde açıkça kendilerini gösterdiklerini ve aslında bu farkların da sınıf farklılıklarına dayandıklarını işaret eder. Öyle ki temelde iki farklı değerlendirme biçimi vardır: efendi/şövalye/soylu/aristokrat değerlendirme ve köle/ruhban/zayıf/sürü/alt sınıfa ait değerlendirme.

Nietzsche *Soykütük*'te Paul Ree'nin ahlaki iyiliğin kaynağını, eylemden yarar sağlayanlara ve bu yarar kökünün unutulmuş olmasına dayandırmasını eleştirir. Ona göre 'iyi' yargısı, iyilik bahşedilenlerden değil, 'bir 'alt'a hükmeden' aristokratik/heroik değer koyan bakıştan kaynaklanır (Nietzsche, 2011, s. I, 2). *İnsanca Pek İnsanca*'da egemen için iyiliğin 'iyiliğe iyilikle kötülüğe kötülükle karşılık vermek' ve 'oç almak', tersinin ise fenalık anlamına geldiğine değinir. Egemen karşısındakini düşman olarak değil, oç alınabilecek bir eşiti olarak görür. Onun iyiliği sorumlulukla değil, kalıtımsallıkla bağlantılıdır; kötülük durumlarında ise tanrıları sorumlu gösterir. Oysa zayıfın/altın bakış açısından herkes düşmandır, dolayısıyla iyilik ve sempati birer tuzaktır –ki bu tutumların kendileri egemen için fena anlamına gelirler (Nietzsche, 1878/2014, s. 45).

İyinin ve Kötünün Ötesinde ise bu ayrım soylu (iyi-fena) ve köle (iyi-kötü) ahlakının değerlendirme biçimi arasındaki fark olarak ortaya çıkar. Soylu insan 'değerleri kendisi belirler, yani değer yaratır', kendisine zararlı olanı zararlı olarak değerlendirir ve fakat 'içinde gördüğü her şeyi şereflendirir', kendine inanır, kendiyi övünür, kendi üstünde olana saygı duyar; dolayısıyla merhameti, karşısındakini alçaltmayı, ayrıcalıkları kullanmamayı ve *désinterressement* (kayıtsızlığı) fenalık olarak görür (Nietzsche, 2016, s. 260, 272). Soylu ahlakının iyisini kötü olarak değerlendiren köle insanlığa karşı kötümserdir, güçlünün erdemlerine gücenir ve güvenmez, onun mutluluğunun hakiki olmadığını düşünür; buna karşıt olarak merhamet, minnettarlık ve tevazu iyi olarak mühürlenir. Çünkü köle, değerler belirlemeye hiç de alışık değildir: "Sıradan insanın kendisine atfettiği tek değer, efendisinin ona atfettiğidir" (Nietzsche, 2016, s. 261).

Köle ahlakı, soylu ahlakın bir olumsuzlaması olarak vardır; bu nedenle onun gücünün niteliği tepkidir. Kölenin güvenliği ve yararı için soylu ahlakı temsil eden her şey baş aşağı çevrilmiştir; soylu iyilik, kölenin kötülüğüdür.

Köle ahlakı özü bakımından bir yarar ahlakıdır. "İyilik" ve "kötülük" arasındaki ünlü zıtlığın kökeni buradadır. Kötülük güçlü ve tehlikeli bir şey gibi algılandı, baş gösteren her küçümsenmeyi engelleyen belirli bir korkunç nitelik, şeytanlık ve güç olarak hissedildi. Köle ahlakına göre "kötü" korkuya neden olmaktadır; oysa efendi ahlakına göre 'fena' insan aşağılık görülürken, korku veren ve vermek isteyen "iyi"dir. Zıtlık, köle ahlakının mantığı takip edildiğinde doruğuna ulaşır, aşağılık görme sonunda "iyilik" fikriyle ilişkiye sokulur, çünkü köle ahlakına göre iyi insan her zaman korkutucu-olmayan olmalıdır: o, iyi-yaradılışlıdır, kandırması-kolaydır, belki biraz ahmaktır, unbonhomme'dir [iyi-basit-bir-insan]. Nerede köle ahlakı egemen olursa orada dil, "iyi" ve "ahmak" sözcüklerini birbirlerine yakınlaştırma eğilimi gösterir. – Son temel ayrım: özgürlüğe yönelik arzu, mutluluğa yönelik içgüdü... zorunlu olarak köle ahlaklarına ve ahlaklılığına aittir, sanatsallık ve coşkunluk ve kendini adamışlık, aristokratik düşünmenin ve değerlendirmenin değişmez belirtileridir (Nietzsche, 2016, s. 260).

Son olarak iyi-fena ve iyi-kötü ayrımının izini ruhban ve şövalye değerlendirme biçimleri arasındaki fark açısından ele almak olanaklıdır. Şövalye 'bedenselliği, dört başı mamur olmayı, zengin ve kabına sığmaz olmayı, savaşı, serüveni, avı, dansı, savaş oyunlarını' yücelten bir eylemliliği temsil eder. O, mutluluğu bu eylemsellikte bulur. Oysa ruhban, saflığı (temiz olmak, hasta olmamak, fahişelerle yatmamak) ve acizyetten doğan hıncı ifade eder (Nietzsche, 2011, s. I, 7); o, aristokratik değerler eşitliğini, yani 'iyi=asil=iktidar sahibi=güzel=mutlu=tanrıların sevdiği' eşitliğini tersine çevirir. Onun mutluluğu eylemsizlik ve dinginlikle ilişkilidir. Soylu kendiliğinden harekete geçerken, köle hep bir 'karşı'ya ihtiyaç duyar (Nietzsche, 2011, s. I, 10).

Kölenin tek etkinliği, başa aşağı çevrilmiş bir etkinlik olarak hınçtır. Kendi etkinliğini iyi olarak adlandırarak, olumlu bir iyilik tanımı ortaya koyan soylunun karşısında köle, hıncı aracılığıyla önce düşmanı, kötüyü tasarılar. Ancak onun karşıt eşleniği olarak kendini ve iyiyi tasarımlayabilir. Köle ahlakının kötü kavramı, bir karşıtlıktan ziyade derece farkını ifade eden soylunun fena kavramından farklıdır: "[Fena] sonradan ilaveten yaratılan bir şey, tamamlayıcı bir renk, diğeri ise özgün bir yaratı, başlangıç, köle ahlakının tasarımıdaki gerçek edim[dir]" (Nietzsche, 2011, s. I, 11). Bu bağlamda aynı sözcüğü kullanmalarına rağmen iyilik anlayışları da birbirinden farklıdır. Köle ahlakının iyi değeri bir ilk değer değil, soylunun iyi değerinin olumsuzlanmasıyla oluşturulan kötülüğün karşıt-olumsuzlamasıdır. Bir başka deyişle köle iyi değerini, yalnızca çift olumsuzlama olarak ortaya koyabilir. Buna göre eylem ile eyleyeni birbirinden ayrı düşünen köle, güçlünün gücünü kullanmasını –sanki başka türlü eyleyebilirmiş gibi– kötü olarak, kendi zayıflığını ise iyi olarak adlandırır. Nietzsche'ye göre sürünün güç istencinin dışavurumu, zayıflığını sürekli kılan davranışları erdem olarak taçlandırmaktır.

4. Değerlerin Yeniden Değerlendirilmesi: Nihilizm ya da Kendini Gerçekleştirme

Bir önceki bölümde Nietzsche'nin güç istenci öğretisine göre sürünün güç istencini oluşturan kavramlara, iyi-kötü ayırımına bağlı değerlere ve değerlendirme biçimine değinilmiştir. Bu bölümde sürü ahlakının mantıksal sonucu olarak nihilizme ve onu bir aşma denemesi olarak Nietzsche'nin değerleri yeniden değerlendirme ve üstinsan idealine odaklanılacaktır. Böylece iyilik ve kötülüğü bir başka perspektiften değerlendirme olanağı yoklanacaktır.

Eski Ahit'teki Eyüp peygamber anlatısında, başına gelenlerden hareketle arkadaşları onun büyük bir günah işlemiş olması gerektiği sonucunu çıkarırlar. Burada Nietzsche'nin sözünü ettiği eylemin nedenselliğine ilişkin hatalı akıl yürütmelerden biri mevcuttur. Nietzsche bu akıl yürütmenin ahlaki değerlendirmenin genel bir sorunu olduğunu düşünür. Zira ahlak filozoflarıyla kendisinin birleştiği temel yargı çağının bir yozlaşma çağı olduğudur. Ne var ki ahlakın, yozlaşmanın nedeni olarak ahlaki ilkelerden uzaklaşmayı gördüğü yerde Nietzsche bizzat ahlaki değerlendirmenin –bir önceki bölümde sözü edilen çelişkili yapısı nedeniyle– yozlaşmanın nedeni olduğunu düşünür. Zira Ben, istenç, sorumluluk, vicdan azabı, bilinçlilik, hınç, diyalektik gibi kavramlar, eylemin nedenselliği hakkındaki hatalı akıl yürütmeler, içgüdü karşıtlığı, ahlakın olayların özüne ait olduğu, ahlaki değerlerin faydadan bağımsız kendi başına değerli olduğu düşüncesi ve bencil-olmayan eylemin yüceltilmesi insanda yaşamsal olanın, gücün birikmesini ve değerler yaratmak üzere boşalmasını, efendice buyurmayı, kendini aşmayı ve gerçekleştirilmeyi ve nihayetinde yaşamı ve kendini olumlamayı engelleyen ahlaksal özdür. Bu nedenle ahlakın iyi-kötü ayırımına bağlı değerleri, ona göre *décadence* değerleridir.

Bu değerler aracılığıyla ahlak kendi değerlerinin altını oymuş, Nietzsche'nin ifadesiyle 'en büyük değerler kendi öz değerlerini düşürmüşlerdir' (Nietzsche, 2010, s. 43). Öyle ki en yüksek iyi olarak 'Tanrı'nın öldürülmesi' de bu 'düşüş' bağlamda anlaşılmalıdır. Ahlakta bu değer düşüşünün sonucu nihilizmdir. Dolayısıyla nihilizm, ahlaki yozlaşmanın bir nedeni değil, aksine sonucudur. Nietzsche nihilizmin, ahlaki iyi-kötü değerlerine bağlı üç hatalı psikolojik/felsefi düşüncenin ruhsal/mantıksal sonucu olduğunu düşünür. Bu değer yargıları, öncelikle her şeyin arkasında bulunan kutsal bir amaç olduğu, sonra dünyadaki olayların ve insanın kendisinin bir *bütünlüğe* bağlı olduğu ve nihayet yeryüzünün bir aldatmaca olduğu ve bunun arkasında/ötesinde *gerçek* bir dünya olduğu genel düşüncelerine dayanmaktadır. Ne var ki Nietzsche amaç, bütünlük ve gerçeklik inancının yeryüzüne aitliği ifade eden tutku, içgüdü, savaşmaktan keyif almak, canlılık vb. etkinliğini pasifize etmekle bizzat insanı güçten düşürdüğünü, zayıflattığını düşünür. Nihilizm, güçteki bu zayıflamanın adıdır ve her ahlaki değerlendirme nihilizmle sonuçlanmak zorundadır (Nietzsche, 1968, s. 13).

Öte yandan Nietzsche, kendi çağında artık bu amaç, bütünlük ve gerçekliğe bağlı metafizik yapıya inancın azaldığını ve insanlığın bir değerlendirme eşliğinde olduğunu ifade eder. Bu eşik değerlerin yeniden değerlendirilmesi gerekliliğinin ortaya çıktığı eşiktir. Nietzsche'ye göre kurucu kavramları hatalı olan ahlaki değerlendirme biçiminin ürünü olan iyi-kötü değerleri yeniden değerlendirilmeye muhtaçtır. Ne var ki Nietzsche için bu eşikten geçmek kadar gerisin geriye dönmek de mümkündür. Nietzsche, mevcut ahlaki değerlerin, kendi ölçütleri bakımından bile değersiz çıkmış olmalarına rağmen, değersiz ve fakat korunaklı bu değer tablolarına sarılmaya devam etmeye pasif/tamamlanmamış nihilizm adını verir. Öte yandan değerlerin değersizliğini anlamak ve yeni değerler yaratmak üzere atılımda bulunmaya hazır olmaya aktif nihilizm adını verir (Nietzsche, 1968, s. 22, 28).

Nietzsche'nin henüz gerçekleşmemiş ama gelmekte olduğunu düşündüğü ahlak-ötesi dönemin başat figürü üstinsan, bu nihilizmin aşılmasının, 'insanın kendi omuzlarının üstüne

çıkmasının' ve yaşamı olumlama perspektifinden yeni iyi-kötü değer yargıları üretmesinin idealidir; bir karakter üslubu yaratma çabasıdır (Ansell-Pearson, 2011, s. 171). Zerdüş'tün *Üç Dönüşüm Üzerine*'de ifade ettiği üzere sürü insanı mevcut ahlaki değerlerin taşıyıcısı olan ve bu değerler ne kadar ağır olursa kendini o kadar güçlü hisseden bir 'deve' gibidir. Değerlerin değersizliğinin yarattığı öfkeyle bütün değerleri reddeden ve özgürleşen ama yeni değerler yaratacak olumlu gücü kendinde bulamayan bir 'aslan' gibidir. O, aktif veya pasif olmasına bağlı olarak üstinsana geçiş veya son insana dönüş için bir köprüdür (Nietzsche, 2015a, Öndeyiş, s. 4).

Oysa 'üstinsanı'n karşılığı çocuktur, çünkü o, henüz verili değerlerle damgalanmamış olmayı, sorumlu-olmamayı, 'yeni bir başlangıcı', yaşamı/yaşamayı yapılacak bir iş olarak değil, bir oyun olarak görmeyi, içgüdülere kulak vermeyi ve yaşamı evetlemeyi temsil eder (Nietzsche, 2015a, *Üç dönüşüm Üzerine*). Bu anlamda varlığın asıl anlamıdır o (Nietzsche, 2015a, Öndeyiş, s. 7). Onun güç istencinin amacı öteye-geçmek (*übergang*) ve kendini aşmaktır, dolayısıyla onu belirleyen güç, 'yapmalısın' buyruğuna uymak değil, buyurucu olmaktır 'istiyorum' (*ich will*) demektir (Nietzsche, 2015a, s. II). Ne var ki bu da kaba bir hedonizmi onaylamak (Kaufmann, 2009, s. 61) veya akılcılığı kökten reddetmek değildir. Aksine Nietzsche üstinsan kavramıyla böylesi ikiliklere sıkışmış ahlaki düşünüşe bir darbe vurmak ister; kendisinin tabiriyle üstinsan, Dionysosçu ve Apolloncu uzlaşının ifadesidir; yani yaşamı bütün çeşitliliğiyle onaylamak ve değer yaratarak ona katılmaktır.

Nietzsche'ye göre her değer yargısının ve insanca anlamlandırmanın ardında güç istenci vardır (Nietzsche 2010, s. 1067; 2007, s. 36; 2015a, s. II, 12; 2016, s. 13, 259). Dolayısıyla birer değer yargısı yüklemi olan iyi-kötü yüklemelerinin ahlak tarihi içerisinde aldığı biçimlerden ziyade, bu yargıları, olayların özüne ama aynı zamanda sorumluluk bağlamında insan doğasına ait gören, bunları tarihsel, toplumsal, psikolojik vb. bağlamlarından koparan ve onlar için yüksek yetiler 'icat eden', içgüdü/arzuyu düzenlenmesi/tedavi edilmesi gereken kötülük kaynakları olarak gören ahlakın güç istencinin arkasında Nietzsche'ye göre zayıflığı yüceltme, yaşamın anlamını tekilleştirme, güçte düşüş kısaca yozlaşma vardır. Oysa üstinsan, güç istencinde yükselişi ifade eder: o, yaşamın insanın karşısına koyduğu acıya, işkenceye, dirence dayanmak kadar onun sunduğu içgüdüleri ve arzuları da onaylar. Onun açısından yaşamın belirlemediği hiçbir şey yoktur: "İyi nedir? – İnsanda güç duygusunu, güç istencini, gücün kendisini yükselten her şey. Kötü nedir? – Zayıflıktan doğan her şey. Mutluluk nedir? – Gücün büyüdüğü duygusu – bir engellin aşıldığı duygusu" (Nietzsche, 2008, s. 2). Bu –Nazi ideolojisi içinde aldığı biçimiyle– zorbalığın yüceltilmesi değildir; aksine Nietzsche bu türden zorbalıkların sürü ahlakının sonucu olarak ortaya çıktığına işaret eder. Ona göre yaşamın çok-anlamlılığı ve güç ilişkilerinin ekonomisi bakımından eylem alanında her şey oluşum ürünüdür, yani verili/mutlak değerler yoktur; iyilik ve kötülük güç duygusunun insanda yükselmesini sağlayan koşullar bakımından değerlendirilmelidir. Güç duygusu, ancak, Nietzsche'nin yaşamı olumlama, yaratma, kendini aşma gibi kavramlarından bağımsız olarak düşünülürse zorbalığın payanda-kavramı haline gelir.

5. Değerlendirme

Nietzsche'nin eleştirel felsefesinin hedefinde klasik ahlak felsefesinin kavramları ve insan eylemlerinin anlamını 'ahlaklaştırma' istenci vardır. Ona göre bir dizi yanlış akıl yürütme sonucu insan uzun süre *décadence* değerleri en yüce değerler olarak belirlemiş, bunlara uygun yaşamaya çalışmış ancak 'son insan' olarak değerlerin değersizliği nedeniyle nihilizmle karşı karşıya kalmıştır. Onu nihilizme sürükleyen kabullerden ilki ahlaksal iyilik ve kötülüğün olguların

özüne ait olduğudur, oysa ona göre ahlaksal fenomenler yoktur, ahlak bir yorumdur. Dolayısıyla iyi ile kötü tözsel nitelik taşımazlar, yalnızca birer yargı yüklemi olarak anlamlıdır. Bu yanlış anlamının altında eylem ile eyleyenin, eyleyenin bilişsel ve duyusal fonksiyonlarının birbirinden ayrılabilmesine dair yanlış inanç vardır. Oysa Nietzsche'ye göre kategorik olarak böyle düşünmek olanaklıysa da bir şeyi etkisinden ayırmak olanaklı değildir. Eylem ve eyleyen bütünlüklü bir yapının ayrılmaz parçası olarak var olurlar.

Bu ayrıma bağlı olarak akıl ve isteme/istenç müstakil birer yeti olarak ele alınır. Akıl etkilerden bağımsız ilkeler koyan ve isteme/istenç ile birlikte bütünüyle kavranabilir, özgür, eylemin başlatıcısı bir yeti olarak düşünülür. Oysa Nietzsche özellikle istemenin, eyleme sürecindeki etkisinin bütünüyle kavranabilir olduğunu düşünmez. Karar alma sürecinde bilinçaltı ve bilinçdışı düzeylerin, 'bilinçli' düzeyden daha fazla paya sahip olduğunu düşünür. Buna rağmen felsefi gelenek içinde isteme/istenç söz konusu etkilerden bağımsız olarak 'kendi-başınalık'a sahipmiş gibi ele alınır ve 'kendi kendinin nedeni olmak' gibi gerekçelerle ahlaklaştırmanın alanı genişletilir. Öyle ki Sokratik diyalektik aracılığıyla 'varlık' ve 'tin' gibi kavramlar da bu alana dâhil edilir. Ne var ki bunlar dilin olanak sağladığı metafiziğin ve etkiye anlam-vermezlik, neden-atfetmezlik edememe ve kayıtsız kalamama gibi psikolojik motivasyonların birer sonucudurlar. Ve fakat daha önemlisi bu ahlaklaştırmanın ardında gerçekleşmesinden korkulan bir durumun, yani sorumluluğun ortadan kalkması, eylemin nedenselliğinin rastlantısallıkla damgalanması veya ahlaki bakımdan belirsizlik gibi bir durumun aksinin patolojik olarak onaylanması, ahlaki-düzen istenci mevcuttur. Ne var ki Nietzsche korkulan bu durumların da ahlak istencinin bir parçası olduğunu, oysa sorumluluğun anlamının yaratma, buyurma, kendini gerçekleştirme/aşma, dünyayı olumlama gibi farklı bir perspektiften yeniden kurulabileceğini düşünür.

Nietzsche'ye göre ahlak felsefesi tarihinde asıl eleştirilmesi gereken ama görmezden gelinen söz konusu ahlaklılık istencidir. Bu istencin arkasında insanı sorumlu, ortalama, kontrol edilebilir, itaatkâr, zayıf, makul, bilinebilir ve istikrarlı kılma çabası vardır. Bir eylemin ahlaki değerinin ölçütü bunlardır. Bu ölçüte uygun ahlaki Nietzsche sürü ahlaki olarak değerlendirir. Sürü ahlakının özü zayıflığın, bencilce-olmayanın yüceltilmesidir; değer yaratma ve dünyayı olumlama anlamında güçlülüğü olumsuzlama, güçlüye hınç duymaktır. Sürü ahlaki, doğal içgüdülerin kötü addedilmesi ve kurtulması gereken semptomlar olarak görülmesidir. Ahlak ekonomisinde doğal içgüdüler, vicdan azabıyla ikame edilir. Sürü istenci, öte dünyadan devşirilen değerler aracılığıyla yeryüzünü olumsuzlar, onun hakkında kötümser bir bakışa sahiptir. Sürü ahlakında iyi-kötü ayrımı bunlara göre yapılır. Ahlaki değer yargıları, verili değerler içinde huzurlu yaşama beklentisi nedeniyle yaygındır, zira öteki türüsü sürekli tetikte olmayı ve değer yaratmayı gerektirir. Nietzsche ise bu tetikte olmanın, batış ve çıkışın, devindiriciliğini önemser. Zira insanın trajik durumu yalnızca, kesin çizgilerle birbirinden ayrılmış ahlaki iyi-kötü arasında salınmaz, aksine insanın istencini ayarlayan toplumsal, kişisel, zamansal vb. büyük etkenler olduğu kadar bir anlık bakış, yeniden hatırlanan bir anı, bir anlık mide bulantısı, korku, beklenti, ölüm, estetik beğeni gibi birçok küçük ama hassas etken vardır.

Bu etkenleri Nietzsche'nin de insan hallerini anlamada önem verdiği ve kendisinin de felsefi üslubunda sıklıkla yararlandığı edebiyat üzerinden örneklendirmek olanaklıdır; zira Nietzsche dünyayı bir edebi metin olarak kavrar (Nehamas, 2016, s. 24). Melville'in kâtip Bartleby karakteri her gün işini düzenli yaparken nedeni anlaşılmayan ama patronu üstünde yıkıcı bir etki bırakan bir kararla işlerini yapmayı bırakır ve sorana "yapmamayı tercih ederim" der (Melville, 2014, ss. 49, 53-54). Bu anlamda Bartleby bir ara-nihilistik durumda kalmayı ifade eder. Stevenson insana yönelik derin bir görüşü işlediği *Dr. Jekyll ile Bay Hyde* romanında karakter içinden geldiği ailevi geleneğin şekillendirdiği ahlaki-rasyonel karakter ile arzuları arasında sıkışmış bir insanın,

kişilikleri arasındaki çatışmayı engellemek için bu kişilikleri birbirinden ayırma hikâyesini ele almaktadır. Burada karakter, ahlak istenci ile dünya istenci arasındaki susturulamaz çatışma bağlamında kimliksizleşir, daha doğrusu çift-kimlikli bir hale bürünür (Stevenson, 2015, ss. 64-65). *Suç ve Ceza*'da yaşlı kadını öldüren Raskolnikov, eylemine ahlaki (sosyal, ruhsal ve insan doğasına bağlı) gerekçeler bulmaya çalışsa da, kötülüklerin yaygın olduğunu, yaptığı binlerce iyilik arasında cinayetin önemsiz olacağını, bu kötülüğün daha büyük iyiliklere neden olacağını düşünse de ahlaki haklılaştırmada başarılı olamaz (Dostoyevski, 2012, ss. 304-306). Shakespeare'in *Venedik Taciri* oyununda Shylock ile Antonio arasındaki basit borçlu-alacaklı davasının altında kişisel, mezhepsel ve sınıfsal öç almanın etkileri bulunur. Öyle ki taraflar Hıristiyan veya Yahudi ahlak idesine göre adaletin gerçekleşmesini amaçlamazlar (Shakespeare, 2021, ss. 59-60). Öte yandan *Othello*'da İago'nun entrikalarından elde edeceği iyilikler ikinci dereceden önemlidir. Onun için asıl önemli olan sözde düşmanlarına duyduğu tiksintinin yarattığı hincini dindirmek, onların acılarından keyif almaktır (Shakespeare, 2013, ss. 2-3, 25-26, 42). Primo Levi *Bunlar da mı İnsan?* ve Jean Améry *Suç ve Kefaretin Ötesinde* kitaplarında dünyaya bilinçsizce/hâlihazırda duydukları güveni Nazi subayından yedikleri bir tokat (Levi, 1996, s. 11), uğradıkları işkenceyle kaybederler (Améry, 2015, s. 47). Onlar için dünyayla aralarında ahlakın dolduramayacağı kapanmaz bir boşluk açılır. Nietzsche'nin zorbalığı övmeden güce, vicdan azabı olmadan sorumluluğa, dünyaya bağımlı olmadan onu olumlamaya, öte dünya ilkelerine başvurmadan yaratmaya, kendini aşmaya ve ötekini düşman ilan etmeden kendini kurmaya yaptığı çağrı, söz konusu boşluğa ona benzemeden bakma çağrısı olarak değerlendirilebilir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Metin Topuz Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Améry, J. (2015). *Suç ve kefaretin ötesinde: Alt edilmişliğin üstesinden gelme denemeleri* (C. Ener, Çev.). Metis Yayınları.
- Ansell-Pearson, K. (2011). *Kusursuz nihilist* (C. Soydemir, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Berkowitz, P. (1998). *Nietzsche - bir ahlak karşıtının etiği*. (E. Demirel, Çev.). Ayrıntı Yayınları
- Deleuze, G. (2016). *Nietzsche* (F. Taylan, Çev.). Norgunk Yayınları.
- Dostoyevski, F. M. (2012). *Suç ve ceza* (E. Altay, Çev.). İletişim Yayınları.
- Kaufmann, W. (2009). *İnsanı anlamak II - Nietzsche ve Heidegger* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Leiter, B. (2005). *Nietzsche on morality*. Routledge.
- Levi, P. (1996). *Bunlar da mı insan?* (Z. Selimoğlu, Çev.). Can Yayınları.
- Melville, H. (2014). *Yazıcı Bartleby* (M. Belge, Çev.). İletişim Klasikleri.
- Nehamas, A. (2016). *Nietzsche - Edebiyat olarak hayat* (C. Soydemir, Çev.). Doğu-Batı Yayınları.
- Nietzsche, F. (1968). *Will to power* (W. Kaufmann & R. J. Hollingdale, Trans.). Vintage Books.
- Nietzsche, F. (2003). *Şen bilim*. (L. Özşar, Çev.). Asa Yayınevi.
- Nietzsche, F. (2005a). *Gezgin ve gölgesi* (M. Tüzel, Çev.). İthaki Yayınları.
- Nietzsche, F. (2005b). *Putların batışı* (M. Tüzel, Çev.). İthaki Yayınları.

- Nietzsche, F. (2007). *Beyond good and evil* (J. Norman, Trans.). Cambridge.
- Nietzsche, F. (2008). *Deccal* (O. Aruoba, Çev.). İstanbul: Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010). *Güç istenci* (N. Epçeli, Çev.). Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2011). *Ahlakın soykütüğü* (Z. Alagonya, Çev.). Kabcacı Yayınevi.
- Nietzsche, F. (2014). *İnsanca, pek insanca 1* (M. Tüzel, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları (Orijinal çalışmanın yayımlanma tarihi 1878).
- Nietzsche, F. (2015a). *Böyle söyledi zerdüş* (M. Tüzel, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. (2015b). *Ecce Homo* (C. Alkor, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Nietzsche, F. (2016). *İyinin ve kötünün ötesinde* (M. Tüzel, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shakespeare, W. (2013). *Othello* (Ö. Nutku, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Shakespeare, W. (2021). *Venedik taciri* (Ö. Nutku, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stevenson, R. L. (2015). *Dr. Jekyll ile Bay Hyde* (C. Üster, Çev.). İş Bankası Kültür Yayınları.

Extended Abstract

Nietzsche's philosophy has a special role in the criticism of moral philosophy. Ancient Greek philosophy, which began with the philosophical attitude of Socrates and reached its peak through the philosophies of Plato and Aristotle, has been a reference point for subsequent philosophical studies. This is also valid for moral philosophy. Thing-in-itself, bad conscience, essence, being, the distinction between appearance and reality, the distinction between what is and what ought to be, equating virtue with knowledge, evaluating morality in the context of responsibility, giving special meanings to reason and the will in this context, being moderate, reasonable, prudent, average, unselfish, self-restraint, etc. have been the dominant schemes of moral thinking. In fact, these patterns of thinking were used or changed their content to the extent permitted by medieval theology. For example, Augustine, while remaining faithful to the general principles of Platonic moral philosophy, moved his distinction between appearance and reality to the earth-afterlife distinction, expanded the role of the faculty of volition as well as reason in morality, and thus made room for religious truths in moral philosophy. In the history of moral philosophy dating all the way to Kant, there have been competing debates about the boundary between good and evil as the criterion of moral value judgments. However, according to Nietzsche, the debate on the boundary of the moral distinction between good and evil and the related value judgments has never been directed towards the conditions of possibility of moral philosophy. In other words, the will to morality itself was not the subject of discussion. Nietzsche focuses on the motivations behind the moral will and the possible consequences of moral values taken to their conclusion. According to him, behind this will there are herd instincts that negate life, glorify weakness, resent opposing values, and thus individuality disappears, in other words, the will to power of the herd. This instinct/will is a will that is fundamentally destructive to the conditions of one's own existence, since life demands resistance, endangerment, transcendence and participation in its meaning through creation. Therefore, when taken to its conclusion, the will to power of the herd will lead to the emergence of *décadence* values. This will leave human beings in danger of nihilism. According to Nietzsche, nihilism is the crossroads of man's downfall or rise. Because this distinction demands a re-evaluation of moral values. According to Nietzsche, who tries to show the worthlessness of moral values in terms of morality's own criteria, given values must be abandoned. In this context, values should be recreated from the perspective of *übermensch*, which affirms life and expresses a creative perspective. Only from this perspective is it possible to overcome the crisis of values that he predicted was coming in his own age. Continuing to use existing moral values despite the revelation of their worthlessness is a sign of passive nihilism. However, seeing the possibility of re-evaluating the values revealed by nihilism as an opportunity to overcome them is a sign of active nihilism. And freedom is meaningful in this direction. For this reason, Nietzsche uses the metaphor of a camel for those who uphold existing moral values, and a lion for the latter. But for him, the point to be reached is the state of being a child, which expresses the will to create new values from the perspective of life. At this point, man becomes a participant in the meaning of life through his values.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1223565>

Emek Piyasalarında Esneklik ve Bölüşüm: 2019 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Çerçevesinde Bir İnceleme

Rabihan Yüksel Arabacı *

Öz

Bu çalışmanın amacı, emek piyasasına katılanlar arasında oluşan gelir dağılımını ortaya koyarak, eşitsiz bölüşümün ve alt gelir gruplarının elde ettiği düşük gelir düzeylerinin esneklik uygulamaları ile ilişkisini irdelemektir. Bu amaçla TÜİK 2019 Hanehalkı Gelir ve Yaşam Koşulları Anketinin mikro verileri kullanılarak ücretli/maaşlı, yevmiyeli, işveren ve bağımsız çalışanların emek piyasasında elde ettiği kazançlar ile transfer gelirlerinin dağılımı incelenmiştir. İstihdamda yer alanların yüzde 10'luk dilimlere göre gelirden aldıkları paylar üzerinden eğitim seviyesi, işteki durumu, istihdam biçimi ve meslek grubuna göre farkları ortaya konulmuştur. Ulaşılan bulgular en alt ve en üst gelir grupları arasındaki gelir farkının 16,7 kat olduğunu, alt gelir gruplarında yer alanların ortalama gelirlerinin asgari ücretin altında kaldığını ancak buna rağmen transfer gelirlerinden daha çok üst gelir gruplarının yararlandığını göstermektedir. Sahip oldukları düşük refah düzeyleri nedeniyle yoksulluk riski altında bulunan en alt gelir grubunda, esnek ve/veya kayıt dışı çalışmanın yaygın olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: esneklik, emek piyasası, gelir dağılımı, ücret eşitsizliği, neo-liberalizm

JEL Kodları: J300, J310, E24

Cite this article: Yüksel Arabacı, R. (2023). Emek piyasalarında esneklik ve bölüşüm: 2019 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması çerçevesinde bir inceleme. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 371–390.
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1223565>

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, Bursa, Türkiye. E-posta: rabihan@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0110-3127>

Article Information

Received 23 December 2022; Revised 13 January 2023; Accepted 19 January 2023; Available online 30 June 2023

This is an open access article under the [Creative Commons Attribution-NonCommercial Licence](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).
© 2023 The Author. Published by Institute of Social Sciences on behalf of Bursa Uludağ University

Flexibility and Income Distribution in the Labour Market: A Study Within the Scope of Income and Living Conditions Survey-2019

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between the flexibility applications and the unequal distribution and the low income levels low income groups get by exhibiting the income distribution that occurs among the ones that join the labour market. To that end, the earnings of paid employees, casual worker, self-employed and employer are examined by using the micro data of the TURKSAT Household Income and Living Conditions Survey-2019. The differences among the income groups are presented by calculating the distribution among the income groups in accordance with the education level, job status, employment situation and occupational group and the shares they get from the income as per 10% percentile of the ones within employment. The findings indicate that the income difference between the lowest and the highest is 16,7 times and the average income of the low income group is in a level less than the minimum wage but that nevertheless mostly the high income groups benefit from the transfer incomes. It is inferred that flexible and/or informal labour is prevalent in the lowest income group that is under the risk of poverty due to the low level of welfare they have.

Keywords: flexibility, labour market, income distribution, wage inequality, neoliberalizm

JEL Codes: J300, J310, E24

1. Giriş

Politik ve iktisadi tartışma alanında "gelir dağılımı" ve "gelir eşitsizliği" kavramları çokça dile getirilmesine rağmen uygulamada ekonomik performans öne çıkmakta ve gelir dağılımı büyüme, enflasyon, ödemeler dengesi gibi makro göstergelerden çok daha sonra kendine yer bulabilmektedir. Oysaki gelir eşitsizlikleri makro göstergelerden bağımsız değildir ve aralarında karşılıklı bir etkileşim vardır. Atkinson'ın (2015/2018) ifadesiyle "...toplam üretim dağıtımdan etkilenmektedir. Gelir dağılımını anlamak ekonominin işleyişini anlamak için gereklidir." (s. 15). Bu bağlamda gelir dağılımının mevcut durumu, zaman içindeki değişimi, makro göstergelerle ilişkisi ile ekonomik ve toplumsal sonuçlarının izlenmesi önemlidir. Zira gelir eşitsizliklerini etkileyen unsurlar kadar, gelir eşitsizliklerinin etkilediği unsurların tespiti de gereklidir.

Gelir eşitsizliklerinin çok çeşitli nedenleri olabilir. Gustafsson ve Johansson (1999, s. 585) bir ülkede gelir dağılımının hanehalklarının, işletmelerin, kurumların ve devletin çok sayıdaki kararları sonucunda şekillendiğini ifade etmektedir. Genel olarak bakıldığında ülkenin ekonomik gelişmişlik seviyesi, demokratikleşme düzeyi, piyasaların rekabetçiliği, maliye politikası, eğitim seviyesi ve eğitimde fırsat eşitliği (Şahin, 2007, s. 579), enflasyon oranı, nüfus artış hızı, servet dağılımı, ekonominin dışa açıklık seviyesi, ekonomik krizler (Çalışkan, 2010, s. 97) gibi pek çok faktör gelir dağılımını etkiler. Bir ülkenin belli bir zamandaki gelir eşitsizlikleri belirtilen nedenler çerçevesinde ele alınabilir. Ancak bu faktörler şüphesiz ki sistemin ana ilkeleri tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle bölüşüm ilişkisini, tek tek faktörlerin etkisinden ziyade ana çerçeveyi oluşturan genel yapı üzerinden tartışmak gereklidir. İster bireysel düzeyde ister faktörel düzeyde, eşitsizliklerin günümüzdeki seviyesi zaman içinde ekonomi politiğin temel argümanlarındaki değişimden bağımsız değildir. Günümüz gelir eşitsizliklerini anlayabilmek için, ekonomik yapının şekillenmesini sağlayan hâkim iktisadi anlayışın etkilerini tartışmak kaçınılmazdır. Çünkü bu yapı, iktisadi alanda alınan kararların yönünü tayin ederek ortaya çıkan toplumsal sonuçları etkilemektedir.

Türkiye'de 1980'lerden itibaren neo-liberal anlayış ve küreselleşme çerçevesinde izlenen serbest piyasa ekonomisine dayalı kalkınma modeli ve bu kapsamda uygulanan politikalar bölüşüm ilişkilerini şekillendirmiştir. Bugün ortaya çıkan gelir dağılımı zaman içinde değişen

yapının bir sonucudur. Bu bağlamda çalışmanın amacı Türkiye’de neo-liberalizm ve küreselleşme ekseninde yeniden şekillenmiş olan emek piyasasında artan esneklik uygulamalarının yarattığı güvencesiz istihdamın gelir eşitsizlikleri üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır.

Çalışma altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünü takip eden birinci bölümde Kapitalist ülkelerde 1970’li yıllarda yaşanan krizden çıkış için uygulamaya konulan neo-liberal politikaların ve artan küreselleşmenin bölüşüm ilişkilerine etkileri ele alınırken, üçüncü bölümde aynı ilişki Türkiye için irdelenmektedir. Dördüncü bölümde Türkiye emek piyasalarının genel görünümüne değinildikten sonra geliri yeniden dağıtılabilecek bir mekanizma olarak sosyal güvenlik sisteminin etkileri ele alınmaktadır. Beşinci bölümde, TÜİK verilerine dayanarak istihdamda yer alanlar arasında kazanç ve transfer gelirlerinin dağılımı incelenmektedir. Altıncı bölümde ise sonuç yer almaktadır.

2. Neo-Liberalizm, Küreselleşme ve Gelir Eşitsizliği

Sanayi devrimi sonrası hâkim liberal anlayış ve klasik iktisadi yaklaşım emek ve sermaye sınıfları arasında hasılanın bölüşümünde eşitsiz bir yapının oluşumuna neden olmuş, emek sınıfının yaşadığı kitlesel yoksulluk ve dönemin istikrarsız yapısı devlet müdahalesini gerekli kılmıştır. İlk sosyal politika uygulamaları ile başlayan devlet müdahalesinin yanında artan kitlesel üretimin fiyatları görece düşürmesi ve sermaye birikimi sonucu emeğin üretimdeki nispi payının azalarak verimlilik ve ücret artışlarına neden olması işçi sınıfının refahında kısmi de olsa iyileşmeler meydana getirmiştir. Ancak bu gelişme refahı nispeten artırmakla birlikte gelir eşitsizlikleri üzerinde çok büyük bir etki yaratmamıştır. Piketty (2014, s. 11), 19. yüzyılın son üçte birlik diliminde ücretlerin artmaya başladığını ve satın alma gücündeki iyileşmelerin toplumdaki herkese yayıldığını belirtmekle birlikte bu süreçte eşitsizlikteki artışın devam ettiğini, en iyimser tahminle aynı kaldığını vurgulamaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD’de ve savaş sonrasında Avrupa’da yaygın olan Fordist üretim biçimi ölçek ekonomisi prensibiyle kitlesel üretim ve yüksek verimlilik sağlamıştır (Yüceol, 2005, s. 504). Fordist üretim biçimi ve bu dönem boyunca izlenen talep yanlı Keynesyen politikalar işçi sınıfının ücretlerinin verimlilik artışları ile paralel yükselmesine ve fonksiyonel gelir dağılımında emeğin payının artmasına izin vermiştir. Yeldan (2011, ss. 2-3)’ün ifadesiyle II. Dünya Savaşından sonra emek ve sermaye cepeleri arasında bir mutabakat sağlanmış ve ücretli emeğin gelirlerindeki yükselmeye sermaye tarafından ılımlı yaklaşmıştır. Ancak, 1960’li yıllarla birlikte Fordist üretim modeli maliyetli olmaya başlamış, tekeli ortamda ortaya çıkan firmalar, güçlü sendikaların yarattığı baskı, monoton üretim ile birlikte düşen kalite, kitlesel talebin daralması gibi faktörler kârlılığın düşmesine neden olmuştur. Bu gelişmelerle birlikte bir yandan ücret ve verimlilik ilişkisi koparken, diğer yandan da enflasyon ve işsizlikte artışlar ortaya çıkmıştır (Yüceol, 2005, s. 504). 1970’li yıllarda yaşanan Petrol Krizi’nin Avrupa’da yarattığı durgunluğun da eklenmesiyle emek ve sermaye arasındaki mutabakat sona ermiştir.

Kapitalist sistemin içine düştüğü krizden çıkış yolu olarak bir yandan üretim yapısının değişimi ve esnek anlayışa sahip Post-Fordist üretime geçiş (Yüceol, 2005, s. 204), diğer yandan sermayenin finansal yatırım alanlarına ve uluslararası düzeye kaydırılması (Yeldan, 2011, s. 3) süreci başlamıştır. Ekonomide Keynesyen politikaların rafa kaldırılarak neo-liberal politikaların benimsenmesi küreselleşme sürecine ivme kazandırmıştır. 1980’lerden itibaren etkisi artan neo-liberalizm ve küreselleşme dünya ölçeğinde üretim ve bölüşüm ilişkilerini yeniden düzenlemiştir.

Neo-liberalizm ve küreselleşme öncesi dönemde emeğin ücreti ve verimliliği arasında gevşek de olsa bir ilişki olduğu halde 1980 sonrası bu ortadan kalkmıştır (Yeldan, 2011, s. 5). Birçok çalışma, 1980 öncesi emek gelirleri lehine görülen iyileşmenin tersine döndüğünü ve fonksiyonel gelir dağılımının emek aleyhine gerçekleştirdiğini göstermektedir (Oktar & Üzar, 2018, s. 35). Emek verimliliği ve ücretler arasında kopan bağ, neo-klasik yaklaşımın öne sürdüğü “her üretim faktörü toplam üretime katkısı oranında pay alır” iddiasının teoride kaldığını göstermiştir.

Emek gelirlerinin payındaki azalmanın açıklanmasında hâkim görüş, bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeye bağlı olarak vasıflı emeğin tamamlayıcı niteliği nedeniyle talebinin artması ve vasıfsız emeğin ise sermaye ile ikame edilmesine bağlı olarak yaşanan talep düşüşü sonucu vasıfsız ve vasıflı emek arasındaki gelir farkının açıldığı yönündedir (Oktar & Üzar, 2018, s. 37). Özellikle doğrudan yatırımların yüksek sermaye oranına ve ileri teknolojiye sahip olması yüksek vasıflı çalışanların ücretlerinde önemli iyileşmeler yaratırken düşük vasıflı çalışanların ücretlerinde görülen baskı, ikisi arasındaki makası açarak kümülatif olarak eşitsizlikleri artırmaktadır (Dağdemir, 2008, s. 125’den akt. Oktar & Üzar, 2018, s. 41). Bu bağlamda teknolojik gelişme ve değişme faktör talebini sermaye, emek talebini ise vasıflı işgücü lehine değiştirirken, fonksiyonel gelir dağılımı sermayenin; ücretlerin dağılımı ise vasıflı işgücünün lehine gerçekleşmektedir.

Her ne kadar hâkim iktisadi görüş emek gelirlerindeki azalmayı sermaye nitelik ikame hipotezi ile açıklasa da neo-liberalizm ve küreselleşme ile yeniden yapılanan bölüşüm ilişkilerinin günümüz eşitsizlikleri üzerindeki etkisi yadsınamaz. İç içe geçmiş bir biçimde 1980’lerden itibaren etkisini artıran neo-liberalizm ve küreselleşme süreci aynı zamanda “sosyal devletin” niteliğini de değiştirmiştir. Bu bağlamda, devletin ekonomik alandan çekilmesi, özelleştirmelerle istihdam ve ücretler üzerindeki etkisinin azaltılması, emek piyasalarını esnekletiren düzenlemelerin yapılması, emek sınıfının uzun mücadeleler sonucu elde ettiği sendikal hakların törpülenmesi, kamu harcamalarının azaltılması, sosyal güvenlik alanını yeniden şekillendirilmesi gibi uygulamalar yaygınlaşmıştır. Piyasaları daha serbest ve kuralısız hale getiren bu yeni düzenlemeler makro düzeyde emek ve sermaye, mikro düzeyde ise alt ve üst gelir grupları arasındaki bölüşümü olumsuz etkilemiştir.

Bu dönüşüm süreci içinde ortaya çıkan istihdam kayıplarının ve ücret durgunluğunun yarattığı toplam talep yetersizliğinin üstesinden gelmek adına devreye sokulan finans piyasaları hanehalklarının gelir yetersizliğini telafi etmek için borçlanmasını kolaylaştırılmıştır. Ancak hanehalkının artan borçluluk seviyesi işçilerin çalışmamak yerine borçlarını ödeyebilmek amacıyla işveren tarafından sunulan ücretleri kabul etmesine yol açarak emeğin pazarlık gücünü azaltmaktadır. Finansallaşma ve finans piyasasında getiri oranlarının yüksekliği, reel sektör yatırımcılarının istihdamı artıracak uzun vadeli reel yatırımlar yerine finans sektöründe kısa vadeli yatırımlara yönelmesi sonucu sektörel kaymaya neden olmaktadır. Keynesyen dönemde üretim sürecini uygun koşullu kredilerle destekleyen finans piyasaları bu fonksiyonlarından uzaklaşarak reel sektörden kaynak tahsil eden yapılara dönüşmekte ve bu kaynakları hissedarlara aktarmaktadırlar (Oktar & Üzar, 2018, ss. 45-47). Bu süreç yeni istihdam alanları yaratacak reel yatırımların azalmasına neden olarak istihdamı daraltmaktadır.

Küreselleşme sürecinin emek piyasaları açısından belki de en önemli sonucu, emeğin ve buna bağlı olarak ücret esnekliğinin artmasıdır (Ercan & Özar, 2000, s. 39). Küreselleşme, firmaların uluslararası alanda rekabet avantajı sağlama güdüsüyle emek maliyetlerini minimize etmeye yönelik taleplerini artırmaktadır. Sosyal devlet anlayışının sahip olduğu koruyucu kurumsal önlemler piyasadan sapma olarak değerlendirilmekte ve serbest piyasayı zedeleyen hiçbir yaklaşımın başarılı olamayacağı ileri sürülmektedir. Özellikle Avrupa’da artan işsizlik

sorununun emek piyasalarının katı yapısı ile ilişkilendirilmesi, işverenin istihdam güvencesi sağlama yükümlülükleri başta olmak üzere, asgari ücret uygulamaları ve işsizlik sigortası kapsamındaki ödenekler, piyasalardaki katı kurumsal yapının temel unsurları olarak kabul edilmektedir (Tunçcan Ongan, 2004, s. 123). Bu bağlamda firma düzeyindeki yeniden yapılanma ve küçülmelerle üretim daha düşük maliyetli mekânlara kaydırılmakta, enformelleşme ve fason üretim artmakta, yerli işçi yerine göçmen işçiler ikame edilmektedir. Sendikal örgütlenme zorlaştırılmakta ve devlet emek lehine düzenleyici rolünden uzaklaşmaktadır (Özkaplan, 2008). İmalat sanayinde istihdam kapasitesinin düşmesi ve rekabetin daha az olduğu üretim merkezlerinde sanayisizleşme olarak ilerleyen süreç içinde yarı zamanlı işçilere olan ihtiyaç artmakta ve işgücünün marjinalleşmesi ve kaçak hale gelmesi (Yüceol, 2005, s. 501) kaçınılmaz olmaktadır. Küreselleşme ile artan rekabet, düzensiz çalışmayı, gelir güvencesizliğini, kısmi süreli istihdamı artırarak atipik çalışma biçimlerini yaygınlaştırmakta ve emeği sömürerek, sermaye birikimine katkı sağlamaktadır (Karadeniz, 2011, s. 84). Sonuç olarak hem neo-liberalizmin temel ilkeleri hem de küreselleşme baskısı ile emek piyasalarında yaşanan dönüşüm bir yandan emek piyasasında yer alanların çalışma biçim ve koşullarını etkileyerek emekçiler arasında eşitsizlikleri artırmakta, diğer yandan ise emek dışı gelirler lehine bölüşümü değiştirmektedir.

Emeğin üretim süreci içindeki konumunda ortaya çıkan değişim ve emek gelir paylarının düşmesinin etkileri bireysel gelir eşitsizlikleri üzerinde sonuçlar yaratmaktadır. Birleşmiş Milletler 2022 Küresel Eşitsizlik Raporuna göre küresel gelir dağılımından en düşük gelire sahip yüzde 50'lik nüfus gelirin sadece yüzde 8'ini alırken, ortada bulunan yüzde 40'lık dilim yüzde 39'unu ve en üst yüzde 10'luk dilim ise yüzde 52'sini almaktadır. Bu gelir gruplarının ortalama gelirleri ise sırasıyla 2,800; 16,500 ve 87,200 Avro olarak hesaplanırken küresel ortalama gelir 16,700 Avrodur. Buna göre en düşük gelir grubunun ortalama geliri küresel ortalamasının beşte birinden biraz daha azken, en üst gelir grubunun geliri beş katından fazladır (Chancel, vd., 2022, s. 27). Ülke içi gelir eşitsizlikleri de genel anlamda artma eğilimindedir. Ancak her ülkede eşitsizlikteki gelişimin aynı olmadığı görülmektedir. Birleşmiş Milletler, gelir ve servet eşitsizliklerinin farklı ülkelerde farklı biçimlerde uygulanan bir dizi kuralsızlaştırma ve serbestleştirme programlarının ardından 1980'lerden bu yana hemen hemen her yerde arttığını vurgulamaktadır. Ancak bu tespitle beraber ABD, Rusya ve Hindistan'da gerçekleşen eşitsizlikteki artışın çok yüksek seviyelerde olduğuna, buna karşın Avrupa ülkeleri ve Çin'de nispetten daha düşük kaldığına dikkat çekerek, eşitsizliğin kaçınılmaz olmadığını ve siyasi bir tercih olduğunu ifade etmektedir (Chancel vd., 2022, s. 11).

3. Türkiye'de Emek Piyasasının Dönüşümü

Neo-liberalizm ve küreselleşmenin dışında kalamayan Türkiye'nin dönüşümü 1980'lerden itibaren başlamıştır. 24 Ocak Kararları ile neo-liberal politikaların uygulanmaya başladığı Türkiye'de izleyen yıllarda yaşanan krizler ve krizden çıkış için uygulanan IMF programları ile süreç devam etmiştir. 2000'li yıllarda yapılan reformlar genel anlamda Türkiye ekonomisi ve özelde emek piyasalarında önemli değişimler yaratmıştır.

24 Ocak istikrar programı ile ücretler düşük tutularak bir yandan yüksek kâr oranlarının yatırımları uyarması, diğer yandan da üretim maliyetlerinin düşürülmesi ve iç talebin baskılanarak ihracatın artırılması amaçlanmıştır (Kepenek & Yentürk, 2001, s. 200). Bu süreçte ücret politikaları önemli bir rol oynamıştır. İthal ikameci dönemde ücretleri belirleyen temel etken kitlesel bir iç tüketime duyulan ihtiyaçken, 1980'li yıllarda hedef ücretleri düşürerek rekabet gücünü artırmak ve talebin kaynağını iç piyasadan dış piyasaya kaydırarak ülkenin

küresel ekonomiye eklenmesini sağlamak olmuştur (Onaran, 2000, s. 196). Bu bakımdan 24 Ocak 1980 tarihli istikrar programı uluslararası sermayenin serbestleşmesi ve emeğe karşı güçlendirilmesi stratejisine dayanan bir yapısal uyum programı özelliği taşımaktadır. 12 Eylül rejiminin emek piyasasını denetim altında tutması programın uygulanmasına imkân tanımıştır. Takip eden süreçte yeni ögeler dâhil edilen istikrar programının bölüşüm ilişkileri bakımından belirleyici özelliği ise emek ve sermaye arasındaki çelişkiyi sistematik bir biçimde emek aleyhine düzenlemesi olmuştur (Boratav, 1993, ss. 121-122). 1982 Anayasası'nın kabulüne kadar geçen sürede sendikal hakların askıya alınması, süresi biten toplu iş sözleşmelerinin Yüksek Hakem Kurulu tarafından yenilenmesi reel ücretlerde önemli bir geriye gidiş yaratmıştır. Boratav'ın (1993, s. 134) hesaplamalarına göre reel ücretler 1978/79 ile 1984 arasında yüzde 26,6 oranında düşmüştür.

1982 Anayasasının ardından yürürlüğe giren ve çalışma yaşamı ile örgütlenmeyi düzenleyen yasalarla sendikaların gücü geriletilmiş, grev hakkı kısılmış, ücret anlaşmazlıklarının çözüm yeri olarak Yüksek Hakem Kurulu gösterilerek emek piyasası üzerindeki denetim artırılmıştır (Özşuca, 1993, s. 120). 1980'lerin sonlarına doğru Türkiye siyasetinin daha fazla rekabete açılması ve işçi direnişleri ücretlerin artmasını sağlamıştır (Pamuk, 2013, s. 312). Reel ücretlerdeki bu artış karşısında sermaye tarafı, düşük istihdam, sendikasılaştırma, işçi devir hızını artırma, taşeronlaştırma gibi uygulamalarla tepki vermiş ve istihdamda önemli daralmalar ortaya çıkmıştır. Reel ücretlerdeki artışa rağmen, emek – sermaye arasındaki bölüşüm sermaye lehine gerçekleşmiştir. Nitekim, 1982-1994 arasında 1982 yılı baz alındığında reel kârlar 404,3'e yükselmiş, reel ücret endeksi 211,8'de kalmıştır (Özşuca, 1993, ss. 120-122). Türkiye'nin dışa açılma sürecinde emek piyasaları daha esnek hale getirilmiştir. Nitekim yaygın özelleştirme uygulamaları, devletin düzenleyici rolündeki azalma, istihdamın sürekli statüden kısmi ve geçici statüye dönüşümü, artan kayıt dışılık, sendikaların toplu pazarlık gücündeki zayıflama, serbest bölgelerin yaygınlaşması ve sendikal örgütlenme üzerindeki engeller emek piyasalarını esnekletiren uygulamalar olmuştur. Bu uygulamalar bölüşüm ilişkilerini ve çalışma koşullarını olumsuz etkilemiştir (Mütevellioglu & Işık, 2009, s. 20).

1980 sonrası yabancı sermayenin sektörel dağılımına bakıldığında imalat sanayiinin toplam içindeki payının hızla azaldığı görülmektedir. 1980'de yüzde 87'den fazla olan yabancı sermaye yatırımı 1998 yılına gelindiğinde yüzde 40'ın altına düşmüştür. Sanayinin yerini hizmet sektörü almış, özellikle bu sektör içinde bankacılık, yatırım finansmanı, sigortacılık ve ticaret sektörleri genişlemiştir. Sermayenin sektörel dağılımındaki değişim, sermayenin üretimden ticaret sermayesine dönüştüğüne işaret etmektedir (Kepenek & Yentürk, 2001, ss. 323-324). Finansallaşma, Türkiye'de de sermayenin uzun vadeli getiri sunan reel sektör yerine kısa vadeli yüksek getiri sağlayan alanlara kaymasına neden olmuştur.

24 Ocak Kararları Türkiye ekonomisi için krizlere karşı istikrar vaat etmesine rağmen bu gerçekleşmemiş, 1994, 1999 ve 2001 yıllarında ciddi ekonomik krizler yaşanmıştır (Öztürk vd., 2008, s. 19). Türkiye'nin bu dönem karşılaştığı krizler finans sektöründe başlayıp diğer sektörlere yayılma eğilimi göstermişlerdir (Bahar & Erdoğan, 2011, s. 16). 1994 krizi Türkiye'nin ciddi biçimde daraldığı yıllardan birisi olmuştur. Kayıp yıllar olarak adlandırılan 1990'lı yılların getirdiği birikim Türkiye ekonomisinin GSYH'sının dörtte biri büyüklüğünde bir kayba yol açan 2001 kriziyle sonuçlanmıştır (Eğilmez, 2012). 1994 yılından itibaren kamu ve özel sektörde reel ücretlerde önemli düşüşler yaşanmıştır. 1999'un sonuna kadar devam eden düşüş süreci 2000'li yıllarla birlikte kamu sektörü ücretlerinin artma eğilimine girmesine rağmen özel sektörde durağan kalmıştır (Bakır, 2016, s. 177). Diğer bir ifadeyle yaşanan krizler, reel ücretlerin gerilemesine neden olmuştur.

1994-2001 döneminde yaşanan krizler tarımdan hizmetler sektörüne geçişi hızlandırmış (Çiçen, 2022, s. 266) özellikle 2001 krizi sonrası tarım sektöründe uygulanan yapısal dönüşüm programlarının etkisiyle tarımsal sübvansiyonların azaltılması, doğrudan gelir desteği uygulamaları ve bazı tarımsal ürünlerin ekim alanlarının sınırlandırılması ile artan tarım ürünleri ithalatı ve üretim maliyetlerindeki aşırı yükseliş tarımsal istihdamı düşürmüştür. 1990'ların başında toplam istihdamdaki payı yüzde 42 olan tarım sektörü, 2000'li yılların ortalarında yüzde 28'e kadar gerilemiştir. Türkiye'de tarımdan kopan işgücününün sanayi ve hizmetler sektöründe yeni, verimli ve formel alanlara geçememesi sağlıksız bir dönüşüme neden olarak kırsal yoksulluk, enformel istihdam, artan gelir eşitsizliği ve kentsel alanlarda artan sosyal dışlanmayı beraberinde getirmiştir (Sapancalı, 2007, s. 12). Diğer bir ifadeyle tarımdan kopan nüfus kentlerde düşük ücret ve düşük güvenceli istihdama razı olmuştur.

Türkiye 2000'li yılların ilk yarısında hızlı bir ekonomik büyüme kaydetmiş, ancak bu büyümenin istihdam yaratma kapasitesi sınırlı kalmıştır. 2002-2006 yılları arasında GSYH ortalama yüzde 7 arttığı halde istihdam sadece binde 6 artmıştır. 2000 yılında yüzde 46,7 olan istihdam oranı 2006 yılına kadar azalarak yüzde 43,2'ye gerilemiştir (Sapancalı, 2007, ss. 15-16). Murat ve Yılmaz-Eser'in (2015, s. 120) çalışmalarında benzer sonuçlar elde edilmektedir. Daha geniş bir dönemi ele alan çalışmada 1993, 2000 yılları ile 2002-2004 döneminde gerçekleşen ekonomik büyümenin istihdamda artışa yol açmadığı tespit edilerek, Türkiye'de özellikle 2000'li yıllarda istihdam yaratmayan büyüme durumunun geçerli olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Demiral ve Celem (2020), 2005-2015 döneminde büyümenin işsizlik oranlarındaki azalmada en büyük paya sahip olmasına rağmen etkisinin kalıcı olmaktan uzak olduğunu saptamaktadır. Kaydedilen ekonomik büyümenin işsizliği azaltmadaki görece zayıf etkisi istihdamda yer alanların düşük ücretlere rağmen çalışmaya devam etmesine yol açmıştır.

Öte yandan 2000'li yıllarda küresel piyasalara uyum adına sermayenin talep ettiği esnekleştirme çabalarının da arttığı görülmektedir. Gümrük Birliği Antlaşması ve 1999'da Türkiye'nin AB aday ülke statüsüne gelmesi emek piyasaları ile ilgili düzenlemeleri de beraberinde getirmiştir. Özellikle 2003 tarihli 4857 sayılı İş Kanunu ile birlikte esneklik uygulamaları öne çıkmış, sermaye tarafının her fırsatta dile getirdiği esneklik talepleri böylece Türkiye için de yasal bir zemine oturtulmuştur. Yeni iş kanunu ile kısmi süreli çalışma, geçici iş ilişkisi, çağrı üzerine çalışma gibi esnek çalışma biçimlerinin ve özel istihdam bürolarının yasal zemin kazanması emek piyasasındaki esneklik ve güvencesizliği artırmıştır.

4. Türkiye Emek Piyasalarının Görünümü ve Sosyal Korumanın Yetersizliği

Temel işgücü göstergeleri dikkate alındığında TÜİK 2021 verilerine göre Türkiye'de istihdama katılma oranı yüzde 51,4, istihdam oranı yüzde 45,2 ve işsizlik ise yüzde 12 düzeyindedir. İşteki duruma göre ücretli/yevmiyeli çalışanların oranı yüzde 69,9 ile ilk sırada yer almaktadır. Bunu yüzde 16,1 ile kendi hesabına çalışanlar izlemekte, ücretsiz aile işçileri yüzde 9,4 ve işverenler ise yüzde 4,6 oranında bulunmaktadır. İşgücününün eğitim durumuna göre dağılımında lise altı eğitimlilerin yüzde 48,9 ile en büyük kısmı oluşturduğu görülmektedir. Lise mezunları ve lise üstü eğitim düzeyinde olanların oranları ise birbirine oldukça yakın ve sırasıyla yüzde 23,3 ve 27,9 olarak hesaplanmaktadır. İstihdamın yüzde 17,2'si tarımda, yüzde 21,3'ü sanayide, yüzde 6,2'si inşaatta ve yüzde 55,3'ü ise hizmet sektöründe istihdam edilmektedir. Kayıt dışı istihdam oranı yüzde 29'dur.¹ Bu genel tablo dikkate alındığında Türkiye'de her dönem emek piyasasının

¹ TÜİK (2022b) verilerinden hesaplanmıştır.

sorunlarının başında gelen düşük işgücüne katılma ve istihdam seviyeleri ile yüksek işsizliğin devam ettiği görülmektedir. İşgücünün eğitim durumu zaman içinde artmış olmakla birlikte hala önemli bir bölümü lise altı eğitimlilerden oluşmaktadır. İşteki duruma göre çalışanların dağılımında zaman içinde ücretli/yevmiyeli çalışanlar lehine gelişmeler kaydedilmiştir. Nitekim 1990'lı yıllarda yüzde 33 civarında (Koray, 2005, s. 368) olan ücretli/yevmiyeli çalışanların oranında önemli bir artış görülmektedir. Ancak bu iyileşmenin gelişmiş ülkelerde görülen sanayileşmenin artması ile birlikte tarımdan sanayiye doğru istihdamın kayması biçiminde gerçekleştiğini söylemek güçtür. İstihdamın sektörel dağılımını gösteren verilerle birlikte değerlendirildiği zaman geçişin tarımdan hizmet sektörüne doğru olduğu ve bunun küreselleşmeye bağlı olarak piyasaların değişen yapısından kaynaklandığı görülmektedir. Sanayinin yeteri kadar istihdam yaratmaması, kırsal nüfusun hizmet sektöründe genellikle düşük nitelikli işlerde istihdamına yol açmıştır. Mütevellioğlu ve Işık (2009, s. 18) ücretli çalışma ilişkisinin yaygınlaşmasını, Türkiye'de izlenen politikaların mülküzleşmeyi hızlandırmasına bağlamaktadır.

Türkiye'de emek piyasaları istihdam koşulları, gelir güvenliği, çalışma statüsü ve ücret oranları gibi göstergeler bakımından birbirinden farklı özelliklere sahip parçalı bir yapıdadır. Küresel piyasalara uyum sürecinde Türkiye emek piyasalarının esnekleştirilmesine yönelik düzenlemeler birbirinden farklı özelliklere sahip bu parçalı yapı arasındaki farkları derinleştirmiş ve gelir eşitsizliklerini artırmıştır. İşsizliğin yarattığı baskı istihdamda yer alanların artan esneklik uygulamalarına zorunlu rıza göstermesine yol açmıştır. Esneklikle birlikte artan güvencesiz çalışma, çevre işgücü ya da dışarıdakiler için düşük ücretleri kabul etmekten başka bir seçenek bırakmayarak bu grupların istihdam içinde yer alsalar dahi yoksul olmalarına neden olmaktadır.

Türkiye'de kayıt dışı istihdam nedeniyle güvencesiz çalışma uzun yıllar önemli bir sorun oluşturmuştur. Son yıllarda kayıt dışı çalışma oranlarında düşüş kaydedilmiş olmasına rağmen esneklik uygulamaları ile değişen istihdam biçimleri güvencesizlik sorununun devam etmesine neden olmaktadır. Güvencesiz istihdamda yer alanlar için mevcut sosyal koruma düzeyinin yetersiz kalması çalışanlar arasında eşitsizlikleri derinleştirmekte ve yoksulluğu artırmaktadır. İstihdamda yer alanların karşılaştıkları gelir kayıplarını telafi edecek sosyal sigorta sistemi halen kayıt dışı ve/veya esnek çalışanlar için sağlanamamaktadır. Analık, hastalık, iş kazaları gibi kısa vadeli risklerle birlikte özellikle yaşlılık gibi uzun vadeli riskler karşısında çevre işgücünde yer alanların uğradığı gelir kayıpları telafi edilememekte; gelir dağılımında emek gelirleri aşınırken, alt ve üst gelir grupları arasındaki farklar açılmaktadır.

Türkiye'de sosyal güvenlik sisteminin transfer ettiği gelirlerin dağılımına bakıldığı zaman, geliri yeniden dağıtma fonksiyonunu yerine getirmekte yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Gelir dağılımı kapsamında yapılan birçok çalışma sosyal transferlerin gelir eşitsizliklerini azaltma kabiliyetinin yetersizliğini, hatta bunlardan daha çok üst gelir gruplarının yararlandığını göstermektedir (Çetin & Gün, 2013; Gürsel vd., 2000; Selim vd., 2014; Topuz & Sekman, 2020; World Bank, 2000). TÜİK verilerinde yer alan sosyal transferler, "emekli, dul ve yetim aylıkları" ile "diğer sosyal transferler" olmak üzere iki alt bileşenden oluşmaktadır. Emekli, dul ve yetim aylıkları sosyal sigorta sistemi kapsamında çalışma ilişkisine bağlı olarak gerçekleşen transferleri, diğer sosyal transferler ise yoksulluk ilişkisine bağlı olarak hanelere verilen sosyal yardımları göstermektedir. Tablo 1, 2006-2021 arasında Türkiye için yüzde 20'lik gelir gruplarına göre sosyal transferlerin bu iki alt bileşenin dağılımını göstermektedir.

Tablo 1

Sosyal Transferlerin Gelir Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Yıllar	Emekli, dul ve Yetim Aylıkları						Diğer Sosyal Transferler					
	Toplam	1. %20	2. %20	3. %20	4. %20	5. %20	Toplam	1. %20	2. %20	3. %20	4. %20	5. %20
2006	16.9	7.5	14.0	21.9	21.0	15.1	0.9	5.8	1.9	0.9	0.7	0.4
2007	17.0	7.2	15.2	21.1	22.0	15.1	1.1	7.1	2.3	1.0	0.9	0.5
2008	18.1	8.2	14.6	22.5	21.7	16.8	1.1	5.8	2.1	1.3	0.9	0.4
2009	18.3	9.1	16.4	21.4	22.6	16.8	1.3	6.8	2.8	1.5	1.0	0.5
2010	18.6	9.1	16.3	22.2	23.3	17.0	1.8	9.6	4.2	2.2	1.5	0.7
2011	17.8	9.5	15.6	23.0	21.8	15.9	1.5	6.6	2.9	1.9	1.3	0.8
2012	18.4	9.3	16.4	23.4	23.7	16.0	1.6	7.5	2.9	2.0	1.4	0.7
2013	18.2	10.5	17.8	24.0	23.3	15.2	1.5	7.0	3.0	1.7	0.9	0.8
2014	18.7	11.6	19.8	24.7	23.4	15.4	1.4	7.1	3.1	1.8	1.1	0.5
2015	18.4	12.7	20.3	25.3	22.8	14.8	1.6	7.8	3.0	1.9	1.3	0.7
2016	18.0	12.8	21.3	26.5	21.9	13.8	1.6	7.7	3.1	1.9	1.2	0.8
2017	18.0	12.1	21.4	25.8	23.0	13.7	1.8	7.4	2.8	2.3	1.6	0.9
2018	18.3	13.7	22.8	25.8	22.4	14.2	1.8	7.6	3.1	1.8	1.4	1.1
2019	20.1	11.3	21.2	27.2	24.9	16.5	1.8	7.7	3.4	2.1	1.7	0.9
2020	20.0	11.1	18.7	25.3	23.0	18.3	1.8	7.9	3.3	2.2	1.4	0.9
2021	21.5	14.2	21.0	28.2	27.2	18.3	2.4	10.4	5.9	3.5	2.3	1.1

Kaynak: TÜİK, 2022a.

Tablo, sosyal yardımları gösteren "diğer sosyal transferlerden" alt gelir gruplarının daha fazla yararlandığını ancak çalışma ilişkisine bağlı olarak verilen emekli, dul ve yetim aylıklardan en alt gelir grubunun payının genellikle çok düşük kaldığını ve bu transferlerden daha çok orta gelir gruplarının yararlandığını göstermektedir. Yıllar itibariyle en alt gelir grubunun sosyal transferlerden aldığı pay artmakla birlikte, hala diğer gelir gruplarına göre düşük düzeydedir.

Transfer gelirlerinin alt gelir gruplarından ziyade üst gelir gruplarına kaymasının nedeni olarak sosyal güvenlik sisteminin kapsama aldığı kesimlerin sınırlılığı, bazı transfer türlerinin varlık gösterememesi, doğrudan gelir transferleri yerine sübvansiyon ve piyasa fiyatlarına müdahalenin tercih edilmesi gibi faktörler gösterilmektedir (Çetin & Gün, 2013, s. 282). Dünya Bankası sosyal güvenlik sisteminin ve özellikle emeklilik sisteminin kayıtlı sektörde çalışma ile bağlantılı olmasının transfer gelirlerinin bu şekilde dağılmasına yol açan en önemli neden olduğunu vurgulamaktadır (World Bank, 2000, s. x). Gürsel vd. (2000)'de bu yapının en önemli nedeninin devletin yaptığı sosyal transferlerin esas olarak emekli maaşlarından oluşmasına bağlı olduğunu belirtmekte ve asgari geçim yardımı, çocuk yardımı gibi transferlerin Türkiye'deki eksikliğine vurgu yapmaktadır. Selim vd. (2014) transfer gelirlerinin genel eşitsizliği artırıcı bir etki yarattığını ve kendi içinde son derece eşitsiz bir dağılım sergilediğini tespit etmekte ve bunun nedeninin hanelerin gelir transferlerine eşit erişim imkânı olmamasından kaynaklandığını belirtmektedir.

Sosyal sigortalar, sosyal koruma sistemlerinin en önemli unsurunu oluşturmaktadır. Ancak sistemin çalışma ilişkisine bağlı olarak koruma sağlaması ve özellikle gelişmekte olan ekonomilerde kayıt dışı çalışmanın varlığı nedeniyle fiilen çalışma yaşamında olan grupların sistemin kapsamına girememesi önemli bir sorun yaratmaktadır. Diğer yandan belirli süreli ve geçici çalışma gibi esneklik uygulamalarında iş ilişkisinin süreklilik arz etmemesi ve çalışmanın düzensiz olması sosyal sigorta kapsamında hak kazanma koşullarının yerine getirilmesini

zorlaştırmakta ve bireylerin karşılaştığı ekonomik riskler karşısında kırılganlıklarını artırmaktadır. Düşük ücret düzeylerinde çalışan bu kesimler, gelir kesilmesine yol açan risklerle karşılaştığında yoksullukları derinleşmektedir. Dünya Bankası, Türkiye’de yevmiyeli ve mevsimlik işlerde çalışanların oranının yüksek olduğunu ve hanehalkı reisinin bu işlerde çalışması halinde hanenin yoksulluk riskinin arttığını tespit etmektedir (World Bank, 2000, s. ix). Bu bağlamda kayıt dışı, yevmiyeli (mevsimlik) ve belirli süreli sözleşmelerle çalışan kesimler, istihdamın süreklilik arz etmemesi ve ücretlerin düşük olması nedeniyle yoksulluğa itilmektedir. Sonuçta düşük ücret/kazançlara sahip alt gelir gruplarının sosyal korumadan yararlanamaması gelir dağılımı verilerine düşük transfer gelir payları olarak yansımaktadır.

Öte yandan gelir gruplarına göre çalışma ilişkisi kapsamında gerçekleşen transferlerin orta gelir gruplarında yoğunlaşmasının bir başka nedeni özellikle emeklilik sonrası bireylerin çalışmaya devam ederek hem ücret hem de emeklilik aylığı olarak daha üst gelir dilimlerine kayabilmeleridir. Türkiye’de uzun yıllar boyunca emeklilik hakkının yaş şartı aranmaksızın kazanılabilir olması ve 1999 ile 2008 yıllarında sosyal güvenlik alanında yapılan reformlarla kademeli bir geçişin öngörülmesi henüz çalışma gücünü kaybetmemiş olan kişilerin emek piyasasından ayrılmamasına neden olmaktadır. Özellikle erkek işgücü için çalışma yaşamından ayrılmadan ve çoğu zaman kayıt dışı istihdam edilerek elde edilecek ücret, emekli aylıklarına ilave bir gelir sağlamaktadır. Bu durum, düşük ücret düzeylerinde çalışsa dahi, emekli aylığı ile birlikte toplam gelirleri artırarak emekli çalışanların gelir dağılımında yukarı doğru kaymasına neden olmaktadır.

5. TÜİK Verileri Kapsamında Türkiye’de Kazanç ve Transfer Gelirlerinin Dağılımı

Türkiye’de gelir dağılımı ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmakla birlikte ampirik çalışmaların nispeten az olduğu görülmektedir. Türkiye’de fonksiyonel gelir dağılımını analiz eden çalışmalar emek dışı gelirlerin eşitsizlik üzerindeki etkilerini göstermektedir. Duman’ın (2019) çalışması faiz ve tarım dışı müteşebbis gelirlerinin en üst gelir gruplarının elinde toplandığını, emek gelirlerinin gelir dağılımı üzerindeki etkilerinin belirsiz olduğunu ve özellikle faiz ve gayrimenkul gelirlerinin faktörel gelir içindeki artışının bireysel gelir dağılımını olumsuz etkilediğini saptamaktadır. Çetin ve Gün (2013), 2002-2009 dönemine ait verileri kullanarak yaptıkları çalışmada hem hanehalkı hem de bireysel düzeyde faiz gelirlerinin gelir eşitsizliklerine en büyük katkıyı yaptığını saptamıştır. Emek gelirlerinin dağılımına yönelik çalışmalardan ise Gökalp vd. (2011) Türkiye’nin 1980 sonrasında izlediği dışı açık ekonomi politikalarının hem vasıflı hem de vasıfsız işgücünün gelirlerini azalttığı sonucuna ulaşmaktadır. Aydın (2012), alt gelir gruplarında yer alan işgücünün büyük çoğunluğunun temel eğitim düzeyinde ve niteliksiz işlerde çalışanlardan oluştuğunu, Türkiye genelinde işgücünün yüzde 45,7’sinin alt gelir diliminde bulunduğunu saptamakta ve 2003-2006 yılları arasında alt gelir dilimlerinden yukarı doğru geçişlerin gerçekleştiğini ancak bunun yeterli bir seviyeye ulaşmadığını vurgulamaktadır.

Bu çalışmada emek piyasasında yer alan grupların kazançları ve çalışma ilişkisine bağlı transfer gelirlerinin dağılımı üzerinden emek piyasasındaki eşitsizlikler ortaya konularak esneklik uygulamalarının eşitsizlikler üzerindeki etkisi ele alınmaktadır.

5.1 Yöntem

Çalışmada TÜİK, 2019 Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması veri seti kullanılmıştır. Veri setindeki gelir bilgilerinin referans dönemi "bir önceki takvim yılı" olduğundan veriler esasen 2018 yılını yansıtmaktadır. TÜİK'in sözkonusu çalışması üç farklı veri setinden oluşmaktadır. Bu çalışmada emek piyasasına katılan bireyler kullanıldığından dolayı 15 yaş üstü nüfusun emek piyasasına katılım ve gelir bilgilerini içeren "fert veri seti" kullanılmıştır.

Veri setinden referans döneminde ücretli/maaşlı, yevmiyeli, işveren ve bağımsız çalışanlar seçilmiş, ücretsiz aile işçileri teorik olarak gelirleri olmadığından dolayı dışarıda bırakılmıştır. Seçilen grupların 2018 yılı içinde elde ettikleri ücret, müteşebbis ve transfer gelirleri saptanmış ve toplam gelirleri ile TÜİK'in kullandığı ağırlıklara göre yüzde 10'luk nüfus dilimleri oluşturulmuştur. Buna göre çalışmada emek piyasasında yer alan toplam 22.527.489 kişi temsil edilmektedir.

Gelirlerin hesaplanmasında seçilen grupların 2018 yılı içinde elde ettikleri, ücret, müteşebbis ve transfer gelirleri kullanılmıştır. Nakdi ve aynı ücretler ile nakdi ve aynı müteşebbis gelirleri bu çalışmadaki "kazançları" oluşturmaktadır. Negatif kazanç elde eden bağımsız çalışanlar ile işverenler için OECD'nin (2013) kullandığı yöntem dikkate alınarak gelir sıfır olarak kabul edilmiştir. "Transferler" ise doğrudan bireylere yönelik olanlardır. Bu kapsamda işsizlik ödeneği (kıdem tazminatı dâhil), hastalık sigortası kapsamında geçici iş göremezlik ödeneği, emeklilik, yaşlılık ve isteğe bağlı emeklilik aylıkları, dul ve yetim aylıkları, sakatlık, gazilik ve malullük aylıkları, emekli ikramiyesi ve karşılıksız eğitim yardımları transfer gelirlerini oluşturmaktadır.

Gelir düzeyini belirleyen faktörler olarak eğitim, işteki durum, tam/yarı zamanlı çalışma, istihdamın sürekliliği, kayıtlılık ve meslek grubu dikkate alınmış, yüzdelik gelir gruplarının bu özellikleri ile gelir bileşenleri bakımından farklar irdelenmiştir.

5.2 Elde Edilen Bulgular

5.2.1 Kazanç ve Transferlerin Dağılımı

Ücret, müteşebbis ve transfer gelirlerinin toplamına göre emek piyasasında yer alanların gelirlerinin dağılımı Tablo 2'de yer almaktadır. Tabloda görüldüğü gibi istihdamda yer alan en düşük yüzde 10'luk gelir grubu gelirlerin yüzde 1,8'ini elde ederken, en yüksek yüzde 10'luk gelir grubu yüzde 30,6'sını elde etmektedir. En düşük ve en yüksek gelir grubunun gelir oranlarının karşılaştırılmasını sağlayan P90/P10 oranı 16,7 olarak hesaplanmaktadır.

Tablo 2

Ücret, Müteşebbis ve Transfer Gelirleri Toplamına Göre Yüzde Paylar Analizi

Gelir Grubu	1. %10	2. %10	3. %10	4. %10	5. %10	6. %10	7. %10	8. %10	9. %10	10. %10
Gelir Payı (%)	1.8	4.2	5.4	6.2	7.1	8.3	9.9	11.9	14.7	30.6

Gelir gruplarının ortalama gelirleri ve ortalama gelirlerin asgari ücrete oranı Tablo 3'de gösterilmektedir. Tabloda görüldüğü gibi ortalama gelirler, en düşük gelir grubunda 7.170 TL'den başlamakta ve artarak en üst gelir grubunda 120.032 TL'ye kadar yükselmektedir. En yüksek gelir grubu, en düşük gelir grubunun 16,7 katı ortalama gelir elde etmektedir.

Tablo 3*Gelir Gruplarına Göre Ortalama Gelirler ve Asgari Ücreti Oranı*

Gelir Grubu	1. %10	2. %10	3. %10	4. %10	5. %10	6. %10	7. %10	8. %10	9. %10	10. %10
Ortalama Gelir (TL)	7,170	16,558	21,227	24,216	27,728	32,669	38,875	46,681	57,560	120,032
Ortalama Gelirin Asgari Ücrete*	37	86	110	126	144	170	202	243	299	624
Oranı (%)										

* Asgari Ücret, 2018 yılı için yıllık net 19.237,44 TL dir.

Gelir dilimlerinin asgari ücrete oranla elde ettiği gelirler alt gelir gruplarının düşük refah seviyelerini göstermektedir. Tablo 3’de görüldüğü gibi en düşük gelire sahip yüzde 20’nin geliri asgari ücretin altındadır. En düşük yüzde 10’luk gelir grubunun ortalama geliri asgari ücretin sadece yüzde 37’sine tekabül etmekte, ikinci yüzde 10’da bu oran yüzde 86’ya yükselmektedir. Asgari ücretin yakalanması ise ancak üçüncü yüzde onluk gelir grubunda mümkün olmakta ve bu gelir grubunun ortalama geliri asgari ücretten sadece yüzde 10 daha fazla hesaplanmaktadır. Diğer yandan dokuzuncu yüzde 10’luk gelir grubunda ortalama gelir asgari ücretin yaklaşık 3 katına ve onuncu gelir grubunda 6,24 katına ulaşmaktadır.

5.2.2 Gelir Gruplarına Göre Kazanç ve Transferler

Kazanç ve transfer gelirlerinin toplamına göre yüzde onluk gelir gruplarının, gelir bileşenlerini oluşturan ücret, müteşebbis ve transfer gelirlerinin dağılımı Tablo 4’de verilmektedir. Tablonun ilk üç sütünü her gelir bileşeninin yüzde onluk dilimler arasındaki dağılımını gösterirken; son üç sütünü de her bir yüzde onluk gelir grubunun içinde gelir bileşenlerinin dağılımını göstermektedir.

Tablo 4*Ücret, Müteşebbis ve Transfer Gelirlerinin Dağılımı (%)*

	Dikey Yüzde			Yatay Yüzde		
	Ücret	Müteşebbis	Transfer	Ücret	Müteşebbis	Transfer
1. %10	1.9	1.9	0.7	69	28	3
2. %10	5.0	2.8	2.1	79	18	3
3. %10	7.0	2.3	2.3	86	11	3
4. %10	7.7	2.9	3.6	83	13	4
5. %10	8.1	4.1	8.2	77	15	8
6. %10	9.6	4.3	11.5	77	14	10
7. %10	10.4	7.9	12.9	70	21	9
8. %10	12.7	8.5	17.1	71	19	10
9. %10	16.2	10.4	15.8	74	19	7
10. %10	21.4	54.8	25.9	47	47	6
P90/P10	11.2	28.8	37			

Tablonun ilk üç sütununda görüldüğü gibi en alt gelir grubu hem ücret hem de müteşebbis gelirlerinin yüzde 1,9'unu alırken, transfer gelirlerinin sadece binde 7'sini almaktadır. Buna karşılık en üst gelir grubu ücret gelirlerinin yüzde 28'ini, müteşebbis gelirlerinin yüzde 54'ünü ve transfer gelirlerinin yüzde 25'ini elde etmektedir. P90/P10 oranı ücret gelirleri için 11,2; müteşebbis gelirleri için 28,8 ve transfer gelirleri için 37 olarak hesaplanmaktadır. Her üç gelir bileşeni de eşitlikten uzak dağılmakla birlikte transfer gelirlerinde bu eşitsizlik çok daha fazladır.

Transferlerin gelir gruplarının içindeki oranı yüzde 3 ile 10 arasında değişmekte ve en düşük yüzde 30'luk kesim gelirlerinin sadece yüzde 3'ü kadar transferlerden yararlanmaktadır. Buna karşılık gelirine göre nispeten yüksek düzeyde transfer gelirlerinden yararlananlar orta gelir gruplarıdır. Bu gelir gruplarının (6-8. yüzde 10'luk dilimler) gelirlerinin yüzde 9-10'u transfer gelirlerinden oluşmaktadır.

5.2.3 Transfer Gelirlerinin Yapısı

Transfer gelirlerini oluşturan alt kalemler ve her bir gelir grubu içindeki dağılımları Tablo 5'de verilmektedir. Tabloda en fazla dikkat çeken "emeklilik, yaşlılık ve isteğe bağlı emeklilik" aylıklarının ve "emekli ikramiyesinin" dağılımıdır. Düşük gelirli yüzde 40'lık dilim sosyal güvenlik sisteminden bağlanan aylıkların sadece yüzde 5,5'ini alırken geri kalan 94,5'ini daha yüksek gelirli yüzde 60'lık kesim almaktadır. Aylıkların dağılımı alt gelir gruplarından yukarı doğru gidildikçe artmakta, en üst gelir grubunda yüzde 25,8 ile en yüksek seviyeye ulaşmaktadır. Emekli ikramiyeleri ise sadece yüksek gelirli yüzde 50'lik grup arasında dağılmakta, ilk yüzde 50'lik gelir grubu bundan yararlanmamaktadır. Emekli ikramiyelerinin gelir üzerinde önemli bir etki yarattığı ve bu etkinin yararlananları üst gelir gruplarına doğru ittiği anlaşılmaktadır. Nitekim en üst gelir grubunun emekli ikramiyelerinin yüzde 86'sını elde etmesi bunun bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sigortalı çalışmaya bağlı olarak hak kazanılan işsizlik ve iş göremezlik ödeneklerinden (ücretli hastalık izni) ise alt gelir grupları bariz bir biçimde daha az yararlanırken, orta gelir gruplarının daha fazla yararlandığı görülmektedir. Benzer bir eğilim "dul ve yetim aylıkları" için de geçerlidir.

Tablo 5

Transfer Gelirlerinin Dağılımı (%)

	İşsizlik (Kıdem Taz. Dâhil)		Emeklilik, Yaşlılık, İsteğe Bağlı Emeklilik		Emekli İkramesi		Dul ve Yetim Aylıkları (Ölüm Taz. Dâhil)		Ücretli Hastalık İzni		Sakatlık, Gazilik ve Malullük		Karşılıksız Eğitim Yardımı	
	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay	Dikey	Yatay
1. %10	3.5	19.7	0.2	29.5	0.0	0.0	3.5	27.2	0.1	0.1	6.4	17.8	27.0	5.6
2. %10	8.4	15.3	1.0	40.1	0.0	0.0	13.0	33.1	4.6	2.0	8.4	7.6	28.4	1.9
3. %10	7.8	12.5	1.7	61.9	0.0	0.0	10.0	22.6	4.0	1.5	1.4	1.1	5.7	0.3
4. %10	11.1	11.8	2.6	62.5	0.0	0.0	14.1	21.0	15.8	4.0	1.5	0.8	0.9	0.0
5. %10	15.3	7.1	7.6	79.3	0.0	0.0	12.6	8.2	12.1	1.3	16.7	3.9	14.6	0.3
6. %10	12.8	4.2	11.4	84.6	3.3	0.8	15.6	7.2	15.2	1.2	11.6	1.9	3.5	0.0
7. %10	9.8	2.9	13.9	91.8	1.2	0.3	7.7	3.2	11.0	0.8	7.1	1.0	8.1	0.1
8. %10	10.8	2.4	18.7	93.0	1.3	0.2	6.5	2.0	9.4	0.5	16.5	1.8	11.7	0.1
9. %10	11.8	2.8	17.1	92.0	8.2	1.5	5.9	2.0	9.9	0.6	8.9	1.1	0.0	0.0
10. %10	8.8	1.3	25.8	84.5	86.0	9.7	11.2	2.3	17.9	0.6	21.5	1.6	0.0	0.0

Tablo 5’de verilen yatay dağılımlar, tüm gelir grupları için “emeklilik, yaşlılık ve isteğe bağlı emeklilik” aylıklarının en büyük transfer geliri bileşenini oluşturduğunu göstermektedir. Emekli ikramiyesi ile birlikte bu alt gelir bileşeninin oranı üst gelir gruplarına doğru giderek artmaktadır. En düşük gelir grubunun toplam transfer gelirlerinin yüzde 29,5’ini bu gelirler oluştururken en üst gelir grubunda emekli ikramiyesi ile birlikte yüzde 94,2’ye (%84,5+ %9,7) ulaşmaktadır. Üçüncü yüzde 10’luk dilimden itibaren emeklilik gelirin bireylerin başat transfer gelir türü olduğu, istihdama katılmanın ilave gelir sağlama amacıyla yapıldığı izlenimi vermektedir.

Transfer gelirleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde alt gelir gruplarının çalışma ilişkisine bağlı olarak sağlanan transferlerden üst gelir gruplarına göre daha az yararlandığı görülmektedir. Bunun önemli bir nedeni sosyal sigorta sisteminin gelir kayıplarını kazançla ilişki olarak telafi etmesi olsa da alt gelir gruplarında düşük ücretler/kazançlarla özdeşleşen esnek istihdam biçimlerinin hak kazanmak için gerekli koşulların yerine getirmeyi zorlaştırması da bir başka nedeni oluşturmaktadır.

5.2.4 Düşük Gelir Grubunun Profili

Yüzde onluk gelir gruplarının gelirden aldığı paylar ve gelir bileşenleri belli tespitlerin yapılmasına izin vermektedir. Bunlardan ilki, alt gelir gruplarında yer alanların gelirden çok düşük paylar aldığı (en düşük gelir grubunun gelir payı %1,8) ve bunun çok düşük bir refah düzeyini yansıttığıdır (en düşük yüzde 20’lik gelir grubu asgari ücretten daha az gelir elde etmektedir). İkinci olarak en düşük ve en yüksek gelir gruplarının gelir seviyeleri diğerlerinden ayrılmaktadır. En düşük yüzde 10’luk gelir grubunun, takip eden gelir grubuna oranla dahi gelirin çok düşük düzeyde kaldığı, buna karşılık en üst gelir grubunda ise gelirin bir sıçrama yaptığı görülmektedir. Son olarak da transfer gelirlerinden orta ve üst gelir gruplarının daha fazla yararlandığıdır. Bu nedenlerden dolayı gelir gruplarını oluşturan bireylerin kimler olduğu, diğer bir ifadeyle gelir gruplarının profili eşitsiz dağılımın nedenlerini ve emek piyasasının yapısıyla ilişkisini anlamaya yardımcı olacaktır. Tablo 6 eğitim seviyesi, işteki durum, istihdam biçimi ve meslek grubu değişkenlerinin yüzdeler dilimlerdeki dağılımları göstermektedir.

Gelir düzeyini belirleyen faktörlerden biri bireylerin eğitim düzeyidir. Düşük eğitim düzeyleri düşük nitelikli işlerle özdeşleşmekte ve günümüzde üretimde daha yoğun sermaye ve teknoloji kullanılması bu işgücü ve işlere olan talebi azaltmakta dolayısıyla nitelikli ve niteliksiz işgücünün gelir farklarını da açmaktadır. Türkiye’de düşük eğitim düzeyine sahip bireylerin dağılımı Tablo 6’da görülmektedir. Bir okul bitirmeyenlerin yarıdan fazlası (%51,8’i) en düşük yüzde yirmilik gelir grubunda yer alırken, üst gelir gruplara doğru gidildikçe oranlar ciddi biçimde düşmektedir. Diğer yandan lise üstü eğitimliler ise üst gelir gruplarında yoğunlaşmakta ve yüzde 58’i en üst yüzde 30’luk gelir grubunda bulunmaktadır. Eğitim durumu ve gelir düzeyi arasındaki bu fark emek piyasasında gelir eşitsizliklerinin önemli bir nedenini oluşturmaktadır.

Tablo 6
Gelir Gruplarının Profili (%)

Gelir Grubu	1. %10	2. %10	3. %10	4. %10	5. %10	6. %10	7. %10	8. %10	9. %10	10. %10
Okul bitirmeyen	29.8	22.0	10.6	11.5	9.2	6.1	5.0	2.5	1.8	1.4
Lise altı	12.3	12.6	12.7	12.4	11.7	10.9	9.6	7.1	5.3	5.3
Lise	7.1	8.1	10.7	10.7	11.4	13.3	12.2	10.2	8.3	8.0
Lise üstü	4.8	4.8	4.8	5.1	6.1	6.6	9.8	16.1	20.8	21.1
Ücretli/Maaşlı	6.5	9.4	11.3	11.4	10.5	10.9	10.2	10.6	10.9	8.4
Yevmiyeli	35.6	20.4	11.0	8.0	8.3	6.0	4.5	3.5	2.1	0.6
İşveren	2.4	1.6	2.2	3.4	4.4	3.7	9.2	10.5	14.6	48.1
Bağımsız Çalışan	17.1	11.0	6.9	7.1	10.0	9.5	11.4	9.6	7.9	9.3
Geçici İşlerde Çalışanlar	33.2	20.2	10.3	7.9	9.0	5.3	6.3	4.2	2.1	1.5
Ara sıra Çalışanlar	38.2	21.6	11.6	8.4	5.6	5.8	3.9	2.5	2.0	0.4
Yarı Zamanlı Çalışanlar	46.3	13.2	4.4	5.5	6.0	5.7	5.7	4.8	3.3	5.1
Kayıt Dışı Çalışanlar	24.1	18.1	7.5	6.6	8.2	8.1	8.0	7.2	5.3	6.9
Emekli Çalışanlar	1.0	1.8	2.2	3.5	8.9	12.4	14.8	18.7	15.4	21.3
Yöneticiler	0.8	3.4	3.0	3.5	3.4	6.3	8.1	9.9	18.4	43.1
Profesyonel Meslek Mensupları	5.4	4.1	3.6	3.2	4.4	4.5	7.8	20.1	24.4	22.6
Teknisyen/Tekniker/Yrd. Prof. Meslekler	5.2	5.0	8.2	8.3	9.6	10.7	16.0	13.7	13.6	9.8
Büro Hizmetlerinde Çalışanlar	4.7	6.8	10.2	9.9	12.5	15.1	15.0	14.2	7.1	4.3
Hizmet ve Satış Elemanları	11.7	15.3	12.5	11.5	9.9	10.3	7.8	6.8	8.4	5.8
Nitelikli Tarım, Orman ve Su Ürün. Çal.	19.8	13.4	7.6	6.3	10.0	11.8	9.4	7.0	6.3	8.3
Sanatkarlar ve İlgili İşlerde Çal.	10.2	10.9	13.5	12.7	12.8	11.6	11.4	8.1	5.2	3.5
Tesis ve Makine Op. Ve Montajcılar	3.5	7.6	9.7	16.7	15.0	14.2	13.6	9.6	6.0	4.0
Niteliksiz İşlerde Çalışanlar	21.7	14.9	16.6	14.5	11.9	7.6	6.5	3.6	1.9	0.8

Gelir düzeyinin belirlenmesinde önemli bir başka faktör ise çalışmanın bağımlı ya da bağımsız olarak gerçekleşmesidir. Emeğini bir işverene bağlı olarak sunan ücretli/maaşlı çalışanlar ile yevmiyeli çalışanlar, hem çalışma koşullarını belirleme hem de gelir bölüşümü bakımından sermaye karşısında zayıf olan tarafı oluşturmaktadır. Ancak yevmiyeli çalışanların istihdamda sürekliliğe ve buna bağlı olarak düzenli gelire sahip olmaması bu dezavantajı artırmaktadır. Tablo 6'da ücretli/maaşlı, yevmiyeli, işveren ve bağımsız çalışanların gelir gruplarına göre dağılımı incelendiğinde yevmiyeli çalışanların alt gelir gruplarında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Yevmiyeli çalışanların yüzde 35,6'sı birinci; yüzde 20,4'ü'de ikinci yüzde 10'luk gelir diliminde yer almakta ve buna göre yarıdan fazlası en düşük gelire sahip yüzde 20'lik gelir grubunda bulunmaktadır. Yevmiyelilerin oranı gelir grubu ile birlikte azalmakta ve en üst gelir grubunda binde 6'ya düşmektedir. İşveren için sayısal esneklik sağlayan yevmiyeli-mevsimlik çalışmanın sahip olduğu güvencesizlik, bu grupta yer alanların düşük gelir seviyelerine sahip olmasına yol açmaktadır. Diğer yandan ücretli/maaşlı çalışanların gelir gruplarına göre nispeten eşit dağıldığı, ancak gelir dağılımının iki ucunda oranların düşük kaldığı dikkat çekmektedir.

İşçi çalıştıran ve hizmet akdi çerçevesinde bölüşüm ilişkisini belirleyebilme gücü olan işverenlerin gelir gruplarına göre dağılımı emek-sermaye arasındaki eşitsizliği yansıtacak biçimde gerçekleşmektedir. Nitekim Tablo 6'da görüldüğü gibi işverenlerin yüzde 60'dan fazlası en üst iki gelir grubunda yoğunlaşırken, dağılımın düşük gelirli yüzde 60'lık kısmında yüzde 4,4'ü aşmamaktadır. Geniş bir kesimi içinde barındıran bağımsız çalışanların yüzdelerik gelir gruplarına göre dağılımında belirgin bir eğilim göze çarpmamakla birlikte en düşük gelir grubunda yüzde 17,1 ile en yüksek oranda bulunmaları küçük esnaf ve sanatkârların alt gelir gruplarında yoğunlaştığını düşündürmektedir.

Esnek çalışmanın istihdam ilişkisinde sürekliliği ortadan kaldırarak belirsizlik yaratması, bağımlı çalışanların düşük gelir düzeylerinde kalmalarına neden olmaktadır. Tablo 6'da görüldüğü gibi geçici işler ve ara sıra çalışma biçimleri, belirli bir süre istihdam sağlanmakta ve bu gruplar düşük gelir dilimlerinde yer almaktadır. Hem geçici işlerde çalışanların hem de ara sıra çalışanların yarıdan fazlası ilk yüzde 20'lik gelir grubuna girerken en üst gelir grubunda oranları sırasıyla yüzde 1,5 ve binde 4'e düşmektedir. Esneklik uygulamalarının bir başka türü olan yarı zamanlı çalışma ise istihdam ilişkisinin sürekli olmasını sağlasa dahi, çalışma sürelerinin kısa olması düşük gelirlere yol açmaktadır. Tablo 6'da yarı zamanlı çalışanların yarıdan fazlasının (birinci yüzde 10'da % 46,3; ikinci yüzde 10'da %11) en düşük gelire sahip yüzde 20'lik dilimde bulunması, esnek çalışmanın gelir dağılımı üzerindeki etkisini göstermektedir.

Alt bileşenlerine göre gelirlerin dağılımında (Tablo 4) transfer gelirlerinden daha fazla orta ve üst gelir gruplarının yararlandığı ve transfer gelirlerinin alt bileşenlerine detaylı bakıldığında (Tablo 5) ise bunun özellikle emekli aylıkları ödemelerinden kaynaklandığı ortaya konulmuştu. Bu durumun açıklanmasına yardımcı olacak bir gösterge emekli olduğu halde çalışmaya devam edenlerin gelir gruplarına göre dağılımıdır. Tablo 6'da görüldüğü gibi emekli çalışanların en düşük gelir grubundaki oranı yüzde 1'den başlayarak giderek artmakta ve en üst gelir diliminde yüzde 21,3'e ulaşmaktadır. Buna göre emekli aylıklarının dağılımında üst gelir gruplarına doğru gidildikçe görülen artışın, üst gelir gruplarında emeklilik geliri aldığı halde çalışma yaşamına devam edenlerin oranının artmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Hem güvencesiz çalışmanın gelir dağılımı üzerindeki etkileri hem de transfer gelirlerinden orta ve üst gelir gruplarının daha fazla yararlanmasının açıklanması bakımından kayıt dışı çalışanların gelir grupları arasındaki dağılımı da önemlidir. Nitekim Tablo 6'da görüldüğü gibi kayıt dışı çalışanların yüzde 24,1'i birinci; yüzde 10'u ise ikinci yüzde 10'luk gelir grubunda yer almaktadır. Sosyal güvenlik sistemi dışında kalan bu kesimler aynı zamanda gelir

transferlerinden de yararlanamamaktadırlar. Kayıt dışı ve esnek çalışma biçimleri alt gelir gruplarının transfer gelirlerinin düşük düzeyde kalmasına yol açmaktadır.

Tablo 6'nın alt bölümünde meslek gruplarının dağılımı verilmektedir. Burada yer alan mesleki sınıflandırmada en fazla dikkat çeken yöneticiler, profesyonel meslek mensupları ve niteliksiz işlerde çalışanların dağılımıdır. Yöneticilerin yüzde 43,1'i en üst gelir grubunda yer almakta ve diğer meslek gruplarına göre çok belirgin bir biçimde ayrılmaktadır. Profesyonel meslek mensupları da daha fazla üst gelir gruplarında bulunmaktadır. Niteliksiz işlerde çalışanlar ise daha çok alt gelir gruplarında yoğunlaşmaktadır. Niteliksiz işlerde çalışanların yaklaşık yüzde 80'i gelir dağılımının düşük gelirli yarısında yer almakta, en üst gelir grubunda sadece binde 8'i bulunmaktadır. Gelir gruplarına göre istihdamda yer alanlar kısaca değerlendirildiğinde en düşük gelir gruplarının düşük eğitim, düşük nitelik, düşük gelire sahip olduğu, istihdam ilişkisinin esnek ve sosyal koruma düzeyinin yetersiz kaldığı görülmektedir.

6. Sonuç

Bir ülkede ortaya çıkan gelir eşitsizlikleri o ülkede hâkim olan iktisadi anlayıştan bağımsız değildir. Bu nedenle günümüzdeki eşitsizlikler 1970'lerden itibaren neo-liberalizm ve küreselleşme ekseninde şekillenen politikalar tarafından belirlenmekte ve emek piyasası bundan etkilenmektedir. Sermaye lehine belirlenen kurallar emek ve sermaye gelirleri arasındaki bölüşümü sermaye lehine etkilerken, üretim yapısı ve buna bağlı olarak değişen işgücü ve istihdam biçimleri çalışanlar arasındaki eşitsizlikleri artırarak kişisel gelir dağılımını bozmaktadır. Bir yandan sermayenin artan esneklik talepleri, diğer yandan işsizliğin yarattığı baskı yekpare olmayan emek piyasaları arasındaki farkları derinleştirerek güvencesiz çalışma biçimlerini yaygınlaştırmakta ve güvencesizlikle özdeşleşen esnek çalışma biçimleri gelir eşitsizliklerini ve yoksulluğu artırmaktadır.

Türkiye'de 1980'lerden itibaren değişen iktisat politikaları ve uluslararasılaşma süreci, ülkenin kendine has koşulları ile birleşerek gelir eşitsizlikleri ve emek piyasası sorunlarının çözümsüz kalmasına neden olmuştur. Kamunun işveren rolünün azalması, sendikaların güç kaybetmesi, esneklik uygulamalarının yaygınlaşması, reel sektörden finans sektörüne doğru gerçekleşen kayma, ekonomik krizler, hizmet sektörünün genişlemesi, işsizliğin istihdamda yer alanlar üzerinde yarattığı baskı, kayıt dışı çalışmanın varlığı, işgücünün niteliğinin artırılmaması çalışanlar arasında dahi yoksulluğa neden olmaktadır. Kayıt dışı ve esnek çalışanların sosyal sigorta sisteminin sağladığı korumadan yararlanamaması bu kesimlerin gelir güvencesinden yoksun kalmalarına neden olarak emek piyasası içinde eşitsizlikleri ve yoksulluğu artırmaktadır. Emek piyasasında yaygın olan düşük ücretler ve emekli aylıklarının sağladığı refah düzeyinin sınırlı olması halen çalışabilecek durumda olan işgücünün emeklilik sonrasında da çalışmaya devam etmesine yol açmaktadır.

Bu yapı içinde istihdamda yer alanların kazanç ve transfer gelirlerinin dağılımına bakıldığında eşitsizliklerin ve alt gelir grupları için yoksulluğun varlığı açıkça görülmektedir. En alt gelir grubunun ortalama gelirinin asgari ücretin sadece yüzde 37'si kadar olması yoksulluğun bu gelir grubu arasındaki yaygınlığının kanıtını oluşturmaktadır. Ancak sadece en düşük gelir grubu değil, daha üst dilimlerde yer alanlar için de yoksulluk riski mevcuttur. Çalışmanın bulgularının gösterdiği gibi, en düşük yüzde 20'lik gelir grubunun geliri asgari ücretin altında kalırken, üçüncü yüzde 10'luk gelir grubundan itibaren asgari ücret düzeyinde gelirler oluşmakta ve asgari ücretin iki katı düzeyindeki gelirler ise yedinci gelir grubundan itibaren görülmektedir.

Gelir bileşenlerini oluşturan ücret, müteşebbis ve transfer gelirlerinin dağılımında en büyük eşitsizliğin transfer gelirleri arasında olduğu görülmektedir. En düşük gelir gruplarının transferlerden daha az yararlanması en önemli sebebi alt gelir gruplarında esnek ve/veya kayıt dışı çalışmanın yaygınlığıdır. Alt gelir gruplarının sosyal güvenlik sistemi dışında kalması, üst gelir gruplarında yer alanların sistemden –özellikle de emekli aylıklarından- yararlanarak daha yüksek gelirler elde etmesi eşitsizlikleri artırmaktadır.

Alt gelir gruplarına yoğunlaştığında, yevmiyeli çalışmanın yaygınlığı dikkat çekmektedir. Yevmiyeli çalışmanın süreklilik arz etmemesi ve düşük ücret düzeyleri ile özdeşleşmesi alt gelir gruplarının düşük gelir düzeylerini açıklamaktadır. Yine alt gelir gruplarının eğitim düzeylerinin düşük olması, niteliksiz işlerde çalışanların bu dilimlerde yoğunlaşması, geçici iş ilişkileri ve kayıt dışılığın yaygınlığı piyasadan aldıkları düşük payları açıklamaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, emek piyasasında güvencesiz istihdam biçimleri, düşük kazançlar ve sosyal koruma sisteminin yetersizliği gelir eşitsizliklerine ve yoksulluğa neden olmaktadır. Hem eşitsizliklerin hem de çalışan yoksulluğunun azaltılması için, emek piyasalarının yapısını iyileştirecek önlemler gereklidir. Türkiye’de işsizliğin yarattığı baskı işverenin emek talebini nispeten kolay karşılamasını sağlamakta ve istihdam koşulları ile ücretlerin iyileşmesine izin vermemektedir. Bu bağlamda devletin emeği koruyacak tedbirler alarak, piyasada kendiliğinden ortaya çıkmayan güvenceyi oluşturması ve emek-sermaye arasında bozulan dengeyi sağlaması gereklidir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadığını beyan etmiştir.

ETİK

Bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyulduğu beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Rabihan Yüksel Arabacı Genel katkı düzeyi %100.

Yazar, bu çalışmanın yazarlık koşulunu sağlayan başka bir kişinin olmadığını onaylamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Atkinson, A. (2018). *Eşitsizlik, ne yapılabilir?* (Ö. Limanlı & E. Kaya, Çev.). Efil Yayınevi. (Orijinal Çalışmanın Yayınlanma Tarihi 2015).
- Aydın, K. (2012). Türkiye’de kişisel gelir dağılımının sosyo ekonomik ve demografik belirleyicileri. *Çalışma ve Toplum*, 1(32), 147-166.
- Bahar, O., & Erdoğan, E. (2011). 1994 ve 2000 krizleri sonrasında Türkiye’de uygulanan finansal regülasyon politikaları. *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 27(Güz), 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/musbed/issue/23513/250526>
- Bakır, H. (2016). *Emek piyasalarında yaşanan dönüşümün politik ekonomisi: Türkiye bağlamında bir analiz*. (Yayın No. 446771) [Doktora tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Boratav, K. (1993). *Türkiye iktisat tarihi: 1908-1985* (4. Bs.). Gerçek Yayınevi.
- Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., & Zucman, G. (2022). *World inequality report 2022*. World Inequality Lab. UNDP. <https://wir2022.wid.world>
- Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye’de gelir eşitsizliği ve yoksulluk. *Sosyal Siyaset Konferansları*, 59(2), 89–132. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/888/10108>
- Çetin, B. I., & Gün, M. (2013). Türkiye’de 2002–2009 Yılları Arasında Gelir Bileşenleri ve Gelir Eşitsizliğinin Analizi. *Çalışma ve Toplum*, 1(36), 253- 292.

- Çiçen, Y. B. (2022). 2000'li yıllarda Türkiye'de emek piyasasında gelişmeler: Karşılaştırmalı bir analiz. *The Journal of International Scientific Researches*, 7(3), 260- 281. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.1150218>
- Demiral, E., & Celem, A. S. (2020). Türkiye'de istihdam yaratmayan büyüme olgusunun dinamik analizi. *Business and Economics Research Journal*, 11(1), 63-76. <https://doi.org/10.20409/berj.2020.235>
- Duman, A. (2019). Türkiye'de emeğin değişen payı ve gelir dağılımı. *Çalışma ve Toplum*, 1(60), 349-370.
- Eğilmez, M. (2012, Mart 22). Türkiye'nin ekonomik büyümesi ve krizler (1924 - 2010). 12 Aralık 2022'de erişim adresi <https://www.mahfiyegilmez.com/2012/03/turkiyenin-ekonomik-buyumesi-ve-krizler.html>
- Ercan, F., & Özar, Ş. (2000). Emek piyasası teorileri ve Türkiye'de emek piyasası çalışmalarına eleştirel bir bakış. *Toplum ve Bilim*, 86(2), 22- 71.
- Gökalp, M. F., Baldemir, E., & Akgün, G. (2011). Türkiye ekonomisinde dışa açılma gelir eşitsizlikleri ilişkisi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 18(1), 87-104. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/issue/13694/165737>
- Gustafsson, B., & Johansson, M. (1999). In search of smoking guns: What makes income inequality vary over time in different countries? *American Sociological Review*, 64(4), 585-605. <https://doi.org/10.2307/2657258>
- Gürsel, S., Levent, H., & Selim, R. (2000). *Türkiye'de bireysel gelir dağılımı ve yoksulluk: Avrupa Birliği ile karşılaştırma* (Yayın No. 12/295). TÜSIAD.
- Karadeniz, O. (2011). Türkiye'de atipik çalışan kadınlar ve yaygın sosyal güvencesizlik. *Çalışma ve Toplum*, 2(29), 83-127.
- Kepeken, Y., & Yentürk, N. (2001). *Türkiye ekonomisi* (12. Bs.). Remzi Kitapevi.
- Koray, M. (2005). *Sosyal politika* (2. Bs.). İmge Kitapevi.
- Murat, S., & Yılmaz-Eser, B. (2015). Türkiye'de ekonomik büyüme ve istihdam ilişkisi: İstihdam yaratmayan büyüme olgusunun geçerliliği. *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(3), 92-123. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hakisderg/issue/7579/99489>
- Mütevellioglu, N., & Işık, S. (2009). Türkiye emek piyasalarında neoliberal dönüşüm. İçinde N. Mütevellioglu & S. Sönmez (Ed.), *Küreselleşme, kriz ve Türkiye'de neoliberal dönüşüm* (ss. 159-204). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. 10 Aralık 2022'de erişim adresi http://www.academia.edu/63763641/Türkiye_Emek_Piyasasında_Neoliberal_Dönüşüm
- OECD. (2013). *OECD Framework for statistics on the distribution of household income, consumption and wealth*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264194830-en>
- Oktar, S., & Üzar, U. (2018). Finansal serbestleşme döneminde fonksiyonel gelir dağılımı: Gerçekleşmeler ve etkileşim mekanizmaları üzerine bir literatür çalışması. *Küresel İktisat ve İşletme Çalışmaları Dergisi*, 7(13), 34-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/gumusgiebs/issue/38305/390309>
- Onaran, Ö. (2000). Türkiye'de yapısal uyum sürecinde emek piyasasının esnekliği. *Toplum ve Bilim*, 86(Güz), 194- 210.
- Özkaplan, N. (2008). Türkiye İşgücü Piyasasının Dönüşümü (1980-2007). İçinde G. E. Arslan (Ed.), *Cumhuriyetin 85. yılında Türkiye Ekonomisi* (ss. 161-212). Gazi Üniversitesi, Hasan Ali Yücel Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Yayın No. 4. 06 Aralık 2002'de erişim adresi https://www.academia.edu/1206828/Türkiye_İşgücü_Piyasasının_Dönüşümü
- Özsuca, Ş. T. (1993). Bölüşüm ve ücretler: 1960-1993. *Ekonomik Yaklaşım*, 6(18-19), 119-126. <http://doi.org/10.5455/ey.10213>
- Öztürk, Ş., Nas, F., & İçöz, E. (2008). 24 Ocak kararları, neo-liberal politikalar ve Türkiye tarımı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(2), 15-32. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pausbed/issue/34706/383676>
- Pamuk, Ş. (2013). Son iki yüzyılda Türkiye'de gelirin bölüşümü. *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 40(Ağustos), 297-316. <https://open.metu.edu.tr/handle/11511/58411>
- Piketty, T. (2014). *Yirmi birinci yüzyılda kapital* (H. Koçak, Çev.). Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Sapançalı, F. (2007). Türkiye'de işgücü piyasası, sorunlar ve politikalar. *TUHS İş Hukuku ve İktisat Dergisi*, 21(2-3), 8-30. https://www.tuhis.org.tr/upload/dergi/cilt21_sayi2-3_bolum2.pdf
- Selim, R., Günçavdı, Ö., & Bayar, A. A. (2014, Haziran). *Türkiye'de bireysel gelir dağılımı eşitsizlikleri: Fonksiyonel gelir kaynakları ve bölgesel eşitsizlikler* (Yayın No. 6). TÜSIAD.
- Şahin, H. (2007). *Türkiye ekonomisi* (9. Bs.). Ezgi Yayınevi.
- Topuz, S. G. & Sekman, T. (2020). Türkiye'de hanehalkı gelir eşitsizliğine etki eden faktörlerin Lorenz ve Yoğunlaşma Eğrileri ile analiz edilmesi ve bölgeler arası karşılaştırma. *Current Research in Social Sciences*, 6(2), 103-124. <http://dx.doi.org/10.30613/uresosc.742181>
- Tunçcan Ongan, N. (2004). Esneklik yaklaşımının istihdam hacmi açısından değerlendirilmesi. *Çalışma ve Toplum*, 3(3), 123-142.
- TÜİK. (2022a). *Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması 2021* (TÜİK Haber Bülteni). Türkiye İstatistik Kurumu.
- TÜİK. (2022b). *İşgücü İstatistikleri, IV. Çeyrek: Ekim - Aralık, 2021*. Türkiye İstatistik Kurumu. 12 Aralık 2022'de erişim adresi <https://data.tuik.gov.tr>
- Yeldan, E. (2011). Neoliberal küreselleşme ideolojisinin kalkınma söylemi üzerine değerlendirmeler. *Praksis*, 7, 19-34. <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/007-02.pdf>
- Yüceol, H. M. (2005). Küreselleşme, yoksulluk ve emek piyasası politikaları. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), 493-512. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cusosbil/issue/4372/59849>
- World Bank. (2000, January 27). Turkey - Economic reforms, living standards an social welfare study (Report No 20029-TU). Poverty Reduction and Economic Management Unit. <http://documents.worldbank.org/curated/en/775051468778468811/Turkey-Economic-reforms-living-standards-and-social-welfare-study>

Extended Abstract

The occurrence of income inequality levels in a country is not independent from the changes in the fundamental arguments of political economy in time. Therefore, it is important to understand the effects of the dominant economic understanding that provides the configuration of the economic structure. Because these effects create social results by configuring the decisions in economic field. The neo-liberal politics and globalisation that were seen as a solution for the crisis the capital went down in 1970s configured today's inequalities in this sense. While the internationalization of the capital increased the share of the profit in distribution, the weakened relationship between wage and productivity decreased the share of labour. The decrease in the wage share is explained within the concept of reflection of the technological changes on production processes and the increase in labour demand, however, the effects of the flexibility occurred in labour market as a result of neo liberalism and globalisation and the regression of social state perception on this change cannot be denied. In consequence of neoliberalism and globalisation making way for the development in finance market, transference of the real sector investments providing employment into this field increased unemployment and the flexibility practices that were presented as a solution not only could not solve the unemployment problems but they also created negative effects on the work and wage of the people within employment.

The neo liberal policies used in Türkiye since the 1980s and the economic development model that was shaped in the scope of globalisation determined the distribution relation. The January 24th 1980 stabilization programme that started the process for Türkiye aimed at decreasing the costs and increasing the export by repressing the wages and significant losses occurred in wages. The capital's tendency towards increasing the flexibility practices for minimizing the costs of production and the recession created by the economic crisis Türkiye experienced at the meantime caused the increase in precarious employment situations in labour markets. In 2000s, the flexibility practices in labour markets were legalised through the regulations made on behalf of concordance to global markets. However, the regulations to protect the flexible working labour and to balance between labour-capital were missing within this structure. The social security system is based on working for a particular time and premium payment basis and this causes the workers within flexible employment to be deprived of social protection.

TURKSTAT Wage and Living Conditions Survey-2019 data set is used in this study which aims at presenting the distribution of earnings and the transfer incomes of the groups in labour market. Paid employees, casual worker, employer and self-employed workers in the labour market were chosen. The differentiation between the income groups were presented by analysing the education levels, job status and the employment situation of the individuals found in 10 % income brackets.

The findings show that there are significant inequalities between the incomes of the workers. While the 10% lowest income group get a 1.8% share from the income, the 10% highest income group get a 30,6 % share from the income and the P90/P10 rate is 16,7. When the average income of income groups is compared with minimum wage, it is calculated that the lowest 10% group earn as much as only 37% of the minimum wage and the second 10% group earn 86 % of it. This income level which corresponds to a very low level of life standard show that the lowest income groups within the labour market are under the risk of poverty. The distribution of the education and income levels in accordance with their occupations suggest that the lowest income groups are the ones with low education levels and that they work in unskilled labour. More than half of the ones who did not graduate from a school and about one third of the ones working in unskilled labour are found in the lowest 20% income group. The structure of the employment situation in accordance with income groups show that flexible and/or informal work in the 20% income group is prevalent. Hence, 33% of the ones working in temporary jobs, 38% of the ones working occasionally, 46% of the ones working part time and 24% of the ones working informally are in the lowest income group and the rates decrease severely as we go through high income groups. This finding shows the relation of flexible work situation with the low income levels. When the incomes are separated according to income components, it is determined that the transfer incomes are distributed more unequally than wage and earnings and that the low income groups benefit less from these. Low income groups benefiting from transfer incomes less than high income groups indicate that they are deprived of the protection of social security system. Two different effects emerge when the reason for the low income groups' benefiting less from the transfer incomes. First of these is the prevalence of temporary, occasional and part time work modes and the informal employment within the low income groups as mentioned before. That the ones in the flexible employment cannot fulfil the conditions required by the social security system and the informal workers being totally out of the system results in their getting the transfer incomes. The second reason for low income groups' benefiting from transfer incomes less is the presence of the retired workers. Working after retirement which is prevalent in Türkiye provides earning income alongside retirement pension.

As a result, the informality problem that exists in Türkiye induce negative impact on the income shares of poorly trained and poor quality work force in the labour market besides the ever increasing flexibility practices and disrupts the distribution of the earning and transfer income among the employees.

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1272042>

Küreselleşme Sürecinin Vergileme Üzerindeki Etkisi: Emek ve Sermaye Gelirlerinin Vergilendirilmesi Açısından Bir Değerlendirme

Ebru Karaş*

Betül Hayrulloğlu**

Öz

Küreselleşme her alanda olduğu gibi ülkelerin vergi yapılarında da önemli dönüşümlere yol açmaktadır. Mobilitesi yüksek sermayeyi kendilerine çekebilmek için ülkelerin girdikleri rekabette vergiler en etkili araç olarak öne çıkmaktadır. Küreselleşmenin etkisiyle beraber ülkelerin vergilendirme yetkilerinin kullanımında ulusal güçleri zayıflamakta ve uluslararası gerekliliklere uygun hareket etmeleri bir zorunluluk haline gelmektedir. Çalışma, küreselleşmenin emek ve sermayenin vergilendirilmesinde OECD üyesi ülkelerde yaşanan dönüşümü analiz etmektedir. Bu amaçla 1965 yılından günümüze kadar vergi gelirleri, vergi oranları ve vergi türleri itibariyle toplam vergi gelirleri içerisindeki dağılımlar incelenmektedir. Sonuçta gerek OECD üyesi ülkelerde gerekse Türkiye’de küreselleşmenin vergi gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla içerisindeki paylarında bir azalmaya neden olmadığı, tersine artışlara yol açtığı, ancak vergi yükünün sermaye lehine ve emek aleyhine olacak şekilde değiştiği anlaşılmaktadır. Bunda gelir vergisi ve kurumlar vergisinde yapılan oran indirimleri ve özellikle sosyal güvenlik primlerinin artırılması en etkili faktörler olarak öne çıkmaktadır. Sosyal güvenlik primlerindeki artışa bağlı olarak vergi takozunun yüksekliği özellikle Türkiye açısından bir sorun olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: küreselleşme, vergi rekabeti, emek ve sermaye vergileri, vergi takozu

JEL Kodları: F60, F62, F38, H20

Cite this article: Karaş, E., & Hayrulloğlu, B. (2023). Küreselleşme sürecinin vergileme üzerindeki etkisi: Emek ve sermaye gelirlerinin vergilendirilmesi açısından bir değerlendirme. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 391–409. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1272042>

* Arş. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Uşak, Türkiye (Sorumlu Yazar).
E-posta: ebru.cilli@usak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0625-3722>

** Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, Uşak, Türkiye.
E-posta: betul.hayrulloglu@usak.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6881-8093>

Article Information

Received 28 March 2023; Revised 01 May 2023; Accepted 11 May 2023; Available online 30 June 2023

The Impact of Globalization Process on Taxation: An Evaluation in Terms of Taxation of Labor and Capital Income

Abstract

Globalization leads to significant transformations in the tax structures of countries, as in every field. Taxes come to the fore as the most effective tool in the competition of countries in order to attract highly mobile capital. With the effect of globalization, the national power of countries in the use of taxation powers weakens and it becomes a necessity for them to act in accordance with international requirements. The study analyzes the transformation of the globalization in the taxation of labor and capital in OECD member countries. For this purpose, tax revenues, tax rates, and the distribution of taxes types in total tax revenues are examined from 1965 to the present. As a result, it can be seen that globalization does not cause a decrease in the share of tax revenues in the Gross Domestic Product, both in OECD member countries and in Türkiye, on the contrary, it leads to increases. However, the tax burden changes in favor of capital and against labor. The most effective factors in this situation are the rate cuts in income tax and corporate tax, and especially the increase in social security premiums. Due to the increase in social security premiums, the high tax wedge is considered as a problem especially for Türkiye.

Keywords: globalization, tax competition, labor and capital taxes, tax wedge

JEL Codes: F60, F62, F38, H20

1. Giriş

Emek ve sermaye, ülkelerin vergi yapılarında önemli bir pay tutan gelir üzerinden alınan vergiler açısından önemli iki unsurdur. Emek ve sermayeden elde edilen kazanç ve iratlar gelir ve kurumlar vergisi kapsamında vergiye tabi tutulmaktadır. Teoride emek ve sermayenin vergilendirilmesine yönelik farklı görüşler bulunmaktadır. Ayırma ilkesi adalet açısından emeğin sermayeye nazaran daha düşük vergilendirilmesini öngörürken, optimal vergileme ise etkinlik açısından sermaye üzerindeki vergi yükünün düşük tutulmasını önermektedir.

Her ne kadar ülkeler vergi sistemlerini adaletli ve vergileme ilkelerine göre dizayn etmek isteseler de, özellikle 1980'lerden itibaren her alanda hissedilen küreselleşme olgusu, ülkelerin yerli sermayeyi elde tutma ve yabancı sermayeyi çekme amacıyla vergi sistemlerinde düzenlemeler yapmasını zorunlu kılmıştır. Bu noktada vergi, bir rekabet unsuru olarak öne çıkmıştır. Ülkelerin küresel sermayeden pay alabilmek amacıyla vergiler aracılığıyla girdikleri bu yarış, vergi yapılarında da değişiklikler yapılmasını kaçınılmaz kılmıştır. Sermaye lehine yapılan düzenlemeler, emek unsuru üzerindeki vergi yükünün artmasına yol açmıştır. Çalışma, İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) üyesi ülkeler ve Türkiye'de küreselleşmenin emek ve sermayenin vergilendirilmesindeki etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda 1965 yılından günümüze çeşitli verilerle küreselleşmenin ülkelerin vergi yapılarında meydana getirdiği değişiklikler; vergi gelirleri, vergi oranları, vergi türlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki dağılımı ve vergi takozu özelinde incelenmektedir.

Çalışma iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde küreselleşme ve vergi rekabeti kavramlarına değinerek, küreselleşmenin emek ve sermayenin vergilendirilmesi üzerindeki etkisi teorik olarak incelenmektedir. Bu kapsamda, küreselleşmenin ülkelerin vergi rekabetine girmeleri noktasında nasıl bir baskı unsuru haline geldiği ele alınmaktadır. İkinci bölümde ise OECD üyesi ülkelerde ve Türkiye'de 1965 yılından günümüze küreselleşmenin vergiler üzerinde yol açtığı etkilerin daha net ortaya konulabilmesi amacıyla çeşitli sayısal verilerden yararlanılarak yaşanan dönüşüm yorumlanmaktadır. Sonuç kısmında ise genel bir değerlendirme yapılarak bu kapsamda getirilen önerilere yer verilmektedir.

2. Küreselleşmenin Emek ve Sermayenin Vergilendirilmesine Etkisi

Çalışmanın bu bölümünde önce küreselleşme ve vergi rekabeti kavramları tanımlanmakta, sonrasında ise küreselleşmenin emek ve sermayenin vergilendirilmesine etkisi açıklanmaktadır.

2.1 Küreselleşme ve Küreselleşmenin Bir Sonucu Olarak Vergi Rekabeti

Küreselleşme, görülmeye başlandığı 1980'li yıllardan bugüne farklı kişilerce farklı anlamlara gelecek şekilde kullanılmakta, genel kabul gören bir tanımla yapılamamaktadır (Kargı & Özüğurlu, 2007). Kavramın yazında kullanıldığı alanlara bakıldığında “uluslararasılaşma, evrenselleşme, liberalizasyon, Batılılaşma, karşılıklı bağımlılık, modernizasyon” gibi farklı kavramlarla aynı anlama gelecek şekilde kullanıldığı anlaşılmaktadır (Bayar, 2008). Kimilerine göre küreselleşme kapitalizmin uluslararasılaşmasından başka bir şey değildir (Kargı & Özüğurlu, 2007). Başka bir tanıma göre ise küreselleşme, ekonomik faaliyetlerin her geçen gün büyüyen kısmının uluslararası boyutta gerçekleşmesidir (Aktan & Vural, 2012a).

Küreselleşme kavramı üzerinde fikir birliğine varılan genel bir tanımla bulunmamakla birlikte, hemen her olayla ilişkilendirilmesi nedeniyle bir “klişe” olarak nitelendirilmektedir (Bayar, 2008). Küreselleşmenin ilişkilendirildiği bir diğer olgu “yenidünya düzeni”dir. Bu kavram küreselleşme ile birlikte anılmaya başlamıştır. Yenidünya düzeni savunucularına göre, küreselleşme kaçınılmaz bir durumdur. Bu nedenle her ulus devletine düşen görev küreselleşmenin gereklerini yerine getirmektir. Bu bakış açısıyla küreselleşmeye her devletin geleceği üzerinde doğrudan etkisi olan bir durum olarak bakılması gerekmektedir. Bilgi teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler ve büyük bir ekonomik güç olarak görülen Sovyetler Birliğini bile yutarak ilerlemesi, küreselleşmenin oldukça önemli ve karşı konulamaz bir gelişme olarak görülmesine yol açmaktadır (Dikkaya & Deniz, 2006).

Dünya genelinde ekonomik entegrasyon sürecini başlatan temel faktör, gelişmiş ülkelerin ve çok uluslu şirketlerin sınır ötesi kârlarını maksimize etme çabalarıdır. Bu bakımdan küreselleşmenin temel mantığı sermayenin kârlılığının artmasıdır (Bakkal & Susam, 2011). Her ne kadar gerek ekonomistler gerekse uluslararası mali kuruluşlar ekonomik entegrasyonun küresel düzeyde bir refah artışı sağlayacağını dile getirirlerse de, dünya ticaretinin, çok uluslu şirketlerin, finansal akımların ve dolaysız yabancı yatırımların çok büyük bir kısmının Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Doğu Asya'dan oluşan üçlü bloğun elinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu öngörünün diğer ulus devletler için geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde küreselleşme, küresel ölçekte gelirin ve refahın yeniden dağıtımına ve pek çok fırsat ve tehdidin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Böyle bir ortamda kazananlar olduğu kadar kaybedenlerin olması da doğaldır (Aktan & Vural, 2012a).

Küreselleşmeyle hızlanan serbestleşme, yatırım ve sermaye akışındaki artışlar ve teknolojik gelişmelerin etkisi, sermayenin serbest dolaşımına ivme kazandırmış ve bu süreç piyasa ekonomisinin kuralları ile hareket eden gelişmiş ekonomilerin kârlarının artmasını sağlamıştır. Böyle bir ortamda gelişmekte olan ekonomilerin serbest dolaşan sermayeyi kendi ülkelerine çekmek ve bu pastadan pay almak için yarışa girmek dışında pek bir şansları kalmamıştır (Bakkal & Susam, 2011). Bu yarıştan pay alabilme gayesi, ülkeleri vergi yapısı ve kamu harcamalarında küreselleşmenin gerekleri doğrultusunda değişiklikler yapmak zorunda bırakmıştır (Bretschger & Hettich, 2002). Ülkeler özellikle vergilendirme düzeyini, vergilerin bileşimini, belirli vergilerin tasarımını değiştirmiştir. Çünkü küreselleşme süreci ülkeleri ticaret ortakları ve rakipleri tarafından yapılan vergi değişiklikleri konusunda çok daha fazla farkındalık ve hassasiyet göstermeye zorlamıştır (Asher & Ramkishan, 2001). Bu yönüyle küreselleşme, ülkelerin maliye

politikalarında önemli değişikliklere yol açmış, özellikle vergi politikaları bakımından bağımsız davranmalarının önüne geçmiş, bunun yerine uluslararası gerekliliklere uygun düzenlemeler yapmaları noktasında bir baskı unsuru olmuştur (Karakurt & Akdemir, 2010). Dolayısıyla ülkelerin vergileme hak ve kapasitelerinde önemli değişiklikler meydana getiren bu süreçte vergiler, ülkeler arasında birer rekabet aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Kargı & Yaygır, 2016).

Vergi hukuku yazınında vergi rekabetine ilişkin çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, şaşırtıcı bir şekilde kavramın tanımlanmasında bir uzlaşa sağlanamamıştır (Wilson & Wildasin, 2004). Aktan ve Vural'a göre vergi rekabeti; küreselleşme ile bazı üretim faktörlerinin mobilitesinin artmasının, ülkelerin küresel vergi tabanından daha fazla pay alma gayesiyle vergi yüklerinin bir kısmını diğer ülkelere ihraç etme imkânına kavuşmaları ile ortaya çıkan, küreselleşmenin doğurduğu bir sonuçtur (Aktan & Vural, 2012b). Blöchliger ve Pinero-Campos (2011) ise vergi rekabetini, mobil vergi tabanlarını çekmek ve elde tutmak amacıyla alt merkezi hükümetlerin vergi politikalarının stratejik etkileşimi olarak tanımlamaktadır. Vergi rekabetinin tanımından ziyade taşıdığı özelliklerin anlaşılması daha açıklayıcı olacaktır. Bu bakımdan vergi rekabeti (Saraç, 2006);

- Aktörleri ülkelerin vergilendirme yetkisini elinde bulunduran otoriteleridir,
- Mobil üretim faktörlerini çekmeye odaklanır,
- Vergi yükünün hafifletilmesi için oran indirimlerinin yanı sıra vergi ayrıcalıkları ve vergi teşvikleri gibi çok sayıda aracın kullanılmasına imkân sunar,
- Piyasa ekonomisindeki arz eden konumunda olan üreticiler arasındaki rekabetin aksine, üretim faktörlerinin iktidar alanına çekilmesini amaçladığından talep edenler arasında gerçekleşen bir rekabettir,
- Rekabetin doğası gereği kazananların olduğu kadar kaybedenlerin de olduğu bir yarış olduğundan, kazanç durumuna göre sağlanan avantajların yanı sıra katlanılan dezavantajları da bünyesinde barındırır.

Küreselleşmeyle birlikte belirgin hale gelen vergi rekabeti hem teorik hem ampirik açıdan oldukça fazla çalışmaya konu oluşturmakta olup, bu konuya ilişkin literatür üç varsayım üzerinde durmaktadır: (a) Bir ülke dünya sermaye piyasasına ne kadar entegre olursa, sermayenin vergilendirmesi o kadar düşük olmalıdır; (b) Bir ülke dünya sermaye piyasasında ne kadar entegre olursa, emeğin vergilendirmesi sermayenin vergilendirmesine kıyasla o kadar yüksek olmalıdır; (c) Uluslararası entegrasyonun derecesi göz önüne alındığında, küçük ülkeler büyük ülkelere göre daha düşük sermaye vergisi oranlarına sahip olmalıdır. Bu varsayımlardan hareketle uluslararası sermaye hareketliliğinin derecesi ile sermayenin vergilendirilmesinin negatif ilişkili, emeğin vergilendirilmesinin ise pozitif ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Bretschger & Hettich, 2002). Dolayısıyla vergi rekabeti, esas itibarıyla vergi yapısı içerisinde emek ve sermaye üzerindeki vergi yükünün dağılımını etkilemektedir. Çalışmanın ilerleyen bölümünde bu etki, emek ve sermayenin vergilendirilmesine yönelik görüşler doğrultusunda incelenmektedir.

2.2 Emek ve Sermayenin Vergilendirilmesinde Küreselleşmeyle Yaşanan Dönüşüm

Küreselleşmeyle birlikte artan vergi rekabetinin ülkelerin vergi yapıları üzerindeki etkisi iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Ülkeler ilk olarak verginin tabana yayılması ve vergi yükünün sermayeden daha az mobil olan emek faktörü üzerine kaydırmaya yönelik reform çalışmaları yapmaktadır. Ülkeler ikinci olarak ise emeğin vergi yükünün artmasının ekonomik ve politik olarak zorlaştığı durumlarda kamu harcamalarını kısımaya yönelik değişiklikler yapmaktadır. Bu

durum, ülkeleri vatandaşlarına küreselleşme ile birlikte daha fazla talep edilen kamu hizmetlerini sunmaya devam etmek istediklerinde mali bir krize sokmaktadır (Avi-Yonah, 2001; Aktan & Vural, 2012a). Bu nedenle vergi rekabeti ve vergi rekabetinin esas nedeni olan küreselleşme, asıl etkisini vergi sistemlerinin yapısı üzerinde göstermektedir (Aktan & Vural, 2012a). Başta vergi oranları, verginin üretim faktörleri arasındaki dağılımı ve vergi gelirleri üzerinde ciddi bir değişim söz konusu olmuştur. Vergi yapısında meydana gelen bu değişim özellikle emek ve sermaye faktörünün vergilendirilmesinde sermaye lehine düzenlemeler yapılmasına neden olmuştur.

Bilindiği üzere kamu finansmanın temel kaynağı olan vergiler mükellefin ödeme gücüne göre tahsil edilmektedir. Ödeme gücünün en önemli göstergelerinden biri gelirdir ve gelir üzerinden alınan vergiler, vergi sistemlerinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Gelir üzerinden alınan vergiler emek ve sermaye faktöründen elde edilen kazanç ve iratları vergi konusuna dâhil etmektedir. Farklı kaynaklardan elde edilen gelirlerde katlanılan fedakârlıkların farklı olması nedeniyle ödeme gücünü temsili de farklılaşmaktadır. Bu kapsamda emek geliri kazanılmış ve gayretli gelir olarak, sermaye geliri ise kazanılmamış gelir, rant geliri veya uyuşuk gelir olarak nitelendirilmektedir (Çalçalı & Yılmaz, 2013). Mükellefin ödeme gücünün tespitinde kullanılan mekanizmalardan biri olan ayırma ilkesi, katlanılan fedakârlıktan kaynaklı olarak, emek ve sermayeden elde edilen gelirlerin vergilendirilmesinde farklılıkların olması gerektiği görüşüne dayanmaktadır. Buna göre çalışma karşılığında elde edilen emek gelirin, bir birikim sonucunda elde edilen sermaye gelirine nazaran daha düşük oranlarda vergilendirilmelidir (Saraçoğlu, 2001). Vergi sistemlerinde daha çok sosyal amaca¹ bağlı olarak uygulanan ayırma ilkesi, vergilemede adaletin sağlanmasında artan oranlı tarife veya en az geçim indirimi gibi nicel bir çözüm sağlamadan ziyade verginin kaynağını ayrıştırarak farklı şekilde vergilendirerek katkı sağlamaya çalışmaktadır (Eke, 2018).

Ayırma ilkesinin dayanağı sermaye gelirin emek gelirine oranla sahip olduğu üstünlükler olup, bu nedenle daha ağır vergilendirilmesi gerektiğidir. Bu kapsamda ayırma ilkesinin dayandığı görüşler aşağıdaki gibi özetlenebilmektedir (Akdoğan, 2011).

- Sermaye güçlü bir gelir kaynağı olduğundan vergiye daha dayanıklıdır.
- Emek geliri sermaye gelirine oranla daha zahmetli ve güç elde edilmektedir.
- Sermaye geliri emeğe göre daha düzenli ve süreklidir.
- Sermaye sahibine toplum içinde sağladığı itibardan kaynaklı yeni gelir fırsatları sağlayabilir.
- Emek geliri kaynaktan vergilendirildiğinden vergi kaçırma imkânı bulunmazken, sermaye geliri beyannameye dayalı vergilendirildiğinden vergi kaçağı daha fazla olabilmektedir.

Yukarıda yer alan bilgilere ek olarak esasında sermaye gelirin vergilendirilmesi sermaye sahibi ile çalışanlar arasındaki dengeyi sağlamanın bir yolu olarak görülmektedir. Bununla birlikte Hobbes (1651) ve J. S. Mill (1848) gibi düşünürler bireysel tasarrufların hali hazırda gelir vergisinden arındırılmış gelirden oluştuğu görüşündedir. Bu nedenle, tasarruflardan elde edilen gelirlerin vergilendirilmesi, emek gelirin iki kez vergilendirilmesi anlamına gelmekte ve tüketime karşı tasarruf kararlarında gereksiz sapmalara yol açmaktadır (Aghion vd., 2013).

¹ Ayırma ilkesinin amaçları ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan ele alınmaktadır. Buna göre ekonomik açıdan ayırma ilkesi tasarruf eğilimini önleyen bir araç olarak değerlendirilmektedir. Tasarruf yani sermayenin daha ağır vergilendirilmesine karşılık, emek gelirin daha düşük vergilendirilmesi emek gelirlerinin tüketime yönelmesine neden olabilmektedir. Sosyal açıdan ayırma ilkesi gelir ve servet dağılımında adaletin sağlanması amacıyla uygulanmaktadır. Siyasi açıdan ise ayırma ilkesi çalışan sınıfın korunması ve kapitalist sınıfın baskılandırılması amacıyla uygulanması gereken bir mekanizmadır (Saraçoğlu, 2016).

Emek ve sermayenin vergilendirilmesinde önemli bir yere sahip olan ayırma ilkesinin geçmişte uygulamaları söz konusudur. Bunlara en temel örnek Amerika Birleşik Devletleri'nde 1894 yılında emek geliri lehine yapılan vergisel düzenlemeler ve İngiltere'de 1907 yılında kabul edilen gelir vergisi kanunuyla emek gelirleri lehine ayrımcı bir vergilendirme yapılmasını öngören düzenlemelerdir. Ancak söz konusu uygulamalar her iki ülkede de kısa süreli olmuştur (Çalcalı & Yılmaz, 2013).

Ayırma ilkesi kapsamında sermaye gelirinin daha ağır vergilendirilmesi gerektiğine yönelik görüşler 1970'li yıllarda sorgulanmaya başlanmış ve optimal vergileme kapsamında sermayenin vergi yükünün azaltılması yönünde görüşler ortaya çıkmıştır. Optimal vergileme teorisyenleri vergilerin etkinlik kaybının minimize edilmesi adına sermaye üzerindeki vergilerin azaltılması, mümkünse sermayenin vergilendirilmemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Bu kapsamda Diamond ve Mirrlees (1971) da sermayenin gelecekteki üretimin bir girdisi olarak kabul edilmesi gerektiğini ve bu nedenle vergilendirilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır (Mankiw vd., 2009). Optimal vergileme yaklaşımında sermayenin olabildiğince vergi dışında tutulmasının temel gayesi, verginin neden olduğu etkinlik maliyetidir. Sermaye kazançlarının vergilendirilmesi bireylerin iktisadi kararlarında değişikliğe sebebiyet vererek sermaye birikiminin azalmasına neden olabilmektedir. Bireyler her şeyden önce sermayenin gelecekteki değerini ve vergi sonrasındaki getirisini dikkate alarak tasarruf düzeyleri noktasında kararlar almaktadır. Vergi sonrası sermayenin getirisinin azalması bireylerin tasarruf kararlarını olumsuz etkilemekte ve bu durum sermaye stokunun azalmasına neden olmaktadır (Selen, 2017). Ayrıca sermaye üzerindeki yüksek vergiler, sermaye hareketliliği arttıkça büyüme üzerinde artan bir engel oluşturduğu da kabul edilmekte ve sermayenin yüksek oranda vergilendirilmesi bu açıdan eleştirilmektedir (Edwards & Rugsy, 2002).

Optimal vergileme kapsamında geliştirilen bu görüşlerin yanında 1980'li yıllardan sonra küreselleşmenin hızlanması da, sermaye üzerindeki vergi yükünün düşük tutulması gerekliliğine yönelik gelişmeleri beraberinde getirmiştir. Küreselleşmenin oluşturduğu baskı neticesinde ülkeler, mobilitesi yüksek olan faktörleri vergilendirme noktasında isteksiz davranmak zorunda kalmıştır (Karakurt & Akdemir, 2010). Mobilitesi yüksek olan sermaye faktörünün, küreselleşme ile yaşanan teknolojik gelişmelerin iş merkezlerinin bulunduğu yeri önemsiz kılmasıyla düşük vergi oranlarının bulunduğu ülkelere yönelmesi, diğer ülkelere kıyasla yüksek vergi oranlarının uygulanmasının önünde büyük bir engel oluşturmaktadır. Benzer şekilde nitelikli iş gücünün emeğin mobilitesinin artmasıyla daha düşük vergi oranlarının uygulandığı ülkeleri tercih etmesi de, işgücünün vergilendirilmesi noktasında zorluklara neden olmuştur (Kargı & Karayılmazlar, 2009). Üretim faktörlerinin mobilitesinin arttığı bu süreçte ülkeler vergi yükünü düşürerek, vergi tabanının genişletmeye çalışmıştır (Saraç, 2006; Edwards & Rugsy, 2002). Ayrıca ülkelerin vergi yapılarında meydana gelen değişiklikler sonucu mobilitesi yüksek ve düşük olan üretim faktörleri arasındaki vergi yükünün dağılımı farklılaşmıştır.

Üretim faktörleri açısından sermaye faktörünün mobilitesi emek faktörüne nazaran daha yüksektir. Her ne kadar nitelikli işgücü (belirli meslek tipleri ve teknik insan kaynakları) belirli bir düzeyde mobilite kazansa da, bu mobilite sermayeye nazaran daha sınırlı kalmıştır. Emek faktörü başka bir alana hareket etmek istediğinde göç kanunları, dil, kültür, hareketin maliyeti gibi faktörler bunu sınırlandırmaktadır. Sermayenin hareketliliği noktasında ise sınırlamalar oldukça azdır. Dünya ticaretinin gelişmesi adına ikili ve çok taraflı anlaşmalarla uluslararası yatırımlar arttırılmaya çalışılmaktadır (Günaydın & Benk, 2003). Bu kapsamda uluslararası sermaye yüksek vergi yükünün olduğu alanlardan ziyade düşük vergi yükünün olduğu alanlara yönelmektedir. Hem yerli sermayeyi arttırmak hem de yabancı sermayenin ülkeye çekmek adına sermaye üzerindeki vergi yükü azaltılmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle vergi rekabeti

uluslararası piyasada daha mobil olan sermaye faktörüne odaklanmakta, vergi yükü ise emek faktörünün üzerine kaydırılmaktadır (Kargı & Karayılmazlar, 2009).

Buradan hareketle vergi rekabeti sonucunda ülkelerin vergi yapılarında meydana gelen değişim emek ve sermayenin vergilendirilmesinde farklılıklara neden olmaktadır. Ancak bu farklılık ayırma ilkesi kapsamında ele alındığı şekliyle değil, optimal vergilemenin öngördüğü haliyle sermaye lehine gerçekleşmektedir. Bu kapsamda sermaye ve emeğin farklı şekilde vergilendirilmesi etkinlik ve adalet noktasında tartışmalı bir konu haline gelmektedir. Durum bölüşüm ve etkinlik kaygısı kapsamında değerlendirildiğinde; adil bir gelir bölüşümünün ön planda tutulduğu ekonomilerde sermayenin yüksek gelirli elinde olması bu nedenle daha ağır vergilendirilmesi gerektiği kabul görmektedir. Diğer taraftan etkinliğin ön planda tutulduğu ekonomilerde sermaye üzerinden alınan vergilerin tasarrufu olumsuz etkilemesi, sermayenin mobilitesini azaltması gibi nedenlerle daha düşük oranlarda uygulanmasını kabul görmektedir (Çalcalı & Yılmaz, 2013). Küreselleşmeyle birlikte sermaye üzerindeki vergi yükünün düşürülmesi noktasındaki eğilimler giderek artmaktadır. Her ne kadar çoğu ülkede emek ve sermayeden elde edilen kazanç ve iratlar gelir üzerinden alınan vergiler kapsamında vergilendirilse de, emeğin üzerindeki vergi yükü sermayeye nazaran daha fazla gerçekleşmektedir. Küreselleşme ve onun sonucu olan vergi rekabeti, emek ve sermayenin vergilendirilmesinde ayırma ilkesinin uygulanabilirliğini zorlaştırmaktadır. Bu durum da bölüşümde adalet kaygılarının artmasına neden olabilmektedir.

3. OECD Ülkeleri ve Türkiye’de Küreselleşmenin Vergilemeye Etkileri

Dünya genelinde etkili olan küreselleşme süreci ülkelerin özellikle vergi politikaları olmak üzere mali yapılarında önemli değişikliklere neden olmuştur. Başta vergi matrahında, vergi türlerinde, vergi oranlarında ve vergi yükünün faktörler arasında dağılımında olmak üzere küreselleşme ülkelerin vergi yapılarında önemli değişiklikler meydana getirmiştir (Günaydın & Benk, 2003; Ulbrich, 2011). Küreselleşmeyle birlikte ülkelerin vergi yapılarında meydana gelen bu değişiklikler vergi gelirleri, vergi oranları, vergi türlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki dağılımı ve vergi takozu özelinde incelenebilmektedir. Ülkelerin vergi yapısında meydana gelen bu değişimlerden hareketle emek ve sermayenin vergilendirilmesi noktasında çıkarımlar yapılmasını sağlayabilmektedir. Bu kapsamda aşağıda OECD ülkelerinde yıllar itibarıyla vergi yapılarında meydana gelen değişikliğe ilişkin bilgilere yer verilmektedir.

3.1 Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi

Küreselleşmenin vergiler üzerindeki ilk etkisi, vergi gelirlerinde meydana getirdiği değişimdir. Üretim faktörlerinin hareketliliği ve ülkelerin yabancı sermayeden pay alabilme çabaları nedeniyle vergi yükünde meydana gelen azalmaların vergi gelirlerine olumsuz yansıması beklenmektedir. Her ne kadar ilk bakışta küreselleşmenin vergi gelirlerini azaltacağı varsayılsa da, bu varsayım tüm ülkeler bakımından geçerli değildir (Aktan & Vural, 2012a). Tablo 1 OECD ülkelerinde toplam vergi gelirlerinin Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) içerisindeki payını göstermektedir.

Tablo 1

OECD Ülkelerinde Toplam Vergi Gelirlerinin GSYH İçerisindeki Payı (%)

Ülkeler	1965	1975	1985	1995	2005	2015	2020
Almanya	31,67	35,30	36,09	36,31	34,42	37,30	37,91
ABD	23,56	24,65	24,66	26,55	26,10	26,22	25,75
Avustralya	20,61	25,34	27,73	28,23	29,85	27,79	28,55
Avusturya	33,51	36,34	40,44	41,27	41,01	43,13	42,23
Belçika	30,79	38,94	43,71	42,84	43,36	44,12	42,49
Birleşik Krallık	30,10	34,17	35,07	29,25	32,51	31,59	32,11
Çek Cum.	--	--	--	34,50	34,23	33,13	34,73
Danimarka	29,13	37,10	43,91	46,50	48,00	46,06	47,11
Estonya	--	--	--	35,00	29,76	33,32	33,26
Finlandiya	30,04	36,14	39,17	44,50	42,04	43,52	41,84
Fransa	33,73	35,01	42,04	42,45	42,90	45,28	45,34
Hollanda	30,48	37,72	39,28	37,25	35,01	37,01	40,00
İrlanda	24,54	27,90	33,62	31,77	30,04	23,16	19,86
İspanya	14,26	17,90	26,76	31,31	35,24	33,84	36,72
İsrail	--	--	--	34,14	32,76	31,04	29,56
İsveç	30,93	38,35	44,15	45,06	47,30	42,63	42,32
İsviçre	16,02	21,82	23,11	24,95	25,81	26,65	27,53
İtalya	24,58	24,44	32,41	38,45	39,05	42,96	42,65
İzlanda	25,73	29,51	27,75	30,73	39,32	35,14	36,12
Japonya	17,26	19,78	25,92	25,40	25,83	30,24	33,16
Kanada	24,98	31,14	31,61	34,63	32,66	32,82	34,26
Kolombiya	--	--	--	16,03	18,26	19,90	18,79
Kore	--	14,84	15,62	18,77	21,66	23,74	27,75
Kosta Rika	--	--	--	18,93	21,77	22,95	22,65
Letonya	--	--	--	29,71	27,80	29,79	31,76
Litvanya	--	--	--	27,65	29,23	28,94	30,82
Lüksemburg	27,28	32,48	39,12	35,99	37,44	34,78	38,10
Macaristan	--	--	--	40,77	36,39	38,66	36,09
Meksika	--	--	14,85	10,11	11,36	15,90	17,76
Norveç	29,45	38,83	41,87	39,37	42,55	38,42	38,80
Polonya	--	--	--	36,58	32,97	32,43	35,54
Portekiz	15,67	18,86	24,13	29,28	30,94	34,38	35,26
Slovakya	--	--	--	39,48	31,29	32,61	35,19
Slovenya	--	--	--	39,14	39,15	37,31	37,18
Şili	--	--	--	18,18	20,84	20,51	19,38
Türkiye	10,59	11,60	11,21	16,38	23,14	24,96	23,86
Yeni Zelanda	24,50	29,99	31,21	35,57	36,09	31,49	33,80
Yunanistan	17,13	18,70	24,56	28,31	31,87	36,58	38,86
OECD Ort.	24,86	28,64	31,54	32,14	32,63	32,90	33,55

Kaynak: OECD (2023a).

Tablo 1’de yer alan bilgilere göre yıllar itibariyle OECD ortalaması ele alındığında vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payında bir artışın olduğunu söylemek mümkündür. OECD ülkelerinde toplam vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı 1965 yılında yaklaşık %25 iken, 2020 yılında %33'lere yükselmiştir. Dolayısıyla OECD ortalaması bazında küreselleşmenin vergi gelirleri üzerinde bir azalmaya neden olmadığı görülmektedir. Konuya ülkeler bazında yaklaşıldığında, aynı durumun pek çok ülke için de geçerli olduğu görülmektedir. İrlanda, Macaristan, Polonya, Slovakya ve Slovenya dışında tüm ülkelerde 1965-2020 yılları arasında vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payları artmıştır. Türkiye’de vergi gelirlerinin GSYH’ye oranına bakıldığında yıllar itibariyle artış olduğu görülmektedir. Buna göre Türkiye’de vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı 1965 yılında yaklaşık %11 iken, 2020 yılında bu pay %24’e

yükselmiştir. Bu durum yukarıda da değinildiği üzere vergi tabanının genişletilmesinin veya küreselleşme nedeniyle bazı üretim faktörlerinin vergilendirmesinde meydana gelebilecek vergi kayıplarının diğer üretim faktörlerinin vergi yükünün arttırılarak telafi edilmesinin bir sonucu olarak yorumlanabilir.

3.2 Gelir ve Kurumlar Vergisi Oranları Üzerindeki Etkisi

Gelir ve kurumlar vergisi emek ve sermayeden elde edilen kazanç ve iratları konu olan vergilerdir. Doğrudan mükelleflerin gelir ve kazançlarını vergiye tabi tutan bu vergiler iktisadi kararlar üzerinde oldukça etkili olmaktadır. Mükellefler sahip oldukları üretim faktörlerini gelir ve kurumlar vergisi açısından kolaylıkların (daha düşük vergi yükünün) söz konusu olduğu ülkelere yönlendirebilmektedir. Özellikle yüksek oranlı kurumlar vergisi yerli firmaların yatırımlarını baskı altına almakta ve yabancı yatırımcıları caydırmaktadır. Bu durumda çok uluslu şirketler yatırımlarını daha çok düşük vergi oranlarının uygulandığı ülkelere konumlandırmaktadır. Sermayenin uluslararası hareketliliğinin artması, ülkelerin sermaye faktöründen elde edilen gelirlerin vergilendirilmesini güçleştirmektedir (Keuschnigg & Dietz, 2005). 1980 ve 1990'lı yıllarda bu sorunun çözümü adına batı ülkelerinde önemli vergi değişiklikleri yapılmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkeler yabancı sermayeden pay alabilmek adına kurumlar vergi oranlarını azaltma çabası içerisine girmiştir. Bununla birlikte ülkeler gelir vergisi tarifelerinde de indirim çabasında bulunmuştur (Öz & Yaraşır, 2009). Böylelikle ülkeler dış yatırımların ve kurumların üzerindeki vergi yükünü hafifletmeye çalışmıştır (Karakurt & Akdemir, 2010). Tablo 2'de OECD ülkelerinde 1981-2022 yılları arasında uygulanan kurumlar vergisi oranları yer almaktadır.

Tablo 2'ye göre yıllar itibariyle kurumlar vergisi oranlarında bir azalmanın olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu durum yukarıda değinildiği üzere küreselleşmenin bir sonucudur. Sermayenin vergilendirilmesinde esas alınan kurumlar vergisi iktisadi aktörlerin yatırım kararları üzerinde en etkili faktörlerden biridir. Kurumlar vergisi oranlarındaki düşüş hem yerli hem de yabancı sermayenin yatırıma dönüşmesi noktasında önemli bir teşvik unsurudur. Bu kapsamda OECD ortalaması esas alındığında 1981 yılında yaklaşık %42 olan kurumlar vergisi oranı 2022'de %21'e gerilemiştir. OECD ülkeleri arasında 2022 yılı itibariyle en düşük kurumlar vergisi oranı uygulayan ülke İsviçre, en yüksek kurumlar vergisi oranı uygulayan ülke ise Kolombiya'dır. Türkiye'de yıllar itibariyle kurumlar vergi oranlarındaki değişime bakıldığında 1981 yılında %50 olarak uygulanan kurumlar vergisi 2022 yılında %23 oranında uygulanmaktadır. Türkiye'de yıllar itibariyle kurumlar vergisi oranının değişimi OECD ortalamasına benzer olarak seyretmiştir.

Bununla birlikte her ne kadar küreselleşmeyle birlikte çoğu ülkede kurumlar vergisi oranlarında indirim söz konusu olsa da, büyük ölçekteki ülkeler vergi oranlarında çok fazla değişiklik yapmaması da söz konusu olabilmektedir. Çünkü çok uluslu şirketler vergi oranlarına rağmen altyapısından, teknolojisinden, işgücünden ve doğal kaynaklarından faydalanmak istedikleri ülkelerde de yatırım yapmayı sürdürebilmektedir (Çelikkaya, 2010). Teoride gelişmiş ülkelerin diğer ülkelere nazaran daha yüksek sermaye vergisi oranları uyguladıkları, çünkü kişi başına vergi tabanlarındaki aşınmanın daha az olduğu öne sürülmektedir (Bretschger & Hettich, 2002). Tablo 2'ye bakıldığında OECD ülkeleri içerisinde Kosta Rika dışında, kurumlar vergisi oranlarında 1980'li yıllara göre indirim uygulamayan ülke bulunmamaktadır. Ülkeler bazında farklılık olmakla birlikte OECD üyesi ülkelerin kurumlar vergisi oranında az ya da çok dönemler arası değişiklik olduğu açıktır.

Tablo 2

OECD Ülkelerinde Kurumlar Vergisi Oranları (%)

Ülkeler	1981	1990	2000	2010	2020	2021	2022
Almanya	56	50	42,2	15,8	15,8	15,8	15,8
ABD	46	34	35	35	21	21	21
Avustralya	46	39	34	30	30	30	30
Avusturya	55	30	34	25	25	25	25
Belçika	48	41	39	33	25	25	25
Bir. Krallık	52	34	30	28	19	19	19
Çek Cum.	--	--	31	19	19	19	19
Danimarka	40	40	32	25	22	22	22
Estonya	--	--	26	21	20	20	20
Finlandiya	43	25	29	26	20	20	20
Fransa	50	37	37,7	34	32	28,4	25,8
Hollanda	48	35	35	25,5	25	25	25,8
İrlanda	45	43	24	12,5	12,5	12,5	12,5
İspanya	33	35	35	30	25	25	25
İsrail	--	--	36	26,3	23	23	23
İsveç	40	40	28	25	21,4	20,6	20,6
İsviçre	9,8	9,8	8,50	8,5	8,5	8,5	8,5
İtalya	25	36	37	27,5	24	24	24
İzlanda	--	--	30	18	20	20	20
Japonya	42	37,5	30	30	23,2	23,2	23,2
Kanada	36	28	29,1	18	15	15	15
Kolombiya	--	--	35	33	32	31	35
Kore	--	--	28	22	25	25	25
Kosta Rika	--	--	30	30	30	30	30
Letonya	--	--	25	15	20	20	20
Litvanya	--	--	24	15	15	15	15
Lüksemburg	40	34	31,2	21,8	18,2	18,2	18,2
Macaristan	--	40	18	19	9	9	9
Meksika	42	36	35	30	30	30	30
Norveç	29,8	29,8	28	28	22	22	22
Polonya	--	--	30	19	19	19	19
Portekiz	40	36,5	32	25	30	30	30
Slovakya	--	--	29	19	21	21	21
Slovenya	--	--	25	20	19	19	19
Şili	--	--	15	17	10	10	10
Türkiye*	50/35	46	33	20	22	25	23
Yeni Zelanda	45	33	33	30	28	28	28
Yunanistan	45	46	40	24	24	22	22
OECD Ort.**	41,9	35,8	30,3	23,7	21,5	21,4	21,4

Kaynak: OECD (1999, 2023b), Türkan (1993).

* Türkiye'de 1950-1981 döneminde kurumlar arasında farklı vergi oranları uygulanmıştır. Sermaye şirketleri ile kooperatifler için kurumlar vergisi oranı %50, diğer kurumlar için ise %35'tir.

** İlgili yıllarda yalnız veri elde edilebilen ülkeler hesaplamaya dâhil edilmiştir. Türkiye için 1981 yılı oranı %50 kabul edilerek hesaplanmıştır.

Küreselleşme süreci ülkelerin sadece kurumlar vergisi oranlarında değil aynı zamanda gelir vergisi oranlarında da değişiklikler meydana getirmiştir. Bu kapsamda Tablo 3'te OECD ülkelerinde 1981-2022 yılları arasında uygulanan en yüksek gelir vergisi oranlarına yer verilmektedir.

Tablo 3

OECD Ülkelerinde En Yüksek Gelir Vergisi Oranları (%)

Ülkeler	1980	1990	2000	2010	2020	2021	2022
Almanya	65	65	53,8	47,5	47,5	47,5	45
ABD	70	33	46,7	41,9	43,7	43,7	37
Avustralya	62	49	48,5	46,5	47	47	45
Avusturya	62	50	43,7	43,7	55	55	55
Belçika	76	55	60,5	53,7	52,9	52,9	50
Bir. Krallık	83	40	40	50	45	45	45
Çek Cum.	--	--	32	15	15	23	23
Danimarka	66	68	59	55,4	55,9	55,9	56
Estonya	--	--	26	21	20	20	20
Finlandiya	65	63	55,2	49	51,2	51,3	55
Fransa	60	53	58,3	46,7	55,4	55,4	45
Hollanda	72	72	60	52	49,5	49,5	49,5
İrlanda	60	58	46	52	48	48	40
İspanya	66	56	48	43	43,5	45,5	47
İsrail	--	--	50	45	50	50	50
İsveç	87	72	55,4	56,6	52,3	52,3	20
İsviçre	31	33	43,8	41,7	41,7	41,7	11,5
İtalya	72	66	46,4	45,2	47,2	47,2	43
İzlanda	63	40	45,4	46,1	46,2	46,3	31,8
Japonya	75	65	50	50	55,9	55,9	45
Kanada	60	44	47,9	46,4	53,5	53,5	33
Kolombiya	--	--	35	33	39	33	39
Kore	--	--	44	38,5	46,2	49,5	45
Kosta Rika	--	--	15	15	25	25	25
Letonya	--	--	25	26	31,4	31	31
Litvanya	--	--	33	15	32	32	32
Lüksemburg	57	56	47,2	39	45,8	45,8	42
Macaristan	--	--	40	32	15	15	15
Meksika	55	40	40	30	35	35	35
Norveç	75	64	47,5	40	38,2	38,2	22
Polonya	--	--	40	32	32	32	32
Portekiz	84	40	40	45,9	53	53	48
Slovakya	--	--	42	19	25	25	25
Slovenya	--	--	50	41	50	50	50
Şili	--	--	45	40	35	40	40
Türkiye*	75	50	45	35	40	40	40
Y. Zelanda	62	33	39	35,5	33	39	39
Yunanistan	60	50	43,9	45	54	44	44
OECD Ort.	67,3	52,8	44,4	39,7	42,2	42,4	38,1

Kaynak: OECD (2023c), Edwards & Rugly (2002), PWC (2023).

* Türkiye için veriler ilgili yıl tebliğlerinden derlenmiştir.

Kurumlar vergisinde olduğu gibi gelir vergisinde de aynı eğilim söz konusudur. Tablo 3'e göre OECD ortalaması dikkate alındığında yıllar itibarıyla gelir vergisi oranının %67'den %38'e gerilediği görülmektedir. OECD üyesi ülkeler arasında 2022 yılı itibarıyla en yüksek gelir vergisi oranına sahip ülkeler Danimarka, Finlandiya ve Avusturya iken en düşük gelir vergisi oranına sahip ülkeler İsviçre ve Macaristan'dır. Türkiye açısından bakıldığında gelir vergisi oranındaki değişim OECD ülkelerindeki eğilimle aynıdır. 1980 yılında en yüksek gelir vergisi oranı %75 iken

2022 yılında bu oran %40'a gerilemiştir. Gelir vergisi oranlarındaki bu indirimlerle dünyada yabancı sermaye hareketliliğinin ve bununla birlikte miktarının da arttığı kabul edilmektedir (Öz & Yaraşır, 2009).

3.3 Vergi Türlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Dağılımına Etkisi

Gelir vergisi ve kurumlar vergisindeki oran indirimlerine bağılı olarak, bu vergilerde meydana gelen gelir kayıpları, vergi yükünün mobilitesi daha düşük faktörlere kaymasına neden olmaktadır. Nitekim devlet kamu hizmetlerini gerçekleştirebilmek için vergi gelirlerine ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle vergi gelirlerinde meydana gelen bu azalmalar üretim faktörleri arasındaki vergi yükünün değışmesi, tüketim vergilerine ağırlık verilmesi ve düz oranlı vergilere geçilmesi gerektiğı gibi meselelerin ön plana çıkmasına yol açmaktadır (Karakurt & Akdemir, 2010). Tablo 4 ve 5'te OECD ülkelerinde ve Türkiye'de, vergi türleri itibarıyla elde edilen vergi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki paylarına yer verilmektedir.²

Tablo 4

Vergi Türleri İtibarıyla Vergi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı, OECD Ortalaması (%)

Ülkeler	1965	1975	1985	1995	2005	2015	2020
Gelir Vergisi	26,20	29,79	29,76	24,33	22,15	23,10	24,07
Kurumlar Vergisi	8,8	7,6	8,0	8,1	10,55	9,21	9,01
Sosyal Güvenlik Primleri	17,6	21,9	22,05	25,47	25,04	25,92	26,63
Servet Vergileri	7,87	6,35	5,36	5,06	5,06	5,41	5,66
Tüketim Vergileri	38,4	32,8	33,71	34,42	33,90	33,34	32,09

Kaynak: OECD (2023d, 2023e, 2023f, 2023g, 2023h).

Tablo 4'te yer alan bilgiler değerlendirildiğinde OECD ortalamasının yıllar itibarıyla gelişimine bakıldığında ülkelerin vergi yapılarında bir değişikliğin olduğunu söylemek mümkündür. 1965 yılında toplam vergi gelirleri içerisinde %26 olan gelir vergisinin payı 2020 yılında %24'e gerilemiştir. Toplam vergi gelirleri içerisinde kurumlar vergisinin payı değerlendirildiğinde önceki dönemlerde ortalama %8 civarında seyreden kurumlar vergisinin payı 2005 yılında %10'a çıkmış ancak sonraki dönemlerde %9'a gerilemiştir. Kurumlar vergisi oranlarındaki indirim nedeniyle her ne kadar bu vergiden elde edilen gelirin azalması beklense de, vergi oranındaki indirim yatırımların artmasına bu durum da kurumlar vergisi mükelleflerinin artmasına neden olabilmektedir. Yüksek kurumlar vergisinin uygulandığı ülkelere, düşük kurumlar vergisi oranlarının uygulandığı ülkelere sermaye kaçış söz konusu olabilmektedir. Bu durum düşük oranlı ülkelere kurumlar vergisi gelirlerini arttırabilmektedir (Kargı & Yayğır, 2016).

Diğer taraftan toplam vergi gelirleri içerisinde servet vergilerinin payına bakıldığında ise özellikle son dönemlerde bu verginin payında bir değişiklik söz konusu değildir. Tüketim üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı 1965 yılında %38 iken 2020 yılında %32 olduğu gözlenmektedir. Tüketim vergilerinin payında son dönemlerde ciddi bir değişiklik olmamakla birlikte bir azalmanın olduğunu söylemek mümkündür. Tablo 4'e

² Tablo 4'te diğer vergilerin yanı sıra sosyal güvenlik primlerine yer verilmesinin nedeni; emeğin vergilendirilmesinde, diğer bir ifadeyle emek üzerindeki vergi yükünün tespitinde sosyal güvenlik primlerinin önem taşımasıdır. Öte yandan küreselleşmenin emek faktörü üzerindeki vergi yüküne etkisinin analizinde kullanılan vergi takozunun hesaplanmasında da sosyal güvenlik primleri dâhil olduğundan, konu ile bütünlük sağlanması açısından sosyal güvenlik primlerinin yıllar içerisindeki ağırlığının açıklanmasının faydalı olacağı düşünülmektedir.

bakıldığında OECD ortalamasında en önemli değişikliğin sosyal güvenlik primlerinde olduğu görülmektedir. Sosyal güvenlik primlerinin toplam vergileri içerisindeki payı 1965 yılında %18 iken, 2020'de bu pay %26'ya yükselmiştir. Buna göre OECD ülkelerinde dönemler arası farklılık söz konusu olmakla birlikte tüketim vergileri ve sosyal güvenlik primleri toplam vergi gelirleri içerisinde ağırlıklı paya sahip olduğu görülmektedir. Toplam vergi gelirleri içerisindeki dağılım 1965 ve 1985 yılları arasında farklılaşmaktadır. Bu yıllarda gelir vergisi ve tüketim vergisi toplam vergi gelirleri içerisinde en fazla paya sahip vergiler iken sonraki dönemlerde sosyal güvenlik primlerinin payında meydana gelen artış dağılımı değiştirmiş ve bu vergiler gelir vergilerinin önüne geçmiştir. Bu nedenle OECD ülkelerinde küreselleşmeyle birlikte vergi yapısında sosyal güvenlik primleri bazında ciddi bir değişikliğin olduğu söylenebilir.

Tablo 5

Türkiye'de Vergi Türleri İtibarıyla Vergi Gelirlerinin Toplam Vergi Gelirleri İçerisindeki Payı (%)

Ülkeler	1965	1975	1985	1995	2005	2015	2020
Gelir Vergisi	24,77	32,88	27,55	21,57	14,71	14,62	13,19
Kurumlar Vergisi	4,8	5,1	9,5	6,7	7,10	5,69	8,72
Sosyal Güvenlik Primleri	5,9	9,5	14,29	12,08	22,43	29,02	29,69
Servet Vergileri	10,53	6,86	4,58	3,05	3,04	3,33	4,44
Tüketim Vergileri	54	41,3	36,02	37,57	49,30	44,31	42,94

Kaynak: OECD (2023d, 2023e, 2023f, 2023g, 2023h).

Türkiye'de yıllar itibarıyla vergi gelirlerinde yaşanan değişim ise Tablo 5'te yer almaktadır. Özellikle küreselleşmenin etkisinin hissedildiği 1980 ve sonrası dönemde vergi türlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında önemli değişiklikler olduğu görülmektedir. Türkiye'de toplam vergi gelirleri içerisinde gelir vergilerinin payı 1985 yılında %27'lik bir paya sahip iken 2020 yılında bu pay %13'e düşmüştür. Aynı şekilde kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında da 1980 sonrası dönemde bir azalma söz konusudur. Ancak kurumlar vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı 2020 yılında yaklaşık %9'a yükselmiştir. Diğer taraftan tüketim üzerinden alınan vergilerin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı da 1980 sonrası dönemde ciddi bir artış göstermiştir. Bu durumda, Türkiye'de gelir ve kurumlar vergisi gelirlerinde meydana gelen azalmanın dolaylı vergilere ağırlık verilerek telafi edilmeye çalışıldığı söylenebilmektedir. 1960'lı yıllarda daha fazla bir paya sahip olan servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı 1980 sonrası dönemde hemen hemen aynı oranlarda seyretmiş olup önemli bir değişiklik söz konusu değildir. Sosyal güvenlik primlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payında ise yıllar itibarıyla ciddi bir artışın olduğunu söylemek mümkündür. 1985 yılında %14 olan bu pay 2020 yılında yaklaşık %30'a yükselmiştir. Türkiye'de vergi yapısı incelendiğinde ağırlıklı payın tüketim vergileri ve sosyal güvenlik primleri üzerinde olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde Türkiye'de toplam vergi gelirlerinin yaklaşık %72'sini tüketim vergileri ve sosyal güvenlik primlerinden elde edilen gelirler oluşturmaktadır. Bu kapsamda küreselleşme süreciyle birlikte Türkiye'de gelir vergisinde meydana gelen azalmalar vergi yükünün sosyal güvenlik primleri ile tüketim vergilerine aktarılarak telafi edilmeye çalışmıştır.

Gerek OECD ülkelerinde gerekse Türkiye'de vergi yapılarında meydana gelen değişim ve vergi gelirleri içerisinde tüketim vergileri ile sosyal güvenlik primlerinin ağırlıklı paya sahip olmaları vergi sisteminin artan oranlı yapısına zarar vermesi nedeniyle eleştirilmektedir (Aktan & Vural, 2012a). Bilindiği üzere artan oranlı vergi tarifleri tüketim vergilerine nazaran daha çok

gelir üzerinden alınan vergilerde uygulanabilmektedir. Bu nedenle tüketim vergilerinin payının artması artan oranlı vergilerin işlevselliğini daraltmakta olup vergi sistemlerinde artan oranlılıktan uzaklaşıldıkça bölüşümde adalet noktasında sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Çünkü artan oranlı vergilerin aksine düz oranlı vergi tarifelerinde ric'i vergi yüküne neden olmakta alt gelir grubunda yer alanlar üst gelir gruplarında yer alanlara göre daha fazla vergi yüküne katlanmak zorunda kalmaktadır (Ebdon, 2005). Bu durum teoride tersine artan oranlılık olarak ifade edilmektedir.

3.4 Vergi Takožu Oranlarına İliřkin Etkisi

Küreselleşmenin ülkelerin vergi yapılarında meydana getirdiği değişiklik vergi takozundan hareketle de yorumlanabilmektedir. Bu yolla küreselleşmenin emek üzerindeki vergi yüküne olan etkisi izlenebilmektedir. Vergi takozu (tax wedge), bir çalışan için devlete ödenen vergi ve sosyal güvenlik kesintilerinin toplamından oluşmakta ve bu konu hakkında bilgiler sunmaktadır (OECD, 2014). Buna göre vergi takozu işverenin toplam işgücü maliyeti (brüt ücret, sigorta prime ve vergiler) ile çalışanın net ücreti arasındaki farkı ifade etmektedir (Çelikkaya, 2013). Artan oranlı vergilerden uzaklaşılması, küreselleşme nedeniyle vergilemede meydana gelen zorluklar, ülkelerin vergi politikalarında değişikliğe gitmelerine yol açmış ve vergi yükünün başta emek olmak üzere vergilemenin daha basit uygulanacağı alanlara kaydırmıştır. Bu durum vergi takozunun önceki dönemlere nazaran daha fazla artmasına neden olmaktadır (Nar, 2015). Tablo 6'da OECD ülkelerinde yıllar itibariyle vergi takozu oranları yer almaktadır.

Tablo 6

*OECD Üyesi Ülkelerde Vergi Takožu Oranları (%)
(Orta Gelirli Bekâr ve Çocuksız Çalışanlar)*

Ülkeler	1980	1990	2000	Ülkeler	1980	1990	2000
Almanya	52,86	49,05	48,81	Kanada	34,07	31,85	30,85
ABD	30,84	30,75	27,21	Kolombiya	--	--	--
Avustralya	47,31	26,83	28,36	Kore	16,36	20,14	23,37
Avusturya	31,01	48,17	47,45	Kosta Rika	27,78	28,01	29,25
Belçika	57,10	55,93	52,24	Letonya	43,21	44,04	42,26
Bir. Krallık	32,59	32,58	30,85	Litvanya	45,70	40,60	37,08
Çek Cum.	42,59	42,13	44,03	Lüksemburg	35,84	35,27	39,45
Danimarka	41,45	35,94	35,27	Macaristan	54,68	46,61	43,64
Estonya	41,31	40,09	37,32	Meksika	12,68	15,98	20,41
Finlandiya	47,52	42,29	41,38	Norveç	38,56	37,29	35,76
Fransa	50,43	49,90	46,56	Polonya	38,17	34,21	34,77
Hollanda	40,04	38,10	36,09	Portekiz	37,33	37,13	41,54
İrlanda	35,31	30,88	33,67	Slovakya	42,14	38,10	41,32
İspanya	38,63	39,75	38,98	Slovenya	46,25	42,54	43,15
İsrail	29,58	20,72	23,13	Şili	7,00	7,00	7,03
İsveç	50,14	42,76	42,65	Türkiye	40,36	36,98	39,46
İsviçre	22,87	22,10	22,48	Y. Zelanda	19,37	16,99	19,27
İtalya	47,08	47,18	46,93	Yunanistan	38,73	39,98	38,92
İzlanda	28,83	33,36	32,51	OECD Ort.	36,20	34,51	34,63
Japonya	29,84	30,23	32,58				

Kaynak: OECD (2023i).

Tablo 6’da OECD ortalamasına bakıldığında yıllar itibariyle vergi takozu oranının %30’ların üzerinde seyrettiğini gözlenmektedir. Buradan çıkan sonuç, her ne kadar OECD ülkeleri ve Türkiye’de gelir vergisi oranları ve gelir vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı azalıyor olsa da, sosyal güvenlik primlerinin payındaki artışa da bağlı olarak vergi takozundaki artış nedeniyle emek üzerindeki vergi yükünün artmış olmasıdır. OECD ülkeleri açısından 2020 yılı itibariyle vergi takozu oranı en yüksek ülke %52 oranıyla Belçika’dır. Bunun nedeninin Belçika’nın Avrupa’da en yüksek düzeyde asgari ücret geliri ödeyen ülke olmasından kaynaklı olduğu ileri sürülmektedir (Nar, 2015). Ayrıca Almanya, Avusturya, Fransa, İtalya’da da vergi takozu oranları yaklaşık %50 civarında seyretmektedir. Vergi takozu oranının en düşük olduğu ülkeler arasında ise Şili ve Yeni Zelanda yer almaktadır. Türkiye’de ise vergi takozu oranı bir önceki döneme göre artış göstermiş ve 2020 yılında %39 seviyesine ulaşmıştır. Bu kapsamda Türkiye’de vergi takozu oranı OECD ortalamasının üzerinde seyretmektedir. Böylelikle Türkiye’de emek faktörü arz edenlerin elde ettikleri kazançların yaklaşık %40’ı vergi takozuna karşılık gelmektedir. Yani elde edilen brüt ücret gelirlerinin neredeyse yarısı kesintiye konu edilmektedir. Emegin üzerindeki yükün artması üretim sürecinde işsizliğe ve çalışma arzusunun optimal seviyenin altına düşmesine neden olabilmektedir (Giray, 2005; Ulbrich, 2011). Ayrıca bu yükün artması işçilik maliyetlerinin yükselmesi, vergi kaçakçılığı, kayıt dışı istihdam veya merdiven altı üretim gibi önemli sorunlara da kaynak oluşturmaktadır (Nar, 2015). Diğer taraftan vergi takozu yüksek oranlarda olması gelir grupları arasında bölüşümde adalet hedefinin de olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir (Buyrukoğlu & Kutbay, 2016). Ülke ekonomileri açısından sahip olduğu bu gibi ekonomik ve sosyal sorunlardan kaynaklı emek faktörü üzerindeki vergi yükünün daha düşük oranlarda tutulması önem arz etmektedir.

4. Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşmeyle birlikte hız kazanan vergi rekabeti, emek ve sermaye faktörlerinin vergilendirilmesinde değişiklikler meydana getirmiştir. Bilindiği üzere ayırma ilkesi emek faktörünün sahip olduğu dezavantajlardan kaynaklı olarak sermayenin emeğe nazaran daha yüksek oranda vergilendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ayırma ilkesi kapsamında emeğin daha düşük oranlarda vergilendirilmesinin bölüşümde adaletle hizmet edebileceği kabul görmektedir. Ancak küreselleşmeyle birlikte gelişen dünya ticareti ayırma ilkesinin uygulanabilirliğini güçlendirmektedir. Çünkü ülkeler özellikle yabancı sermayeyi çekebilmek ve uluslararası rekabet gücünü elde edebilmek adına sermayenin emeğe kıyasla daha düşük vergi yüküyle karşı karşıya kalmasını sağlayan vergi düzenlemeleri yapmaktadır. Günümüzde sermayenin hiç vergilendirilmemesi söz konusu olmamakla birlikte sermaye üzerindeki vergi yükünün azaltılmaya çalışıldığında aşikârdır. Durum OECD üyesi ülkeler ve Türkiye özelinde incelendiğinde küreselleşme süreciyle emek ve sermayenin vergilendirilmesinde ortaya çıkan farklılıklar vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı, gelir ve kurumlar vergisi oranlarının değişimi, vergi türlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki dağılımı ve vergi takozu oranı aracılığıyla incelenebilmektedir.

OECD ortalaması dikkate alındığında vergi gelirlerinin GSYH içerisindeki payı yıllar itibariyle artış göstermiştir. OECD ülkelerinde yıllar itibariyle gelir ve kurumlar vergisi oranlarında meydana gelen değişime bakıldığında, vergi oranlarında ciddi düzeyde bir azalmanın olduğunu söylemek mümkündür. Vergi rekabetinin gereği OECD ülkelerinde gelir ve kurumlar vergisi oranlarındaki bu düşüş sermaye faktörü üzerindeki vergi yükünü azaltmıştır. OECD üyesi ülkelerde vergi oranlarındaki indirimler vergi yükünün mükellefler açısından dağılımını

etkilemiştir. OECD ortalamasının bazında vergi türlerinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı değerlendirildiğinde gelir vergisinin toplam vergi gelirleri içerisindeki payı azalırken, sosyal güvenlik primlerinde ciddi bir artışın olduğu gözlenmektedir. Diğer vergi türlerinin payında ise önemli bir değişim söz konusu değildir. Durum Türkiye özelinde değerlendirildiğinde OECD ortalamasıyla benzer bir eğilim söz konusu olmakla birlikte yıllar itibariyle gelir vergisinin payında yarı yarıya bir azalma söz konusudur. OECD ortalamasında olduğu gibi Türkiye’de de sosyal güvenlik primlerinin payında ciddi bir artış söz konusudur. Ayrıca OECD ülkelerinde ve Türkiye’de dolaylı vergilerinin ağırlıklı bir paya sahip olduğu da gözlenmektedir. OECD ülkelerinde yıllar itibariyle vergi takozu oranlarına bakıldığında ise ortalama vergi takozu oranı %30’ların üzerinde seyrederken Türkiye yaklaşık %40 ile OECD ortalamasının üzerinde bir orana sahiptir. Hayli yüksek olan vergi takozu oranı esasında emek faktörü üzerindeki vergi ve sosyal güvenlik primlerinin yükünü ifade etmektedir. Küreselleşme sürecinde ülkelerin vergi yapılarında meydana gelen değişim sermaye ve emek faktörünün vergi yükünde değişime ve aynı zamanda ülkelerin vergi yapılarının dolaylı vergiler ağırlık olmasına neden olmuştur.

Emek faktörü üzerinde vergi yükünün fazla olması ve dolaylı vergilerin payının yüksek olması bölüşümde adalet kaygılarını arttırmaktadır. Nitekim adaletin sağlanabilmesi için vergi sistemlerinde ayırma ilkesi, asgari geçim indirimi, artan oranlılık gibi mekanizmalara yer verilmesi gerekmektedir. Emeğin vergi yükünün yüksek olması ayırma ilkesinin uygulanabilirliğinin, ülkelerin vergi yapılarında tüketim vergilerinin ve sosyal güvenlik primlerinin ağırlıklı paya sahip olması artan oranlılığın ortadan kalkmasına yol açabilmektedir. Esasında bu durum bir politika tercihinin sonucudur. Ekonomik büyüme ve kalkınmayı hedefleyen ülkeler mecburen sermaye üzerindeki vergi yükünü azaltarak hem yerli hem de yabancı sermaye miktarının artmasını sağlamaya çalışmaktadır. Bu hedef doğrultusunda tasarlanıp uygulanan vergi politikaları ise bölüşümde adaleti olumsuz etkileyebilmektedir. Emek faktörü üzerindeki yükü bölüşümde adaletin yanı sıra kayıt dışı istihdam gibi ekonomik sorunları da beraberinde getirebilmektedir. Bu gibi nedenlerle emek faktörü üzerindeki vergi yükünün azaltılması önem arz etmektedir.

Ülkeler vergilerin mali olmayan amaçlarını göz önünde bulundurarak vergi yükünü farklı vergilere kaydırabilir. Bu vergilerin başında servet vergileri gelmektedir. Hem OECD ortalamasında hem de Türkiye özelinde toplam vergi gelirleri içerisinde oldukça düşük bir paya sahip olan servet vergilerinin işlevi arttırılmalıdır. Bilindiği üzere gelir ve servet dağılımını iyileştirmek servet vergilerinin amaçları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla emeğin üzerindeki vergi yükünün azaltılmasında servet vergileri etkin bir araç olarak kullanılabilirliği düşünülmektedir. Diğer taraftan oldukça yüksek bir paya sahip olan dolaylı vergilerde de bir takım düzenlemeler yapılarak, sermayenin daha düşük oranda vergilendirilmesine bağlı olarak ortaya çıkan kayıpların telafisinde adalet sağlanması mümkün olabilecektir. Bu kapsamda ülkeler ÖTV’yi bir araç olarak kullanabilir. ÖTV kapsamında yer alan lüks malların yüksek oranda vergilendirilmesi hem gelir eşitliğini hem de emek üzerindeki yükün lüks malların tüketimine aktarılmasını sağlayabilmektedir. Ancak bunun sağlanabilmesi adına başta Türkiye olmak üzere ÖTV’ye dâhil olan lüks tüketim mallarının gözden geçirilip tekrar düzenlenmesi önem arz etmektedir. Nitekim bu grupta yer alan malların bir kısmı günümüzde lüks tüketime konu edilebilecek statüde yer almamaktadır. Ülkeler nezdinde yapılabilecek bu gibi düzenlemelerle emek faktörü üzerindeki vergi yükünün azaltılabilmesi mümkündür.

TEŞEKKÜR

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Yazarlar bu çalışmada etik ilke ve standartlara uyduklarını beyan etmişlerdir.

YAZAR KATKI BEYANI

Ebru Karış (ID) | Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %50

Betül Hayrullahoğlu (ID) | Kavram/fikir; Literatür taraması; Tasarım; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Eleştirel inceleme; Yönetme ve kontrol; Finansman; Son onay ve sorumluluk.

Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

- Aghion, P., Akcigit, U. & Fernández-Villaverde, J. (2013, May). Optimal capital versus labor taxation with innovation-led growth (Working Paper No. 19086). National Bureau of Economic Research. <https://doi.org/10.3386/w19086>
- Akdoğan, A. (2011). *Kamu maliyesi*. Gazi Kitabevi.
- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2012a). Globalleşme ve maliye politikasında değişim. İçinde C. C. Aktan, A. Kesik & D. Dileyici (Ed.), "Yeni" Maliye (ss. 249-271). T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Aktan, C. C., & Vural, İ. Y. (2012b). Vergi rekabeti. İçinde C. C. Aktan, A. Kesik & D. Dileyici (Ed.), "Yeni" Maliye (ss. 249-271). T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayınları.
- Asher, M. G. & Rajan, R. S. (2001). Globalization and tax systems: Implications for developing countries with particular reference to Southeast Asia. *ASEAN Economic Bulletin*, 18(1), 119-139.
- Avi-Yonah, R. S. (2001). Globalization and tax competition: Implication for developing countries. *Cepal Review*, 74, 60-65.
- Bakkal, U., & Susam, N. (2011). Küreselleşme sürecinin kamu maliyesi alanına etkileri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61(2), 23-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuifm/issue/841/9320>
- Bayar, F. (2008). Küreselleşme kavramı ve küreselleşme sürecinde Türkiye. *Uluslararası Ekonomik Sorunlar Dergisi*, 32, 25-34.
- Blöchliger, H., & Pinero-Campos, J. (2011). *Tax competition between Sub-central governments*. 20 Şubat 2023'de erişim adresi, <https://www.oecd.org/tax/federalism/48817035.pdf>
- Bretschger, L., & Hettich, F. (2002). Globalisation, capital mobility and tax competition: Theory and evidence for OECD countries, *European Journal of Political Economy*, 18, 695-716. [https://doi.org/10.1016/S0176-2680\(02\)00115-5](https://doi.org/10.1016/S0176-2680(02)00115-5)
- Buyrukoğlu, S., & Kutbay, H. (2016). Türkiye'de kayıtdışı istihdamın bir tetikleyicisi olarak vergi takozu sorunu ve maliyeti. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 16(31), 249-273. <http://doi.org/10.30976/susead.302167>
- Çalcalı, Ö., & Yılmaz, A. (2013). Sermayenin vergilendirilmesinde adaletten etkinliğe doğru yaşanan kayma: Türkiye'deki durum. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 20(2), 243-258. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/yonveek/issue/13699/165827>
- Çelikkaya, A. (2010). Globalleşmenin neden olduğu kurumlar vergisi reformları ve OECD üyesi ülkeler üzerine bir değerlendirme. *Maliye Dergisi*, 159, 36-52.
- Çelikkaya, A. (2013). OECD üyesi ülkelerde emek üzerindeki vergi yükünün gelişimi ve Türkiye üzerine bir inceleme. *TİSK Akademi*, 8(16), 69-91.
- Dikkaya, M., & Deniz, F. (2006). Ekonomik küreselleşmenin yol açtığı problemler: Teorik bir bakış. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 163-181. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijmeh/issue/54838/750819>
- Ebdon, C. (2005). Tax systems and structures. İçinde D. Robbins (Ed.), *Handbook of public sector economics* (ss. 235-270). Taylor and Francis Group,
- Edwards, C., & Ruyg, V. D. (2002, April 12). *International tax competition a 21st-century restraint on government* (Policy Analysis, No. 431). CATO Institute.

- Eke, E. U. (2018). *Türkiye'de gelir vergisinde uygulanan ayırma ilkesinin gelir dağılımı üzerine etkisi* (Yayın No: 514323) [Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi.
- Giray, F. (2005). Küreselleşme sürecinde vergi rekabeti ve boyutları. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 9, 93-122. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1123227>
- Günaydın, İ., & Benk, S. (2003). Globalleşmenin vergi sistemlerinde meydana getirdiği değişiklikler. *Vergi Dünyası Dergisi*, 267, 160-174.
- Karakurt, K., & Akdemir, T. (2010). İkili gelir vergisi sisteminin adalet ve etkinlik ilkeleri açısından değerlendirilmesi (Adalet tartışmalarının gölgesinde ikili gelir vergisi). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15(1), 129-154. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduibfd/issue/20828/223053>
- Kargı, N., & Karayılmazlar, E. (2009). Küreselleşmenin vergi politikaları üzerindeki etkinsizlik etkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(3), 21-37. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sduibfd/issue/20829/223077>
- Kargı, V., & Özüğurlu, H. Y. (2007). Türkiye'de küreselleşmenin vergi politikaları üzerine etkileri: 1980-2005 dönemi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 14(1), 275-289. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/145952>
- Kargı, V., & Yayğır, T. (2016). Küreselleşme, vergi rekabeti ve Türkiye'de vergi yükü. *International Journal of Public Finance*, 1(1), 1-22. <https://doi.org/10.30927/ijpf.319847>
- Keuschnigg, C., & Dietz, M. D. (2005, July). *A growth oriented dual income tax* (CESifo Working Paper, No. 1513). CESifo. https://www.cesifo.org/DocDL/cesifo1_wp1513.pdf
- Mankiw, N. G., Weinzler, M., & Yagan, D. (2009). Optimal taxation in theory and practice. *Journal of Economic Perspectives*, 23(4), 147-174. <https://doi.org/10.1257/jep.23.4.147>
- Nar, M. (2015). Ücret gelirleri üzerindeki vergi yükü: Vergi takozu uygulaması. *International Journal of Human Sciences*, 12(1), 685-705. <https://doi.org/10.14687/ijhs.v12i1.3150>
- OECD. (1999). Statutory corporate income tax rates. Retrieved March 06, 2023, from https://www.oecd.org/tax/tax-policy/tax-database/Table-II.1_1981-1999.xls
- OECD. (2014). Taxing wages. Retrieved March 10, 2023, from https://www.oecd-ilibrary.org/taxation/taxing-wages_20725124
- OECD. (2023a). Tax Revenue. Retrieved March 06, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/tax-revenue.htm>
- OECD. (2023b). Statutory corporate income tax rates. Retrieved March 07, 2023, from <https://stats.oecd.org/#>
- OECD. (2023c). Top statutory personal income tax rates. Retrieved March 07, 2023, from <https://stats.oecd.org/#>
- OECD. (2023d). Tax on personal income. Retrieved March 07, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/tax-on-personal-income.htm#indicator-chart>
- OECD. (2023e). Tax on corporate profits. Retrieved March 07, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/tax-on-corporate-profits.htm#indicator-chart>
- OECD. (2023f). Social security contributions. Retrieved March 07, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/social-security-contributions.htm#indicator-chart>
- OECD. (2023g). Tax on property. Retrieved March 07, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/tax-on-property.htm#indicator-chart>
- OECD. (2023h). Tax on goods and services. Retrieved March 07, 2023, from <https://data.oecd.org/tax/tax-on-goods-and-services.htm#indicator-chart>
- OECD. (2023i). Taxing wages. Retrieved March 06, 2023, from <https://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=AWCOMP#>
- Öz, E., & Yaraşır, S. (2009). Global bir kavram: Vergi rekabeti. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, 52. Seri, Prof. Dr. Şerafettin Aksoy'a Armağan, 10, 1-40.
- PWC. (2023). Personal income tax (PIT) rates. Retrieved March 06, 2023, from <https://taxsummaries.pwc.com/quick-charts/personal-income-tax-pit-rates>
- Saraç, Ö. (2006). *Küresel vergi rekabeti ve ulusal vergi politikaları*. Maliye ve Hukuk Yayınları.
- Saraçoğlu, F. (2001). Gelir vergisi sisteminde ayırma ilkesi uygulaması ve değerlendirilmesi. *İ. Ü. İktisat Fakültesi, Maliye Araştırma Merkezi Konferansları* 40. Seri, 60-68.
- Saraçoğlu, F. (2016). Ücretlerin vergilendirilmesinde ayırma ilkesi uygulamasının değerlendirilmesi. *İş ve Hayat Dergisi*, 2(3), 41-55.
- Selen, U. (2017). Refah iktisadi bağlamında optimal vergileme arayışı ve Türk vergi sisteminin analizi. İçinde F. Saraçoğlu & M. Çakır (Ed.), *Yrd. Doç. Dr. Yaşar Methibay'a Armağan* (ss. 329-364). Gazi Kitabevi.
- Türkan, E. (1993). Türkiye'de kurumlar vergisi uygulamasının firma davranışları üzerindeki etkileri (Yayın No: 2329-İPGM: 435) [DPT Uzmanlık Tezleri].
- Ulbrich, H. H. (2011). *Public Finance in Theory and Practice*. Routledge.
- Wilson, J. D., & Wildasin, D. E. (2004). Capital tax competition: Bane or boon. *Journal of Public Economics*, 88(6), 1065-1091. [https://doi.org/10.1016/S0047-2727\(03\)00057-4](https://doi.org/10.1016/S0047-2727(03)00057-4)

Extended Abstract

Although countries want to design their tax systems fair and suitably to the principles of taxation, the phenomenon of globalization, which has been felt in every field especially since the 1980s, has also spread to the use of taxation powers, which countries see as the most basic sovereign powers, and has led to the weakening of their monopoly power.

Because with globalization, the mobility of capital has increased, which makes it easier to avoid high taxes. As a result, it has become a necessity for countries to act in accordance with international requirements instead of acting independently in order to retain capital and qualified workforce. At this point, tax has come to the fore as a competitive element.

This race, in which countries entered through taxes in order to get a share from the global capital, made it inevitable to make changes in tax structures. These regulations in favor of capital have led to an increase in the tax burden on the labor.

The study aims to measure the impact of globalization on the taxation of labor and capital in OECD member countries and Türkiye. In this context, tax revenues, tax rates, and the weights of taxes in the tax system are examined from 1965 to the present.

The paper uses document analysis method. The results show that the share of tax revenues in GDP does not decrease due to globalization, on the contrary, it increases. On the other hand, there have been significant tax rate reductions in income tax and corporate tax both in OECD countries and in Türkiye. These reductions in income tax and corporate tax rates have reduced the tax burden on the capital. Another effect of these rate reductions is the decrease in the share of these taxes in total taxes. On the other hand, countries have tried to compensate for income losses due to reductions in tax rates by increasing indirect taxes and especially by increasing social security contributions. Tax wedge has become a problem for countries due to the weight of countries on social security contributions. The fact that the tax wedge in Türkiye is approximately 40% above the OECD average is a remarkable problem. All these explained situations have caused the tax burden to change in favor of capital and against labor. In addition, the unfairness of the tax system is another problem.

It is a fact that globalization necessitates competition and requires countries to make corporate tax reductions in order to attract capital. At first glance, it can be thought that this situation will create a problem such as a decrease in tax revenues. However, since the analyzes show that globalization does not reduce tax revenues, the main problem to be focused on is the ways in which countries compensate for their decreasing tax revenues. Since countries are trying to compensate for income losses in income tax and corporate tax with consumption taxes and social security contributions, the increase in the tax burden of labor comes to the fore as the main issue to be discussed.

In order to eliminate this negative situation, it is thought that it would be beneficial to focus on wealth taxes both in OECD countries and in Türkiye. Because the share of wealth taxes, whose main purpose is to eliminate wealth inequalities and to ensure justice, is very low in both OECD countries and Türkiye. On the other hand, especially for Türkiye, the arrangements to be made in the Special Consumption Tax (SCT) will be an effective measure in the fight against injustice stemming from indirect taxes. Although taxation of luxury consumption is one of the purposes of the SCT in Türkiye, it is understood that the luxury goods group is quite wide at this point and even basic needs are included in the scope of SCT. This situation fuels tax injustice, considering the tax pyramid caused by SCT along with Value Added Tax. So, revising in SCT will be very beneficial for Türkiye.

This page intentionally left blank

RESEARCH ARTICLE / Araştırma Makalesi
<https://doi.org/10.37093/ijsi.1217535>

Üst Kademe Teorisine İlişkin Bir Literatür Taraması

Ceyda Kavurmacı Aytaç*

Fusun Çınar Altıntaş**

Öz

Üst kademe teorisi, örgütleri yöneticilerinin birer yansıması olarak görmektedir. Teoriye göre yöneticilerin gözlemlenebilir yani demografik ve gözlemlenemeyen yani psikolojik değişkenleri örgütün stratejik seçim ve eylemlerini yönlendirmektedir. Çalışmanın esas amacı, üst kademe teorisi yazınının mevcut durumunu ve ilgili alanda anlaşılması gereken ve henüz yeterli çalışma yapılmamış olan alanları ortaya koymaktır. Bu doğrultuda, üst kademe teorisine ilişkin bir literatür taraması yapılmıştır. Teorinin ortaya konduğu 1984 yılından günümüze dek yapılmış olan çalışmalar analiz birimi, kullanılan değişkenler, kullanılan araştırma yöntemi gibi özellikleri açısından kategorize edilerek sunulmuştur. Teorinin gözlemlenebilir değişkenlerin ele alındığı çalışmalar ile hız kazandığı ancak diğer taraftan gözlemlenemeyen değişkenlerin yeterli sayıda çalışmaya konu edilmediği görülmüştür. Aynı zamanda, ilgili yazında nicel araştırma yöntemlerinin kullanımının çok yoğun olduğu ancak yönetici özelliklerinin stratejik eylemleri nasıl etkilediğini anlamaya yönelik yapılan nitel çalışmaların sıklıkla yapılmadığı görülmüştür. Mevcut çalışmanın, ilgili alanda yer alan araştırmacılara alana dair bir inceleme sunması açısından ve alanın mevcut durumunu ortaya koyması açısından katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: üst kademe teorisi, stratejik seçim, davranışsal strateji, literatür taraması

JEL Kodları: M10, M12, M19

Cite this article: Kavurmacı Aytaç, C., & Çınar Altıntaş, F. (2023). Üst kademe teorisine ilişkin bir literatür taraması. *International Journal of Social Inquiry*, 16(1), 411–432. <https://doi.org/10.37093/ijsi.1217535>

* Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye (Sorumlu Yazar).

E-posta: ckavurmaci@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7746-7627>

** Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Bursa, Türkiye.

E-posta: fcinar@uludag.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5664-8277>

Article Information

Bu çalışma, Prof. Dr. Fusun Çınar Altıntaş'ın danışmanlığında Doktora öğrencisi Ceyda Kavurmacı Aytaç tarafından savunulan "Üst Kademe Teorisi Bağlamında Yöneticilerin Bireysel Özelliklerinin Stratejik Karar Verme Sürecine Etkisini Anlamaya Yönelik Bir Çalışma" isimli Doktora tez çalışmasından üretilmiştir.

Received 12 Dec 2022; Revised 24 Feb 2023; Final Revised 26 Feb 2023; Accepted 05 March 2023; Available online 30 June 2023

A Literature Review on Upper Echelon Theory

Abstract

Upper echelon theory sees organizations as a reflection of their managers. According to upper echelon theory, the observable -demographic- and unobservable -psychological- variables of the managers direct the strategic choices and actions of the managers. The main purpose of the study is to reveal the current state of the upper-echelon theory literature and the areas that need to be understood and for which adequate studies have not been done yet. In this direction, a literature review on upper-echelon theory was conducted. The studies carried out since 1984, when the theory was introduced- are presented by categorizing them in terms of features such as analysis unit, variables, and research method. It has been observed that the theory has gained momentum with studies dealing with observable variables but on the other hand, unobservable variables are not subject to a sufficient number of studies. At the same time, it has been observed that the use of the quantitative research method is very intense, but qualitative studies aimed at understanding how managerial characteristics affect strategic actions are not frequently conducted. It is thought that the current study will contribute to the researchers in the field in terms of presenting a review of the field and revealing the current situation of the field.

Keywords: upper echelon theory, strategic choice, behavioral strategy, literature review

JEL Codes: M10, M12, M19

1. Giriş

Carnegie Okulu, örgütleri kendilerine özgü sosyal varlıklar olarak görmekte, seçimleri, sahip oldukları bilgi ve ilgi alanları açısından farklılaşan birey ve grupların koordine olmuş eylemlerinden oluşan bir sistem olarak tanımlamaktadır (March & Simon, 1993). Simon (1947), March ve Simon (1958) ve Cyert ve March (1963) çalışmalarıyla örgüt çalışmalarına farklı bir perspektif kazandırarak, örgütleri insan davranışının şekillendirdiği sosyal varlıklar olarak tanımlamanın yanı sıra örgüt araştırmalarına davranışsal gerekçelendirmeleri dahil etmeyi prensip kabul etmiştir (Gavetti & Rivkin, 2007).

Örgüte bakış açısının yanı sıra örgütlerde verilen kararların da davranışsal faktörler tarafından şekillendirildiğini öne süren Carnegie Ekolü (March & Simon, 1958; Cyert & March, 1963), vekalet teorisi ve stratejik seçim perspektifleri ile desteklenmiştir (Gavetti & Rivkin, 2007). Örgütlerde sınırlı rasyonalite, çoklu ve uyumsuz amaçlar, seçeneklerin fazla olması gibi faktörler karar durumunu kısıtlamaktadır. Karar vericinin uygun bilginin yalnızca bir kısmını algıladığı, kendine özgü bir biçimde yorumladığı ve tatmin edici kararı verdiği bir karar ortamı söz konusudur. Bu ortamda stratejik seçimde bulunmaya çalışan karar verici kendi yapılandırılmış gerçekliğini kullanmaktadır (Cannella vd., 2009).

Üst kademe teorisi de (Hambrick & Mason, 1984), örgütlerin, yöneticilerinin bir yansıması olduğu görüşü ile Carnegie Okulu tarafından desteklenen yazına (Barnard, 1938; Selznick, 1957; Mintzberg, 1973; March & Simon, 1958) katkı sağlamaktadır (Hoskisson vd., 1999).

Sınırlı rasyonalite düşüncesi ve Carnegie Okulu düşüncesini temel alan Üst Kademe Teorisi bu çalışmanın teorik zeminini oluşturmuştur. Üst kademe teorisi stratejik seçimleri yönetici özelliklerinin yansıması olarak görmektedir. Söz konusu yönetici özellikleri yaş, kıdem, deneyim, fonksiyon, eğitim düzey ve eğitim alanı gibi gözlemlenebilir yani demografik değişkenleri ile değer, kişilik, bilişsel yapı, kişilik gibi gözlemlenemeyen yani psikolojik değişkenlerden oluşmaktadır.

Bu çalışmanın amacı üst kademe teorisine ilişkin bir literatür taraması gerçekleştirmek ve alanın mevcut durumunu ortaya koymaktır. Literatür taramasında üst kademe teorisinin vurgu yaptığı gözlemlenebilir ve gözlemlenemeyen değişkenler açısından bir kategorizasyon yapılmıştır. Sonrasında çalışmalarda yer alan değişkenler özetlenmiştir. Bunun yanı sıra

çalışmalar analiz birimleri açısından da sınıflandırılmıştır. CEO ve üst kademe yönetim ekibinin analiz birimi olarak kullanılması açısından da literatürde bir ayrışma görülmektedir. Diğer taraftan çalışmalarda kullanılan bağımlı değişkenler de özetlenmiştir. Son olarak çalışmalar kullanılan araştırma yöntemi açısından da kategorize edilmiştir. Söz konusu literatür taramasının alana dair bir perspektif sunacağı ve alanda yer alan araştırmacılara fayda sağlayacağı beklenmektedir.

2. Üst Kademe Teorisi

Hambrick ve Mason (1984) yılında yazdıkları "Upper Echelons: The Organization as a Reflection of Its Top Managers" adlı makalede stratejinin tekno-ekonomik faktörler ile açıklanmaya çalışıldığını ve hatta strateji sürecinin dahi insan faktörü dışarıda bırakılarak incelendiğini öne sürmüştür. Bunun yanı sıra örgütsel çıktılar örgütteki aktörlerin özelliklerinin birer yansıması olarak kabul edilmiştir.

Üst kademe teorisi, Carnegie Okulu'nu (Simon, 1947; March & Simon, 1958; Cyert & March, 1963) temel alarak endüstri yapısı, rekabet avantajı, fiyatlama ve kapasite kararları gibi konuları yöneticiyi dâhil etmeksizin tartışan, iktisat tabanlı stratejik görüşe karşı gelişmiştir (Hambrick, 2007, s. 37). Üst kademe teorisi demografik değişkenlerin yanı sıra yönetici değerleri, bilişsel özellikleri ve seçici algısı ile stratejik seçim arasındaki kritik bağlantıyı tartışmıştır (Hambrick & Mason, 1984).

Üst kademe teorisinin temel söylemi, yöneticilerin mevcut deneyiminin, değerlerinin ve kişiliklerinin karşılaştıkları durumları anlaşılır kılmak için bir araç olarak kullanıldığına dayanmaktadır. Yani üst kademe yöneticiler karşı karşıya oldukları durumları deneyimleri, değerleri ve kişiliklerinin onlara sunduğu çerçeveden görmektedir. Üst kademe teorisi, yöneticilerin oluşturdukları kişiselleştirilmiş tercümelemleri kullanarak seçim yaptığı ve kişiselleştirilmiş tercümelemlerin, yöneticilerin deneyim, değer ve kişiliklerinin bir fonksiyonu olduğu yönünde iki temel teze dayanmaktadır. Aynı zamanda, teorinin bahsi geçen iki tezi, Simon (1947) tarafından kavramsallaştırılan sınırlı rasyonelite kavramına dayanmaktadır. Sınırlı rasyonelite kavramı açısından bakıldığında, yöneticiler, karşılaştıkları karmaşık ve belirsiz durumları objektif olarak çözümleyememektedir. Bunun yerine karmaşık ve belirsiz durumları çözmek amacıyla mevcut deneyimleri, değerleri ve kişilik özelliklerini kullanarak yorumlamalar ve kişiselleştirilmiş tercümelemler oluştururlar. Kişiselleştirilmiş tercümelemler, yöneticilerin karmaşık ve belirsiz durumları kendi bireysel özellikleri bağlamında yorumlaması anlamına gelmektedir. Nihayetinde yöneticiler karşılaştıkları durumun sübjektif yorumuna göre karar vererek, rasyonel bakış açısından uzaklaşmış olacaktır. Bu durum, yöneticilerin çeşitli kısıtlar altında rasyonel kararlar vermektense uzaklaştığını ve optimal seçim yerine "tatminkar" seçimler yaptıklarını ortaya koyan sınırlı rasyonellik tezi ile örtüşmektedir (Simon, 1991; March & Simon, 1993; Hambrick & Mason, 1984; Hambrick, 2007).

Hambrick ve Mason (1984) üst kademe teorisini açıkladıkları ilk makalelerinde karar vericilerin stratejik seçimleri üzerine etkisi olan iki temel faktör grubuna vurgu yapmışlardır. Bu grupların ilkinin karar vericilerin bilişsel yapısı, değerleri ve kişilikleri gibi unsurları gözlemlenemeyen (psikolojik) faktörler olarak tanımlamışlardır. İkinci grubu ise birçok çalışmanın da inceleme konusu olan yaş, eğitim düzeyi, sosyo-ekonomik köken gibi özelliklerden oluşan gözlemlenen faktörler olarak tanımlamışlardır (Carpenter vd., 2004).

Üst kademe teorisinin açıklamalarına göre yöneticiler üyesi oldukları örgütlerin stratejilerini gözlemlenemeyen (psikolojik) değişkenleri çerçevesinde yorumlayarak tasarlamaktadırlar (Herrmann & Datta, 2006, s. 755). Yaş, eğitim durumu gibi demografik ve gözlemlenebilir

değişkenler gözlemlenemeyen değişkenlerin altında yatan ve gözlemlenemeyen değişkenlerin farklılaşmasına yol açan değişkenlerdir. Dolayısıyla demografik değişkenlerin bilişsel süreçler üzerinde etkide bulunması aynı zamanda dolaylı olarak stratejik seçimler üzerinde de etkiye sahip olmaktadır. Buna göre, stratejik seçimler örgütlerdeki güçlü aktörlerin gözlemlenemeyen değişkenlerinin bir yansıması, gözlemlenemeyen değişkenler ise gözlemlenebilir yani demografik değişkenlerin bir yansımasıdır (Carpenter vd., 2004). Örgütlerde, yöneticilerin gözlemlenemeyen (psikolojik) özellikleri ve gözlemlenebilir özellikleri birbirine iki yönlü nedensellik ile bağlıdır. Gözlemlenebilir değişkenlerden biri olan kıdem statükoculuğu etkileyebilir. Diğer taraftan, riskten kaçınan bir yönetici de aynı örgütte uzun süre kalmayı tercih ederek kıdemini arttırabilir. Bu durumda demografik ve psikolojik değişkenler birbirini etkilemektedir denilebilir. Aynı zamanda demografik ve psikolojik değişkenler birbirlerinin alternatifi değil tamamlayıcısıdır (Cannella vd., 2009, ss. 51-52).

3. Stratejik Seçim

Strateji alanındaki erken dönem çalışmalarda üst kademe yöneticileri merkezi bir konuma yerleştiren insan odaklı bakış açısı söz konusudur. Andrews'ın (1971) çalışması da, stratejiyi bir insan yapısı olarak nitelemiş ve stratejide insanı dikkate alan kendisinden sonraki çalışmalara ışık tutmuştur. Child (1972) de kavramsallaştırdığı Stratejik Seçim yaklaşımı ile insanı merkeze almıştır. Stratejik seçim yaklaşımı karar verici konumda olan yöneticiyi aktif bir konumda tanımlamakta ve örgüt içerisinde güce sahip olan karar vericilerin, örgütün stratejik eylemlerini şekillendirmekte olduğunu ifade etmektedir (Eryılmaz, 2004). Sonraki dönemde, Hambrick ve Mason da "Upper Echelons: The Organization as Reflection of Its Top Managers" (1984) adlı makalelerinde üst kademe teorisi ile üst kademe bulunan yöneticilerin stratejik seçime olan yansımasını konu edinmiş ve örgütlerdeki stratejik seçimlerin yöneticilerin bir yansıması olduğu ifade etmiştir.

İnsana merkeze alan bakış açısı yerini, 1970 li yılların sonları, 1980 li yılların başlarında ürün yaşam döngüsü, pazar payı, endüstri yapısı gibi kavramlar çerçevesinde açıklamaya çalışan bir bakış açısına bırakmıştır (Hambrick, 1989). Bu gelişmede, Michael Porter'ın (1979) rekabet analizi yaklaşımının da katkısı bulunmaktadır. Örgüt kuramlarından da örgütsel ekoloji ve yeni kurumsal kuram da rakip, çevre ve kaynak gibi objektif olarak anlaşılabilir değişkenlere odaklanarak örgütleri anlamaya çalışmaktadır. Oysa örgütlerin birtakım eylemleri neden gerçekleştirdiğini açıklamanın ancak üst yönetimi anlamak ile mümkün olacağı ifade edilmektedir. Çünkü üst yönetimde görev yapan yöneticiler deneyimlerinde, yeterliliklerinde, değerlerinde ve kişiliklerinde farklılaşmaktadır. Buna bağlı olarak da, yöneticilerin davranışları ve seçimleri çeşitlilik göstermektedir. Tüm bunların nihayetinde, örgütler üst kademelerin bir yansıması olarak var olmaktadır (Cannella vd., 2009).

Finkelstein ve Hambrick'e göre (1990) üst kademe teorisi çalışmaları, yöneticilerin uzun vadeli amaçlar belirleyebileceği ve eylem seçeneklerinden birisini inisiyatif kullanarak seçebileceklerini ifade eden ve yöneticileri önemli kılan stratejik seçim perspektifini (Child, 1972) dikkate almalıdır. Hitt ve Tyler'a (1991) göre de üst kademe teorisi, stratejik seçim yazını üzerine inşa edilmiştir. Stratejik seçim perspektifi, yöneticinin strateji, yapı, süreçler ve dolayısıyla performans etkisinin yanı sıra stratejik karar üzerindeki olası etkilerini tartışmakta ve stratejik kararları bireysel algı ve değerlendirme süreci sonucu oluşan yargılara dayandırmaktadır (Child, 1972; Hitt & Tyler, 1991).

4. Üst Kademe Teorisine İlişkin Literatür Taraması

4.1 Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Mevcut çalışma, üst kademe teorisine ilişkin bir literatür taraması yürüterek, ilgili alandaki mevcut durumu ortaya koyma amacı taşımaktadır. Bu doğrultuda, Web of Science veri tabanı kullanılmıştır. Web of Science veri tabanı çeşitli disiplinlerde yayın yapan bilimsel dergilerin etki gücünü, yayınlanan makalelerin aldığı atıf sayısını gösteren ve ayrıca yazarların makaleleri ve makalelerin kaynakçalarını listeleyen bibliyografik bir veri tabanıdır.

Analize dâhil edilecek olan makalelerin elde edilmesi için "Upper Echelon Theory" (all fields) or "Upper Echelons" (title) anahtar kelimeleri kullanılmıştır. "Upper Echelon Theory" anahtar kelimesine "Upper Echelons" anahtar kelimesinin de eklenmesinin sebebi Hambrick ve Mason'un 1984 yılında teoriyi tanıttıkları makalenin başlığında "Upper Echelons" kelimelerini kullanmış olmasıdır. Bu doğrultuda yapılan tarama sonucunda 234 adet kayıta ulaşılmış olup, "management" alan daraltması yapıldıktan sonra 180 kayıt ile analize başlanmıştır. Makalelerin özet kısımları okunmuş ancak özet ile gereken bilginin edinilememesi halinde makalenin tam metnine erişilerek araştırma bölümü okunmuştur. Herhangi bir yıl daraltması yapılmamış olup, teorinin çıkış tarihi olan 1984 yılından günümüze dek tüm yayınlar analize dâhil edilmiştir. Elde edilen makaleler detaylı bir biçimde incelenerek analiz birimi, bağımlı ve bağımsız değişkenler, bu değişkenlerin üst kademe teorisi bağlamında sınıflandırılması, kullanılan araştırma yöntemi açısından bir kategorizasyona tabi tutulmuştur. İlgili alanda daha önce yapılmış literatür taraması çalışmalarına da rastlanmaktadır (Bromiley & Rau, 2016; Popli vd., 2022; Yamak vd., 2014)

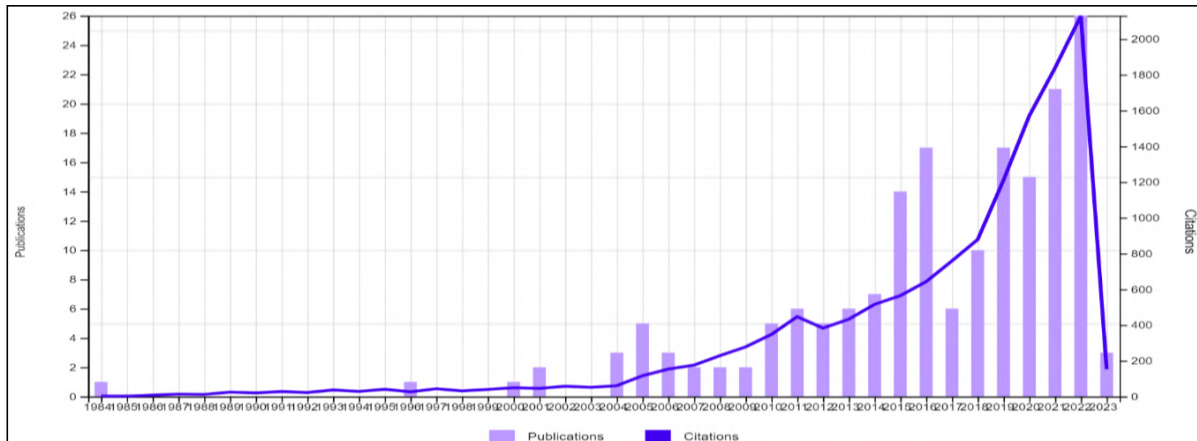
4.2 Bulgular

4.2.1 Atıf ve Yayın Sayıları

Elde edilen makalelerin yıllara göre dağılımı ve atıf sayıları aşağıdaki grafikte yer almaktadır. Makaleler 1984 yılında Hambrick ve Mason'un üst kademe teorisini tanıttığıyla başlamaktadır. İlgili alanda yapılan çalışmaların uzun bir süre artış göstermediği gözlemlenmektedir. Teori 2000'li yıllara dek çok hızlı bir gelişme göstermemiştir. 2007 yılında Hambrick üst kademe teorisine dair bir güncelleme olarak tanıttığı bir makale daha yayınlamıştır. Bu makalenin de ilgili alanın gelişimi için tetikleyici olabileceği düşünülmektedir.

Grafik 1

Yıllara Göre Atıf ve Yayın Sayısı

Diğer taraftan, ilgili alanda toplam 13.485 atıfa rastlanmıştır. En çok atıf alan iki makale, teorinin tanıtıldığı ve güncellendiği makaleler olmuştur (Hambrick & Mason, 1984; Hambrick, 2007). Alanda en çok atıf alan 50 makale ve atıf sayıları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1
En Çok Atıf Alan 50 Makale ve Atıf Sayıları

Başlık	Yazarlar	Yayın Tarihi	Toplam Atıf	Yıllık Ortalama Atıf
Upper Echelons - The organization as a reflection of its top managers	Hambrick, Dc; Mason, Pa	1984	6497	162,43
Upper echelons theory: An update	Hambrick, Donald C.	2007	2001	117,71
Upper echelons research revisited: Antecedents, elements, and consequences of top management team composition	Carpenter, MA; Geletkanycz, MA; Sanders, WG	2004	1126	56,3
Strategic leadership research: Moving on	Boal, KB; Hooijberg, R	2000	326	13,58
Foreign experience of top management teams and international diversification strategies of US multinational corporations	Sambharya, RB	1996	320	11,43
Charismatic leadership at the strategic level: A new application of upper echelons theory	Waldman, DA; Javidan, M; Varella, P	2004	178	8,9
Do Ceos matter to firm strategic actions and firm performance? A meta-analytic investigation based on Upper Echelons Theory	Wang, Gang; Holmes, R. Michael, Jr.; Oh, In-Sue; Zhu, Weichun	2016	177	22,13
Social, behavioral, and cognitive influences on upper echelons during strategy process: A literature review	Bromiley, Philip; Rau, Devaki	2016	139	17,38
Structural interdependence within top management teams: A key moderator of upper echelons predictions	Hambrick, Donald C.; Humphrey, Stephen E.; Gupta, Abhinav	2015	138	15,33
Top management team nationality diversity, corporate entrepreneurship, and innovation in multinational firms	Boone, Christophe; Lokshin, Boris; Guenter, Hannes; Belderbos, Rene	2019	101	20,2
Supplier relationship management for circular economy Influence of external pressures and top management commitment	Dubey, Rameshwar; Gunasekaran, Angappa; Childe, Stephen J.; Papadopoulos, Thanos; Helo, Petri	2019	88	17,6
Chief executive officer attributes, sustainable performance, environmental performance, and environmental reporting: New insights from upper echelons perspective	Shahab, Yasir; Ntim, Collins G.; Chen, Yugang; Ullah, Farid; Li, Hai-Xia; Ye, Zhiwei	2020	84	21
An exploratory study of the extent of information technology adoption in SMEs: an application of upper echelon theory	Chuang, Ta-Tao; Nakatani, Kazuo; Zhou, Duanning	2009	76	5,07
Corporate elite characteristics and firm's internationalization: CEO-level and TMT-level roles	Jaw, Yi-Long; Lin, Wen-Ting	2009	75	5
Metacritiques of upper echelons theory: Verdicts and recommendations for future research	Neely, Brett H., Jr.; Lovelace, Jeffrey B.; Cowen, Amanda P.; Hiller, Nathan J.	2020	74	18,5
The influence of leadership on product and process innovations in China: The contingent role of knowledge acquisition capability	Chang, Jeanine; Bai, Xuan; Li, Julie Juan	2015	73	8,11
The value of virtue in the upper echelons: A multisource examination of executive character strengths and performance	Sosik, John J.; Gentry, William A.; Chun, Jae Uk	2012	70	5,83
Perceived environmental dynamism, relative competitive performance, and top management team heterogeneity: examining correlates of upper echelons' advice-seeking	Heyden, Mariano L. M.; van Doorn, Sebastiaan; Reimer, Marko; Van Den Bosch, Frans A. J.; Volberda, Henk W.	2013	62	5,64
Gender diversity in the board, women's leadership and business performance	Moreno-Gomez, Jorge; Lafuente, Esteban; Vaillant, Yancy	2018	60	10

Tablo 1*En Çok Atıf Alan 50 Makale ve Atıf Sayıları (Devam Ediyor)*

Başlık	Yazarlar	Yayın Tarihi	Toplam Atıf	Yıllık Ortalama Atıf
Innovative usage of information technology in Singapore organizations: Do CIO characteristics make a difference?	Li, Y; Tan, CH; Teo, HH; Tan, BCY	2006	60	3,33
The mediating role of strategic orientations on the relationship between ambidexterity-oriented decisions and innovative ambidexterity	Kortmann, Sebastian	2015	58	6,44
Hambrick and Mason's Upper Echelons Theory: evolution and open avenues	Abatecola, Gianpaolo; Cristofaro, Matteo	2020	57	14,25
A multi-level analysis of the Upper-Echelons Model	Cannella, Albert A., Jr.; Holcomb, Tim R.	2005	51	2,68
CEO demographics and accounting fraud: Who is more likely to rationalize illegal acts?	Troy, Carmelita; Smith, Ken G.; Domino, Madeline A.	2011	50	3,85
The role of external environment in Upper Echelons Theory: A review of existing literature and future research directions	Yamak, Sibel; Nielsen, Sabina; Escriba-Esteve, Alejandro	2014	49	4,9
The relationship between top management teams and innovative capacity in companies	Camelo-Ordaz, Carmen; Beatriz Hernandez-Lara, Ana; Valle-Cabrera, Ramon	2005	48	2,53
Upper echelons: Donald Hambrick on executives and strategy	Cannella, AA; Hambrick, D	2001	48	2,09
Transactive memory systems and firm performance: An upper echelons perspective	Heavey, Ciaran; Simsek, Zeki	2015	47	5,22
Opening the black box of upper echelons: Drivers of poor information processing during the financial crisis	Rost, Katja; Osterloh, Margit	2010	47	3,36
Where do alliances come from? The effects of upper echelons on alliance formation	Kim, Jerry W.; Higgins, Monica C.	2007	47	2,76
How CEOs and TMTs Build Adaptive Capacity in Small Entrepreneurial Firms	Friedman, Yair; Carmeli, Abraham; Tishler, Asher	2016	41	5,13
The impact of top management team characteristics and board service involvement on team effectiveness in high-tech start-ups	Bjornali, Ekaterina S.; Knockaert, Mirjam; Erikson, Truls	2016	39	4,88
Top management team's intellectual capital and firm performance	Carmen Diaz-Fernandez, M.; Rosario Gonzalez-Rodriguez, M.; Simonetti, Biagio	2015	36	4
Why do some outside successions fare better than others? The role of outside CEOs' prior experience with board diversity	Zhu, David H.; Shen, Wei	2016	35	4,38
Governance regimes and nationality diversity in corporate boards: A comparative study of Germany, the Netherlands and the United Kingdom	van Veen, Kees; Elbertsen, Janine	2008	35	2,19
IT governance characteristics, electronic medical records sophistication, and financial performance in US hospitals: An empirical investigation	Smith, Antoinette L.; Bradley, Randy V.; Bichescu, Bogdan C.; Tremblay, Monica Chiarini	2013	34	3,09
Using transaction cost economics to explain outsourcing of accounting	Everaert, Patricia; Sarens, Gerrit; Rommel, Jan	2010	33	2,36
Don't get it misconstrued: Executive construal-level shifts and flexibility in the upper echelons	Steinbach, Adam; Gamache, Daniel L.; Johnson, Russell E.	2019	32	6,4
Exploring top managers' innovative IT (IIT) championing behavior: Integrating the personal and technical contexts	Lin, Tung-Ching; Ku, Yi-Cheng; Huang, Yu-Shan	2014	31	3,1
Top management team diversity and high performance: An integrative approach based on upper echelons and complexity theory	Carmen Diaz-Fernandez, M.; Rosario Gonzalez-Rodriguez, M.; Simonetti, Biagio	2020	28	7
Nationality background of MNC affiliates' top management and affiliate performance in Japan: knowledge-based and upper echelons perspectives	Sekiguchi, Tomoki; Bebenroth, Ralf; Li, Donghao	2011	28	2,15
How management team composition affects academic spin-offs' entrepreneurial orientation: the mediating role of conflict	Pablo Diane-Gonzalez, Juan; Camelo-Ordaz, Carmen	2016	27	3,38

Tablo 1*En Çok Atıf Alan 50 Makale ve Atıf Sayıları (Devam Ediyor)*

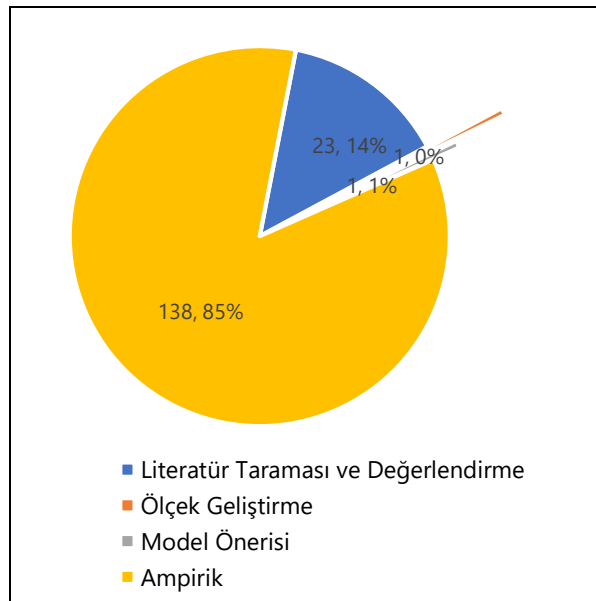
Başlık	Yazarlar	Yayın Tarihi	Toplam Atıf	Yıllık Ortalama Atıf
Supply chain management executives in corporate upper echelons	Wagner, Stephan M.; Kemmerling, Rene	2014	27	2,7
Women in upper echelons of management, tenure and legal risk	Bao, Shuji; Fainshmidt, Stav; Nair, Anil; Vracheva, Veselina	2014	27	2,7
innovation and R&D in the upper echelons: The association between the cto's power depth and breadth and the TMT's commitment to innovation	Garms, Florian Peter; Engelen, Andreas	2019	25	5
Opening the Black Box of Upper Echelons in China: TMT Attributes and Strategic Flexibility	Wang, Tang; Libaers, Dirk; Jiao, Hao	2015	25	2,78
Upper echelons research and managerial cognition	Buyl, Tine; Boone, Christophe; Matthyssens, Paul	2011	24	1,85
Top management team conflict and exploratory innovation: The mediating impact of market orientation	Wang, Donghan; Su, Zhongfeng; Guo, Hai	2019	23	4,6
Strategic consensus, top management teams, and innovation performance	Camelo, Carmen; Fernandez-Alles, Mariluz; Hernandez, Ana B.	2010	23	1,64
Top management team diversity, ambidextrous innovation and the mediating effect of top team decision-making processes	Li, Ci-Rong; Liu, Yan-Yan; Lin, Chen-Ju; Ma, Hong-Jia	2016	21	2,63

4.2.2 Analize Dâhil Edilen Makalelerin Niteliği

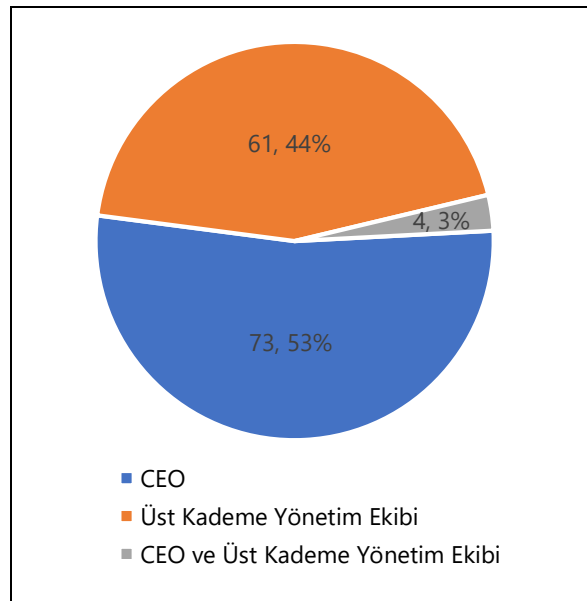
Web of Science taraması sonucu 180 sonuç elde edilmiştir. Analiz esnasında 180 makalenin 2'si özet veya tam metne ulaşamaması nedeniyle, 15'i ise yapılan incelemede alan dışı olduğu fark edilmesi nedeniyle analize dâhil edilememiştir. Bu durumda, analiz 163 makale üzerinden sürdürülmüştür. Söz konusu makalelerin 23'ü literatür taraması, teoriyi yeniden değerlendirme, teori üzerine bir tartışma ortaya koyma ve kavramsal inceleme niteliği taşımaktadır. 1 makale ölçek geliştirme, 1 makale ise teorinin güncellenmesine ilişkin bir model önerisi niteliğindedir. Geri kalan 138 makalede ise nicel, nitel veya karma yöntem kullanılarak bir araştırma yürütülmüş veya bir araştırma modeli sunulmuştur.

Grafik 2

Analize Dâhil Edilen Makalelerin Niteliğine Göre Sınıflandırılması

Grafik 3

Analize Dâhil Edilen Makalelerin Analiz Birimi Açısından Sınıflandırılması

4.2.3 Analize Dâhil Edilen Makalelerin Analiz Birimi Açısından Sınıflandırması

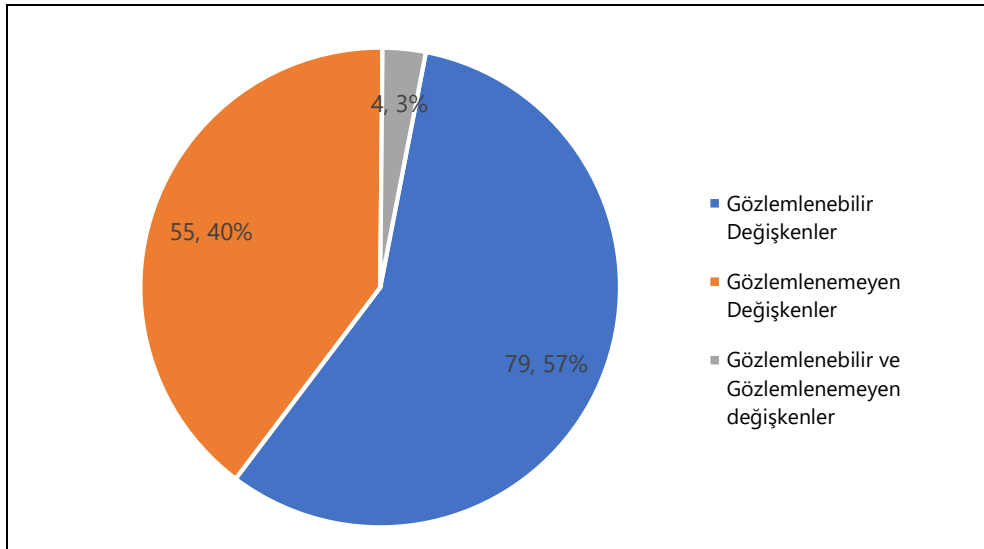
Üst kademe teorisine göre, örgütler yöneticilerinin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Hambrick & Mason, 1984). Üst kademe teorisine dair çalışmalarda, üst kademe yönetici (CEO) ve üst kademe yönetim ekibi (TMT) analiz birimi olarak kullanılmaktadır. Söz konusu literatür taraması sonucu olarak da, 138 makalenin 73'ünde analiz birimi CEO, 61'inde üst kademe yönetim ekibi, 4'ünde ise aynı çalışma içerisinde hem CEO hem üst kademe yönetim ekibi olarak kullanılmıştır.

4.2.4 Analize Dâhil Edilen Makalelerin Bağımsız Değişkenler Açısından Sınıflandırılması

Üst kademe teorisi örgütleri yöneticilerinin birer yansıması olarak kabul ederken, yöneticilerin örgütlere yansıyan özelliklerini gözlemlenebilir ve gözlemlenemeyen değişkenler olarak tanımlamıştır (Hambrick & Mason, 1984). Bu doğrultuda, 138 ampirik çalışma kullanılan değişkenler açısından da analiz edilmiştir. Söz konusu çalışmaların, 79'u gözlemlenebilir değişkenleri ele alırken, 55'i gözlemlenemeyen değişkenleri ele almıştır. 4 çalışmada ise aynı anda hem gözlemlenebilir hem gözlemlenemeyen değişkenler kullanılmıştır. Gözlemlenebilir değişkenleri ele alan makale sayısı gözlemlenemeyen değişkenleri ele alan makale sayısından daha fazladır. Üst kademe teorisi çalışmalarının gözlemlenemeyen yani psikolojik değişkenlerden ziyade gözlemlenebilir, demografik değişkenleri ele alarak ilerlediği konusuna yazında da rastlanmıştır. Bu durum, gözlemlenebilir yani demografik değişkenlere ilişkin verinin kolaylıkla toplanabiliyor olması ile açıklanmıştır (Carpenter vd., 2004). Psikolojik değişkenlerin ele alındığı çalışma sayısının az olmasının bir nedeni de, yöneticilerin bu eğilimleri açıklamaktan kaçınması olarak ifade edilebilmektedir. Bu kaçınmanın özellikle büyük örgütlerin yöneticilerinde görülmesi yazında var olan üst kademe teorisi ile ilgili çalışmalarda küçük ve orta ölçekli örgüt veya kâr amacı gütmeyen örgüt örnekleminin kullanılması sonucunu doğurmuştur (Cannella vd., 2009, ss. 51-52).

Grafik 4

Analize Dâhil Edilen Makalelerin Bağımsız Değişken Açısından Sınıflandırılması

Analize dâhil edilen makaleler analiz birimi açısından ayrıştırıldıktan sonra kullandıkları değişkenler açısından da kategorize edilmiştir. Gözlemlenebilir ve gözlemlenemeyen

değişkenleri kullanan makalelerde yer alan değişkenler ve makalelerde kullanılma sıklıkları aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 2

Analiz Birimi CEO ve TMT Olan Makalelerde Kullanılan Değişkenler

Analiz Birimi CEO Olan Makalelerde Kullanılan Gözlemlenebilir Değişkenler	<ul style="list-style-type: none"> • Cinsiyet (n=3) • Sahiplik durumu (n=5) • Mesleki kıdem (n=6) • Pozisyon kıdem (n=8) • Yaş (n=11) • Finansal eğitim (n=2) • Kariyer basamağı (n=5) • Eğitim düzeyi (n=15) • Teknik deneyim (n=1) • Uyruk (n=3)	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararası deneyim (n=5) • CEO ikiliği (n=1) • Cinsel yönelim (n=1) • Uzmanlık alanı (n=1) • Medeni durum (n=1) • Rol tanımı (n=2) • Son iş deneyimi (n=1) • Eğitim alınan alan (n=2) • Fonksiyonel geçmiş (n=6)
Analiz Birimi CEO Olan Makalelerde Kullanılan Gözlemlenemeyen Değişkenler	<ul style="list-style-type: none"> • Bilişsel Özellikler (n=1) • Bilişsel Kapasite (n=1) • Karizma (n=2) • Bireysel Değerler (n=2) • Bilgi İşleme Yaklaşımı (n=1) • Narsisizm (n=3) • Kişilik Özellikleri (n=2) • Norm (n=1) • Kültürel Özellikler (n=1) • Yöneticilik Becerileri (n=5) • Girişimcilik Yönelimi (n=2) • Yenilikçilik (n=2) • Çevre Hassasiyeti (n=1)	<ul style="list-style-type: none"> • Aşırı Güven (n=3) • Duygusal Regülasyon Becerisi (n=1) • Çocukluk Dönemi Geçim Sıkıntısı Deneyimi (n=1) • Çocukluk Dönemi Kaza Travması (n=1) • Öz Benlik Değerlendirme (n=1) • Karakter Özellikleri (Cesaret, Merak), (n=2) • İletişim Becerileri (n=3) • Algılanan Güç (n=2) • Takdir Alanı (n=1) • Hayat Felsefesi (n=1) • Liderlik Özellikleri (n=4)
Analiz Birimi TMT Olan Makalelerde Kullanılan Gözlemlenebilir Değişkenler	<ul style="list-style-type: none"> • Demografik Çeşitlilik (n=13) • Cinsiyet çeşitliliği (n=16) • Etnisite (n=1) • Yaş (n=4) • Eğitim (n=8) • Kıdem (n=6) • Uluslararası Deneyim (n=4)	<ul style="list-style-type: none"> • Rol Tanımı Çeşitliliği (n=4) • Fonksiyonel Çeşitlilik (n=3) • Uyruk Çeşitliliği (n=2) • Yabancı Yönetici Olup Olmadığı (n=1) • Terfi Alıp Almamış Olma Durumu (n=1) • Geçmiş Başarısızlıklar (n=1)
Analiz Birimi TMT Olan Makalelerde Kullanılan Gözlemlenemeyen Değişkenler	<ul style="list-style-type: none"> • Bilişsel Çatışma (n=1) • Bilişsel Çeşitlilik (n=1) • Sosyal Ağ (n=1) • Yenilikçilik (n=1) • Entelektüel Sermaye (n=1)	<ul style="list-style-type: none"> • Bütünleşme (n=1) • Bilgi İşleme Süreci (n=1) • Örgütsel Vatandaşlık Davranışı (n=1) • Sosyal Zekâ (n=1) • Duygusal Zekâ (n=1)
Aynı Anda Hem CEO Hem TMT Analiz Birimini Kullanan Makalelerde Kullanılan Değişkenler	<ul style="list-style-type: none"> • Örgütün Yedekleme Planı (n=1) • Kıdem (n=1) • Örgütün Büyüklüğü (n=1) • Duygusal Zekâ ve Stratejik Mutabakat (n=1)	

4.2.5 Analize Dâhil Edilen Makalelerin Bağımlı Değişken Açısından Sınıflandırılması

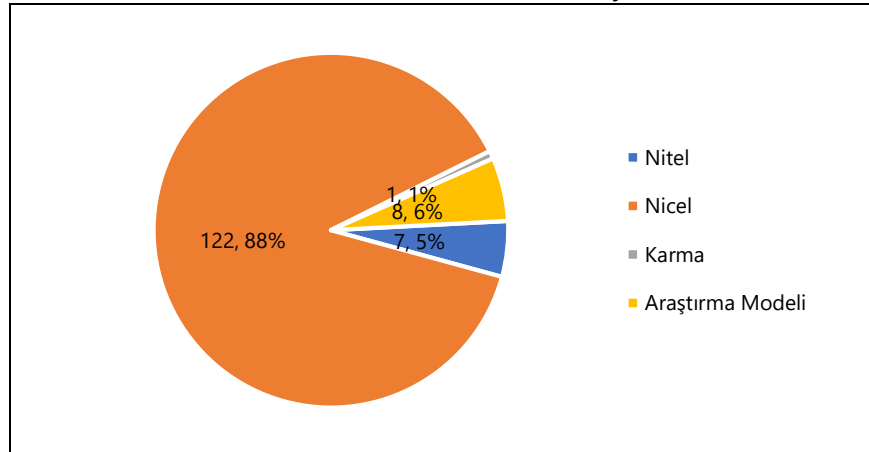
Firma performansı ve uluslararasılaşma bağımlı değişkenlerinin hem analiz birimi CEO olan hem üst kademe yönetim ekibi olan makalelerde sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. Aynı zamanda, stratejik karar verme, kurumsal sosyal sorumluluk kararları, büyüme kararı gibi bağımlı değişkenlere de sıklıkla rastlanmıştır.

Tablo 3*Analize Dâhil Edilen Makalelerde Yer Alan Bağımlı Değişkenler*

Analiz birimi CEO olan makalelerde kullanılan bağımlı değişkenler	Analiz birimi TMT olan makalelerde kullanılan bağımlı değişkenler	Aynı Anda Hem CEO Hem TMT Analiz Birimini Kullanan Makalelerde Kullanılan Bağımlı Değişkenler
<ul style="list-style-type: none"> •Stratejik Yetenek Yönetimi Kararları (n=1) •Firma Performansı (n=14) •Yeşil Strateji (n=1) •Uluslararasılaşma (n=4) •Stratejik Karar Verme (n=3) •Vergiden Kaçınma (n=1) •Stratejik Değişim (n=2) •Yönetim Muhasebesi Teknikleri Kullanımı (n=2) •Yeşil İnovasyon (n=1) •Çevre Performansı (n=2) •Kurumsal Sosyal Sorumluluk (n=3) •Bilgi Transferi (n=1) •Dış Kaynak Kullanımı (n=2) •Stratejik Risk Alma (n=1) •Büyüme Kararı (n=2) •Strateji Belirleme Süreci (n=1) •Sürdürülebilirlik Performansı (n=2) •Yatırım Etkinliği (n=1) •İnovasyon Yoğunluğu (n=1) •Proje Performansı (n=1) •Kurumsal İnovasyon (n=1) •Risk alma (n=1) •Örgütsel Dayanıklılık (n=1) •Örgütsel Ustalık (n=1) 	<ul style="list-style-type: none"> • Şirket Birleşmesi Sonrası Finansal Performans (n=1) • İnovasyon (n=9) • Risk Alma (n=5) • Ekolojik İnovasyon (n=1) • Firma Performansı (n=13) • Büyüme Kararı (n=1) • Uluslararasılaşma (n=5) • Teknolojik Esneklik (n=1) • Kurumsal Sosyal Sorumluluk (n=1) • Firma Başarısızlığı (n=1) • Finansal Başarısızlık (n=1) • Stratejik Kararın Hızı ve Kapsamlılığı (n=1) • İnovasyon Performansı (n=1) • Şirket Birleşmesi Kararı (n=1) • Çevre Yönetim Standardı Adaptasyonu (n=1) • Performans Yorumlama Ve Stratejik Risk Alma (n=1) • Kapasite Kullanımı (n=1) • İstikrarlı Büyüme (n=1) • Dijitalleşme (n=1) • Stratejik Değişim (n=1) 	<ul style="list-style-type: none"> • Uluslararasılaşma (n=2) • Firma Performansı (n=1) • Stratejik Karar Verme (n=1)

4.2.6 Analize Dâhil Edilen Makalelerin Kullanılan Araştırma Yöntemi Açısından Sınıflandırılması

Diğer taraftan, analize dâhil edilen makaleler kullanılan araştırma yöntemi açısından da analiz edilmiştir. 138 makalenin 7'si nitel yöntemi, 122'si nicel yöntemi kullanırken yalnızca 1 makalede karma yöntemle rastlanmıştır. 8 makale ise bir araştırma modeli oluşturulmuş olup, bu araştırma modeli doğrultusunda literatür taraması yapılmış olan veya modelde yer alan ilişkilerin test edilmesine dair bir öneri geliştiren makalelerdir. Gözlemlenebilir yani demografik değişkenlere ilişkin veriler kolaylıkla nicel yöntemlerde kullanılabilir. Ancak gözlemlenemeyen değişkenlere ilişkin verinin toplanması konusunda zorluklar olduğu düşünülmektedir.

Grafik 5*Analize Dâhil Edilen Makalelerin Kullanılan Araştırma Yöntemine Göre Sınıflandırılması*

5. Sonuç

Bu çalışmada stratejik seçimleri ve eylemleri yöneticileri dikkate almaksızın açıklamaya çalışan çalışmaların yanı sıra stratejik seçim ve eylemlerin mikro temellerini açıklamaya çalışan üst kademe teorisi yazınının önemi, ilgili yazının mevcut durumu ve açıklanmaya açık alanları ortaya konmak istenmiştir. Bu doğrultuda yapılan literatür taraması sonucunda, üç nokta dikkat çekmiştir. Birincisi üst kademe teorisi yazınının demografik değişkenler kullanılarak yapılan çalışmalar ile ilerleme gösterdiği görülmüştür. Oysa psikolojik değişkenler ile stratejik kararlar ve eylemler arasındaki ilişkinin anlaşılması gerekmektedir. "Kara kutu" olarak ifade edilen yöneticilerin psikolojik değişkenlerinin stratejik eylemler açısından etkisinin açığa çıkarılması konusuna vurgu yapılmıştır (Finkelstein vd., 2009). Yönetisel biliş, değerler, kişilik gibi değişkenler kara kutunun içinde yer alan ve stratejik eylemler açısından önemini açığa çıkarılması ile alana katkı sağlanacağı vurgulanan değişkenlerdir (Neely vd., 2020). Bilişsel stil ve kişilik gibi değişkenlerin doğrudan birtakım ölçme araçları kullanılarak ölçülmesi de önerilmektedir (Abatecola & Cristofaro, 2020).

Diğer taraftan, üst kademe teorisi yazınında CEO ve üst kademe yönetim ekibini analiz birimi olarak kabul eden çalışmalara rastlanmıştır. Yazında analiz birimi açısından da bir ayrışma olduğu söylenebilmektedir. Üst kademe yönetim ekibinin analiz birimi olduğu makalelerde, üst kademe yönetim ekibinde görülen heterojeniteye dikkat çekilmiştir. Küreselleşme ve piyasalardaki değişimle birlikte üst kademe yönetim ekiplerinde yüksek düzeylerde heterojenite görülmektedir. Bu durumda, üst kademe yönetim ekiplerinin farklı demografik değişkenler açısından gösterdiği çeşitlilik de önemli bir araştırma değişkeni olmuştur (Kokot vd., 2021).

Son olarak, alanda yer alan makalelerde çok yoğun bir biçimde nicel yöntem kullanıldığı görülmüştür. Daha önce ifade edildiği gibi gözlemlenebilir yani demografik değişkenlerin daha sık kullanılması ve bu değişkenlerin kolaylıkla istatistiksel yöntemlere dâhil edilebilmesi üst kademe teorisi yazınının demografik değişkenler ve nicel yöntemler ile ilerlemesinin önünü açmıştır. Oysa psikolojik değişkenlerin nicel yöntemlerden ziyade nitel yöntemler kullanılarak derinlemesine anlaşılması gerekmektedir. Kara kutu olarak ifade edilen yönetici bilişi, değerleri ve kişilik özelliklerinin stratejik eylem ve stratejik kararları nasıl etkilediğinin anlaşılması gerekliliği yazında da vurgulanmıştır. "Nasıl" sorusu daha ziyade nitel yöntemler ile yanıtlanabilecektir.

Örgütlerin eylemlerini ve performansını anlamak için yalnızca yönetici bireylerin demografisini anlamamanın yanı sıra *kara kutu* olarak ifade edilen (Lawrence, 1997) yöneticilerin deneyimleri, değerleri, yanlılıkları, motivasyon değişkenleri ve bilişsel durumlarını da anlamamanın gerekli olduğuna vurgu yapılmaktadır (Hambrick, 2007, s. 38). Hambrick (2007)'de yönetisel özellikleri ifade eden kara kutu ile stratejik çıktılar arasındaki ilişkinin araştırılmasını önemli bulmaktadır. Son dönemde yönetim ve örgüt çalışmalarında yöneticilerin kara kutusu olarak ifade edilen mental süreçlerin anlaşılması ve mental süreçlerin davranışlara olan etkisinin açıklanmasına ilişkin çalışmaların arttığı görülse de (Hannah vd., 2013, s. 46) yönetisel özelliklerin stratejik eylemlere dönüşümünde psikolojik süreçlerin etkilerini ele alan çok sayıda araştırmaya rastlanamamaktadır (Kesner & Sebor, 1994'den akt. Herrmann & Datta, 2002; Hambrick, 2007). Oysa kara kutunun içine yönelik çalışmalar, güç ihtiyacı, belirsizlik toleransı, değerler ve inançlar gibi bireysel psikolojik faktörlerin açığa çıkarılmasını mümkün kılacaktır. Üst kademe teorisinde yer alan psikolojik değişkenlerin araştırılmasının kavramsal açıdan gelişim sağlayacak ve nedensel ilişkileri açıklayacak olmasına karşın, söz konusu değişkenleri ele alan çalışma sayısının az olması kara kutunun halen açıklığa kavuşturulmadığını ortaya koymaktadır.

Üst kademe teorisine dair yapılmış olan çalışmalar teoride yer alan ilişkilerin test edilmesine yöneliktir. Ancak yukarıda bahsedildiği gibi teoride yer alan henüz test edilmemiş birçok ilişki mevcuttur. Yöneticilerin bilişi, değerleri, inançları ve kişilik özellikleri gibi değişkenlerin stratejik seçimleri nasıl etkilediğinin anlaşılması önemli görülmektedir (Hitt & Tyler, 1991). Dolayısıyla, psikolojik değişkenlerin nitel yöntemler ile ele alındığı ve “nasıl” sorusunun cevaplanmaya çalışıldığı çalışmaların yapılmasının alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

TEŞEKKÜR

—

FİNANSAL DESTEK

Yazarlar bu çalışma için herhangi bir finansal destek almadıklarını beyan etmiştir.

ETİK

Makalenin araştırma ve yayın etiğine uygun olarak hazırlandığı beyan edilmiştir.

YAZAR KATKI BEYANI

Ceyda Kavurmacı Aytaç Kavram/fikir; Literatür taraması; Veri toplama/analiz; Veri/bulguların yorumu; Taslağın yazımı; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

Füsun Çınar Altıntaş Tasarım; Yönetme ve kontrol; Eleştirel inceleme; Son onay ve sorumluluk. Genel katkı düzeyi %50

ÇIKAR ÇATIŞMASI

Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Kaynakça

Literatür taramasına dâhil edilen kaynaklar kaynakçada * ile işaretlenmiştir.

- *Abatecola, G., & Cristofaro, M. (2016). Upper echelons and executive profiles in the construction value chain: evidence from Italy. *Project Management Journal*, 47(1), 13-26. <https://doi.org/10.1002/pmj.21562>
- Abatecola, G., & Cristofaro, M. (2020). Hambrick and Mason's "Upper Echelons Theory": evolution and open avenues. *Journal of Management History*, 26(1), 116-136. <https://doi.org/10.1108/JMH-02-2018-0016>
- *Abdulaziz-al-Humaidan, A., Ahmad, N. H., & Islam, M. S. (2022). Investigating the mediating relationship between sustainability orientations and sustainable performance in the SME context of Tunisia. *Vision*, 26(3), 369-381. <https://doi.org/10.1177/09722629211000481>
- *Acar, F. P., & Gozum, A. G. (2020). Gender Composition of the Upper Echelons and Firm Sustainability Performance: an Examination of Istanbul Stock Exchange Companies. *Corporate Social Responsibility In Developing and Emerging Markets: Institutions, Actors and Sustainable Development*.
- *Ahrens, J. P., Uhlaner, L., Woywode, M., & Zybur, J. (2018). "Shadow emperor" or "loyal paladin"? –The Janus face of previous owner involvement in family firm successions. *Journal of Family Business Strategy*, 9(1), 73-90. <https://doi.org/10.1016/j.jfbs.2017.11.003>
- *Aibar-Guzmán, B., & Frías-Aceituno, J. V. (2021). Is it necessary to centralize power in the CEO to ensure environmental innovation?. *Administrative sciences*, 11(1), 27. <https://doi.org/10.3390/admsci11010027>
- Alas, R., Ennulo, J., & Türnpuu, L. (2006). Managerial values in the institutional context. *Journal of Business Ethics*, 65(3), <http://doi.org/10.1007/s10551-005-5494-1>
- *Ali, A., Jiang, X., Ali, A., & Qadeer, A. A moderated mediation model linking entrepreneurial leadership to green innovation: An upper echelons theory perspective. *Creativity and Innovation Management*. <https://doi.org/10.1111/caim.12538>
- *Ali, R., Rehman, R. U., Suleman, S., & Ntim, C. G. (2022). CEO attributes, investment decisions, and firm performance: New insights from upper echelons theory. *Managerial and Decision Economics*, 43(2), 398-417. <https://doi.org/10.1002/mde.3389>
- *Amin, M., Wu, J., & Tu, R. (2019). Signaling value of top management team: Evidence from Chinese initial public offerings on US markets. *Chinese Management Studies*. <https://doi.org/10.1108/CMS-04-2017-0097>
- Andrews, K. R. (1971). *The concept of corporate strategy*. Dow Jones-Irwin.
- *Bachrach, D. G., Guedes, M. J., Harms, P. D., & Patel, P. C. (2022). CEO narcissism, top management team transactive memory systems, and firm performance: an upper echelons perspective on CEO admiration and rivalry narcissism. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 31(1), 61-76. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2021.1926989>

- *Bao, S., Fainshmidt, S., Nair, A., & Vracheva, V. (2014). Women in upper echelons of management, tenure and legal risk. *British Journal of Management*, 25(2), 388-405. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2012.00847.x>
- *Bennat, T., & Sternberg, R. (2022). CEO characteristics and the Doing-Using-Interacting mode of innovation: a new upper echelons perspective. *Industry and Innovation*, 29(10), 1202-1230. <https://doi.org/10.1080/13662716.2022.2090319>
- *Bendoly, E., Bachrach, D. G., Esper, T. L., Blanco, C., Iversen, J., & Yin, Y. (2021). Operations in the upper echelons: leading sustainability through stewardship. *International Journal of Operations & Production Management*, 41(11), 1737-1760. <https://doi.org/10.1108/IJOPM-08-2021-0502>
- *Berisha, V., & Miftari, I. (2022). CFO and CEO Characteristics and Managerial Accounting Techniques (MAT's) Usage: An Upper-Echelons Perspective. *JEEMS Journal of East European Management Studies*, 27(2), 348-375. <https://doi.org/10.5771/0949-6181-2022-2>
- Barnard, C. I. (1938). *The functions of the executive*. Harvard University Press.
- *Bjornali, E. S., Knockaert, M., & Erikson, T. (2016). The impact of top management team characteristics and board service involvement on team effectiveness in high-tech start-ups. *Long Range Planning*, 49(4), 447-463. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2015.12.014>
- *Boal, K. B., & Hooijberg, R. (2000). Strategic leadership research: Moving on. *The Leadership Quarterly*, 11(4), 515-549. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(00\)00057-6](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(00)00057-6)
- *Boone, C., Lokshin, B., Guenter, H., & Belderbos, R. (2019). Top management team nationality diversity, corporate entrepreneurship, and innovation in multinational firms. *Strategic management journal*, 40(2), 277-302. <https://doi.org/10.1002/smj.2976>
- *Bromiley, P., & Rau, D. (2016). Social, behavioral, and cognitive influences on upper echelons during strategy process: A literature review. *Journal of Management*, 42(1), 174-202. <https://doi.org/10.1177/0149206315617240>
- *Buyl, T., Boone, C., & Matthyssens, P. (2011). Upper echelons research and managerial cognition. *Strategic Organization*, 9(3), 240-246. <https://doi.org/10.1177/1476127011417345>
- *Camelo, C., Fernández-Alles, M., & Hernández, A. B. (2010). Strategic consensus, top management teams, and innovation performance. *International Journal of Manpower*. <https://doi.org/10.1108/01437721011073373>
- *Camelo-Ordaz, C., Hernández-Lara, A. B., & Valle-Cabrera, R. (2005). The relationship between top management teams and innovative capacity in companies. *Journal of Management Development*, 24(8), 683-705. <https://doi.org/10.1108/02621710510613726>
- *Camors, C., Chavez, S. L., & Romi, A. M. (2020). The cannabis industry within the USA: the influence of gender on cannabis policy and sales. *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-12-2018-0330>
- Cannella, S. F. B., Hambrick, D. C., Finkelstein, S., & Cannella, A. A. (2009). Strategic leadership: Theory and research on executives, top management teams, and boards. *Strategic management*.
- *Cannella Jr, A. A. (2001). Upper echelons: Donald Hambrick on executives and strategy. *Academy of Management Perspectives*, 15(3), 36-42. <https://doi.org/10.5465/ame.2001.5229499>
- *Cannella, A. A., & Holcomb, T. R. (2005). A multi-level analysis of the upper-echelons model. In *Multi-level issues in strategy and methods* (Vol. 4, pp. 195-237). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1475-9144\(05\)04009-9](https://doi.org/10.1016/S1475-9144(05)04009-9)
- *Cannella, A. A., & Holcomb, T. R. (2005). A multi-level analysis of the upper-echelons model: Planting seeds for future research. In *Multi-Level Issues in Strategy and Methods* (Vol. 4, pp. 263-273). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1475-9144\(05\)04012-9](https://doi.org/10.1016/S1475-9144(05)04012-9)
- *Cao, G., & Zhang, J. (2021). Guanxi, overconfidence and corporate fraud in China. *Chinese Management Studies*, 15(3), 501-556. <https://doi.org/10.1108/CMS-04-2020-0166>
- *Carpenter, M. A., Geletkanycz, M. A., & Sanders, W. G. (2004). Upper echelons research revisited: Antecedents, elements, and consequences of top management team composition. *Journal of management*, 30(6), 749-778. <https://doi.org/10.1016/j.jm.2004.06.001>
- *Carpenter, M. A. (2005). Moving (finally) toward a multi-level model of the upper echelons. In *Multi-Level Issues in Strategy and Methods*. Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1475-9144\(05\)04010-5](https://doi.org/10.1016/S1475-9144(05)04010-5)
- *Carpenter, M. A., & Reilly, G. P. (2006). Constructs and construct measurement in upper echelons research. In *Research methodology in strategy and management*. Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1479-8387\(06\)03003-7](https://doi.org/10.1016/S1479-8387(06)03003-7)
- *Cetindamar, D., & Pala, O. (2011). Chief technology officer roles and performance. *Technology Analysis & Strategic Management*, 23(10), 1031-1046. <https://doi.org/10.1080/09537325.2011.621297>
- *Cetindamar, D., & Pala, O. (2008, July). The relationship between CTO and performance. In *PICMET'08-2008 Portland International Conference on Management of Engineering & Technology* (pp. 42-49). IEEE.
- *Chakrabarty, S., & Whitten, D. (2011). The sidelining of top IT executives in the governance of outsourcing: Antecedents, power struggles, and consequences. *IEEE transactions on engineering management*, 58(4), 799-814.
- *Chang, J., Bai, X., & Li, J. J. (2015). The influence of leadership on product and process innovations in China: The contingent role of knowledge acquisition capability. *Industrial marketing management*, 50, 18-29. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2015.04.014>

- *Chen, J., Zhang, Z., & Jia, M. (2021). How CEO narcissism affects corporate social responsibility choice? *Asia Pacific Journal of Management*, 38, 897-924. <https://doi.org/10.1007/s10490-019-09698-6>
- *Chen, W. H., Kang, M. P., & Butler, B. (2019). How does top management team composition matter for continual growth? Reinvestigating Penrose's growth theory through the lens of upper echelons theory. *Management Decision*, 57(1), 41-70. <https://doi.org/10.1108/MD-02-2017-0147>
- Child, J. (1972). Organizational structure, environment and performance: The role of strategic choice. *Sociology*, 6(1), 1-22. <https://doi.org/10.1177/003803857200600101>
- *Chua, M., Ab Razak, N. H., Nassir, A. M., & Yahya, M. H. (2022). Dynamic capital structure in Indonesia: Does the education and experience of CEOs matter?. *Asia Pacific Management Review*, 27(1), 58-68. <https://doi.org/10.1016/j.apmr.2021.05.003>
- *Chuang, T. T., Nakatani, K., & Zhou, D. (2009). An exploratory study of the extent of information technology adoption in SMEs: an application of upper echelon theory. *Journal of Enterprise information management*. <https://doi.org/10.1108/17410390910932821>
- *Civera, A., Lehmann, E. E., & Meoli, M. (2022). The importance of team diversity for academic spinoff performance. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 14(4-5), 472-496. <https://doi.org/10.1504/IJEV.2022.127438>
- *Corner, P. D., & Kinicki, A. J. (2004). An upper echelons explanation of acquisition outcomes. In *Advances in mergers and acquisitions* (Vol. 4, pp. 83-120). Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1479-361X\(04\)04004-9](https://doi.org/10.1016/S1479-361X(04)04004-9)
- *Cuypers, I. R., Patel, C., Ertug, G., Li, J., & Cuypers, Y. (2022). Top management teams in international business research: A review and suggestions for future research. *Journal of International Business Studies*, 53(3), 481-515. <https://doi.org/10.1057/s41267-021-00456-9>
- Cyert, R. M., & March, J. G. (1963). *A behavioral theory of the firm*. Prentice Hall.
- *Dalton, D. R., & Dalton, C. M. (2005). Upper echelons perspective and multi-level analysis: a case of the cart before the horse?. In *Multi-level issues in strategy and methods*. Emerald Group Publishing Limited. [https://doi.org/10.1016/S1475-9144\(05\)04011-7](https://doi.org/10.1016/S1475-9144(05)04011-7)
- *Díaz-Fernández, M. C., González-Rodríguez, M. R., & Simonetti, B. (2020). Top management team diversity and high performance: An integrative approach based on upper echelons and complexity theory. *European Management Journal*, 38(1), 157-168. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2019.06.006>
- *Díaz-Fernández, M. C., González-Rodríguez, M. R., & Simonetti, B. (2015). Top management team's intellectual capital and firm performance. *European Management Journal*, 33(5), 322-331. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2015.03.004>
- *Díaz-Fernández, M. C., González-Rodríguez, M. R., & Paddison, B. (2015). Exploring the antecedents of firm performance in a Latin-American and European diverse industrial context. *Academia Revista Latinoamericana de Administración*, 28(4), 502-522. <https://doi.org/10.1108/ARLA-02-2015-0037>
- *Diáñez-González, J. P., & Camelo-Ordaz, C. (2016). How management team composition affects academic spin-offs' entrepreneurial orientation: The mediating role of conflict. *The Journal of Technology Transfer*, 41, 530-557. <https://doi.org/10.1007/s10961-015-9428-5>
- *Diáñez-González, J. P., del Carmen Camelo-Ordaz, M., & Ruiz-Navarro, J. (2016). Management teams' composition and academic spin-offs' entrepreneurial orientation: A theoretical approach. *Entrepreneurship-Practice-Oriented Perspectives*, 2, 65-99. <https://doi.org/10.5772/65270>
- *Dolz, C., Iborra, M., & Safon, V. (2015). Family-owned company, management teams, diversity, and ambidexterity in small and medium-sized enterprises/Empresa familiar, equipos directivos, diversidad y ambidestria en las PyMEs/Empresa familiar, equipos administrativas, diversidade e ambidestria em pequenas e medias empresas. *RAE*, 55(6), 673-688. <https://doi.org/10.1590/S0034-759020150606>
- *Dubey, R., Gunasekaran, A., Childe, S. J., Papadopoulos, T., & Helo, P. (2019). Supplier relationship management for circular economy: Influence of external pressures and top management commitment. *Management Decision*, 57(4), 767-790. <https://doi.org/10.1108/MD-04-2018-0396>
- *Egerová, D., & Nosková, M. (2019). Top management team composition and financial performance: Examining the role of gender diversity. *Business Administration and Management*, 2(22), 129-143. <https://doi.org/10.15240/tul/001/2019-2-009>
- *Eliwa, Y., Aboud, A., & Saleh, A. (2023). Board gender diversity and ESG decoupling: Does religiosity matter?. *Business Strategy and the Environment*, 1-22. <https://doi.org/10.1002/bse.3353>
- Eryılmaz, M. (2004). Stratejik seçim ve kurumsal bakış açılarının birlikteliği üzerine eğitim sektöründe bir araştırma. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 25-48.
- *Evans, R. W., & Butler, F. C. (2011). An upper echelons view of "Good to Great": Principles for behavioral integration in the top management team. *Journal of Leadership Studies*, 5(2), 89-97. <https://doi.org/10.1002/jls.20224>
- *Everaert, P., Sarens, G., & Rommel, J. (2010). Using transaction cost economics to explain outsourcing of accounting. *Small Business Economics*, 35, 93-112. <https://doi.org/10.1007/s11187-008-9149-3>
- Finkelstein, S., & Hambrick, D. C. (1990). Top-Management-Team tenure and organizational outcomes: the moderating role of managerial discretion. *Administrative Science Quarterly*, 35(3), 484-503. <https://doi.org/10.2307/2393314>

- Finkelstein, S., Hambrick, D. C., & Cannella, A. A. (2009). *Strategic leadership: Theory and research on executives, top management teams, and boards*. Oxford University Press.
- *Firk, S., Gehrke, Y., Hanelt, A., & Wolff, M. (2022). Top management team characteristics and digital innovation: Exploring digital knowledge and TMT interfaces. *Long Range Planning*, 55(3), 102-166. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2021.102166>
- *Friedmann, C. B., Garg, R., & Holtbrügge, D. (2018). CEOs' cultural and demographic attributes and organisational performance of Indian SMEs: an upper echelon approach. *International Journal of Entrepreneurial Venturing*, 10(5), 483-512. <https://doi.org/10.1504/IJEV.2018.094606>
- *Friedman, Y., Carmeli, A., & Tishler, A. (2016). How CEOs and TMTs build adaptive capacity in small entrepreneurial firms. *Journal of Management Studies*, 53(6), 996-1018. <https://doi.org/10.1111/joms.12184>
- *Fuentes-Henríquez, F., & Del Sol, P. (2012). Analogical foundation of the scope of organizational change. *Journal of Organizational Change Management*, 25(1), 163-185. <https://doi.org/10.1108/09534811211199646>
- *Gao, L., Wang, J., He, H., & Wang, S. (2022). Do motives contribute to sustainable supply chain management? A Motive – Ability – Opportunity triangle research perspective. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 25(4-5), 694-708. <https://doi.org/10.1080/13675567.2021.1914565>
- *Garavan, T. N., Sheerin, C., Koukaki, S., O'Brien, F., Chami-Malaeb, R., MacKenzie, C., & Buckley, J. (2022). Strategic talent management in hotels during COVID-19: upper echelons and dynamic attention-based perspectives. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, (ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/IJCHM-04-2022-0516>
- *Garcés-Galdeano, L., García-Olaverri, C., & Huerta, E. (2021). Does one size fit all? CEO profiles and strategic management choices. *Academia Revista Latinoamericana de Administración*. 34(2), 244-269. <https://doi.org/10.1108/ARLA-04-2020-0075>
- *García-Sánchez, I. M., & García-Meca, E. (2020). Do able bank managers Exhibit specific attributes? An empirical analysis of their investment efficiency. *Administrative Sciences*, 10(3), 44. <https://doi.org/10.3390/admsci10030044>
- *Garms, F. P., & Engelen, A. (2019). Innovation and R&D in the upper echelons: The association between the CTO's power depth and breadth and the TMT's commitment to innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 36(1), 87-106. <https://doi.org/10.1111/jpim.12441>
- Gavetti, G., & Rivkin, J. W. (2007). On the origin of strategy: Action and cognition over time. *Organization Science*, 18(3), 420–439. <https://doi.org/10.1287/orsc.1070.0282>
- *Geletkanycz, M. A., & Sanders, W. G. (2012). New directions on compensation and upper echelons. *Corporate Governance: An International Review*, 20(6), 519-525. <https://doi.org/10.1111/corg.12005>
- *Geyer, A., & Geyer, A. (2016). Variations in Strategic Choices Concerning Firm Growth—a Conceptual Framework and Its Application to the Context of Family Businesses. The Growth Behavior of Family Firms: Theoretical and Empirical Elaborations, 15-162. https://doi.org/10.1007/978-3-658-13117-3_2
- *Geyer, A., & Geyer, A. (2016). The Influence of Executives' Membership in the FB Owner-Family on Firm Growth—the Central Role of Individual Growth Intentions. The Growth Behavior of Family Firms: Theoretical and Empirical Elaborations, 173-230. https://doi.org/10.1007/978-3-658-13117-3_4
- *Glińska-Noweś, A., Barabasz, A., Escher, I., & Fu, Y. (2022). Defence mechanisms as predictors of trust and positive relationships in top management teams. *Human Systems Management*, 41(5), 567-581. <https://doi.org/10.3233/HSM-211562>
- *Gurkov, I., & Settles, A. (2013). A dominant archetype of the HRM system in Russian industrial companies in post-recession times. *The International Journal of Human Resource Management*, 24(19), 3630-3643. <https://doi.org/10.1080/09585192.2013.778315>
- *Hafiz, N., Latiff, A. S. A., Islam, M. A., Saif, A. N. M., & Wahab, S. A. (2022). Towards the underlying theories of small firm growth: A literature review. *FIIB Business Review*, 11(1), 36-51. <https://doi.org/10.1177/23197145211049627>
- *Haislip, J., Lim, J. H., & Pinsker, R. (2021). The impact of executives' IT expertise on reported data security breaches. *Information Systems Research*, 32(2), 318-334. <https://doi.org/10.1287/isre.2020.0986>
- *Halder, A., Prügl, R., Kraiczy, N. D., & Hack, A. (2021). The family factor: How collaborative dialogue between owner managers and the owner family shapes firm-level outcomes. *Journal of Small Business Management*, 1-40. <https://doi.org/10.1080/00472778.2020.1844484>
- Hambrick, D. C. (1989). Guest editor's introduction: Putting top managers back in the strategy picture. *Strategic Management Journal*, 10(S1), 5–15. <https://doi.org/10.1002/smj.4250100703>
- *Hambrick, D. C., Humphrey, S. E., & Gupta, A. (2015). Structural interdependence within top management teams: A key moderator of upper echelons predictions. *Strategic Management Journal*, 36(3), 449-461. <https://doi.org/10.1002/smj.2230>
- *Hambrick, D. C., & Mason, P. A. (1984). Upper echelons: The organization as a reflection of its top managers. *Academy of management review*, 9(2), 193-206. <https://doi.org/10.2307/258434>
- *Hambrick, D. C. (2007). Upper echelons theory: An update. *Academy of management review*, 32(2), 334-343. <https://www.jstor.org/stable/20159303>

- *Hattke, F., & Blaschke, S. (2015). Striving for excellence: The role of top management team diversity in universities. *Team Performance Management: An International Journal*, 21(3/4), 121-138. <https://doi.org/10.1108/TPM-03-2014-0019>
- Hannah, S. T., Balthazard, P. A., Waldman, D. A., Jennings, P. L., & Thatcher, R. W. (2013). The Psychological and Neurological Bases of Leader Self-Complexity and Effects on Adaptive Decision-Making. *Journal of Applied Psychology*, 98(3), 393. <https://doi.org/10.1037/a0032257>
- *Hashim, M. Z., Chao, L., & Wang, C. (2022). The role of project managers' attributes in project sustainability management and project performance under China-Pakistan economic corridor. *Chinese Management Studies*, 16(3), 708-731. <https://doi.org/10.1108/CMS-08-2021-0333>
- *Hassan, H., Saleh, N. M., Kamaluddin, A., & Hamzah, N. (2015, November). The Role of Leadership on Intellectual Capital as Strategy Towards Hospitals' Performance. In *International Conference on Intellectual Capital and Knowledge Management and Organisational Learning* (p. 363). Academic Conferences International Limited.
- *Heavey, C., & Simsek, Z. (2015). Transactive memory systems and firm performance: An upper echelons perspective. *Organization Science*, 26(4), 941-959. <https://www.jstor.org/stable/43661031>
- Herrmann, P., & Datta, D. K. (2002). CEO successor characteristics and the choice of foreign market entry mode: an empirical study. *Journal of International Business Studies*, 33(3), 551-569. <https://doi.org/10.1057/palgrave.jibs.8491031>
- Herrmann, P., & Datta, D. K. (2006). CEO experiences: effects on the choice of FDI entry mode. *Journal of Management Studies*, 43(4), 755-778. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2006.00610.x>
- *Heyden, M. L., Van Doorn, S., Reimer, M., Van Den Bosch, F. A., & Volberda, H. W. (2013). Perceived environmental dynamism, relative competitive performance, and top management team heterogeneity: Examining correlates of upper echelons' advice-seeking. *Organization studies*, 34(9), 1327-1356. <https://doi.org/10.1177/0170840612470229>
- *Hiebl, M. R. (2017). Finance managers in family firms: an upper-echelons view. *Journal of Family Business Management*, 7(2), 207-220. <https://doi.org/10.1108/JFBM-07-2016-0014>
- *Higgs, M. (2006). How do top teams succeed? Factors that contribute to successful senior management team performance. *Journal of General Management*, 32(2), 77-99. <http://eprints.soton.ac.uk/id/eprint/51414>
- Hitt, M. A., & Tyler, B. B. (1991). Strategic decision models: Integrating different perspectives. *Strategic Management Journal*, 12(5), 327-351. <https://doi.org/10.1002/smj.4250120502>
- *Hoffmann, W. H., & Meusburger, L. (2018). How CEO values and TMT diversity jointly influence the corporate strategy making process. *Schmalenbach Business Review*, 70, 149-187. <https://doi.org/10.1007/s41464-017-0042-y>
- Hoskisson, R. E., Hitt, M. A., Wan, W. P., & Yiu, D. (1999). Theory and research in strategic management: Swings of a pendulum. *Journal of Management*, 25(3), 417-456. <https://doi.org/10.1177/014920639902500307>
- *Ilaboya, O. J., & Aronmwan, E. J. (2023). Chief Executive Officer's attributes and tax avoidance: evidence from Nigeria. *International Journal of Disclosure and Governance*, 1-10. <https://doi.org/10.1057/s41310-022-00168-y>
- *Issa, A., & Bensalem, N. (2022). Are gender-diverse boards eco-innovative? The mediating role of corporate social responsibility strategy. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 1-13. <https://doi.org/10.1002/csr.2385>
- *Istipliler, B., Ahrens, J. P., Hauer, A., Steininger, D. M., & Woywode, M. (2022). Heroes of the Green Room –How Able Successors Revitalize and Reinvent Family Firms. *Journal of Small Business Management*, (tba), tba. <https://doi.org/10.1080/00472778.2022.2161554>
- *Iqbal, Q., Ahmad, N. H., Li, Z., & Li, Y. (2022). To walk in beauty: Sustainable leadership, frugal innovation and environmental performance. *Managerial and Decision Economics*, 43(3), 738-750. <https://doi.org/10.1002/mde.3415>
- *Javed, M., Akhtar, M. W., Husnain, M., Lodhi, R., & Emaan, S. (2020). A stakeholder-centric paradigm bids well for the “business case”-An investigation through moderated-mediation model. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(6), 2563-2577. <https://doi.org/10.1002/csr.1976>
- *Jaw, Y. L., & Lin, W. T. (2009). Corporate elite characteristics and firm's internationalization: CEO-level and TMT-level roles. *The International Journal of Human Resource Management*, 20(1), 220-233. <https://doi.org/10.1080/09585190802528797>
- *Ji, Y. Y. (2015). Top management team pay structure and corporate social performance. *Journal of General Management*, 40(3), 3-20. <https://doi.org/10.1177/030630701504000302>
- *Jiao, H., Wang, Y., & Liu, M. (2019). The effect of the social network of the top management team on innovation in cultural and creative industries: A study based on knowledge network embedding. *Journal of Chinese Human Resource Management*, 10(1/2), 4-18. <https://doi.org/10.1108/JCHRM-10-2018-0021>
- *Juravich, M., Salaga, S., & Babiak, K. (2017). Upper echelons in professional sport: The impact of NBA general managers on team performance. *Journal of Sport Management*, 31(5), 466-479. <https://doi.org/10.1123/jsm.2017-0044>
- *Kanadli, S. B., Bankewitz, M., & Zhang, P. (2018). Job-related diversity: the comprehensiveness and speed of board decision-making processes—an upper echelons approach. *Journal of Management and Governance*, 22, 427-456. <https://doi.org/10.1007/s10997-017-9394-4>

- *Kaur, R., & Singh, B. (2021). The impact of CEOs' characteristics on corporate leverage: Indian scenario. *Vision*, 25(4), 428-438. <https://doi.org/10.1177/0972262920954596>
- *Kaur, R., & Singh, B. (2019). Do CEO characteristics explain firm performance in India? *Journal of Strategy and Management*, 12(3), 409-426. <https://doi.org/10.1108/JSMA-02-2019-0027>
- Kesner, I. F., & Sebor, T. C. (1994). Executive succession: Past, present & future. *Journal of Management*, 20(2), 327-372. <https://doi.org/10.1177/014920639402000204>
- *Kim, J. W., & Higgins, M. C. (2007). Where do alliances come from?: The effects of upper echelons on alliance formation. *Research Policy*, 36(4), 499-514. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2007.02.017>
- Kokot, K., Tipurić, D., & Čalopa, M. K. (2021). Upper Echelon Theory: A Review And Future Research Agenda. 9. *International OFEL Conference on Governance, Management and Entrepreneurship, Book Of Proceedings*, 123-135.
- *Kolev, K. D., & McNamara, G. (2022). The role of top management teams in firm responses to performance shortfalls. *Strategic Organization*, 20(3), 541-564. <https://doi.org/10.1177/1476127020962683>
- *Kortmann, S. (2015). The mediating role of strategic orientations on the relationship between ambidexterity-oriented decisions and innovative ambidexterity. *Journal of Product Innovation Management*, 32(5), 666-684. <https://doi.org/10.1111/jpim.12151>
- *Kraft, P. S. (2022). The double-edged sword of CEO narcissism: A meta-analysis of innovation and firm performance implications. *Journal of Product Innovation Management*, 39(6), 749-772. <https://doi.org/10.1111/jpim.12649>
- *Kraiczy, N. D., Hack, A., & Kellermanns, F. W. (2015). The relationship between top management team innovation orientation and firm growth: The mediating role of firm innovativeness. *International Journal of Innovation Management*, 19(01), 1550005. <https://doi.org/10.1142/S136391961550005X>
- *Kumar, A., & Paraskevas, J. P. (2018). A proactive environmental strategy: Analyzing the effect of SCM experience, age, and female representation in TMTs. *Journal of Supply Chain Management*, 54(4), 20-41. <https://doi.org/10.1111/jscm.12179>
- *Kunz, J., & Sonnenholzner, L. (2022). Managerial overconfidence: promoter of or obstacle to organizational resilience? *Review of Managerial Science*, 17, 1-62. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00530-y>
- *Kutzschbach, J., Tanikulova, P., & Lueg, R. (2021). The role of top managers in implementing corporate sustainability—A systematic literature review on small and medium-sized enterprises. *Administrative Sciences*, 11(2), 44. <https://doi.org/10.3390/admsci11020044>
- *La Rosa, F., Bernini, F., & Terzani, S. (2022). Does corporate and country corruption risk affect CEO performance? A study of the best-performing CEOs worldwide. *European Management Journal*, 40(2), 234-246. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2021.05.002>
- Lawrence, B. S. (1997). Perspective—the black box of organizational demography. *Organization Science*, 8(1), 1-22. <https://doi.org/10.1287/orsc.8.1.1>
- *Lee, W. S., & Moon, J. (2016). Determinants of CEO strategic risk-taking in the airline industry. *Tourism Management Perspectives*, 18, 111-117. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2016.01.009>
- *Lee, W. S., Kim, I., & Moon, J. (2016). Determinants of restaurant internationalization: an upper echelons theory perspective. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 28(12), 2864-2887. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-02-2015-0048>
- *Li, P. Y., & Lo, F. Y. (2017). Top management teams' managerial resources and international diversification: the evidence under an uncertain environment. *Management Decision*, 55(9), 1999-2017. <https://doi.org/10.1108/MD-06-2016-0364>
- *Li, C. R., Liu, Y. Y., Lin, C. J., & Ma, H. J. (2016). Top management team diversity, ambidextrous innovation and the mediating effect of top team decision-making processes. *Industry and Innovation*, 23(3), 260-275. <https://doi.org/10.1080/13662716.2016.1144503>
- *Lin, T. C., Ku, Y. C., & Huang, Y. S. (2014). Exploring top managers' innovative IT (IIT) championing behavior: Integrating the personal and technical contexts. *Information & Management*, 51(1), 1-12. <https://doi.org/10.1016/j.im.2013.09.002>
- *Li, Y., Tan, C. H., Teo, H. H., & Tan, B. C. (2006). Innovative usage of information technology in Singapore organizations: Do CIO characteristics make a difference?. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 53(2), 177-190. <https://doi.org/10.1109/TEM.2006.872250>
- *Lin, W. T., & Cheng, K. Y. (2013). The effect of upper echelons' compensation on firm internationalization. *Asia Pacific Journal of Management*, 30(1), 73-90. <https://doi.org/10.1007/s10490-011-9261-9>
- *Ling, Y. H. (2022). Leader, context and CSR: evidence from Taiwan. *Cross Cultural & Strategic Management*, 29(3), 569-588. <https://doi.org/10.1108/CCSM-07-2021-0132>
- *Liu, X., Zhang, L., Gupta, A., Zheng, X., & Wu, C. (2022). Upper echelons and intra-organizational learning: How executive narcissism affects knowledge transfer among business units. *Strategic Management Journal*, 43(11), 2351-2381. <https://doi.org/10.1002/smj.3406>
- *Liu, W., Gong, Y., & Liu, J. (2014). When do business units benefit more from collective citizenship behavior of management teams? An upper echelons perspective. *Journal of Applied Psychology*, 99(3), 523. <https://doi.org/10.1037/a0035538>

- *López-Muñoz, J. F., & Escribá-Esteve, A. (2017). An upper echelons perspective on information technology business value. *European Research on Management and Business Economics*, 23(3), 173-181. <https://doi.org/10.1016/j.iedeen.2017.02.003>
- *Ma, S., Kor, Y. Y., & Seidl, D. (2022). Top management team role structure: A vantage point for advancing upper echelons research. *Strategic Management Journal*, 43(8), 01-028. <https://doi.org/10.1002/smj.3368>
- *Mai, Y., Xiong, C., & He, X. (2015). The effects of entrepreneurs' socioeconomic status and political characteristics on new ventures' establishment of formal political ties in China. *Chinese Management Studies*, 9(2), 130-149. <https://doi.org/10.1108/CMS-05-2013-0078>
- March, J. G., & Herbert, A. (1958). *Organizations*. John Wiley.
- March, J. G., & Simon, H. A. (1993). *Organizations*. John Wiley & Sons.
- Mintzberg, H. (1973). Strategy-Making in three modes. *California Management Review*, 16(2), 44-53. <https://doi.org/10.2307/41164491>
- *Molina-Garcia, A., Dieguez-Soto, J., Galache-Laza, M. T., & Campos-Valenzuela, M. (2022). Financial literacy in SMEs: a bibliometric analysis and a systematic literature review of an emerging research field. *Review of Managerial Science*, 1-40. <https://doi.org/10.1007/s11846-022-00556-2>
- *Mousa, F. T., Kim, S. K., & Rutherford, M. A. (2016). Top management team and IPO firms' acquisition activity. *Management Decision*, 54(3), 664-682. <https://doi.org/10.1108/MD-02-2015-0059>
- *Moreno-Gómez, J., Lafuente, E., & Vaillant, Y. (2018). Gender diversity in the board, women's leadership and business performance. *Gender in Management: An International Journal*, 33(2), 104-122. <https://doi.org/10.1108/GM-05-2017-0058>
- *Mungai, E. M., Ndiritu, S. W., & Rajwani, T. (2020). Raising the bar? Top management teams, gender diversity, and environmental sustainability. *Africa Journal of Management*, 6(4), 269-294. <https://doi.org/10.1080/23322373.2020.1830688>
- *Najmaei, A., & Sadeghinejad, Z. (2019). Metacognition, Entrepreneurial Orientation, and Firm Performance: An Upper Echelons View. *The Anatomy of Entrepreneurial Decisions: Past, Present and Future Research Directions*, 79-114. https://doi.org/10.1007/978-3-030-19685-1_5
- *Neely Jr, B. H., Lovelace, J. B., Cowen, A. P., & Hiller, N. J. (2020). Metacritiques of upper echelons theory: Verdicts and recommendations for future research. *Journal of Management*, 46(6), 1029-1062. <https://doi.org/10.1177/0149206320908640>
- *Neill, S., Wu, M., & Noel, T. W. (2022). Linking managerial capital with explorative strategy and growth in China. *Management Research Review*, (ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/MRR-09-2021-0702>
- *Neffe, C., Wilderom, C. P., & Lattuch, F. (2022). Emotionally intelligent top management and high family firm performance: Evidence from Germany. *European management journal*, 40(3), 372-383. <https://doi.org/10.1016/j.emj.2021.07.007>
- *Oppong, S. (2014). Upper echelons theory revisited: The need for a change from causal description to casual explanation. *Management: journal of contemporary management issues*, 19(2), 169-183. <https://hrcak.srce.hr/133229>
- *Orij, R. P., Rehman, S., Khan, H., & Khan, F. (2021). Is CSR the new competitive environment for CEOs? The association between CEO turnover, corporate social responsibility and board gender diversity: Asian evidence. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 28(2), 731-747. <https://doi.org/10.1002/csr.2084>
- *Ormiston, M. E., Wong, E. M., & Ha, J. (2022). The role of CEO emotional stability and team heterogeneity in shaping the top management team affective tone and firm performance relationship. *The Leadership Quarterly*, 33(3), 101543. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2021.101543>
- *Peck-Ling, T., Nai-Chiek, A., & Chee-Seong, L. (2016). Foreign ownership, foreign directors and the profitability of Malaysian listed companies. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 219, 580-588. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.05.037>
- *Polat, B. (2010). Resource acquisition and venture survival in the telecommunications industry. In *Strategic Reconfigurations*. Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781849805629.00016>
- Popli, M., Ahsan, F. M., & Mukherjee, D. (2022). Upper echelons and firm internationalization: A critical review and future directions. *Journal of Business Research*, 152, 505-521. <https://doi.org/10.1002/jsc.2261>
- Porter, M. E. (1979). The structure within industries and companies' performance. *The Review of Economics and Statistics*, 61(2), 214-227. <https://doi.org/10.2307/1924589>
- *Purkayastha, A., Sharma, S., & Karna, A. (2020). Theoretical foundations of antecedents of internationalization and moderators in multinationality-performance relationship: What is missing? *Cross Cultural & Strategic Management*, 27(2), 213-243. <https://doi.org/10.1108/CCSM-03-2019-0055>
- *Rasheed, M. A., Shahzad, K., & Nadeem, S. (2021). Transformational leadership and employee voice for product and process innovation in SMEs. *Innovation & Management Review*, 18(1), 69-89. <https://doi.org/10.1108/INMR-01-2020-0007>
- *Raziq, M. M., Benito, G. R., & Igoe, J. (2020). Subsidiary country managers and subsidiary development: Upper echelons and resource-based perspectives. *German journal of human resource management*, 34(3), 291-323. <https://doi.org/10.1177/2397002219898184>

- *Rengel, R., Monteiro, J. J., Lunkes, R. J., Lavarda, C. E. F., & Schnorrenberger, D. (2020). Effect of Manager's Characteristics on Budget Participation mediated by Perception of Procedural Justice/Efeito das Características dos Gestores na Participação Orcamentaria mediado pela Percepção de Justiça Processual. *Revista Contabilidade, Gestao e Governanca (CGG)*, 23(2), 256-276. <http://rebacc.crcrj.org.br/handle/123456789/6397>
- *Reutzel, C. R., & Belsito, C. A. (2012). Examining the relative influence of upper echelons ties on IPO underpricing. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 8, 1-14. <https://doi.org/10.1007/s11365-010-0163-y>
- *Ribeiro, I., Serra, F. A. R., Marietto, M. L., & Serra, B. P. D. C. (2020). Strategic decision-making: research mapping from Exploratory Factor Analysis and Multidimensional Scaling. <http://rebacc.crcrj.org.br/handle/123456789/6538>
- *Rivas, J. L. (2012). Board versus TMT international experience: a study of their joint effects. *Cross Cultural Management: An International Journal*, 19(4), 546-562. <https://doi.org/10.1108/13527601211270011>
- *Rost, K., & Osterloh, M. (2010). Opening the black box of upper echelons: Drivers of poor information processing during the financial crisis. *Corporate Governance: An International Review*, 18(3), 212-233. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2010.00796.x>
- *Salleh, S. S. M. M., Fareed, M., Yusoff, R. Z., & Saad, R. (2018). Internal and external top management team (TMT) networking for advancing firm innovativeness. *Polish Journal of Management Studies*, 18(1), 311-325. <https://doi.org/10.17512/pjms.2018.18.1.23>
- *Sambharya, R. B. (1996). Foreign experience of top management teams and international diversification strategies of US multinational corporations. *Strategic Management Journal*, 17(9), 739-746. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199611\)17:9<739::AID-SMJ846>3.0.CO;2-K](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199611)17:9<739::AID-SMJ846>3.0.CO;2-K)
- *Schechowiz, R., & Sumilo, E. (2019). Interim managers in the CFO role in medium-sized companies: Literature overview, conceptual approach, and empirical study. *International Journal of Business and Economic Affairs*, 4(2). <https://doi.org/0.24088/IJBEA-2019-42002>
- *Schmid, S., Wurster, D. J., & Dauth, T. (2015). Internationalisation of upper echelons in different institutional contexts: top managers in Germany and the UK. *European Journal of International Management*, 9(4), 510-535. <https://doi.org/10.1504/EJIM.2015.070232>
- *Sekiguchi, T., Bebenroth, R., & Li, D. (2011). Nationality background of MNC affiliates' top management and affiliate performance in Japan: knowledge-based and upper echelons perspectives. *The International Journal of Human Resource Management*, 22(05), 999-1016. <https://doi.org/10.1080/09585192.2011.556774>
- Selznick, P. (1957). *Leadership in administration: A sociological interpretation*. Harper & Row.
- *Shahab, Y., Ntim, C. G., Chen, Y., Ullah, F., Li, H. X., & Ye, Z. (2020). Chief executive officer attributes, sustainable performance, environmental performance, and environmental reporting: New insights from upper echelons perspective. *Business Strategy and the Environment*, 29(1), 1-16. <https://doi.org/10.1002/bse.2345>
- *Shahi, R., & Parekh, N. (2022). Financing social enterprises: An upper echelon perspective. *FIIB Business Review*, 11(2), 235-250. <https://doi.org/10.1177/23197145211033092>
- *Shi, W., Pathak, S., Song, L. J., & Hoskisson, R. E. (2018). The adoption of chief diversity officers among S&P 500 firms: Institutional, resource dependence, and upper echelons accounts. *Human Resource Management*, 57(1), 83-96. <https://doi.org/10.1002/hrm.21837>
- Simon, H. A. (1947). *Administrative Behavior*. 4th edn. Free Press.
- Simon, H. A. (1991). Organizations and markets. *Journal of Economic Perspectives*, 5(2), 25-44.
- *Smith, A. L., Bradley, R. V., Bichescu, B. C., & Tremblay, M. C. (2013). IT governance characteristics, electronic medical records sophistication, and financial performance in US hospitals: An empirical investigation. *Decision Sciences*, 44(3), 483-516. <https://doi.org/10.1111/dec.12019>
- *Sosik, J. J., Gentry, W. A., & Chun, J. U. (2012). The value of virtue in the upper echelons: A multisource examination of executive character strengths and performance. *The Leadership Quarterly*, 23(3), 367-382. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2011.08.010>
- *Steinbach, A. L., Gamache, D. L., & Johnson, R. E. (2019). Don't get it misconstrued: Executive construal-level shifts and flexibility in the upper echelons. *Academy of Management Review*, 44(4), 871-895. <https://doi.org/10.5465/amr.2017.0273>
- *Tan, M., & Xia, Q. (2022). Curious, unconventional and creative: CEO openness and innovation ambidexterity. *Technology Analysis & Strategic Management*, 1-13. <https://doi.org/10.1080/09537325.2022.2069007>
- *Taylor, J., Sahaym, A., & Vithayathil, J. (2022). Do CIOs Matter in the Face of Exogenous Shocks? An Examination Through Upper Echelon Theory. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 2350005. <https://doi.org/10.1142/S0219877023500050>
- *Turner, L. A., & Merriman, K. K. (2022). Cultural intelligence and establishment of organisational diversity management practices: An upper echelons perspective. *Human Resource Management Journal*, 32(2), 321-340. <https://doi.org/10.1111/1748-8583.12407>
- *Tretbar, T., Reimer, M., & Schäffer, U. (2016). Upper echelons in family firms: what we know and still can learn about family-TMT-involvement. *The Routledge companion to family business*, 120-147.
- *Troy, C., Smith, K. G., & Domino, M. A. (2011). CEO demographics and accounting fraud: Who is more likely to rationalize illegal acts? *Strategic Organization*, 9(4), 259-282. <https://doi.org/10.1177/1476127011421534>

- *Wagner, S. M., & Kemmerling, R. (2014). Supply chain management executives in corporate upper echelons. *Journal of Purchasing and Supply Management*, 20(3), 156-166. <https://doi.org/10.1016/j.pursup.2014.01.006>
- *Waldman, D. A., & Javidan, M. (2013). Charismatic leadership at the strategic level: Taking a new look at upper echelons theory. In *Transformational and Charismatic Leadership: The Road Ahead 10th Anniversary Edition* (Vol. 5, pp. 201-227). Emerald Group Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1479-357120130000005017>
- *Waldman, D. A., Javidan, M., & Varella, P. (2004). Charismatic leadership at the strategic level: A new application of upper echelons theory. *The leadership quarterly*, 15(3), 355-380. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2004.02.013>
- *Wang, X., Zhang, Z., & Jia, M. (2022). Community norms and corporate philanthropy: the moderating role of women on board of directors. *International Journal of Manpower*, 43(5), 1239-1264. <https://doi.org/10.1108/IJM-03-2020-0118>
- *Wang, W. K., Lu, W. M., Kweh, Q. L., & Lee, J. J. (2021). Management characteristics and corporate performance of Chinese chemical companies: the moderating effect of managerial ability. *International Transactions in Operational Research*, 28(2), 976-995. <https://doi.org/10.1111/itor.12575>
- *Wang, K., Miao, N. N., & Xue, K. K. (2020). Does the technology background of the Party Committee Secretary affect firm's innovation efficiency? Evidence from listed state-owned enterprises in China. *Technology Analysis & Strategic Management*, 32(5), 489-502. <https://doi.org/10.1080/09537325.2019.1668920>
- *Wang, T., Libaers, D., & Jiao, H. (2015). Opening the Black Box of Upper Echelons in China: TMT Attributes and Strategic Flexibility. *Journal of Product Innovation Management*, 32(5), 685-703. <https://doi.org/10.1111/jpim.12152>
- *Wang, G., Holmes Jr, R. M., Oh, I. S., & Zhu, W. (2016). Do CEOs matter to firm strategic actions and firm performance? A meta-analytic investigation based on upper echelons theory. *Personnel Psychology*, 69(4), 775-862. <https://doi.org/10.1111/peps.12140>
- *Wang, D., Su, Z., & Guo, H. (2019). Top management team conflict and exploratory innovation: The mediating impact of market orientation. *Industrial Marketing Management*, 82, 87-95. <https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.02.014>
- *Weihong, C., Xi, Z., Lan, H., & Zhiyuan, L. (2020). "Accelerating" and "jumping" internationalization: CEO career horizon, board supervision ability and corporate internationalization process. *Chinese Management Studies*, 14(3), 587-612. <https://doi.org/10.1108/CMS-06-2019-0239>
- *Van Doorn, S., Heyden, M. L., Reimer, M., Buyl, T., & Volberda, H. W. (2022). Internal and external interfaces of the executive suite: Advancing research on the porous bounds of strategic leadership. *Long Range Planning*, 102214. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2022.102214>
- *Van Veen, K., & Elbertsen, J. (2008). Governance regimes and nationality diversity in corporate boards: A comparative study of Germany, the Netherlands and the United Kingdom. *Corporate Governance: An International Review*, 16(5), 386-399. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8683.2008.00698.x>
- *Vega-Jurado, J., Schmutzler, J., Manjarrés-Henríquez, L., & Vega-Cárcamo, J. (2019). Orchestrating absorptive capacity: organizational catalysts of TMT's influence. *Management Research: Journal of the Iberoamerican Academy of Management*. <https://doi.org/10.1108/MRJAM-12-2018-0892>
- *Xia, Q., Tan, M., Cao, Q., & Li, L. (2023). The microfoundations of open innovation: CEO overconfidence and innovation choices. *R&D Management*, 53(1), 43-57. <https://doi.org/10.1111/radm.12544>
- *Yamak, S., Nielsen, S., & Escribá-Esteve, A. (2014). The role of external environment in upper echelons theory: A review of existing literature and future research directions. *Group & Organization Management*, 39(1), 69-109. <https://doi.org/10.1177/1059601113511663>
- *Yamak, S., Nielsen, S., Minichilli, A., & Esteve, A. E. (2013). Contextualising upper echelon research: The interactions of top management teams and CEOs. *European Journal of International Management*, 7, 1-5.
- *Yuan, X. N., Guo, Z., & Fang, E. (2014). An examination of how and when the top management team matters for firm innovativeness: The effects of TMT functional backgrounds. *Innovation*, 16(3), 323-342. <https://doi.org/10.1080/14479338.2014.11081991>
- *Zhao, S., Sheehan, C., De Cieri, H., & Cooper, B. (2019). A comparative study of HR involvement in strategic decision-making in China and Australia. *Chinese Management Studies*. <https://doi.org/10.1108/CMS-08-2018-0643>
- *Zhang, Y., Zheng, H., Lam, D., Fu, X. M., & Li, M. (2022). CEOs' marital status and corporate innovation. *Journal of Product Innovation Management*, 39(5), 686-716. <https://doi.org/10.1111/jpim.12619>
- *Zhang, Z., Wang, X., & Jia, M. (2022). Poverty as a double-edged sword: how CEOs' childhood poverty experience affect firms' risk taking. *British Journal of Management*, 33(3), 1632-1653. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12515>
- *Zhou, Z., & Verburg, R. (2020). Open for business: The impact of creative team environment and innovative behaviour in technology-based start-ups. *International Small Business Journal*, 38(4), 318-336. <https://doi.org/10.1177/0266242619892793>
- *Zhu, D. H., & Shen, W. (2016). Why do some outside successions fare better than others? The role of outside CEOs' prior experience with board diversity. *Strategic Management Journal*, 37(13), 2695-2708. <https://doi.org/10.1002/smj.2471>

Extended Abstract

Due to the inability to obtain all the information about the decision situation and the limits of the information processing capacity, the managers have to act irrationally, not rationally, in their decisions. At the same time, bounded rational decision-makers include behavioral components in the decision-making process. From this point of view, the upper-echelon theory sees the choices of decision-makers as a reflection of managerial characteristics. These managerial characteristics consist of observable and unobservable variables such as value, personality, cognitive structure, age, education level, and tenure. Hambrick and Mason (1984) their article titled "Upper Echelons: The Organization as a Reflection of Its Top Managers", claimed that strategy was tried to be explained with techno-economic factors, and even the strategy process was examined by excluding the human factor. They accept organizational outputs as a reflection of the characteristics of the actors in the organization.

Upper echelon theory is based on the Carnegie School (Simon, 1947; March & Simon, 1958; Cyert & March, 1963) and is opposed to the economics-based strategic view, which discusses issues such as industry structure, competitive advantage, pricing, and capacity decisions without involving the manager (Hambrick, 2007, p. 37). The basic discourse of the upper echelon theory is based on the idea that managers use their experiences, values, and personalities as a tool to make the situations they face intelligible. In other words, managers see the situations they face from the framework presented to them by their experiences, values, and personalities. The upper echelon theory is based on two main theses, namely that managers make choices using the personalized translations they create, and that personalized translations this study aims to perform a literature review on upper-level theory and to reveal the current state of the field. In the literature review, a categorization was made in terms of observable and unobservable variables emphasized by the upper-echelon theory. Afterward, the variables included in the studies are summarized. In addition, the studies were classified in terms of analysis units. There is also a divergence in the literature in terms of using the CEO and top management team as the unit of analysis. On the other hand, the dependent variables used in the studies are also summarized. Finally, the studies were categorized in terms of the research method used. It is expected that the literature review in question will provide a perspective on the field and will benefit researchers in the field. are a function of managers' experience, values, and personality.

As a result of the literature review, three points attracted attention. First, it has been seen that the literature on upper-level theory has made progress with the data collected on demographic variables. However, the relationship between psychological variables and strategic decisions and actions needs to be understood. Emphasis was placed on revealing the effect of managers' psychological variables, which are referred to as the "black box", in terms of strategic actions (Finkelstein et al., 2009). Emphasis was placed on revealing the effect of managers' psychological variables, which are referred to as the "black box", in terms of strategic actions (Finkelstein et al., 2009). Emphasis was placed on revealing the effect of managers' psychological variables, which are referred to as the "black box", in terms of strategic actions (Finkelstein et al., 2009). On the other hand, some studies accept the CEO and top management team as the unit of analysis in the upper-level theory literature. It can be said that there is a separation in terms of the unit of analysis in the literature. It is obvious that in large-scale organizations managed by a management team rather than a single top manager, the analysis unit should be the top management team. In the articles where the top management team is the analysis unit, attention was drawn to the heterogeneity of the top management team. With globalization and changes in markets, high levels of heterogeneity are seen in top management teams. In this case, the diversity of top management teams in terms of different demographic variables has also been important research (Kokot et al., 2021). Finally, it has been seen that the quantitative method is used extensively in the articles in the field. As stated before, the more frequent use of observable demographic variables and the easy inclusion of these variables in statistical methods paved the way for the literature of upper-level theory to progress with demographic variables and quantitative methods.

However, there is a need for an in-depth understanding of psychological variables using qualitative methods rather than quantitative methods. The necessity of understanding how executive cognition, values, and personality traits, which are expressed as black boxes, affect strategic actions and strategic decisions are also emphasized in the literature. On the other hand, the question of "how" can be answered with qualitative methods. Studies on the upper echelon theory are aimed at testing the relationships in the theory. However, as mentioned above, many relationships, in theory, have not been sufficiently tested yet. It is important to understand how variables such as managers' cognition, values, beliefs, and personality traits affect strategic actions.